СРПСКА СЛАВИСТИКА
(Колективна монографија)

СРПСКА СЛАВИСТИКА
Колективна монографија

Радови српске делегације на XVI међународном конгресу слависта

Том II
КЊИЖЕВНОСТ, КУЛТУРА, ФОЛКЛОР
ПИТАЊА СЛАВИСТИКЕ

Главни и одговорни уредник
Проф. др Љиљана Бајић

Уредници
Проф. др Бошко Сувајџић
Проф. др Петар Буњак
Проф. емеритус др Душан Иванић

Секретари
Др Наташа Станковић Шошо
Др Бранко Вранеш

СРПСКА СЛАВИСТИКА

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФИЈА

ТОМ II
КЊИЖЕВНОСТ, КУЛТУРА, ФОЛКЛОР
ПИТАЊА СЛАВИСТИКЕ

2018

Уређивачки одбор
Проф. др Злата Бојовић, дописни члан САНУ
Проф. емеритус др Душан Иванић
Проф. др Љиљана Марковић
Проф. др Драгана Мршевић Радовић
Проф. др Срето Танасић
Проф. др Рајна Драгићевић
Проф. др Љиљана Бајић
Проф. др Александра Вранеш
Проф. др Јован Делић
Др Бојан Јовић, научни саветник
Проф. др Милош Ковачевић
Проф. др Ксенија Кончаревић
Проф. др Људмила Поповић
Проф. др Петар Буњак
Проф. др Вељко Брборић
Проф. др Љубинко Раденковић
Проф. др Бошко Сувајџић
Проф. др Зона Мркаљ
Проф. др Александар Милановић
Проф. др Драгана Вељковић Станковић

Рецензенти
Проф. др Роберт Ходел (Хамбург, Немачка)
Проф. др Габријела Шуберт (Јена, Немачка)
Проф. др Андреј Мороз (Москва, Русија)
Проф. др Драган Бошковић (Крагујевац, Србија)
Проф. др Миодраг Сибиновић (Београд, Србија)

УВОДНА РЕЧ

Други том колективне монографије *Српска славистика* садржи радове чланова српске делегације на XVI међународном конгресу слависта посвећене књижевности, култури, фолклору, питањима славистике, као и специјалној теми Конгреса, Вуковом *Српском рјечнику* (1818) у свом времену и данас.

Зборник отвара пленарни реферат академика Наде Милошевић-Ђорђевић „Српска народна књижевност у светлости Вуковог *Српског рјечника* (1818)".

Када је реч о књижевним и културолошким темама, секција *Књижевност, култура, фолклор* захвата врло широке и разноврсне области књижевности и културе: од поетике жанрова, питања типологије словенских књижевности, развоја културних парадигми, интердисциплинарних истраживања словенских књижевности и култура, дијахронијских аспеката развоја словенске писмености, преко разматрања односа словенских књижевности и средњовековља, све до текстолошких истраживања словенских књижевности.

Размотрена су актуелна питања европеизације и глобализације, и тумачени аспекти интеркултуралних и интерлитерарних прожимања словенских књижевности и култура. Посебно је осветљено место славистике у контексту проблема (пост)колонијализма у савременом свету.

Питања посвећена проучавањима словенског фолклора и фолклористике представљају традиционалну област истраживања на међународним славистичким конгресима.

У монографији су присутни и радови посвећени специјалној теми конгреса, Вуковом *Српском рјечнику* из 1818. године, као, према Павлу Ивићу, „преломној књизи" српске националне културе.

Уредништво зборника изражава велику захвалност рецензентима – проф. др Роберту Ходелу и проф. др Габријели Шуберт, иностраним члановима САНУ, проф. др Андреју Морозу, председнику Комисије за фолклор при МКС-у, проф. др Драгану Бошковићу, проректору Универзитета у Крагујевцу и, посебно, проф. др Миодрагу Сибиновићу, угледнику српске славистике. Највишу меру захвалности, ипак, дугујемо ауторима радова, који су допринели запаженом квалитету монографије.

Уверени смо да ће радови српских слависта у колективној монографији посвећеној XVI међународном конгресу слависта допринети суштинској модернизацији славистике и афирмисању њених најважнијих области изучавања. Ова књига остаће као трајни подсетник на велико прегнуће и успон славистичке мисли у нашој земљи – на XVI међународни конгрес слависта.

Уредништво

811.163.41'374"1818"
821.163.41.09:398
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch1

Академик Нада М. МИЛОШЕВИЋ-ЂОРЂЕВИЋ
САНУ
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

СРПСКА НАРОДНА КЊИЖЕВНОСТ У СВЕТЛОСТИ ВУКОВОГ *СРПСКОГ РЈЕЧНИКА* (1818)

Рад се бави Вуковим побудама за објављивањем речника српског народног језика и сарадњом са Копитаром. Прати Вукова објашњења значења речи, како и када се употребљавају помоћу примера из свих врста српских народних умотворина пошто рачуна на „усмено образовање" средине. Одабиром из усмене баштине истовремено износи на видело историјску традицију, друштвене околности, поглед на свет, карактерологију, филозофију и етику, храброст и трпеност, али и духовитост српског народа.

Кључне речи: Вук Караџић, *Српски рјечник*, усмено образовање, народне умотворине, српска књижевност, поглед на свет.

Вук је у више махова образлагао зашто је неопходно објавити речник српскога народнога језика и како га треба објавити. „Сви славенски народи, кромѣ Сербаля восточног' вѣроисповедания имаю свое рѣчнике...", утврдио је већ у првом Објављенију о *Српском рјечнику* 20. марта 1816. (Караџић 1966), суочен са чињеницом да зато „славни Пољак" Линде у свом пољском речнику даје компаративни увид у све словенске језике осим у српски, јер штампаног српског речника није било. А „Єзик је хранитель народа. Докле годъ живи езыкъ, докле га любимо и почитуемо, ньимъ говоримо и пишемо, прочишћавамо га, умножавамо и украшавамо, дотле живи и народъ...не преливасе у другїй, не пропада...". Српски речник мора (сада први пут) представити Србима њихов сопствени језик – „најсветију народност", онакав какав он сам по себи јесте. Садржаће само оне речи које народ српски употребљава, да у тим окупљеним речима упознамо цело поље нашега језика, да писци и „образователи" језика виде како народ производи речи, „како ихъ слаже, како ихъ умекшава и учинява за општенародне разговоре и сообщенїе мислїй; да вникнемо у разнообразїе рѣчїй по различным'предѣлима народа Сербскогъ...". Из речника приморских и кајкавских лексикографа које му је Копитар послао (Микаља, Дела-

беле, Јамбрешића, Белостенца, Волтиџија, Стулија...), преузео је само оне речи које Срби употребљавају. У другом Објављенију, у Бечу, 8/20. марта 1818. (Исто: 11–12), посебно је нагласио да у речнику неће бити само „сувопарне рѣчи, него су свуда мала толкованїя о различномъ значеню и употребляваню рѣчїй: различни примѣри, а особито изъ *народны пословица*, *пѣсана*, *загонеткїй и приповедкїй*". Речник је народна књига. А због „*обичая народны*, и због *различны* примѣчанїя, свакїй ће е Србљинъ читати съ особитомъ радостїю и увеселенїемъ".

Што су у Речник унесени ови примери, Копитарева је идеја. „Копытаръ ме на то наћерао", написаће Вук у писму Мушицком из Беча 28. новембра/10. децембра 1816. (Караџић 1988: 357–358). Истини за вољу, Копитар је први увидео потребу за стварањем српског Речника и „толико пута о томе писао и говорио", истакао је Љубомир Стојановић (1924: стр. 104 и даље). Још 14. априла 1815. Копитар је писао Добровском да се Вук сада мора прихватити тога посла,[1] да би са одушевљењем известио Добровског четири месеца касније, 3. септембра 1815: „мој Вук ради сад српски Речник" (Исто: 409).

Како је за сваки речник најбитније да објашњење одреднице буде сажето и функционално, читаоцима разумљиво и блиско, онда није случајно што се Вук лако определио да се послужи „сачуваном комуникацијом" („preserved communication"),[2] која живи у колективном народном памћењу, то јест, да општи са читаоцима путем српске усмене уметничке традиције. Пишући о својој средини и о свом времену, он истиче да „нема човека који не зна неколико пјесама (ако не и читави, а оно барем комада од њи'), а има и', који знају и преко педесет, а може бити и на стотине" (Караџић 1975: 560). Иако овде мисли на епске песме, исто важи и за остале врсте. Уосталом, не треба заборавити да је Вук свих сто женских песама и осам „мужеских" из *Мале простонародње славено-сербске пјеснарице* (1814) чуо у свом Тршићу „и без никакова намерења запамтио" (Караџић 1965: 42), као што је и речи за први Речник, како сам каже: „у глави донио", па их је „после писао колико [...] се могао опоменути".[3] За народне традицијске исказе то не изјављује експлицитно. Не доводећи у питање његово изузетно усмено образовање и сјајну меморију, дужни смо да поменемо да је у време када је радио на *Рјечнику* већ увелико имао увид у усмено стварање конкретних певача и приповедача.[4]

О објашњавању речи примерима из српске народне књижевности није било много говора у литератури. Павле Ивић је, у поговору изврсно приређеног *Српског рјечника*, набројао готово све примере дефиниција значења речи из усмене традицијске баштине, али је и изрекао значајну мисао да тиме што је језик народних умотворина „[...] ушао у темељ нашег књижевног језика, могле су и оне ући у темељ наше нове књижевности" (Караџић 1966: Поговор, 19, 94–95). У појединим истраживањима трагало се за изворима из којих је Вук црпео стихове за свој речник и тачности њиховог навођења – Светозар Матић (1961: 139–145) – за начином ре-

[1] Письма Добровскаго, Копитара въ повременномъ порядке, трудъ И.В. Ягича, Сборникъ отделенія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ. Т. 39. Санктпетербургъ, Императорская академия наукъ 1885, стр. 402.

[2] Термин сам преузела од Ерика Хевлока (Havelock 1963: 91).

[3] Сабрана дела XI/2, *Српски рјечник 1852*, прир. Јован Кашић, 1986, стр. 1172.

[4] В., нпр., Вуково писмо Копитару од 30. марта 1815. (Караџић 1988: 219), или Мушицком из Беча 6. марта 1817. (Исто: 417–419).

диговања стихова у *Рјечнику* које је Вук узимао из необјављених рукописа песама – Живомир Младеновић (1964: 281–291). Посебан комплекс чине радови о одредницама које на окупу добијају обележја књижевне целине, притом се често обухватају оба речника (из 1818, и проширено издање из 1852). Тако, Јован Делић (1990) указује на способност „уланчавања" одредница и тиме повезивања портрета, догађаја, историје и судбине српског народа, обухватања, нпр., читавог „косовског мита", а притом бирања стихова по естетској вредности. Други проучаваоци се баве прозом у речнику као скривеним светом наше литературе – Радомир Константиновић (Караџић 1964) – причом и приповедањем – Зоја Карановић (2009: 112–125). Миодраг Поповић (1983) указује на све слојеве српске културе, од паганске, хришћанске, оријенталне, „на шта упућују саме речи" и њихови извори, наглашава удео Вукове стилизације у усменим врстама, Вуков мемоарски удео, да би извукао закључак да је „Речник од лексикографског подвига прерастао у књижевно дело изузетне вредности". Миро Вуксановић (Караџић 2012) у предговору *Српском рјечнику* – или, како га је инвентивно назвао, *Азбучни роман* – образлаже своје откриће „да је Вук *Српским рјечником* (као књижевним делом!) антиципирао неке аспекте будућег српског лексиконског и енциклопедијског романа, најпотпуније оствареног [...] у *Хазарском речнику*". И на крају додаје: Вукови „одломци песама, приповедака и осталих жанрова усмене књижевности толико су чести и у себи густи да се *Српски рјечник* претворио у књижевност."

Народне умотворине нису биле Вуку само извор за значење речи него и за начин на који се употребљавају, и када се користе, било да су дате речи везници и узвици, прилози, придеви, глаголи..., или да припадају ономастици и топонимији. Истовремено Вук постиже и један други циљ – да представи саме народне умотворине у свој њиховој вишеслојној важности, да обелодани богатство и функцију традицијске усмене књижевности, али и да кроз традицију пружи слику целог српског народа.

Тако везнички израз а камоли, добија објашњење за употребу у стиховима:

„Сиротињо, и селу си тешка
„А камо ли кући у којој си."

А сами стихови откривају социјалну средину и горко искуство сиромаштва.

За тумачење употребе узвичника мӧре, Вук наводи стихове:

„– Море Марко! не ори друмова.
– Море Турци! не газ'те орања."

Али и даје сјајну објективизацију Марковог пркосног става према Турцима у народној поезији.

Одредница Арапија појављује се много више у смислу силне непријатељске војске него у значењу етницитета, и сва је подређена величању неприкосновеног јунаштва Марка Краљевића:

„Сад навали, љута Арапијо:
„Нема више онога јунака
„На шареном коњу великоме".

Притом до изражаја долази већ помињано, подразумевано усмено образовање читалаца којима је јасно да се ради о Марку и који у меморији чувају његов портрет. У *Рјечнику* ће се наћи и низ других Маркових особености, које ће Вук имлицитно призвати, повезујући Марка са другим јунацима и догађајима у епској поезији. Под одредницом Братијенци, евоцираће покушај отимања браће Мрњавчевић царства Немањића од јединог законитог Душановог наследника:

„Ћути нејак царевић Урошу,
Ћути д'јете ништа не бјеседи,
Јер не смије од три братијенца,
Братијенца три Мрњавчевића"

Тако ће се у речнику спонтано повезати и биографије других епско-историјских личности, а у овом познатом епском збивању, у памћењу ће васкрснути прича о Марковој праведности.

Ако бисмо у *Рјечнику* начинили један хронолошки пресек помена јунака и догађаја, показало би се да Вук обухвата готово све циклусе народних песама, од најстаријих, преко „средњијех" времена (о хајдуцима и ускоцима), до песама јуначких „новијих времена о војевању за слободу".

Иако изрично не спомиње Св. Саву, стихови испод одреднице Грачаница:

„Збор зборила господа 'ришћанска
Код бијеле цркве Грачанице"

евоцирају песму у којој ће Св. Сава открити „куд се ђеде цар Немање благо", да би шири појам – задужбина – Вук објаснио под истоименом речју.

Најбројнија група међу песмама старијих времена односи се на Косовску битку, јунаке и збивања око ње. Али и она попут осталих традицијских исказа у првом плану представља контекст за лакше тумачење и употребу речи. Другостепени, књижевни слој, притом спонтано избија на површину. Тако, под речју застава стоји Вуково објашњење „мјесто на дно стола" и стих „У заставу војводу Милоша[...]", затим тумачење да у заставу, по обичају, кад је каква част, посаде равнога ономе у челу – што непосредно асоцира на Косовску вечеру; под згубити налазе се стихови: „Милош згуби Турског цар Мурата / И Турака дванаест 'иљада", а под земаљски – Лазарево опредељење за царство небеско. Под различитим одредницама, Вук је навео мноштво стихова из песме „Косовка девојка". Заправо готово заокружио Косовски циклус.

У циклусу о Бранковићима, посебно место заузео је митски изглед Змај Огњеног Вука у осам стихова под његовим именом. Јерина је заступљена махом у културно-историјским предањима у вези са зидањем градова. Стихове подршке Сибињанин Јанку са жељом да победи у Другом косовском боју, Вук је ставио под реч сибињски: „Да ти Бог да Сибињска војводо! / Да добијеш цара на Косову [...]".

Одломци песама о хајдуцима бацају општи поглед на њихово бивствовање. У том смислу, карактеристични су стихови под одредницом диван-кабаница: „Ком је кућа диван-кабаница, / Мач и пушка и отац и мајка [...]", или „Митров данак 'ајдучки растанак", испод речи Митров дан. Под глаголом барјамовати, Вук је поменуо Смиљанић Илију, како не би изоставио ускочки амбијент, али и показао православну

широкогрудост према муслиманским празницима: „Смиљанићу домадер се нађи, / Нека Турци с миром барјамују". Под клањати, навео је изреку у десетерцу: „Турски клањам, српски Бога молим", чини се, не само као слику српског потурице већ и као објашњење психичке подвојености, или, можда, спасилачке мудрости.

Из круга „јуначких песама новијих времена" издвојили смо стихове из *Рјечника* испод одреднице закрилити, у којима се Карађорђе појављује као господар ослобођене српске територије (Detelić 2007: 460):

„Кад је Ђорђе Србијом завладô,
И Србију крстом прекрстио,
И својијем крилом закрилио,
Од Видина па до воде Дрине".

У одабиру лирске поезије Вукови критеријуми су многострани. Првенствено прилагођени врсти, којој је основно обележје изражавање осећања, они су истовремено естетски, етички, филозофски, друштвени, правни, карактеролошки..., сви у оквиру патријархалне заједнице Вуковог времена. На пример, под одредницом недраги наћи ће се молба девојке мајци:

„Не дај мене, мајко, за недрага:
Волим с драгим по гори 'одити,
Глог зобати, с листа воду пити,
Студен камен под под главу метати;
Нег' с недрагим по двору шетати".

Та потпуна незаинтересованост за материјално богатство доћи ће до пуног изражаја у већ пословичном објашњењу речи благо: „Није благо ни сребро ни злато, / „Већ је благо што је срцу драго". Као што ће се, потпомогнуте искуством, друштвене моралне норме (брак са удовицом) исказати стихом: „Ја сам ти се јунак оженио / Удовицом мојом неприликом" – под речју неприлика. Присутна, а неисказана осећања између момка и девојке, типична за српску народну лирику, Вук осветљава раздраганом, изазовном сликом у осмерцима (под одредницом гроот):

„Дјевојчица воду гази
ноге јој се б'јеле
За њом момче коња јаше
гро'отом се смије"

У односу на бројне стихове епске поезије лирских има мало, али овако објективизовани јесу антологијски. Стихови пак које уноси у опис обичаја (нпр. Додола, Коледа, Краљица, Лазарица) допуњују га, док сам опис служи као обавештење (Караџић 1972: 540).

Уопште узев, Вук одреднице на међи етнологије и фолклора не објашњава у функцији лингвистике или књижевности већ их представља као појаве. Карактеристичан је пример објављивања бројних предања у *Рјечнику*. Иако предања терминолошки не одређује, он савршено схвата њихову суштину – тенденцију разјашњавања – те на најједноставнији начин испуњава своје лексикографске циљеве, а и у ширем смислу обухвата њихову улогу у народном веровању и традицији. Тако се

појављују одреднице: вила, вјештица, вампир, стуаћ, врзино коло, грабанцијаш, али и корњача и кукавица... (у Вуковој стилизацији, са сопственим дискретним дистанцирањем од „веродостојности" збивања). Обликовано народно предање, притом, захвата целу одредницу, обично са уводном ознаком: „Србљи приповиједају [...] / кажу [...] /вјерују [...]", чиме Вук даје казивању специфично обележје.

Епским стиховима Вук понекад илуструје историјска предања употпуњујући јуначке биографије на културно-историјској позадини (на пример, Милошеву биографију у оквиру одреднице Двориште). Нехотично, тиме потврђује проходност граница између врста.

Иако Вук у *Рјечнику* у оквиру одредница не даје одлике појединих врста, понекад прави изузетак. Не случајно. За поскочице каже да су „кратке пјесме што момци говоре и подвикују у колу кад играју [...]" и наводи стихове називајући их „срамотним". Поента је, међутим, у томе што се слушаоци „учине [...] као и да не чују што момци говоре", па и онда кад су слушаоци Турци, а на њих се песма односи. Могло би се рећи да је та особита, иначе недопустива, слобода говора у ропству Вука и определила да окарактерише ову врсту.

Истини за вољу, Вук је о класификацији врста и њиховим одликама проговорио у Предговору *Рјечнику*: „Народ наш има свакојаки' приповијетки тако много, као и пјесама, и могу се раздијелити на ж е н с к е и на м у ш к е, као и пјесме". А онда следи и она његова често цитирана, сјајна теоријска дефиниција: „Мушке су приповијетке понајвише смијешне и шаљиве, и тако су измишљене као да би човек рекао да су истините; а женске су дугачке и пуне су чудеса којекакви [...]" (Караџић 1988: IX). Зато је Вук и унео у *Рјечник* само кратке шаљиве приче, задовољавајући не само захтев речника за сажетошћу исказа него и да би остварио шири циљ – показао изузетан смисао српског народа за хумор кроз алузије. Навешћемо само два примера шаљивих прича питалица. Оба се односе на типске ликове. Први на калуђера:

> „А. Калуђере, да те оженимо.
> Б. Кад, ва истину?
> А. Јесенас.
> Б. Ва истину, што ће бити јесенас, нек буде вечерас. (Под речју јесенас)."

Други пример (под одредницом врагађур) тиче се бабе:

> „Питали бабу кад је ишла на панађур куда ће, а она пуна радости одговорила: 'Идем на панађур ђур'. А кад се вратила са панађура, онда је запитали: 'Ђе си била, бако?' На панађуру и на в р а г а ђ у р у" (одговорила љутита)".

Ограниченост времена и простора нам не дозвољава да анализујемо и друге илустративне примере у одредницама (а речи у првом издању *Рјечника* има 26 270) из других категорија народних умотворина. Задовољићемо се закључком да је Вук, обухватајући махом све стиховане и прозне врсте српске народне књижевности, формирао историју и теорију усменог стварања, али и своја тумачења ставио у функцију шире идеје о историјском континуитету и интегритету, особеностима и карактерологији српског народа. И не на последњем месту, пружио за будућност подлогу српском поетском изразу на народном језику.

Извори

„Письма Добровскаго, Копитара въ повременномъ порядке, трудъ И. В. Ягича.” *Сборникъ отделенія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ*, т. 39. Санктпетербургъ: Императорская академия наукъ 1885: стр. 402.

Караџић В. С. *Расковник*, *проза из Рјечника*. Избор и предговор Радомир Константиновић. Београд 1964.

Караџић В. С. *Пјеснарица 1814–1815*, *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 1, прир. Владан Недић, Београд: Просвета, 1965.

Караџић В. С. *Српски рјечник* (1818). Сабрана дела Вука Караџића, књига II. Прир. Павле Ивић. Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864–1964, Београд: Просвета, 1966.

Караџић В. С. *Етнографски списи*. Сабрана дела Вука Караџића, књ. XVII. Прир. Миленко С. Филиповић. Београд: Просвета, 1972.

Караџић В. С. *Српске народне пјесме*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, књ. I, *Различне женске пјесме* (1841). Сабрана дела Вука Караџића, књ. IV. Прир. Владан Недић Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864–1964. Београд: Просвета, 1975.

Караџић В. С. *Српске народне пословице,* Сабрана дела В. С. Караџића, IX, прир. М. Пантић, Београд: Просвета, 1987.

Караџић В. С. *Преписка I (1811–1821)*. Сабрана дела Вука Караџића, књига XX. Прир. Голуб Добрашиновић са сарадницима. Београд: Просвета, 1988.

Караџић В. С. *Српске народне пјесме*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, књ. II, у којој су пјесме јуначке најстарије, Беч, 1845. Сабрана дела Вука Караџића, књ. V. Прир. Радмила Пешић. Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864–1964. Београд: Просвета, 1988.

Караџић В. С. *Српски рјечник или Азбучни роман*. Прир. Миро Вуксановић. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2012.

Литература

Делић Ј. *Традиција и Вук Стеф. Караџић*. Београд: Бигз, 1990.

Карановић З. „Вуков ’Рјечник’ – прича и приповедање.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38/2 (2009): стр. 112–125.

Матић С. „Народна песма у Вуковом ’Рјечнику’.” *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. VIII (1961): стр. 139–145.

Младеновић Ж. „Рукописни извори одломака народних песама у Вуковом ’Српском рјечнику’.” *Анали Филолошког факултета*, књ. IV (1964): стр. 281–291.

Стојановић Љ. *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*. Београд–Земун, 1924: стр. 104 и даље.

*

Detelić M. *Epski gradovi*. Beograd: Leksikon, 2007.
Havelock E. A. *Preface to Plato*. Cambridge, 1963.
Popović M. *Pamtivek. Srpski rječnik Vuka St. Karadžića*. Beograd, 1983.

Нада М. Милошевич-Джорджевич

СЕРБСКАЯ НАРОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА В СВЕТЕ СЛОВАРЯ ВУКА
СРПСКИ РЈЕЧНИК (1818)

Р е з ю м е

В статье рассматриваются мотивы Вука, побудившие его опубликовать словарь сербского языка, а также сотрудничество с Копитаром. В ней прослеживаются объяснения Вуком значений слов, как и когда они используются, приводятся примеры из всех жанров сербского устного творчества, поскольку он рассчитывает на «устное просвещение» среды. Выбором примеров из устного творчества Вук одновременно представляет историческую традицию, состояние общества, мировоззрение, характерологию, философию и этику, мужество и терпеливость, а также и остроумие сербского народа.

Ключевые слова: Вук Караджич, *Српски рјечник*, устное просвещение, устное народное творчество, сербская литература, мировоззрение.

КЊИЖЕВНОСТ, КУЛТУРА, ФОЛКЛОР. ПИТАЊА СЛАВИСТИКЕ

82
821.16.09
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch2

Дејан В. АЈДАЧИЋ*
Uniwersytetu Łódzkiego
Wydział Filologiczny
Katedra Filologii Słowiańskiej

ИЗДАЈНИК У СЛОВЕНСКИМ КЊИЖЕВНОСТИМА

У обликовању националног идентитета издајници имају положај мрских припадника заједнице који су одбацили своју заједницу и придружили се непријатељу. Аутор указује на националне оквире у проучавањима издаје у књижевности, искључујући хетмана Мазепе, који се појављује као књижевни лик више словенских књижевности. Издајници као најгори представници свога рода или вере привлаче мало пажње аутора књижевноисторијских студија. Указује се на књижевноисторијске студије о издаји и издајницима. Предложени су типови приказивања: 1) митски обликоване легенде и њене обраде – канонске, неканонске и антиканонске верзије; 2) алудирање на митске издајнике; 3) психолошки усмерени прикази издаје и 4) идеолошко-политички прикази издаје. У тексту се наводе примери из словенских књижевности различитих књижевних родова и врста – српских народних песама о Вуку Бранковићу, спевова Адама Мицкјевича, Александра Пушкина, драма Михајла Старицког, Виде Огњеновић, поеме Ивана Вазова, аутобиографског дела Захари Стојанова, романа Хенрика Сјенкјевича. У раду се узгред указује на однос колективних и ауторских представа о издаји и издајницима.

Кључне речи: словенске књижевности, издаја, издајници, валенродизам, мит, канон, историјска веродостојност.

0. Казивања о издајнику прате противречна осећања према бившем члану заједнице који је постао њен непријатељ. Изневерени припадници заједнице мрзе издајника, плаше се нове издаје, осећају срамоту и жаљење због изигране блискости, али и бесну немоћ јер ниткову више не могу да учине ништа нажао. Те нелагодности изданих доживљава и писац, али он има могућност да колективним осећањима дода своје личне погледе и рашири своја уверења о издајнику. Као творац фикционалних светова, писац може да пише и о издајницима минулих времена, повезујући прошлост и садашњост сличним животним неприликама. Причама о издаји аутори преиспитују ломне тачке у идентитету своје заједнице, околности које прете друштвеним расколима, мотивацију одрицања од „свога света", а у сликању последица

* dejajd@gmail.com

издаје осветљавају потресе у систему моралних вредности које она изазива. Овде ће бити речи о особеностима књижевних приказа издаје у словенским литературама и њиховим књижевноисторијским аспектима.

На први поглед, одређење издајника као починиоца издаје је једноставно. Међутим, постоје граничне ситуације у којима се издаја и жртва додирују, у којима особа пристаје на сарадњу са непријатељима да би заштитила своју заједницу или чак нанела штету том непријатељу. Поред тога, током историје су се мењале доминантне компоненте колективног идентитета, па и мера сагрешења у односу на одступање од тренутно доминантне компонетне – припадности класи, вери, народу, идеологији. У периодима доминације верских чинилаца идентитета, представе о издајнику су изразито конфесионално маркиране. Са јачањем националних идеја долази до премештања акцената на етничке компоненте идентитета. У тоталитарним друштвима са доминацијом идеологије појавили су се унутрашњи непријатељи, дисиденти, али и издајници у служби режима – доушници, достављачи, потказивачи, цинкароши, провокатори. На одређење издаје утицала је и промена начина ратовања – када се уместо судара две војске на бојишту појавило ратовање у позадини, које укида јасну припадност својој или притивничкој војсци, појачан је значај шпијуна, ухода, плаћеника, тајних и страних агената.

Са потискивањем идеолошких и националних компоненти у глобализованом свету са бројним миграцијама, црте различитих идентитета се приближавају или чак преплићу. Идеја поливалентности идентитета Антонине Клосковске изведена је из појма „културне валенце" (Kłoskowska 1996: 129–130) и развијена у њеним анализама аутобиографија које указују на припадност аутора разним заједницама (Kłoskowska 1996). У савременој литератури већ постоје дела са књижевним јунацима сложенијег идентитета. Све присутнији примери двојног или поливалентног идентитета потврђују важност њиховог неконфликтног сапостојања, али наводе и на потребу његовог разграничења од идентитета издајника.

Идеја издаје је повезана са оштром раздељеношћу и конфликтом група које одређује колективни идентитет. Како се овај текст заснива на лектири књижевних дела 19. и 20. века, тј. епохе утврђивања и значаја националних идеја, тема издаје је у њима јасно изражена.

Речено је да издаја изазива нелагоду и страх. Издајом се људи не хвале, па се о издаји не говори много изван своје заједнице. Одатле произлази и чињеница да књижевни ликови издајника ретко излазе ван оквира своје националне културе, па Пољаци знају за Сјенкјевичевог Рађивила, Мицкјевичевог Конрада Валенрода, Срби за Вука Бранковића или Максима Црнојевића, Бугари за поп Крстју издајника Левског у поеми Ивана Вазова. Ван својих култура ове ликове познају само добро упућени читаоци дела других словенских књижевности. Слично се запажа и унутар истраживања појединих словенских књижевности – проучаваоци књижевности пишу о „својим" издајницима.

Релативно су ретке историјске личности као ликови различитих књижевности са различитим вредновањима његових поступака. Зависно од тачке гледишта у једној култури, једна историјска личност може да буде названа издајником, а у другој патриотом и заштитником. Тако су и књижевни прикази ових ликова јако условљени разумевањем историје са тачке гледишта конкретног народа. Дејства хетмана

Ивана Мазепе крајем 17. и почетком 18. века различито оцењују Руси и Украјинци. Одлука Мазепе да пређе на страну шведског краља уочи борбе код Полтаве се у спеву руског декабристе Риљејева и Украјинаца доживљава као покушај очувања самосталности, док га руски историчари и Пушкин у поеми *Полтава* Мазепу третирају као издајника. Позната Гогољева повест *Тарас Буљба* приповеда о козаку заљубљеном у Пољакињу који издаје свог оца и народ. У Сјенкјевичевом *Потопу* Рађивил се описује као издајник Пољака, док се у савременом историјском роману украјинске ауторке Ирине Даневске он сагледава са више наклоности.

Ликови који се у књижевности једне конфесије или народа називају издајницима, а у књижевности противничке стране проглашавају заштитницима и узорима врлине се на сличан начин именују и у тумачењима књижевних дела на историјске теме. Различито сагледавање Мазепине улоге у историји источних Словена се појављује и у студијама о књижевности, међу којима доминирају студије са руске тачке гледишта (Аронсон 1936; Благой 1953, 1972; Измайлов 1975; Соколов 1939, 1962; Шутой 1974). Стихове и драме о Мазепи као одважном љубавнику писали су и Пољаци, европски романтичари Иго и Бајрон, о чему постоје и студије низа аутора (Ciampoli 1891; Донцов 1913; Babińsky 1974; Mucha 2008). Роман о Мазепи који осветљава разне стране његове личности написао је Украјинац Богдан Лепки (Горак 1991).

Управо текстови о спорним историјским личностима на најјаснији начин указују на пристрасност писаца у имагинарној надградњи једне историјске представе. Они указују да књижевност користи средства имагинарног грађења фикционалног света како би одређене ликове морално уништила и нагрдила. Таква релативна затвореност у тумачењу издаје као књижевне теме довела је и до одсуства шире (упоредне, типолошке) перспективе у којој се чин издаје ставља изнад националних представа, етничких и политичких стереотипа о историји.

Поред радикално супротних тумачења књижевних приказа издаје проучавалаца разних националности која се тичу спорних историјских догађаја, одсуство интересовања за бављење „незгодним" темама доводи до недостатка и књижевнотеоријских темеља за упоредна проучавања. Логично је што већу пажњу овим темама у последњој деценији поклањају проучаваоци који примењују постколонијални приступ књижевним делима, сагледавајући Русију као империју, а Украјину као колонизовани простор.

Тему издаје није могуће лишити чинилаца идентитета, јер се у њој припадност појављује у виду норме припадања и кршења норме, одбацивања колективног идентитета. Без поређења обраде конфесионалне, етноконфесионалне или етничке издаје у разним књижевностима није могуће уочити њихове особености у оквиру националних књижевности. Ту, за сваку заједницу болну, тему могуће је посматрати са становишта ван те заједнице. Такав приступ омогућава увид у неке опште црте теме издајника у књижевности словенских народа, и открива особености књижевне обраде лика издајника у књижевностима које се пореде.

Овде ће бити предложен један од могућих оквира тумачења издаје у књижевним делима у словенским књижевностима. Ограничени простор не дозвољава чак ни набрајање свих могућих приступа теми издаје и укрштеним аспектима у књижевним приказима издаје, већ само скицирање изабраних типова и њихових карак-

теристичних особености. Биће речи о митској причи о издаји и њеним познијим одразима, алузивној употреби мита, психолошки усмереним верзијама и идеолошко политичким сагледавањима издаје.

1. Митска прича о издаји јесте прича која упркос могућој просторној и временској локализацији јесте ванвремена и свевремена прича са архетипом издајника. У древним митским причама архетипски издајник понегде има демонске црте, и не издаје своју заједницу, већ најчешће чланове породице или владара. Елементи тих представа могу се пронаћи у неким усменим предањима и песмама словенских народа. Каснији културно историјски слојеви уводе однос појединца и заједнице који могу да се преплићу са тим древним веровањима. Митско мишљење се лако активира у казивању о издаји.

У српском епском певању настао је у оквиру мит о Вуку Бранковићу као архииздајнику српске војске кнеза Лазара у Косовској битки. У сложеном процесу стварања Видовданског мита преплићу се древни паганski мотиви индоевропске старине о небеском царству предака (Лома 2002: 133–149), новозаветни мотиви Последње вечере Христа са апостолима, те стварне и домишљене реалије уочи Косовске битке. У фрагментима јуначких песама се опева Кнежева вечера, на којој Вук Бранковић клеветнички оптужује историји непознатог, у легенди славног Милоша Обилића да ће издати Србе у битки на Косову. Тиме се појачава митолошка матрица кроз идеализацију једног и оцрњивање другог актера. Чињеница је да Вук Бранковић није војевао на страни Турака, али је код Срба постао оличење „невјере". Митска „кнежева вечера" је ушла у колективно памћење Срба и потом је много пута била призвана и алузивно активирана у многобројним дискурсима – од политичких тирада, патриотских полемика до књижевних дела.

У књижевним текстовима о издајницима често се појављује антипод негативном јунаку, лик пожртвованог патриоте. Антитетична природа давања вредносних оцена историјским личностима има и своје књижевне одразе и преламања. Књижевност је моћан преносилац митова и стеретипа и може да утврђује представе о јунацима и антијунацима, издајницима/антијунацима спрам јунака који оличавају највише врлине. Таква појачавања с једне стране мана, а с друге врлина обично прати одступање од историјске веродостојности. Тако историчари немају потврда да је великаш Вук Бранковић у бици на Косову издао српску војску, али је народна усмена традиције од њега направила архииздајника. Историјски документи такође нису поуздани ни у погледу идентитета јунака који је убио султана Мурата. Усмена традиција је учврстила тај мит о издајнику и он је ушао и у стару историографију. Тек је у другој половини 19. века критичка историографија оповргла овакву верзију, чврсто утврђену у народним песмама.

1.2. Књижевно варирање мита о издаји. Када писац у своме књижевном делу следи митске представе свог народа или групе, он се јавља и као члан и као гласноговорник тог народа или групе. Својим делом он утврђује митску причу. Будући да она дозвољава надграђивање недоречених аспеката, у варираним верзијама мита писци употпуњавају основну причу психолошким или социјалним детаљима који не одступају од основног мита. Такве су биле, на пример, драмске верзије косовског мита или убиства српског цара Уроша у драмама српских романтичара. У епохама утврђивања идентитета народа или групе појачава се супротстављање издајника

и јунака заштитника групе умножавањем грешних особина издајника. Социјална функција овакве употребе мита је усмерена на збијање редова и утврђивање јединства, уз изазивање подозрења ка испољавањима нејединства групе или заједнице. Митски образац је могуће употребљавати као средство надзора, контроле и дискредитације и осуде. у социјалним обрачунима.

1.3.1 Одступање од канонске верзије митске приче о издаји појављује се са пишчевим променама основног мита о издаји. Такве прераде по узору на приче које одступају од библијског изворника могу добити одређење апокрифних верзија, а у студијама о књижевности користе се и термини парафраза, реинтерпретација, обрада, ренарација. Како су одступања од основне, канонске приче: разноврсна потребна су додатна одређења која указују на тип одступања од те приче, независно од тога који се појмови користе. Ауторска верзија задржава основну причу, али на друкчији начин поставља дилеме мита о издаји, друкчије представља односе митских актера, друкчије сагледава дилеме и разрешења, и предлаже друкчије, ауторско виђење. Постоје дела у којима се преиспитује улога издајника у историји, уводе неке оправдавајуће или по издајника олакшавајуће околности, уводе гледишта која нису својствена основном миту. У таквим ренарацијама се смањује аксиолошка и емоционална једнозначност оцене актера, појачава се улога спекулативних чинилаца који се тичу промене историјских реалија, друкчијег психолошког или социјалног осветљавања, покушаја објективног разумевања историјских догађаја. Најрадикалнији вид промене устаљених представа о издајнику представљају фикционалне ревизије легенди о издајнику. Док су ревизије усмерене на побијање „непријатељских верзија" сопствене историје прихватљиве као покушај утврђивања „своје" истините верзије, потпуно негирање чина издаје у оквиру сопствене историје је ретко.

Одступања од мита о издаји у књижевности се јављају у безбрижним и ведрим епохама, када се мит подвргава иронијском подривању или пак у драматичним временима, у којима се митска прича друкчије осмишљава у новим околностима. Неканонске обраде мита о издајнику се ретко јављају у ратна времена и у тоталитарним друштвима, јер се у њима јавни говор о издајнику најчешће ослања на устаљене митове.

Неканонске верзије у значајној мери одступају од легенде о издаји и наводе на могућност сумње у њене основне поставке и антиканонске верзије које побијају основне поставке легенде о издаји могу да одричу и сам издајнички чин. У антиканонским ренарацијама издајник није издајник, већ жртва и чак спаситељ неутемељено проглашен издајником. Предложена трочлана типологија књижевних обрада/реинтерпретација мита о издаји може бити додатно разуђена на подтипове. Та типологија заснована је у односу према устаљеној канонској верзији мита, али се не тиче питања историјске веродостојности.

1.3.2. Историјска веродостојност као чинилац наратива о издаји додатно усложњава претходно наведену типологију, будући да канонска верзија може бити историјски оспорена. Тако се у неканонске и антиканонске верзије наратива о издаји сама историја као критичка реконструкција прошлих догађаја појављује као могући коректор. У драми Виде Огњеновић *Је ли било кнежеве вечере?* приказане су родољубиве друштвене преокупације српских грађана који се припремају да у Војводини 19. века обележе годишњицу Косовске битке. У драму је као лик уведен

историчар Иларион Руварац са својим налазом да кнежеве вечере – како је приказује народна песма – није ни било. Неспремност патриота који се спремају да обележе петстогодина од битке да прихвате друкчије виђење давних историјских догађаја потреса заједницу проблематизујући у народној песми устаљено виђење издаје. У историјској драми тако сучељавање канонске и неканонске, али историјски веродостојне истине представља извор друкчијег осветљавања прошлости, али и нових подела у садашњости. О аспектима историјске истине ове драме Виде Огњеновић писала је Жарка Свирчев (Свирчев 2013: 217–224), док је на њену могућу сродност са Стеријином драмом упутила Љиљана Пешикан Љуштановић помињући „синдром 'родољубаца' – политичке иструментализације националног, маскирање властитих интереса општим и свест да „родољубије" све оправдава (Пешикан Љуштановић 2009). Канонизоване представе о издајницима су толико јаке да неканонске и антиканонске верзија немају моћ одбацивања или преображаја мита.

Када писац мења карактер и учинке неке историјске личности претварајући га у издајника, он то чини са одређеним циљем и пратећим последицама у мотивацији приказане радње и односима ликова. У историјској драми *Перо Сегединац* Лаза Костић је приказао карловачког митрополита Вићентија Јовановића. Док историја признаје напоре и успехе митрополита у заштити црквене аутономије и развоју српских школа у Карловачкој митрополији, Лаза Костић га је представио као издајника српских интереса у корист аустријског двора и уније, као поквареног развратника и вештог сплеткара. Историјску неверодостојност писац уводи како би истакао лицемерје црквених великодостојника.

Проблем веродостојности се усложњава уколико се умножава број верзија које на различит начин објашњавају догађаје или поступке актера. По украјинској народној песми о Бајди, султанов заточеник козак Бајда одбија понуду да се ожени његовом ћерком и султан га убија. У песми је наглашен избор јунака између велике почасти уз промену вере или задржавање вере уз претњу смрти. Историчари су на основу докумената утврдили да је Бајда – утицајни кнез Вишневецки – доспео у турско заточеништво после издаје молдавских бојара. Украјински писац средине 19. века Петро Кулиш је у драми у стиховима *Бајда*, *кнез Вишневецки* (1884) прихватио откриће историчара да су Бајда и кнез Дмитро Вишневецки иста особа, али је одбацио њихову, историјски веродостојну верзију о судбини кнеза Вишневецког, замењујући издају молдавских бојара Османлијама – издајом Андибара Ганже, хетмана пијане руље. На тај начин је борбу различитих великашких интереса писац заменио социјално обојеним односима.

Веродостојност казивања у односу на историју слична је и код историјских и псеудоисторијских дела, јер у оба случаја писац жели да увери читаоца да се у историји десило онако како он приповеда. Лик издајника и чин издаје се представљају са убеђеношћу у истинитост и намером да се читалац или гледалац комада убеди у њу. Тек се са непоузданим приповедачем или постмодерним играма нуђења више верзија или увођењем измишљених верзија поузданост доводи у питање.

1.4. Стварање књижевног мита о издајнику припада моћима књижевности да сазда архетипске ликове који ће у уобразиљи генерација потоњих читалаца бити живи и изазивати сумње, страхове, дилеме, па чак и наследнике.

Пољски романтичар Адам Мицкјевич је тако створио упечатљив и противречан лик прикривеног патриоте, архиосветника и архииздајника Конрада Валенрода. Мицкјевич је поему *Конрад Валенрод* (1828) написао у Петербургу у време прогонства из Вилњуса као повест о литванско пруским сукобима у средњем веку. Познаваоци Мицкјевичевог дела су указали на утицај песникових лектира, али и на личне пројекције прогнаног Пољака који живи у руској престоници. О Конраду Валенроду су објављивали бројне странице сви значајни проучаваоци Мицкјевичевог дела.

2. Алузивна употреба митских ликова уз име издајника преноси на особу издајника својства бића која оличавају зло – Антихриста, Сатане, Јуде или др. Писац рачуна да и просечно образован читалац познаје ове ликове, и да ће омраза коју они носе у јудеохришћанској култури бити пренета и на лик који описују. Алузије на ђаволско зло (*Сатана*, *Ђаво*, *Антихристове слуге*) појављују се у полемикама око уније православних великодостојника Мелетија Смотрицког, Ивана Вишенског, који су у својим списима предводнике уније који су се одвојили од православне цркве (Айдачич 2013)

2.1. Алузије на библијске издајнике. У јудеохришћанској традицији најпознатији издајници су старозаветни братоубица Каин и новозаветни Јуда. Старозаветна легенда о Каину и Авељу јавља се и у словенским књижевностима у бројним алузијама уз коришћење Каиновог имена. Још је раширенија легенда о Јуди Искариотском као издајнику спаситеља Исуса Христа. Поред повезивања са Јудиним именом, у књижевним текстовима се употребљавају и фразеологизми који упућују на издају – *Јудини сребрњаци*, *Јудин пољубац*, *szukanie Judasza* (потрага за издајником). Алузивна употреба назива ђаволских бића или библијских подлаца јасно позиционира однос књижевних актера или самог аутора према неком лику. Стилистичка употреба тих назива у књижевним делима је веома разноврсна.

У Сјенкјевичевом роману *Потоп*, у коме тема издаје дотиче више ликова, од утицајног Јануша Рађивила, до јунака нижег друштвеног статуса и угледа, чија судбина је уплетена и у сентименталне заплете романа. Главној јунакињи Оленки отац је по тестаментарно исказаној вољи наменио младожењу. То је Кмићић, који ће током романа својим превртљивим поступцима и блискима наносити штету, али се на крају жртвује за Пољску. У првом сусрету Оленке шаљиво задиркује Кмићића речима „Zdrajca z waćpana, Judasz!”. Такво обраћање у контексту првог разговора са суђеним помало је неочекивано, али јасно са становишта пишчевог знања о предстојећим поступцима Кмићима и припреме читаоца на његов психолошки профил.

Иван Вазов, песник бугарског препорода у поеми *Левски* (1881) из *Епопеје заборављених*, следи тадашња уверења да је вођу устанка против Турака издао поп из Ловеча Крстјо Никифоров. Песник овога „црва, ниског роба” у једном стиху пореди са Јудом у Аду. Аутор студије „Јуда у Варшави” о прози Марека Новаковског Јудом назива све потказиваче који су дојављивали службама које су контролисали комунисти о антикомунистичким изјавама и поступцима својих познаника. Алузивна веза историје са садашњошћу је различита у разним књижевно-историјским делима о издаји, што читаоце у различитој мери наводи да у нарацији о прошлости препознају делатнике свога времена. Везивање имена некога од књижевних јунака за издајника чије име сви знају унутар неке заједнице, књижевни ликови који осуђују тог издајника или сам аутор покрећу ланац асоцијација на лик назван Јудом.

2.2. Алузија на књижевно створени мит о издајнику. Књижевност може сама да створи архетипове, па и архетип издајника. Наведен је пример Мицкјевичевог Валенрода, прикривеног патриоте, макијевелистичког осветника. Адам Мицкјевич се одрекао своје поеме Конрад Валенрод, али је судбина и животна стратегија овог осветника у свести Пољака наставила свој „посмртни живот". У пољској култури користи се и појам валенродизам, као подражавање Валенрода. Лик овог прикривеног патриоте и осветника одражава се и у низу књижевних дела пољске књижевности 19. и 20. века.

О валенродизму у потоњој историји пољске књижевности постоје значајне књиге Марије Јањон *Посмртни живот Конрада Валенрода* (Janion 1990), Стефана Хвина *Књижевност и издаја*: *од Конрада Валенрода до Мале апокалипсе* (Chwin 1993) и Елжбјете Флис Черњак *Синдром Валенрода* (Flis-Czerniak 2008) о стваралаштву Тадеуша Мићинског. Марија Јањон у анализи романа *Москаљ* Крашевског из серија дела посвећених јануарском устанку 1863. указује на чињеницу да се главни јунак (саздан и по реалним узорима) ослања на идеје Валенрода, чиме се његови поступци повезују са утицајем Мицкјевичевог дела (Janion 1990: 332), а поводом дела *Загонетке*, ауторка показује да генерал Збиски своје животне стратегије одређује као подражавање Валенроду (Janion 1990: 341–342). Дилема како се супротставити сили руске империје била је посебно болна после пораза устанака против империје. Стога је и промишљање стратегије патриоте који се лицемерно прикрива као део противничке власти, али чека тренутак освете – био актуелан и у 19. веку и у потоњој пољској књижевности. Валендрод и валенродизам се налазе и у средишту пажње како писаца који су подржавали „патриотски макијевелизам", тако и оних који су га оспоравали.

2.3. Алузије на јаничаре као присилне „издајнике". Словенски народи који су били под влашћу отоманске империје запамтили су сурову институцију јаничарства – одвођења дечака и њихово претварање у војнике империје. Та врста невољних противника из свога рода, која је подразумевала и радикални раскид са породицом и народом, оставила је трага у свим културама у којима су дечаци одвођени, али је метафоричка употреба ове институције прекорачила и границе само тих народа. Тако Пољаке који су се обучавали у војним школама руске империје Марија Јањон назива „јаничари царата" (Janion 1990: 258).

3. Психолошки усмерено приказивање издајника и издаје. Психолошко осветљавање издаје може бити усмерено на осветљавање људске слабости или пренагљености. „Плахи и лакоми", људи убеђени да су заслужили више, да су оштећени, поткупљиви појединци, прелазе у табор противника. Писци описују њихове мотивације и теже да остваре удубљивањем у емоционална расуђивања издајника, било са стране, било њиховим гласом. Такав приступ жели да укаже на психолошке полуге и механизме. У аутобиографском делу *Записи о бугарским устанцима 1870–1876. Казивање очевица* Захари Стојанов, један од пратилаца Бенковског у устанку против Турака, описује како их је у турску заседу довео чича Вељо. У психолошки продубљеном опису бекства од потере, Стојанов не открива унапред намере издајника, допуштајући тако читаоцима да доживе заблуде и открију бешчашће издајника онако како га је доживео сам аутор (Ајдачић 2013: 151–154). У роману *Хајдук Станко* српски писац Јанко Веселиновић описује како је Лазар издао најближег

друга Станка, а потом у издају својих сељана увео и свога оца. Велики српски комедиограф Јован Поповић Стерија је своја виђења патриота који су лако одустајали од својих ватрених патриотских речи представио у горкој комедији *Родољупци*.

Проблем раздељене личности понекад дотиче и проблем неразрешеног унутрашњег сукоба. Иво Андрић је у свом, за живота необјављеном роману, *Омер паша Латас* сабрао низ прича о личностима у окружењу паше. Проучаваоци овог књижевног дела српскога писца су луцидно уочили да приче овог циклуса не повезују само личности средине 19. века које су окруживале пашу током његогог кратког управљања отоманском Босном већ и проблем подељеног идентитета Миће Латаса – хришћанина који је ренегат, конвертит постао моћни турски Омер паша. Пер Јакобсен је у својој студији показао да све приче циклуса садрже неку причу о издаји, промењеном идентитету:

> „Најзначајнија тема је очигледно ренегатство, и скоро да нема поглавља у коме та тема није на неки начин дотакнута. Ренегатство, које није обавезно верска категорија, у циклусу о Омерпаши више је национално него верски обојено" (Јакобсен 2010: 260).

Идеолошки прикази издаје су усредсређени на социјални – политички или идеолошки – сукоб. Речи „јеретик", „ренегат", „апостата" – за издајнике вере и цркве – добиле су секуларизовано значење издајника идеологије. Такво преношење значења је било могуће јер ови називи упућују на бивше вернике који су изневерили идеју.

У историји су била могућа срастања различитих колективних идентитета, на пример верског, националног и социјалног, па такве спојеве одражавају и прикази издаје у књижевним делима. У спеву *Горски путник* бугарски писац Георги Сава Раковски описује јунаштво хајдука, а у једном певању говори о Велчовој завери и издаји чорбаџија. Социјална раслојеност по виђењу Раковског изазива разлом унутар заједнице и на етноконфесионалном плану, будући да богате чорбаџије стају на страну Турака.

Драматичне историјске околности са неизбежним избором између два зла такође могу бити предмет књижевних дела. Слободан Селенић у драми о кнезу Павлу покушава да објасни дилеме намесника Краљевине Југославије око потписивања пакта са Немачком под притиском Хитлерове моћи и слабости саме краљевине.

Део двадесетог века словенски народи су проживели у тоталитарним режимима који су строго надгледали покорност и лојалност грађана својим елитама. Књижевници су у низу дела о логорима и затворима сведочили о батинашима који су приморавали затворенике да одају своје истомишљенике. О мучењима или перфидним преварама које воде ломљењу личности и издајничким признањима постоје записи у сећањима и књижевним текстовима. У српској књижевности комунисти Давичо и Ћосић приказују и саломиве комунисте. Али у српској књижевности постоје и описи како комунистички иследници мучењима и изнудама ломе своје противнике у делима Драгослава Михајловића о Голом отоку, и *Годинама које су појели скакавци* Бориславa Пекића.

Изразито идеологизована друштва са јаким апаратом присиле су ширила сумњичавост и наводила своје грађане на потказивање. Таква врста јавне подршке морално спорним поступцима оправдавана је високим друштвеним циљевима. У књижевности је такође могуће указати на трагове потраге за издајницима. Идео-

лошке склоности и омразе одразиле су се и у односима читавих народа. Док су током тридесетих година стаљинистичких хајки словенски народи гледани с подозрењем као непријатељи, они који су примили белогардејце, након рата су постали словенска браћа. Нису се сви радовали тој поново откриваној братској љубави. Хвин наводи како је Јузеф Мађкевич у својим фикционалним делима испитивао различите типове издаје у чеетрдесетим годинама у виљнуском крају – у корист фашиста или совјетских Руса (Chwin 1993: 151–175). По Мађкевичу окупација Совјета је била много опаснија јер је уништавала душе, парализовала отпор и изазивала потказивање и потпуну несигурност од достављача. Руководиоци пољске комунистичке партије су од уласка Пољске у интересну зону СССР и учешћа у Савезу узајаамне економске помоћи (СЕВ) и војном Варшавском пакту морали да се држе главних политичких линија совјетских комуниста. Такво покоравање је у делу пољског друштва схватано као повратак под „руску" власт. У време „ПРЈ" (социјалистичке Пољске) напетост према Совјетима и Русима је све време расла, да би у време Солидарности током 80-их година била веома изразита. Пољски писац Тадеуш Конвицки је у роману *Мала апокалипса* заоштрио до крајности проблеме лицемерја и притиска у тоталитарном друштву. Приче о обичним људима и потказивачима такође припадају теми издаје и проблематизују дилеме како свог времена, тако и вечних моралних питања.

У славној књизи *Заробљени ум* Чеслав Милош је осветлио животне раскрснице и начине бирања животних путања у друштву под идеолошким притиском. Поред судбина у којима се могу препознати и реалне особе, писац је једно поглавље посветио кетману, вештини прикривања својих идеја до тренутка када оне престају да буду опасне.

*

Књижевни прикази издајника описују похлепу или слабости које људе воде u издају своје заједнице осветљавајући многе друштвене и психолошке чиниоце њиховог чина. У овом прилогу они су груписани према доминантном – митском, психолошком или идеолошком – обликовању књижевне слике света. Сваки од тих приступа садржи особене црте, али се они у текстовима и преплићу. Стога међусобне интеракције митског, психолошког и идеолошког начела у представљању издаје захтева додатну пажњу. Читање низа текстова о издаји, даље, намеће утисак да се разни писци враћају теми издајника да би је осветлили на свој начин. У уводном делу текста је назначено да ови књижевни прикази често остају „затворени" у оквирима националне културе, искључујући спорне историјске личности које једни сматрају издајницима, а други браниоцима. Уверен сам да вреди одступити од националне затворености у испитивању ове теме, и да је могуће сучелити и радикално супротна тумачења спорних личности. Упркос неугодности коју изазивају размишљања о издаји, она је била, јесте и биће део вечних односа појединца и заједнице.

Литература

Айдачич Д. „Покатоличення православних в полеміках українців та оповідях сербів.” *Українсько-сербський збірник Украс*. Т. 8. 2013: стр. 16–27. <www.rastko.rs/rastko/delo/11787> 25.01.2018.

Айдачич Д. „Російські царі у пеклі польських романтиків.” Деян Айдачич. *Демони і боги у слов'янських літературах. Літературознавчі огляди*, Київ, 2011: стр 140–146.

Ајдачић Д. „Издајник у бугарској књижевности епохе Препорода.” *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератсур.*, Київ, вип. 23, 2013: стр. 148–154.

Аронсон М. „’Конрад Валленрод’ и ’Полтава’ Пушкина.” *Пушкин. Временник Пушкинской комиссии*. Кн. 2. Москва – Ленинград: АН СССР, 1936: стр. 43–57.

Благой Д. Д. „Историческая поэма Пушкина (’Полтава’).” *Пушкин. Исследования и материалы. Труды третьей Всесоюзной Пушкинской конференции*. Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953: стр. 241–265.

Благой Д. Д. „’Полтава’ и ’Медный всадник’.” Д.Д. Благой. *От Кантемира до наших дней*. Т. 2. Москва: Художественная литература, 1979: стр. 248–305.

Горак Р. „Крик Івана Мазепи.” *Дзвін*, № 2 (1991): стр. 91–100.

Донцов Д. „Гетман Мазепа в западноевропейской литературе.” *Украинская жизнь*, № 4 (1913): стр. 58–69.

Измайлов Н. В. „Пушкин в работе над ’Полтавой’” Н. В. Измайлов. *Очерки творчества Пушкина*. Ленинград: Наука, 1975: стр. 5–125.

Лома А. *Пракосово*: *Словенски и индоевропски корени српске епике*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2002.

Пешикан-Љуштановић Љ. „Кад је била кнежева вечера?” *Кад је била кнежева вечера? – усмена књижевност и традиционална култура у српској драми 20. века*. Нови Сад: Позоришни музеј Војводине, 2009: стр. 117–122.

Свирчев Ж. „Истина фикције Кнежеве вечере: епистемолошки статус фикције у драми ’Је ли било кнежеве вечере’ Виде Огњеновић.” *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 61, св. 1 (2013): стр. 211–226.

Соколов А. Н. „’Полтава’ Пушкина и ’Петриады’.” *Пушкин. Временник Пушкинской комиссии*. Вып. 4–5. Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1939: стр. 57–90.

Соколов А. Н. „’Полтава’ Пушкина и жанр романтической поэмы.” *Пушкин. Исследования и материалы.* Т. 4. Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962: стр. 154–172.

Томковски Ј. „Јуда у Варшави. Верност и издаја у прози Марека Новаковског.” Д. Ајдачић (ред.). *Јуда Искариотски у словенским културама*. Београд: Алма, 2016.

Шутой В. Е. „Историзм *Полтавы*.” А. С. Пушкина. *Вопросы истории*, № 12 (1974): стр. 114–126.

*

Babiński H. *The Mazeppa Legend in European Romanticism*. New York: Columbia university press, 1974.

Ciampoli D. „Mazepa nelle letterature d’Europa.” *Studi letterari*. Catania, 1891: s. 191–247.

Chwin S. *Literatura a zdrada*. Kraków: Oficyna literacka, 1993.

Flis-Czerniak E. *Syndrom Wallenroda. Z problemów świadomości narodowej i religijnej w twórczości Tadeusza Micińskiego*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2008.
Jakobsen P. „Omerpaša Latas – hronika, roman, fragmenti (Textologia et marginalia).” Dejan Ajdačić, Persida Lazarević Di Đakomo (prir.). *Per Jakobsen*: *Južnoslovenske teme*. Beograd: SlovoSlavia, 2010: str. 239–262.
Janion M. *Życie pośmiertne Konrada Wallenroda*. Warszawa: PIW, 1990.
Kłoskowska A. *Kultury narodowe u korzeni.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996.
Mucha D. „Hetman kozacki Iwan Mazepa w literaturze europejskiej.” Ludmiła Siryk (red.). *Literatura ukraińska XIX i XX wieku w kontekście europejskim*. Wydawnictwo UMCS, 2008: str. 69–77.

Деян В. Айдачич

ПРЕДАТЕЛЬ В СЛАВЯНСКИХ ЛИТЕРАТУРАХ

Р е з ю м е

В формировании национальной идентичности предатели имеют статус бывших членов сообщества, которые отреклись от своих и присоединились к врагу. Автор указывает на национальные рамки темы и ее изучение в литературе, за исключением гетьмана Мазепы, который выступает как литературный образ в славянских и неславянских литературах. Предатели как худшие представители своего рода или религии привлекают мало внимания в литературоведческих исследованиях, хотя эта тема затрагивает сложные проблемы идентичности, отношений личности и коллектива, моральные вопросы и др. Автор предлагает рассматривать литературные образы предательства по доминирующем типу представления: 1) мифический (с подтипами их обработок – канонические вариации, неканонические версии, антиканонические версии), 2) аллюзии к образам мифических предателей (Каин, Иуда), 3) психологические представления и 4) представления с идейно-политическими доминантами. Автор приводит примеры из славянских литератур различных литературных жанров – сербские народные эпические песни о Вуке Бранковиче, *Конрад Валленрод* Адама Мицкевича, *Полтава* Александра Пушкина, пьеса *Байда* Кулиша, пьеса *Был ли княжеский ужин?* Виды Огненович, поэма *Левски* Ивана Вазова, автобиографические воспоминания Захария Стоянова, роман *Потоп* Генрика Сенкевича и др. В статье указывается взаимосвязь между коллективными и авторскими представлениями о предательстве и предателях.

Ключевые слова: словянская литература, предательство, предатель, валенродизм, миф, канон, историческая достоверность.

27-29(09)
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch3

Маја М. АНЂЕЛКОВИЋ*
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Одсек за филологију

ЖИТИЈЕ И ИСПОВЕСТ АСЕНЕТЕ У СРПСКОСЛОВЕНСКОЈ РУКОПИСНОЈ ТРАДИЦИЈИ**

Српскословенска варијанта апокрифног *Житија Асенетиног*, иако сачувана у свега два преписа из 15. века, има нарочити значај у светским оквирима јер се сматра да је реч о *буквалном* преводу грчког оригинала, па је све до краја 19. века служила и као замена за древни текст на грчком језику. Припада тзв. краћој варијанти, која у себи нема Асенетин плач. У раду смо анализирали једини сачувани оригинални препис у српскословенској рукописној традицији Slave 306, поредећи га са Новаковићевим издањем другог преписа. Текстолошком анализом дошли смо до закључка да се ова два српскословенска преписа мало разликују, и то на морфолошком и лексичком нивоу, као и да су заступљена минимална одступања у погледу редукције и проширивања текста. Такође, утврдили смо да препис Slave 306 има уводну формулу „Благослови, оче!", која упућује на читање овог апокрифа у црквеним круговима. Кад су стилске одлике преписа Slave 306 у питању, већим својим делом стилско обликовање *Житија* заснива се на употреби епитета, поређења и полисиндета, док су остале стилске фигуре (метафора, антономазија, метонимија и синегдоха) готово у незнатној мери заступљене. Међутим, различите синтаксичке реализације стилских фигура омогућавају појачану стилогеност израза, и доприносе реторичности текста. Предочене текстолошке и стилске карактеристике српскословенског преписа Slave 306 омогућују његово јасније позиционирање унутар богате светске традиције и изучавања овог апокрифа.

Кључне речи: апокриф, *Житије и исповест Асенете*, српскословенски препис Slave 306.

Српскословенска рукописна традиција баштини текстове најразличитијег жанровског одређења. Отуда поред канонских текстова и текстова који су својом садржином били прихватљиви у црквеном контексту њен конститутивни део чине и апокрифи као ванканонски списи. Чак би се могло рећи да је њихова распрострањеност и постојање различитих група и варијаната истог текста на специфичан начин

* zmajce7@yahoo.com

** Рад је део истраживања које се изводе на пројекту 178018, *Друштвене кризе и савремена српска књижевност и култура: национални, регионални, европски и глобални оквир*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

обогатило књижевни корпус и допринело стварању различитих интертекстуалних и интеркултурних веза.

Постојано трајање апокрифа и стварање наведених веза заправо је нужна последица места и начина формирања апокрифног текста – јер он, по правилу, настаје и траје на маргинама канона, формира се у односу на њега, а опет га, неретко, превазилази културолошким специфичностима утиснутим у сам текст. Осим тога, „фрагментарна структура апокрифа, метанаративни план, динамично приповедање, могућност лакшег разумевања текста – само су неки од чинилаца који су апокрифе још више учврстили у њиховом трајању, и омогућили им да се у различитим рукописним традицијама исти текст разгранава у неколиким варијантама и редакцијама, прилагођавајући се сврси свог постојања и етнокултурним околностима у којима настаје" (Анђелковић 2018: 681–682).

У појединим случајевима, на настанак различитих варијаната и редакција истог апокрифног текста недвосмилено је утицала развијеност библијске приче, одн. њена сижејно-тематска основа. Тачније, она је омогућавала да се у односу на канонски апокрифни текст проширује и редукује, али и да се створе потпуно нови текстови који тек у траговима садрже библијску основу. Управо су предочене особености карактеристичне за настанак апокрифа о Прекрасном Јосифу, чију посебну подгрупу чине апокрифи о његовој жени Асенети.

Разлоге за велику популарност апокрифа о Јосифу вероватно треба тражити у његовој (некада и апсолутној) заснованости на већ постојећој опширној библијској причи о њему,[1] као и чињеници да су се поједини од ових апокрифа читали током проповеди на одређеним црквеним празницима, за шта постоје тачне ознаке у насловима апокрифа. Осим наведеног, они садрже и добро познати и некада веома популарни мотив оклеветаног младића, који директно кореспондира са мизогинским елементима, типичним за средњовековље.[2]

Супротно претходним, апокрифно *Житије Асенетино* нема готово никакво утемељење у *Библији*, јер се Асенета у *Првој књизи Мојсијевој* (*Постање*) помиње свега три пута – Пост. 41: 45, 50 и Пост. 46: 20 – како би се дали најосновнији подаци: да је ћерка Потифере, свештеника Онског, да је удата за Јосифа по фараоновој вољи, и да рађа два сина – Манасију и Јефрема. Дакле, библијска и апокрифна прича о Јосифу била је наративни оквир за стварање потпуно самосталног, и у правом смислу апокрифног дела. Стога се, готово неочекивано, одмах након наслова управо српсколовенске верзије Slave 306, јавља уводна формула „Благослови, оче!" (435a), која указује да се и овај апокриф читао у црквеним круговима.

На постојаност *Житија Асенетиног* у словенској средини верујемо да је утицала и чињеница Асенетиног помена у првој и другој молитви Свете тајне брака – чина Венчања, која се одржала до данас: „Ти си Јосифа и Асенету здружио и пород

[1] Библијска прича о Јосифу садржана је у *Првој књизи Мојсијевој* (*Постање*), од 37. до 50. главе (са изузетком 38. главе која говори о Јудином греху). Кратки помени Јосифа јављају се и раније, и то у 30, 33. и у 35. глави *Постања*.

[2] Уп. Томин 2011.

им Јефрема и Манасију подарио";[3] „Благослови их, Господе Боже наш, као што си благословио Јосифа и Асенету."[4]

Овоме се може додати такође интересантан податак: "It is also certain that in the Christian East, particularly in Armenia, the story remained in vibrant connection with the culture: some Armenian Bibles even include *Aseneth* among their apocryphal additions, along with illustrations of the couple" (Humphrey 2000: 13).

*

У српскословенској рукописној традицији време настанка превода апокрифа о Јосифу и Асенети и даље се везује за 13. век, тачније да је превод на српскословенски настао најкасније током 13. века (Петканова 1992: 419). Међутим, у глобалном контексту, ауторство, време и место настанка апокрифне приче о Асенети и даље остаје нерешено. "The emerging 'consensus' was that Aseneth was written by a Helenistic Jewish writer, between approximately 100 BCE and 115 CE, to those concerned with the status of proselytes in a relatively mainstream Hellenistic Jewish community, probably located in Egypt." (Humphrey 2000: 14, 15). Такође, остаје непознаница који је сачувани препис/превод најсличнији оригиналном тексту. Наиме, у науци је, пре свега анализом грчких рукописа и то од стране Бурхарда (Burchard 1965)[5] и Филоненка (Philonenko 1968), утврђено да постоје 4 групе апокрифа о Асенети, од којих су две дуже (*a* и *b*), а две краће верзије (*c* и *d*). За разлику од Бурхарда, који предност даје дужој варијанти, конкретно групи *b*, сматрајући да су текстови групе *c* и *d* настали скраћивањем прототекста, Филоненко сматра да су текстови из *b* групе најсличнији изгубљеном оригиналу, истичући управо као најсличније словенске преписе (Humphrey 2000: 18). Такође, и новија истраживања Рос Кремер (Kraemer 1998: 305) указују да су краће варијанте вероватно ранијег постања од текстова *b* групе.

С обзиром на чињеницу да развијена библијска прича о Асенети не постоји, те да је њено апокрифно *Житије* апсолутно засебна творевина која допуњује и библијску и апокрифну причу о Јосифу, никако се не може поуздано утврдити која је варијанта (дужа или краћа) сачуваних преписа *Житија Асенетиног* најсличнија оригиналном тексту. Али на основу досадашњих анализа можемо се сложити са претпоставком Р. Кремер да су дуже варијанте настале прекомпоновањем краћих, и додајмо: да су у њих унети сегменти који имају и сижејну и реторичку надоградњу.

*

Поред 24 преписа апокрифа о Јосифу и два преписа *Житија Асенетиног* у српскословенској рукописној традицији,[6] како је утврдио Јацимирски (Яцимирскій

[3] Део текста прве молитве: Епископ Атанасије 2011: 55.

[4] Део текста друге молитве: Епископ Атанасије 2011: 56.

[5] Бурхард ће имати још врло значајних публикација о апокрифу о Асенети, и то: Burchard 1980, Burchard 1987, Burchard 1996.

[6] О српскословенским преписима в. Јовановић 2005: 493–494. Уп. и Бошков 2000: 403–414. Овим преписима додаје се скорије идентификовани препис из збирке Соколов бр. 156, објављен у Анђелковић 2013. Истраживања и издања појединих преписа апокрифа о Јосифу у српскословенској рукописној тра-

1921: 118–141), постоји још око 200 преписа и у грчкој, латинској, сиријској, руској, средњеенглеској и другим традицијама.[7]

Два српскословенска преписа *Житија Асенетиног* потичу из 15. века. Пошто препис из прве половине 15. века, који се чувао у Народној библиотеци у Београду, није сачуван[8], узимамо га према Новаковићевом издању из 1877. (Novaković 1877). Други препис потиче из треће четвртине 15. века, а чува се у Букурешту у Румунској академији под ознаком Slave 306, ркп. стр. 435а (432а) – 457а (457б).

Апокрифом о Асенети подробније се бавио В. М. Истрин (Истринъ 1898), упоређујући древну редакцију на грчком језику са словенским преводом. Ово издање је од изузетног значаја јер се у њему сви остали познати преписи, међу којима се издваја словенски. У свом раду Истрин је истакао да је словенски препис који је објавио Стојан Новаковић 1877. године служио као замена за грчки оригинал, јер представља буквалан превод изворног текста. Овако значајну улогу Новаковићево издање имаће до 1889/90. године, када је опат Батифол објавио грчки препис из 11/12. века према рукопису Graecus 803 из Ватиканске библиотеке (Battifol 1889/90).[9] Према Истрину, постоје две редакције текста, а словенски превод припада тзв. краћој редакцији, која се узима за првоначелну и која нема у своме саставу Асенетин плач. Истрин наглашава да овај апокриф залази у област јудејско-хеленистичких предања, али да се не може поуздано утврдити да ли је то превод са јеврејског језика на грчки или је грчки текст настао на основу јудејског предања. Једино је сигурно да је као такав постојао још у IV–V веку.

Али као што смо указали, новија истраживања о пореклу и датовању овог апокрифа указују на другачије закључке: "As to dating, scholars now generally place the piece in an era much earlier than the fifth century, many looking towards the late first century CE as the most likely time of composition. The first-century CE date is usually given as a terminus ante quern because the apocryphon is judged to be of Egyptian origin: a Jewish community in Egypt would have little use for a pro-proselyte book like Aseneth after the revolt under Trajan in 117, or especially after Hadrian's anti-circumcision edict in 135" (Humphrey 2000: 30).

Када овај апокриф сагледамо у глобалном контексту, као веома занимљив податак намеће се онај да управо преводи и издања *Житија Асенетиног* преовлађују апокрифе о Јосифу, те да ово *Житије* не престаје да бива предметом различитих научних студија.

дицији садржана су у: Анђелковић 2006, Анђелковић 2009, Анђелковић, Пајић 2011, Анђелковић 2013, Анђелковић 2018. Преводи са српскословенског на српски језик апокрифа о Јосифу и Асенети садржани су у: Јовановић 2005: 283–340.

[7] Уп. набројане рукописне традиције у Анђелковић 2013: 81.

[8] Прва половина XV века, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 29, 141а–160б.

[9] Овај препис су и Бурхард (Burchard 1965) и Филоненко (Philonenko 1968) одбацили као могући препис оригиналног текста.

Текстолошка поређења српскословенских преписа *Житија Асенетиног*

У српскословенској рукописној традицији остало је, као што смо нагласили, сачувано свега два преписа *Житија Асенетиног*, а на основу досадашњих проучавања не може се утврдити колики је број преписа раније постојао. На оба ова преписа указао је Јацимирски (Яцимирскій 1921: 119–120), али је Истрин (Истринъ 1898) у својој великој студији о овом апокрифу у обзир узео само Новаковићево издање.

Несумњиво је да је Новаковићево издање *Житија Асенетиног* побудило велику пажњу научне јавности јер се сматра врло сличним, а у већини и идентичним, грчком оригиналу. Превод је рађен према краћој редакцији грчког текста, која у свом саставу нема Асенетин плач. Велика сличност између претпостављеног грчког оригинала и словенског текста последица је буквалног превода текста, до те мере да су се због тога јављале грешке у преводу на које Истрин (Истринъ 1898: 45, 52) упућује. С друге стране, Истрин је мишљења да су места у којима словенски превод одступа од грчког текста управо она која показују утицај оригиналног текста на словенски превод.

С обзиром на то да је Новаковићев текст издање словенског преписа који није сачуван, за основни текст узели смо српскословенски препис који се чува у Букурешту у Румунској академији под ознаком Slave 306, 435a (432a) – 457a (457б).

Поредећи основни текст ове групе (у даљем тексту: Slave 306) са Новаковићевим издањем (у даљем тексту: НИ), дошли смо до закључка да се ова два текста мало разликују, а да су разлике углавном морфолошке природе.

Прво ћемо указати на разлике које почивају на минималним редукцијама или проширењима текста.

Разлику уочавамо већ у наслову дела, те можемо рећи да је овде НИ за нијансу опширнији:

> Slave 306: **Житїѥ, ии повѣданїѥ, анесєты** *(sic!)* **дьщере пентєфрїины. како ю поѭ їωсїфь прѣкрасныи** (435a);
>
> НИ: **Житїѥ и исповѣданїѥ Асенеѳї дьштере Пеньтефрїини и како покть к Іосїфь прѣкрасни къ женоу сєвѣ**.[10]

Одмах затим, следи разлика која се налази после наслова, а пре почетка текста. Док у Slave 306 на том месту стоји **бл(а)г(о)с(ло)вы, ѡ(ть)чѥ** (435a), у НИ тога нема. Примећујемо да се овим **бл(а)г(о)с(ло)вы, ѡ(ть)чѥ** Slave 306 приближава апокрифу о Јосифу, и то *Слову Јефрема Сирина*, као и то да је ова уводна формула коришћена за читање текста у црквеним круговима.

У наредној табели донећемо само веће разлике овога типа[11], с тим што, како ће се из приложеног видети, те разлике почивају у већини случајева на различитостима у свега једној речи.

---

[10] Бројеве рукописних страна за НИ не наводимо јер оне у издању нису унете, већ је текст подељен на главе.

[11] Разлике које се заснивају на (не)појављивању везника *и* или заменице се нисмо узимали у обзир. подвлачили смо оне сегменте текста који се не појављују у другом препису.

Slave 306	НИ
дьщерь пен҆дефрїа (435б)	дьщерь пен҆дефрїа їереа
ц(а)рь ѡт(ь)ць ѥго фараѡнь (435б)	ѡт(ь)ць ѥго фараѡнь
слоужеще асенеѳи (436б)	слоужеще іеи асенеѳи
плод[ь] ихь зрель (437а)	плод[ь] ихь тогда зрель
и разꙋмѣи д(оу)хь б(о)жїи (438б)	и д(оу)хь б(о)жїи
ризи же вьню же бѣ ѡблѣчень(439б)	риза же его, юже бѣ облѣчень
или жена ѡсташе (440а)	или жена тоужда ѡсташе
г(лаго)лы хоул҆ныѥ и лоу||кавыѥ (440а-440б)	г(лаго)лы лоукавыѥ
вьздвиже роукоу свою (442б)	вьздвиже роукоу свою надь главою своею
д(оу)хомь с(ве)тымь своим(ь) (442б)	д(оу)хомь своим(ь)
изыдоут[ь] домоу твоѥго, р(е)че же пен҆тефрїи. да прѣпочиѥть (443а)	да прѣпочиѥть
и потьща се (444а)	и потьща се и прїиде
поврьже псомь (444б)	поврьже все псомь
по чрѣслохь своих(ь) (447б)	по чрѣслохь
дарова те г(оспод)ь іѡсифоу (448а)	дарова те г(оспод)ь
иже сьнѣсть (448б)	иже аште сьнѣсть
вьз҆ми трапезꙋ (449б)	вьз҆ми трапезꙋ сию· Єгда же она обрати се положити трапезоу
и скрьбѣше (452б)	и скрьбѣше зѣло

стр[а]даше ꙁѣло (452б)	стр[а]даше
оуслишахъ бо азь (453б)	оуслишахъ бо азь рече
и вьсь рѡдь (453б)	и вьсь
моуже же соущее (454б)	моуже же соущее сь нѥю
и проводїе избыше (455б)	и проводїе избыше ѥи
погнаше вь слѣд[ь] (456б)	погнаше вь слѣд[ь] ихь
б(ог)оу нашемоу сл(а)ва вь вѣкы аминь (457б)	Богоу же нашемоу подобаеть всака слава чьсть и покаанꙗнїе, нынꙗ и прыснои и вь вѣкы вѣкомь, аминь

Морфолошке и лексичке разлике сагледавамо у наредним примерима:

Морфолошке разлике		Лексичке разлике	
Slave 306	НИ	Slave 306	НИ
сь нѥю (436б)	сь нѥи	напрѣд[ь] дверїе (436б)	на прѣдворїе
на [...] ѡдроу (436б)	на [...] одрѣ	на трьсть (436б)	настань
даше (438а)	даста	тогда (437а)	вьсь
оукриѥтъ се (440а)	криѥть се	посрѣд[ь] (437а)	по срѣдѣ
вь свѣть (440б)	вь свѣтѣ	г(о)с(поди)нь (439а)	господь
дьщи ваша (441б)	дьщи ваю	ѡт[ь] винах(ь)(442а)	ѡт[ь] пива
простре (442а)	прострѣть	г(лаго)лы (442б)	гласы
егда оумрѣ (444а)	егда оумрѣть	ꙁастоупныкь (446а)	ꙁаштитникь
роукꙋ твою (445б)	роуцѣ твои	страхомь (447а)	страхованїемь
д(ѣ)в(и)ца (447б)	дѣвице	сьврьже (447б)	сьвлѣче
седъмых(ь) д(ь)нехь (451а)	седъмых(ь) дни	ѡдеждꙋ (447б)	риꙁоу

вь [...] **гесемь** (451б)	**вь** [...] **Гесемѣ**	**бл(а)гооуханїе** (448б)	**оуханїе**
мѹже (453а)	**моужи**	**силнїи** (450а)	**силникь**
продаше (453б)	**продадоше**	**сихимѣ** (452б)	**Ихемѣ**
ѡт[ь] рѹкѹ (457а)	**ѡт[ь] роукы**	**изиди** (454а)	**иди**

Као што смо могли да закључимо на основу ексцерпираних примера, морфолошке разлике углавном су засноване на употребама различитих падежних облика у истом реченичном контексту. За разлику од Бук у коме се већином користи акузатив, у НИ се на истом месту користи локатив. Другу разлику запажамо у коришћењу различитих облика аориста.

Лексичке разлике нису бројне, поготову ако се има на уму дужина и једног и другог текста. Овде наглашавамо разлику у лексемама **ѡт[ь] винах(ь)** (Slave 306: 442а) – **ѡт[ь] пива** (НИ), као и на **сихимѣ** (Slave 306: 452б) – **Ихемѣ** (НИ), јер различитост њихове употребе као последицу доноси мењање чињеничног стања. Ово нарочито важи за први пар лексема, док се у другом пару може наслутити да се ради о истом топониму, али да он има другачији фонетски облик.

У вези са лексичким разликама да напоменемо и то да се у Slave 306 у већини случајева бројеви исказују речима, док се на тим местима у НИ користе слова са одговарајућом бројном вредношћу, нпр. **шесть** (Slave 306: 454а) – **.ѕ.** (НИ); **пет(ь)** (Slave 306: 454а) – **.и.** (НИ).

Различит редослед речи у оквиру реченице такође је приметан, али је он више стилског карактера, те га као таквог овде не разматрамо. Илустрације ради наводимо пример у коме је ова појава најуочљивија, а у коме се уочавају и лексичке и морфолошке разлике: **чедо асенеть ѡна же р(е)че се азь г(оспод)и и ѡт(ь)че мои** (Slave 306: 438б) – **чедо! И рече Асенеѳь: да вьзглаголѥть оубо отьць мои и господь** (НИ).

Стилске особености *Житија Асенетиног* (Slave 306)

Већим својим делом стилско обликовање *Житија* свело се на употребу епитета, поређења и полисиндета, док су остале стилске фигуре (метафора, антономазија, метонимија и синегдоха) готово у незнатној мери заступљене. Зато се у тексту ишло ка разгранатој употреби најразноврснијих епитета који, потпомогнути полисиндетом, на адекватан начин наглашавају сва важна места у тексту, нарочито оних која су по својој природи, пре свега, дескриптивна.

Највећи број *епитета* је у функцији осветљавања Асенетиног лика. Готово да у *Житију* и нема спомињања њеног имена а да уз њега не стоји бар један епитет. Уз њих, јавља се и велики број епитета којима се описује двор у коме Асенета живи.

Асенета се у делу описује као дева *велика* и *красна* (**д(ѣ)ва соущїи велика и красна** (435а)); *прелепа* је својом добротом (**и прѣлѣпа добротою** (435б)). Одежду њену чинили су и *златни* појас (**поıасомь златемь** (437б)) и венци *златни* (**вѣн҆ци златими** (438а)). У тренуцима покајања Асенета ће скинути свој *златни* појас, а царску *златоткану* одежду

заменити *црном* ризом (**Се бо сьвлекох се сь ц(а)рскыѥ ѡдежде златоткан'ныѥ, и ѡблѣкох се вь ризоу чрьнꙋ. се распоꙗсахь поꙗсь мои злать** (446а), **сьвлече асенеть оутвары свою ц(а)р(ь)скоую, и ѡблѣче се вь чрьноую, и распоꙗсав'шїи поꙗсь свои злать** (444а), **ризоу чрьноу** (444а)).

Двор је *велики* (**двор(ь) великь** (437а)), пирг је *велики* и *висок* (**велїи и высокь** (436а)), прва клет *велика, прекрасна* и камењем *црвеним* постављена, као што су и зидови њени били украшени различитим и засебним камењем (**и бѣ прьва клѣть велика и прѣкрасна каменїемь багрїим(ь) поставлѥн'на. и стѣни ѥе каменїемь различнїимь и ч(ь)ст(ь)ныим(ь) оукрашен'на** (436а)). Кров клети је *златан*, а унутра се налазе египатски богови – *златни* и *сребрни* (**И бѣ покровь клѣти ѡноѥ злать. въноутрь же ѥѥ бѣхоу бозы егѵп(ь)тьсцїи им'же не бѣ числа. злати же и сребрьнїи.** (436а)). У ковчезима Асенетиним било је и риза *златокованих* (**рызи златокован'ныи** (436а)), а багренице у клети су *златоткане* (**багрѣницею златоткан'ною** (436б)).

Осим у овим примерима, епитети имају веома важну улогу у формирању Јосифивог лика, као и у успостављању паралелизама у описима Јосифа и Асенете, а што умногоме доприноси развијању специфичне симболике унутар текста.

Синтаксички гледано, највећи број епитета остварен је у виду конгруентног атрибута, али постоје и они који су измештени у именски део предиката, чиме се постиже наглашеност датог епитета. Примери који илуструју ову појаву јесу: **ты д(ѣ)в(и)ца ѥси д(ь)н(ь)сь чиста** (447б), **и стѣна бѣ ѡкрьсть двора висока зѣло** (437а), **и нѣсмь достоинаа ѡт[ь]врѣсти оусть своих(ь) к тебѣ** (445б), **криле же имь бѣхꙋ багрїи ꙗкоже акѵ̈н'ть, а глави имь ꙗко пазлатнїи, жела же им' ѡстра** (449а), **вѣдѣ ꙗко вы мꙋжїе есте сил'нїи** (453а).

Појачано наглашавање епитета у синтаксичкој функцији предикатива додатно се увећава специфичном реченичном конструкцијом. У наредним примерима дошло је до инверзије субјекта и копулативног глагола, чиме је постигнута додатна стилска маркираност датог епитета: **и быс(ть) виденїе прьста ѥго крьваво** (448б), **и бис(ть) выдѣнїе его крьваво** (449а), **и бѣ мꙋжь богать ѕѣло и моудрь и кротькь** (435а), **бѣ іѡсифь кротькь, и м(и)л(о)стывь и б(о)гобоꙗзнывь** (442б), **бѣ бо велика ꙗко сар'ра. и красна ꙗко ревека и добра ꙗко и рахиль, и бѣ име д(ѣ)в(ы)ци асенеѳи** (435б).

И наредна два примера припадају истој групи, али се од претходних разликују по томе што је у њима субјекат изостављен. Наглашавање особина Венијаминових постигнуто је употребом емфатичког полисиндета: **и бѣ велик(ь) и сил'нь и мощьнь** (456а), **и бѣ б(о)гобоꙗзнивь** (456а).

Поређења која су заступљена у овом делу углавном су библијског порекла. Попут епитета, и она се првенствено односе на Асенету, а потом Јосифа, пчеле и мед. Само у два примера поредбена копула јесте **ꙗкоже**, док је у свим осталим примерима коришћена у облику **ꙗко**.

Библијског је порекла уводно поређење Асенете са Саром, Ребеком и Рахилом, чиме су истакнуте оне њене особине по којима су познате наведене старозаветне личности: **бѣ бо велика ꙗко сар'ра. и красна ꙗко ревека и добра ꙗко и рахиль, и бѣ име д(ѣ)в(ы)ци асенеѳи** (435б). Такође, Асенетина лепота спецификује се поређењем са (Божијом) невестом: **Занѥ зрѣста ю оукрашеноу ꙗко невѣстꙋ б(о)жїю** (438а), **и оукраси се ꙗко невѣста** (450а). Како би се постигла целовита симболичка целина, лепотом се издвајају и девојке које са Асенетом живе на двору, те се пореде са небеским звездама: **.з҃. д(ѣ)вь** [...] **и бѣхоу красне ѕѣло ꙗко звѣзди н(е)б(е)с(ь)ныѥ** (436б).

Истоветног, библијског, порекла су и два примера у којима се количина пшенице сакупљене од стране Јосифа пореди са песком морским, чиме се наглашава њена безмерност: **и бѣ сьбыраѥ пшеницоу страны тоѥ. ꙗко пѣськь мор҆скы** (435а); **прїиде ıѡсифь прѣдели сльначнаго града и бѣ сьбыраѥ п҆шеницꙋ страни тоѥ, ꙗко пѣськь мор҆скыи** (437а–437б).

Осим стандардних реализација поређења, у тексту запажамо и примере у којима долази до уланчавања поредбених конструкција, што илуструје пример: **и ѡдеждею и вѣн҆цемь и жьꙁломь ц(а)р(ь)скымь. тьчїю лице ѥго ꙗко мльнїи и очи ѥго ꙗко свѣт(ь) сльначнїи и власи главы ѥго ꙗко пламень ѡгнꙗ, роуцѣ и ноꙁѣ его ꙗко желѣꙁо раждежен҆но ѡгнѥмь** (447а).

Истом типу припадају и три узастопна поређења о пчелама: **и вьꙁидоше абыѥ пчели ѡт[ь] вощинь медꙋ бѣли ꙗко снѣгь. криле же имь бѣхꙋ багрїи ꙗкоже акѵ҆н҆ть, а глави имь ꙗко паꙁлатнїи, жела же им҆ ѡстра и приплетоше се кь асенеѳи, ѡт[ь] ногоу даже и до главы. и по оустнахь бѣхꙋ же велики ꙗко стрьшени** (449а).

Антономазија[12] у овом делу није честа. Тачније, употреба овог стилског средства своди се на свега шест примера, формираних по обрасцу „заједничко име→ лично име”, тачније, по подтипу „атрибутив или атрибут → властито име”: **нь ты г(оспод)и иꙁ҆бавы ме ѡт[ь] рꙋкоу ѥго. и ѡт[ь] оусть ѥго исхыти ме** (445б), **г(оспод)и мои г(лаго)лы сїе прѣд[ь] нама** (452а), **Дръꙁаи асенеть д(ѣ)в(и)ца ч(и)стаа, се бо оуслиша г(оспод)ь г(лаго)лы исповѣданїа твоего** (447б), **дрьꙁаи д(ѣ)в(и)це се бо дарова те г(оспод)ь ıѡсифоу вь невѣстоу** (448а), **соудити бо имать г(оспод)ь междꙋ вами мною** (457б), **ꙁанѥ тїи дьщи вышнꙗго наречеши се, ıѡсифь боудет҆ ти женыих(ь) вь вѣчноѥ врѣме** (450б).

Полисиндет се остварује на два начина – у оквиру комуникативне реченице, када се наглашавају релевантни реченични делови, или у оквиру дискурса, када се наглашавају радње које чине окосницу приповедања. *Житије* обилује дескрипцијом, па је полисиндет и у улози наглашавања сваког елемента који се описује. С обзиром на то да се понављање везника *и* распростире кроз читаво дело, наводимо, илустрације ради, следећи пример који илуструју појаву полисиндета: **и поклонише се ıѡсифоу на лицоу ꙁемли. и сьниде ıѡсифь ѡт[ь] колѣснице своее; и поꙁдравова десною рꙋкою своѥю; и видѣ асенеть. ıѡсифа. и оумили се ꙁѣло дꙋшею и оумек҆чи се ср[ь]д[ь]це ѥе. и колѣна раслабеста и вьстресе се все тѣло ѥе. и оубоꙗ се страхомь велїемь, и вьꙁдахнꙋ и рече, камо идꙋ и где ськрию се ѡт[ь] лица ѥго.** (449а).

Стилске фигуре које нису имале значајнијег удела у стилском обликовању текста јесу метафора, синегдоха и метонимија.

Два примера у којима је остварена *метафора* готово да су у целини идентична: **и р(е)че пен҆тефрїи кь дьщери своѥи целоуи брата своѥго** (441б–442а); **р(е)че же пен҆тефрїи кь асенети пристоупи и цѣлоуи брата своѥго** (442а).

Оба ова примера налазе се иза два поређења којима се објашњава како се Асенета опходила према Јосифу (као према брату своме) и како се Јосиф опходио према њој (као према сестри својој). Да не би дошло до понављања истих поређења, искоришћена је копулативна метафора као њихова замена.

У следећим примерима заступљен је иначе најчешћи тип синегдохе „део→целина”. Тачније, у овим примерима синегдоха се јавља тако што део тела именује

[12] Типологија антономазије и синегдохе дата је према: Ковачевић 2015.

личност у целини – руке и уста ђавоља означавају ђавола, а лице Божије означава Бога: **ꙗко ѡт(ь)ць чєдолюбывь исхыти мє из҆ рꙋкы вражїє** (445б), **нь ты г(оспод)и из҆бавы мє ѡт[ь] рꙋкоу ѥго. и ѡт[ь] оусть ѥго исхыти мє** (445б), **сьмрьть прѣд(ь)лєжит(ь) вы прѣд[ь] лицємь б(о)жїємь** (453а).

„Пити чашу непропадљивости" једини је пример за *метонимију*, и то партитивну: **И сънѣси хлѣбь жизни; и пиѥши чашꙋ нєтлѣнїа** (448а).

Посебну стилску маркираност не само *Житију Асенетином* него и читавој групи апокрифа о Прекрасном Јосифу дају *симболи*, којима се успостављају интеркултурне и интертекстуалне везе. С обзиром на то да анализа симбола подразумева посебну студију, овде ћемо само нагласити да је њихова појава и тумачење значења у науци довело и до додатних недоумица по питању примарног места настанка апокрифа и његовог порекла.

Као такви, нарочито се истичу тзв. симболи светлости (светлост, звезде, очи), потом симболи који указују на жртвени обред, на статусне и социјалне конотације, као и они који означавају изворе живота и очишћење од грехова, те процесе иницијације. Досадашња истраживања овог апокрифног *Житија* нарочито су била усмерена на појаву симбола меда и пчеле, што је поједине истраживаче посебно упућивало на разликовност паганског и хришћанског контекста.

Извори

Публиковани извор: Novaković S. „Srpsko-slovenski zbornik iz vremena despota Stefana Lazarevića." *Starine JAZU*, IX (1877): str. 27–42.

Непубликовани извор: рукописни текст *Slave 306*, 435а (432а) – 457а (457б), трећа четвртина 15. века, Букурешт, Румунска академија.

Литература

Анђелковић М. „Слово о смрти Јосифовој у српском препису из 1633. године." *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 72, св. 1–4 (2006): стр. 111–124.

Анђелковић М. „Интеркултурна структура света апокрифа." *Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу 31. октобра и 1. новембра 2008. год. Књ. 2, Јужнословенске/европске парадигме и српска књижевност: интеркултурни хоризонти.* Одговорни уредник Драган Бошковић. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, Скупштина града (2009): стр. 39–44.

Анђелковић М., Пајић С. „Прича о прекрасном Јосифу: заједничка тема српске црквене литературе и сликарства прве половине 18. века." *Друштвене кризе и (српска) књижевност и култура*. Ур. Д. Бошковић и М. Анђелковић. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет (2011): стр. 263–281.

Анђелковић М. „Непознати препис апокрифа о Прекрасном Јосифу из збирке Соколов.” *Филолог*, год. 4, бр. 8 (2013): стр. 81–87.

Анђелковић М. „Прашки препис (Š19) *Слова о Прекрасном Јосифу*.” *Црквене студије*, год. XV, бр. 15 (2018): стр. 681–695.

Бошков М. „Палеја са тумачењима у српској књижевној баштини.” *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*. Научни скупови Српске академије наука и уметности, XCV, Одељење историјских наука, књ. 27. Београд: САНУ (2000): стр. 403–414.

Епископ Атанасије Херцеговачки (ур.). *Велики молитвослов (Велики требник)*. Прев. Архимандрит др Јустин Сп. Поповић. Ваљево: Манастир Ћелије, 2011.

Истринъ М. „Апокрифъ объ Іосифѣ и Асенефѣ.” *Древности. Труды Славянской Комиссіи Императорского Московского Археологического Общества*, т. II, Москва (1898): стр. 146–199. И као посебан отисак, стр. 1–54.

Яцимирскій А. И. *Библіографическій обзоръ апокрифовъ въ южнославянской и русской письменности* (Списки памятниковъ), Выпускъ I. Апокрифы ветхозаветные, Петроградъ, 1921.

Јовановић Т. *Апокрифи. Старозаветни, према српским преписима*. Приредио и на савремени језик пренео Томислав Јовановић. Библиотека Стара српска књижевност у 24 књиге, књига 23, I том. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 2005.

Ковачевић М. *Стилистика и граматика стилских фигура*. Београд: Јасен, 2015.

Петканова Д. „Слово за Прекрасния Йосиф.” *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. София: Петър Берон (1992): стр. 419.

Томин С. „Мотив оклеветаног младића. Прилог представљању зле жене у књижевности.” *Мужаствене жене српског средњег века*. Нови Сад: Академска књига (2011): стр. 46–60.

*

Battifol P. *Le Livre de la Prière d'Aseneth*, *Studia Patristica: Etudes d'ancienne littérature chrétienne. I-II.* Paris: Leroux (1889/90): p. 1–115.

Burchard Ch. *Untersuchungen zu Joseph und Aseneth: Uberlieferung-Ortsbestimmung.* WUNT, 8, Tubingen: J.C.B. Mohr [Paul Siebeck], 1965.

Burchard Ch. *Joseph und Aseneth serbisch-kirchenslawisch. Text und Varianten*. Dielheimer Blätter zum Alten Testament, 2, Dielheim (1980): p. 1–45.

Burchard Ch. *The Present State of Research on Joseph and Aseneth*: J. Neusner – P. Borgen – E. S. Frerichs – R. Horsley, *New Perspectives on Ancient Judaism, II, Religion, Literature, and Society in Ancient Israel, Formative Christianity and Judaism*. Ancient Israel and Christianity, Lanham – New York – London, 1987.

Burchard Ch. „Ein vorläufiger griechischer Text von Joseph und Aseneth.” *Gesammelte Studien zu Joseph und Aseneth: Berichtigt und ergänzt Herausgegeben mit Unterstützung von Carsten Burfeind*. Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha 13; Leiden: E. J. Brill, 1996, p. 161–209; исто издање и у: *Dielheimer Blätter zum Alten Testament* 14 (1979): p. 2–53; и 16 (1982): p. 37–39.

Humphrey M. *Joseph and Aseneth*. Guides to Apocrypha and Pseudepigrapha. Sheffield: Academic Press, 2000.

Kraemer Ross S. *When Aseneth Met Joseph: A Late Antique Tale of the Biblical Patriarch and his Egyptian Wife, Reconsidered.* New York: Oxford University Press, 1998.

Philonenko M. *Joseph et Aséneth: Introduction, Texte critique, Traduction, et Notes*. Studia Post Biblica. Leiden: E. J. Brill, 1968.

Maja M. Anđelković

THE LIFE AND CONFESSION OF ASENETA IN SERBIAN-SLAVONIC MANUSCRIPT TRADITION

Summary

The paper investigates the apocryph *Žitije i ispovest Asenete* (engl. *The Life and Confession of Aseneth*), known in Serbian-Slavonic literacy exclusively based on two manusripts from the 15th century – one of them preserved in the edition by Stojan Novaković from the year 1877 (the authentic text was destroyed), and the other one preserved in the copy kept in the Romanian Academy, marked as Slave 306. Serbian-Slavonic version of apocryphal *The Life of Aseneth* bears a specific worldwide significance since it is assumed that this is a *literal* translation of the Greek original, which served as a substitute for the ancient text in Greek, as well, until the end of the 19th century. We determined that it belonged to the so-called shorter variant lacking Aseneta's weeping. Having in mind that the research so far has been grounded on Novaković's edition, we analyze the only remaining original copy in Serbian-Slavonic manuscript tradition Slave 306 in the current paper, comparing it to Novaković's edition. By means of textological analysis we arrived at the conclusion that the two Serbian-Slavonic copies slightly differ, morphology-wise and lexis-wise, as well as that there were minimal deviations in terms of text reduction and expanding. Furthermore, it was determined that Slave 306 copy began with the formula „Bless me, Father!", pointing to the reading of the apocryph in ecclesiastical circles. When it comes to the stylistic features of Slave 306 copy, we determined that the stylistic form of *The Life of Aseneth* was predominantly based on the usage of epithets, comparisons and polysyndeton, whereas other stylistic devices (metaphor, antonomasia, metonymy and synecdoche) are almost negligible. Nevertheless, various syntactic realizations of stylistic devices enable an expressed stylogeny of expression, contributing to the rhetoric value of the text itself.

Keywords: apocryph, *The Life and Confession of Aseneth*, Serbian-Slavonic manusript Slave 306.

371.3::821.16
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch4

Љиљана Д. БАЈИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност са
јужнословенским књижевностима

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ ИЗУЧАВАЊА И НАСТАВЕ СЛОВЕНСКИХ КЊИЖЕВНОСТИ У ИНТЕРКУЛТУРАЛНОМ КОНТЕКСТУ

У раду се испитују теоријски и методолошки аспекти наставе словенских књижевности и култура у компаративној, интерлитерарној и интеркултуралној перспективи. Образлаже се да је појачано занимање књижевних студија за културу, које је обележило деведесете године 20. века, учинило да се у наше време актуализује питање методичке теорије и праксе упоредног проучавања словенских књижевности у мултикултуралном контексту. Рад се посебно бави теоријом и наставом култура као методолошким проблемом. У том смислу, испитују се адекватне методолошке и методичке компетенције за примање и деловање књижевног текста у културном контексту, за интердисциплинарне и интермедијалне везе словенских књижевности са другим хуманистичким наукама и уметностима и за комуникацију са другим културама.

Кључне речи: словенске књижевности, поетика културе, интертекстуална компаратистика, упоредна методика, компаративна теорија.

Занимање књижевних студија за појаве у култури доживело је велики процват у доба мултикултурализма. Нове критичке теорије омогућиле су да се књижевност као посебан вид културне праксе испитује у мрежи других пракси у модерном свету испреплетаних заједница и културних идентитета (Culler 2009: 56). Прилазећи предметима културе као текстовима које треба прочитати, ова струја у хуманистици била је подстицајна за тумачење књижевности као интеркултуралне појаве. Означивши правце упоредног истраживања аутора и веза књижевности са другим текстовима културе, она је истакла гледишта на компаратистичке сличности у национално и етнички обележеној литератури и култури, али и значај културног алтеритета, показујући да препознавање књижевних и културних разлика служи узајамном познавању и богаћењу књижевности и културе.

* ica.bajic@gmail.com

У културној историји позната је појава удруживања појединих књижевности у интерлитерарне заједнице, успостављене између етнички блиских и сродних народа. Постојање таквих заједница повезано је са степеном интеграције књижевних појава и националних књижевности у заједницу која не укида посебности појединачних књижевности. У пракси филолошке науке и високошколске наставе књижевности у свету и код нас овакве заједнице су предмет упоредног истраживања, које пружа увид у развојне процесе и типолошке аналогије унутар заједница, у праћење и испитивање контактних веза, подстицаја и утицаја између националних књижевности, што настаје услед покретљивости, променљивости и размене књижевних елемената у њима. Идеја о упоредној словенској књижевности има своју основу у сродности језика који, како је писао Јакобсон (1987: 23), обједињује Словене, у припадности словенских језика истој језичкој групи, у заједничком митолошком и фолклорном наслеђу Словена. Дуга традиција културних односа била је подстицај за прве кораке културних посленика (Шафарик, Колар и други), а касније и за упоредно проучавање појединих словенских књижевности на универзитетима (Москва, Петровград, Варшава, Праг, Београд и други) од 19. века до нашег времена, у коме су геополитичке и друштвене промене актуализовале дијалог регионалних култура и проучавање култура словенских народа.

Када је у питању настава књижевности у нашој школи, може се говорити о извесном одабраном корпусу програмских дела из других словенских књижевности изван матичне која се обрађују као наставни садржаји. Не улазећи у курикуларне основе и разлоге ове појаве, несумњиво је да би и на школском узрасту настава у којој би се уз проучавање српске остварио одговарајући увид и у друге књижевности, а посебно у сродне словенске књижевности, обезбедила већи прираштај знања и оснажила читалачке компетенције ученика. Ширење поља интересовања од српске ка словенским књижевностима (на пример, кроз изборни предмет или додатни садржај рада у школама филолошког усмерења) било би од значаја за упоредно истраживање појава у књижевности и култури које се одвијају у сфери интертекстуалности и културног дијалога.

Стицање научних знања и стручних компетенција за теорију и праксу савремене наставе књижевности у школи отворене према међупредметним везама у хуманистичком образовању истиче потребу оспособљавања наставника за компаратистичка истраживања књижевности и за методику њеног упоредног изучавања. У данашњим условима савремена методика налази се пред задатком и изазовом да понуди одговарајуће методолошке и методичке компетенције за проучавање књижевног текста, за његово примање и деловање у контакту са другим предметима и областима културе, за истраживање интердисциплинарних веза књижевности са другим уметностима и хуманистичким наукама. Развијајући се у складу са таквим потребама, упоредна методика, као нова област методике наставе књижевности, омогућила би подизање нивоа књижевне културе и стварала предуслове за комуникацију са другим књижевностима и културама. Своју стручну методологију она треба да развија на основама књижевнонаучне методологије, користећи плуралност метода и методолошке процедуре усклађене са језичком и естетском природом књижевног дела, са фикционалним односом књижевности према спољашњем свету и са њеном интертекстуалношћу и самосвојношћу. Проширујући истраживачко поље

са књижевности ка компаративној књижевности и култури, она треба да има у виду и нове правце изучавања књижевности у доба мултикултурализма, као и да развије методичку теорију и праксу упоредног проучавања књижевности у чијем средишту је читање, доживљавање, упоређивање и тумачење књижевног текста путем уочавања и образлагања његових сличности и разлика са другим текстовима, као и односа са читаоцем и читалачких стратегија које примењује. Овај задатак има посебну тежину не само у настави књижевности на школском (средњошколском) нивоу, у којој су узрастом полазника ограничени садржаји рада и њихово знање, већ, како је примећено, и у једном делу изучавања књижевности на Западу повезаним са наставом књижевности у којој се књижевност тумачи првенствено као простор за дијалог између култура и „оснажује космополитски етос", као и услед чињенице да је појам светске књижевности од одреднице за област истраживања „еволуирао" у одредницу „новог критичког метода" (Juvan 2013: 127).

У условима интеркултурализма, који прихвата и артикулише односе/комуникацију између различитих заједница, дидактичка теорија књижевног образовања мора уважити постојање и испреплетаност различитих културних образаца као сазнајних (васпитних и образовних) вредности, когнитивних компетенција и уобичајених пракси у свету. Дијалог културних садржаја, као тему образовне и васпитне праксе, требало би развијати кроз облике рада који воде према активном односу једне културе са другим културама, ослобађању од недоумица, предрасуда и незнања о њима и њиховом разумевању и прихватању. У том смислу, дијалог култура је битна димензија савремених научних, наставних и образовних процеса. Он се на адекватан начин укључује у садржаје образовања и хуманистичког васпитања, омогућавајући кроз размену културних образаца сазнавање и прихватање посебности култура, као и космополитских вредности које се њима посредују.

Методолошки утемељен и добро организован разговор о књижевним текстовима и анализа њихових различитих функција, посебно лингвостилистичке, естетске, аксиолошке и културолошке, води учеснике дијалога према сазнајној истини за којом заједнички трагају. Овакав дијалог није могућ ако се не одвија у сфери интеркултуралности и интерсубјективности где Ја перципира Другог као неког ко припада и њему, где је Ја присутно тек заједно са Другим. Непознавање културних образаца и разлика у животној пракси може побудити различито реаговање, од неразумевања и неприхватања до прихватања и смеха. Пишући о смеху у студији *Проблеми комике и смеха*, Владимир Проп комику културних разлика објашњава на следећи начин:

> „Ако се сложимо да сваки народ има своје спољашње и унутрашње норме живљења које се конституишу са развојем културе, онда ће нам се све оно што овим нормама не одговара чинити смешним. Овде се крије разлог зашто нам тако често странци изгледају смешни. Они су заправо смешни само уколико се нечим издвајају, својим необичностима разликују од оних код којих су допутовали" (Проп 1984: 56).

За ефекат и деловање смешног који настају из цивилизацијских разлика и укрштања супротних животних навика илустративан је одломак из путописа *Писма из Италије* Љубомира Ненадовића. Одломак побуђује смех и пријатне доживљаје, па се тим путем издваја као занимљиво место које привлачи пажњу и памти се.

У хумористички интонираној ситуацији у Нероновим бањама, италијанском летовалишту у коме су се нашли Ђука и Вукало, пратиоци црногорског поглавара и владике Његоша, смех извире из свакодневних прилика у којима се придошлице не сналазе. Како припадају другој култури, Ђука и Вукало не познају начин живота и навике Италијана, па им бања не личи на лековито купалиште у коме се може уживати, већ на неку ђавољу рупу. Зато је њихово понашање, којим се издвајају од околине, необично и смешно. Што су разлике оштрије, то је њихов комични потенцијал већи. Овде је остварен Вукаловим изгледом (из рупе са топлом водом излази сав знојав и прљав) и Ђукиним необичним понашањем и речима: „Ђе си, јадан Вукало? Ја мнија (мишљах) е погибе у ту ђавољу бању!". Ђукине речи су у функцији карактеризације овога лика, али се могу коментарисати и шире, као пример комике подстицане типовима културних разлика. Јер по распрострањеном схватању народа коме Ненадовићеви јунаци припадају, рупи (јами, провалији) придаје се смисао доњег света или приступа у њега (Чајкановић 1973; Толстој, Раденковић 2001). Довољно је сетити се да је јама у коју је упало Пепељугино вретено у истоименој српској народној бајци један такав улазак. Исти образац архаичног мишљења у Ђукином доживљају у овакво кобно место уводи и Вукала јер је за Ђуку бања материјализована представа провалије којом се улази у други, доњи свет. Тако комични предмет произведен путем додира култура омогућава да се упозна оно што је различито, у датој ситуацији препозна као шаљиво и да се разуме и прихвати уз помоћ добронамерног смеха.

Комуникација са различитим културним просторима има несумњив образовни и васпитни значај. Знања и способности који се на тај начин стичу (интеркултурна компетенција) помажу да се боље функционише у савременом вишекултурном и вишејезичном свету, и да се, усвајајући одговарајућа правила културе и систем признатих/поштованих вредности, припреми за живот у мултикултуралном свету. У нашој образовној и васпитној пракси, као и у пракси у свету, интеркултурна компетенција повезују се са програмом и исходима билингвалног учења. Његова посебност је у томе што се на основи два језика и две културе ствара мотивација и база за даље усвајање других језика и књижевних и културних садржаја. Отварајући се и за полилингвизам, двојезично образовање води ка изградњи позитивних плурилингвалних и културних идентитета, ставова према другима, као и ка формирању хуманих, локалних и глобалних, етничких и културних заједница.

Студије и настава словенских језика, књижевности и културе на универзитетима и у школама у словенском свету разликују се међу собом у мери у којој се разликују предмети и области/појаве којима се оне баве. Међу српским славистима углавном је прихваћено становиште по коме се издвајају три вида изучавања словенских језика и то као матерњих, инословенских и страних. Разложно се истиче потреба за развијањем посебне методике изучавања српског, руског и осталих словенских језика као инословенских, али се ова грана методике није конституисала као кохерентна и посебна у методолошком и теоријском смислу. Па ипак, може се закључити да су одређене методе, као што је метода конфронтационе анализе у настави словенских језика у инословенским срединама и метода компаративног проучавања књижевног текста у инословенском контексту заузеле

значајно место у нашој лингводидактици, методици наставе књижевности и лингвокултурологији.

Компаративни поступак и могућности његове примене у проучавању књижевних дела у инословенском контексту аутор овога рада обрадио је у ранијим текстовима на примерима књижевних дела српских и руских писаца. Зато ће овде у сажетом виду бити изнето, образложено и илустровано само методичко полазиште поредбеног читања и тумачења књижевних текстова.

У стварању методичких пројеката за рад на делима словенских писаца узима се у обзир чињеница да је њихова рецепција обично посредована преношењем књижевног текста са једног на други језик. Превод има посебан значај у међулитерарним процесима јер књигу чини доступном ширем кругу читалаца. Али са преводом текст се из матичне културе и књижевног система преноси у културу и књижевни систем другог језика, па је тиме условљено не само примање већ и деловање и вредновање текста, за које се може рећи да су „отежани" у мери у којој се оригинал изворника разликује од (варијаната) превода. Зато се у проучавању изворни текстови, када год је то могуће, доводе у непосредан поредбени однос и на тај начин појачава њихово примање и аутентично разумевање и тумачење.

У основи упоредног проучавања налазе се мисаоне радње и логичке методе неопходне за успешну истраживачку делатност и поуздано закључивање, на првом месту, поређење (компарација), као и индукција и дедукција, анализа и синтеза и метода решавања проблема. Поредбена/упоредна метода омогућава паралелан увид у два или више поредбених релата са циљем да се уоче и образложе сличности и разлике књижевних феномена унутар националних књижевности и/или унутар субнационалних књижевних појава. Поредбеним поступком у корелацију се доводе феномени исте или сродне врсте (синхроне и дијахроне везе у националној књижевности, контакти између две или више националних књижевности, однос књижевности са медијима или њено преплитање са другим манифестацијама и областима људског духа), у којима се уважавају њихове посебности, варијантност, варијабилност и различитост.

Методолошки основ упоредног тумачења књижевних дела словенских писаца има своје упориште у тематолошким, поетичким, жанровским, стилским и идејним појавама, односно у књижевноисторијским, књижевнотеоријским и културолошким чињеницама. Корелативно становиште успоставља се према појединачним појавама које улазе у сферу утицаја и прожимања, као и према подручјима којима те појаве припадају. Као пример може се навести компаративни приступ теми бедних људи у делу Ф. М. Достојевског и Борисава Станковића. За руску класичну литературу традиционалан је критички став према социјалним проблемима и разумевање малог човека. Судбина ситног чиновника, невољника, човека кога су несрећне околности довеле у беду или га гурнуле на дно живота, занимала је Пушкина (*Станични надзорник*), Гогоља (*Шињел*) и Достојевског (*Бедни људи*, *Понижени и увређени*, *Злочин и казна*). У новој српској књижевности живот сиромашних, просјака и болесних људи посебно је обрадио Борисав Станковић у наративном циклусу под насловом *Божји људи*. Станковићеви божјаци припадају уметничком типу чудака и просјака. Они се као културолошки феномен повезују са контекстом социјалне критике и у типолошкој су сродности са јуродивима руске књижевне традиције, по-

себно Достојевског. И сам Станковић своју заокупљеност светом божјака објаснио је речима према којима се мотив божјака може довести у ширу везу са поменутом традицијом.[1] Компаративно проучавање *Бедних људи* Достојевског и *Божјих људи* Борисава Станковића показало је да се у Станковићевом односу према Достојевском може говорити само о усвајању његове основне концепције о јадним људима, док се изван тог контекста *Божји људи* повезују са великим утицајем фолклора на Станковића, у коме божјак, односно просјак, представља митског претка. Упоредно читање Достојевског и Станковића (Бајић 2017а) утврдило је да сличност између њихових дела потиче од типолошке сличности тематике тих дела (сиромаштво, манијакална тематика, страсти које се граниче са лудилом, болест), на једној страни, и етике добра, хуманистичког става и разумевања за предочени свет, на другој страни.

Поредбена метода често се примењује у настави књижевности. Обично се, на пример, упоређују књижевни текстови једне епохе или стилске формације, дела сличне тематике, мотива и ликова, експресивни делови истог текста, вредносни чиниоци у једном или више дела једног или више писаца, а у поредбени однос могу се довести и уметничке чињенице са чињеницама из објективне стварности (Бајић 1994; Николић 1998). Да би се одговорило изазову компаративног тумачења књижевних текстова, у раду је потребно користити њихово упоредно читање и сазнајне процесе уздићи на раван критичког (проблемског) мишљења. Ако се као поредбени релати узму Нушићеве и Гогољеве комедије *Сумњиво лице* и *Ревизор*, онда се у проучавању могу издвојити и решавати следећи литерарни проблеми (Бајић 2017б: 234–236):

Реалност и привид у комедијама

Креатурално и гротескно изобличавање корупције, мита и устројства друштва превођењем типичног у осредње и ништавно

Смехотворни поступци у Гогољевој и Нушићевој комедиографији

Врсте смеха у појавама ружног, настраног и ниског у комедијама

Гоголь и српска књижевност реализма

Гоголь и хумористичка и сатирична књижевност код Срба

Жанровски контекст *Ревизора* и *Сумњивог лица* (динамика заплета, јавно и приватно у комичном конфликту ова два комада, ликови као поредбени релати, присуство/одсуство визуелних и аудитивних сценских елемената и њихова драматуршка функција у комедијама)

Ревизор и *Сумњиво лице* на позоришној сцени (увид у позоришну историју комедија, репертоар и време њиховог сценског извођења, пријем комедија код публике и позоришне критике)

Позиција читаоца и позиција гледаоца комедија *Ревизор* и *Сумњиво лице*, која омогућава виђење комичног предмета из двоструког угла

Када се у корелативни методички наставни систем укључује компаративно изучавање дела српске и руске књижевности која припадају истим књижевним

[1] У писму Милану Савићу, уреднику „Летописа Матице српске", Станковић наводи:

„Имам једну збирку, тзв. *Божји људи*. У њој сам покупио и изнео један нарочити свет, поколење које је било у Врању пре ослобођења. То су били просјаци, слепи, гатари, видари, биљари и други. Сви су они живели од милостиње. Јер се веровало: да што се њима да, да они поједу у покој душа умрлих, као да се је самим мртвима дало и да су они то мртви, појели. Међ њима је било који су сматрани за свеце, божје људе. И кад би ти умрли, били су од највиђенијих (старих жена) купани, сарањивани...

Уопште налик на руске јуродиве...

Само у већој, јачој размери" (Станковић 1979: 340–341).

жанровима, тада се у поређењу користе гледишта на поетику, теорију, историју и праксу тих жанрова. На пример, ако је у питању драмско дело Гоголја и Нушића, комедије *Ревизор* и *Сумњиво лице*, онда се у синхроној поставци анализирају њихови књижевни и сценски елементи. Начело двоструке корелације овде је повезано са схватањем драмског текста као посебне форме књижевног дискурса, специфичне по томе што садржи „текстуалну матрицу представљачког", односно, „иманентну театралност" (Miočinović 1981: 40). Из односа драме и позоришта развила се методичка теорија о литерарном и театролошком приступу драмском делу, о синхрости бинарних гледишта на драму као књижевну и сценску уметност. Та теорија пружа основу за компаративно литерарно и сценско читање како комедиографских дела *Ревизор* и *Сумњиво лице* (Бајић 2017б: 232–233), тако и других драмских дела и жанрова у руској и српској књижевности.

Компаративно проучавање обухвата и област књижевних контаката (као у примеру Пушкина и Гоголја, или у примерима контаката Горког са Чеховом и Толстојем), утицаја (познати су примери утицаја Пушкина на Његоша и Гоголја на Нушића), стваралачког надахнућа, подражавања. Истраживања утицаја и сведочанства о њима пружају слику о књижевним кретањима, континуитету и променама у књижевности. Чак и летимичан увид у Гоголјево присуство у књижевном животу код Срба може осветлити временски знатан период наше културне историје 19. века, када је, како сматра Јован Скерлић, пишчев утицај на српску књижевност био нарочито велики. У литератури је познато да је Гоголь био подстицај за комедиографска остварења Бранислава Нушића писана осамдесетих година тога века, на првом месту за *Сумњиво лице*. Одјек Гоголјевог дела илуструје, на пример, податак да су Милован Глишић и Лаза Лазаревић своју књижевну делатност започели преводећи 1870. године, још као ђаци Велике школе, по једну Гоголјеву приповетку (*Ђавоља посла*, *Иван Фјодорович Шпоњка и његова тетка*). Гоголјев утицај опажа се и у делима других писаца тога времена, Ј. Веселиновића, С. Ранковића, И. Вукићевића, Ј. Игњатовића, С. Сремца, Р. Домановића, а у књижевности и сценској уметности може се пратити до нашег времена. О пријему Гоголјевог дела у нашој културној јавности говори и неколико података о комедији *Ревизор* на позоришној сцени. Објављена и исте године премијерно изведена у Александријском позоришту у Петровграду 1836. године, ова комедија код нас је први пут приказана на сцени Народног позоришта у Београду 1. фебруара 1870. године, три месеца после оснивања ове позоришне куће. У режији Алексе Бачванског лик градоначелника тумачио је Адам Мандровић, а Хљестакова Милош Цветић, на премијери, и Тоша Јовановић, на првој репризи. У време када је позоришни живот у Србији био на почетку, а млада, још малобројна публика неспремна за Гоголјев сувише тежак комад, *Ревизор* је поделио позоришну публику и критику, која се није сложила у његовој оцени. Како комад тада неко време није доносио потребне материјалне приходе, он је као скуп морао уступити место лакшим и јефтинијим комадима. Али доживљавајући током дугог живота низ обнова, *Ревизор* је на позоришној сцени код Срба остао позоришни догађај који траје до данас. О утицају и значају ове комедије сведочи и Бранислав Нушић у предговору свога *Сумњивог лица*, комада на чијем је оригиналном рукопису написано да је то „гоголијада у два чина" (Нушић 1966: 8). Према Нушићевим речима Гоголь је био најпопуларнији писац у чијој је комедио-

графији слика руске бирократије била истоветна са тадашњим српским друштвом (Нушић 1966: 7). Занимљива је чињеница да је српски писац као драматург и вршилац дужности управника Народног позоришта *Ревизора* ставио на репертоар када се обележавала педесетогодишњица Гогољеве смрти (1902). По доласку у Сомбор (1904), Нушић је међу првим премијерама опет приказао *Ревизора*. Томе је помогла Јулијана Костић, супруга песника Лазе Костића. Она је дала „о своме трошку зготовити све за представу", а то је коштало преко 800 круна. Представа је трајала и наредне сезоне, све до 1907. године, а њена обнова те године поново је везана за делатност Бранислава Нушића као драматурга Народног позоришта (Лешић 1981: 19–20). У каснијим годинама (1921, 1937) представа *Ревизора* постигла је велики успех у режији бивших чланова Московског художественог академског театра Јурија Ракитина, Вере Греч и Поликарпа Павлова (Косановић 2011: 144–145). Након Другог светског рата Гоголь је извођен у свим нашим већим градовима и културним центрима. Иако је у актуелном времену Гогољево присуство у позоришном животу смањено, могло би се рећи да је код нас сваки нови покушај да се оно растумачи и актуализује био важан културни и уметнички догађај.

Поредбено истраживање контаката, утицаја, прожимања и сличности између књижевних појава обавља се са циљем да се оне приближе једна другој или другим видовима уметности, културе и знања, те да се чињенице и текстови раздвојени језиком повежу и кроз интертекстуални однос боље схвате њихови књижевни, жанровски, традицијски, религијски, етички и културолошки елементи. Адекватан избор књижевних садржаја, било да су они преведени, или да су на језику оригинала, у одломцима, или у посебним хрестоматијама, омогућава упознавање са другим словенским културама, са сличностима и културним особеностима заједница чији се језик учи. Пружајући знање о другом, о другачијем или непознатом, књижевни текст помаже разумевању и интегрисању стеченог знања и искуства у сопствени културни модел понашања и веровања читаоца. Са књижевним текстом на вишим нивоима учења словенских језика (Ц1, Ц2), функционално се проширују лингвистичка, књижевна и културолошка знања, а у корелацијско-интеграцијском систему филолошких студија језика, књижевности и културе ове три програмске области повезују се у интегрисана подручја научног и наставног рада.

На нивоу наставе у школи контакти између различитих националних књижевности чине посебан тип корелације који има свој дидактички еквивалент у теорији међупредметних веза. Уместо традиционално затворених наставних предмета, теорија међупредметних веза истиче корелацију програмских садржаја у јединствене програмске целине (Росандић 2005: 252). У области друштвеног и језичко-хуманистичког образовања и васпитања програмске целине остварују се путем тематске корелације наставног градива, тако да теме које се проучавају у ширем контексту / подручју рада или наставном предмету добијају у опсегу и интензитету обраде. У корелацијско-интеграцијском систему настава књижевности се на начелима компаративне естетике доводи у везу са другим уметностима (филмском, ликовном, музичком, сценским уметностима). Овде се тематски однос између самих књижевних дела и књижевних дела и других уметности прати на рецепцијском и синхронијском плану, а обухвата и проучавање историјског и стилског контекста, као и интермедијална истраживања веза књижевности и позоришта и књижевности и фил-

ма. Према тумачењу методичара књижевног образовања и васпитања повезивање књижевности са осталим подручјима уметничког стварања представља тековину новије методике. Корелација и интеграција уметничких садржаја, који имају своје историјско и теоријско утемељење и разлоге, омогућава остваривање приоритетних циљева естетског образовања и васпитања. Сврховитост интегрисане наставе у школи налази се у развијању љубави према књижевности и уметности, изграђивању уметничког укуса и критичког става у просуђивању уметничких дела и вредности, формирању хуманистичког погледа на свет, у коме се афирмишу стваралачке и културне потребе ученика као читалаца и посетилаца концерата, изложби, биоскопа и позоришта.

Током историје, у којој је долазило до подударања и разилажења различитих уметности, међу њима су се успостављали утицаји који су их могли надахнути и повезати. Тако су нека песничка дела писана са намером да им се дода музика (оперски либрето), сликарска и музичка дела била су инспирација за дела књижевних уметника, а било је утицаја и у повратном смеру, као у случају Гоголја и Шостаковича, који је по пишчевој приповеци *Нос* написао истоимену оперу 1928. године. У њој су, под утицајем Мајерхолда и његове режије *Ревизора*, јунак и сиже дати у стилу трагичне „буфонаде" (Стахорски 2013: 378). Илустративан је и пример драме Борисава Станковића према којој је Петар Коњовић компоновао оперу *Коштана*. Чар и сценске могућности које Станковићев текст пружа композитор је видео у музичким елементима комада, у његовом унутрашњем прожимању са народним лиризмом. У ширем контексту *Коштана* се може довести и у везу са Бизеовом опером *Кармен*, као и са позоришним комадима са песмом и играњем који су почетком 20. века били популарни на позорници код Срба. Преко драме и опере читаоци и гледаоци успостављају однос и са данас актуелним позоришним и музичким жанром, мјузиклом. За тему је карактеристичан и пример који пружа стилска формација авангарде у својим поступцима колажа и монтаже, слика са текстом и конструката више уметности, а интермедијално преплитање наћи ће се и у постмодернизму (перформанси, инсталације и слично).

Стваралачка пракса показује да су се у појединим раздобљима различита уметничка подручја могла додиривати и међусобно преплитати: поезија са музиком у романтизму и симболизму, поезија са бојом и сликом код парнасоваца или код имажиниста, а изражајна средства једне уметности могла су бити препозната у другој, као у примеру „музикализације" неких романа тока свести. Ако се у настави корелација књижевности са другим уметностима користи током обраде књижевних праваца и епоха, онда се аналогије и разграничења између проучаваних појава изводе на основу поетике и естетике раздобља, жанрова и поступака, као и на основу културноисторијског контекста. Као пример може послужити корелација наставе књижевности и ликовне уметности у обради епохе реализма, у којој се књижевни текст, у настојању да миметички одрази стварност, користи жанром слике и поступцима визуелног изражавања. Потврде се могу наћи и у мноштву других примера: песмама Војислава Илића или песмама Сергеја Јесењина, чији се мотиви и поетска атмосфера могу довести у поредбени однос са сликарским делима Шумановића и Шишкина, у одговарајућим садржајима Станковићеве *Нечисте крви* и мотивима у слици *Кићење невесте* Паје Јовановића, у књижевном делу Лава Толстоја и виђењу

писца у портрету Иље Рјепина и слично. Корелација књижевности са другим уметностима треба да послужи развијању књижевног знања и естетских могућности ученика и да економише наставним поступцима и временом рада.

Приликом упоредног читања и тумачења књижевних дела српских и словенских писаца разложни приоритет добијају дела школских класика, писаца који чине школски канон.[2] Такви писци у програму, као што су Станковић и Чехов у овом примеру, представљају стални подстицај за наставу књижевности у школи. Са Чеховом и Станковићем отвара се посебно поље рада, богат спектар интермедијалних веза њихових књижевних дела и других медија, посебно позоришта и филма.

Чеховљево дело има јак утицај на европски и светски филм и позориште. Налазећи драматичност у свакодневици, у испразности и промашености живота, у отупелости осећања, досади и чамотињи, Чехов је створио дела која су означила раскид са традиционалним облицима драме. Нову естетику и драматургију има и драма *Ујка Вања*, која је у програму наставног предмета Српски језик и књижевност. Зато се у настави овом делу прилази као особеном и препознатљивом за чеховљевско позориште. Дело нема класичну драмску радњу и оштро издвојене драматичне догађаје већ је урођено у свакодневицу збивања у којој се сударају узвишено и тривијално, озбиљно и банално. У складу са тим чињеницама, литерарно и театролошко читање/тумачење драме подешава се према њеним лирским, поетским и психолошким особитостима, према посебном ритму и темпу у дијалозима, али и у паузама и усмерава тумача на анализу стања јунака и посебан сценски језик комада. У обради драме користе се адекватна гледишта за њено локализовање и поредбени осврт на књижевно дело и позоришну и филмску адаптацију. Драма се појавила у збирци позоришних комада 1897. године а њено прво извођење било је у Московском художественом театру 1899. године. Једна од насловних улога у драми (Јелена Андрејевна) била је поверена глумици из трупе Станиславског, Олги Книпер, будућој супрузи Чехова. Драма је имала низ позоришних и филмских екранизација у свету, које би, попут филмске верзије Андреја Кончаловског и Лоренса Оливијеа, могле да привуку пажњу ученика и подстакну их на поредбено тумачење литерарног предлошка на филму и позоришној сцени. Код нас је *Ујка Вања*, међу првим, позоришној публици представљен у тек створеном Југословенском драмском позоришту 1947. године у режији Бојана Ступице. Са преводима на друге језике Чехов је почео да стиче популарност и код англосаксонске публике. Такав пријем Чеховљевог дела, између осталог, може се објаснити чињеницом да се у данашњем свету глобалне културе овај писац схвата као тумач безнађа и апсурда живота, доминантних осећања савременог човека, која су праћена губитком вере у смисао егзистенције.

Пишући о Чехову на позоришној сцени, Милан Дединац и Милутин Бојић довели су драматургију и естетику овога писца у везу са писцем *Коштане* Борисавом

[2] Уобичајено је да у оквиру националне књижевности књижевни канон означава ауторе који су признати као најзначајнији. Сматра се да је процес формирања књижевног канона отворен за „консензус" критичара и научних радника, у том смислу и за преиспитивање унутар културне заједнице, као и да је за пут који једног стваоца уводи у канон од значаја његово проучавање у оквиру школског програма. Књижевни канон, на једној, и „школски канон", на другој страни, повезани су тако да књижевни канон, као надређени систем стандардних вредности, утиче на функционални подсистем, који чини садржаје школског програма.

Стаковићем. Иако се не може говорити о Чеховљевом утицају на Станковића (Чеховљева драма код нас је била скоро непозната у време када Станковић пише *Коштану*), постоји основ за повезивање драма ових писаца. И *Коштана* и *Ујка Вања* на лирски начин говоре о „трагизму промашених живота". Сличне особине ових дела настале су у оквиру сродне поетичке праксе. Оне се могу објаснити чињеницом да су оба писца радила у истом времену и припадала истом књижевном сензибилитету, „за који је карактеристично мешање родова и жанрова" (Божовић 1985: 35–36).

Борисав Станковић има прекретнички значај у развоју модерних токова у српској књижевности 19. и почетком 20. века. Међу писцима на раскрсници векова, који су померали границе српске прозе, њених облика и изражајних могућности, Станковић је био један од најзначајнијих. Књижевно дело овога писца је жанровски разноврсно, али због своје синкретичности, преплитања епских, драмских и лирских садржаја, излази изван оквира традиционалних жанрова. Поетска својства најбоље драме *Коштана* потичу од лирских монолога и народних песама и певања, којима се надокнађује закоченост њених дијалога и сукоба на сцени. Познато је да је подстицај за ову драму писцу дошао од тадашњег драматурга Народног позоришта у Београду, Драгомира Јанковића, који је писцу предложио да на основу мотива у причи *Наш Божић* напише „нашу Кармен", као и да је ова драма на сцену пренета и као оперска представа. Прва *Коштана* била је изведена на сцени Народног позоришта 1900. године. Драму је режирао и Миткин лик тумачио познати комичар Чича Илија Станојевић, музичке аранжмане урадио је Фрањо Покорни, а лик Коштане тумачила је Зорка Тодосић. Занимљиво је да су тада настали први неспоразуми око реализације драме на сцени, коју глумци и режија нису адекватно дочарали публици, тако да *Коштана*, иако замишљена као комад са певањем који се уклапао у позоришну традицију са наклоношћу публике, није доживела одмах успех код гледалаца и критике. Од тога времена до наши дана она је извођена на свим значајним сценама у земљи. Током свог позоришног живота *Коштана* је прешла пут од традиционално режираног и играног фолклорног комада са игром и певањем до модерно стилизованог и интерпретираног комада отворене драматургије, што је допуштало да се дело драматуршки преобликује, оживи и усклади са сензибилитетом савремених гледалаца (Бајић 2013: 355).

Увид у позоришне и оперске представе *Коштане*, који се може остварити у настави, показао би различита сценска тумачења дела. Јер, у Станковићевој драматургији песма и игра нису традиционални, забављачки елементи, живописне илустрације фолклора, већ јединствене форме уметничког изражавања, облик и израз емоција, који приказују тренутке страсти и прате ритам осећања. У тумачењу драме њена оригиналност показује се анализом сижејних елемента текста, посебно структуром драмске радње, редукованом на неколико драмских ситуација са конфликтним тачкама које су нађене у покретима душе, а не у спољашњим токовима драмске радње, и везане за драматично напрегнут сценски простор. Комад који је, уобличавајући патњу Митке и Коштане, радњу схватао као израз емоција, тражи поетско чуло и имагинативну слободу читалаца, извођача и гледалаца (Бајић 2013: 357). Отварајући се према интими и лирици и препуштајући се продуктивној активности читалаца и публике, *Коштана* до данас чува своје место у књижевној и позоришној култури Срба.

Литература и извори

Бајић Љ. *Методички приступ збирци приповедне прозе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1994.

Бајић Љ. „Читање драме.” *Књижевност и језик*, св. 3–4 (2013): стр. 351–362.

Байич Л. „Этика добра в художественном творчестве Ф. М. Достоевского и Б. Станковича.” *Славянский вклад в мировую цивилизацию*. Волгоград: Научное издательство ВГСПУ «Перемена», 2017а: стр. 280–292.

Байич Л. „Творчество Гоголя в современном преподавании литературы в Сербии.” *Гоголь и славянский мир*. Москва: Департмент культуры г. Москвы – Дом Гоголя – «Новосибирский издательский дом», 2017б: стр. 231–238.

Божовић З. *Чехов као драмски писац код Срба*. Београд: Филолошки факултет, 1985.

Якобсон Р. *Работы по поэтике. Переводы*. Москва, 1987.

Косановић Б. *Нове компаративне теме*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2011.

Лешић Ј. *Нушићев смијех*. Београд: Нолит, 1981.

Николић М. *Методика наставе српског језика и књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1998.

Нушић Б. *Сумњиво лице*. *Хајдуци*. Београд: Издавачко предузеће Јеж, 1966.

Проп В. *Проблеми комике и смеха*. Нови Сад: „Дневник” – Књижевна заједница Новог Сада, 1984.

Станковић Б. *Стари дани*. *Божји људи*. Београд: Просвета, 1979.

Стахорски С. В. (ур.). *Енциклопедија књижевних јунака*. Београд: Плави круг – Невен, 2013.

Толстој С., Раденковић Љ. *Словенска митологија: енциклопедијски речник*. Београд: Cepter Book, 2001.

Чајкановић В. *Мит и религија код Срба*. Београд: Српска књижевна задруга, 1973.

*

Juvan M. „Posvetskivanje književnosti između dijaloga i hegemonije.” *Култура*: *у потрази за новом парадигмом*. Београд: Филолошки факултет, 2017: стр. 121–143.

Kaler Dž. *Teorija književnosti (sasvim kratak uvod)*. Preveo Dragan Ilić. Beograd: Službeni glasnik, 2009.

Miočinović M. *Moderna teorija drame*. Beograd: Nolit, 1981.

Rosandić D. *Metodika književnog odgoja*. Zagreb: Školska knjiga, 2005.

Лиляна Д. Байич

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ И ПРЕПОДАВАНИЯ СЛАВЯНСКИХ ЛИТЕРАТУР В МЕЖКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ

Р е з ю м е

В работе дается краткий обзор научных трудов по изучению культуры, гуманистического направления, актуализирующих вопрос методической теории и практики сравнительного изучения славянских литератур в межкультурологическом контексте. В текущих условиях перед современной методикой стоит задача развития своей новой области, сравнительной методики, которая призвана обеспечить соответствующие знания для сравнительного литературоведения. Принимая во внимание существование и переплетенность множества культурных моделей и обычной практики, сравнительная методика использует соответствующую методологию в целях изучения взаимоотношений и взаимопроникновения культурных и литературных проявлений, исследованием которых она занимается. В работе на примерах дается методологическое обоснование сравнительной интерпретации литературных произведений славянских авторов, которое базируется на тематических, поэтических, жанровых, стилевых и идейных явлениях, то есть на историко-литературных и культурологических фактах.

Ключевые слова: славянские литературы, поэтика культуры, интертекстуальная компаративистика, сравнительная методология, компаративная теория.

821.163.41.09“4/14“ Андрић, Иво
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch5

Злата Д. БОЈОВИЋ*
САНУ
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

ИВО АНДРИЋ И СРЕДЊИ ВЕК

У прилогу се истражује Андрићев однос према средњем веку. Показује се да је средњи век био једна од важних Андрићевих књижевних инспирација. О средњем веку је писао већ на писменом дипломатском испиту 1922, а потом опширније и садржајније у докторској дисертацији 1924. Ту је показао одлично разумевање специфичности те епохе. Непосредно присуство средњег века у Андрићевим књижевним делима много је веће него што се то на први поглед препознаје. Томе доприноси велики број јунака који су својим реалним или књижевним биографијама припадали средњем веку. О Андрићевом односу према средњем веку најбоље говори чињеница да су неки од његових највећих и књижевно највреднијих јунака потицали из средњег века: Мехмед-паша Соколовић, Алија Ђерзелез, султан Џем, дијак Дражеслав, као и низ споредних ликова који су доприносили општем доживљају и разумевању средњег века. Карактеристично је да су сви ови књижевни ликови били историјске личности.

Кључне речи: средњи век, Алија Ђерзелез, султан Џем, Мехмед-паша Соколовић, дијак Дражеслав.

У великом броју тема прозе Иве Андрића, у првом реду историјских, које су многострано прожимале његова дела, и на којима је многа заснивао, средњи век је био непрекинута нит у његовом доживљају историјског времена и догађаја, фиктивних и стварних, којих се дотицао. Био је то и у његовом трагању за суштином човекове зависности од времена, чији су носиоци били његови књижевни ликови, у тумачењу најразноврснијих околности у којима је имао подршку за сопствено одгонетање прошлости. Андрићево размишљање о средњем веку – о филозофији тога доба, историји, о личностима, појавама, споменицима, прекретним догађајима и другом, можда и није лако препознатљиво, нарочито не из прегледа носећих тема његових најважнијих дела, али оно је било непрестано, од најстаријих погледа на средњи век из историјске перспективе, у списима некњижевне природе, до последњих књижевних ликова које је остварио у прози чији су се корени налазили

* zlata@net.yu

у средњем веку. У дугом временском распону, од рационалног писања о српској средњовековној историји, преко низа успутних опаски и записа и исписа из богате литературе о овој теми, о српском, али и о европском средњем веку, до истраживања личности тога доба које су потом прерастале у књижевне ликове као носиоце свога времена (у средњовековној Србији, средњовековној Босни, Дубровнику, Италији, Европи) богатио се један простор дубоке прошлости, на који су се настављала многа каснија књижевна времена Андрићева, у којој је често налазио предисторије које су те ликове објашњавале.

Андрић се на разне начине бавио средњим веком и прилазио му са различитих становишта. Било да се бавио историјом и настојао да схвати њене испреплетане, очекиване и неочекиване токове, било да је трагао, што је чинио најчешће, за духом времена, за епохом која је у спољашњем слоју представљала један не само далек већ и тешко разумљив свет по основном животном кодексу, по општој и личној филозофији, по поимању вере (што је на просторима који су добили место у његовој прози било изузетно сложено, нарочито са појавом богумила), увек је био вођен жељом да сазна највише колико може, да допре до аутентичних појава, до оног нивоа времена на коме ће разумети суштину и доносити (а то је препуштено његовим ликовима) закључке који нису под сумњом. Био је то и иначе један од темељних Андрићевих књижевних поступака, с тим што је у темама које су се односиле на епоху од које се, заједно са духом који је њоме владао, читава нова историја оделила, био много пажљивији, увек у бризи да не обмане читаоца.

Први пут је непосредну упућеност у средњи век показао у, до скора у науци некоришћеном спису, писменом задатку из националне историје на дипломатском испиту, који је полагао крајем 1922. године, са темом *Колико је било српских држава и како су оне постале (еволуцијом*, *револуцијом*, *из аутономних области итд.*) (Глишовић 2016: 9–21).[1] Преглед је започео реченицама „Прва српска држава је основана у IX столећу. Одмеђући се од Византије, чија је моћ све више слабила [...]", потом је пратио догађаје и промене (под Михајлом, под Бодином), помињао, хронолошким редом, владаре који су уследили, да би највећу пажњу посветио најзначајнијима: Стефану Немањи, Стефану Првовенчаном, цару Душану, као и Сави (Исто: 18–19). За Немању је истицао да је „својом вештом политиком и снагом своје личности" окончао сукобе великаша и на рачун суседних држава проширио своју територију. Подвукао је да је у његово време земља доживела културни процват и да је његов најмлађи син Сава поставио темеље организацији српске православне цркве. И уз опис владавине Стефана Првовенчаног истицао је историјске значај који је имао његов млађи брат („[...] управља вешто срп. државом уз живу помоћ свога генијалног брата Саве [...] Смрт Св. Саве била је [...] губитак за српску државу"). Сагледавајући шире историјске оквире, оценио је и појаву богумила и одлучни отпор Немањин према њима (протерао их је са територије своје државе),

[1] Аутор је темељно истражио документацију о дипломатском испиту Иве Андрића, тадашњег вицеконзула, који је полагао у Конзулату у Трсту, 23. децембра 1922, што је био услов за останак у дипломатској служби; исправио је, на основу документације Министарства иностраних послова, појединости и непрецизности у подацима службене природе. Иако се није текстуално сачувало питање на које је Андрић писао одговор на писменом испиту, аутор је посредно показао како је оно било формулисано.

као и чињеницу да су, пошто су прешли у Босну, касније постали државна вера.[2] Помињући „босанску државу'', која је, како је Андрић наглашавао, била у то доба у највећем успону, кратко је анализирао Тврткa I, који се, „користећи се суседством са Немањићима и савладавши моћног Алтомановића [...] у Милешеви где је био гроб Св. Саве, окруни као краљ 'Србљем, Босни и Приморју'". Завршавао је овај део писменог испита коментаром појаве Турака, која се показала погубном за српску државу: „После пораза на Марици, па онда на Косову 1389. ('Ту су Срби изгубили царство') – призивао је Андрић стих из народне песме – пропаст осталих владавина срп. била је неминовна. И оне су уистину биле редом освојене од Турака. Концем XV столећа није било срп. слободе ни српских држава'' (Исто: 20).

Занимљиво је да је Андрић, пошто је прочитао свој рад, пре него што ће га предати, на крају додао да је испустио да говори о „још две српске државне творевине које су водиле више или мање самосталан живот" – о Црној Гори под владикама и о Дубровачкој републици, и о свакој је додао по један мањи пасус (Исто: 21).[3]

Поред литературе која је препоручена за припрему дипломатског испита,[4] Андрићеви извори знања из ове области били су далеко бројнији.

Десетак година раније, уочи Првог светског рата, слушао је Андрић, као студент Бечког универзитета, предавања из историје код Константина Јиречека (1913–1914) у време када су настајала Јиречекова важна дела *Geschichte der Serben* и *Staat und Gesellschaft im mitteralterischen Serbien.* Да је средњовековну историју и културу познавао много дубље од онога што се у, по природи намене, кратком писменом задатку могло видети (одговор о настанку српских земаља био је само један од три писмена одговра на три питања) и да се темељно бавио духовним животом у средњем веку, показало се већ 1924. године у Андрићевој докторској дисертацији *Развој духовног живота у Босни под утиацјем турске владавине*, написаној на немачком језику и одбрањеној на универзитету у Грацу (Андрић 1982: 6–249). У већини поглавља у дисертацији Андрић се бавио средњим веком, посебно у уводном *Предисторија. Духовни живот у Босни пре турског освајања*, *Ширење ислама као непосредан утицај турске владавине*, као и у онима у којима анализира „духовни живот католичког дела становништва [...] у [...] литерарном и културном деловању фрањеваца", већ од XII века, и *Српско-православна црква*, *њен развој и њено деловање за време турске владавине као одраз духовног живота православног дела становништва.* Поред основних тема које су објашњавале културноисторијску и духовну узајамну повезаност између цркве и духовног живота православног становништва у Босни, Андрић је додирнуо и многе реалности тога времена у средњовековној Србији, од којих су посебно вредне помене оне које су сведочиле о његовом разумевању и познавању историјских условљености које су одређивале епоху.

---

[2] „[...] У то доба једна од срп. области, Босна, развија се потпуно самостално. За Немањине владе појављује се богумилска секта, коју је он и из верских и из политичких разлога најодлучније истребио. Прогоњени богумили прећоше у Босну, где ће доцније постати државна вера" (Исто: 19).

[3] Према изворним документима, које је објавио Д. Глишовић, Андрићев дипломатски испитни писмени рад високо је оценио Владимир Ћоровић – „врло интелигентно рађен рад", указао је на ситније грешке у датумима и предложио оцену 9. Андрић и Ћоровић су се од раније познавали, заједно су учествовали у покретању часописа „Књижевни југ" 1918. године.

[4] На основу литературе која је препоручена, Д. Глишовић је исправно претпоставио да је Андрић користио историје Станоја Станојевића (Исто: 14).

Низали су се подаци који показују ауторово јасно сагледавање историјског тока, од пропасти Пећке патријаршије, после које су све српско-православне митрополије дошле под јурисдикцију охридског архиепископа, до њеног поновног успостављања, под Мехмед-пашом Соколовићем, уз објашњавање, према Јиречековом тумачењу, ове историјске личности (Јиречек 1886: 291–297), која ја касније постала један од великих јунака његове прозе.

> „[…] Било зато што је поновно успостављање патријаршије сматрао корисним за консолидацију прилика у земљи, било зато што је био обузет жељом да својим рођацима помогне да дођу до угледних положаја, Мехмед-паша Соколовић је 1557. поставио свога брата Макарија за патријарха у Пећи и тиме поново успоставио патријаршију.
>
> Свога нећака Антонија поставио је за епископа херцеговачког; после смрти Макаријеве 1573. Антоније је постао патријарх у Пећи".

Бавећи се православном црквом, Андрић је настојао да у што је већој мери осветли њен утицај на духовни живот, иако је о томе имао најмање података. На основу малобројних појединости расутих по литератури осветлио је судбину књиге и делатност српских штампарија (на Ободу, у Горажду, у Венецији), поменуо ретке примерке књига („примерци ове штампарије /из Обода/ [...] продирали су и у херцеговачке манастире"; „овај псалтир /из штампарије у Горажду/ налази се у српско-православној цркви у Горажду"; „у српско-православним црквама у Чајничу и у Травнику налазе се два псалтира који потичу из Загуровићеве штампарије" и сл.) и нешто опширније писао само о штампарији Дубровчанина Тројана Гундулића, основаној средином XVI века у Београду, у којој је штампано, уз помоћ јеромонаха Мардарија из Мркшине цркве, „Београдско јеванђеље". Као писцу пажњу су му привлачиле белешке преписивача, које су биле мали одсјаји времена, или личних осећања и размишљања преписивача. Указивао је и на једну културолошку посебност да су се малобројне књиге преписивале и настављале свој живот, нарочито у црквеној пракси, као рукописне књиге.

Андрићева докторска дисертација је оцењена високом оценом. У тој оцени професора Х. Ф. Шмита – у којој се наглашава да Андрић, који „важи, по мишљењу 'мјеродавних српскохрватских критичара, као водећи приповедач', 'грађу за своје приповијетке црпе из народнога живота Босне за вријеме турске владавине' – као посебна вредност се истиче да он 'пружа потпуно нова посматрања'" (Шамић 1975: 260–266). У каснијим аналитичким оценама значаја Андрићеве дисертације о духовном животу у време турске владавине и под њеним утицајем, а то се највећим делом односило на период средњег века, истицано је да се она може посматрати као књижевно дело (Тартаља 1974: 168–171) и да су се у њој, без обзира што је основни садржај био другачијег карактера, налазили корени многих каснијих Андрићевих размишљања. Све је то сажето у суду Зорана Константиновића: „У дисертацији се може открити генеза свега што је Андрић као књижевник обликовао и исказао" (Андрић 1972).

Када је у питању средњи век као инспирација Андрићеве прозе, несумњиво су путеви према изворима његовога мишљења водили ка виђењу тога сложеног времена, разложно и са разумевањем дефинисаног у садржају дисертације. То се препознавало у великом броју његових приповедака, у деловима романа, понекад у непосредном споју његове касније прозе са деловима дисертације.

Иако у богатој разноврсности Андрићевих тема и књижевних ликова на први поглед није лако уочљиво, чињеница је да је, поред већег броја споредних и успутних, неколико њему најдражих и у његовом стваралаштву најважнијих јунака припадало средњем веку и да је сваки од њих бар у једној танкој линији био везан за пишчев доживљај тога времена. Из средњег века је, преко усмене традиције, у Андрићеву прозу ушао његов први велики књижевни јунак, Алија Ђерзелез; преко легенде и историје из истог времена, промећући се кроз приче у причи, нашао је своје место султан Џем у *Проклетој авлији*; на моћном Мехмед-паши Соколовићу, који је значајно обележио то време на нашим просторима, држи се један од најчвршћих стубова Андрићеве „ћуприје"; са првим тумачењима средњег века спаја га јунак његових последњих приповедака, дијак Дражеслав, а унеколико и личност Херцега Стјепана, који је требало, заједно са својим временом, према стварној Андрићевој жељи и намери, да буде носилац једног романа. Све ове велике ликове Андрићеве прозе повезује чињеница да су сви били историјске личности и да је сваку Андрић градио у потпуној стваралачкој слободи, уз поштовање њихових изворних корена, са којима нису никада губили везу.

Први од тих „средњовековних" јунака, који је богатство лика понео већ из усмене традиције, која је, као што се зна, инспирисала Андрића, био је Герз Иљас – Ђерзелез Алија, историјска личност XV века (Бутуровић 1975: 172–186). Поред детаља из његове биографије које је литература открила (уписан је као тимар у Добруну у турском пописном дефтеру из 1485. и др.), извори бележе и оно што се преко епске поезије и предања пренело и у Андрићев лик – да је био „борац босанског крајишта". Колико год изгледало да је усмена традиција, преко које је ушао у Андрићево приповедање, удаљила Ђерзелеза од стварног Герзе Иљаса, његов лик је био у основи чврст у своме времену без кога не би ни могао да се у потпуности разуме. Подаци о историјском Ђерзелез Алији откривени су касније, а Андрић је и у том открићу налазио спону са аутентичним временом:

> „[...] Ја се Добруна веома радо сећам. Памтим га из времена кад ми је било нешто више од седам година. Као да је јуче било: добрунски прота простро ћурак на земљу, ту смо сели и ручали махуне с кајмаком. Ја сам разрогачених очију буљио у дугачку протину браду, не знајући за две чувене ствари које су ту близу мене. Реч је и фрескама краља Драгутина... Можда не знате да се у близини Добруна некад налазило и имање познатог народног и 'мог' јунака Алије Ђерзелеза" (Јандрић: 1977: 330).

Истом времену, крају XV века, припадао је султан Џем из реда најизграђенијих Андрићевих ликова. Око његовог књижевног лика, смештеног у древну причу о два брата – „два брата-супарника", збивала се и текла историја коју су усмеравали стварни догађаји и реални владари, Џемов брат, султан Бајазит, син Мехмеда II Освајача, угарски краљ Матија Корвин, папа Инокентије VIII, велики мајстор витешког реда, потом кардинал, Пјер Д'Орбисон, млади француски краљ Карло VIII и многи други, покушаји да се организује лига хришћанских владара која би кренула у борбу против Турака (тачније, против ислама) и др. У самом лику Џемовом стварала се паралелна историја, заснована на појединостима другачије вредности, која је била спона између широког света и пишчевог интимног поимања прошлости.

„Џем је рођен кад је Мехмед II био већ султан, а мајка му је била од кнежевског рода из Србије";

„Он / султан Бајазит/ се обавештава о свом брату код Млечана, код Дубровчана [...]";

„То мртво тело /султана Џема [...] тек је у септембру 1499. године најпосле предано Бајазиту, који га је свечано сахранио у турбету у Бруси, где леже покопани турски владари".

Када се ови детаљи упореде са Андрићевим радним белешкама, јасно се види са колико је смисла Андрић свог јунака спуштао у видокруг „своје" историје, која се, истина је, само дотицала Џемовог доба, али која је „реалијама" сваке врсте саопштавала његове поруке.

„Bajazid zahvaljuje Dubrovčanima što su ga izvestili 'kako se je Čem sega sveta minuio'";[5]

„Бурса је најлепша турска варош [...]

Кад помислим на Бурсу, ја се увек сетим топле воде која греје цео град, старинских улица, гробља на коме су сахрањивани султани – ту је гроб Џем султана о коме сам писао у Проклетој авлији [...] на којем почивају две кћери српског кнеза Лазара" (Јандрић 1977: 146).[6]

На Дрини ћуприја, која је примила у себи многа времена, укључујући и пишчево, проживљено, уистину се стварала на извору средњег века, на рушевинама средњовековног града: „[...] Где су сада рушевине, био је добро сачуван Стари град, разгранато утврђење још из доба цвата босанског краљевства, са кулама, казаматима и бедемима, дело једног од моћних велможа Павловића. На обронцима испод тога града и под његовом заштитом постојала су хришћанска насеља [...]" Са моћном историјском појавом Мехмед-паше Соколовића, у чијој се још нејасној визији створио 1516. године, када је одвођен из родног дома, мост преко реке, као једним од равноправних главних „јунака" приповедања о градњи моста на Дрини у XVI веку, са легендама у којима се помињу средњовековни јунаци, Марко Краљевић (удубљена поред обале која делују „као да су у камен урезани трагови копита неког коња натприродне величине [...] само за српску децу то су трагови Шарчевих копита, остали још од онда кад је Краљевић Марко тамновао у Старом Граду"), вечни градитељ српских споменика Раде Неимар, Старина Новак и други, са песмом безименог Црногорца, ухваћеног да кулучи, који уз гусле пева:

„Пије вино српски цар Стеване
У Призрену, мјесту питомоме"

и са многим другим појединостима о животу и историји, стварала се представаа о средњем веку који ће изнедрити много добра и много зла, како се то кроз ткиво Андрићеве велике приче показује.

Дубљим улажењем у свет Андрићевих ликова и појединачних тема, многобројних и разноврсних, чини се да се они постепено групишу, као да одају неки неписани, спонтани Андрићев план за откривање, савлађивање и разумевање једног по једног просрора који, заједно, садрже одговоре на највећа историјска, духовна и лична животна питања. Када је реч о сагледавању средњег века, на ту претпоставку

[5] Архив САНУ, И. А. 403/II, 92.

[6] У објашњењу је додато: „Кнез Лазар је имао три кћери: Јелену удату најпре за Балшу, а потом за Сандаља; Мару удату за В. Бранковића и Оливеру, удату за Бајазита. Према томе, само је Оливерин гроб у Бурси".

нас упућује чињеница да се Иво Андрић после свих представа о средњем веку које су се нашле, понекад и скривене, у приповеткама, у *Проклетој авлији*, у роману *На Дрини ћуприја*, у радним белешкама, исписима, алузијама, реминисценцијама, у есејима, у преводима (о Франји Асишком, о Савонароли, и Гвичаринију и сл.) веома озбиљно носио мишљу да напише роман о још једној маркантној личности средњега века, Херцегу Стјепану. Са овом личношћу, његовом бурном владарском и личном биографијом, разоткривао би се још један простор који је улазио у оквире средњовековног доба, географски измештен из средишта којима су припадали други Андрићеви јунаци, садржајно богат и у понечему нов (због теме Дубровника која се подразумевала). Из радних бележака види се да је о Херцегу Стјепану дуго прикупљао литературу и грађу, да је неке мање целине, које би касније ушле у роман, написао и о томе је чак и неколико пута и говорио. Почињао је грађу да организује према литератури (Трухелка), од познате биографије у којој се заустављао на карактеристичним местима која су означавла посебности будућег главног јунака:

> „Најмлађи син Херцега Стјепана (Косача) по имену Стјепан постао је доцније велики везир Ахмет-паша Херцеговић. Рођен 1456. г.; мајка Барбара, удовица кнеза клишког Петра, 'поријеклом српска принцеза' [...] Стари Херцег Стјепан [...] по легенди он је послао свога најмлађег сина Стјепана, дјечака у десетој години, као таоца у Цариград [...] Дјечак је касније отишао у Цариград да тражи своје право. Утолико пре што му је мајка била пореклом српска принцеза, а рођака царице Маре, његове тетке"[7].

Личност Херцега Стјепана, са околностима које су га условљавале, на другом географском простору и у склопу нешто другачијих историјских и друштвених околности, по нашем мишљењу, за Андрића је била важна јер би са њом представа о средњем веку била употпуњена.

> „Одавно ме заноси Херцег Стјепан. Тешко је у босанској историји наћи чуднију личност... Изгледа да нико ништа добро није могао да каже за Херцега Стјепана. Чак се то види и у шкртим дубровачким записима које сам пронашао [...] Он је у личном животу био непостојан и превртљив [...] синови су га нападали и напустили: један је прешао на ислам и постао чувени велики везир Херцег Оглу, други је отишао у Хрватску [...] Стање у породици Херцег Стјепана – то је духовно стање у Босни пред њен пад. У Дубровачком архиву стоји: 'Шаптом паде Босна'. То значи да су је великаши издали. И на Херцега Стјепана се то односи у доброј мери" (Исто: 234–235; Бојовић 2010: 141–143).

И поред упорног настојања, Андрић своју замисао није успевао да пренесе у књижевну прозу. Говорећи о темама које није успео да обради, које су му се отеле, он је поред средњовековног града Кушлата и Могорјела навео Херцег Стјепана („[...] Тај ми се Кушлат отео, као што су ми се заувек отели и Могорјело, Херцег Стјепан, Руђер Бошковић и оно о Омер-паши Латасу").

Обриси тога лика ипак су се, посредно и сасвим овлашно, оцртали у кратким прозним записима. Део грађе која је, по свему, требало да се нађе у роману о Херцегу Стјепану, јер је дочаравала један вид дворских комуникација у средњем веку, нашла је место у неколико кратких приповедака чији је главни јунак био аутентични босански писар ћириличних повеља, дијак Дражеслав Бојић, историјска личност

[7] Архив САНУ, И. А., 403/II, 92.

XIV века,[8] који је природом свога посла био везан и за Дубровник. Постао је познат као писар бана Твртка, који га је преузео од свога стрица, бана Стјепана и по томе што су повеље које су настајале у у канцеларији босанског бана исписиване са мајсторском вештином („[...] чије је /Дражеслављево/ писмо од свију најљепше"). Лик дијака Дражеслава у приповеткама[9] Андрић је обојио његовим личним записима на повељама које су садржале истинску атмосферу и дух средњега века: „[...] и када сие писах, тада ми да господин бан Тврткo испред себе велик пехар вина попити у добру вољу" (1353); „а се писа Дражеслав дијак својом руком малокористном [...] земља ми је мати, а отечество ми је гроб, от земље јесмо и у земљу унидемо".

Све Андрићеве поруке, и као писца, и као историчара и као тумача свога времена, као природног продужетка свега што се у претходнима догађало, могло је да буде смештено и у неко друго доба. Средњи век је био Андрићев избор. По његовом дубоком осећању, средњи век је било то „друго доба" у коме се могу налазити одговори на небројена питања о свету и животу, о историји и времену, о духовним коренима, о традицији, о свим људским немирима и сумњама. Неке од путева којима се до тих одговора може доћи назначио је у својим приповедањима и у својим великим књижевним јунацима.

Литература

Андрић И. „Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине." *Свеске Задужбине Иве Андрића*. Превео Зоран Константиновић. I. Београд, 1982: 1, 6–249.

Архив САНУ, И. А. 403/II, 92.

Бојовић З. „Занимање Иве Андрића за дубровачке теме." *Стари Дубровник у српској књижевности*. Београд, 2010: 141–143.

Бутуровић Ђ. „Герз Иљас – Ђерзелез према хисторијским изворима из XV, XI и XII вијека." *Прилози за књижевност*, *језик*, *историју и фолклор*, XLI/3–4 (1975): 172–186.

Вучковић Р. *Велика синтеза О Иви Андрићу*. Сарајево, 1974: 168–171.

Глишовић Д. „Дипломатски испит Иве Андрића из 1922. године." *Свеске Задужбине Иве Андрића*. 2016: 9–21.

Јандрић Љ. *Са Ивом Андрићем*. Београд, 1977: 330.

Тартаља И. *Приповедачева естетика*, *Прилог познавању Андрићеве поетике*. Београд, 1979: 30–37.

Шамић М. „Докторат Иве Андрића." *Прилози за књижевност*, *језик*, *историју и фолклор*, XLI/3–4 (1975): 260–266.

[8] Андрић је за податке о писару Дражеславу користио студију: G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1950, IV–V, 105–120.

[9] Приче *Предвечерњи час*, *Дава записа босанског писара Дражеслава*, *Сусрет*, *Дубровачка вејавица* објављене су између 1965. и 1969. у „Политици" и „Републици", потом у збирци *Кућа на осами*, Београд, 1976.

*

Jireček K. „De Grosssvezir Mehmed Pascha Sokolović und die serbischen Patriarchen Makarij und Antonij.” *Archiv für Slavische Philologie*, IX (1886): 291–297.

Злата Д. Бойович

ИВО АНДРИЧ И СРЕДИЕ ВЕКА

Р е з ю м е

В статье показывается, что средние века были важным литературным вдохновлением Андрича. О средних веках он писал уже в своей дипломной работе в 1922 году, а потом более обширно в докторской диссертации в 1924 году. Здесь он показал отличное понимание специфики этой эпохи (исторические течения, крупные изменения, вызванные турецкими завоеваниями, сложные конфессиональные отношения, повлиявшие на духовную жизнь, анализ роли богумилов, влияние ислама и т.д.). Непосредственное присутствие средних веков в литературных произведениях Андрича гораздо больше, чем предполагалось. Этому способствует большое число персонажей, принадлежавшие своим литературным биографиям к средним векам. Об отношении Андрича к средним векам лучше всего свидетельствует факт, что некоторые из его важнейших и на литературном плане ценнейших персонажей из средних веков: Мехмед-паша Соколович в романе «Мост на Дрине», Алия Джерзелез и султан Джем в романе «Проклятый двор», герой последних рассказов Андрича, дьяк Дражеслав, писарь кириллических грамот, а также ряд второстепенных персонажей, которые внесли вклад в общее понимание средних веков. Характерно, что все эти персонажи были историческими личностями.

Ключевые слова: средние века, Алия Джерзелез, султан Джем, Мехмед-паша Соколович, дьяк Дражеслав.

27-29
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch6

Зорица С. ВИТИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност са
јужнословенским књижевностима

АТОНСКИ УЗОРИ ТЕОДОСИЈЕВИХ ЖИТИЈА

Теодосије Хиландарац показује изузетно познавање свих темељних списа хришћанско-византијске књижевности, од светоотачке традиције, св. Атанасија Александријског, св. Григорија Богослова и св. Јована Лествичника, до житија најстаријих светогорских подвижника – св. Петра Атонског (IX век) и св. Атанасија Атонског (X век). Било да је у питању једино српско анахоретско житије, *Житије св. Петра Коришког*, било да је то животопис првог српског архиепископа, уочљиви су утицаји атонске лектире којом се Теодосије извесно надахњивао. У раду се разматрају вишеслојни трагови ових житија у Теодосијевим делима – схватање светости, монаштва, заједничког подвига, пустиње, поетичких законитости, па и неке занимљиве појединости и формулације очигледно преузете из ових текстова.

Кључне речи: Теодосије Хиландарац, житија, св. Петар Атонски, св. Атанасије Атонски.

Литерарне представе светитељског подвига дубоко су условљене расправама о исправности, вредности и дометима различитих концепција монаштва, које сежу у најраније године хришћанства[1]: аскетско практиковање врлине наспрам киновије (општежића) – најраспрострањенијег облика монаштва.[2]

Усамљивање у пустињи ради поста и молитве пракса је првих монаха у Египту, Сирији и Палестини. Тај реални простор убрзо постаје симбол неметежног живота, аскезе и духовног усавршавања. Међутим, двоструку вредност пустиње[3] илуструје

* zv2207@gmail.com

[1] Праузор аскетских искушења јесте кушање Христа (Мт 4,1–11), а молитвено усамљивање није реткост у Светом писму (Мк 1,35; Лк 5,16). И киновијско монаштво има своје новозаветне моделе: реч је о првим хришћанима који „бијаху постојани у науци апостолској, и у заједници, и у ломљењу хљеба, и у молитвама" (Дап 2,42), у којих „бјеше једно срце и једна душа; и ниједан не говораше за своје имање да је његово, него им све бјеше заједничко" (Дап 4,32).

[2] Преглед најважнијих светоотачких становишта о овом темељном питању, са новијом литературом, доноси Џејмс Мантра (Manthra 2015: 1–35).

[3] О амбивалентном односу према пустињи у Светом писму и раној аскетској литератури в. Guillaumont 1975: 3–21.

већ *Житије св. Антонија*. Испосниково станиште тамо је пуста тврђава пуна гмаза, поприште демонских напада (12,3–4), а с друге стране, св. Атанасије Александријски даје идиличну слику монашког живота у египатској пустињи: „њихове келије биле су у планинама, попут шатора где станују божански хорови, који певају псалме, уче Писмо, посте, моле се, које весели нада у будуће доба, који раде да би дали милостињу, и чувају љубав и слогу међу собом" (44,2); следи цитат из књиге Бројева, 24,5–6: „пружили су се као потоци, као вртови крај ријеке, као мирисава дрвета која је посадио Господ, као кедри на води" (Атанасије Александријски 2014: 151–152).

После св. Антонија, умножавањем монашких заједница, пустиња ће заиста постати град – *desertum civitas*. Још један оксиморон – *desertum floribus vernans* (пустиња процвала цвећем)[4], како каже св. Јероним (*Laus eremi*, PL 22,353; EA 1930: 275), представља остварење Исаијиног пророштва 35,1: „Радоваће се томе пустиња и земља сасушена, веселиће се пустош и процвјетати као ружа". Појам пустиње-града[5] осим духовног има и материјални смисао – доласком хиљада монаха ови су неплодни предели доиста процветали. Рајски предео, али и место искушења, пустиња се преображава, у зависности од географских и историјских условљености (Le Gof 1999: 73–79).

У XIV писму св. Василија Великог, упућеном св. Григорију Богослову (Назијанзину), налази се ентузијастички опис усамљеничког живота. Док трага за смирењем, Господ му открива идеално место за подвиг. Следи врло развијен *locus amoenus* – ливада испресецана прозирним потоцима, окружена планинама и шумом, изолована као острво, уз то цветна, освежена поветарцем с вода, а тишину која на њој влада ремети једино цвркут птица (Basile de Césarée 1957: 42–45).[6]

Међутим, свим кападокијским оцима заједничко је гледиште да је боравак у пустињи само једна од три животне фазе монаха, сасвим неподесна за студије и бављење науком (Guillaumont 1975: 9). Знатно склонији киновијском моделу, св. Василије, према Григорију Богослову (62), ипак проналази компромисно решење:

> „Он их је међусобно помирио и одлично један у други уклопио; изградио је, истина, бројне пустињачке ћелије и манастире, али не негде далеко од општежитељних и мешовитих заједница, нити их је било каквим зидом оградио и једне од других раздвојио, него напротив, приближио их је и чврсто повезао, зато да живот у подвигу не био потпуно изолован, као и да делатни живот не би био сасвим без подвига, него да као земља и море своје дарове међусобно измењују и да тако заједнички јединственој слави Божјој допринесу" (Григорије Богослов 2001: 173).

Оваква замисао могла је бити основ настајања различитих облика усамљеништва, а оживљена је и у првим монашким заједницама на Светој Гори. Наиме, на Атосу се сасвим ретко срећу подвижници који су читав свој век провели у тиховању (изузетак је св. Петар Атонски); најчешће се, након достизања високог ступња мо-

[4] Bartelink 1973: 7–15.

[5] О топосу пустиње као слике небеског Јерусалима в. Popović 2009: 151–175.

[6] Слично св. Јероним 376. године из Сирије пише пријатељу Хелиодору (EA 1930: 275) одушевљен животом у пустињи (чисто, светло небо, блискост с Богом; супротност томе је задимљени градски затвор). Оваква слика пустиње потврђена је и у *Житију св. Павла Тивејског*, 5 (PL 23, col. 21): „Најзад наиђе на стеновито брдо, подно којега беше невелика пећина затворена каменом. Уклонивши камен [...], он угледа голему одају отворену к небу, закривену широком крошњом једне старе палме, а унутра беше бистар извор, чију тек потеклу воду ту одмах, кроз омањи процеп, гуташе земља што је роди".

нашког савршенства, враћају у свет да би своје духовно искуство ставили у његову службу. Ипак, током столећа, појединци или скупине отшелника подвизавали су се на атонском тлу, мање или више везани за поједине манастире (Папахрисанту 2003: 31–41). Такву Свету Гору у настајању већ почетком XI века описује хагиограф Атанасије, писац пространог *Житија св. Атанасија Атонског*[7], оснивача Лавре (38, 1–8):

> „Чим се, дакле, попе на Гору, Атанасије обиђе сва места и истовремено осматраше подвижнике који ту живљаху и којих тада не беше много. Пошто пажљиво испита њихово тешко живљење, усамљенички живот не од овога света, дивљаше им се и наслађиваше се њима и вероваше уистину да је досегао вечне горе" (Noret 1982: 18–19; Вељковић 2012: 63).

Како ова наталожена, често противречна литерарна традиција утиче на слику подвижништва у Теодосијевим житијима?

Иако је извесно да је житија атонских светитеља наш писац читао у оригиналу, јер преписи превода нису старији од средине XIV века[8], а најстарији светогорски потиче из XV столећа (Иванова 2008: 577), ипак се за поређења овог типа најподесније чинило користити текст словенског превода *Житија св. Атанасија Атонског* (ЖАА). Превод је, по свему судећи, настао према млађем *Другом житију* (Noret 1982: CXLIX). У недостатку издања служимо се српским преписом из светогорског манастира Пантелејмона бр. 22 (П22), из прве четвртине XV века (Шпадијер 2014: 267–274) и Даничићевим издањем Теодосијевог *Житија св. Саве* (ЖС)[9].

Сличности започињу од првог призора који се указује двојици светитеља – дуго прижељкивани Атон испуњен мноштвом подвижника:

> ЖАА, VITA B 13, 1–8 (Noret 1982: 139); П22, 10а
>
> Прѣшьд[ь] оубо кь дрѣвлѥ любимомоу ѥмоу аѳоноу. и похожд[ь] [...] моу. и ѡбъшьд[ь] вьсоудоу. оусмотри же и множьство иже вь нѥмь постещихь се инокь. и жесточаишее их[ь] прѣбыванїе изслѣдивь и поустынное и безпечалное житїе. чюждаше се и в(е)селꙗше д(оу)шею, ꙗко таковыѥ полоучи чл(овѣ)кы и таковоу свободоу и оустроенїе, еже и прѣжде сего желааше.
>
> ЖС, 22–23
>
> и ѡть соудоу нь ѡть древлѥ желаеми емоу Аѳонь вьсходить, [...] и сьгледавь вь вьскрилїи горы и о подьножїе множьство постештихь се, ихже сь горы сьшьдь жесточаишее житїе изслѣдивь, и пустынное и немѣтежное житїе видѣвь, чюждаше се и веселꙗше и по доуши вьзграждааше, ꙗко таковые чловѣкы божїе полоучи видѣти.

Следи опис њиховог побожног живота, лишеног свега световног и материјалног:

> ЖАА, VITA B 13, 8–14 (Noret 1982: 139); П22, 10б
>
> Ибо добрыи ѡ(ть)ци они, недѣланїе имѣхоу земледѣланїа. не коуплꙗми сьплѣтахоу се. не печалми ѡбезовахоу се. не под[ь]ꙗрьмника имѣахоу. ниже ѡсла. ни пса. нь колибы ѡт[ь] травы оустраꙗюще, сл(ь)нцемь ѡпалꙗемы и мразомь помрьзающе.

[7] Прво житије (Vita A) настало је убрзо после светитељеве смрти (око 1001), а најкасније око 1025. године, а друго, анонимно (Vita B), између 1028. године и краја XI века (Свети Атанасије Атонски 2012: 30). Издање: Noret 1982: 1–125; 127–213.

[8] Бугарски препис НБКМ 307 (Цонев 1910: 248–249). О новом датирању в. Иванова 1991: 125.

[9] Теодосије Хиландарац 1973: 1–221.

ЖС, 23–24

небω добрын wни wтьци [...] не зеллиедѣланїа ндѣахоу, не печалиин сьплѣтаахоу се тѣлесныин, не коуплиаин житїа wбвиваахоу се, не виноградоин и селоин прилежаахоу [...] кwлибы травою оукрашены тѣсны ндоуште [...] слньцемь и зноемь wпалиаеин, зндою же и мразоин полрьзаюште.

Теодосијева похвала светогорским пустињацима, различито од ЖАА, али сасвим у складу са прећашњом традицијом, подвижничко станиште претвара у неодољив рајски предео, у којем су се монаси угнездили попут морских птица:

„wвы оубω вь высокыхъ гwрахъ селитвоу сь елени ндоуште, небо црьковь, Христа вь доушахъ вьображена зрεште, кwлибы травою оукрашены тѣсны ндоуште, вь сихъ трьпѣахоу[10], шоушоин дрѣвныин и птичиин гласы wглашаеин [...] чистыин же и благовонныин вьздоухы насыштаеин, [...] питїе же ихъ бѣ ис каиене вьсе брьдьна сладка текоуштїа вода иже жеждоу оуврачюштн" (Теодосије Хиландарац 1973: 23–24).

Дакле, *locus amoenus* као место трпљења – и опет је само једном речју оцртан стари, вечити парадокс[11].

Овакво беспорочно, безметежно, бесплотно и бестелесно живљење Теодосије, као и многи његови знаменити претходници, види као готово анђеоско: иако због тела и није згодно да се зову анђели, уистину бејаху Божји људи (аштє н нѣсть полza аггелы соуштеıе пльтн ради zвати се, нь по истинѣ чловѣцни божїн бѣхоу)[12]. Полазећи од Пс 8, 5, где се хвала Господу узноси због изузетног и непрекидног старања о човеку: „Учинио си га мало мањега од анђела, славом и чашћу вјенчао си га", већ св. Јован Златоусти (*Adversus oppugnatores vitae monasticae* 3,11; ЕА 1930: 210–211) једнакост, хармонију, слогу и марљивост која влада међу анђелима упоређује са монашким заједницама, а св. Јован Лествичник у XV поуци каже: „Ко је победио тело, победио је природу. А ко је природу победио, постао је, без сумње, натприродан. Такав човек је само нешто мало – да не кажем нимало – мањи од анђела" (Богдановић 1988: 161).

У *Житију св. Саве* сцена заједничког подвига оца и сина једна је од развијенијих; упечатљива, емотивна и дирљива, она делује сасвим јединствено и оригинално; међутим, њена окосница постоји и у *Житију св. Атанасија Атонског*. У питању је почетак светитељевог подвизавања уз непознатог старца покрај Зига, једног од најстаријих светогорских манастира:

ЖАА, VITA B 14, 19–23 (Noret 1982: 140); П22, 18б

и послѣдоваше тоин іако своеин ѡ(тъ)цѹ повинуе се въ вьсеи[ь]. инок҃ же старь сын, немощьнь бѣше трождати се. юноша же испльнıаше лишенїе старца.

ЖС, 44

наоучае же бѣ сынь трождомь wтьца, нь старць іако старостню нzнемогъ, не могы тыно юношн подвизати се. юноша же напльнıаше лишенїе старца.

[10] У нешто другачијој варијанти словенског превода ЖАА доследно је пренесен грчки оригинал – ἐν ταύταις διεκαρτέρουν (Noret 1982: 139). Текст доносимо према познијем српском рукопису из збирке Радослава Грујића, З-I-46, из друге четвртине XVII века, л. 107а: иноzи же и колиби wт[ь] трави ндѣхѹ, и въ них[ь] трьпѣхѹ. лѣты зноеи[ь] опалıаемы, и зндѣ мразоин полрьзаеин.

[11] О дивљој и неприступачној пустињи св. Петра Коришког као „дивном од Бога за отшелнике устројеном пребивалишту" в. Витић-Недељковић 1999: 147. Представе искушења у пустињи у словенским литературама разматра Dziadul 2008: 31–38.

[12] Теодосије Хиландарац 1973: 23.

Поред оваквих директних подстицаја, Теодосије се надахњивао Атанасијевим житијем и на стилском плану: префињен, згуснут, елегантан, уједно и једноставан стил, изненађујући реченични обрти, снажни контрасти, изузетна реторичност, али и вешто уобличавање драматичних сцена одлика су грчке хагиографије, која подражава великом узору, Григорију Богослову, чије беседе су на много места директно цитиране (Вељковић 2012: 31). Местимична лиричност, емотивност и упадљива ангажованост аутора *Житија св. Атанасија*, који свог дивљења достојног јунака свестрано приказује, Теодосију, писцу сличног сензибилитета, морале су бити посебно привлачне.

Сасвим су другачији утицаји *Житија св. Петра Атонског*[13], типичне хагиографије, без много историјских података, у којој је преко педест година светитељевог повижништва испуњено визијама, чудима и, нарочито, искушењима и демонским нападима. Природно, таквав текст могао је пре бити узор за житије првог српског анахорете, Петра Коришког – од стандардне уводне поетичке формулације, преко градацијског представљања демонских напада, до инспирације за изузетну, у *Житију св. Петра Коришког* потпуно трансформисану сцену – појаву арханђела Михаила као божанског помоћника наоружаног мачем.

Од античких времена сврха књижевног стварања заснивала се на двама опречним принципима: *prodesse et delectare*. И Никола, писац *Житија св. Петра Атонског*[14], и Теодосије Хиландарац, следећи дотадашњу византијску хагиографију, а преко ње античку грчку, превасходно хеленистичку књижевну традицију (уп. Шпадијер 2010: 249–260), ове принципе преносе и експлицитно их изражавају у уводима својих житија, посебно наглашавајући корист коју писци посредно стичу од користи својих слушалаца:

ЖПА, 1.1. (Lake 1909: 18); Хил. 463, 38а

и иже по себѣ полꙁи дѣлꙗ и ревности такожде прѣдати, добро и ꙁѣло полъꙁно и б(о)гооугодно. слышещиꙗ бѡ полꙁа не ꙗко прилꙋчи се бываеть. и пишꙋщтомꙋ мьꙁда ѡт[ь] полꙁи послꙋшающих[ь]. тѣмже и аꙁь ѡт(ь)чьсцѣи повинꙋв се ꙁаповѣди повѣлѣвающїи, прѣблаженнаго ѡ(ть)ца н(а)шего петра житїе напис(а)ти.

ЖПК, 305–306

о користи же, ѡбои бл(а)гыми бывають. слышещимь оубо полѕа и пишоущомоу мъꙁда ѡт полѕе послоушающихь. сего бѡ ради и мы о б(о)ѕѣ твоеи любви повиноувше се пр[ѣ]п[о]добнаго житїе по твоемоу прошенїю скаꙁати начинае.

Када је у питању приказ места подвига, свети Петар Атонски налази богосаздану пештеру „веома мрачну, сву зараслу у дубоко грмље, у којем беше гомила гмаза [...] а ту се гнежђаше и мноштво демона” (ЖПА 4.1, Lake 1909: 26). Недостатак светла, непријатељско растиње и животиње у окружењу атонског подвижника представљају непосредан увод у низ демонских искушења.

[13] О атонском подвижнику Петру, чије су чудотворне мошти пронађене почетком IX века, дознајемо из *Житија*, које је знатно доцније, највероватније пре краја X века, написао светогорски монах Никола. Издање: Lake 1909: 18–39.

[14] Словенски превод заступљен је у рукописима од друге половине XIV до средине XVII века, а најстарији светогорски је из друге половине XV столећа (Иванова 2008: 544). Такође неиздат, превод *Житија св. Петра Атонског* (ЖПА) доносимо према српском рукопису из XV и са почетка XVI века (Хиландар бр. 463, в. Генадије Светогорац 1995: 12–16), а *Житије св. Петра Коришког* (ЖПК) према Шпадијер 2014: 301–353.

У овај оквир уклапа се и пустиња Петра Коришког; међутим, Теодосијева слика знатно је развијенија, проширена описом аскетског „свакодневног мучеништва”[15]. Но, и ту наш писац налази додатни ослонац у својој богатој лектири: попут св. Василија Великог[16], ни Петар нема ништа „осим поцрнела тела и на њему нужних (худих) рубина власених, па и то ради прикривања удова” (развѣ очрьнѣвша тѣла, и на нѥмь ноужныхь (хꙋдныхь) роубь власѣныхь. и сїе прикръвенїа ради оудовь, Шпадијер 2014: 316). Сличности постоје и у опису поста: оба светитеља, немилостиви, незгодни и непоштедни непријатељи својега тела, били су „бесхлебни – мало речено – као да су бестелесни”[17] (беспищьнѣ же, мало рещи ꙗко бесплътнь, Шпадијер 2014: 316). Најзад, и Григорије Богослов и Теодосије бирају исту јеванђељску поуку (Мт 6,28) да би оцртали истинску подвижничку бригу за душу, која изискује потпуну небригу за тело: тако се св. Василије „на кринове и птице небеске угледао” (Григорије Богослов 2001: 172), док се св. Петар „радоваше умно посматрајући кринове у пољу” (на крины бо сельные оумно възирае, Шпадијер 2014: 317).

Да се вратимо демонским појавама у *Житију св. Петра Атонског*. Представљена су четири напада: прва два су типични насртаји мноштва наоружаних демона, отровних гмизаваца или дивљих звери које покушавају да усмрте Светога (ЖПА 2, 3, Lake 1909: 27), док трећи и четврти представљају лукаве ђавоље преображаје. У покушају да преласти Петра, ђаво се прво јавља као један од његових вољених слугу, који жели да у њему подстакне сећање на ближње (ЖПА 4, Lake 1909: 28), док је следећи његов преображај још импресивнији – пред улазом у пештеру стоји арханђео са исуканим мачем, који претераним похвалама покушава да Светог одврати од пустиње:

> ЖПА 5, Lake 1909: 29; Хил. 463, 55б
>
> азь есмь г(о)с(подь)нь архистратигь и послань есмь к тебѣ; крѣпи се оубо и моужаи. и рад[о]уи се и в(е)сели се. ꙗко прѣстолѣ ти б(о)ж(ь)ств(ь)нь оуготова се и вѣнѣць неоувѣдаемы. и н(ы)нꙗ оубо мѣсто сїе ѡставль иди вь миръ.

Ово последње велико искушење разрешено је појавом Богородице (ЖПА 6, Lake 1909: 30) и анђела који у наредне педесет три смирене године подвижниковог живота редовно долази доносећи му небеску храну.

Врсту и интензитет Петрових страдања у пустињи Теодосије описује с нарочитом поступношћу и по прецизном плану, а с једнаком правилношћу смењују се физичке и духовне патње. Као први непријатељ подвижников јавља се змија, коју савладава уз Михаилову помоћ, потом следи демонско искушавање сестриним гласом, зверски напади различитог интензитета, застрашујући призор ђавоље војске, коју Петар одагнава уз помоћ божјег анђела, и коначно, претворно обраћање „главног међу бесовима”[18], које би требало да подстакне пустињакову гордост, једну од наопаснијих страсти, јер, према св. Јовану Лествичнику (Поука XXIII), „гордоме монаху демон није потребан: он је самоме себи постао демон и непријатељ” (Свети Јован Лествичник 1988: 190).

---

[15] Формулација из *Житија св. Антонија* (47,1). О схватању односа између монашког подвига и мучеништва у традицији која претходи *Житију св. Петра Коришког* в. Витић-Недељковић 1999: 150.

[16] „Шта је овај овде икада имао, до тело своје и најнужније одело да голотињу сакрије?” (Григорије Богослов 2001: 171).

[17] „А ко је још на мање хране живео, и такорећи без тела опстајао?” (Григорије Богослов 2001: 172).

[18] О овој демонској беседи детаљније у Витић-Недељковић 1999: 151.

Сцена двоструког напада – старца са мочугом и арханђела са мачем – представља прву велику победу св. Петра Коришког, а у Михаиловом обраћању најављене су пустињакове бројне борбе са демонима, након којих ће их коначно посрамити и отерати:

ЖПК, 324

Архїстратигь г(лаго)ла къ старцоу. миръ тебѣ д(оу)ше ищоущїа г(оспод)а. видѣ ли славоу б(ог)а нашего; се прошенїе твое мною б(ог)ь испльни. и к томоу стръптивїи и лоукабыи ѕъмїи не имать зде прїити въ вѣкы. вънимаи же себѣ и крѣпи се ѡ г(оспод)и. мнѡгы бо брани ѡт бѣсѡвь прїети имаши. иже зде завидещих҄ ти. не оубои же се ихь. и страха ихь не оужасаи се. именем҄ же г(оспод)нимь противлꙗи се имь. и посрамлени ѡтидоуть.

Како је култ арханђела Михаила посебно био распрострањем међу пустиножитељима[19], због анђеоског живота на земљи и свесрдне помоћи коју им Господ често шаље преко анђела, не чуди његова улога у житијима атонског и српског подвижника. Међутим, колико год је ефектно формулисана завршна демонска беседа коју у *Житију св. Петра Атонског* изговара лажни арханђел Михаило, Теодосије свој узор ипак надмашује врхунским тематско-мотивским повезивањем – Михаило, божји изасланик, у свом обраћању антиципира све будуће догађаје, а завршна победа св. Петра Коришког, након које му постиђени демони узносе *наговештај* похвале („О, невољо! О, ти, Петре, тврда стено! Одоле каменим трпљењем својим, одоле и победи!”)[20], нашем писцу омогућава да *својом* похвалом складно заокружи животопис подвижника „именом тврдог и животом”.

Скраћенице

EA 1930: *Enchiridion Asceticum*. Loci SS. patrum et scriptorum ecclesiasticorum ad ascesim spectantes quos collegerunt M. J. Rouët de Journel S. J. et J. Dutilleul S. J., Freiburg: B. Herder Book Company, 1930.

PL 23: Hieronymus, *Vita Pauli* (ed. J.-P. Migne, post. R. Khazarzar), *Patrologiae cursus completus. Series latina*. Vol. 23. Paris 1845, 17–28. <http://www.patrologia-lib.ru/patrolog/hieronym/vita_pau.htm.> 19. 01. 2018.

Извори

Атанасије Александријски. *Житије светог Антонија*. Превод, предговор и коментари Данијел Дојчиновић. Бања Лука: Филолошки факултет, 2014.

Григорије Богослов. *Надгробно слово Великом Василију уз митолошка тумачења аве Нона*. Предговор, превод и белешке Челица Миловановић. Глас САНУ, CCCLXXXIX, књ. 18. Београд: Српска академија наука и уметности Одељења језика и књижевности (2001): 129–195.

[19] То потврђује и живопис цркава других балканских испосника. Наиме, у XIV веку обновљене цркве над гробовима св. Прохора Пчињског и св. Гаврила Лесновског биле су посвећене арханђелима (Тодић 1998: 196).

[20] ѡ ноужда ѡт тебе петре тврьдоимените. одолѣ каменотръпѣнемь твоимь одолѣ, и прѣпрѣ (Шпадијер 2014: 337–338)

Свети Атанасије Атонски. *Увод. Житије. Коментари*. Превод са грчког Марина Вељковић. Краљево: Манастир Жича, 2012.
Свети Јован Лествичник. *Лествица*. Превод са грчког, предговор и коментари Димитрије Богдановић. Увод Милорад Лазић. 2. изд. Београд: Сфаирос, 1988.
Теодосије Хиландарац. *Живот светога Саве*. Издање Ђуре Даничића 1860. Приредио и предговор написао Ђорђе Трифуновић. Београд: Ђ. Трифуновић, 1973.
Шпадијер И. *Свети Петар Коришки у старој српској књижевности*. Београд: Чигоја штампа, 2014.

*

Basile de Césarée. *Lettres*, XIV. Éd. Yves Courtonne, I. Paris: Les Belles Lettres, 1957: 42–45.
Lake K. "Appendix to Chapter I: *The Life of Peter the Athonite.*" *The Early Days of Monasticism on Mount Athos*. Oxford: Clarendon Press, 1909: 18–39.
Noret J. *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae*. Corpus Christianorum, Series Graeca 9. Louvain: Brepols–Turnhout, 1982.

Литература

Витић-Недељковић З. „Демонска искушења у Теодосијевом „Житију св. Петра Коришког." *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 28/1 (1999): 143–153.
Генадије Светогорац. *Служба светом Петру Атонском*. Приредио Ђорђе Трифуновић. Крушевац: Багдала, 1995.
Dziadul P. „Мотив „искушења у пустињи" у словенској житијној књижевности." *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 74 (2008): стр. 31–38.
Иванова К. „Новоизводните търновски сборници и въпросът за ролята на Патриарх Евтимий в техния превод." *Старобългарска литература*, књ. 25–26 (1991): 124–134.
Иванова К. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов", 2008.
Папахрисанту Д. *Атонско монаштво. Почеци и организација*. Београд: Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, 2003.
Тодић Б. „Одраз култа светог Петра Коришког у уметности." *Манастир Црна ријека и свети Петар Коришки*. Уредник Драгиша Бојовић. Приштина– Београд: Друштво пријатеља манастира Црна ријека (1998): 189–204.
Цонев 1910: Цонев Б. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народна библиотека в София,* I, София: Народна библиотека, 1910.
Шпадијер И. „Антички корени Теодосијеве поетике." *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. LVIII/2 (2010): 249–260.
Шпадијер И. „Пантелејмон 22 – један необичан српски зборник из првих деценија XV века." *Афон и славянский мир*, Материалы международной научной конференции, посвященной 1000-летию присуствия русских на Святой Горе (Белг-

рад, 16–18 мая 2013). Издание русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне, Святая гора Афон (2014): 267–274.

*

Bartelink G. J. M. „Les oxymores *desertum civitas* et *desertum floribus vernans*.” *Studia monastica*, 15 (1973): 7–15.

Guillaumont A. „La conception du désert chez les moines d'Egypte.” *Revue de l'histoire des religions*, t. 188, n°1 (1975): 3–21.

Le Gof Ž. *Srednjovekovno imaginarno. Ogledi*. Prevela s francuskog Ivanka Pavlović. Sremski Karlovci–Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1999.

Manthra J. „Anachoresis. The Legacy of "Withdrawal" in the Desert Fathers.” 1–35. Academia.edu. <https://www.academia.edu/15485263/Desert_Spirituality.> 12. 11. 2017.

Popović D. "Desert as Heavenly Jerusalem: the imagery of sacred space in making." *New Jerusalems. The translation of sacred spaces in christian culture*. Ed. A. M. Lidov. Moscow: Indrik (2009): 151–175.

Zorica S. Vitić

ATHONITE LITERARY HERITAGE IN THEODOSIOS' *VITAE*

Summary

The paper deals with some of the influences of the most imortant Byzantine patristic authors (St Athanasios of Alexandria, St Gregory the Theologian, St John Klimax) on Theodosios' *Life of St Sava* and *Life of St Peter of Koriša*, with the main focus on the contribution of the early Athonite *Vitae*, of St Peter the Athonite and of St Athanasios the Athonite. The work of Theodosios proves to be so deeply rooted in tradition that not only the inherent conception of ascetic life but also the presence and shaping of some episodes or even details cannot be explained without repeated reference to the Athonite literary heritage.

Key words: Theodosios from Chilandar, Vitae, St Peter the Athonite, St Athanasios the Athonite.

015(497.11)“18“
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch7

Александра Б. ВРАНЕШ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за библиотекарство и информатику

„КЊИЖЕСТВО СЛАВЕНСКО” У СРПСКИМ БИБЛИОГРАФИЈАМА 19. ВЕКА**

У првој свесци *Сербског летописа*, својим програмским записом, Георгије Магарашевић позива ауторе да извештавају о књижевности „припадајућој словенским племенима”. Обећавши да ће у свакој частици *Сербског летописа* пружати „кратка известија [...] о знатнијим делима славенски списатеља вообште”, Магарашевић заправо развија идеје Димитрија Давидовића. Магарашевићев прилог *Знатнији списатељи Руски*, *нарочито у изјаштној литератури*, који су се „одликовали у лирическој и повјествователној поезији за времена Александрова” прва је библиографија словенских књига. Од тренутка када Магарашевић престаје да уређује *Летопис*, вести о страним књигама, не само руским већ и оним из Пожуна и Беча, Мађарске и Немачке, јављају се само у рубрици *Смесице* и искључиво се односе на текућу продукцију.

Предмет српске библиографије током прве половине 19. века углавном су монографске, само изузетно серијске публикације, и то углавном код Павла Стаматовића. О словенским књигама у првој половини 19. века пишу: Антоније Назаревич, Венцеслав Александер, Теодор Павловић, П. Ј. Шафарик и П. А. Поповић. Од четрдесетих година 19. века чешћи су библиографски прилози о словенским књижевностима. Аутори су Јован Суботић, Милош Поповић, Крста Бранковић, Едвардо Јелинек, Владислав Алин, Н. Ш., П. Падејски, Сретен А. Поповић, Вл. Зеремски, Илија Огњановић, Сава Петровић, Ватрослав Јагић, Андра Гавриловић.

Током последње две деценије 19. века уредници српских часописа све чешће се залажу за бележење библиографских података о преводима српских књига на стране језике, уз савет: „Добро је у [...] што тачније забележити где, када, па, ако је могуће, и ко је превео”. Множином записа ове библиографије сведоче како о порасту штампарске продукције код Срба, тако и о све већем интересовању Европе за српско научно и уметничко стваралаштво.

Кључне речи: српска библиографија, словенске књижевности, библиографија страних књига, преводи српских књига.

* aleksandra.vranes@gmail.com; aleksandra.vranes@fil.bg.ac.rs

** Назив пројекта: Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. год. Евиденциони број пројекта: 178029.

Под насловима *Смесице домоводне*, *Смесице књижевствене*, *Смесице економическе*, или нешто касније *Вести књижевствене*, у првим српским периодичним гласилима с краја 18. и с почетка 19. века препознају се почеци српске библиографије. Тада, пре свега, по јасно израженој жељи аутора кратких вести и огласа да се српска читајућа јавност упозна са новим корисним књигама. Многи за књигу битни подаци у поменутим белешкама су недостајали – уношени су они које је писац, најчешће уредник гласила, знао, некада су то били аутор и наслов, каткад ни толико, већ издавач и дескрипција садржаја, или информација о пријему код читалаца. Прва страна књига која је привукла пажњу српских „библиографа" приказана је у *Новинама сербским* у рубрици *Смесице књижевствене*. Њен аутор је Јохан Чапловић. Опис Чапловићеве књиге гласи: „Slavonien und zum Theil Croatien, am Beytrag zur Volker und Lamderkande. Theils aus eigener Ansicht und Erfahrung (1809–1812); theils auch aus spateren zuverlasigen Mittheilungen der Jusassen. Von Johann von Csaplovits. Pesth 1819, in Hartlebens Verlag". (НС 23, 19. 3. 1819: 181–182) Мада је 1819. у два тома објављена на немачком језику у Пешти, она се тиче словенског народа и стога уредништво сматра да треба да је приближи читаоцима, јер нису сви у могућности да до ње дођу. Зато писац библиографске белешке указује на садржај Чапловићеве књиге, у којој је фокус на славонским крајевима, на њиховим географским, историјским, економским, демографским, етнографским, лексикографским, уметничким, религијским, образовним посебностима. Наредна словенска књига која је привукла пажњу уредника била је *Руска библија*, а интересовање за њу било је подстакнуто потребом за поређењем превода Библије на руски и српски језик. (НС 68, 26. 8. 1819: 517–520) Од 8. јануара 1819. године уредници *Летописа* отварају и сасвим засебну рубрику *Књижество славенско*. Вести о књигама Јосифа Добровског *Повјест чешкога језика и старијег књижества* (НС 6, 11, 15–17, 1819) и Осолинског *Njiadomosci-do dziejonj literatury Polskiey* (НС 33, 23. 04. 1819), то јест *Историческо – критическе вједомости ка повјестници пољског књижества* угаоници су озбиљније и прецизније српске библиографије, јер доносе и податке о формату, броју страна, као и обухваћеним „животоописанијима". Сматрајући да су биографске црте познатих „једноплеменика" путокази духовног развоја једног народа, потписник овог приказа Димитријевић прекорева Србе зашто се својим истраживањима не укључе у општа светска збивања. Димитријевић чак показује да му је познато да је један учени Србин (вероватно Јевтимије Ивановић) већ и окончао рукопис *(Плутарх српски)*, а ипак га не објављује.

Од 1819–1824. уредници не извештавају о издањима на страним језицима. *Новине сербске* престају да излазе 1822, а *Сербски летопис* се појављује тек 1824. године, када започиње релативно редовно извештавање о књижевности „припадајућој словенским племенима". Георгије Магарашевић у првој свесци *Сербског летописа* обећава да ће у сваком броју доносити „кратка известија 1. о знатнијим делима славенски списатеља вообште". Текст *Знатнији списатељи Руски*, *нарочито у изјаштној литератури* пружа увид у радове 19 руских аутора, који су се одликовали „у лирическој и повјествователној поезији за времена Александрова". Магарашевић прати истраживачку и информативну линију Димитрија Давидовића. Монографске публикације исцрпно су описане, док за чланке у часописима, на које тек почиње да се обраћа пажња, постоји само општа напомена, каква је : „9. Амв-

росиј Протасов (1. 1769) А Епкп Казанскиј и Симб. Кав. – његова поучителна слова још нису печатана совокупно; но нека у некима журналима" (СЛ 1, 1824: 154). *Библиографија Славенска* из 1825. године има разуђенију тематску систематизацију, али није постигнута комплетност библиографских података. Треба се овом приликом подсетити на честу праксу у објављивању преводне књиге, код које је име аутора оригинала занемаривано и замењивано именом преводиоца. Често је за то било и оправданог разлога, јер у питању и нису били преводи, већ посрбе. Таква мистификација оригинала доводила је и до библиографских пропуста и заблуда, од којих је једна везана за име преводиоца у библиографској одредници уместо имена аутора. *Библиографија Славенска* карактеристична је управо по томе што у броју 4 за 1826. годину под насловом *Преводитељи класически списатељи* у одредници доноси наслов дела, а не име преводиоца. То је био јединствен библиографски искорак, вероватно под утицајем изворника ове белешке, и нема му сличног током целог 19. века. Након што Магарашевић престаје да буде уредник *Летописа*, вести о страним књигама, не само руским већ и оним из Пожуна и Беча, Мађарске и Немачке (СЛ 1, 1834: 136–145), јављају се само у рубрици *Смесице*.

Павле Стаматовић се у *Сербској пчели* угледа на Магарашевића, штавише посвећује му први годишњак *Новог Цветника* за 1830. годину. Стаматовић је и аутор текста *Русијско књижество*, објављеног у свесци за 1832. годину. Убеђеније и разложније од свога духовног учитеља он образлаже неопходност познавања руске науке и културе:

> „Да је многостручним и многочисленим Славенским коленима не само полезно но и необходимо, ако се уважавамо, нуждно, да се у свима отношенијама, изузимајући само један политически сојуз боље и изближе познају, а особито у смотренију постепеног изображенија свог да се у взајамном тјешњем познанству находе, то је, мислим, тако неоспорима истина, да ће је сваки прави Сербски наученик и читатељ без најмањег двоумија одобрити и признати. Сваког нарјечија Славенског књижество, и постепено његово развијање за сваког Сербског књижевника, от велике је важности и неоцењиме користи: но да Русијско књижество још превасходније черте на себи носи које нас силније и љубовније к себи примамљују" (Стаматовић 1832: 105).

Оштрица Стаматовићевог прекора усмерена је и на књижевнике, књигопечататеље и књигопродавце „у Петербургу, у Москви, Варшави, Прагу, Брну, Лаембергу, Грацу и Загребу [...] који су и могућни и у срећнијим обстојателствама от нас, и којима многе препоне, које нас окружавају, ни мало путу не стоје" (Стаматовић 1832: 106).

Стаматовић се, за разлику од својих претходника, посвећује више серијским (журналима, газетама и алманасима), него монографским публикацијама. У опис он први пут уноси и податак о периодичности излажења, променама у уредништву и приказ садржаја публикације.

> „(О)граничавајући се простором књиге, сва духовна, историческа, политическа, правоведна и стихотворна сочинениja: романе и приповедке, драматическа дјела; к медецини, увеселенију, словесности, учебности, воинствености и музики относећа се сочинениja изостављам засад, да и первом даном приликом обширније и точније љубитељима Славенске Словесности сприопштити могу" (Стаматовић 1832: 115).

У *Сербском народном листу* библиографске белешке, сасвим ретке, потписују Антоније Назаревич, о русинској (СНЛ 4, 16, 18. 4. 1837: 140), Венцеслав Алексан-

дер о пољској (СНЛ 4, 17, 28. 4. 1839: 129–130), уредник Теодор Павловић о руској и чешко-словенској (СНЛ 4, 51, 21. 12. 1839: 404), Шафарик о чешкој и П. А. Поповић о руској литератури, укључујући и податке о руској журналистици (СНЛ 4, 1–2, 7–14. 1. 1839: 8 и 15). У своме писму из Прага П. Ј. Шафарик дели књиге „на библ. староческу, новоческу, инострани класика и домаћу, или популарну", пописујући укупно шест наслова.

Од четрдесетих година 19. века чешћи су написи о „славенском књижеству", који више имају карактеристике библиографије. Тако је у другој свесци *Сербског летописа* за 1839. годину представљена најновија руска (посебно новинарство и новелистика) и пољска књижевност. Грађа је „из разни извора скупљена и уређена" (СЛ 13, 47, 1839: 117–135), па је зато, вероватно, заступљен податак о издању пољских књига, који је за српске наслове тада редовно изостављан. Јован Суботић као посебну целину у *Смесицама* прати *Књижество инославенско* и *Књиге у неславенским*, *језицима које о Славенма дејствују.* (СЛ 17, 61, 2. 2. 1843: 160–162) Овакво Суботићево опредељење утиче и на Милоша Поповића који у *Подунавци* отвара одељак *Корешпонденција* у броју 37 од 11. 9. 1843, који обуставља после трећег наставка, у бр. 42 од 16. 10. 1843. Према предлошку Петра Добровског, уредника варшавско-словенског прегледа *Dennica*, Поповић је овде представио 21 публикацију и за сваку је забележио напомену о језику, писму, квалитету издања или превода, одређивању врсте дела, или чак личном ставу о корисности и занимљивости његове библиографије. Поповић преноси оцену Добровског за часопис *Dennica*: „У њој по могућности старам се обузети сав књижевни живот славенски народа. Много имам труда и много борбе... Но почетак је учињен." Веома цењен од савременика као „човек, који за славенство одлично ради и кога доиста нико више не потребује него Срби сами", Поповић овако, оправдано ласкав, суд подржава и радом на *Прегледу литературе*, који се не односи више само на српске већ и на остале словенске, „руске, чешке, пољачке", а у три броја чак и „француске" (ПБС 1, 32, 18. 10. 1842: 197–199), „талијанске" (ПБС1, 36, 1. 11. 1842: 222–224) и „бугарске" (ПБС 1, 42, 22. 11. 1842: 275) књиге. Представљајући словенске књиге, Поповић је први у систематизацију грађе укључио и одговарајуће наднаслове. Представљајући читаоцима и Шафариково дело *Slovansky Narodopic* с мапом, Поповић цитира и извод из писма једног његовог задивљеног читаоца. И серијске и монографске публикације су предмет обраде, те се тако већ у првом броју (ПБС 1, 2. 7. 1842: 4–7) странице попуњавају детаљним описом *Сербског Летописа* и Вразовог *Кола.* Књижевне вести Поповић сазнаје из „пријатељског писма" (ПБС 1, 14, 16. 8. 1842: 84), или преузимањем из других часописа, попут *Ost und West*, *Часописа чешког музеума.* Само у једном броју (ПБС 1, 19, 3. 9. 1842: 114–115) појављује се прилог под насловом *Свеславенске вести*, о појави часописа *Jahrbucher fur Sla*wische Literatur, *Kunst und Wissenschaft*, чије шесто поглавље носи наслов *Особити литерарни преглед*, сасвим слично Поповићевом наслову. Говору уредника овог часописа П. Јордана поклоњено је више простора, вероватно стога што одговара програмском опредељењу самог Милоша Поповића:

> „А. Библиографија. Овде ће се све знаменитије нове у различним славенским, ако и у другим језицима написане књиге, које о Славенима или о Славенству говоре, с кратким изјашњенијем њиовог садржаја и вредности назначене бити.

Б. Новинарство. Овде ћемо све чланке од веће занимивости, који се у различним славенским новинама разбачени налазе, или у изводима саобштити, или барем укратко на њиов садржај читатеље позорне учинити. Притом још ћемо објавити и различне саставке, који у немачким ил другим неславенским листовима [...] о славенским одношенијами говоре”.

Поповићев *Преглед литературе*, у коме се чак у два броја (ПБС 1, 4 , 12. 7. 1842: 23 ; 1, 10, 2. 8. 1842: 60) појављује белешка „на иностраном језику о Словенима”, антиципирао је ставове П. Јордана. Исти препознатљиви печат словенске узајамности носи и цртица о штампарији Г. Поспишила у Прагу и изласку превода на чешки са немачког књиге хрватског великаша Јанка Драшковића Тракошћанског *Неколико речи к великодушним ћеркама Илирије о најстаријој историји и најновијој књижевној дјелателности илирског народа* (ПБС 3, 4, 21. 1. 1845: 16). Милош Поповић бележи већ само оне наслове који су „од општег интереса”, попут превода познатог Коларовог дела *О књижевној узајамности славјански племена*, који подучава и препоручује: „Ово је добар знак књижевне марљивости у Срба; али списатељска ревност без ревности публике слабо ће користити. Обе треба да се сједине па тако народно благо подигну”.

У време када су периодична гласила доносила вести и преводе из француске и руске литературе, *Седмица*, лист за науку и забаву, у своме књижевном делу оријентисао се према мађарској и немачкој књижевности. Да је његовом уреднику дидактичност својствена показао је и приказ Руске библиографије за 1855. годину, коју је објавио Александар Семен у Москви. У три узастопна броја *Седмице* (15–17, 21. 4, 28. 4. и 5. 5. 1857) детаљно је представљена садржина ове књиге према класификационим групама, као узор нашим библиографима.

У националном романтичарском заносу научници се све више окрећу српском научном и уметничком стваралаштву у најширем смислу те речи, а запостављају праћење стране књиге. Најбољи показатељ ових кретања у српској култури је *Гласник Друштва српске словесности*, чија прва свеска доноси своју програмску оријентацију у предговору секретара Друштва и уредника Крсте Бранковића. Бранковић том приликом наглашава да је предвиђено објављивање *Известија о излазећим књигама*, и то „српскима, странојезичнима, но Србаља или Славена тичућима се”. (ГДСС 1, 1847: 5–8)

Тек једанаест година касније *Известија* су и формално прерасла у *Библиографију српских књига и нових књига на другим језицима које се тичу Срба*, и то само оних „које су у Београд добављене”. Домете ове библиографије проширила је *Чешка библиографија у колико се тиче јужних Словена (до 1877)*, коју је, како скромно наглашава, „прибрао” Едвардо Јелинек. Она обухвата „чланке са именима писаца и чланке без означених имена писаца”. Поред овог формалног алфабетског, примењен је и хронолошки критеријум, те је стара књижевност раздвојена од новије књижевности. Обухваћено је укупно 478 јединица, али једнакообразност описа није постигнута.

Ретки су били чланци посвећени искључиво анализи страних књижевности, али појединачне вести о новим књигама штампаним у иностранству, биле оне посвећене Србима или не, испуњавале су скоро редовно рубрике већине гласила тога доба. Међу девет страних књига, часописа и географских карата пописаних у 22. броју *Јавора* (22, 30. 5. 1876: 704) од 30. маја 1876. године, налазе се и три књиге на

енглеском и немачком језику, које се тематски односе на Србе, а нису забележене у *Српској библиографији* : *књиге* : *1867–1941.* То су: под бројем 1: „Eine turkische Reise v. Karl Raum – Wiesbaden I. Bd. Die Donau-Serbien-Rumanien. Stuttgart. August Auerbach, 8, 32 tab", под бројем 4: „Evaris J. Through Bosnia and the Herzegowina. London", а као пето дело: „Ebinger Studien uber Bosnien und Herz. 4, 24 str."

Након периода затишја у праћењу стране књижевности уредништво часописа *Јавор* се одлучило да под насловом *Из словенских књижевности* бележи „новије важније производе књижевне из свију народа великог словенског племена". Истовремено, оно сучељава наше листове са словенским, који „доносе давно и давно таке белешке". Осим тога, *Јавор* изражава и наду де ће тиме подстаћи и остале листове „да се мање баве са белешкама из туђинских литература, као француске, немачке, мађарске, итд, да мање приказују и препоручују те књиге, те да пригрле и словенске књиге, њих приказују и препоручују, јер су нам оне и по духу и по крви и по језику ближе, много ближе но и француске и немачке и мађарске". (J 11, 3 15. 1. 1884: стр. 93–94). Стога су прегледи руске, чешке и словеначке књижевности, а нешто касније хрватске, пољске и бугарске, редовни прилози у сваком броју. Библиографски опис укључује само презиме и име аутора, наслов дела и, евентуално, књижара код кога се примерак може набавити. Напомена често упућује на садржину са циљем да препоручи „шта је ваљано, а одврати од читања онога, чим се само време губи". Вредна читања свакако је књига Платона Кулаковског *Вук Караджич*, *јего дјејателност и значение в сербској литератури*, у чијем је додатку „с великим трудом скупљен списак свију радова Вукових којих има близу 80" (J 9, 6, 7. 2. 1882: 189–190). Напомена је и овде позив да се књига преведе на српски језик, чиме би се учинила велика услуга књижевној публици „јер би имали у једној књизи довољно потпун рад и оцену Вукових трудова, а уједно и огледало књижевног стања нашег и напретка у полупрошлости". Библиографске прилоге најчешће потписују: Владислав Алин, Н. Ш., П. Падејски, С. А. П., J. J. Према Владиславу Алину „код Чеха Словенство није само лепа реч, а словенска ствар лепа фраза, већ (ваља) да се на томе пољу живахно ради". Широко је профилисан текст *Из чешке литературе* (J 8, 49, 6. 12. 1881: 1564–1566), којим су обухваћене три драме Витезслава Халека, уз кратку биографску и књижевно-критичку црту са посебним акцентом на трагедију *Краљ Вукашин*; зборник *Словенско позориште* са Трифковићевим *Школским надзорником* и Костићевим *Максимом Црнојевићем*; *Slovansky sbornik* Едварда Јелинека; едиција *Чешка породична библиотека*, у коју ће бити укључена и дела Владана Ђорђевића и Аугуста Шеное; и *Slovansky katalog bibliograficky*, годишњак за све словенске литературе. Дакле, Владислав Алин, пратећи с подједнаком пажњом књижевност, позоришну уметност и библиографију, указује на њихову нераскидиву везу.

Чешка књижевност, али само оним својим делом „колико се тиче Срба, Хрвата и Бугара" привукла је 1889. и пажњу Сретена А. Поповића (O 7, 21, 82, 1889: 402–412). Избор теме и дефинисање стварне или ауторске одреднице указује да се Сретен А. Поповић угледао на свога непосредног претходника Едварда Јелинека. Прикупивши 110 ауторских и 101 адеспотно дело, „оријинале" и „преводе", Поповић је саставио једну од опширнијих и поузданих библиографија из ове области. Поповић је савесно бележио и своја изворна и преведена дела, што није била карактеристика других библиографа, још од Захарија Орфелина. У жељи да боље

представи књижевни опус превођеног аутора, на пример Лазе Лазаревића, или свој, Петровић је редовно у напомени указивао на друге преводе дела истог аутора (J 407). Уз чешку, као књижевност за углед, писци су истицали и руску белетристику, која „не само да надмашује друге словенске књижевности него се такмичи са литературом најобразованијих јевропских народа: са француском, инглеском и њемачком". И поред тога Срби недовољно познају остварења великана руске књижевности, Достојевског, Толстоја, Шчедрина, Успенског, Данилевског, због чега Вл. Зеремски представља осам њихових важнијих дела објављених током 1886. године. (БВ 19, 1887: 302–303). Иако су већ одавно биле објављене библиографије Павла Шафарика и Стојана Новаковића, који су заправо први српски теоретичари, а не само «практичари», библиографије, аутори се на њихове библиографије нису угледали. Тако Зеремски у шпационираној одредници уписује повремено наслов дела, док је име аутора у посесивном генитиву.

Претходно анализиране библиографије настајале су у жељи да читаоцима представе стране књижевности, а српске писце усмере на превођење уметнички вредних дела. Часопис *Стражилово*, међутим, позивајући читаоце и писце на сарадњу, чланком *Словенско песништво у нашој књижевности* (Стр. 4, 11, 17. 3. 1888: 171–173) истиче као главни мотив ове своје активности да „свакоме савесну преводиоцу одмах, још пре почетка посла, мора да падне на памет: да није та ствар можда већ преведена, и како је преведена, и где (у добру, или рђаву – распрострањену или непознату листу) угледао тај превод света?" Како је до старијих бројева периодике тешко доћи, што изискује озбиљан и напоран истраживачки рад, а да не би било дуплирања превода, *Стражилово* се одлучило да објављује библиографске вести о њима, које би једном приликом могле постати грађа за засебну студију, и то на извору *Данице* Ђорђа Поповића, *Јавора* Змајевог и Огњановићевог, *Виле* Стојана Новаковића, *Матице*, *Србадије*, *Младе Србадије*, *Словинца*, *Српске зоре*, *Стражилова*, *Виенца*, београдске *Србадије*, Нанчићеве *Мале библиотеке*, а примане су и сугестије и прилози читалаца. „Натписе ваља преписати од слова до слова, назначивши поред имена делу и име писца, преводиоца, издавача, место и годину издања" – писали су уредници. (С 4, 11, 17. 3. 1888: 172) За дела, најчешће песме, која су штампана у листовима „погрешка је (данас је већ нестаје) што на много места нема ни имена пишчева, ни пунога потписа преводиочева. У таким случајевима молимо бар за прва два реда текста. Овде је потребно назначити лист, зборник, календар, у коме је песма изашла, и уз то споменути годину и страну, на којој је песма". Поред већ поменутих прозних, поетских и критичких остварења, интересују их и предговори преводима издатим као засебне књиге, попут Мишкатовићевог предговора преводу Кларе Милићеве, Трнског уз Пушкиновог *Евгенија Оњегина*, П. Тодоровића пред Тургењевљевом *Новином*. Уредништво *Стражилова* не оспорава значај библиографија које јављају о новим појавама у страној књижевности, али:

> „То добро долази једној књижевности само тада, када је оно права потреба њојзи, када су сви ти помињани писци већ напред познати у њој; кад су им дела већ преведена и читана. Овако тек слушамо ми о Шчедрину, Достојевском, Гончарову, Немировићу, Данчењку, Михајлову, Надсону итд., а с делима свију тих писаца или нисмо никако, или случајно тек залутали, без плана и основана избора преведеним делом познати."

Стражилово, попут Дучићеве *Зоре* полетно позива читаоце, преводиоце, писце, издаваче, уреднике периодике на сарадњу, подстичући српске листове да се сличним апелима укључе у овај посао.

Већ од броја 11, у коме је овај проглас објављен, уредништво *Стражилова* под насловом *Руско песништво у српској књижевности* почиње да региструје хронолошки сложену библиографију 1860–1870. године. Обухваћено је 19 библиографских јединица из часописа *Даница*,[1] 11 из часописа *Матица*[2] и укупно 28 из различитих српских часописа (*Невена*, *Вечерњаче*[3] Ђорђа Рајковића, *Завичаја* Милана Ђорђевића, *Србадије*[4] Стевана Ћурчића, бечке и београдске *Српске зоре*, *Младе Србадије* Хаџића и потом Кујунџића). Само белешке о преводној књижевности у *Невену* су потписане од стране осмошколца из Котора Александра Љ. Митровића,[5] чиме се потврђује да је постојао и одзив читалаца. Оваква реакција ни књижевне публике, ни уредника листова, није уследила након сличног позива *Зоре*, који је за Србе био од још већег значаја, јер се односио на целокупну српску текућу библиографију. У *Стражилову* поступно, из броја у број, нараста библиографија преводне књижевности. Од броја 15 систематизовање грађе је нешто другачије: уместо хронолошки, библиографске јединице су груписане у појединачне пописе извештача Илије Огњановића за *Јавор*, Саве Петровића за *Глас истине*, *Народ*, *Српски соко*, *Вилу* и *Даницу.* Више наставака једног превода обједињени су библиографском јединицом. Са бројем 20 грађа је распоређена по врстама преведене литературе на приповетке, песме и есеје (Стр. 19. 5. 1888: 319–320). Само једна библиографска јединица представила је превод српског књижевног дела на страни језик (превод народне песме о Омеру и Мерими у часопису *Das Magazin fur die Literatur des und Auslandes*). Допринос књижевних часописа настајању библиографије српске књижевности у страним преводима је био скроман, али се на њиховим страницама није шкртарило у изрицању похвала оним институцијама, које су на том пољу остварили значајан допринос. Веселиновићева *Звезда* је срдачно препоручила *Француску*

[1] У *Стражилову* (4, 11 од 17. марта 1888) пописани су следећи преводи и критике из *Данице* који нису забележени у *Руско-српској библиографији* Александра Погодина: „Из Љермонтова, прев. Стојан Новаковић, стр. 614. – Каткад (по руском: 'Каткад тако кад ме чемер свлада, Не љубим те, могу рећи теби'), прев. Стојан Новаковић, стр. 691. – Мати, с руског од Кукољника, стр. 10–53; 1865. год: Иван Грозни, роман А. К. Толстоја, стр. 127–678. – Смрт руског цара Павла И, с руског превела Ц. М. Р., стр. 354, 381."

[2] У *Стражилову* (13 од 31. марта 1888, стр. 207) евидентирани су Погодину непознати прилози из *Матице*: Бањушков. Из Карактеристике руских песника, коју је написао А. Нукушенко, прев. Т. М. Матић, стр. 619"

[3] Погодин је, судећи и по библиографској јединици бр. 2951 (стр. 229 у првој књизи *Руско-српске библиографије*, која гласи: „Петушков. Приповетка. Вечерњача, 1881, бр. 6–10. Наведено према Стражилову 4 (1888), стр. 222", користио библиографију *Руско песништво у српској књижевности*, која је излазила у *Стражилову.* Стога је нејасно зашто му недостају, у претходним напоменама помињане, библиографске јединице.

[4] У *Стражилову* (бр 14 од 7. априла 1888, стр. 223) помиње се превод штампан у *Младој Србадији*, којег нема код Погодина: „1871: Званичников шињел. Од. Н. В. Гоголља. Превео Љ. Миљковић, стр. 38, 57, 75, 89."

[5] У *Стражилову* (св. 14 од 7. априла 1888, стр. 222–223) Александар Љ. Митровић је забележио библиографске јединице, којих нема код Погодина: „1854: Бахчисарајски водомет (песма), превео из Пушкина Трнски. II, 24; III, 36. – Запис (песма). Превео из Пушкина Трнски. В, 81. – Приеводи из Пушкина. Од J.T. Гвадалквивир. Анђео. XLI, 655 [...] 1855: Зимска вечер. По Пушкину превео J. К. Т.. – Тарас Буљба. Приповиест из старорусинског живота од Николе Гоголља. Из рускога превео Никола Беговић. XVLIII, 751; XLIX, 767; L, 783; LI, 799; LII, 815."

библиографију о Србима и Хрватима (Зв. 5, 3, 3–4, март–април 1901: 466) Николе С. Петровића у издању Српске Краљевске Академије, која је израђена „са колико интелигенције, са толико исто брижљивости”, те је „за историчаре и политичаре право благо.” Ценећи напоре Српске Краљевске Академије, *Звезда* све чешће доноси податке о преводима српских писаца у страним часописима, попут приповетке Светозара Ћоровића у немачком листу *Bosnische Post* (Зв. 5, 10. 3. 1912: 318–319), приче *Заклетва* Јанка Веселиновића на чешки. (Зв. 8, 25. 4. 1912: 509)

Придружује јој се и *Коло* објављивањем библиографије *Његош у талијанској књижевности* Данила А. Живаљевића, у којој је представљено не баш обилато бављење италијанских научника Франческа Карара, Пачифика Валусија, Николе Томазеа, Јакова Ђудине, Доменика Чамполија, Његошевим стваралаштвом (Коло 2, 8, 16. 10. 1901: 445–448). У истом броју своје место је нашао и приказ Зорке Ховоркове *Njegoš u Čeha*, у коме су представљени радови Јана Худеца и Јосифа Карасека. (Ховоркова 1901: 453–457). Потврду исправности својих напора поменути листови налазе и у делу Ф. Шчепанског *Russica*, за које *Стражилово* пише да је „списак свију дела, која су год. 1886. у Русији и о Русији написана на немачком, француском и енглеском језику” и садржи рубрике: „1. историју, 2. географију, 3. путописе, 4. богословију, 5. медицину, 6. природне науке, 7. политику, 8. војену струку, 9. трговину и пољопривреду, 10. филологију, педагогију и школске књиге, 11. новине, збирке и календаре, 12. каталоге о антикваријатима”. Библиографији русике прикључује се и рад Ватрослава Јагића *А. С. Пушкин у српскохрватској литератури*, објављен у истоименом зборнику радова, о коме је написан приказ у Колу исте, 1901. године (Гавриловић 1901: 622–624), а који није евидентиран у Погодиновој *Руско-српској библиографији*. Аутор приказа Андра Гавриловић указује на тачност, прегледност и обилатост информација о преводима 96 Пушкинових радова на српски језик. Услишивши жељу Ватрослава Јагића за допунама и поправкама, уредник Данило Живаљевић штампа налазе Андре Гавриловића.

Док је средину 19. века карактерисало интересовање за немачку, француску и мађарску књижевност, а седамдесете и осамдесете године праћење словенских књижевности, на самом крају 19. века понуђена је златна средина. Отуда у *Зори*, листу за забаву, поуку и књижевност, *Кроника* извештава упоредо о словенској (српској, хрватској и чешкој) и страним (немачкој и енглеској) књижевностима. Обједињујући вести о словенској и германској литератури, уредници су заборавили на основне постулате библиографског описивања: доследност, јединственост, прецизност и уређеност. Библиографија би се могла назвати кумулативно-текућом, али грађа није разврстана ни по хронолошком, ни по алфабетском принципу, а повремене напомене су крајње субјективне и различите дужине. Од броја 1 у 1899. до броја 1 у 1901. години *Зора* проширује свој круг сарадника, бележи за часописе и садржај, а уз то жели да на истом пољу окупи више водећих листова како би обрада текуће продукције, домаће и стране, текла организованије и обухватније. Отуда предлаже: „*Бранково коло* могло би узети на себе још и ту (кад је нама то немогуће) дабогме трудну дужност да региструје не само шта преводе политички српски листови, него и шта уопће доносе у својим подлисцима и одређеним ступцима за књижевност и просвјету.” Заиста, *Бранково коло* наставља праксу започету четири године раније, када је донело у наставцима текст Јарослава Кампера *Годишњица чешке литера-*

туре (Кампер 1895: 436–440), који је преведен из *Das Magazin für Litteratur*, а садржи податке о 53 књижевна дела. Током 1896. у рубрици *Ковчежић* више пута је извештавано о преводима из српске књижевности у страним гласилима, на пример, Лазаревићеве *Школске иконе* на чешки (БК 2, 15, 11–23. 4. 1896: 478), приповедака Лазе Лазаревића, П. Адамова, Симе Матавуља на словачки у листу *Narodnie Noviny* (БК 2, 28, 11–23. 7. 1896: 891–893), роману *Назарени* Јаше Томића на чешки и 32 јуначке и 19 женских народних песама на италијански (*Canti Serbi tradotti* da Giovanni Nikolić, 2. изд. 1896) (БК 2, 33, 15–27. 8. 1896: 1051–1054), шаљиве игре *Мило за драго* Драгомира Брзака на немачки (БК. – 2, 36, 5–17. 9. 1896: 1150). Поједине од ових вести *Бранково коло* је преузимало из других часописа, али не некритички, као његови претходници, већ са поуком листу из кога је непотпуна објава пренета: „Добро је у тим приликама што тачније забележити где, када, па, ако је могуће, и ко је превео" (БК. – 2, 36, 5–17. 9. 1896: 1150).

Потпуност, обухватност, читљивост, тачност, употребљивост и прегледност библиографских информација данас обезбеђују ширење комуникацијског хоризонта. Нарочито је то квалитет библиографија које за предмет имају страну и преведену књижевност. У времену када се библиографија теоријски и емпиријски уобличавала ниједна од ових престижних карактеристика није била битна. Било је само важно поседовати свест о библиографији и ставити је у функцију развоја стваралаштва на сопственом језику.

Извори

Вранеш А. *Библиографија*. Београд: Филолошки факултет – Белпак, 2013.

Деретић Ј. *Алманаси Вуковог доба*. Београд: Институт за књижевност и уметност „Вук Караџић", 1979.

Драговић В. *Српска штампа између два рата: 1905–1914.* Београд: САНУ, 1956.

Ђуричковић Д. *Босанска вила: 1885–1914: књижевно-историјска студија и библиографија*. Библиотека Културно насљеђе Босне и Херцеговине, књ. 3, Сарајево: Свјетлост, 1975.

Живановић Ђ. „Магарашевић и Шафариков преглед руске књижевности." *Зборник за славистику*, 7 (1974): 155–172.

Живановић Ђ. „Значај боравка П. Ј. Шафарика у Новом Саду за развитак славистике код нас." *Прилози за књижевност*, *језик*, *историју и фолклор*, 34, 3–4 (1968): 219–236.

Живановић Ђ. „Вук, Магарашевић и Шафарик у време покретања Летописа." *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 3 (1974): 203–216.

Јовичић В. *Часопис Отаџбина: 1875–1892*. Београд: Институт за књижевност и уметност „Вук Караџић", 1979.

Мићић Р. *Портрети из српске културне историје*. Трагови, књ. 5. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 1995.

Новаковић С. *Српска библијографија за новију књижевност*: *1741–1867*. Београд, 1869.

Панковић Д. *Српске библиографије: 1851–1872*. Нови Сад: Матица српска, 2009.

Пековић С., Матовић В. *Традиционално и модерно у српским часописима на почетку века: 1895–1914: зборник радова*. Нови Сад: Матица српска – Београд: Институт за књижевност и уметност, 1992.

Петров А. *Прилози за историју српске књижевне периодике: споменица Драгиши Витошевићу*. Нови Сад: Матице српске – Београд: Институт за књижевност и уметност, 1990.

Погодин А. *Руско-српска библиографија*. Посебна издања СКА, књ. 2, Београд, 1932.

Скерлић Ј. *Историјски преглед српске штампе: 1791–1911*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1911.

Литература

Веселиновић Ј. М. (ур.). *Звезда : лист за забаву* / власник и уредник, од. 1, бр. 1–65 (10. септ. – 9. нов. 1894); год. 2, бр. 1 (1898), год. 4, књ. 3, бр. 3/4 (март/април 1901).

Гавриловић А. „Ватрослава Јагића А. С. Пушкин у српскохрватској литератури.” *Коло*, 2, 8, 16. 10. 1901: 453–457.

Грчић Ј. (ур.). *Стражилово*: *лист за забаву*, *поуку и уметност*, год. 1, бр. 1 (3. јан. 1885) – год. 4, бр. 52 (29. дец. 1888), год. 5, бр. 1 (5. јан. 1892) – год. 7, бр. 40 (2. окт. 1894).

Грчић С. (ур.). *Коло*, год. 1, бр. 1 (окт. 1891), год. 3, бр. 39 (8. окт. 1893).

Давѝдович′ Д., Фрушич′. (ур.). *Новине Сербске из″ царствујушћега града Вѝенне* (*с″ дозволенїем″ Ѐго Кес. Крал. Величества*), 1. 8. 1813. – 16. 2. 1822.

Ђорђевић В. (ур.). *Отаџбина*: *књижевност*, *наука*, *друштвени живот*, год. 1, књ. 1, св. 1 (1875) – год. 10, књ. 32, св. 129 (1892).

Јовановић [Змај] Ј. (ур.). *Јавор: лист за забаву и науку*, год. 1, бр. 1 (5. јан. 1862) – год. 2, бр. 12 (31. апр. 1863).

Кампер Ј. „Годишњица чешке литературе.” *Бранково коло*, 1, 14 (5–17. 10. 1895): 436–440, 16 (19–31. 10. 1895).

Марковић Адамов П. (ур.). *Бранково коло*: *за забаву*, *поуку и књижевност*, год. 1, св. 1 (6. јул 1895) – год. 20, св. 12 (12. јул 1914). Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.

Медаковић Д. (ур.). *Седмица*: *лист за науку и забаву*, год. 1, бр. 1 (у среду 25. јунија 1852) – год. 7, бр. 43 (6. новембра 1858).

Павлович Т. (ур.). *Сербскиј Народниј Лист*, год. 1, ч. 1 (јули 1835) – год. 12, ч. 50 (28. дец. 1847).

Панковић Д. *Српске библиографије*: *1766–1850*. Београд: НБС, 1982.

Пештанско будимскиј скоротеча. Издаје га Димитриј Јоаванович у Пешти. Будим, 1842–1844.

Поповић Ђ. (ур.). *Даница*: *лист за забаву и књижевност*, год. 1, бр. 1 (20. феб. 1860) – год. 13, бр. 9 (20. авг. 1872).

Поповић Т., Обрадовић М. (ур.). *Зора*: *лист за књижевност и забаву*, год. 1, бр. 1–16 (1. април – 1. август 1869).

Стаматовић П. „Русијско књижество.” *Сербска пчела или Новиј цветник*, 1832.

Стејић Ј. (ур.). *Гласник Друштва српске словесности*, св. 1 (20. мај 1847), св. 2 (1849), св. 3 (1851), св. 8 (1856), св. 17 (1863), св. 18 (1865), св. 46 (1878), св. 57 (1884), св. 62–65 (1885), св. 67 (1887), св. 68 (1889), св. 75. (1892).

Стефановић Ј. (ур.). *Србадија*: *илустрован лист за забаву и поуку*, год. 1, бр. 1 (26. октобар 1874/75) – год. 3, бр. 1 (март 1877).

Хаџић. А. (ур.). *Матица*: *лист за књижевност и забаву*, год. 1, бр. 1 (10. октобар 1865), год. 5, бр. 18 (30. јун 1870).

Ховоркова З. *Његошу Чеха*. ??

Александра Б. Вранеш

«КЊИЖЕСТВО СЛОВЕНСКО» В СЕРБСКИХ БИБЛИОГРАФИЯХ XIX ВЕКА

Р е з ю м е

В первом выпуске *«Сербской летописи»*, в своей программной статье Георгий Магарашевич призывает авторов сообщать о литературе, «принадлежащей славянским племенам». Обещая, что в каждом выпуске «*Сербской летописи»* будут представлены «краткие известия [...] о знаменитых произведениях славянских писателей вообще», Магарашевич, в сущности, развивает идеи Димитрия Давидовича. Очерк Магарашевича *«Знаменитые писатели русские*, *в особенности в изящной литературе»*, которые «выделялись в лирической и повествовательной поэзии во времена Александра», является первой библиографией славянских книг. С того момента, когда Магарашевич перестает быть редактором *«Летописи»*, известия об иностранных книгах, не только русских, но и из Пожуна и Вены, Венгрии и Германии, появляются только в рубрике *«Разное» (Смесице)* и относятся исключительно к текущей продукции.

Предметом сербской библиографии в течение первой половины XIX века в основном являются монографии, исключительно серийного выпуска, при том, главным образом, у Павла Стаматовича. О славянских книгах в первой половине XIX века пишут: Антоний Назаревич, Венцеслав Александер, Теодор Павлович, П. Й. Шафарик и П. А. Попович. Начиная с сороковых годов чаще появляются библиографические очерки о славянских литературах. Авторами являются: Йован Суботич, Милош Попович, Крста Бранкович, Эдуард Йеллинек, Владислав Алин, Н. Ш., П. Падейски, Сретен А. Попович, Владимир Зеремский, Илия Огнянович, Сава Петрович, Ватрослав Ягич, Андра Гаврилович.

В течение последних двух десятилетий XIX века редакторы сербских журналов все чаще обращаются к записи библиографических данных о переводах сербских книг на иностранные языки, советуя: «Хорошо бы в [...] как можно точнее записать, где, когда и, если возможно, кто перевел». Наличием множества записей такие библиографии свидетельствуют как о росте печатной продукции у сербов, так и возрастании интереса Европы к сербскому научному и художественному творчеству.

Ключевые слова: сербская библиография, славянские литературы, библиография иностранных книг, переводы сербских книг.

821.161.1.09 Булгаков, Михаил
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch8

Бранко М. ВРАНЕШ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност са
јужнословенским књижевностима

МИХАИЛ БУЛГАКОВ И ИЗАЗОВ СЛОВЕНСКОГ ВИТЕШТВА**

У раду се упућује на присуство симболике средњовековног западноевропског витештва у Булгаковљевом роману *Мајстор и Маргарита* и проблематизује положај словенских књижевности и славистичких дисциплина у ширем културном контексту. Најважнији словенски, јужнословенски и европски писци 20. века тумачили су своје стваралаштво као витешки подухват. Метафором „словенског витештва" указује се на врхунску вредност словенског књижевног наслеђа и тежак, готово немогућ, покушај да се то наслеђе концептуализује и постави на заслужено место унутар европске и светске културне баштине.

Кључне речи: Булгаков, Михаил (1891–1940); *Мајстор и Маргарита* (1940, обј. 1966); Свети Михаило; Јованка Орлеанка (1412–1431); средњи век; витештво; славистика; немогуће.

Истраживање симболичке и историјске повезаности словенске културе, па и савремене славистике, са идеалима витештва може изазвати оправдано подозрење. Већина сазнања о витешком идеалу, том „племенитом облику живота" (Хојзинга 1974: 49) који се развио у периоду између 12. и 15. века, потиче из развијених западних земаља попут Француске (Taylor 2013), Енглеске (Џајс 2003) и Немачке (Bumke 1977). Савремена представа идеалног витеза, који се према дами опходи попут трубадура, према држави попут храброг војника, а према Богу попут посвећеног верника, формирана је у Западној Европи крајем 12. и почетком 13. века (Џајс 2003: 107). *Витезом* (фр. *chevalier*, ен. *knight*, нем. *Ritter*) називан је „човек из аристократског сталежа, вероватно племенитог порекла, који је способан да се, по позиву, опреми ратним коњем и оружјем тешког коњаника, и који је прошао одређене ритуале да би постао то што је – који је био 'заређен' за витеза" (Keen 1984: 1–2).[1] Под појмом

* brankovranes@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта *Српска књижевност у европском културном простору* (178008), који финансира Министарство за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије.

[1] У оригиналу: „a man of aristocratic standing and probably of noble ancestry, who is capable, if called upon, of equipping himself with a warhorse and the arms of a heavy cavalryman, and who has been through cer-

витештва у средњем веку истовремено се подразумевала група војника, религиозни ред, социјална класа и често противречан кодекс витешких врлина (Keen 1984: 2; Taylor 2013: 7–8). У време успона византијске хагиографске књижевности, те су врлине Западном Европом проносили витешки романи Кретјена де Троа (Chrétien de Troyes), Волфрама фон Ешенбаха (Wolfram von Eschenbach) и Томаса Малорија (Thomas Malory), писани на народном језику (Џајс 2003: 105–106). Тако се, можда и више из културолошких него из историјских разлога, перцепција витештва у савременој свести превасходно везала за средњовековни Запад.

Концепт светог ратника или тешко оклопљеног коњаника био је, међутим, „[н]асупрот раширеном мишљењу, много пре него што се [...] појавио у Западној Европи, [...] познат и усавршаван у Византији" (Алексић 2016: 37). Први крсташки витешки редови преузели су технику ратовања од византијских тешко оклопљених војника катафраката (Алексић 2016: 39). У том контексту треба разумети напоре домаћих историчара да рехабилитују традицију „српског витештва" (Алексић 2016: 353–356). Ратници из пратње неретљанског кнеза Јакова понели су у једном документу с краја 11. века латинску титулу витеза (*miles*), што показује да су „за локалног латинског писара [...] имали исти или врло сличан положај као и тадашњи западни витезови" (Алексић 2016: 26). Краљ Милутин је касније, по угледу на витешки *Роман о Александру*, прозван „Новим Александром", а цар Душан је „упамћен као љубитељ витешких обичаја" (Алексић 2016: 158). *Житије светог Јована Владимира* из 11. века такође садржи „неке елементе средњовековне романтичне љубави, и то у време када се она тек појављивала у Европи" (Алексић 2016: 53). Старословенска етимологија речи *витез*, из лингвистичке перспективе, указује на самосталност и трајност витешке традиције на словенском поднебљу (Алексић 2016: 19–20).[2]

Словенско витештво представља подједнако изазовну тему за историчаре и тумаче словенског културног наслеђа. Стога ћемо посебан нагласак ставити на тумачење *симболике* словенског витештва у књижевности 20. века. На примеру књижевног дела Михаила Булгакова, а с осврtом на велике српске писце попут Милоша Црњанског, Иве Андрића и Данила Киша, настојаћемо да покажемо како су важни словенски писци 20. века сопствено стваралаштво доживљавали као витешки подухват. Слависти би се морали изборити за право да о словенским књижевностима мисле на исти начин, подразумева се, лишен националних и националистичких предрасуда. Словенско књижевно витештво по природи се не разликује од врхунских домета „западних" модерниста попут Томаса Мана или Џејмса Џојса, којима витешка симболика такође није била нимало страна.[3] Ми желимо да се глас сло-

---

tain rituals that make him what he is – who has been 'dubbed' to knighthood". Сви преводи су наши уколико то није другачије назначено.

[2] Називи за витеза и витештво у романским језицима (фр. *chevalier*, шп. *caballero*, ит. *cavaliere*, ен. *chivalry*) потичу од латинске речи *caballu* (коњ), док је словенска реч *витез* настала од старословенске речи *витѣ* (плен, добитак). У словенским језицима попут руског, чешког или пољског реч *витез* означава храброг ратника или победника (Алексић 2016: 19–20).

[3] У докторској дисертацији „Крај модерног: витешки идеал у обликовању савременог српског романа" детаљно смо размотрили положај средњовековног витешког идеала у епоси модернизма, тачније у романима Џејмса Џојса, Томаса Мана, Михаила Булгакова, те Милоша Црњанског, Иве Андрића и Данила Киша.

Џојс је двадесетих година сматрао како је „Даблин још увек средњовекован град" (Power 1999: 107). Према Џојсовим речима из разговора са Артуром Пауером (Arthur Power), роман „*Уликс* је такође

венских књижевности чује у међународној заједници тумача зато што сматрамо да смо са другима равноправни, а не зато што смо бољи од њих. Савремени слависти углавном су неповерљиви према будућности словенских књижевности на западним универзитетима, али не треба заборавити како су прва тумачења витешке симболике Булгаковљевог стваралаштва дошла управо са Запада.

Једно од најзанимљивијих запажања о Булгаковљевим књижевним узорима потиче из докторске дисертације *Неки аспекти натприродног и гротескног у* Мајстору и Маргарити *М. А. Булгакова и одабраним раним радовима* (*Some Aspects of the Supernatural and the Grotesque in M. A. Bulgakov's* The Master and Margarita *and selected Earlier Works*) Хелене Луизе Ендру (Helen Louise Andrew), истраживача са Универзитета Монаш у Аустралији (Monash University). Тумачећи хронотоп и заплет *Мајстора и Маргарите*, Ендруова још 1975. године пише како:

> „не бисмо правили велику грешку уколико бисмо [...] сугерисали да Булгаков „модернизује" и пародира низ сталних мотива и тема романсе […] Узмимо, на пример, мотив прелепе, богате, али усамљене госпе која је удата за човека кога не воли и не може волети; тему раздвојених љубавника (то ће рећи, богате госпе и човека који је обично витез); тему госпе која чека на повратак свога витеза поред огледала у мужевљевом замку. Могло би се казати да таквим темама обилују све књижевне традиције. Ипак, рекло би се да слике богатства, витезова, госпи, замака, огледала, и тако даље, припадају традицији романсе, традицији дворске љубави и слично" (Andrew 1975: 239).[4]

Херменеутички потенцијал паралеле између *Мајстора и Маргарите* и витешких романа препознао је аутор можда и најпознатије монографије о Булгакову на енглеском говорном подручју, Ендру Барат (Andrew Barratt). У књизи *Између два света: критички увод у* Мајстора и Маргариту (*Between Two Worlds: A Critical Introduction to* The Master and Margarita) Барат се директно позива на ставове Ендрове и подвлачи њихов субверзивни карактер:

> „Један доскорашњи студент је чак узео [Булгаковљев] стилистички маниризам као сигнал пародијске намере. [...] Ситуација у којој се Маргарита затекла на почетку XIX поглавља аналогна је положају госпе која „чека на повратак свога витеза поред огледала у мужевљевом замку". Али,

средњовекован (...) и видећете да читава модерна мисао иде у том смеру" (Power 1999: 107). Рад на Џојсовом наредном роману *Финеганово бдење* (*Finnegans Wake*) почео је обрадом мита о Тристану и Изолди (Deppman 2007: 316). У оригиналу: „Dublin is still a mediaeval city. [...] *Ulysses* also is mediaeval (...) and so you will find that the whole trend of modern thought is going in that direction" (Power 1999: 107).

Томас Ман се у младости идентификовао са познатим писцем витешких романси, Волфрамом фон Ешенбахом (Wolfram von Eschenbach) с краја 12. и почетка 13. века (Mann 1991: 216), у свом тумачењу *Чаробног брега* (*Der Zauberberg*) подвукао је „веома истакнуто витешко и мистичко порекло" (Mann 1999: 728) Ханса Касторпа и читавог жанра образовног романа, а пред крај живота написао је роман *Изабраник* (*Der Erwählte*) по угледу на витешке романсе попут *Грегоријуса* (*Gregorius*) Хартмана фон Ауе (Hartmann von Aue) с краја 12. века (Wysling 1996). У оригиналу: „a very distinguished knightly and mystical ancestry" (Mann 1999: 728).

[4] У оригиналу: „In our opinion there would be no great error in [...] suggesting that Bulgakov 'modernizes' and parodies a number of stock motifs and themes of the romance [...] For instance, take the theme or motif of the beautiful, wealthy but lonely lady who is married to a man whom she does not and cannot love; the theme of the separated lovers (that is, the wealthy lady and a man who is often a knight); the theme of the lady who waits for the return of her knight by the mirror in her husband's castle. Such themes may be said to abound in all literary traditions. However, the images of wealth, knights, ladies, castles, mirrors and so on would seem to belong to the tradition of romance, to the tradition of courtly love and so on."

наравно, њен муж није никакав тиранин, замак није непробојна тврђава и (најсубверзивније од свега) жена је та на коју ће спасти дужност да спасе свога витеза у невољи!" (Barratt 1987: 109).[5]

Руска књижевна критика углавном се посветила тумачењу загонетне појаве једног од чланова Воландове свите у витешкој опреми у последњем поглављу романа под називом „Опроштај и вечито уточиште" („Прощение и вечный приют"). Речима приповедача, „[н]а месту онога који је у одрпаном циркуском оделу напустио Врапчија брда под именом Коровјова-Фагота, сада је јахао, тихо звецкајући златним ланцем узда, тамнољубичасти витез мрачна лица које се никада не осмехује" (ММ, 370).[6] Потрага за прототиповима Булгаковљевог загонетног витеза започела је „у 12. и 13. веку у Прованси, у време ширења албижанске јереси" (Галинская 1986: 98),[7] наставила се у преводима Гетеовог *Фауста* на руски језик (Поздняева 2007: 204, 206) и најзад окончала међу јунацима Булгаковљеве драме *Дон Кихот* (Соколов 2005а: 305–306). Тамнољубичасти витез мрачног лица поређен је са јеретичким витезовима Албижанима (Галинская 1986: 98), са Гетеовим „каваљером" Мефистофелом (Поздняева 2007: 204)[8] и Булгаковљевим витезом Белог Месеца, Сансоном Караском, који учествује у инсцениране двобоју са Дон Кихотом (Соколов 2005а: 305–306). Поједини интерпретатори критиковали су поређење Коровјова са витезовима Албижанима из перспективе економичности (Яновская 2013: 671) и филолошке поузданости тумачења (Маргулев 1991: 70). Фигуру Коровјова-Фагота Јановскаја (Лидия Яновская) заузврат доводи у везу са Врубељевом представом шестокрилог серафима Азраила (Яновская 2013: 673–675), а Маргуљов (А. Маргулев) са Дантеовим далеким витешким пореклом (Маргулев 1991: 72).

Појава тамнољубичастог витеза Коровјова нешто је мање загонетна када се сагледа у контексту поглавља „Опроштај и вечито уточиште", па и читавог Булгаковљевог романа. Коровјов није једини јунак приказан у витешком руху у апокалиптичкој сцени лета над Москвом. Азазел је „[п]о страни од свих летео [...], *блистајући челиком оклопа*",[9] Бехемот је „постао мршав младић, демон-*паж*, најбоља *дворска луда* која је икада постојала на свету", а Воланд се преобразио у „*кнеза* таме" (ММ, 371 – курзив је наш).[10] Блистави челични оклопи били су саставни део

[5] У оригиналу: „One recent student has even taken the stylistic mannerism as a signal of parodic intent. [...] Her [Margarita's] situation at the beginning of the Chapter 19 is analogous to that of the damsel who 'waits for the return of her knight by the mirror in her husband's castle'. But, of course, the husband is no tyrant, the castle no impregnable fortress, and (most subversively of all) it is the woman who will be called upon to rescue her knight in distress!"

[6] У оригиналу: „На месте того, кто в драной цирковой одежде покинул Воробьевы горы под именем Коровьева-Фагота, теперь скакал, тихо звеня золотою цепью повода, темно-фиолетовый рыцарь с мрачнейшим и никогда не улыбающимся лицом." (МиМ, 368).

[7] У оригиналу: „если булгаковский персонаж – одновременно и рыцарь, и еретик, то следы его прототипов надо искать в XII–XIII вв. в Провансе, в эпоху распространения альбигойской ереси".

[8] Мефистофел у глави „Вештичина кухиња" себи додељује титуле барона и каваљера (Гете 1999: 116). Мефистофелову титулу каваљера Холодковски преводи речима „рыцарь [витез] свободный", које су могле играти улогу у изградњи лика Коровјова-Фагота (Поздняева 2007: 204). У Булгаковљевој библиотеци налази се, додуше, превод *Фауста* из пера Соколовског, у издању из 1902. године (Кончаковскиий 1997: 59). Мефистофел се, у преводу Соколовског, представља речима: „Можешь звать меня господиномъ барономъ. Кавалеръ я не хуже другихъ; а въ дворянствѣ моемъ сомнѣваться нечего." (Гёте 1902: 68).

[9] У оригиналу: „Сбоку всех летел, блистая сталью доспехов, Азазелло." (МиМ, 368).

[10] У оригиналу: „Тот, кто был котом, потешавшим князя тьмы, теперь оказался худеньким юношей, демоном-пажом, лучшим шутом, какой существовал когда-либо в мире." (МиМ, 368).

опреме витезова позног средњег века (Edge, Paddock 1991: 68, 99), пажеви или скутоноше служили су витезовима (Roy 1994: 19–23), а на кнежевској власти темељила се феудална Русија (Свердлов 2003). Витешка представа и хијерархија Воландове свите гради се током читавог романа. У 18. поглављу *Мајстора и Маргарите*, под називом „Злосрећни посетиоци" („Неудачливые визитеры"), Хела тако моли Коровјова да Воланду пренесе поруку бифеџије Варијетеа речима: „*Витеже*, дошао је некакав човечуљак, каже да му је потребан *месир*." (ММ, 201 – курзив је наш)[11] Воландова титула *месира* обухватала је на прелазу из 12. у 13. век, за разлику од звања Коровјова, „само витезове којима је указивано поштовање достојно властелинске власти, власти призване речју 'messire'" (Duby 1982: 295).[12] Детаљна типологија оружја Воландове свите из новог угла осветљава књижевни *адубман* или *завитежење* Булгаковљевих демона.[13]

Булгаковљева представа нечистих сила одудара од уобичајених териоморфних приказа ђавола, које смо наследили из развијеног и позног средњег века. Уколико „чудовишни Ђаво, с роговима на коленима, листовима или чланцима и са лицима на грудима, стомаку или гузовима, одражава унутрашњу Луциферову чудовишност" (Russell 1984: 210),[14] имагинирање демона у витешким оклопима приближава се уметничким представама анђела и светаца из 14. и 15. века. Речима Јохана Хојзинге, „[д]ело архангела Михајла изведено оружјем било је 'la premiere milicie et prouesse chevaleureuse qui oncques fut mis en exploict' ('прво витешко јунаштво које је икада показано'); архангел је праотац витештва" (Хојзинга 1974: 84). Историчари уметности указују на учесталост представа Светог Михаила у витешкој опреми на сликама, витражима, скулптурама или минијатурама из позног средњег века (Mâle 1908: 58–59; Warner 2000: 175). Вилијам Лангланд (William Langland), аутор познате поеме *Пирс Рамар или Визија о Петру Рамару* (*Piers Plowman or Visio Willelmi de Petro Ploughman*) из друге половине XIV века, предвиђа како ће се на Судњи Дан и сам Исус Христос борити у витешком оклопу и са шлемом на глави (Langland 1869: 323; Langland 2014: 214–215; Russell 1984: 239).

Само тако можемо разумети зашто се демони на крају романа, речима самог приповедача, појављују у „правом обличју" (ММ, 371)[15] средњовековних витезова. Булгаковљева уметничка представа нечистих сила заправо кореспондира са унутрашњим променама у разумевању улоге зла у Божијем плану спасења. Воланд у

---

[11] У оригиналу: „Рыцарь, тут явился маленький человек, который говорит, что ему нужен мессир." (МиМ, 199). У поглављу „Спасавање мајстора" („Извлечение мастера") Воланд се Коровјову поново обраћа титулом „витеже" (ММ, 281). У оригиналу: „рыцарь" (МиМ, 277).

[12] У оригиналу: „knights, who were cloaked in a dignity assimilated to seigniorial authority, an authority evoked by the word '*messire*'". Титулом месира Воланду се припадници његове свите обраћају током читавог романа (ММ, 82 и даље; МиМ, 83 и даље).

[13] Воландова „дугачка и широка шпада" (ММ, 351) из поглавља „Судбина мајстора и Маргарите је одлучена" („Судьба мастера и Маргариты определена") по својим карактеристикама подсећа на такозвани *велики мач* (*espée de guerre*, *Grant espée*, *Grete Swerde*) из 13. и 14. века (Oakeshott 1997: 42). У оригиналу: „длинная и широкая шпага" (МиМ, 348).

Дугачки и шиљати мачеви Воландове свите (ММ, 201–202; МиМ, 198–199), с друге стране, могу се довести у везу са ренесансним рапирима Диминих мускетара (Oakeshott 2000: 137). Упоредити поглавље „Госпа" у нашој докторској дисертацији.

[14] У оригиналу: „The monstrous Devil, with horns on knees, calves or ankles and with faces on chest, belly, or buttocks reflects Lucifer's inner moral monstrosity."

[15] У оригиналу: „в своем настоящем виде" (МиМ, 368).

Булгаковљевом роману, према мишљењу Миливоја Јовановића, „као једнак с једнаким стоји уз бок другом симболу вечног и апсолутног – Јешуи" (Jovanović 1975: 132), а може се довести у везу и са трима најпознатијим улогама арханђела Михаила у хришћанској традицији. Свети Михаило, према мишљењу средњовековних аутора које се очувало до у данашње доба, штити и брани вернике у земаљском и загробном животу, суди душама умрлих и спроводи их у рај (Johnson 2005: 86–87). Стога су „све улоге Светог Михаила (посредника, психопомпа, браниоца верника) посебно јасно видљиве у двама тренуцима човекове рањивости, тренутку смрти и на Страшном Суду" (Johnson 2005: 87).[16] У *Мајстору и Маргарити*, поготово у апокалиптичком амбијенту другог доласка Христовог са завршетка романа, Булгаковљеви демони са Воландом на челу преузимају на себе сличну одговорност. Воландова свита на дан Страшног Суда оставља савремену Москву у пламену и одводи једине Московљане вредне спасења, мајстора и Маргариту, до њиховог вечног пребивалишта. Традиционалном хришћанском наративу Булгаков у епилогу романа придаје ироничан обрт, будући да становници Москве после Апокалипсе настављају да живе нормалним животом (Barratt 1987: 304–305).

Булгаковљев роман не говори само о првом и другом доласку Христовом, о човековом земаљском и загробном животу, него истовремено приповеда о настанку и спасењу једног књижевног дела. Једна од најважнијих мисија Булгаковљевих витезова састоји се у својеврсном васкрсавању мајсторовог романа о Понтију Пилату. Није случајно што је чувена девиза „Рукописи не горе" (ММ, 283)[17] поверена управо Воланду, који у роману постаје нека врста мецене или покровитеља аутентичних књижевника. Коровјов такође не крије своје високо мишљење о писцима попут Достојевског, док кочоперни мачак Бехемот, на примедбу „неуке" грађанке из Дома Грибоједова како је Достојевски умро, узвикује: „Достојевски је бесмртан!" (ММ, 346)[18] О књижевним „стварима" брине чак и сам Исус Христос, а камоли Воландова свита.[19] Књижевност, према Булгаковљевој есхатологији, очигледно заслужује да буде спасена. Стога не чуди што се, уочи Страшног Суда, Воланду придружују ватрена поборница мајсторовог стваралаштва Маргарита и писац романа о Понтију Пилату.

Читаво поглавље „Опроштај и вечито уточиште" исприповедано је, како сазнајемо на основу недовршеног описа насловних јунака *Мајстора и Маргарите*, из перспективе Булгаковљеве познате хероине:

> „Себе Маргарита није могла да види, али је одлично видела како се променио мајстор. Коса му се сада белела на месечини, и позади се скупила у перчин који се вијорио на ветру. Када би ветар одувао плашт са мајсторових ногу Маргарита би видела на чизмама звездице мамуза како се пале и гасе. Као и младић-демон, мајстор је летео не скидајући поглед са месеца, али му се смешио

[16] У оригиналу: „all of St. Michael's roles (intercessor, psychopomp, defender of the faithful) are drawn into sharp focus at two moments of human vulnerability, at death and at the Final Judgment".

[17] У оригиналу: „Рукописи не горят." (МиМ, 278)

[18] У оригиналу: „Достоевский бессмертен!" (МиМ, 343)

[19] Упоредити Воландове речи мајстору пред саму апокалипсу: „Онај кога толико жуди да види ваш херој што сте га управо отпустили – прочитао је ваш роман." (ММ, 374) У оригиналу: „Тот, кого так жаждет видеть выдуманный вами герой, которого вы сами только что отпустили, прочел ваш роман." (МиМ, 371)

као добром и вољеном познанику, и по навици стеченој у соби 118 нешто је мрмљао себи у браду" (ММ, 371).[20]

Маргарита се током романа појављује у вишеструким улогама француске ренесансне краљице, италијанске средњовековне госпе, па чак и античке амазонке. Маргарита је, према речима Коровјова из поглавља „При светлости свећа" („При свечах"), била прапраунука „једн[е] француск[е] краљиц[е], која је живела у шеснаестом веку" (ММ, 250).[21] Булгаков је, током рада на последњој редакцији романа, из енциклопедијског речника Брокхауса (Брокгаузъ) и Ефрона (Ефронъ) преписао податке о краљици Маргарити Наварској (1492–1549), ауторки *Хептамерона* (*Heptaméron*, *ou l'histoire des amants fortunés*), и краљици Маргарити де Валуа (1553–1615), савременици чувене Вартоломејске ноћи и познатој јунакињи романа *Краљица Марго* Александра Диме Оца (Соколов 2005б: 405; Белобровцева, Кульюс 2007: 356–357). Булгаковљева Маргарита се, судећи управо по алузијама на „крваву свадбу" (ММ, 243)[22] и надимак Димине јунакиње (ММ, 243 и даље; МиМ, 238 и даље), у роману доводи у директну крвну везу са контроверзном француском краљицом Маргаритом де Валуа (Белобровцева, Кульюс 2007: 357; Лесскис, Атарова 2014: 230–231). Друга запажена Маргаритина титула *госпе* или *доне* упућује на дугачку традицију и хијерархију дворске љубави, која се у 13. веку са француског проширила на италијанско говорно подручје. Француски трубадур се госпи обраћао „мушком титулом 'midons' (господару)", то јест „речником феудализма, обећавајући да ће служити као њен вазал" (Potkay, Evitt 1997: 49–50).[23] После Сатаниног бала, Воланд се обраћа Маргарити питањем које наглашава њена сизеренска овлашћења: „Шта ћете наредити, драга моја госпо, да урадим са вашом свитом? Мени лично она није потребна." (ММ, 286)[24] Булгаковљева *дона* ипак највише подсећа на Дантеову Беатриче, која силази у пакао да би спасила италијанског песника (Ferrante 1975: 136–139).[25] Напослетку, поређење Маргарите са Амазонком у 31. поглављу романа – „Маргарита [...] је седела у седлу *као амазонка*, налактивши се и спустивши до земље свој дуги скут" (ММ, 368 – курзив је наш)[26] – истиче ратнички темперамент и мужевну одлучност Булгаковљеве хероине.

Булгаков до краја романа није изабрао „право обличје" своје јунакиње, коју би у сцени лета над Москвом било логично замислити по узору на остале чланове

[20] У оригиналу: „Себя Маргарита видеть не могла, но она хорошо видела, как изменился мастер. Волосы его белели теперь при луне и сзади собирались в косу, и она летела по ветру. Когда ветер отдувал плащ от ног мастера, Маргарита видела на ботфортах его то потухающие, то загорающиеся звездочки шпор. Подобно юноше-демону, мастер летел, не сводя глаз с луны, но улыбался ей, как будто знакомой хорошо и любимой, и что-то, по приобретенной в комнате N 118-й привычке, сам себе бормотал." (МиМ, 368).

[21] У оригиналу: „одна из французских королев, жившая в шестнадцатом веке" (МиМ, 245).

[22] У оригиналу: „кровавую свадьбу" (МиМ, 238).

[23] У оригиналу: „Because the lady represents courtly eminence, she is usually addressed with the male title 'midons' (my lord), and the troubadour addresses her in the vocabulary of feudalism, promising to serve as her vasal."

[24] У оригиналу: „Куда прикажете, моя дорогая донна, девать вашу свиту? Мне она лично не нужна." (МиМ, 282).

[25] Упоредити Дантеове стихове: „О, госпо што ми нади дајеш снаге,/ и која ради мога спаса пати/ те остави у паклу своје траге" (Raj XXXI, 79–81). Такође: „Ти ме к слободи из сужањства оте" (Raj XXXI, 85). У оригиналу: „O donna in cui la mia speranza vige,/ che soffristi per la mia salute/ in inferno lasciar le tue vestige"; „Tu m'hai di servo tratto a libertate" (Par. XXXI, 79–81, 85).

[26] У оригиналу: „Маргарита, сидящая в седле, как амазонка, подбоченившись и свесив до земли острый шлейф" (МиМ, 365).

Воландове свите. Булгаковљева хероина с правом би могла понети име *витешкиње* (*chevaleresse* или *chevalière*), којим се у развијеном и позном средњем веку „није називала само жена витеза, него и жена која се бори на коњу [*cheval*] или дама која припада витешком реду" (Cassagnes-Brouquet 2013: 9).[27] Учешће жена-витезова у крсташким ратовима (Cassagnes-Brouquet 2013: 38–51) и витешким редовима (Cassagnes-Brouquet 2013: 52–78, 111–135), присуство женских витешких турнира (*tournoiement des dames*) и лепих ратница (*egregia bellatrix*) попут христијанизованих античких Амазонки у витешкој литератури (Cassagnes-Brouquet 2013: 79–110, 136–153), па чак и формирање канона *девет витешкиња* (*les Neuf Preuses*) по угледу на канон *девет витезова* (*les Neuf Preux*) (Cassagnes-Brouquet 2013: 154–167), оставило је неизбрисив траг у историјској стварности и имагинацији развијеног и позног средњег века. Традиција женског витештва, упркос томе, ретко је представљала предмет интересовања медијевиста. Витештво се, речима Софије Касање-Бруке (Sophie Cassagnes-Brouquet), „готово увек деклинира у мушком роду" (Cassagnes-Brouquet 2013: 9).[28]

Маргарита би се из више разлога могла упоредити са једном од најпознатијих витешкиња 15. века, идеалним андрогином, несуђеном вештицом и Амазонком, која се током Стогодишњег рата у име арханђела Михаила и француског краља Шарла VII Победника борила за ослобођење Орлеана из енглеских руку. Јованка Орлеанка (Jeanne d'Arc, 1412–1431) пошла је 1429. године у прву витешку авантуру из замка Вокулера (Vaucouleurs) у Шинон (Chinon), у пратњи витеза, пажа и четворо слугу (Warner 2000: 162). Савременици је недуго потом описују како у блиставом оклопу предводи читаве војске (Cassagnes-Brouquet 2013: 193–200; Warner 2000: 160–169), пореде њено мушко ношење са амазонским краљицама (Cassagnes-Brouquet 2013: 192; Warner 2000: 200–201) и проглашавају младу Орлеанку *десетом витешкињом* (Cassagnes-Brouquet 2013: 191–193). Француска витешкиња истовремено је изазивала непријатељске реакције јавности, које су достигле врхунац у чувеном суђењу за јерес 1431. године. Будући да није желела да се одрекне мушке одоре, па ни да порекне присне разговоре са арханђелом Михаилом, светом Катарином Александријском и светом Маргаритом Антиохијском, деветнаестогодишња Девица из Орлеана („la Pucelle") оптужена је за пакт с ђаволом (Warner 2000: 117–138). Белиал, Сатана, па чак и сам Бехемот, насликани су на подругљивој капи коју је Јованка била приморана да носи на дан погубљења (Warner 2000: 117). Јованкина слава наставила је да расте упркос оптужбама и пресудама инквизиције. Тако је од седамнаестогодишње девојке простог порекла Јованка превалила пут до раскошне витешкиње са Енгровог платна *Јованка Орлеанка на крунисању краља Шарла VII* (*Jeanne d'Arc au sacre du roi Charles VII*) из 1854. године и светице канонизоване 1920. године (Cassagnes-Brouquet 2013: 187).

Маргаритина борба за мајсторово спасење, а нарочито борба за спасење мајсторовог романа, садржи имплицитне витешке карактеристике. Независно од тога да ли се руски писац ослањао на традицију женског витештва у стварању Маргарити-

[27] У оригиналу: „Chevaleresse ou chevalière, les mots existent au Moyen Âge, en latin comme dans les langues d'oïl et d'oc, non seulement pour désigner la femme d'un chevalier, mais aussi la cavalière, celle qui combat à cheval, ou encore la damme qui appartient à un ordre de chevalerie."

[28] У оригиналу: „la chevalerie, presque toujours déclinée au masculin".

ног лика, па и независно од тога да ли је управо паралела са Јованком Орлеанком инспирисала Булгакова на поређење Маргаритиног заштитника са Светим Михаилом, полако можемо реконструисати скривену мисао о природи књижевног позива у роману *Мајстор и Маргарита*. Настајање великог књижевног дела, судећи према Булгаковљевој митологији стварања, представља истински витешки подухват. Важан, премда не и најважнији, елемент Булгаковљеве митопоетике у том смислу чини фигура самог писца.

Фигура мајстора до завршетка Булгаковљевог романа не поприма јасно одређено обличје. У последњем поглављу романа сазнајемо само како је „мајстор [...] летео не скидајући поглед са месеца, али му се смешио као добром и вољеном познанику, и по навици стеченој у соби 118 нешто је мрмљао себи у браду" (ММ, 371).[29] У Булгаковљевом роману, као и у читавом Булгаковљевом стваралаштву, симболика месеца поприма различита митолошка значења. Светлост месеца упућује на смрт, загробни живот, митолошке или демонске карактеристике Булгаковљевих књижевних јунака (Белобровцева, Кульюс 2007: 223). Фигура мајстора тако је осветљена месечином од тренутка појаве пишчеве „тајанствен[е] прилик[е], која се крила од месечеве светлости" у 11. поглављу *Мајстора и Маргарите* (ММ, 115)[30] до њеног одласка са позорнице романа. Симболика месеца поново долази до изражаја у карактеризацији главног јунака драме *Дон Кихот* из 1938. године (Есипова 1988: 172). Месечева светлост у Булгаковљевом комаду поспешује рад имагинације сиромашног шпанског идалга, који служавке, винске бачве и успутна свратишта не разликује од принцеза, чаробњака и замкова из витешких романа (Булгаков 1985: 169–170; Булгаков 1992: 182–183).

Сличности између протагониста Булгаковљевог романа и драме *Дон Кихот* односе превагу над почетном разликом између мајсторовог дефетизма и Дон Кихотовог идеализма, коју наглашава Јесипова (Есипова 1988: 186–187). Булгаковљев витез Тужног Лика после двобоја са Сансоном Караском губи веру у сопствене илузије и „скончава преплављен земаљским појавама и злом које је желео да савлада" (Doyle 1983: 873),[31] те би се могло тврдити да се писац драме о Дон Кихоту напослетку одрекао чак и концепта „песничке правде" из романа *Мајстор и Маргарита* (Jovanović 1975: 222). Питер Дојл (Peter Doyl) је осамдесетих година међу реткима наслутио пуно значење чињенице да је Булгаковљев „лик Дон Кихота био под великим утицајем мајсторовог лика, који као да је пројектован на њега" (Doyle 1983: 876).[32] Судбина Булгаковљевог „витез[а] са сломљеним копљем" (Булгаков 1985: 207),[33] Дојловим речима, у основи се „може упоредити са судбином многих других совјетских писаца 1938. године" (Doyle 1983: 874).[34] Писац драме *Дон Кихот* себе

[29] У оригиналу: „мастер летел, не сводя глаз с луны, но улыбался ей, как будто знакомой хорошо и любимой, и что-то, по приобретенной в комнате N 118-й привычке, сам себе бормотал" (МиМ, 368).

[30] У оригиналу: „таинственная фигура, прячущаяся от лунного света". (МиМ, 115). Упоредити поглавље „Иваново удвајање" („Раздвоение Ивана").

[31] У оригиналу: „Don Quixote is overwhelmed by the earth and the evil around him which he had set out to overcome".

[32] У оригиналу: „The character of Don Quixote is much influenced by the character of the Master, who is, as it were, projected onto him."

[33] У оригиналу: „пустой внутри рыцарь со сломанным копьем" (Булгаков 1992: 219).

[34] У оригиналу: „the fate of Don Quixote can be seen to parallel that of many other Soviet writers in 1938".

је, штавише, „видео као витеза који се бори за право на уметничку слободу, за добро насупрот злу" (Doyle 1983: 874).[35] Дојл стога истиче „Булгаковљево књижевно лутајуће витештво", које му је „повремено деловало подједнако безнадежно и трагично као и Дон Кихотов позив" (Doyle 1983: 874).[36] Булгаковљевим аутопоетичким ставовима могла би се придружити и сведочења пишчевих савременика, попут С. Јермолинског (С. Ермолинский), који потврђује како је руски писац „сањао о књижевном витештву" (Doyle 1983: 874).[37]

Булгаковљево *књижевно витештво* изражава ставове и уверења једне епохе, која је велику пажњу поклањала племенитим и неостваривим културним пројектима, те је стога у тумачењу Александра Јеркова завредила име „доба немогућег" (Јерков 2013: 67). Модернистички писци, попут свог идола Дон Кихота, нису могли да схвате „како од тога [немогућег] одустати а да се не сруши цело здање историје" (Јерков 2013: 68). Модернисти су стога постали заступници „идеје живота која се, када је већ онемогућена у реалности, увек пројектовала у трансценденцији" (Јерков 2013: 71). Могли бисмо казати да фантастична судбина мајстора и Маргарите, то јест начин на који је она у Булгаковљевом роману „одлучена", савршено одсликава онтолошки захтев модернистичке књижевности 20. века. Булгаковљева максима „Рукописи не горе" (ММ, 283)[38] представља последњи поклич једне књижевне генерације, која се са витешком одлучношћу и донкихотском заблуделошћу залагала за Немогуће.

Булгаковљево *књижевно витештво* истовремено може бити врло значајно за разумевање позиције словенских писаца у канону европске или светске књижевности. Често се понавља, а у славистичкој заједници понекад и безрезервно усваја, како савремена светска књижевност „под окриљем постмодернизма и/или постколонијализма [...] барем у појединим тумачењима пројектује свет који остаје неумољиво 'западни'" (D'Haen 2012: 141).[39] Препознавање словенског књижевног витештва, у словенским земљама и изван њих, представљало би важан корак у интеграцији словенских књижевности у међународној културној заједници. Најбољи словенски писци и слависти знали су да је тај корак најважније направити управо тамо где је он најтежи, а неки би рекли и немогућ – у књижевностима такозваних „малих" језика или народа. Писци попут Иве Андрића, Милоша Црњанског и Данила Киша били су наклоњени идеалима витештва са истом страшћу са којом је у њих веровао Михаил Булгаков. Андрић је своју књижевну генерацију сврстао у ред витезова Светог Духа, Црњански је поредио савремене српске писце са крсташима, а Киш написао породични роман о витештву Средње Европе.[40] Булгаков, Андрић, Црњан-

---

[35] У оригиналу: „He saw himself, as a writer, in terms of a knight, battling for his right to artistic freedom, battling for good against evil".

[36] У оригиналу: „He saw himself, as a writer, in terms of a knight, battling for his right to artistic freedom, battling for good against evil"; „Bulgakov's literary knight-errantry at times seemed as frustrating and as tragic for him as was Don Quixote's vocation."

[37] Сведочанство Јермолинског наводимо у Дојловом преводу: „[Bulgakov] 'used to dream of literary chivalry'".

[38] У оригиналу: „Рукописи не горят." (МиМ, 278).

[39] У оригиналу: „A world literature under the aegis of postmodernism and/or postcolonialism [...] at least in some interpretations projects a world that remains relentlessly 'Western'".

[40] Мислимо, пре свега, на етеристе Црњанског „обвезан[е], као крстоноше Христовом гробу, преко гора и мора, ма да га никад не сагледаше" из есеја о *Ex Pontu* из 1919. године (Црњански 1999: 274), на

ски, Киш одговорили су на изазов словенског витештва књижевним делима која полако освајају врхове светске књижевности. Велики словенски писци показали су да немогуће може постати могуће, под условом да смо дорасли својој најбољој мисли о себи.

Литература

МиМ: Булгаков М. *Мастер и Маргарита. //* Булгаков М. *Мастер и Маргарита. Письма.* Собрание сочинений в пяти томах. Т. V. (Москва: Художественная литература, 1992): с. 6–384.

ММ: Булгаков М. *Мајстор и Маргарита*. Прев. Милан Чолић. Редакција превода Нана Богдановић. Београд: СКЗ; Народна књига, 1985.

Скраћенице: *латиничне*

Par. [pevanje, stih]: Dante Alighieri. „Paradiso." *La Commedia secondo l'antica vulgata*. A cura di Giorgio Petrocchi. Milano: Mondadori, 1966. <http://etcweb.princeton.edu/dante/pdp/> 10.04.2017.

Raj [pevanje, stih]: Dante Alighieri. „Raj." *Božanstvena komedija*. Prev. Mihovil Kombol, Mate Maras (*Raj*, *XVIII–XXXIII*). *Djela: knjiga druga*. Prir. Frano Čale i Mate Zorić. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber; Nakladni zavod Matice hrvatske, 1976: str. 375–556.

Литература: *ћирилична*

Алексић М. *Српски витешки код*. Београд: Лагуна, 2016.

Андрић И. „Занос и страдање Томе Галуса. (Одломак из приповетке „Каваљери Св. Духа')." *Српски књижевни гласник*: *нова серија*, књ. XXXIII, бр. 1 (1931): стр. 1–8.
<http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/Srpski_knjizevni_glasnik/P-1010-1931-002#page/0/mode/1up> 10. 3. 2017.

Белобровцева И., Кульюс С. *Роман М. Булгакова „Мастер и Маргарита". Комментарий*. Москва: Книжный Клуб 36. 6. 2007.

Булгаков М. *Драме*: *II*. Прев. Миливоје Јовановић и Милан Чолић. Редакција превода Милан Ђоковић. Београд: СКЗ – Народна књига, 1985.

Булгаков М. *Пьесы: Жизнь господина де Мольера: Записки покоиника (Театральный роман)*. Собрание сочинений в пяти томах. Т. IV. Москва: Художественная литература, 1992.

Галинская И. Л. *Загадки известных книг*. Москва: Наука, 1986.

симболику поднаслова Андрићеве приповетке „Занос и страдање Томе Галуса. (Одломак из приповетке 'Каваљери Св. Духа'.)" из 1931. године (Андрић 1931), и на геополитичке и аутопоетичке ставове писца романа *Башта*, *пепео* из 1962. године (Kiš 2007). Упоредити анализе у нашој докторској дисертацији.

Гете Ј. В. *Фауст: трагедија*. Прев. Бранимир Живојиновић. Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића; Гетеово друштво у Београду, 1999.

[Гёте И. В.] *Фаустъ*, *трагедія Гёте*. Въ переводѣ и объясненіи А. Л. Соколовскаго. С.-Петербургъ: Типографія бр. Пантелеевыхъ, 1902.

Есипова О. „Пьеса ‘Дон Кихот’ в кругу творческих идей М. Булгакова.” *М. А. Булгаков – драматург и художественная культура его времени: сборник статей*. Составитель А. А. Нинов. Научныи редактор В. В. Гудкова. Художник А. В. Дугин. (Москва: Союз театральных деятелей РСФСР, 1988): с. 168–188.

Јерков А. „Ништа није немогуће, а све јесте.” Бошковић Д. (ур.). *Немогуће: завет човека и књижевности*. Крагујевац: ФИЛУМ, 2013: стр. 67–79.

Кончаковский А. *Библиотека Михаила Булгакова: реконструкция*. Киев: Музей истории города Киева; Литературно-мемориальный музей М. А. Булгакова, 1997.

Лесскис Г. А., Атарова К. Н. *Москва – Ершалаим: Путеводитель по роману Михаила Булгакова ’Мастер и Маргарита’*. Москва: Б.С.Г.-Пресс, 2014.

Маргулев А. „’Товарищ Дант’ и ’бывший регент’.” *Литературное обозрение*, № 5 (1991): с. 70–74.

Поздняева Т. *Воланд и Маргарита*. Санкт-Петербург: Амфора, 2007.

Свердлов М. Б. *Домонгольская Русь*: *Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в*. Санкт-Петербург: Академический проект, 2003.

Соколов Б. *Расшифрованный Булгаков*. *Тайны „Мастера и Маргариты”*. Москва: Эксмо – Яуза, 2005а.

Соколов Б. В. *Булгаков: энциклопедия: персонажи*, *прототипы*, *произведения*, *друзья и враги*, *семья*. Москва: ЭКСМО, 2005б.

Хојзинга Ј. *Јесен средњега века*. Нови Сад: Матица српска, 1974.

Црњански М. *Есеји и чланци I: књижевност*, *уметност*. Прир. Ж. Стојковић. Београд: Задужбина Милоша Црњанског – Наш дом; Lausanne: L’Age d’Homme, 1999.

Џајс Ф. *Витезови кроз историју*. Прев. Љиљана Крстић. Београд: Утопија, 2003.

Яновская Л. *Последняя книга*, *или Треогульник Воланда: с отступлениями*, *сокращениями и дополнениями.* Предисл. А. Яновского. Москва: ПРОЗАиК, 2013.

Литература: *латинична*

Bumke J. *Studien zum Ritterbegriff im 12. und 13. Jahrhundert*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1977.

Cassagnes-Brouquet S. *Chevaleresses: une chevalerie au féminin*. Paris: Perrin, 2013.

Deppman J. „A Chapter in Composition: Chapter II.4.” *How Joyce Wrote Finnegans Wake: a Chapter-by-chapter Genetic Guide*. Edited by Luca Crispi and Sam Slote. (Madison: The University of Wisconsin Press, 2007): pp. 304–346.

D’Haen T. *The Routledge Concise History of World Literature*. London and New York: Routledge, 2012.

Doyle P. „Bulgakov and Cervantes.” *The Modern Language Review*, Vol. 78, № 4 (Oct., 1983): pp. 869–877.

<https://www.jstor.org/stable/3729497?seq=1#page_scan_tab_contents> 11.3.2017.

Duby G. *The Three Orders: Feudal Society Imagined*. Translated by Arthur Goldhammer; with a Foreword by Thomas N. Bisson. Chicago and London: University of Chicago Press, 1982.

Edge D., Paddock J. M. *Arms & Armor of the Medieval Knight: An Illustrated History of Weaponry in the Middle Ages*. New York: Crescent Books, 1991.

Jovanović M. *Utopija Mihaila Bulgakova*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1975.

Keen M. H. *Chivalry*. New Haven and London: Yale University Press, 1984.

Kiš D. *Bašta*, *pepeo*. Sabrana dela Danila Kiša: u redakciji Mirjane Miočinović: knjiga četvrta. Beograd: Prosveta, 2007.

Langland W. *The Vision of William Concerning Piers Plowman*, *Together with Vita de Dowel*, *Dobet*, *et Dobest*, *Secundum Wit et Resoun*. Edited from Numerous Manuscripts, with Prefaces, Notes, and a Glossary, by the Rev. Walter W. Skeat. Part II. The „Crowley" Text; or Text B. London: Published for the Early English Text Society, by N. Trübner & Co., 1869.

Langland W. *Piers Plowman: A Modern Verse Translation*. Translated by Peter Sutton. Jefferson, North Carolina: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2014.

Mann T. *Notizbücher 1–6*. Hrsg. von Hans Wysling und Yvonne Schmidlin. Frankfurt/Main: S. Fischer, 1991.

Mann T. *The Magic Mountain*. Translated by H. T. Lowe-Porter. With an Introduction by Adam Foulds. London: Vintage Books, 1999.

Mâle E. *L'art religieux de la fin du moyen âge en France: étude sur l'iconographie du moyen âge et sur ses sources d'inspiration*. Paris: Librairie Armand Colin, 1908.

Oakeshott E. *The Sword in the Age of Chivalry*. Woodbridge: The Boydell Press, 1997.

Oakeshott E. *European Weapons and Armour: From the Renaissance to the Industrial Revolution*. Woodbridge: The Boydell Press, 2000.

Potkay M. B., Evitt R. M. *Minding the Body*: *Women and Literature in the Middle Ages*, *800–1500*. New York: Twayne Publishers; London: Prentice Hall International, 1997.

Power A. *Conversations with James Joyce*. Foreword by David Norris. Dublin: The Lilliput Press, 1999.

Roy J. J. E. *Histoire singulière de la chevalerie: texte suivi d'une étude sur les structures de la France médiévale*. Paris: Jean de Bonnot, 1994.

Russell J. B. *Lucifer: The Devil in the Middle Ages*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1984.

Taylor C. *Chivalry and the Ideals of Knighthood in France During the Hundred Years War*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2013.

Warner M. *Joan of Arc: the Image of Female Heroism*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 2000.

Wysling H. „Die Technik der Montage: zu Thomas Manns *Erwähltem.*" *Ausgewählte Aufsätze 1963–1995*. Hrsg. von Thomas Sprecher und Cornelia Bernini. TMS XIII. (Frankfurt am Main: Klostermann, 1996): S. 313–365.

Бранко М. Вранеш

МИХАИЛ БУЛГАКОВ И ВЫЗОВ СЛАВЯНСКОГО РЫЦАРСТВА

Р е з ю м е

В работе указывется на присутствие символики средневекового западноевропейского рыцарства в романе Булгакова *Мастер и Маргарита*, а также анализируется место славянских литератур и славистических дисциплин в более широком культурном контексте. Выдающиеся славянские, южнославянские и европейские писатели XX века воспринимали свое творчество как рыцарский поступок. Метафора «славянского рыцарства» указывает на огромную ценность славянского литературного наследия и тяжелую, почти невозможную попытку это наследие концептуализировать и отвести ему заслуженное место в европейском и мировом культурном наследии.

Ключевые слова: Михаил Булгаков (1891–1940); *Мастер и Маргарита* (1940, опубл. в 1966); Святой Архангел Михаил; Жанна д'Арк (1412–1431); Средние века; рыцарство; славистика; невозможное.

821.163.41.09“20“
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch9

Владислава С. ГОРДИЋ ПЕТКОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за англистику

РЕЛЕВАНТНОСТ РОДНОГ ИСКУСТВА У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ

На примеру романа неколико српских прозаисткиња, Јелене Ленголд, Славице Гарође, Љубице Мркаљ и Тање Ступар Трифуновић, између осталих – ауторки запажених остварења, награђиваних и превођених на словенске језике – позабавићемо се релевантношћу женског искуства, чија се литерарна обрада темељи на амбивалентном односу према уметничкој традицији и стваралачкој пракси. Праћена страхом да ће се уникатност доживљеног прометнути у клише, свака ауторка се пита да ли је искуство женског одрастања (често сврставаног у теме које нису припадале великим наративима, нити им је признавана социоисторијска релевантност) довољно значајан потенцијал инспирације. Аутобиографска књига прозе Љубице Мркаљ *Испричавалиште* и роман *Повратак у Аркадију* Славице Гарође откривају важност рекапитулације детињства за формирање слике о себи и свету, док се Тања Ступар Трифуновић у роману *Сатови у мајчиној соби* бави кризама женске зрелости, надовезујући се на дела која негују интимистички и исповедни поступак као оквир за мудру и вишезначну игру значењем и структурама, успостављајући кореспонденције са романом *Пада Авала* Биљане Јовановић и *Балтимор* Јелене Ленголд.

Кључне речи: роман, одрастање, женско искуство, поетика, доживљено, аутофикција.

Проучавање женског доприноса историји, политици, уметности и култури почиње од признавања специфичности женског искуства као родног искуства, или би барем тако требало да буде: но, тај је први корак истовремено било најтеже начинити. Већ је Џон Стјуарт Мил (John Stuart Mill) појам женске природе сматрао ограничењем и вештачком идејом, резултатом принудних ограничења и неприродних подстицаја (Mill 1995). Од 1869. године, у којој настаје његов есеј „Потчињеност жена” па до успостављања тезе о родном идентитету у студији Роберта Столера *Пол и род* (Stoller 1968) био је потребан безмало цео век да би се артикулисала идеја о роду као скупу одлика које су усвојене и стечене, социолошки и културолошки мотивисане, и да би се до краја оспорио биолошки детерминизам, који улоге муш-

* vladislava.gordic.petkovic@ff.uns.ac.rs

караца и жена види као предодређене и непомериве. Доказ колико је сложен процес истраживања родних представа и родних искустава свакако је и гинокритика, чије се релативно касно појављивање на књижевнотеоријској сцени може објаснити једино чињеницом да је, да би се креирао засебан женски оквир за проучавање женских текстова од околности њиховог настанка па до њихове анализе и интерпретације, било потребно дуго савладавати многе отпоре.

Реализам има много протејских лица, а у женском ауторству зна да се огласи испод мноштва различитих маски, у неочекиваним и нелогичним контекстима, у игри жанровских одлика и културних стереотипа, у сучељавању свих оних подстицаја и ограничења која је Мил помињао. Донекле због непостојања предуслова за уметничко стварање али добрим делом и због пређутно подржаване андроцентричности у свим сферама деловања, женско искуство вековима је измештано у простор тема које нису припадале великим наративима нити им је признавана социоисторијска релевантност. Ипак, женско ауторство се афирмисало на јединственом противречју жеље за лоцирањем у традицији која женскост не чини довољно видљивом, и за истовременим порицањем веза са канонском књижевношћу. Књижевност женских тема разрешава противречну потребу истовременог сврставања и порицања припадности: јунакиња је обично део света који или постепено упознаје, или се од њега удаљава, те је тако проблем остваривања контакта и обликовања идентитета увек актуелан у књижевности коју пишу ауторке. Не осећа се припадност породици и заједници као доказ сигурности и заштићености јер та припадност онемогућава све ризике потраге за зрелошћу и самосвојношћу, и представу о животу као палимпсесту у ком се један преко другог исписују искуства, идентитети и саобраћања. Потреба да се женско искуство синтетизује, предочи као релевантно за прочишћење и освешћење види се већ у самој чињеници да прозу, односно роман, пишу и ауторке које нису прозаисткиње по свом примарном опредељењу. Књижевну прозу пише и теоретичарка Светлана Слапшак, која у роману *Равнотежа* деконструише жанрове и поетике, но исто тако и клишее и стереотипне представе о жени, настављајући сатиричну и игриву нит раних романа Дубравке Угрешић, док Мирјана Ђурђевић (придошлица у романескни свет из техничко-технолошког научног поља) у сатиричном приступу детективском жанру и популарној књижевности истовремено описује и критикује искуства женског психофизичког сазревања и социјалне интеграције. Песникиња Нина Живанчевић у низу прозних дела са елементима аутофикције дефинише и артикулише потрагу за језиком, телом и сећањем, а у овом раду ћемо се задржати на романима који настају из пера књижевних теоретичарки, сликарки и песникиња. Писани у форми реминисценције или евокације искуства, романи неколико српских списатељица откривају да одрастање и сазревање жене може да буде тема која ће послужити да се илуструје различитост, особеност и формативне кризе, најчешће у аморфној и флуидној форми која одбија да буде јасно дефинисана. Сећање може бити и идилично и трауматично, али помаже да се артикулише исказ о формативним утицајима.

У роману *Повратак у Аркадију* Славица Гарења описује детињство, користећи митски потенцијал појма Аркадија као упечатљиву метафору завичаја и специфичног душевног стања. Епиграф романа је цитат из научног рада „Мотив Аркадије у дечјој књижевности" Тијане Тропин, у ком се истиче повезаност појма Аркадије са

детињством човека и златним добом човечанства, и наглашава: „Да би настала Аркадија, потребно је да друштво коме песник припада досегне степен урбанизације када је раздаљина до ратарског и пастирског живота довољно велика да ови почну да делују примамљиво, пријатно и једноставно у односу на градски живот" (Тропин у: Гароња 2014: sine pagina). У предговору дефинисан као „биографска исповест и породично-завичајна хроника" (Гароња 2014: XI) са елементима анегдоте, репортаже и есеја, роман је великим делом интимни путопис о одрастању у једном јасно дефинисаном простору, о сазревању и формирању личности заснованом не само на аутобиографском искуству, него и на колективном памћењу, на упијању традиције. Следећи идеју о матрилинеарности као заметнутој традицији и наслеђеном наративу, приповедачица идилично детињство призива кроз поновни сусрет са западном Славонијом који се догоди када своју кћер доведе у родни крај, са жељом да мајка и тетка које се нису виделе пуних седамнаест година обнове контакт. *Повратак у Аркадију* указује на расцеп између две равни у времену и простору, подсећајући да је реконструкција идиле и из чисто текстуалних разлога неодржива, премда ће сањана димензија прохујалог времена увек остати надохват руке. Низ опозиција, рурално–урбано, прошлост–садашњост, идила–реалност допуњен је супротстављањем књижевног текста и критичког дискурса, које је неминовно већ и самом чињеницом да се свако сећање просејава и прерађује. Роман је замишљен као мозаик реминисценција ослоњен на приче изроњене из породичних фотографија које раскривају пределе и људе, простор на коме живе вредни и срчани сељаци, који су се борили са оскудицом, тегобним животом, на издашном тлу које је опустело, у приповеданој садашњости у којој су куће разрушене а бунари затрпани.

Други светски рат, страдање српског живља, усташки злочини, етнички сукоби деведесетих јесу историјске, политичке и друштвене околности на чијој се позадини одиграва мозаична, анегдотска прича о широј породици поседнице тог наративног и аутобиографског *ја*: ту су дедови, тетке, ујне, баке који су искусили социјална и политичка превирања, њихове животне приче и њихови утицаји на формирање једне девојчице представљају веома важан фактор. Време прошлости и време приповедане садашњости које симболизују нараторкине различите тачке гледишта разликују се и графички: курзивом се одређује време садашњости, утисци, реакције и размишљања, накнадна мудрост али и накнадна чежња. Јунакињу видимо као спој два утицаја, завичаја и велеграда, као власницу два језика, једног стандардног и модерног, другог дијалекатског и архаичног, као особу решену да запамти што је више могуће детаља који чувају рајску димензију детињства и јамче да ће се простору одрастања и сећања стално враћати тако што ће га реконструисати у уму, машти и уметничком тексту. Аркадија као локалитет изгубљене среће али зато остварeног сазревања истовремено је и простор из снова и паралелна реалност у коју јесте могућ повремени повратак, али са којим ипак више нема потпуне идентификације. Изузев преко језика: језик постаје моћан покретач сећања и незаобилазна идентитетска разјасница.

Помажући се речима и сликама, јунакиња покушава да у сећању оживи митски простор одрастања и да га од идеализације спасе носталгичним сећањем. Начин на који супротставља садашњост и прошлост, историју и фантазију, потврђује сличност носталгије са меланхолијом: обе имају нејасне и универзалне, на класифика-

ције несводиве узрочнике који измичу, само што меланхолија подразумева осећај личног губитка и онемогућености, док носталгија указује на везу са колективитетом, као и на везу интимног и колективног памћења, на могућност надомешћивања изгубљеног.

Описујући пределе у којима је одрасла, нараторка предочава и све оно што је изазивало неспокој и недоумице, а очекиван и подразумеван део тог одрастања је упознавање са Другим (културно различитим, номадским и егзотичним):

> „Цигани – њих смо се плашили као деца (као и тенкова, када пролази војска на вежбу, негде у Папук). [...] Били су застрашујући, не онако романтичарски егзотични, како их опевају песници" (Гароња 2014: 281).

Деца живо и радознало из прикрајка посматрају чергу која шири шаторе на ливади и жене које се размиле уоколо да би гатале или испросиле нешто хране.

> „Бака је примала оне које су знале гатати. Увек је проверавала сваку могућност да чује нешто о нашем деду, Николи, и давно после, а и о здрављу ближњих. И обично су јој говориле, наравно потврдно, да је наш деда жив, *неђе* у далекој земљи. *Добијале су за то мерицу гра'*, *мауна*, *лука*, *бундеву*" (Гароња 2014: 282).

Размена дарова је уобичајено заснована на пређутној женској солидарности, узајамној утехи чији је важан чинилац храна. Пасуљ, „краљ свих ручкова", је искључиво *гра'*, он „брбла", „ромори", ври, „стварно прича – толико поетично и персонификовано!" (Гароња 2014: 157). Храна која говори је метафорично изникли текст из сећања, и сећање из текста.

Аутобиографска књига прозе Љубице Мркаљ *Испричавалице* дочарава рано детињство ауторке и доноси рекапитулацију и реактуализацију првих сећања и првих обликованих утисака о себи и свету. Овај низ кратких прозних целина уланчаних у фрагментарни роман говори о одрастању и сазревању будуће уметнице, о формирању њеног танкоћутног сензибилитета: приповедни субјект је поново у исти мах аутобиографско и наративно *ја* које треба да свету докаже своју индивидуалност и посебност, да савлада страхове и недоумице, да незнање преобрати у знање а несигурност у самопоуздање, да себе афирмише и дефинише у времену у ком су јасно видљиви трагови послератне немаштине, утицаји историје, политике, друштвених и културних конфликата и тензија. Играње различитих игара у том процесу представља истовремено пут интеграције и сазревања, али и опасност од изолованости и маргинализације. Кроз ритуале игре представљено је и како се девојчица постепено отвара за свет око себе, учећи кад у њему треба да буде невидљива и неприметна поред родитеља, сродника, ривала и пријатеља, доминантних брата и сестре, а када да себе стави у први план било проницљивим питањима и запажањима, било опростивим преступима и несташлуцима.

Историјско-идеолошки контекст Љубичиног одрастања више је сведен на дискретне наговештаје оних последица које на породични живот могу оставити опредмећене успомене и сећања у виду фотографија и привилегованих предмета – нарочито фотографија, „огледала која памте" (цитирано према Тодић 2015: 33), будући да су оне у оквирима модерног друштва несумњиво најважнији медијум саморепрезентације (Тодић 2015: 17). Дете које у кући налази успомене и фотографије тражи објашњење искустава рата, смрти или политичког прогона у претходним генера-

цијама; објашњење се не тражи само зато да би задовољило радозналост него и зато што схвата да су то животне лекције које ће условити и његово одрастање.

Љубичин свет саздан је од тајни које се разоткривају страшћу, упорношћу и безграничном радозналошћу, делимично и од побуне против институција (иако је учитељица „мирисала некако цветно-млечно" а први дан школе препун „силине угушених узбуђења" (Мркаљ 2014: 50), исцртавање листова у свесци кружићима и цртицама не спада у узбудљиве задатке), а највеће тајанство биће везано за животе оца и деде, за њихова ратничка, махом неиспричана искуства, која до јунакиње стижу споро, у фрагментима које она мора сама сложити, најчешће принуђена да дуго и тврдоглаво, али истовремено и обазриво, испитује мајку. Колико је у њеном детињем поимању света тешко одвојити категорије природног од друштвеног сведочи и детаљ из дијалога мајке и тетке о одсутном течи белогардејцу: девојчица је чула речи „црвени не опраштају" (Мркаљ 2014: 138), и оне покрећу безброј асоцијација које ће мала Љубица одмах везати за природу која је окружује: „ко се кога плаши? Зелени белих или бели црвених? Ја сам тренутно била срећна што сам препознала белоушку и што мирно, без узвика, могу неко време посматрати узнемирени муљ[...]" (Мркаљ 2014: 138). Природа пулсира у ритму покрета животиња и људи; као таква, природа је и слика историје која ремети људски живот идеолошким поделама, бојама које нас разврставају на пожељне и непожељне.

Прозна целина „Лутка" тако ће открити вишеслојну причу о играчки која није играчка, већ амбивалентна породична реликвија. Симболика лутке у одрастању девојчице најчешће је недвосмислена: „жељени статус грађанке младе девојке ће демонстрирати на фотографијама позирајући са књигом у руци тек при крају 19. века, док ће лутка трајно остати пожељан атрибут добре девојчице" (Тодић 2015: 63). Међутим, ова родно кодирана играчка добиће у прози Љубице Мркаљ сасвим другачије значење. Лутка неће понудити прижељкивани друштвени узор женскости, већ ће покренути сећања на рат, на опасност, патњу и страх од смрти. О злослутној привилегованости ове играчке сведочи и податак да стоји на врху креденца „као заробљеница са зидина зачаране куле", те да је одатле „зурила својим стакластим погледом у наш свет" (Мркаљ 2014: 11). У жељи да подели чаролију поседовања са другом децом, јунакиња ће их позвати да се играју, а та ће се игра претворити у препирку и битку у којој ће лутка бити покидана, да би уследило разоткривање трауматичне анегдоте из породичне историје. Лутка је, наиме, дошла у породични посед као део ненамерне ратне пљачке: извадили су је немачки војници из разбијеног излога и дали Љубичиној сестри, која се ту затекла са мајком. „Отето, проклето", рећи ће мајка. „Нисам се усудила да то спречим, а потом, твоја сестра није хтела да се одвоји од лутке. Вукла ју је са собом кроз цели рат и све бежаније које смо преживели, бринући се, као да је та играчка неки живи створ. Није се ни играла с њом." (Мркаљ 2014: 26). Носталгију за миром и спокојним животом сестра је пројектовала на поклоњену лутку, као да је она била тајни извор моћи и заштите. Или се сестра можда само бринула о лутки онако како се њена мајка бринула о њој, на тај начин потврђујући да је разумела важност старања о другима?

Анегдота о лутки која преживи рат али не и дечју игру супротставља се причи о летећем тањиру, односно о једном сасвим обичном исликаном тањиру из ког се једе, а који је доспео међу породичне реликвије у време балканских ратова: тај

је тањир, наиме, током једне жестоке битке пао пред ноге Љубициног деде, цео и неокрњен: „топови су грунули, скоро у исто време зачула се експлозија јер је кућа одлетела у ваздух, а пред нашег деду, на траву, слетео је један тањир" (Мркаљ 2014: 28). Док посматра фотографију „где је деда са дружином такорећи на сеоском сабору весело лешкарио на трави скоро ми намигујући из прошлости" (Мркаљ 2014: 27), не верује да је такав спокојан призор снимљен у ратно време али брат је уверава у супротно: „Јесте ратна, мада личи на неку забаву после обичне војне вежбе", и додаје: „имамо и те какво сведочанство у витрини – један летећи тањир!" (Мркаљ 2014: 27). „Он га је понео за успомену са бојишта. [...] Мама га користи само у ретким приликама, као за славу, када на њега ставља славски колач." (Мркаљ 2014: 28). То што се мушка херојска прича оконча на тањиру са славским колачем доказ је да се родна искуства преплићу на најчудноватије начине, и да су ратиште и дом често неодвојиве целине.

Рат је у прози Тање Ступар Трифуновић у дубокој позадини, не само због медитативног мапирања одрастања и сазревања као централног интереса њеног приповедања, не само због артикулације изазовне и тегобне везе невиности и искуства. Својим првим романом *Сатови у мајчиној соби* ова песникиња рођена у Задру а настањена у Бањалуци подржава ону струју наше женске књижевне традиције која негује интимистичку и исповедну комуникацију са узорима, значењима и знањима. Њен први и за сада једини роман чита се као историја женске депресије у контексту борбе против притиска околине, патријархалног кодекса и свега што спречава жену да ослободи своје друго ја, које је истовремено и фиктивни идентитет и читава миленијумска историја конфликта са мајчинском фигуром. На Тању Ступар као да је утицала Биљана Јовановић романом *Пада Авала* који је тему одрастања и сазревања прометнуо у побуну истовремено схваћену као дужност, у отпор систематским покушајима да се жена инфантилизује и маргинализује. Роман *Сатови у мајчиној соби* говори о борби три генерације жена да прихвате изазовно наслеђе матрилинеарности, а жанровска субверзија на којој почива враћа нас на поступак у роману *Пада Авала*: одрастање и сазревање у оба дела се дубински преиспитују јер нису природан и неспутан процес, већ мукотрпно ратовање против тенденција да се женски унутрашњи конфликти омаловаже. Роман Тање Ступар Трифуновић описује амбиваленције женско-женских односа на основу којих читалац схвата да пролажење кроз идентичне изазове сазревања међу женама ствара дистанцу и отуђење. Социјална интеграција јунакиње креће се танком линијом психолошке дезинтеграције, разобручавање њене свести подстицано је смењивањем приповедних гласова и синкопираним приповедним ритмом, дисконтинуитетом нарације и продуженим ефектом рефлексије која се претаче у дијалог са читавој женском историјом, са сродницама, наследницама и претходницама. Оба романа почивају на императиву потраге за идентитетом чији је покретач у роману *Пада Авала* генерацијски осећај осујећености, док је у роману *Сатови у мајчиној соби* потрага индивидуална и интимна, везана за кризу сећања која је универзална али никако апстрактна. Монолитној слици света у ком је жени припало да успоставља равнотежу између подмуклости и послушности с којим је суочена Јелена, јунакиња Биљане Јовановић, у роману Тање Ступар супротстављена је авантура градње и разградње флуидног идентитета.

У архетипски заснованим симболима, везаним за природу, воду, плодове земље и морска пространства, отварају се сви профили и потенцијали женског сазревања: проговара се о сексуалности, мајчинству, брачној љубави, одвајању од родитељског дома и заснивању сопственог огњишта. Одрастање је процес грађења и разграђивања емотивних односа, али и потраге за срећом и усхићењем: „Дјеца у нама живе за ватромете. Бића у нама живе за своје сусрете. Све оно вријеме између тетурамо међу прашином и сјенкама, опијени сјећањем на ватромет" (Ступар Трифуновић 2014: 93). Љубав и детињство повезују слике несигурности. „У љубави сам љута дјевојчица која се преображава у збуњену дјевојчицу, тужну дјевојчицу, уплашену дјевојчицу и, најзад, срећну дјевојчицу која себи то тако ријетко допушта, јер сва та лица и све те дјевојчице које се разголићују пред тобом, то је страшно за мене." (Ступар Трифуновић 2014: 137). Роман Тање Ступар Трифуновић афирмише лирски сензибилитет који се грчевито бори да конфликти и парадокси женског одрастања буду релевантни и легитимни. Покретање теме матрилинеарности у контексту романа *Сатови у мајчиној соби* важно је добрим делом и због питања на који се начин формирају женско-женски односи, због разјашњења „енигме" о томе како дејствује женска генеалогија, због потраге за одговорима на низ недоумица и непознаница, попут оних као што су: да ли се женска обележја наслеђују или перпетуирају, остављају ли мајке кћерима наговештаје и упутства о томе како живети у свету, како се поставити пред патријархалним молбама и принудама, а како пред мушким миљем и насиљем и, коначно, како макар окрњити врх леденог брега дуготрајног ћутања о свему што се женским зове, па макар било одсутно, расуто и скривено.

У прози Јелене Ленголд теме сексуалности, емотивне блискости, усамљености и страха од смрти отелотворују се изван оквира реконструкције сећања: ова ауторка опседнута је проблематизовањем границе између доживљеног и измаштаног. Њен свет не познаје историјске ни друштвене турбуленције, замрзнут је у туробним валерима неизвесне и напете потраге за срећом, страшћу и спокојем. Већ прича „Узроци", прва по реду у првој прозној књизи ауторке која је књижевну каријеру отпочела као песникиња, говори о томе како не постоје самоникла срећа и блаженство, већ је све условљено поштовањем ванвременских ритуала који су за емотивни спокој јунака нужни, колико год били ирационални. У овом случају, ради се о ритуалу као виду осигуравања брачне среће: супружници приређују обилну вечеру за пријатеље, следећи урбанизовани архетипски императив. „Заклаћемо метафоричку овцу", каже супруг; тај ритуал покреће жеља да се сачувају од деструктивног утицаја мартовских ида, „дана пуног месеца" који су „светковина бога Јупитера". Јупитер је муж Јуноне, богиње Месеца, напомиње нараторка, а у дане ида, „Римљани би му приносили заклану овцу на жртву" (Ленголд 1994: 9): стога ће брачни пар врховног паганског бога умилостивити вечером у знаку „великог, округлог, сјајног и потпуног Месеца" (Ленголд 1994: 9). Прича је испуњена тескобом и стрепњом, помешаним осећањима жеље да се тренутна срећа и хармонија сачувају заувек, и страха да би све лепо могло пребрзо нестати. Као што Шекспиров Тимон Атињанин гозбама за пријатеље обезбеђује њихову, испоставиће се несталну, љубав и дивљење, јунаци приче „Узроци" вечну срећу желе да обезбеде калкулантским, тренутним усрећавањем других. Опсесивно-компулзивно понашање, неспокој и слутње поништавају срећан и миран крај. У срцима брачних другова никада неће бити вере у трајност љубави и среће, о чему сведоче не само узнемирене птице, него и магла над реком.

Мрак онеспокојава, али ни светлост дана не доноси смирење, јер чак и сјај сунца јасно показује све оно што би јунаци желели да сакрију или игноришу.

У причи „Прозори" јунакиња (која је истовремено и нараторка) опседнута је сновима и смрћу, што се показује упоредним представљањем детињства и зрелог доба, с циљем да се покаже како ни до какве суштинске промене не долази са одрастањем, јер страхови и неспокој су неискорењиви; као дете, јунакиња измишља приче о опасностима и породичним трагедијама (другарици прича измишљену причу о сестри близнакињи коју је прегазио камион), сања снове у којима је напуштена и беспомоћна, што све наговештава депресију и несигурност у зрелом добу. У тренуцима брачне среће јунакиња само размишља о томе како ће се она и муж једном растати, или како ће се неко од њих двоје разболети па умрети. Њено жаљење због пролазности срећан и складан брак само је учинио конкретнијим: управо брачна срећа фокусира жаљење на пролазност, будући да јунакиња, како каже, зна да „срећа може постојати само негде где су појаве вечне" (Ленголд 1999: 29).

У за сада јединoм објављеном роману Јелене Ленголд *Балтимор* главна тема је писање, настојање јунакиње да напише роман, да споји свет чежње и маште са својим реалним, једноличним животом, да укрсти креативни процес са психотерапијом. Док исповест тече као селективно сећање на привилеговане тренутке радости и криза, терапија се одвија као низ сусрета са сновима, психотестовима, цртежима – једном речју, психотерапија је низ индукованих реакција и асоцијација, сажетак и имитација живота, управо оно што ће се преточити у књижевни текст. Блискост са читаоцем успоставља се кроз исповест – јунакиња без имена говори о својој породичној историји од успомена из детињства до трауматичних односа са мајком и амбивалентне блискости са мужем; исповест је део терапије, као што је и покретач терапије исповест. Трауме, страхови, сагрешења и тајне се из казивања читаоцу претачу у казивање психотерапеуту, али са више елемената симболичног и театралног. У психотерапијским сеансама јунакиња је суочена са другом женом, која је и лекар и супарница; терапеуткиња је и исцелитељка и оличење сваке непријатељске фигуре из емотивне историје главне јунакиње. Окосница *Балтимора* је писање као формативни чин претварања доживљеног, жељеног и маштаног у уметнички текст.

Писање књижевног дела се у стратегијама женског ауторства неретко скрива и маскира у нешто што не одражава тачно и егзактно сам ауторски процес: уметнички поступак маскира се у исповест, у привид интимности, у контемплацију и сећање. Обазриво и ненаметљиво а истовремено потресно и провокативно, анализирају се слике из живота жена и девојака, истражују тегобне теме старости и смрти, одрастања и сазревања, приповеда се о тугама и љубавима јунакиња и јунака, о зближавањима и разумевању, о неизлечивој усамљености у окружењу које је неретко преоптерећено историјом. Гротескност инерције и аутоматизма у људској егзистенцији једна је од честих тема које се супротстављају преосетљивости јунакиња и нараторки, које не успевају да достигну живот као идеалну равнотежу жељеног и оствареног. Ипак, стање кризе, потраге, преиспитивања и борбе за склад воде, ако не идеалном свету онда бар заводољавајућој егзистенцији која је далеко од принудних ограничења и неприродних подстицаја о којима је, не тако давно, говорио Џон Стјуарт Мил.

Литература

Гароња С. *Повратак у Аркадију*. Београд: Српска књижевна задруга, 2014.
Ленголд Ј. *Покисли лавови*. Београд: Српска књижевна задруга, 1994.
Мркаљ Љ. *Испричавалице*. Београд: Српска књижевна задруга, 2014.
Ступар Трифуновић Т. *Сатови у мајчиној соби*. Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2014.
Тодић М. *Модерно дете и детињство: модели фотографске репрезентације детета*. Београд: Службени гласник, 2015.

*

Lengold J. *Lift.* Beograd: Stubovi kulture, 1999.
Mil Dž. S. „Potčinjenost žene." Džon Stjuart Mil, Herijeta Tejlor Mil. *Rasprave o jednakosti polova*. Preveo Ranko Mastilović. Beograd: Filip Višnjić, 1995.
Stoller R. *Sex and Gender.*

Vladislava S. Gordić Petković

THE IMPORTANCE OF GENDER-SPECIFIC EXPERIENCE IN CONTEMPORARY SERBIAN FICTION

Summary

The subject matter of women's experience turns into a confusing issue due to a lack of bold and resolute critical reconsideration of the plots dealing with female growth and development. The paper sets out to explore the perspectives and strategies of transposing gender-specific existence in contemporary Serbian fiction and to illustrate radical changes in the concept of reality and writers' concern with the fidelity to women's experience. The fictional realism of the contemporary age will also commit itself to young or middle-aged individuals that passionately struggle to define their aims and objectives so that they could fit into a newly constructed and acquired concept of reality.

Jelena Lengold, Ljubica Mrkalj, Slavica Garonja and Tanja Stupar Trifunović use various symbols in their search for meaning within a repetitive paradigm of dreams, obsessions and traumas: their coming-of-age narratives deal with both the invention of solitude and the fear of happiness which at times becomes as unbearable as the fear of death, while the intense awareness of love's fragility and inability to promise eternity stems from the turbulent political and family histories. The narratives analysed in the paper focus upon the concept of growing up, the idea of winning an everlasting love and coping with its numerous triumphs and tribulations.

The novels and stories analysed in the paper demonstrate show that the distinction between the world of memory and the real world narrows, as the narratives range from intimate confession in letters and journals to the accounts of dreams and fantasies introducing verbal and structural experimental practices which involve shifting points of view. The literary transformation of women's experience has to cope with antagonistic and ambivalent attitudes towards the tradition and the practices of gynocriticism, since the mediation of women's experience calls for the fundamental reconstruction of those epistemological and interpretative norms and practices related to the making of a literary work. Afraid that her unique experience might be transformed into a cliché, a woman author is always asking the question of relevance – is the experience of a woman's growing up and reaching maturity important enough to be fictionalized?

Key-words: novel, growing up, women's experience, poetics, experience, autofiction.

821.163.41.09 Андрић, Иво
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch10

Јован М. ДЕЛИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност са
јужнословенским књижевностима

АНДРИЋЕВА *ТРАВНИЧКА ХРОНИКА* – СУСРЕТ ИЛИ СУДАР ТУЂИХ ЉУДИ И СВЈЕТОВА

Травничка хроника приповиједа о времену између 1806. и 1814. године, када су се у малом босанском граду Травнику срели представници трију тадашњих великих сила: Турске, Аустрије и Француске, везири и конзули. Сви су они – за Травник и за себе – туђини и странци. Сви су, међутим, у неком сукобу на историјској сцени и сви играју неку улогу у том позоришту сјенки и лутака. У раду се прате основне сижејне линије и главни носиоци улога.

Кључне ријечи: Роман, хроника, оквир, алегорија, иронија, писци, позориште, глумци, улога, маска, странац, везири, конзули, сукоб, религија, цивилизација.

Роман *Травничка хроника* Иве Андрића нашао се већ у часу објављивања (1945) у сјенци планетарно познатог романа *На Дрини ћуприја* (1945), касније овјенчаног Нобеловом наградом за књижевност (1961), а онда и једног од најзгуснутијих, најкондензованијих и најстроже компонованих романа не само у српској књижевности – *Проклете авлије* (1954). *Травничка хроника* је остала престрого вреднована и недовољно пажљиво прочитана, а и пажња тумача је више била усмјерена на однос романа према историји, односно историјској грађи и документима, а не на структуру романа, његово значење и вредновање (Šamić, 1962). А ријеч је о изузетном дјелу, које је у много чему најавило *Проклету авлију*.

Ово је једини Андрићев роман који у својем наслову има амбивалентну ријеч *хроника*, иако се Андрићу приписују још двије хронике – такозвана „Вишеградска хроника", како се, не баш ријетко, назива *На Дрини ћуприја*, и „Сарајевска хроника", односно *Омер-паша Латас*. Сам писац није давао повода за овакве типолошке ознаке својим романима; штавише, дистанцирао се од њих. Од свих својих романа једино је *Травничку хронику* већ насловом као хронику означио.

* jovandelic.delic@gmail.com

То може сугерисати повлашћени статус историје и поштовање историјске грађе у овом роману, о чему је довољно писано. Али то нас може навести на опасну редукцију романа на само историјска збивања и на историјске прилике у Травнику у периоду 1806–1814. године, односно на поједностављено схватање историјског романа као успостављања „реалне" слике свијета у одређеном периоду. При том се заборавља један од кључних Андрићевих поетичких ставова – да литература почиње тек када чињенице, па и историјске чињенице, почињу да лебде.

Вријеме о којем се у роману приповиједа ограничено је на непуних осам година: од краја октобра 1806. до краја маја 1814. године; вријеме поредиво са оним о којем приповиједа Толстојев *Рат и мир*. То је на свјетској сцени Наполеоново вријеме – доба његових ратова и освајања, али и суноврата до коначног пораза и слома. А на јужнословенској историјској позорници то је вријеме Првог српског устанка – Карађорђеве буне – догађаја који је потресао турско царство и најавио даље и теже потресе који ће трајати цијело стољеће, па Наполеоновог продора у Далмацију и Боку, односно у близину турске царевине, па и Травника као најзападнијег мјеста те царевине. Турско царство се на свом западном ободу потресло споља – Наполеоновим продором – и изнутра – Карађорђевом буном. Погранична Аустрија је пажљиво пратила догађаје, припремајући се да у повољном историјском тренутку попуни упражњено мјесто, које ће настати поразом Наполеона, а касније слабљењем и повлачењем, односно потискивањем Турске.

На дипломатском плану, те драматичне промјене и слутње онога што ће донијети крај деветнаестог и почетак двадесетог стољећа пратиће самим почетком деветнаестог вијека отварање конзулата, прво Француске, а онда и Аустрије, у малом везирском мјесту Травнику, које одједном добија на међународном значају постајући дипломатска позорница. То мало, тјескобно мјесто између брда која се „руше" према долини Лашве, мјесто које личи на *пролаз*, постаје мјесто сусрета и судара цивилизација, односно свјетских интереса Турске и западних сила – Француске и Аустрије.

Поједностављено је и нетачно рећи да је то сусрет и судар Истока и Запада, а при том под Истоком подразумијевати Турску, а под Западом Аустрију и Француску. Андрићев роман, али и Андрић као историчар, далеко су од сваког поједностављења. Нити је Запад јединствен, нити је оно што се Истоком зове, а што обухвата Османско царство, међусобно усаглашено и повезано.

За тумачење романа важно је и када је писан и написан. Писац је сакупљао грађу дуго, у вријеме свога дипломатског службовања на југозападу Европе. Грађу је, очито, брижљиво чувао и носио собом и у најгорим временима. Судећи по приповијеткама „Љубав" (1926) и „Тишина" (1936), одавно је почео да ради на литерарном обликовању грађе за *Травничку хронику*, али испод текста романа стоји написано: „У Београду, априла месеца 1942. год." (Andrić, 1986: 533). Роман је, дакле, написан априла 1942. у окупираном Београду, у пуном јеку Другог свјетског рата, у пуном налету Хитлеровог освајања свијета. Знајући за Андрићеве алегоријске текстове о Првом свјетском рату, али и за Андрићеву склоност алегорији, сасвим је природно и вјероватно да и овај роман може имати и алегоријско значење. Андрићев поетички став је Шехерезадин архетип – да је приповиједање одбрана од смрти. Априла 1942. је, као и октобра 1806, изгледало да је свијет, или барем Европа укљу-

чујући и Русију, добио господара и освајача. Андрићев роман приповиједа и о томе да се Наполеонов поход завршио катастрофално по Француску и понижавајуће по њеног конзула у Травнику.

Травничка хроника има пролог и епилог који граде прстен око романа са далекосежним алегоријским значењем. На почетку и на крају романа најугледнији травнички бегови ритуално пију кафу и пуше у Лутвиној кахфи – митизованом и издвојеном мјесту – и разговарају о доласку, односно одласку конзула. На почетку су веома забринути због доласка „влашких конзула", странаца, туђина и непријатеља са којима може доћи свако зло. Најстарији и најугледнији међу беговима, Хамди-бег Тескереџић, каже да конзулска времена неће трајати вјечно и да су они – бегови – ту своји на своме. Стари мудрац не умије да изговори име цара од кога дрхти Европа – Бунапарта – што се мора протумачити као пишчева иронија. Хамди-бег већ у прологу вјерује да ће Травник видјети леђа конзулима који тек треба да дођу, што се у епилогу и потврђује. Остаће на крају побједничка тишина, пријатна беговима а страшна странцима. Потврђује се симболична слика простора, односно правника као *пролаза.* Прича о конзулима, односно о Наполеоновим походима и слому, има у Другом свјетском рату, у окупираном и бомбардованом Београду, одбрамбену алегоријску функцију. Повлашћени носилац алегоријског значења прстена романа јесте Хамди-бег Тескереџић, који потврђује Шехерезадин архетип као Андрићев поетички став.

Роман приповиједа како се у малом и тијесном Травнику сусрећу и сударају царски везири, француски и аустријски конзули и домаће становништво, свако носилац својих интереса, међусобно непомирљивих, чак и непријатељски супротстављених. Главни јунаци су – по својим функцијама и историјским улогама које играју у том живом позоришту – неминовно и непомирљиво у сукобу. Ту влада готово апсолутни несклад међу вриједностима; његошевски „састав паклене несложе". Отуда и метафора позоришта и глумаца у *Травничкој хроници*, иначе честа у Андрићевим романима.

Мало, тјескобно мјесто Травник препуно је унутрашњих напетости. У њему столује везир, који је ту често доспио по каквој казни или својој несрећи, или му је дата прилика за доказивање ради даљег напредовања. Ниједан везир није из реда домаћих муслимана, већ је сваки странац, постављен и послат из Стамбола као оличење царске власти. Ниједан се не задржава дуго у Травнику. За седам и по година, о којима роман приповиједа, промијенила су се тројица везира: Хусреф Мехмед-паша, Ибрахим Халими-паша и Али-паша.

Домаће становништво, нарочито муслимани, не прихвата ниједног везира као „своја", нити било који може биди добар. За њих је сваки нови гори од претходнога, а „најбољи је онај који је дошао до Прибоја, па се одатле вратио у Стамбол и никада ногом није ступио у Босну". Сваки везир је *туђинац* и *странац* који Босну и Травник доживљава као злу судбину, казну или пакао. Везиров једини ослонац је његова пратња; све друго је несигурно и непоуздано. Од домаћег свијета, па и муслиманског, одвојен је језиком, образовањем, навикама, културом и поријеклом. Хусреф Мехмед-паша је Ђурђијанац; дјететом је као роб доспио у Цариград, а већ као тридесетогодишњак постао везир у Египту, одакле је – послије тамошњег неуспјеха – доспио у Босну. Љубитељ мора и живота на мору, запао је у босанску зиму

и континенталну затвореност, па је Босна за њега диваљ и пуст крај; ужасна туђина на који се никако није могао навићи.

Упркос великим овлашћењима, над везиром је неизвјесност и царски мач, односно свилен гајтан. Зато мора бити звјерски опрезан према гостима, поготову царским изасланицима из Цариграда, који носе јавно похвале и скупе дарове за везира, а скривено катил-ферман и свилен гајтан. У игри која личи на позоришну трагикомедију, Мехмед-паша је бржи и лукавији од својих непријатеља, па ће отровом предухитрити џелата. Привидно господар који управља Босном у име самога султана, везир је странац у дивљем и туђем свијету, смртно угрожен од онога у чије име влада.

Мехмед-пашу смјењује стари Ибрахим-паша, рушевина која ходa; гротескна фигура која личи на птичје страшило, али ипак глумац у овом Андрићевом позоришту: он је кип бола који достојанствено лаже, тежак, непомичан и хладан. Опсједнут свргнутим султаном Селимом III и његовом злом судбином, он је у свом унутарњем лудилу страшнији од свога спољашњег страшног изгледа. Тврд у својој хладној несрећи, он је дубок меланхолик чија лична и породична судбина потврђује његов песимизам. Он зна да догађаји много не зависе од човјека, али је човјеково како ће те догађаје јавно примити. Отуда његова хладноћа и глумљено достојанство гротескне фигуре – достојанство птичјег страшила. Упркос везирском положају, богатству, бројној породици и минулој слави, завршиће живот у прогонству, породица ће му потријемити од куге, а богатство ће му опљачкати моћни и анонимни грамзивци.

Трећи везир, Али-паша, потпуно је супротан својим претходницима: овај неуки, сурови и крвави управљач само признаје силу и насиље, несвјестан да се само насиљем и крвопролићем не може ни дуго, ни успјешно, а поготову не трајно управљати народом. Превише се поуздао у своје сурове Арнауте.

Иако изразито различити, ниједан везир нема присан контакт с Босном ни са њеним становништвом, без обзира на то што су и Босна и њени људи под везирском управом. Сваки је туђин и странац. Царска власт и домаће становништво су у пуном неразумијевању све до Али-пашине крваве страховладе и народне побуне. Али и сам султан је према везирима неповјерљив, па их често мијења и пријети им драконским казнама. Хијерархија власти подразумијева неизбјежну хијерархију страха и близину смртне опасности. Та удаљеност и отуђеност везира од земље и народа којима управљају, међусобно потпуно неразумијевање, законита је константа у овом роману. Врховна власт је туђа и страна Босни и њеном међусобно супротстављеном становништву. Зато су природни страх, мржња и непријатељство домаћег становништва према везирима; зато је најбољи онај везир који није ногом ступио на босанско тло, а сваки који ступи јест зло које ваља подносити.

Запад оличавају конзули: француски, Наполеонов – Давил – и аустријска двојица – фон Митерер и његов насљедник фон Паулић. При Давиловом доласку у Травник домаћи Турци су се правили као да га не примјећују, а хришћани се нијесу смјели осврнути. То је већ наговјештај односа међу супротстављеним свјетовима у *Травничкој хроници*. Одмах по доласку Давил пада у „неочекиван тродневни затвор", пошто је дошао у вријеме Бајрама, чиме му је свака активност ограничена. Осјећао се у Травнику „изгубљен у овој дивљини", „у дугој ноћи"; сагледавао ретроспективно свој живот који му се указивао као нов, непознат, па и стран, те је

у најдубљим тренуцима самоспознаје *изгледао самоме себи непознат и странац*. Приликом прве посјете везиру доживио је понижење и излив травничке мржње и презира домаћег становништва, тако да ће му тај кратки, мирни пут остати урезан у памћење као тежак и значајан сан. Отварање капије на везировом Конаку приликом првог пријема доживио је као отварање позорнице, па се тема позоришта и јунак као глумац везују и за његову сижејну линију. На тој позорници ће Жан Давил „непуних осам година играти разне сцене једне исте, тешке и неблагодарне улоге" (Andrić 1986: 35). И Давил је, као и везири, странац и глумац, с тим што је он стран и непознат и самом себи. Ово страшно осјећање странца појачава се при крају романа, када је Давил нагло урушен и остарио, сам и напуштен, без новца пред неизбјежну поразну и понижавајућу селидбу из Травника, а у тренуцима предосјећања неминовног Наполеоновог пораза *туђа му је чак и сопствена коса на глави* (Исто: 454); чак му се и његово животно пјесничко дјело – *Александрида* – недопјевано и никад завршено, показује као *сувишно* и као *логички и временски апсурд*.

Давил ће и свога првога сарадника, младог Дефосеа – доживјети као *туђина* и *странца*. Уз то, Босна је за њега фатум зла и проклетства, а становници као дно примитивизма и „дно стварности". Капија Конака – везирове резиденције – пореди се, из Давилове психолошке перспективе, са ружним џиновским устима гротескног чудовишта, па ће приликом посјета везиру и сам конзул бити прогутан и доспјети у утробу тога чудовишта. Ту ће француски конзул доживјети *дно стварности* и отуда ће се понекад враћати *као из гробнице*.

Долазак аустријског конзула фон Митерера још више је узнемирио домаће Турке него долазак Француза, иако су прикривали своју мржњу на „најезду странаца". Двојица конзула са породицама, практично без пратње и помоћног особља, доживљавају се као *најезда странаца*. О томе какав је однос чаршије према конзулима најбоље казује исказ једног чаршилије; „Једно шаров, а друго гаров. Оно пас, а ово му брат" (Исто: 108).

Конзули су противници већ по функцији прије него што су се срели и упознали. Давил сматра својим великим дипломатским успјехом што је успио да задржи колегу аустријанца четрнаест дана у Дервенти, у понижавајућем положају, плаћајући то понижење колеге супарника сувим златом. Аустријски пуковник Јозеф фон Митерер с лакоћом окреће римокатолике у Босни против безвјерног, револуционарног француског, Наполеоновог конзула. При том упозорава на француску ратну војну пријетњу Босни, на ратну опасност због присуства француске војске у Далмацији, чиме успијева да демонизује француског колегу. Фон Митерер је за Давила сувише стар, а Давил дјелује фон Митереру млад и неозбиљан за деликатан дипломатски посао. Од првог сусрета су заузимали комичан „надувен званичан став" док су им глас и очи скривали потиснуту заједничку жалост и међусобно дубоко разумијевање истинских сапатника у тијесној касаби. У извјештајима о првом сусрету обојица пишу о „бескрајном двобоју двојице дивова по оштроумности", с тим што сваки себе представља као побједника. Њихову комичну позицију најбоље илуструју два поређења: конзули су се међусобно упорно борили као закрвљени пијевци, али су их тежак живот и зла судбина упућивали једног на другога, нарочито у тренуцима болести и породичне несреће као што је болест и смрт Давиловог сина, или у тренутку обнављања породице и рођења Давилове ћерке. Обојица су морала да живе у

тешким условима и да се боре са спорим и непоузданим турским властима. Али та „двојица прогнаника" радила су свим средствима и на свим подручјима један против другога и у тој борби су личили на позориште лутака: „*као две послушне лутке на дугим конопцима*" (Исто: 118) (Подвукао Ј. Д.).

Иако је војнички крута, једнострана и недовољно продуховљена фигура, и фон Митерер је глумац: прича како Француска спрема напад на Аустрију, скривајући војне припреме своје земље против Француза.

Фон Митерера смјењује млађи, полетнији, несаломиви фон Паулић – „царски аутомат" по ефикасности и предузимљивости – тврд као стијена и хладнији од леда, прејак противник урушеном и уморном Давилу. Он ће бити тај који ће, наизглед учтиво и саучеснички, а заправо цинично, обавијестити писмом француског колегу о Наполеоновом слому и дефинитивном крају. Тако Француз од аустријског конзула сазнаје о пропасти своје државе, што несумњиво јесте дипломатски пораз, чак и понижење.

Најзад, домаће становништво је разједињено, чак међусобно непријатељски супротстављено. Муслимани – бивши хришћани који се међусобно осјећају и зову као домаћи Турци – неупоредиво су у најповољнијем положају. Они су „чаршија"; језгро градског становништва; они држе чаршију и затварају је углавном у данима одсуства власти. Тада наступају кратки периоди својеврсног колективног лудила, ирационалног излива бијеса и насиља, терора и злочина. На мети су прво православци, Срби, које хватају по чаршији или их доводе са стране, садистички муче, даве конопцима, одсијецају им главе и набијају на коље, па на комаде људског меса скачу гладни чаршијски пси, или их удављене, већ мртве, вјешају. Дјеца присуствују уживајући у злочину и замачу у људску крв своје ножиће. Ове сцене мучења и масовног крволочног лудила и насиља имају своје упориште у историјским документима. У насиљу по правилу предњаче најнижи и најнедостојнији мушкарци.

Између „домаћих Турака" и „влашких конзула" влада неповјерење, отворена мржња до нескривеног непријатељства, што се види на више мјеста у роману, а нарочито приликом првог Давиловог проласка кроз чаршију и посјете везиру.

Православци немају никакву заштиту и наивно, лудо и неосновано сањају о доласку трећег, руског конзула, који би их заштитио. Њихове црквене старјешине су изложене притиску и терору, а митрополит им је странац, Грк. Па ипак ће браћа Фуфићи наћи некакав новац за откуп свога измученог и затвореног јеромонаха Пахомија; човјека скупе ријечи и свезаних уста, који ће само једном показати своје курјачке зубе и изговорити реченицу:

„Слушај шта ти кажем, комшија: избиј ти то из главе!" (Исто: 424).

Та реченица је праћена неким веселим подругљивим, чак радосним објешењачким смијехом и упућена је на уво Давни, који је јавно образлагао како сви хришћани треба да се окрећу Французима, јер ће Наполеон још овога љета покорити једину преосталу непокорену Русију. То је на тренутак отворило јеромонаха, да би се одмах потом затворио тврђе од дубровачке браве.

Ипак се некако на периферији одржава живот и међу Србима; пече се ракија уз присуство анонимног гуслара и под будним оком мајстора Танасија, свог усмјереног на ватру, казан и танак млаз драгоцјене течности, у чију славу је исписан цио један пасус. Газда Петар Фуфић одржава ватром и ракијом живот и наду у опстанак,

а божји човјек, гатар и пророк Марко из Џимрија, безазлен и на посној храни, прориче горке и тешке дане и догађаје.

Римокатолици су се уздали у заштиту бечкога цара, односно аустријског конзула и представљени су у роману упечатљивим фигурама фратара; чак њих четворица се јављају под пуним именом: фра Лука Дафинић, фра Мијо Ковачевић, фра Иво Јанковић и фра Јулијан Пашалић. Сви се изразито критички односе према Наполеону и његовом ставу према папи.

Зато су Наполеону изразито наклоњени Јевреји, па и француском конзулу, јер је француски цар за њих „добар као добар отац", што је изазвало подозрење хришћана.

Сви ће се наћи на удару Али-пашиног зулума и зле управе насиљем, када се у народ утјерује страх у кости, а из народа се исисава и истјерује новац. Када Али-паша затвара фратре, Јевреје и јеромонаха Пахомија, фон Паулић се одмах залаже за фратре и ослобађа их, Давил и за фратре, а нарочито за Јевреје, па су и они ослобођени, а једино нико не моли за Пахомију, па ће православнога свештеника откупити његови Срби, газде Јован и Петар Фуфић.

Међу „домаћим становништвом", дакле, постоје изразите разлике у статусу, супротности и напетости све до терора и садистичког убијања, безакоња и колективног лудила.

Пошто смо у кратким цртама представили везире, конзуле и четвороструко домаће становништво, показавши напетости и супротности међу њима, задржаћемо се кратко на односу конзули–везири. Хусреф Мехмед-паша је дошао као најава конзулских времена, с великим поштовањем за Наполеона и за све француско, што је било врло повољно за Давила. Али и везир је не само велики глумац већ и режисер. Управо је његова крвава глума и режија ужаснула француског конзула. Ријеч је о смрти капиџибаше у везировом Конаку.

Као миљеник свргнутог султана Селима III, Мехмед-паша је био изложен смртној опасности. Султанов капиџибаша доноси Мехмед-паши на дар јавне почасти, скупоцјене дарове и ферман којим се потврђује његово везирство на Босни, али и тајни катил-ферман с планом о убиству. Мехмед-паша зове у посјету конзула и глуми срећног човјека, јер је стекао наклоност и повјерење новога султана. Везир је сазнао да му капиџибаша доноси смрт, па га је предухитрио непримјетним тровањем, уз наизглед срдачан и пријатељски дочек и пријатељску вечеру приређену њему у част. У тровању је имао деликатну улогу Давна, конзулов службеник, тумач и љекар. Живот постаје крвава представа. Сјутрадан Давна обавјештава Давила о капиџибашиној изненадној смрти. Везир глуми дубоку потресеност, а Давил схвата да живи међу злочинцима и убицама и да не може бити сигуран ни у свој живот у крвавом позоришту сјенки. Ријеч је о дубоким цивилизацијским разликама двојице људи, припадника различитих цивилизација, упркос личној наклоности и пријатељству.

Други неспоразум тиче се такође позоришта, односно Расинове драме *Бајазет*. Конзул доноси везиру, као љубитељу позоришта, дјело репрезентативног француског писца с оријенталном тематиком, увјерен да чини најбољи и најпригоднији гест за француско-турске односе. Давил наглас чита драму уз помоћ лошег Давниног превода, а код сцене разговора између Бајазета и султаније везир прекида читање смијући се „безобзирношћу човека друге цивилизације" уз коментар да тај пјесник не зна шта говори: искључено је да велики везир упада у султанов харем и разго-

вара са султанијом. Од добре атмосфере и очекиване књижевне блискости није остало ништа осим дипломатског неуспјеха. Цивилизацијски неспоразуми су крупни, упркос личној блискости и доброј намјери двојице образованих људи. А колика је међусобна блискост конзула и везира види се и по томе што Давил једини зна дан Мехмед-пашиног одласка и што се праштају присно и пријатељски.

И Ибрахим-паша је много ближи француском конзулу него фон Митереру, али и са њим долази до два крупна неспоразума. Први је погибија на превару Французима наклоњеног капетана Церића, чији живот Давил није успио да измоли од везира. Та конзулова молба показује дубоко неразумијевање турске власти и представља неку врсту дипломатског инцидента. Други неспоразум је страшнији и Давил га доживљава као *дно стварности*: Ибрахим-паша, у присуству оба конзула, наређује да се, уз друге ратне трофеје, проспе гомила одсјечених и усољених људских ушију, како би се показала величина турске побједе над српским устаницима. Пред том сценом конзули су остали слеђени. Ријеч је, очито, о цивилизацијском шоку.

Али правог, неуког, крвавог и суровог управљача Давил ће упознати први пут у сусрету са трећим травничким везиром, Али-пашом и његовим Арнаутима. Ту је сваки контакт цивилизацијски неспоразум, упркос личној везировој љубазности према конзулу.

Иако и конзули и везири доживљавају Босну као страшно и зло мјесто са злим људима, свој боравак у њој као проклетсво и прогонство, а себе као туђинце, странце и прогнанике, постоји понеки лик који покушава да према Босни изгради другачији однос. Такав је „млади конзул", односно Давилов помоћник Дефосе. Одликују га брзина расуђивања, смјелост у закључивању, знање турског језика, познавање безброј чињеница, бистрина ума и оштрина духа, осјећање стварности, сјајно памћење, начитаност, одговорност за свијет и сазнање, одсуство предрасуда, креативност, спремност на контакт и комуникацију, радозналост, али и атлетска грађа и физичка љепота. Он не мисли о Босни као о проклетој земљи и оличењу зла, већ се окреће свијету у који је бачен и пише књигу о животу у Босни. Он је увјерен да се одлучне битке за одржавање личности морају водити тамо гдје је човјек бачен, а човјек је ријетко у прилици да бира мјесто гдје ће га судбина бацити, посебно у драматичном историјском времену.

Представа о Босни као фатуму зла јесте – увјерен је Дефосе – искривљена представа странаца. То што је странцима у Босни живот тежак и непријатан не доказује ништа. Не може се вриједност и значај једне земље мјерити по томе како се у њој осјећа конзул једне стране земље. Дефосеу се земља отвара и он чита из њених слојева њену прошлост. Ту је све некропола над некрополом, светилиште на светилишту. Изнад римске цесте је средњевјековна калдрма, а изнад ње турски друм. Све су то, а нарочито гробља, докази континуитета живота, а не пустоши. Давил помишља да би овај младић могао да објасни и оправда „све страхоте и ругобе ове земље". Он то доиста и чини пишући књигу о Босни; књигу која је сва о другом и о стварној стварности. Захваљујући том живом осјећању сварности, Дефосе има способност да објективно анализира живот око себе, па и гробља као информације о животу.

„Млади конзул" посјећује повученог и затвореног јеромонаха Пахомија, кога нико не штити; улази у јеврејске куће; разговара са фратрима и склапа пријатељс-

тво са младим фра-Јулијаном Пашалићем; обилази позориште; гледа како се мјери роба и продаје вуна; како сељак купује косу; одлази код најзанимљивијег јунака у роману, Мариа Колоње, и води с њим незаборавни разговор. Зато ће се у одласку сјетити само овога јединственога доктора. Дефосе одмах увиђа значај и изузетност свијећом вјечно освијетљеног Абдулах-пашиног гроба и брзо сазнаје историју његовог живота. Жива и чулна младост усмјерава „младог конзула" према дјевојци Јелки и према госпођи фон Митерер, али му отвара очи и за чобаницу с преслицом у руци, у камењару и трњаку, без видљивога стада.

Дефосе се критички односи према Наполеоновим ратовима и још критичкије према Давиловој поезији, иако познаје класицизам и са лакоћом цитира Боалоа. Млад, жив, с урођеним јединством знања, разума и интуиције, Дефосе је брзо продирао у суштину ствари, не задовољавајући се туђим предрасудама, иако није лако двадесетчетворогодишњем Парижанину живјети бачен у „турски Травник", у „прву велику пробу за живот". Он је брже и боље упознао Босну и Травник од било кога странца који је туда прошао за конзлских времена, а прошлост Босне боље и од самих Травничана.

Значајно мјесто у *Травничкој хроници* имају припадници „трећега свега". На то указују два велика проучаваоца Андрићевих дјела: Иво Тартаља (Тартаља 1979) и Радован Вучковић (Вучковић 2011). О лику Мариа Колоње Тартаља је писао тако да још дуго неће бити потребно да се овај лик изнова освјетљава. Ђовани Марио Колоња – dottore illirico – један је од најуспјелијих и најзагонетнијих Андрићевих ликова. Његовом обликовању писац је посветио посебну пажњу: он је као књижевни јунак претрпио највише измјена у односу на свог историјског прототипа (Šamić 1962: 68). Изузетном способношћу и болесном склоношћу ка уживљавању до идентификације са другим Колоња је Ћамилов претеча и најава кључног композицијског решења у *Проклетој авлији* (Тартаља 1972: 211–222). Тако се, наиме, може разумјети његов исказ: „Ја сам... ја сам [...] Турчин... јесам Турчин бољи од тебе" (Andrić 1986: 349), чиме се потврђује далекосежност и погубност првога лица и наговјештава чувено Ћамилово „признање", односно средишња композициона тачка у *Проклетој авлији*: „Ја сам то".

Андрићев Колоња је скептик и филозоф кога карактерише аристотеловска *доследна несталност*; он је „способан за необичне залете, али сачињен од елемената који се лако једине са околином и носе у себи сталну тежњу да се вежу и поистовећују с оним што их окружује". Он је сав служио једној страсти, без мјере, одређенога циља и обзира: „да продре у судбину људске мисли ма где да се она јавила и ма којим правцем ишла" (Исто: 288). Самим тим је морао бити „без корена и равнотеже", отворен за све и свја. Овај „мјешанац" – као Џем и Ћамил – од оца Млечанина, рођеног у Епиру, и мајке поријеклом Далматинке, освјетљава Дефосеу Босну и Травник из посебног угла, залажући се за равноправност мисли изречене „у овој думачи" са оном у Паризу и Риму. Колоњина идеје, као и Дефосеове, блиске су неким Андрићевим идејама из дисертације, али и из *Знакова поред пута*.

И Колоња носи на лицу конвенционалну маску, али се испод ње крије крајње осјетљиво и трагично лице. Он најбоље зна и осјећа шта значи „родити се и живети на ивици између два света, познавати и разумевати и један и други, а не моћи ништа учинити да се они објасне међу собом и зближе, волети и мрзети и један и други,

колебати се и поводити целога века, бити код два завичаја без иједнога, бити свуда код куће и остати заувек странац: укратко: живети разапет, али живети као жртва и мучитељ у исто време" (Исто: 328).

Трагично је, дакле, припадати „трећем свету" и бити неминовно странац, расцијепљен и разапет између свјетова. Зато ће Колоња остати у Дефесеовој свијести као кључна личност и риједак дух. Трагично је распет посредовати и страдати у том посредовању.

Том „трећем свету" такође припадају тумачи и помало љекари Давна и Рота. Живот између свјетова усмјерио их је на довијање и прилагођавање, уз крупне менталне поремећаје који прате њихово неодређено поријекло и непоуздане идентитете. То је нарочито видљиво код Роте у тренуцима распадања његове личности, односно у судару са човјеком – хладном чврстом стијеном и сантом леда, фон Паулићем.

Давна је глумац са више образина; странац бачен у Травник. Недостатак стабилности, чврстог идентитета и јаке личности надокнађује претварањем и посједовањем мноштва маски. Суров према потчињенима, понизан према моћнима, са даром за глуму, спреман је да се савршено умијеша у злочин – тровање капиџибаше – али га искупљује љубав према сину за кога све жртвује. Зато је захвалан Давилу што му је сину испословао намјештење, па му вјерно и одано служи.

Ликови „трећег света" настоје да припадају и осталим двама, да их премосте, али по правилу западају у провалије између свјетова. Није случајно Колоња нађен мртав у провалији.

И љекари, по природи свога посла, настоје да премосте свјетове и да спасавају човјека. Мада „ништа не говори, нигде не иде, ни с ким се не дружи, него гледа свој посао и своју кућу", Мордо Атијас је спреман да помогне свима. Он наслеђује генерацијама преношена љекарска искуства, знања и вјештине, књиге и љекове, остајући „на свом месту, непомичан, хладан и ћутљив".

Само с једним посјетиоцем се Морто Атијас задржао дуже, а то је „ликар" и травар фра-Лука Дафинић, због чијих љекарских послова је манастир често кажњаван и био на штети, а који је од срца помагао људима разних вјера и свјетова. Његов лик је моделован уз доста топлог хумора и нешто блаже ироније. Фра-Лука је био одушевљени и непоправљиви пријатељ болесног дијела човјечанства; он је на својој страни, за пријатеља, имао цијелу природу, а на супротној два велика противника: мишеве и фратре.

Немогуће је успоставити хармонију међу завађеним и сукобљеним свјетовима, али је хвале вриједан сваки напор који се за ту хармонију бори. Човјек је у *Травничкој хроници* доминантно странац чак и када успостави присну везу у комуникацији са свијетом у који је бачен; чак и када тај свијет разумије и оправдава. Та позиција странца битно је обиљежје човјековог положаја у свијету, његове егзистенције. Тако човјека види и осјећа и Марио Колоња. По том виђењу и осјећању човјека у свијету Андрић је близак Камију, иако се међу њима не може успоставити генетска веза. Камијево име – једно од ријетких – поменуће Андрић у својој свечаној програмској бесједи, стокхолмској бесједи, назвавши га *непрежаљени Ками*. Међу њима се, међутим, тешко може успоставити генетска веза.

Ипак се понешто и понеко вине и уздигне изнад и из травничке „думаче", и стекне глас, равноправан или супериоран, ономе из Париза и Рима.

Литература

Вучковић Р. *Велика синтеза о Иви Андрићу*. Београд – Ниш, 2011.
Тартаља И. *Приповедачева естетика*. Београд, 1972.

*

Andrić I. *Sabrana dela Ive Andrića*, *Knjiga druga*, *Travnička hronika*. Sarajevo, 1986.
Šamić M. *Istorijski izvori Travničke hronike Ive Andrića*. Sarajevo, 1962.

Jovan M. Delić

ANDRIĆ'S *BOSNIAN CHRONICLE* – AN ENCOUNTER OR A COLLISION OF FOREIGN PEOPLE AND WORLDS

Summary

Since it appeared, Andrić's novel *Bosnian Chronicle* has been in the shadow of the renowned *The Bridge on the Drina*, although it is an extraordinary and very carefully composed work. This paper does not take an imagological perspective, although it comes close to it, owing to the direction of the research.

The small Bosnian town of Travnik, the seat of viziers and an administrative center, was the place where different worlds and great powers of the time met and also collided between 1806 and 1814: Turkey, represented through its viziers, France and Austria, represented through their consuls. The novel follows the sujet lines of particular characters with special focus on their misunderstandings. Characters play their parts so that their comic and grotesque features come to the light, and occurring before the reader's eyes are alternately a puppet show and a bloody drama of a battle for one's bare existence. All foreigners – the viziers and the consuls, with the exception of Des Fosses and the doctor – see Bosnia as a cursed place and themselves as foreigners and aliens, even outcasts. Both the viziers, Turkish officials, and the consuls feel as foreigners.

Rare and extraordinary are those who are capable of penetrating Bosnia and sensing its rich and dramatic history, and also its no less dramatic present with heavy international and creedal opposites existing among the locals: the Muslims, Orthodox Christians, Roman Catholics, and Jewish. Andrić presented a Njegoš-like vision of the world as the „make of infernal discord", but he also introduced a thin hope for the possibility of understanding that world, which is the first step towards solving the dramatic conflicts.

Key words: novel, chronicle, frame, alegory, irony, writers, theater, actors, role, mask, foreigner, viziers, consuls, conflict, religion, civilization.

821.111.09 Џојс, Џејмс
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch11

Мина М. ЂУРИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност са
јужнословенским књижевностима

SLAV У ДЕЛУ ЏЕЈМСА ЏОЈСА**

У овом истраживању анализирају се поједини *словенски* сегменти Џојсовог текста – од раних дневничких бележака из Пуле и Трста, *Стивена јунака*, преко *Уликса* до *Финеганового бдења* – не би ли се показало на који начин се у назначеном контексту, међу осталим (јужно)словенским, појављује и талог нашег језика, књижевности и културе и како је он актуализован у односу на процесе модернизације књижевности 20. века. Увиђа се како елементи словенског наслеђа од ентитета спољашњег света у *Стивену јунаку* постају део џојсовске поетичке (и језичке) архитектонике *Уликса* и *Финеганового бдења*, што указује на континуитет, референцијалну прожетост и типолошку разгранатост које активира Џојсово познавање историје, културе, језика и књижевности (јужно)словенских народа, као и на поетичку динамичност њиховог ангажовања у ткиву џојсовског текста. Словенски аспекти џојсологије у овом случају подразумевају и проматрање нових перспектива тумачења српске књижевности у оквирима компаративних изучавања.

Кључне речи: Џејмс Џојс, (јужно)словенски језици, књижевности и културе, српска књижевност, светска књижевност.

О источноевропском и (јужно)словенском у Џојсовом делу и схватању, нарочито из перспективе непосредних Џојсових контаката, умногоме су разматрали Ричард Елман (Ellmann 1982), Џон Макорт (McCourt 2000), Текла Мечнобер (Mecsnóber 2013: 15–45) и други. У том контексту истраживани су и директни, пулски и тршћански сусрети[1] Џојса са Словенима,[2] а понуђена су и тумачења „последица" контактних веза, нпр. у виду регистровања и анализе словенских имена

* mina.m.djuric@gmail.com

** Текст је настао као резултат рада на пројекту Института за књижевност и уметност, Београд, *Смена поетичких парадигми у српској књижевности двадесетог века: национални и европски контекст* (178016), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[1] Добровољно напустивши Ирску, Џојс, преко Љубљане и Пуле, долази 1905. године у Трст, где са мањим прекидима борави до 1915. године, посветивши се стварању већине приповедака из *Даблинаца*, романа *Портрет уметника у младости* и једног дела *Уликса* (уп. Farnjoli, Gilespi 2006: 288).

[2] О Џојсовим сусретима са сликарима, песницима и вајарима, међу којима је било и Словена, в. McCourt 2002: 87. У вези са реалним референцијалним околностима одговарајућим за остварење тих сусрета, као и за дефинисање „статуса" (јужно)словенског у Џојсовом делу и начинима инкорпорирања „словенских тема" у односу на поетичка својства и одјеке токова модернизације у Џојсовим текстовима,

или корена презимена словенског порекла присутних у Џојсовом делу (Leeming 1977: 289–309; McCourt 2004: 295; Mecsnóber 2013: 31 и други).[3] Интересовање у овом раду се усмерава пре свега на испитивање појединих *словенских* и/или *словенизованих* сегмената Џојсовог текста – од раних дневничких бележака из Пуле[4] и Трста,[5] *Стивена јунака*, преко модернистичких Џојсових остварења, све до трагова (пост)модерног односа према том материјалу у *Финегановом бдењу* – не би ли се указало на који начин се у назначеном контексту, међу осталим (јужно)словенским, појављује талог наше књижевности и културе и како је он постављен у односу на одјеке процеса модернизације, уочљиве у Џојсовом делу, као и на промене које се тиме условљавају у токовима књижевности 20. века.

Почетна хипотеза у вези са одређеним процесима модернизације у Џојсовим делима, од ране до позне фазе стварања, у односу на његово занимање и за нашу књижевност и културу, као за део шире словенске скупине, могла би се развијати имајући у виду одломке из седамнаестог одељка *Стивена јунака* и петог дела прве књиге *Финегановог бдења*:

> „A glowing example was to be found for Ireland in the case of Hungary, an example, as these patriots imagined, of a long-suffering minority, entitled by every right of race and justice to a separate freedom, finally emancipating itself. In emulation of that achievement bodies of young Gaels conflicted murderously in the Phoenix Park with whacking hurley-sticks [...] and the same bodies were set aflame with indignation [at] by the unwelcome presence of any young sceptic who was aware of the capable aggressions of the Magyars upon the Latin and *Slav* and Teutonic populations, greater than themselves in number, which are politically allied to them, and of the potency of a single regiment of infantry to hold in check a town of twenty thousand inhabitants" (Joyce 1963: 62; *SH* 62; подвлачења М. Ђ.);[6]

треба узети у обзир и то да није занемарљиво што је, према попису из 1900. године, у Пули било 24.056 Италијана, 10.388 Срба и Хрвата, 4654 Немца и 1543 Словенца (McCourt 2004: 69).

[3] Мада би и ту већ, уз до сада обављена истраживања, могло интригантним и инспиративним да се покаже запажање да су лик, дело и презиме Џојсовог ментора певања Франческа Рикарда Синика, из породице чије су „три генерације предавале музику у Трсту", а који је био „главни наставник музике у градској школи" и деловао при српској православној цркви Светог Спиридона у Трсту, грчкој православној цркви и у другој јеврејској синагоги, „толико утицали" на Џојса да се ово презиме појављује у приповеци „Болан случај" из *Даблинаца* (McCourt 2000: 75), а везује се управо за женски лик који страда по прототипу из словенске књижевности, као Толстојева Ана Карењина. Уметнички преобликована визија о томе како је Џојс „бележио [...] у свешчицу словенска имена" (Velikić 1989: 57–58) инкорпорирана је и у књизи *Виа Пула*, романескном првенцу Драгана Великића.

[4] Говорећи о свом „добровољном изгнанству", у писмима Џојс осликава пулско окружење као „место далеко од милости Божије [...] досадну земљу [...] на Јадрану, насељену неуким Словенима који носе црвене беретке и огромне панталоне" (Joyce 1974: 83, 75; McCourt 2004: 69).

[5] Трст из првих деценија двадесетог века важан је спољашњи и унутрашњи хронотоп како Џојсове, тако и српске књижевности. У контексту Џојсовог живота и дела Трст је именован као „његова друга домовина" (McCourt 2012: 319), „мултиетничка 'салата'" (што је израз Станислауса Џојса; McCourt 2012: 303), „источна земља" – „Tarryeasty" (Joyce 1939: 228; *FW* 228.23–24; McCourt 2012: 306), уз аутоироничан финегански уздах – „And trieste, ah Trieste ate I my liver" (Joyce 1939: 301; *FW* 301.16; McCourt 2012: 301), што је, заправо, измењено верленовско „O triste, triste etait mon ame" (уп. McCourt 2002: 85). Позитиван Џојсов однос према Трсту ишчитава се пак из писама Нори, послатих 9. септембра и 27. октобра 1909. године, и то из Даблина: „*La nostra bella Trieste!* Често сам то изговарао љутито, али сада осећам да је то истина. […] Ипак је то, Нора, град који нам је пружио уточиште. […] Ја сам љуштура од човека: моја је душа у Трсту" (Džojs 2003: 56, 65). О Трсту у Џојсовом животу и делу в. и Hartshorn 1997, Crivelli 1997, McCourt 2000. О Трсту у српској књижевноти и култури в. и Mitrović 2004, Митровић 2007.

[6] За тумачења в. и Mecsnóber 2013: 29. Услед устаљеног начина обележавања извора цитата из Џојсових дела у интернационалном контексту, уз оригиналне наводе из *Стивена јунака*, *Уликса* и *Финегановог бдења* овде се доноси и обележје скраћенице наслова, број стране, односно за роман *Уликс* – број епизоде и цитирани ред, а за *Финеганово бдење* – број стране и цитирани ред.

„One cannot help noticing that rather more than half of the lines run north-south in the Nemzes and Bukarahast directions while the others go west-east in search from Maliziies with *Bulgarad* for, tiny tot though it looks when schtschupnistling alongside other incunabula, it has its cardinal points for all that. These ruled barriers along which the traced words, run, march, halt, walk, stumble at doubtful points, stumble up *again in comparative safety* seem to have been drawn first of all in a pretty checker with lampblack and blackthorn" (Joyce 1939: 114; *FW* 114.2–11; подвлачења М. Ђ.).

Шири контекст у коме су поменути Словени у одломку из *Стивена јунака*, младалачког Џојсовог остварења, започетог 1904, а прекинутог 1905. године, чији су делови пак преобликовани у сегменте романа *Портрет уметника у младости* (уп. Farnjoli, Gilespi 2006: 271–272), подразумева одјек нетрпељивости Ирска–Енглеска и тензичне ефекте ирског препорода и *ирске Ирске* у истакнутој огледалској рефлексији стварности кроз скупине народа, међу којима је, према политички амбивалентној позицији, Ирској најближе именована Мађарска (Joyce 1963: 67, 58; *SH* 67, 58). Стваралац (имплицитни аутор), приповедач, јунак и (имплицитна) публика овде су, очито, тек на прагу визуре модерног, а још увек у реалистичко-натуралистичким обрисима сагледања односа нехомогенизујућег тоталитета у различитости идентитета и језичких представа, у тензији космополитско–локално, преведеној у *локално са претензијом космополитског*,[7] транспонованој у уметничко дело тек конкретизацијом по (не)потврђеној релацији непознатог и страног у односу на такође (не)потврђену диференцију мере интимно и јавно властитог. Да је и Џојс проценио уметничку неуниверзалност и својеврсну ограниченост назначене паралеле, сведочи и чињеница да је овај сегмент текста изоставио из *Портрета уметника у младости* (уп. Mecsnóber 2013: 29). Колико ће се Џојсов приступ, у ширем смислу схваћеном, *словенском материјалу* касније мењати,[8] показује и одломак из списа *Ђакомо Џојс*, у коме се метафорично-иронички сведочи о људима у Трсту (у коме је било и Словена) као о „mnoštvu prostrtih buba koje čeka nacionalno oslobođenje" (Joyce 1981: 282; уп. McCourt 2002: 78).[9] У том смислу је у зрелој модернистичкој, уликсовској фази, посебно између 1914. и 1922. године, изразито важна Џојсова тежња за присуством полемичког односа према свакој националној позицији и пореклу, у оксиморонском виду равнотеже хаоса, што се уочава и у представљању Блума као *пацифисте*, који „не преза да се ухвати у коштац са киклопима модерног Даблина" (Миливојевић 2010: 144), при чему је ксенофобички опредељени Даблинац, грађанин са којим Блум дискутује у дванаестој епизоди *Уликса* (Džojs 2008:

[7] Поводом типа јејтсовске тежње ка средишњој позицији између космополитског и парохијалног у *ирској Ирској* в. Lyons 1982: 71. У *Финегановом бдењу* тај тип позиције Џојс пародијски именује као „betwixtween" (Joyce 1939: 184; *FW* 184.7) (уп. McCourt 2009: 101). Једно од важних запажања Робинса истиче пак Џојсово дело као оно које је истовремено и „космополитско локално" и „космополитско интернационално" (Robbins 1998: 260; McCourt 2009: 109).

[8] Промене се уочавају већ уколико се погледају Џојсови рани радни и стваралачки записи, обликовани у Пули и Трсту. Запажа се да у *Пулским белешкама*, насталим у његовим првим месецима боравка у Европи 1904. године, када се још увек бавио *Стивеном јунаком* (Joyce 1965: 80), Џојс највише чува трагове ирске и енглеске књижевне традиције и других сродних асоцијација на постојбину. Тек се *Тршћанским белешкама*, настајалим вероватно између 1907. и 1909. године, интензивирају трагови италијанске књижевности и културе, грчког духа и тршћанских пријатеља, што ће Џојс, након различитих трансформација материјала, инкорпорирати у *Даблинце*, *Портрет уметника у младости* и *Уликса* (Joyce 1965: 92–105).

[9] О сложености питања националног у Трсту Џојсовог времена в. поглавље „Was ist eine Nation?" у McCourt 2004: 139–202.

311–363), исти онај са којим се и Стивен сусреће у поменутом седамнаестом делу *Стивена јунака* (Joyce 1963: 66; *SH* 66). Док, на једној страни, Блум не реагује на провокативна индиректна пребацивања грађанина увек и поводом (конвертитованог мађарско-јеврејског) порекла,[10] на другој страни пак, на питање о нацији којој припада, као одговор Блум нуди и нешто што надилази свако могуће друго, осим дубоко хуманог одређења, али не проналази одобрење грађанина као носиоца ксенофобичности:

> „Sila, mržnja, istorija, sve to. Nije to život za muškarce i žene, uvrede i mržnja. I svi znaju da je pravi život ono što je sušta suprotnost tome. [...] – Ljubav – veli Blum. – Mislim na ono što je suprotnost mržnji. [...] – Novi apostol za neznabošce – veli građanin. – Sveopšta ljubav" (Džojs 2008: 351).

У уликсовском контексту стога би се, у односу на наведене проблеме, могло говорити о џојсовском „*транснационализму* у коме антинационалистичка позиција улази у дијалектичку релацију са пронационалистичким осећањима" (Castle 2009: 108), у тону продубљивања и премрежавања *свега* истински и универзално хуманизујућим вредностима,[11] што је евентуални поглед и у вези са променама џојсовског разматрања статуса „малог" (словенског) народа, које се могло обликовати и у односу на потенцијалне Џојсове увиде у текст „Свест мале нације – о Ивану Цанкару", према књизи *Аспекти модернизма: од Вајлда до Пирандела* уредника Јанка Лаврина, коју је Џојс поседовао у својој библиотеци (уп. Connolly 1955: 24; Vidan 1974: 116). У позном Џојсовом делу *Финеганово бдење* (1939), нова визија (пост)модернистичке истине путању „запад–исток" доводи у везу и са трагањем уз „Булгарад",[12] који може да буде фузија новог (помало и словенског) света, руковођеног „речима", уз које се „трчи, маршира" у стварности текста, где хартија надилази расипајући песак географских територија (Joyce 1939: 114; *FW* 114.8–22). Управо се у том смислу актуализација *(јужно)словенског и балканског миљеа* у Џојсовим текстовима динамизује: од (пре)модернистичке ироничке дистанце у односу на разумевање словенског света као *другог*, преко реинкарнирања модернистичког тоталитета универзализујућег транснационалног става, до постмодернистичке словенске компоненте Џојсовог писма, што се у отвореним правцима тумачења *Финеганового бдења* може срести и између Даблина и Љубљане, у примерима „Lubliner" (Joyce 1939: 339; *FW* 339.31) или „Djublian" (Joyce 1939: 340; *FW* 340.6) (уп. Engelhart 2002: 114, 127),[13] или пак у начинима навођења неких од познатих река ових простора, као што је то у финеганским речима „moravar" (Joyce 1939: 213; *FW* 213.9),

[10] Уп., на пример: „ – Знамо ми њега – вели грађанин. – Издајнички син. Знамо како му се у џепу нашло енглеско злато. – Право кажеш – вели Џо. А Блум поново навалио да прича о тенису и циркулацији крви" (Džojs 2008: 336).

[11] Поводом разматрања поставке Џојсовог књижевног рада према питањима национализма у односу на ирски препород и Јејтса, теме деколонизације и репрезентације политичког насиља, *Финеганового бдења* као постколонијалног романа или феминистичког и националног питања в. *Џејмс Џојс и национализам* (Nolan 1995).

[12] Уп. и McHugh 2006: 114.

[13] За друге источноевропске топониме у *Финегановом бдењу* в. Engelhart 2002: 126. Наведени примери приказују подложност *безбедне текстуалне трансформације* чак и у случају изразито маркираног ентитета, ако се има у виду колико је Џојсу био важан концепт ирског града у наслову његове збирке приповедака из 1914, о чему сведочи у писму издавачу Гранту још од 15. октобра 1905. године: „[...] израз 'Даблинац' изгледа ми да има неко значење и сумњам да би се исто могло рећи за речи попут 'Лондонац' и 'Парижанин', обе употребљиване од стране писаца као наслови" (Joyce 1975: 79).

„draves" (Joyce 1939: 214; *FW* 214.35), „sava", „Save" (Joyce 1939: 205, 208; *FW* 205.22, 208.2).[14] Очигледно је да је *друго*, па и словенско, у променама током Џојсовог опуса – од почетних тензија империјализам/национализам/космополитизам у слици света у *Стивену јунаку*, преорјентисаних преко поетике као друштвено-политичке алтернативе текста у *Уликсу*, те модернизованих и универзализованих све до књижевно-поетичких преосмишљавања околности у креирању надтекстуалне стварности у *Финегановом бдењу* – од ентитета спољашњег света, постало део џојсовске поетичке (и језичке) архитектонике, подложне даљим (де)конструктивним аспектима читања многих теоријских поставки.

Када би се тражио евентуални одговор о могућем пореклу овакве промене у Џојсовој поетици, један од погледа би, вероватно, био усмерен на статус Трста у његовом животу и раду, јер џојсовски бити у Трсту је, према Макорту, „чудо бивствовања на много места у исто време" (McCourt 2012: 304). Космополитски вишејезична средина[15] је, на неки начин, проширила Џојсово схватање нације и домовине исказано у дванаестој епизоди *Уликса*,[16] „које није једноставно 'исти људи што живе на истом месту', већ такође и есенцијално […] 'исти људи који живе на различитим местима' (*U* 12.422–429)" (McCourt 2012: 313). У тршћанском окружењу, уз много миграната,[17] додир са грчко-словенском заједницом[18] такође је начинио снажан утисак на Џојса, што је (не)посредно актуализовано и у његовом делу (уп. McCourt 2004: 120). Присуствујући православним литургијама,[19] Џојс се осећао као

[14] Уп. Skrabanek 1972: 57; Бркић 1994: 235; McHugh 2006: 208, 213, 214; Sandulescu 2012.

[15] У том контексту уп. и следеће запажање: „Трст као место узбудљивих и плодоносних сусрета језика и култура, као мали простор великих разлика на коме се сустичу чак и посве различити климатски утицаји, такође је и простор писаца који су делали уз границу, у изазовима мултилингвализма и регионалне посебности" (Гордић Петковић 2013: 95). При томе треба имати у виду да антрополошко виђење граничног града подразумева и простор који собом доноси и „спор око суверенитета, двоструку легитимизацију, и конфликт" (Kotek 1999: 228; Radović 2013: 169).

[16] Уп. у вези са тиме једино могућ, неодређени осећај вишеструких припадности земљи и народу, изражен у једном од одломака из *Ђакома Џојса*: „E, da. Vole oni svoju zemlju kad su sasvim sigurni koja je to zemlja" (Joyce 1981: 283), што се у виду варирања вишеструке (етничке) припадности јавља и при конституисању ликова Блума и Моли (McCourt 2012: 310, 312). Посебно иронично се слична констатација инкорпорира у дванаестој епизоди *Уликса*, у „грађанском" проблематизовању Блума као „Јеврејина-отпадника […] из једног места у Мађарској": „[...] зашто Јеврејин не би могао да воли своју домовину као и било ко други? – Што да не? – вели Џеј Џеј – под условом да је сигуран која му је земља домовина" (Џојс 2008: 355). Џојсова разнотона контекстуализација претходних примера показује динамику стваралачког односа према сродном материјалу и степен модернизованости ауторовог приступа сличној грађи у различитим сегментима опуса.

[17] Уп.: „У исто време, то је било и толерантно, мултирелигиозно место, дом широко распростирајућим заједницама, укључујући и валдежанско протестантску, српску православну, грчку православну, англиканску, лутеранску […] јеврејску, као и, наравно, велику католичку популацију" (McCourt 2012: 308).

[18] Подаци сведоче да је град био толико толерантан да „када је Џојс декларисао себе и своју породицу као оне 'senza confessione' – без религије – 1911. године, према тршћанском цензусу, то није било нимало необично" (McCourt 2012: 308). У контексту ове Џојсове објаве и реакције тршћанске средине, а у другачијем разумевању приликом тумачења сложености позиције Блума у Даблину, значајно је сагледати и на следећи начин описано Блумово држање: „Блум [...] је можда прихваћен али не и пожељан од већине. Његова наслеђена и усвојена вера у сенци су његовог личног уверења које не придаје много значаја религиозним ставовима, и тај 'недостатак религије', чини га, додуше, на неки начин и изгнаником у сопственом граду" (Миливојевић 2010: 151), што је умногоме сродно статусу конституисане џојсовске воље ка експатридизму у односу на Даблин и Ирску.

[19] Уп.: „Колеге из школе Берлиц би га задиркивале што је одлазио у цркву, а он је забележио у писму Станислаусу: 'Он каже да ћу пропасти као католик, јер сам увек тамо-вамо у грчким црквама'" (Joyce 1966: 89; McCourt 2012: 308).

странац и аутсајдер,[20] како је у одређеним околностима представљао и своје јунаке (уп. McCourt 2004: 120–122). Априла 1905. године у једном од писама, у коме је садржано и нешто од утисака са литургијског обреда из грчке православне цркве у Трсту, Џојс додаје и следеће:

> „На крају службе, када је благословио народ, затворио је двери: дечак је изашао трчећи поред капеле са великим послужавником пуним груменчића хлеба. Свештеник је дошао за њим и дистрибуирао груменчиће верницима, који су се гурали да би их добили. Проклето смешно! Грчки свештеник ме је надгледао: два хариуспика" (Joyce 1966: 86; уп. McCourt 2000: 61).

Џојсова модернистичка скепса, иронично-циничан поглед на гомилу која за сваки гест тражи награду, као и извесно проживљена, дубока, исконска сродност и солидарност са свештеником, својеврсним носиоцем недокучивости, читачем из друге перспективе у односу на већину, из унутрашњости бића, боје одломак тоном амбивалентне дистанце, која види, инкорпорира у текст, преобликује доживљај у своје системе ликова и приказаних односа, али се не саживљава.[21] Сродно Џојсовим доживљајима након литургије, посебно проживљене тренутке дељења нафоре у српској православној цркви (коју у запису погрешно назива руском) у свом *Трштанском дневнику*, 17. новембра 1907. године описује Џојсов рођени брат Станислаус Џојс, што се и сматра да је уз Џојсова запажања могло послужити као основа за представљање Блума у цркви, у петој епизоди *Уликса* (уп. McCourt 2004: 118–121), где се приказује Блумова наклоност ка изразитом процесу превођења догађаја, симбола и значења једне општије службе у сасвим личне системе:

> „Stigao je do otvorenih zadnjih vrata crkve Svih svetih. […] Nešto se događa: neki skup, Šteta, tako je pusto. Fino skrovito mesto da se čovek nađe uz neku devojku. *Ko je bližnji moj? Da satima sedimo tesno zbijeni uz laganu muziku.* Ona žena na ponoćnoj misi. Sedmo nebo. Žene s grimiznim naplećnjacima klečale su u klupama, pognutih glava. Jedna grupa klečala je kraj ograde oltara. Sveštenik je prošao kraj njih, mrmljajući, držeći ono u rukama. Zastajao je kraj svake, uzimao hostiju, otresao s nje kap ili dve (jesu li natopljene vodom?) i brižljivo stavljao svakoj u usta. Tada bi šešir i glava žene potonuli. Zatim sledeća: jedna sićušna starica. Sveštenik se sagnuo da bi i njoj stavio u usta mrmljajući sve vreme. Latinski. Sledeća. Zatvori oči i usta. Šta? *Corpus.* Telo. Leš. *Dobra ideja to s latinskim. To ih najpre omami*" (Džojs 2008: 92–93; уп. McCourt 2000: 122).

Ако би претходно остало само на Блумовој трансформацији, у иронично-пародичном тону перспективе појединачне свести, при чему је очигледан преиспуња-

---

[20] Не треба заборавити да се Џојс тако осећао и у Ирској, о чему пише Нори 27. октобра 1909. године: „Био сам вечерас у позоришту [...] грозан комад, одвратна публика. Осећао сам (као што увек осећам) да сам странац у рођеној земљи. [...] Осећао сам понос при помисли да ће мој син […] у Ирској увек бити странац, човек који говори другим језиком и који је васпитан у другачијем духу" (Džojs 2003: 65). Тај *другачији дух* тршћанског миљеа вероватно је и пре *Финегановог бдења* један од дубоких залога џојсовског финеганизма.

[21] Ради уочавања разлика у уметничким и културолошким доживљајима и симболичким значењима чинова у служби, посебно у односу на метафорично трајање тренутка и реакцију верника, могао би се, као врста контракоментара, са претходним одломком из Џојсовог писма упоредити текст Мандељштамове песме, објављене у *Тристијама* 1915. године, скоро у исто време када су изашли и Џојсови *Даблинци*: „[Гле! сасуд са даровима, као златно сунце, застао је у ваздуху – величанствен тренутак; овде мора да оћекне само грчки језик: узети у руке цео свет, као обичну јабуку. Свечани зенит богослужења, светлост у округлом храму под кубетом у јулу, да бисмо пуним грудима изван времена уздахнули за оном ливадом где време не бежи. И еухаристија траје као вечито подне – сви се причешћују, играју се и певају, и наочигледсвијубожанскисасудзрачинеисцрпнимвеселъем]" (Мандељштам према Taranovski 1982: 103).

вајући процеп бурлескног сукоба и супротстављености миметичности догађаја и мисли, где „језик" активира „обележја литургије, а искуство лакрдије" (Кољевић 2003: 30), била би то, вероватно, једна од граничних, модернистичко-авангардних техника преосмишљавања традиције, уз истицање импулса неприпадања и потребе за променом. Међутим, тај процес „превођења" епифанијског,[22] евхаристијског и другог задржава се све до „Итаке", претпоследње епизоде *Уликса*, која је изразито важна у (мета)поетичком смислу, јер ту не само да Блум изнова реципира догађаје, преосмишљавајући их већ и нови текст катехизички промишља претходну текстуалну историју *Уликса*,[23] чинећи рану, постмодернистичку рефлексију у Џојсовом делу:

> „О којим је претходним сукцесивним узроцима свог акумулираног замора, које је осетио пре но што је устао, Блум у тишини размислио, пре него што је устао?
>
> О припремању доручка (жртва паљеница): […] купању (обред Јованов): погребу (обред Самуилов): огласу Александра Киза (Урим и Тумим): оскудном ручку (обред Мелхиседеков); посети музеју и народној библиотеци (свето место): потери за књигом дуж Бедфорд роуа, Мерчантс Арча, Велингтоновог кеја (Симхат Тора): о музици у хотелу Ормонд (Шира Ширим): о препирци с једним ратоборним троглодитом у крчми Бернарда Кирнана (жртва покајница): о неиспуњеном периоду времена који је обухватио вожњу кочијом, посету кући жалости, растанак (пустиња): [...] о ноћном лутању до кочијашког свратишта крај моста Бат и натраг (испаштање)" (Џојс 2008: 709).

У пољу таквог животног и поетичког искуства, не изненађује, али знаком и смислом за тумачења обремењује Џојсова потреба и начин којима, користећи *друго* у уметничком медијуму, као и *друго* по пореклу земље, народа, културе и језика, опседа простор и средства за стваралачко-рецепцијску трансформацију чувеног мита, другог уметничког дела и/или властите приче. Поводом сложености џојсовских стваралачких рецепција и продуктивног односа према одређеним сферама, међу којима су, у ширем смислу узете, и оне словенске (по теми, пореклу или другом облику интересовања), нарочито у праћењу одјека таквих стваралачких рецепција у процесима модернизације властите, али и целокупне књижевности 20. века, сагледан на својеврсном микроплану, могао би да посведочи и начин Џојсовог опхођења према Мештровићевим остварењима, која су се вероватно у периоду између октобра 1913. и маја 1915. године налазила у Џојсовом стану у Трсту и која је Џојс, према сведочанствима пријатеља Дарија де Туонија, високо ценио (De Tuoni 2002: 106–107), док је забележено и да је био „међу првима који су препознали Мештровићев геније" (Budgen 1960: 187):

---

[22] И у примеру отеловљења епифанијског из *Стивена јунака* помиње се црква, односно апострофира превод „духовног очитавања", али очигледно и проблематизује у сфери градског, урбаног, савременог, даблинског: „ – О, да... била сам... у цр...кви […] док младић само нечујно прозбори: – Ја...ја […], на што му она каже (тихо): – О... али ти си... вр...ло... зло...чест' […] (XXV, 216). У том контексту 'отезања' као неке врсте одгађања, и насладе у одгађању, Џојс, можда и парадоксално, одређује своје схватање епифаније: 'Ова тривијалност га је навела да помисли да скупи много таквих тренутака у књигу епифанија. Под епифанијом је подразумевао изненадно *духовно* очитавање, било у вулгарности говора или геста или у незаборавној фази саме свести' (XXV, 216)" (Кољевић 2003: 18; подвлачење М. Ђ.).

[23] Уп.: „Ако […] поново погледамо *Итаку*, епизоду која *рекапитулира роман чији је и сама део*, смештену у роман пре Молиног монолога али после свега осталог, не би ли било блиско памети да претпоставимо како су *катехизичка питања и Џојсу послужила у сврху антрополошког алата за преиспитивање многих значења наговештених у шеснаест епизода Уликса које Итаки претходе*?" (Миливојевић 2010: 143; подвлачења М. Ђ.).

„Шварц је за свој први час отишао у Џојсов стан [...] и [...] чинило му се да је окружење чудно. [...] Атмосферу су посебно ритуалном чиниле три фотографије Мештровићевих скулптура, које су стајале на месту икона. Шварц је препознао да су оне биле представљене међу скулптурама на изложби Бијенала у Венецији претходне године. Џојс их је исекао из каталога, послао их да се ураме, а онда испод њих исписао своје наслове. Једна је представљала сељанку, набреклог стомака, лица искривљеног од радног напора, оскудне косе полупокривене бедном периком. Џојсов наслов је био 'Dura Mater'. На другој су били мајка и дете, кошчат дечкић је висио са осушене дојке, а испод ове је Џојс написао 'Pia Mater'. На трећој фотографији је била гола, ружна старица, испод које је Џојс уграviрао стих из петог певања *Пакла*:

Elena vidi, per cui tanto reo
Tempo si volse. ...

Шварц је љутито питао: 'Зашто Хелена?' Пре одговора Џојс је начинио брзу рачуницу колико је година Хелена живела са Менелајем пре него што је срела Париса, времена које је провела у Троји, и коначно времена кад се вратила у Спарту, кад ју је Телемах срео, а онда је израчунао и које је године морала имати кад ју је Данте видео у Паклу. Шварц га је изгрдио: 'Али Хелена остаје заувек прелепа жена, којој се диве старци на капији. Убио си Хелену'. Џојсова реакција је била изванредна, смејао се и поновио неколико пута, као да је тиме потврђивао – 'Убио Хелену'. После ће бити оптужен за убиство Одисеја и Пенелопе" (Ellmann 1982: 381).

Исправљајући податке у вези са тим које су то тачно изложбе биле и доносећи прецизне информације о Мештровићевим остварењима, Видан наглашава елементе „натурализма, а скоро и гротеске" у Мештровићевом делу, који су, очигледно, могли привући и Џојса да започне овај динамичан, стваралачко-реципцијски дијалог (Vidan 1974: 122). У интердисциплинаром коду, у ресемантизацији уметничког, али и личног искуства трауматичних (не)разрешења пред мајчином предсмртном постељом, Џојс ангажује и укршта знања из анатомије, неурологије и лингвистике: *dura mater* је латински назив за једну од мембрана која окружује мозак и која је по природи тврда и чврста, а буквалан превод са латинског био би „строга мајка" (Bošković 1973: 378), док је *pia mater* мембрана ближа мозгу, мека, суптилнија можданица, која је пуна артеријских сплетова, а на латинском означава „нежну мајку" (Bošković 1973: 379).[24] Жељена, а незадобијена другост и/или двострукост мајчинског лика у односу на реалност, и амбивалентан осећај (од трагичког, до трагикомичног, гротескног, фарсичног и ироничног), који се евоцира у Џојсовим делима,[25] имплицитно утичу и на потребу да се лик жене прикаже у натуралистичкој вредности, која демистификује и уврежене постулате митске и митологизоване лепоте Хелене или мајчинске фигуре, што је подстакнуто и Џојсовом модернистичком актуализацијом у стваралачком дијалогу са аспектима јужнословенских уметности и култура.

[24] Џојсу су била блиска знања из природних наука: „По завршетку студија у јуну 1902. године, почео је у октобру да похађа колегијуме из физике, хемије и биологије у оквиру студија медицине" (Кољевић 2003: 14).

[25] Тако, нпр., поводом сећања и мишљења на фигуру мајке, компаративно у односу на *Портрет уметника у младости* треба читати и прво поглавље *Уликса*, разговор Бака Малигена и Стивена Дедалуса (Džojs 2008: 13–14, 16–17), а као својеврсне типологије различито успешних мајки у даблинском јавном животу и приповетке „Пансион" и „Мајка" из *Даблинаца*.

Простор за претпоставке о Џојсовом познавању српске књижевности из првих деценија 20. века, у контексту других словенских књижевности, повећава се сусретима након његовог одласка у Париз 1920. године (Mecsnóber 2013: 18):[26]

> „У авангардној књижевној периодичној транзицији Џојс је могао да прочита и види, као додатак фрагменима сопственог *Дела у настајању* (1927–1938), и рад 'западних' уметника попут Самјуела Бекета, Ернеста Хемингвеја или Пабла Пикаса, и рад источноевропских стваралаца, као што су руски писци Сергеј Јесењин, Михаил Зошченко и Александар Блок, сликари Казимир Маљевич и Василиј Кандински, бугарски писац Елин Пелин, *српски песници Љубомир Мицић и Вељко Петровић*, чешки писци Карел Томан и Витјеслав Незвал, румунски песник Тристан Цара, вајар Константин Бранкуши, мађарски песник Леринц Сабо, сликар Лајош Тихањи, као и сликар, фотограф и теоретичар уметности Ласло Мохољи-Нађ" (McMillan 1975: 235–278; Mecsnóber 2013: 18–19; подвлачења М. Ђ.).

После Првог светског рата Џојс је, дакле, могао бити упознат са песничким радом Љубомира Мицића и Вељка Петровића. За Љубомира Мицића је сазнао, вероватно, захваљујући Ивану Голу (уп. Ђурић 2017: 356), пошто су Гол и Мицић били сарадници у оквирима зенитистичког часописа и покрета,[27] осим чега је Гол желео да буде један од издавача Џојсовог *Портрета уметника у младости* на немачком (Ellmann 1982: 491), што припада склопу издавачких изазова који су пратили Џојсова дела. О неопходним слободама које је било нужно задобити поводом Џојсовог текста док је *Уликс* излазио у периодичној публикацији *Мала ревија* (*The Little Review*), у периоду између 1918. и 1920. године, сведочи и Елман, пишући о штампару који је пореклом био Србин и „коме нису сметале опсене речи" (Ellmann 1982: 502).[28] Са друге стране, о нелагодности тог положаја посредно казује Видан када Душана Поповића, штампара *Уликса* у периодици, истиче као онога који је „храбро поделио ризик гоњења са Маргарет Андерсон и Џејн Хип кроз 23 наставка у *Малој ревији*" (Vidan 1974: 123). Према Маргарет Андерсон, оснивачу часописа *Мала ревија* 1914. године, и њеној књизи *Мој тридесетогодишњи рат*, у којој је представила ток суђења тексту Џејмса Џојса, проузрокованог посебно опсценостима у епизоди „Наусикаја" (Anderson 1970: 157), а како и Елман преноси, „серија малих криза" прати писање последњих двеју епизода *Уликса*:

> „[...] *Мала ревија* је оптужена због своје [...] неподобности. Више година Маргарет Андерсон и Џејн Хип браниле су свој часопис од спорадичних напада од стране власти. Помагао им је српски штампар коме нису сметале опсене речи на енглеском, па чак и на српскохрватском, и који је наставио непоколебљиво да штампа часопис […]" (Ellmann 1982: 502).

У словенским језицима Џојса су посебно привлачиле одређене фонетске карактеристике (уп. Mecsnóber 2013: 31–32). У том контексту је занимљива онеобичена „коинциденција" таквог Џојсовог интересовања за звучне склопове словенских језика и примера који из англосаксонског угла проматра рад и утицај штампара Ду-

---

[26] У једном тренутку у Паризу Џојсова породица била је смештена у резиденцији са адресом 4 avenue Pierre Premier de Serbie (Ellmann 1982: 641), што је могло додатно да подстакне Џојсову љубопитљивост и заинтересованост за српску историју, књижевност и културу.

[27] О Ивану Голу као Мицићевом и Токиновом сараднику, као и о Головом интересовању за авангардне књижевне и кинематографске тенденције в. Јовић 2013: 193.

[28] У Паундовом писму Џојсу од 7. јуна 1918. године налази се фуриозно интонирана белешка о српском штампару у *Малој ревији* и његовим грешкама у трећој епизоди Џојсовог *Уликса* (Pound 1967: 143).

шана Поповића на Џојсово, очигледно, и у овом смислу, *отворено дело* (Eko 1970). Типографски материјал је „из Трста и Цириха стизао до Езре Паунда, [...] у Лондону (који је исправљао, а некад и цензурисао), па до састављача у Њујорку (Србина који није говорио енглески), што се завршавало добијањем вишеструких верзија романа [...]" (Bulson 2014: 2). Тако о штампару сведочи и следећи одломак из писма Езре Паунда, који се жалио на типографију у броју *Мале ревије* из децембра 1918. године (уп. Bulson 2014: 28): „Is his serbo-croatian optic utterly impervious to the twelfth letter of the alphabet???? JHEEZUSMARIAJOSE!!! Madre de dios y de dios del perro" (Pound 1988: 181).[29]

Стил којим је дат одломак писма, а нарочито избор лексике и порекло речи, (не)свесно указују на технику сродну оној из *Уликса*, односно, са друге стране, као да најављују полиглосију *Финеганового бдења*.[30] Оно што највише пажње привлачи јесте истицање деконструктивистичког у односу на прописани систем, макар то била последица и чисто техничке несмотрености, што може, у неком случају, да се тумачи као додатно провокативно, ултра-џојсовско окружење Џојсовог текста. Осим што је забележено да је Душан Поповић „био [...] 'најјефтинији штампар у Њујорку [...] чија је мајка била *poeta laureatus* у Србији'" (Кољевић 2003: 42), у назначеним обрисима веза Џојса и нашег културног круга нарочито интригира (не)сазнање о било ком контакту Поповића и тадашњих књижевних прегалаца у нашој земљи, у контексту других (не)посредних прилика и повода за умножавање словенских аспеката Џојсовог текста.

Додатна истраживања хоризоната (јужно)словенске џојсологије, као интригантног поља дијалога словенских и несловенских књижевности, а нарочито испитивања поетичких промена у токовима модернизације литературе након таквих сусрета, и даље представљају подстичућа поглавља у проучавањима Џојса, при чему би се у овом случају опцртала и важна, могућа позиција будућих перспектива тумачења српске књижевности у оквирима компаративног изучавања светске.

Литература

Бркић С. *Осветљени спрудови: есеји*. Нови Сад: Матица српска, 1994.

Гордић Петковић В. „Писање уз границу: Трст као мали простор великих разлика." *Култура*, 138 (2013): 93–101.

Ђурић М. „Ономатопеја у токовима модернизације књижевности 20. века." *Књижевност и језик*, LXIV/3–4 (2017): 355–368.

Јовић Б. „Авангарда и компаратистика." *Појмовник упоредне књижевности*, зборник радова. Јовић Б. Брајовић Т. (ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност (2013): стр. 173–198.

Кољевић С. *Енглески романсијери двадесетог века (1914–1960): од Џејмса Џојса до Вилијама Голдинга*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.

[29] За претходно видети и Anderson 1970: 162; Bulson 2014: 28.

[30] Поводом односа према многоструким језичким сусретима у оквирима Џојсовог дела уп. и монографију која разматра *полиглотског Џојса* (O'Neill 2005).

Миливојевић И. „Хомер, Џојс, Киш: једно ефемерно читање и продужене перспективе.” *Београдски књижевни часопис*, год. 6, бр. 18 (2010): 141–155.
Митровић М. (прир.). *Светлост и сенке: култура Срба у Трсту*. Београд: Clio, 2007.

*

Anderson M. *My Thirty Years' War*. New York: Horizon Press, 1970.
Bošković M. *Anatomija čoveka (deskriptivna i funkcionalna)*. VIII preštampano izdanje. Beograd, Zagreb: Medicinska knjiga, 1973.
Budgen F. *James Joyce and the Making of Ulysses*. Bloomington: Indiana University Press, 1960.
Bulson E. „*Ulysses* by Numbers.” *Representations*, 127, 1, Summer 2014: 1–32.
Castle G. „Post-colonialism.” *James Joyce in Context*. McCourt J. (ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 2009: 99–111.
Connolly T. (ed.). *The Personal Library of James Joyce*, *A Descriptive Bibliography*. University of Buffalo Studies, Vol. 22, No. 1. New York: University of Buffalo Press, 1955.
Crivelli R. *James Joyce: Itinerari Triestini/Triestine Itineraries*, Trieste: MGS Press, 1997.
De Tuoni D. „A Recollection of Joyce in Trieste.” *Ricordo di Joyce a Trieste*, *A Recollection of Joyce in Trieste.* A cura di Crivelli R. McCourt J. Con una lettera di James Joyce. Trieste: MGS Press, 2002: 105–130.
Džojs Dž. *Pisma Nori*. Preveo Novica Petrović. Novi Sad: Stylos, 2003.
Džojs Dž. *Uliks.* Prevod, komentari i pogovor Paunović Z. 4. izdanje. Beograd: Geopoetika, 2008.
Ellmann R. *James Joyce*. New and Revised Edition. Oxford: Oxford University Press, 1982.
Eko U. *Uliks i poetika otvorenog dela*. Preveo Dejan Đuričković. Banja Luka: Glas, 1970.
Engelhart B. *„Breeder to Sweatoslaves”*, *Form und Funktion des Slawischen Wortmaterials in Joyce Work in Progress (Ein Beitrag zur Genese und Genetik von Finnegans Wake)*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2002.
Farnjoli N. Gilespi M. *Džejms Džojs od A do Ž.* Prevod Tamara Veljković. Zrenjanin: Agora, 2006.
Hartshorn P. *James Joyce in Trieste*. Westport, Conn.: Greenwood Press, 1997.
Joyce J. *Finnegans Wake*. New York: Viking Press, 1939, скраћеница у тексту – *FW*.
Joyce J. *Stephen Hero*. Slocum J. Cahoon H. (eds.). New York: New Directions, 1963, скраћеница у тексту – *SH*.
Joyce J. „The Pola Notebook.” „The Trieste Notebook.” *The Workshop of Daedalus*, *James Joyce and the Raw Materials for A Portrait of the Artist as a Young Man*. Collected and edited by Scholes R. Kain R. Illinois, Evanston: Northwestern University Press, 1965: 80–91, 92–105.
Joyce J. *Letters of James Joyce*. Vol. II. Ellmann R. (ed.). New York: Viking Press, 1966.
Joyce J. *Lettere*. A cura di Giorgio Melchiori. Trad. di Giorgio Melchiori, Giuliano Melchiori, Renato Oliva. Milano: Mondadori, 1974.
Joyce J. *Selected Letters of James Joyce*. Ellmann R. (ed.). London: Faber and Faber, 1975.
Joyce J. *Portret umjetnika u mladosti*. Preveo Leo Držić. *Giacomo Joyce*. Preveo Antun Šoljan. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981.

Joyce J. *Ulysses*. Gabler H. W. et al. (ed.). New York and London: Garland Publishing, 1986, скраћеница у тексту – *U*.

Kotek J. „Divided Cities in the European Cultural Context." *Progress in Planning*, 52, 1999: 227–237.

Leeming H. „Лѣпогласъ иже сѫщеıавнтъ: James Joyce's Slavonic Optophones." *The Slavonic and East European Review*, Vol. 55, No. 3 (July 1977): 289–309.

Lyons F. S. L. *Culture and Anarchy in Ireland 1890–1939*. Oxford: Oxford University Press, 1982.

McCourt J. *The Years of Bloom: James Joyce in Trieste 1904–1920*. Dublin: The Lilliput Press, 2000.

McCourt J. „Dario de Tuoni – James Joyce A Literary Friendship." *Ricordo di Joyce a Trieste*, *A Recollection of Joyce in Trieste.* A cura di Crivelli R. McCourt J. Con una lettera di James Joyce. Trieste: MGS Press, 2002: 75–89.

McCourt J. *James Joyce: Gli anni di Bloom*. Milano: Mondadori, 2004.

McCourt J. *Questioni biografiche: le tante vite di Yeats e Joyce*. Roma: Bulzoni Editore, 2009.

McCourt J. „Trieste." Márcia Moura da Silva, Thaís Collet (tradutoras), *Scientia Traductionis*, n. 12, 2012: 299–319.

McHugh R. *Annotations to Finnegans Wake*. Third edition. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006.

McMillan D. *Transition 1927–1938: The History of a Literary Era*. Amsterdam and London: Meulenhoff in Association with Calder and Boyars, 1975.

Mecsnóber T. „James Joyce and 'Eastern Europe': An Introduction." *Joycean Unions: Post-Millennial Essays from East to West*. Kershner B. R. Mecsnóber T. (eds.), European Joyce Studies Series, No. 22, Amsterdam and New York: Rodopi, 2013: 15–45.

Mitrović M. *Sul mare brillavano vasti silenzi: immagini di Trieste nella letteratura serba*. Scelta et introduzione di Mitrović M. Traduzione dei Parmeggiani A. et al. Trieste: Il Ramo d'Oro, 2004.

Nolan E. *James Joyce and Nationalism*. London: Routledge, 1995.

O'Neill P. *Polyglot Joyce: Fiction of Translation*. Toronto: University of Toronto Press, 2005.

Pound E. *Pound/Joyce: The Letters of Ezra Pound to James Joyce*, *With Pound's Essays on Joyce.* Read, F. (ed.). London: Faber and Faber, 1967.

Pound E. *The Letters of Ezra Pound to Margaret Anderson: The Little Review Correspondence*. Scott T. Friedman M. With the assistance of Bryer J. New York: New Directions, 1988.

Radović S. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2013.

Robbins B. „Comparative Cosmopolitanisms." *Cosmopolitics: Thinking and Feeling beyond the Nation*. Cheah P. Robbins B. (eds.). Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998: 246–264.

Sandulescu G. C. *A Lexicon of „Small" Languages in Finnegans Wake.* Joyce Lexicography Volume Five. Sandulescu G. C (ed.). Bucureşti: Contemporary Literature Press, 2012.

Skrabanek P. „355.11 Slavansky Slavar, R. Slavyanskii Slovar (Slavonic Dictionary)." *A Wake Newslitter*, Vol. IX, No. 4 (August 1972): 51–68.

Taranovski K. *Knjiga o Mandeljštamu*. Beograd: Prosveta, 1982.

Velikić D. *Via Pula*. Beograd: Rad, 1989.
Vidan I. „Joyce and the South Slaves." *Atti del Third International James Joyce Symposium*, Trieste 14–18 giugno 1971. Trieste: Università degli Studi, Facoltà di Magistero, 1974: 116–123, 132–133.

Mina M. Đurić

SLAV IN THE WORK OF JAMES JOYCE

Summary

In this research are analyzed certain Slavic segments of Joyce's texts (from his notes made in Pola and Trieste, over *Stephen Hero* and *Ulysses* to *Finnegans Wake*) in order to show how the aspects of our literature, language and culture can be followed among perspectives of other (South) Slavic cultures in Joyce's texts, and how it is posed in relation to the processes of modernization of the 20th-century literature. It can be concluded that the elements of Slavic cultural heritage from the entities of the outside world in *Stephen Hero* become parts of Joyce's poetical and linguistical architecture of *Ulysses* and *Finnegans Wake*, which shows a continuity of references and its typological diversity that are activated by Joyce's knowledge of history, culture, language and literature of (South) Slavic countries, and indicates the poetic dynamics of its engagement in the tissue of Joyce's text. This research also marks some issues of Slavic Joyceology which opens new directions of interpreting Serbian literature in the comparative context of world literature.

Keywords: James Joyce, (South) Slavic languages, literatures and cultures, Serbian literature, world literature.

821.163.41.09“17/18“
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch12

Душан М. ИВАНИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност са
јужнословенским књижевностима

ФУНКЦИЈА КЊИЖЕВНОГ ДЈЕЛА У ПРЕПОРОДНОМ ДОБУ СРПСКЕ КУЛТУРЕ

„*Сад се људи почињу као иза сна будити*” (Обрадовић 1961: 503)
„*Крик сербског рода звезде домаша већ*” (Мушицки 1938: 98)
„*Сербљин међ првима бити може*” (Мушицки 1938: 95)

Препородно доба српске културе (и културе државно несамосталних словенских народа) обухвата период од 60-их година 18. вијека (дјеловање Захарија Орфелина, а нарочито Доситеја Обрадовића од 1783) до 40-их година 19. вијека. Стилски, поетички хетерогено (барок, класицизам, сентиментализам / предромантизам, романтизам), ово доба прожимају идеје просвјећивања, корисности, националног ослобођења, родољубља и слободе личности, те расправе о књижевном језику; обиљежава га и утемељење основних књижевних жанрова (лирика, религиозни еп, роман, усмена књижевност), са наглашеном свијешћу о њиховим функцијама у процесу препорода националне културе.

Кључне речи: препород, функција, просвијећеност, ослобођење, родољубље, језик, корисност, нација, жанр.

Препородно доба српске културе је двокрако.[1] Оно обухвата и „Доситејево” и „Вуково” доба, тј. последње деценије 18. и прву половину 19. вијека. У првом

* dusan.div@gmail.com

[1] Појам **препород** је одавно уведен у научну литературу, али је под утицајима оријентисања проучавања на стил и на књижевне покрете, потиснут, између осталог и у настојању да се периодизација српске књижевности европеизира, да се појмовник историјске поетике (односно историје српске књижевности) усагласи с појмовницима водећих европских књижевности, француске, њемачке, енглеске (Скерлић и сви новији историчари српске књижевности. Не оспоравајући научну оправданост таквог приступа, прије свега што се уз помоћ истих појмова лакше претпостави сродност и упоредивост појава у књижевности различитих народа, у појму **препород** се налази шири културноисторијски став о процесу или стању новог рођења и преображаја онога што је некад постојало (као цјелина, држава, народна самосталност итд., без обзира колико је то и стварно тако било). Аналогно идеји о васкрсу државе (С. Новаковић, *Васкрс државе српске*) појављује се и идеја **препорода** националне културе, њеног преображаја, поновног рађања нечега што је пропало, потиснуто или ослабило. Вук Караџић је тај јаз између савременог стања српског народа и његове некадашње снаге и славе исказао у похвали Видаковићевим романима, тј. да је њихов аутор заслужан што је читаоце сјетио („опоменуо”) **„**да смо и ми некад нешто били” (Караџић 1814: 18). Гледано културноисторијски, **препород** је доба обликовања националне кул-

периоду Доситеј Обрадовић објављује програмске идеје о модернизацији/европеизацији српске културе (1783), у другом Вук поставља основе њене национализације и афирмише је у Европи. Препород се може разумјети као оживљавање, буђење уснулог (националног, државног, исконског, културног) бића малих или мањих словенских, балканских, средњоевропских народа, који нису имали ни државну самосталност, ни националну хомогеност, ни уређен књижевни језик, нити су били потпуније укључени у културне процесе у развијенијим земљама Европе, какви су се одвијали у Енглеској, Француској, Њемачкој, Италији и Русији. Милан Прелог је тај период, од 1780. до 1848, назвао словенском ренесансом, другим називом за препород међу словенским народима (Prelog 1924).

Извори и аргументи за ову тему су изричити у дјелима Доситеја Обрадовића, али се разумију и из алегоричних и параболичних порука његових претходника, савременика и млађих генерација. Орфелинов *Плач Сербији* (тј. Плач Србије) (1762/63) у основном смислу је порука о мучном положају српског народа у аустријској царевини. Пјесник пројектује колективно стање, критикује народне прваке и однос околних народа према Србима. И кад објављује историју Петра Великог (1774), Орфелин напомиње да су га на то „нагнале [...] жеља једноплемених и једнородних српских Народа и моја усрдност" (Орфелин 1970: 11). Лична и колективна (национална) жеља ће се повезивати у врло различитим функцијама књижевних дјела ове епохе. Доситеј у свом првом објављеном тексту, послије свих порука и поука, закључује да ће му и послије смрти највећа награда бити да људи кажу: „Он је љубио свој род" (*Писмо Харалампију*). Одређујући значај српске књиге/књиге за Србе (поука, полза, васпитање, забава/увеселение), непрестано истиче љубав према свом роду (и сваком народу, колико је просвјећенији), те се цјелокупно Доситејево књижевно дјело може узети као непрестана, отворена **посланица** Србима и Српкињама (Иванић 2012), саопштена кроз мозаик облика и тема, са основним циљем да утврди право сваког човјека на слободно мишљење, на васпитање и учвршћивање основних етичких начела, те да подстакне одбацивање неразумних обичаја, сујевјерја и штетних установа (манастири).

Широк, разностран просвјетитетљски програм се у књижевним дјелима подређивао ауторским циљевима и жанровским конвенцијама (лирика, роман, приповијетка, комедија, трагедија, епиграм, сатира...), опште идеје су се преносиле као тенденција, преко дијелова радње или цијеле фабуле и преко концепције јунака (у драмским и приповједачким дјелима). Тај би се програм могао свести на заједнички циљ, на **општу ползу** (корист) као једну од најупадљивијих метонимија за **просвјећивање** и за **јединство народа.** Идеја ће се уобличавати према природи дјела (жанра), непосредно у прозним и пјесничким текстовима, у паратекстуалним сегментима или у засебним чланцима.

Иако је Доситеј огласио народни (говорни) језик као језик свјетовне књиге, питање природе тога језика, његове граматичке и графијске норме, остало је отворено до средине 19. вијека. Занимљиво је да се дилеме око језика брзо преносе међу ау-

---

туре и њених институција, с народним језиком и књижевношћу као темељима. Да додамо, ни овај појам није уско националан: не само што је преузет/преведен из западноевропске (италијанске) традиције већ се раширио у књижевностима тзв. малих народа европског југоистока и Средње Европе, обухвативши у исто вријеме руско-украјинску књижевност.

торе лирике. Они су почели, у збиркама и у појединачним пјесмама, да расправљају о томе којим језиком, писмом, стилом, стихом и о каквој садржини српски пјесник треба да пише. Врло рано се испољава полемички и аутополемички однос према функцији појединих чинилаца дјела: језик (народни, славјански или славеносрпски), стих, строфа и метар (антички, говорни), жанр (љубавна, родољубива, или епска поезија). Пјесника Јована Дошеновића (1781–1813) муза прекоријева што пјева само љубавне пјесме („Народ ти се узволновао / И чудесно дјело чини"), позивајући га да пјева „пјесноборке". (Дошеновић 2005), док муза Павла Соларића (1779–1821) одбија да пјева Југовића и Марка Краљевића – хоће само љубав (Соларић 1999).

Око књижевних дјела и њиховог смисла (дакле и функције) почињу прве велике полемике у раном периоду нове српске књижевности. Вук Караџић, првих година своје дјелатности, од 1814. до 1817, критикује језик српске штампе, јединих српских новина у Бечу, а потом језик, садржину и смисао Видаковићевих романа, замјерајућу романописцу што не зна српске обичаје, народни морал, ни народни језик, нити зна да створи досљедне карактере. Био је то увод у Вукову борбу за симбиозу писане литературе и живе фолклорно-патријархалне културе.

Ако је препородно доба почело у првој фази с просвјећивањем, ускоро средиште склопа функција књижевних дјела постаје испољавање и подстицање **родољубља,** колективног осјећања припадности српском народу**.** Алексије Везилић, аутор прве пјесничке збирке у српској књижевности (*О спокојној жизни*, 1788), држи да ће његова књига бити полезна (корисна) „јуности славеносерпској"; одбацује сујевјерје, упозорава на штетност страсти (гордост, завист, гњев, зла савјест, чиста савјест...), док у „Песми о похвали рода српскаго" говори о јуначкој српској природи, о гостољубивости, доброчинству, славној историји, приписујући историјску трајност савременим својствима општнародног живота. (Лако је уочити везу између Доситејевих тврдњи о колективним својствима Срба, Везилићевих идеја и знатно млађе Вукове критике Видаковићевих романа због изневјеравања представа о тим својствима. Такође је лако уочити да су то рани трагови апологије српског народа посредством представе о његовој племенитој природи!)

Препородно доба потврђује и пропагира **књигу**, као основно средство савремене културе, посредника ширења и преноса знања (образовање, васпитање) те афирмације књижевног стварања, али и као робу која омогућује трговачке послове.[2] Узевши је као вриједност по себи, Доситеј је још мора пропагирати полемички („Књиге, књиге, браћо моја, а не звона и прапорце")[3], док ускоро не постане метонимија савремене културе. У предговору за превод Голдонијеве комедије *Трговци* (1789), Емануил Јанковић тих година пита и упозорава младе Србе занатлије*:* „Ал камо Србљи? Гди сте? Што спавате? Зора је, пробудите се, време је веће." Подршком књизи се досеже симбол пјесништва, високи Хеликон, писаће Видаковић (1811/1980: 12). Истицање националне тематике у приповједној прози такође се

[2] С. Новаковић опажа да је „нови српски књижевни рад" почео у вези са великим трговачким средиштима (Лајпциг, Беч, Пешта, Трст) (1900: 11).

[3] Тај се позив често не разумије контекстуално, како га треба разумјети. Сва три су појма (књиге, звона, прапорци) метонимије, знаци великих цјелина: књига – просвјећивања, а звона и прапорци – улагања новца у црквене грађевине и богаћење црквених достојанственика (прапорци су били дио њихове свечане запреге, накит). Доситеј се још у *Буквицама* бунио против богаћења далматинских игумана.

испољава као снажно средство у придобијању читалаца. Видаковић жели да нацију нашу „Минерва свјашчаном својом лучом озарјава" (1814: 13); „Нација ће се наша просветити, облагородити и другим се славним народом уподобити" (Исто: 14). Неспоразум између Вука и Видаковића је у поимању садржине и квалитета романескног текста, а не у родољубљу: по Вуку, романсијер треба да познаје народне обичаје и да их приказује какви јесу, а да радњу и јунаке усаглашава са историјском истином и досљедношћу карактера (в. Деретић 1979: предговор, 25–26), док се Видаковић држао „романтическе" поетике слободног (неуједначеног, недосљедног и често неквалитетног) измишљања.

Стварање **читалачке публике** је, све до 60-их година 19. вијека, био општи циљ српских издавача и писаца (најчешће сами издају своје књиге преко претплате). Већ од Доситеја почиње да се обраћа посебна пажња женској публици, што ће се нагло ширити током романтизма (родољубље повезано емотивним својствима књижевних дјела), до „ослобађања женскиња" као демократско-политичког циља за вријеме Уједињене омладине српске. Требало је и оне који су се школовали на страним језицима и на туђој лектири привикнути на читање српских књига. Срби у Аустријском царству немају све до средине вијека српски као наставни предмет у гимназијама, већ латински, њемачки, мађарски, италијански, док међу Србима у Турском царству „у сто села" нема школе, свједочи Вук Караџић у *Српском рјечнику* („Школа"). Међутим, српске књиге је требало тек написати. Почетом 19. вијека једва да што има на народном (или доситејевском) језику, а тек су таква дјела могла будити вољу за српском књигом, а да она јача националну самосвијест, интересовање за српску историју (Видаковић) или за мелодрамске повијести религиозних епова (Ераковић 2008). Тек се са ширењем књиге на српском језику писци у шаљиво-сатиричним пјесмама или другим врстама почињу да изругују „худим Србкињама" и Србима (Соларић, Дошеновић, Никола Боројевић, Јован С. Поповић, Бранко Радичевић, Милица Стојадиновић Српкиња, Јован Јовановић Змај) који се стиде српског језика, или га не знају, говорећи мјешавином српског и неког другог језика; тема подсмијеха постаје и школовање у страним институтима као пут одрођавања (*Лажа и паралажа* Ј. С. Поповића, „Питомица" Н. Боројевића). Док је родољубље подстицано (позитивним) ликовима из српске прошлости, у сатири је изругивано отуђивање и напуштање националних традиција и националне самосвијести (*себезнања*, како би рекао Симо Милутиновић Сарајлија).

Видну промјену у функцију књижевних дјела уноси поезија. Послије родољубивих плачева и сентименталних јадиковки Захарије Орфелина, поучних пјесама и пјесама-портрета Алексија Везилића, Доситејева будница „На инсурекцију Сербијанов" (1804) најављује ослобађање српског народа и балканских народа од османске власти. С Мушицким, Дошеновићем, Соларићем, Мркаљем, Сарајлијом и Пачићем нагло се шири тематски и жанровски круг српске лирике (љубавна, описна, дидактичка, родољубива, митолошка, космичка, религиозна...). Пјеснички текст се у полемичким, критичким и теоријским ставовима аутора разматра с обзиром на национални, препородни аспект, на језик, стих, метар/ритам, синтаксу, стил (Дошеновић, Мркаљ, Мушицки...). Постаје битно, међутим, да пјесничка дјела обликом и садржином, реторичко-стилским фигурама, сликама, мислима наглашавају поетску поруку. Оштар рез у релативно спонтан ток српске лирике (Дошеновић) уноси Лу-

кијан Мушицки (пролазећи и сам више поетичких фаза): афирмише стих класичне традиције („римски размјер"), а пригодно-дидактичке оде знаменитим личностима, пријатељима, младима и српском народу повезује с општим морално-националним идејама, обједињив улогу учитеља родољубља, етичара, филолога, просвјетитеља и васпитача, у сталној ангажованости на „успостављању морала рода" (Павловић 2017: 258). Лукијанове пјесничке теме су редовно актуелне, поводом одређених догађаја, личности или питања као што су језик, метрика, оснивање новосадске гимназије и катедре за српски језик. Пјесме постају јавни гест, позив на акцију, коментар културних прилика и потреба, укључујући и читаоца као учесника.

Оде Лукијана Мушицког, међутим, и изричито и прећутно преносе поруке о смислу артистичке природе поезије, и тада с родољубивом (препородном) идејом: показати да српска муза може бити „убором Српкиња, ходом Римка", тј. да се римски метар, метар латинске класике, може обући у српски језик. Пјеснички текст се изводи као експеримент, као вјежба, што је такође било једно од општијих тема или искушења препородног доба код малих словенских народа (Копитар о одама Лукијана Мушицког у латинском размјеру).[45] У лирици Мушицког (и већине других пјесника кеговог доба и млађих) проширила се још једна њена функција: да је пјесма склониште пред животним невољама, утјеха и задовољство, средство очувања и испољавања личног идентитета. Коначно, већ на изласку из препородног доба, поезија Симе Сарајлије и Његоша огањ родољубља, спој земаљског и небесног, човјека и Бога, душе и космоса.

Приповједачка проза такође носи отворене или прећутне препородне циљеве (функције). Један од њих је **развијање нове осјећајности** и стварање **осјећајног читаоца/читатељке као припадника свога рода.** Већ је Доситеј *Животом и приключенијама* те преводима сентиментално-моралистичких приповиједака утицао на јачање овакве оријентације, коју ће преузети или наставити генерација млађих прозаика (Стојковић, Видаковић). Читалац се привилегује као чиста и чувствителна душа рода свога (Стојковић 1981: 9), синтагма која повезује нову емоциналност и националност. Буђење осјећајности кроз примјере осјећајних јунака (њихове патње, страдања и моралности истовремено) и избора ријечи овог домена, водили су ка препознатљивом сентименталистичком стилу. Индикативан је податак да је на *Саломона Геснера Идиле* (1827), у преводу Петра Матића, било стотине претплатника.

Обликовање **национално свјесног** читаоца, са **осјећањем припадности свом народу** једна је заједничких функција за све жанрове препородног периода српске књижевности, што се може повезати са истрајним п**охвалама српском роду (**већ с Орфелиновим исказима о природи српског народа; са Доситејевим искуствима о српском народу од Баната до Далмације и Црне Горе). У том периоду, међутим, почиње и јавна критика или изругивање слабости и порока међу Србима. Доситеј је и у овом био најизиричитији, истичући и тада да говори из љубави према свом роду и из жеље да такве недостатке уклони. У таквим текстовима похвале смијењују

[4] О томе више и рашчлањеније, Иванић (2011; 2015).

[5] Мушицки, „у једној једва заснованој литератури ствара две оде <> испеване у старом алкајском метру, у којем је Хорације испевао тридесет и седам својих најдивнијих ода" (Копитар 1984: 124).

сатиричке слике карактерне, моралне, националне изопачености, као што ће се обликовати у Стеријиним комедијама, досежући врхунац у *Родољупцима*.

Препородно доба је обједињено подређивањем јавне ријечи (књига, штампа) потврди националног идентитета (припадност, карактер, језик, вјера) и оплемењивању природног стања припадника народне заједнице (васпитање, учење). То се тиче свих посебних грана културе (књижевност, умјетности, хуманистика), њених **установа** (школа, штампа и штампарије, богословија, потом ће доћи музеји, књижевна друштва, позориште), а највише **књиге** као средишњег средства и метонимије културе. Просвјећивање постаје општи покрет, опште опредјељење, испрва на подстицајима са аустријског двора, касније као дио стања у европским културним средиштима.

Довољно је познато да је **језик** (српски) од почетка препородног доба узет најприје као средство просвјећивања (Доситеј), потом је постао предмет великих дилема и спорова, па засебан циљ (утврђивање граматичке и правописне норме), а на крају мјера вриједности (у поређењу с љепотом и старином других језика), те претпоставка опстанка дјела у културном памћењу нације. По себи је ова тврдња тривијална или саморазумљива, али је оправдава стање у језику књижевника овог доба. Прво, било је истакнутих писаца-Срба који су писали на другим језицима (нпр. Михаило Витковић); друго, савременици пишу на више варијаната тадашњег језика српске књиге (славеносрпски, црквенословенски=славјански, српски са елементима претходних двају језика, народни као језик Вукових збирки). Што је Мушицки поручио свом пријатељу, мађарско-српском пјеснику Михаилу Витковићу („Ти *језик* љуби. / Он је сокровиште мислеј рода; // Њим силно буде певац и витија/ Ко красним силам дремљуште духове; Он целом роду пут ко школи; / Српски ми варвитон узми и певај.") (Мушицки 1938: 43), поновиће Вук Караџић у писму, такође свом старијем пријатељу, Лукијану Мушицком, упозоравајући га да не пјева на језику који ће његове оде оставити без будућности.[6] Језик ће сам по себи (као српски, народни) преузети естетску функцију, не само да посредује поруке или мисли већ да избором саме ријечи и склопом (стилом) ријечи постаје вриједност (Радичевић, Његош, Стерија).

Класицисти су поезији дали највиши смисао у индивидуализацији пјесничке улоге у свијету ауторске и друштвене стварности. Романтичари ће почети дивинизовати и сакрализовати и поезију и пјесника. Милутиновићу је пјесник изасланик божанске душе, који даје лик ишчезњивом, дјелима лик божанствености, а смртника спаја с Вјечним. С Милутиновићем и његовим сљедбеником, Петром П. Његошем, поезија се ослобађа уско препородних функција, односно упија те функције у нове поетичке циљеве.

Можда би најједноставнији поглед на функцију поезије (и других врста) у српској књижевности препородног доба могао да се нађе у односу књижевне критике према Бранку Радичевићу. Најуочљивија су главна начела: филолошко полази од народног језика као највише мјере вриједности, претпостављајући и ангажовање

[6] Вук пише Мушицком, 10. децембра 1816: „Ове се оде Ваше све нама допадају неисказано; само ћу Вам ја пријатељски казати: да се чувате славенских ријечи као живе ватре: само славенске ријечи и ова смјеса српскога и славенског језика могу учинити да ваше оде и у језику не остану вјечне и класическе, као што су у мислима, у духу поетическом и народољубивом и у мајсторији." (Караџић 1986: 356).

на Вуковој страни (правопис и фолклорни основ писане књижевности); књижевно-естетско држи до чисте лирике и одбацује учешће у књижевним споровима; етичко-национално истиче начела моралности, одбија теме које су им несагласне (слобода еротске поезије) и на прво мјесто стављало национално јединство културне традиције (Иванић 2011: 206–207). Видљива разилажења ових начела су на трагу различитих погледа на смисао, природу и улогу поезије/књижевности у српској култури: док су једни од ње очекивали облик борбе за народни језик, други доминацију естетског, трећи су сматрали да је примарна њена морално-национална тенденција. Дијелом је од тих погледа зависила и судбина пјесничких опуса међу читаоцима: дјело Лукијана Мушицког је остало као примјер високе национално-моралне и дидактичке функције, али је изгубило естетски потенцијал. Како су основни препородни циљеви остварени, поезија/књижевност је заузела нова поља (љубав, породица, политика, социјални односи, психологија личности итд.).[7]

Литература и извори

Везилић А. *Краткоје написаније о спокојној жизни*. Прир. М. Д. Стефановић. Београд, 2011 [1788].

Видаковић М. *Љубомир у Јелисијуму*. Будим, 1814.

Видаковић М. *Велимир и Босиљка*. Прир. М. Клеут. Београд, 1982 [1811].

Деретић Ј. *Почеци српске књижевне критике*: *Изабрани критички радови*. Прир. Ј. Деретић. Нови Сад – Београд, 1979.

Ераковић Р. *Религиозни еп српског предромантизма*. Нови Сад, 2008.

Иванић Д. *Ка генези српске поезије*. Београд, 2011.

Илић Марковић Г., Кречмер А., Окука М. (прир.). *An den Anfängen der serbischen Philologie*: *На почецима српске филологије*, *Salo debeloga jera libo azbukoprotres von Sava Mrkalj* (*1810–2010*): *Сало дебелога јера либо азбукопротрес Саве Мркаља*. Peter Lang, 2012.

Караџић В. *Мала простонародња славеносрпска пјеснарица*. Беч, 1814.

Караџић В. *Српски рјечник*. Беч, 1852 [1818].

Караџић В. *Преписка*. Прир. Г. Добрашиновић. Београд. 1987.

Копитар Ј. *Serbica*: *Културно-историјске теме*. Изабрао Ј. Погачник. Превео с немачког Т. Бекић. Нови Сад, 1984.

[7] Да би се разумио однос фикционалних дјела (рачунајући и лирику у одређеном смислу) према историјској (актуелној) стварности и имагинативном пољу људи те исте стварности у препородно доба, мора се поћи од више чињеница. Прва је: српски народ је несамосталан, расијан и потчињен у различитим државама, вјерски угрожен, без националних установа (школа итд.). Друга је: српски народ је имао извјесну (епску и писану) представу о својој прошлости и другачијим приликама (државна самосталност, истоврсност европским државама, манастири, Црква). Трећа је, у својим замислима водећи људи српског народа мисле о успостављању слободне српске државе и о политичко-културном повезивању Срба. Фикционалне творевине граде мост између имагинативног и историјског поља: предочавајући славну прошлост (или њене заблуде, уосталом) и њене ликове, оне надокнађују мањак таквих снага у свом времену и усмјеравају читаоца на будућност, на могућност остварења идеала национално-државне, па и индивидуалне слободе.

Мркаљ С. *Песме и списи*. Прир. Ж. Ружић. Топуско, 1994.
Мушицки Л. *Одабрани стихови Лукијана Мушицког*. Приредио В. Стајић. Београд, 1938.
Новаковић С. *Српска књига и њени читаоци*. Београд, 1900.
Обрадовић Д. *Сабрана дела*, 1. Београд, 1961.
Орфелин З. *Петар Велики*. Прев. З. Божовић, Д. Богдановић. Београд, 1974 [1774].
Павловић А. *Пелен и мед*. *Српска дидактичка поезија од барока до романтизма*. Н. Сад, 2017.
Петровић Н., Милисавац Ж. (ур.). *Културно-политички покрети народа Хабсбуршке монархије у XIX веку*. Нови Сад: Матица српска, 1983.
Соларић П. *Гозба*: *Сабране пјесме*. Прир. З. Крстановић. Београд, 1999.
Стојковић А. *Аристид и Наталија*. Прир. М. Клеут. Београд, 1981 [1801].

*

Prelog M. *Slavenska renesansa*: *1780–1848*. Zagreb, 1924.

Душан М. Иванич

ФУНКЦИЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ЭПОХУ ВОЗРОЖДЕНИЯ СЕРБСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

В начале работы рассматривается понятие эпохи возрождения с опорой на более старую традицию изучения культуры славянских народов (М. Прелог). Эта эпоха охватывает период с 60-х гг. XVIII века (деятельность Захария Орфелина, а в особенности Доситея Обрадовича с 1783 г.) до 40-х гг. XIX века. Она стилистически, поэтически, с точки зрения языка очень гетерогенна (барокко, классицизм, сентиментализм/предромантизм, романтизм), но в целом пронизана идеями просвещения, общей пользы литературных произведений (апология книги), национального освобождения и объединения национальной культуры, патриотизма и свободы личности (новая чувствительность), а также дискуссиями и большими спорами о литературном языке/языке книги. Эпоха возрождения отмечена и упрочением основных литературных жанров (лирика, эпика, роман, драма и включение устной литературы в литературную систему) с глубоким пониманием их функций в процессе возрождения национальной культуры.

Ключевые слова: возрождение, функция, просвещенность, освобождение, патриотизм, язык, польза, нация, жанр.

371.3::811.163.41
371.3::821.163.41
316.347(=163.41)
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch13

Марина С. ЈАЊИЋ*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за српски језик

ТЕМЕЉНА МЕТОДОЛОШКА ПИТАЊА НАСТАВЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА У ДИЈАСПОРИ

Услед појачаних емиграционих процеса са подручја наше земље крајем прошлог и почетком овог века знатно је промењена демографска карта Србије. У условима када једна половина Срба живи у матици, а друга половина у дијаспори, веома је важно очувати национални идентитет и културну баштину међу нашим исељеницима и њиховим потомцима. Будући да кључ националног идентитета лежи у језику, последњих година искристалисала се јасна потреба за организацијом наставе српског језика у дијаспори. Ову нову лингвометодичку грану, с обзиром на специфичности њених циљева и задатака, карактеришу извесне методолошке посебности из којих произилазе поља рада, функционална поступања и организација наставних стратегија у креирању наставних интерпретација. Ова специјална методика представља огранак методике наставе српског као страног, будући да је ученицима из дијаспоре матерњи језик земље у којој су рођени. С обзиром на то да је њен примарни наставни принцип – принцип завичајности и да је утемељена на завичајној педагогији, један од најконструктивнијих предлога за именовање ове нове лингвометодичке дисциплине јесте методика наставе српског као завичајног.

Кључне речи: дијаспора, идентитет, националност, завичај, лингвометодика, језичке компетенције, комуникација, интеркултуралност, трансференција.

Увод

У условима учесталих светских миграционих кретања и стварања нових дијаспора, пажњу научне јавности заокупља појам националног идентитета, и то не само у друштвеним научним дисциплинама већ и у примењеној лингвистици. Кључно питање у вези са дијаспором јесте критеријум за одређење националног идентитета: да ли је то место рођења, боравка, држављанство, припадност фамилији и емоционална спрега са родбином или пак прагаматичка веза са неком друштвеном заједницом из материјалне користи, интереса или принуде?! Овај последњи

* marina.janjic@filfak.ni.ac.rs

критеријум обележава савремено светско друштво у глобалистичком кретању те је евидентно стварање сложених мрежа фрагментарних и флуидних идентитета[1], под којим се подразумева вештачка, интересна прагматичка националност адаптибилна задатим околностима. „Ипак, овај теоријски концепт не искључује ирационалну и емотивну компоненту националног идентитета" (Милошевић Ђорђевић 2003: 129–130) тако да и новопечене националне групе могу имати јаке емоције према своме пореклу и примордијалној националности. У таквим сложеним социјалним и психолошким дијаспорним околностима јавља се и потреба за додатним учењем завичајног језика. Управо је то и кључна тачка за наше истраживање: улога и значај националног идентитета унутар примењене лингвистике, а у вези с тим намећу се и питања завичајног (*наследног*, *родног*, *предачког*) језика и завичајних говорника. Језик је семиотички систем, а идентитет је семиотички потенцијал, тако да постоји јака спрега између националног идентитета и језика[2].

Питање националног идентитета унутар примењене лингвистике (наставе српског као завичајног) представља широко постулирани појам којим се обухватају вредносни системи, симболи и материјалне одреднице српског националног идентитета. Његова одређења подразумевају територију и државне границе државе Србије (географски положај), националну историју, фолклор и традицију (митови, легенде, обичаји и веровања у Срба), затим религију и културу (уметничко стваралаштво и научна достигнућа, али и спортски успеси у различитим дисциплинама). Ово је важно полазиште јер ће се у средишту наставе српског језика у дијаспори врло често наћи управо теме српске националне културе (етнички, географски, историјски, културни и језички идентитет). Дакле, у контексту етничког идентитета може се говорити о словенском (пра)пореклу Срба, прадомовини, кретањима у простору и времену, затим о пореклу самог етничког назива Словена, као и о важним историјским догађајима и слободарској непокорној српској традицији, о српским владарима (кнежевима и краљевима) и витезовима. Треба указати на државна знамења Србије: грб, заставу и химну. Културни иденитет обухватиће српске научне и уметничке ствараоце, знамените личности и културна добра; традиционалне игре, етномузику, традиционална кухиња, религија и српски свеци. Ту су свакако и спортисти који су освајали шампионате широм света. Када је реч о језичком идентитету, ваља истаћи да се народ често поистовећује са језиком и да је у језичким слојевима похрањена свеколика култура једног народа. Српски језик имао је свој специфични историјски развитак, кодификацију, своја писма – ћирилицу и српску латиницу и за-

[1] У покушајима дефинисања идентитета јављају се два различита приступа и то: примордијализам и инструментализам.

> „Примордијализам полази од начела да је национални идентитет фиксан и трајан, непроменљив у току живота. Он је чврста и основна, базична људска категорија, дата рођењем, везује људе прадедовским пореклом, обојен ирационалним, неизрецивим осећањима. Национална осећања нису везана за конкретне и рационалне чињенице, већ су независна од стварних односа и потреба појединаца. По инструменталистичком схватању национални идентитет је променљив, флуидан и везан за посебне околности. Људи ће наглашавати националну припадност искључиво у ситуацијама у којима им то може донети неку корист. Национална идентификација није фиксна и непроменљива, већ је променљива и флуидна" (Милошевић Ђорђевић 2003: 129–130).

[2] О питању језика као кључу националног идентитета опширније у поглављу: *Границе нашег језика су границе нашег света* (Јањић, Чутура 2012: 9–27).

узима аутономно место међу осталим словенским језицима. Поседује широк спектар супстандардних варијетета, како дијалекте и локалне говоре, тако и социолекте. Србистика је утемељена бројним граматикама, језичким приручницима, речницима са којима би требало упознати завичајне говорнике.

Лингвометодичка перспектива српског језика у иностранству

Настава српског језика у дијаспори своју смисленост оправдава у учвршћивању и очувању српског националног идентитета међу српским исељеницима и њиховим потомцима. Њоме се подстиче и негује национална свест и етничка припадност матици Србији. Њен основни циљ јесте оспособити ученике пореклом из Србије за успешну (усмену и писмену) комуникацију на српском језику, док је очекивани исход ове наставе развој и унапређивање језичких компетенција у области српског језика и ширег српског културног наслеђа. Одређивање наставног циља и очекиваних исхода представља почетак у свакој озбиљнијој методичкој интерпретацији. Но, специфичност најпре социолингвистичког, а потом и самог наставног контекста у коме се организије и изводи настава српског језика у иностранству указује на различитост у лингвометодичком приступу овом наставном задатку у односу на наставу српског језика у домаћим школама. Уз веома важну констатацију да се ова специфична лингвометодичка дисциплина почела релативно касно развијати у нашој земљи,[3] морамо закључити да њене кључне методолошке поставке још увек нису утемељене, баш као што је и сам назив ове дисциплине на нивоу усвајања.[4] Претходна истраживања превасходно су се тицала проучавања карактеристика и начина употребе (усменог и писаног) српског језика у дијаспори (лингвистички аспект). Штавише, ова истраживања обележила су седамдесете и осамдесете године прошлога века и интердисциплинарног су карактера (српскохрватски језик у дијаспори истраживан је са лингвистичког, психолингвистичког, социолингвистичког и филолошког аспекта). Но, са распадом Југославије раних деведесетих, ова тема остала је на маргини српске лингвистичке мисли. Тек 2014. године организују се два округла стола, и то један лингвистички под називом: „Српска језичка дијаспора: одржавање језика и идентитета говорника у мигрантским условима", а други ет-

[3] Средином XX века огроман број наших исељеника одлази је у иностранство, нарочито у земље немачког говорног подручја, у потрази за сигурнијом егзистенцијом. Њихов политизовани (еуфемистички) назив претходне СФРЈ био је „радници на привременом раду у иностранству", док су се у колоквијалном говору чешће називали гастарбајтери (нем. Gastarbeiter), што у преводу са немачког буквално значи: „гостујући радници". Такви „гости" који су дошли тражећи посао, врло су се ретко враћали својим домовима. Но, исељавање са наших простора је кулминирало 90-их година прошлога века услед ратног вихора који се распламсао на тлу некадашње Југославије. Захваљујући свему томе, данас ван матице живи око шест милиона Срба, исто колико живи и у самој матици.

[4] Евидентна је терминолошка неусклађеност када је реч о српском језику у дијаспори (којим се служе мигранти и њихови потомци) па се он у региону означава изузетно шаролико и то као: *породични*, *предачки*, *мигрантски*, *дијаспорни*, *завичајни*, *наследни*, *заборављени*, *језик порекла*, па чак као и *матерњи*. У англофоним земљама, где су започета прва истраживања о овој теми, (Америци, Канади, Аустралији) употребљавају следећи термини: *наследни језик (heritage language)*, *језик националне мањине (eng. minority language)*, *предачки језик (ancestral language)*, *родни језик (native language)*, *етнички језик (ethnic language)*, *језик заједнице (community language)*, *кућни језик (home language)* итд. (Podboj 2016: 206).

нографски: „Научно истраживање миграција у Србији: проблеми и иницијативе" (Вучина Симовић, Јовановић: 584).[5]

Језиком исељеника и њиховим националним идентитетом бавили су се многи научници у свету (M. Polinsky, O. Kagan, G. Valdes, N. Van Deusen-Scholl, A. Kelleher, J. Fishman, G. Feuerverger...), док је у научним истраживањима у региону ова дисциплина исписала значајне странице у оквиру методике наставе хрватског као иног језика (Л. Цвикић, З. Јеласка, Л. Канајет Шимић, М. Самарџија, Г. Хрџица, Д. Павличевић Франић...):[6]

> „Предлаже се да се цијело подручје овладавања језиком подијели на изворнојезичност која укључује истраживања стјецања J1 (првога језика и материнскога као изворнога језика) и инојезичност која укључује истраживања подручје стјецања J2 (иногa језика, тј. другога и странога). [...] 1. Страни језик прототипно језик који се не говори у околини гдје тко живи и дјелује. [...] Други је језик прототипно језик који се говори у околини гдје тко живи и дјелује" (Јеласка 2007: 86–88).

Специфичност наставе хрватског језика у иностранству истиче и Дуња Павличевић Франић указујући на разлике у настави другог језика J2 између хрватског као страног и хрватског као наследног.

> „У контексту хрватске наставе у иноземству, инојезичност не значи учење потпуно странога језика, него насљеднога језика, тј. језика родитеља и предака, језика културнога и националнога идентитета. [...] Због свега наведенога, а у складу са социолингвистичким, психолингвистичким и лингводидактичким теоријама, насљедни се говорници издвајају у посебну скупину инојезичних ученика" (Дуња Павличевић Франић 2012: 182).

Дакле, питање наставе српског језика у дијаспори заиста се не може поистоветити са начином интерпретације граматичких јединица у домаћим школама, а тиме се не може ни изједначити са наставом српског као матерњег језика. У терминологији ове врсте наставе треба поћи од статуса српског језика међу самим српским исељеницима и његовим потомцима и нивоа владања српским језиком од стране исељеника и њихових потомака. У вишедеценијској пракси усталило се тзв. „правило треће генерације", која показује објективно неочекивано интересовање за учење завичајног језика (Boon, Polinsky 2015: 4).[7] Неоспорно је да значајан број деце учи српски језик у породици и то у најранијем детињству као једини или други језик.

---

[5] Први је одржан је на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу под окриљем научног скупа Српски језик, књижевност, уметност октобра 2014. године. Други округли сто приређен је у Етнографском институту САНУ у Београду децембра 2014. године.

[6] У теорији усвајања језика у кроатистици су јасно разграничена изворнојезична од инојезичних истраживања (што се може јасно уочити у свим радовима горепоменутих аутора). *Изворнојезична* истраживања односе се на овладавање хрватским као „материнским" језиком, док се *инојезична* истраживања односе на овладавањем хрватским као страним и другим језиком (у терминологију је ушао стари словенски придев: *ини* са значењем: *страни*, *други*, *остали*, који у српском језику постао историзам, а користи се само као префиксоид у сложеницама: *ино-*: *иностранство*, *инокореспондент*, *инокосан*, *инопартнер*, *иновалута*...).

[7] „Наиме, прва генерација имиграната најчешће користи свој језик или је у њему и даље доминантна, док се код друге генерације, рођене у новој земљи, јавља асиметрична двојезичност у корист језика доминантног у говорникову окружењу. Трећа генерација, чији су дједови и баке изворни мигранти, углавном је једнојезична наштрб насљедног језика. Но, у трећој или каснијим генерацијама јавља се често жеља за учењем насљеднога језика, било само као резултат спомињања културе и наслијеђа у обитељи или знатижеље и трагања за собом и својим коријенима, стога и те ученике или говорнике такођер можемо назвати насљеднима, иако припадају генерацији у којој је језични доказ повезаности с насљедном културом одавно нестао" (Подбој 2016: 206–207).

Даља социјализација и похађање вртића и школа доводи до превладавања језика окружења и образовања. Наравно, морамо поћи од питања: Шта је њима матерњи језик? Који је њима први, а који други језик? Које су националности? Како год одговор гласио, свакодневна језичка пракса чини их компетентнијим говорницима официјалног језика државе у којој живе него српског. Све ово упућује на закључак да се настави српског у дијаспори мора приступити као специјалном огранку наставе српског као страног језика:

> „У складу са сувременим теоријама усвајања језика[8], те имајући на уму све наведено, учењу и поучавању хрватскога језика у иноземству ваља приступити као инојезичноме процесу у којему се хрватски третира као насљедни језик (L2). При овладавању насљедним језиком треба истакнути да се тај процес, према главнини својих обиљежја, разликује и од овладавања другим и од овладавања страним језиком" (Павличевић-Франић 2012: 183).

Терминолошко одређење појма српског језика у дијаспори

Питање лингвистичког идентитета српског језика у дијаспори носи његово терминолошко разрешење. У бројним научним истраживањима овог проблема, сусрећемо се са веома разноврсном терминологијом (о чему је већ било речи на почетку текста). Новим генерацијама наших исељеника објективно посматрано, српски језик није матерњи, а ни завичајни, јер су рођени и одрасли у другој домовини, која има свој национални језик и идентитет, а нису га могли ни наследити у правом смислу те речи. Објективно гледано, то јесте језик њихових предака. Но, како је српски национални иденитет у центру пажње ове методичке дисциплине и као такав даје пуни смисао учењу српског језика у дијаспори, у низу коришћених термина: *наследни*, *предачки*, *заборављени*, *завичајни*, *породични*, *језик порекла*, *језик дијаспоре*... сматрамо да би предност требало дати термину „завичајни" из простог разлога што национална идентификација са завичајем представља најважнији критеријум за избор овог термина. Додатно образложење овог предлога налазимо у методолошком концепту **завичајне педагогије**[9], која као поддисциплина фигурира више од пола века на овим просторима. Завичајна педагогија је методолошки стурктурирана и теоријски је еквивалентна настави завичајног језика, а њено најважније обележје јесте примена **принципа завичајности** у наставном процесу. Још један аргумент у прилог овом избору јесте психолошке природе и тиче се дубинског емоционалног порива који српске (и остале) мигранте нагони повратку вредностима остављеног завичаја. И заиста, од свих актуелних назива најснажнију и најтоплију

[8] Теорија универзалне граматике (N. Chomsky, 1966,1989); Когнитивистичка теорија (D. I. Slobin i C. A. Ferguson, The Studies of Child Language Development, 1973); Теорија улазнога језика (K. Nelson, Structure and Strategy in Learning to Talk, 1973); Теорија семантичке и синтактичке вучнице (P. Smiley – J. Huttenlocher, Conceptual Development, Journal of Child Language 22, 1995); Психолингвистичке и социолингвистичке теорије (J. Piaget, The psychology of the child, 1969; H.G.Widdowson, Teaching language as communication, 2000); Теорија о усвајању семантичких црта (E.V. Clark, First Language Acquisition, 1981; Cognitive development and acquisition of language, 2003); Комуникацијско-функционалне теорије усвајања језика (D. Hymess, Etnografija komunikacije, 1984; A. Martinet, Osnove opće lingvistike, 1982; S.C. Levinson, Pragmatics, 1995; G. Yule, Pragmatics, 1998, The Study of Language, 2003).

[9] О завичајној педагогији опширније у: Јањић 2015, Peruško 1966, Rosandić 2006, Skok 1975...

емоционалну конотацију упаво поседује термин „завичај", који у себи обухвата сву снагу родољубља и националног идентитета.

Наравно, не може се пренебрегнути оправданост прихватања ни осталих термина, а међу њима је свакако најфреквентнији у употреби „наследни језик", што га управо и директно препоручује за стручну употребу. Но, у циљу релаксације ове терминолошке неусклађености, у наставку рада служићемо се терминима **завичајни говорник** и **завичајни језик** (методика наставе српског као завичајног) будући да је најбогатија аргументација и најпозитивнија асоцијација везана управо за **завичајну наставу**.

Специфичности наставе завичајног српског језика

Српски као завичајни језик има посебан статус у социјалном окружењу исељеника и њихових потомака, а који га у односу на језик државе „домаћина" категоризује као: други, мањински, недовољно познати, хибридни или међујезик. Из оваквог статуса завичајног језика, проистичу полазишта у спецификацији његове наставне методологије:

- ученици српског језика као завичајног поседују неуједначена језичка предзнања; неки ученици уопште не владају српским језиком;
- ученик не влада основним сазнањима о националним вредностима матице;
- у говору дијаспоре долази до преплитања и интерполације завичајног (српског) и њиховог изворног језика, а тиме и до стварања језичке хибридизације – међујезика са елеметима два или више језика; то је преплитање по хоризонтали;
- говор ученика у дијаспори такође карактерише и преплитање различитих језичких варијетета српског језика: дијалекта, социолекта и стандардног језика; то је преплитање по вертикали;
- српски говорници у дијаспори, услед непознавања довољног броја српских речи, склони су стварању и употреби неологизама које самостално креирају како би изразили неку мисао за коју им недостаје српска реч;
- настава српског као завичајног се организује тек након што се уводним тестирањем утврди ниво познавања српског језика[10] (тј. улазни језик, док је циљни језик ове наставе стандардни српски идиом).

Наведено указује да се ученици српског као завичајног не могу посматрати као хомогени комуникативни скуп који поседује уједначени ниво језичких компетенција српског језика, већ су то њихове индивидуане карактеристике, а владање српским језиком зависи од више фактора:

- да ли је и у којој мери негована комуникација на српском језику у породици или одређеном социјалном окружењу;
- ко представља угледни говорни модел (родитељ, учитељ, рођаци, пријатељи), односно, да ли су у комуникацији на српском језику били изложени супстандрадном и/или стандардном идиому;

[10] Тестирање се врши на основу дескриптора Заједничког европског језичког оквира.

- да ли је био изложен образовном (културном) утицају, тј. да ли је ученик претходно похађао српске допунске школе, да ли је у породици негована језичка и шира српска култура;
- да ли се у дијаспорној породици прате електронски српски медији, односно, да ли је преко дигиталних друштвених мрежа (Фејсбук, Твитер...) успостављена веза са матицом;
- колико је ученик мотивисан за учење завичајног идиома, каква је социокултурна атомсфера у којој одраста, какво му је професионално усмерење, у којој мери постоји емоционална привржености матици (рођацима и пријатељима из Србије);
- какве су личне карактеристике ученика: узраст, пол, когнитивни развој, интересовања.

До сада је више пута потврђена повезаност исељеника са матицом: „[...] многа истраживања у земљи и у иностранству указују на чињеницу да је дијаспора чврсто емотивно усмерена на матичну државу, посебно ако се са њом чвршће идентификује" (Бобић, Весковић Анђелковић 2016: 488). Чврста национална спрега између дијаспоре и Србије језику поверава јако важну уједињујућу улогу са аспекта националне припадности (тј. са аспекта идентификације са припадницима своје националности), али и дистинктивну улогу с друге стране са аспекта националних разлика у односу на припаднике других националности, што је у условим, глобалног мултикултурализма веома важан социјални аспект. Сам српски језик добија и образовну улогу јер његовим усавршавањем дијаспора стиче могућност упознавања са културном историјом Срба и њеним савременим актуелностима. Дакле, комуникативна, образовна и развојна улога српског језика представља окосницу мотивације за наставни рад са нашим завичајним говорницима у дијаспори.

Развој језичких компетенција

У фокусу наставе српског као завичајног налази се развој језичких компетенција и то:

- граматичке компетенције (граматичка правилност и структура српског језика);
- социолингвистичке компетенције (језичко прикладно понашање у складу са социокултурним миљеом, етикете и форме учтивог језичког понашања);
- дискурсивне компетенције (логичко закључивање и мисаоно повезивање – појмовна целовитост изражавања);
- стратешке компетенције (избор вербалних и невербалних стратегија за остваривање успешне комуникације и превазилажење евентуалних потешкоћа током комуницирања);
- комуникативне компетенције (функционална употреба језика; способност изражавања мисли и осећања писменим и усменим путем).[11]

[11] Опширније у: Јањић 2016.

Језичке компетенције засноване су на језичким вештинама, а то су: слушање/разумевање, читање, писање, говорење, па им је поверено централно место у оперативном делу часа (након уводне мотивације и емоционално-интелектуалне припреме за рад). Језичка вештина слушања и разумевања је посебно важна за ученике који српским језиком владају мало или нимало, па у почетној, тзв. тихој, фази учења српског језика најпре усвајају артикулациону базу српског језика (фонетски систем). Тада је јако важно изговарати речи спорим темпом уз понављања речи како би ученицима била омогућена максимална слушна перцепција. У овој фази учења, поред монолошке, изразито се примењује и демонстративна метода.[12] Основни предуслов овладавања вештинама читања и писања јесте упознавање са српским писмима, ћирилицом и латиницом, што се у зависности од узраста ученика може обавити поступком групне обраде слова или комплексним поступком[13] (специфичност букварске наставе лежи у фонетском за разлику од већине европских етимолошких писама). Најсложенија језичка активност јесте говор и он се усавршава низом методичких радњи на часу како би се ученик оспособио за говорну интеракцију. Важно је овде нагласити кључну разлику између наставе матерњег језика и наставе српског у дијаспори, а то је да наведене активности: слушање/разумевање, читање, писање и говор у настави матерњег језика представљају методичке радње (функционалне поступке), док у настави завичајног (страног) језика представљају очекивани исход часа – тј. језичке вештине којима треба овладати; дакле оно што је у матерњем језику средство (метода), у завичајном постаје наставни циљ!

Резултат тога и јесте да се у оперативном делу часа одређени текст на српском језику чита, преводи, уочавају се и објашњавају непознате речи, а потом се одговара на питања о тексту. Након тога се унутар текста уочава одређена граматичка категорија (нпр. глаголски облик или време) и објасни се како се гради и употребљава па се то увежбава до краја часа. Важно је нагласити још једну разлику између матерњег и завичајног језика, а то је да у процесу овладавања српским језиком у дијаспори нема еквиваленције између теоријског лингвистичког знања и комуникацијских вештина, тј. граматичке и комуникативне компетенције (ако је ученик научио граматику, не значи да уме да је примењује у говорној пракси и да може комуницирати без граматичких грешака).

Јасно је, дакле, да развој језичких вештина у настави српског завичајног језика нужно захтева посебан методолошки приступ другачији од традиционалне предавачке наставе и сувопарног граматизирања, а то је комуникацијски модел учења завичајног језика, будући да је језичко предзнање ученика у дијаспори најчешће на елементарном (или чак врло ниском) нивоу разговорног језика. Слушање, читање, писање и говор захтевају комуникацијски функционалан процес у усвајању завичај-

[12] Препоручује се употреба флеш картица са сличицама (показивање сличица прати изговор одговарајуће лексеме), како би ученик повезао реч са њеним значењем. Може се применити и метода тоталног физичког одговора ученика на постављени захтев наставника, како бисмо проверили да ли разуме оно што је чуо (нпр. на налог: „Отвори прозор" ученик устаје и отвара прозор). Ова метода може се организовати као игровна активност (наставник даје налоге а сви ученици извршавају – ко погреши испада из игре) нпр. *устани-седи* или певањем песме *Кад си срећан* уз демонстрирање покрета (удари длан о длан, пуцкетај прстима, лупи ногом о под, потапши колена...).

[13] Опширније о букварској настави видети у истоименом поглављу књиге *Српски језик за ученике у дијаспори* (Јањић 2015б: 37–45).

ног језика па је сходно томе комуникативна метода доминантна на овим часовима.[14] Стицање језичких компетенција у директној је спрези са темељима функционалне граматике и усвајањем употребног језичког знања. Такође, акценат на часу ставља се и на перманентно богаћење речника ученика и то не само квантитативно већ и квалитативно (полисемичност појединих лексема). Функционална граматика и језичке (пре свега комуникативне) компетенције у настави свој пуни дидактички оквир проналазе у примени ситуационе методике засноване на имплементирању свакодневних комуникативних ситуација из непосредног животног садржаја блиских ученику. Хуманистичка педагогија (која је утемељена у социјалној педагогији Лава Виготског) представља компатибилно наставно окружење изучавања језика помоћу комуникативног модела. Учење кроз игру, асоцијативним путем, амбијентално и витагено, а са акцентом на наставној интеракцији, подстаћи ће језичка постигућа ученика на часу на завидном нивоу. Кроз говорну акцију и граматички садржаји ће бити експлицирани на много пријемчивији и прихватљивији начин. Као битне карактеристике наставе српског завичајног језика издвајамо:

- комуникацијски (интерактивни) модел – активација језичких радионица (игре улога – сценска комуникација, језичке игре, креирање комуникативних ситуација, живи дијалог са наставником);
- појмовно-функционалан приступ језику – уместо граматизирања актуелизује се учење граматике кроз моделе језика у акцији (усвојени граматички садржаји стављају се у службу вербалног општења);
- хуманистички модел ангажује присутност антрополошких вредности на часу српског као завичајног – емоције, радозналост, инвенцију, алтруизам, емпатију, пријатељство, индивидуалност, социјална обележја, природно окружење;
- интегративни модел заснован је на повезивању разних културолошких садржаја унутар наставног подручја српски језик као завичајног – лингвистика унутар занимљивих и разноврсних тематских оквира из области националне културе (културне историје Срба, географског положаја Србије, знамења националног идентитета, познатих и у свету признатих Срба, научних домета и уметничких стварења из области књижевности, музике, сликарства, филма, театра, спорта, религије, народне традиције и фолклора);
- интеркултурални модел – повезивање српске са културом државе у којој ученик живи;
- стваралачки модел – ученик је активни језички стваралац на часу јер се подстиче на разноврсне говорне активности о различитим културолошким садржајима.

У наставној ситуацији када ученик недовољно познаје српски језик (ниво А1), наставник мора бити толерантан према његовим граматичким грешкама и подстицати његове комуникативне способности. Такође, дозвољена је употреба и других језика у циљу споразумевања између наставника ученика што се назива трансјезич-

[14] О комуникативној методи видети више у истоименом поглављау монографије *Методички хоризонти* (Јањић 2017).

ношћу.[15] **Трансференција** је појава интерполације елемената једног језика у реченице другог језика и веома је изражена у говору српске дијаспоре.[16] Веома је важно помагати ученицима да временом превазиђу овакав деструктиван начин изражавања. Временом, како буде овладавао граматичким системом српског језика, ученик ће све спретније и фреквентије формирати реченице на српском језику па ће се са трансјезичности комуникација полако усмеравати ка правилној употреби српског језика. Сукцесивно с тим ће и граматичка знања бити стабилнија и применљивија, ученик ће овладавати граматичком теоријом, дефиницијама и правилима. Значи, прво правило гласи (ниво А1 и А2): језичка функционалност изнад граматичке нормативности, комуникација испред граматичке теорије! Са унапређењем језичких компетенција (ниво Б1 и Б2) ученик ће се подробније упознати са граматичким системима српског језика и њоме потпуно овладати на нивоу Ц1 и Ц2. Ове препоруке долазе на основу примера добре наставне праксе наших суседа:

> „Само такав слијед: потицање језичних дјелатности, развој понајприје комуникацијске, а тек потом и нешто касније лингвистичке компетенције, омогућит ће остварај координиране вишејезичности те реализацију сврховитога и учинковитога, а ипак ученицима примјереног и занимљивога процеса овладавања хрватским језиком у хрватској настави у иноземству" (Павличевић-Франић 2012: 187).

Закључак

Због социокултурних и социолингвистичких специфичности у којима се одвија настава српског језика у дијаспори, неопходно је овом наставном процесу приступити зналачки и промишљено. Најпре, ова настава је специјална методичка грана наставе страног, а не матерњег језика и темељи се на развоју језичких компетенција и језичких вештина у области српског језика. Предност се даје најпре комуникацијској, а тек потом и граматичкој компетенцији јер се као циљ поставља употребно језичко знање у комуникативним ситуацијама па ваља применити принцип: прагматичност пре нормативности. Комуникативне комептенције ће својим развојем олакшати ученику усвајање граматичких правила тиме што ће постати база за усвајање свих граматичких (под)система српског језика, вокабуларала и његових изражајних потенцијала. Разноврсни тематски оквир из свих области српске националне културе учиниће наставу српског као завичајаног живописном, разноврсном и национонално аутентичном.

Функционалан, подстицајан и успешан наставни процес на часовима српског као завичајног посебно подразумева наставников труд, ученички индивидуални рад код куће, употребу изабраних наставних материјала и уџбеника, а изнад свега љубав према српском језику и српскоме роду.

---

[15] Нпр. ако је ученику матерњи језик фински, а српски и енглески не зна понајбоље, може се са наставником споразумевати комбинацијом српског и енглеског језика како би се одвијала комуникација на часу.

[16] Трансференција се најпре јавља у говору, а потом и у писму, и одвија се у правцу од доминантног језика ка подређеном (у овом случају из матерњег језика у завичајни). Трансференција је најчешће лексичка, али може бити и фонетска, граматичка, синтаксичка.

Литература

Бобић М., Весковић Анђелковић М. „Профил и ставови потенцијалних миграната из Србије.” *Гласник Етнографског института САНУ*, LXIV/3: *Истраживање миграција* (2016): стр. 469–491.

Вучина Симовић И., Јовановић А. „Истраженост српског језика у дијаспори у оквирима филологије и лингвистичких дисциплина.” *Гласник Етнографског института САНУ*, LXIV/3: *Истраживање миграција* (2016): стр. 569–584.

Јањић М. „Комуникативна метода у разредној настави српског језика.” *Учитељ*, Београд, година XXXI, бр. 3 (2013): 379–388.

Јањић М., Чутура И. *Простор*, *време*, *друштво – сусрети у језику*. Јагодина: Педагошки факултет у Јагодини, 2012.

Јањић М. *Методичке рефлексије о савременим аспектима наставе фонетике и фонологије српског језика*. Ниш: Филозофски факултет, 2015а.

Јањић М. *Српски језик за ученике у дијаспори*. Ниш: ОЦД Проактив, 2015б.

Јањић М. „Утицај прагмалингвистике на токове савремене наставе језика – од граматичких до говорних компетенција.” *Српски језик*, XXI (2016): стр. 231–244.

Јањић М. *Методички хоризонти – одабрана поглавља методике наставе српског језика и књижевности*. Београд: NM libris, 2017.

*

Bloon E., Polinsky M. *From Silence to Voice: Empowering Heritage Language Speakers in the 21st Century.* Informes del Observatorio / Observatorio’s Repor, 2015: 1–27. http://cervantesobservatorio.fas.harvard.edu/sites/default/files/007_informes_mp_fromsilence_0.pdf

Cvikić L., Jelaska Z., Kanajet Šimić L. „Nasljedni govornici i njihova motivacija za učenje hrvatskoga jezika.” *Časopis za hrvatske studije*, vol: 6, 113–127. https://hrcak.srce.hr/86321

Crvenkovska E. „Vtor, stranski, nasleden jazik: makedonsko-hrvatski paraleli.” *Zbornik vo čest na prof. Minova-Đurkova po povod 70 godini od rađanjeto*. Skoplje: Filološki fakultet „Blaže Koneski”, 2009: 69–79.

Cummins J. „A Proposal for Action: Strategies for Recognizing Heritage Language Competence as a Learning Resource within the Mainstream Classroom.” *The Modern Language Journal*, Vol. 89, No. 4 (2005): pp. 585–592.

Feuerverger G. „University Students’ Perception of Heritage Language Learning and Ethnic Identity Maintenance.” *Canadian Modern Language Review*, 47 (1991): p. 660–677.

Fishman J. „300-plus years of heritage language education in the United States.” Peyton, J. K., Ranard, D. A., McGinnis, S. (Eds.). *Heritage languages in America*: *Preserving a national resource*. Washington, DC & McHenry, IL: Center for Applied Linguistics & Delta Systems, 2001: 81–89.

Hržica G. „Kada je hrvatski pretežak i hrvatima: metodologija nastave hrvatskoga kao drugog jezika.” *Govor*, XXIII/2 (2006): 163–179. https://hrcak.srce.hr/173653

Jelaska Z. „Ovladavanje jezikom: izvornojezična i inojezična istraživanja.” *Lahor*, *časopis za hrvatski kao materinski*, *drugi*, *strani jezik*, god. I, br. 3 (2007): str. 86–99.
Jelaska Z. „Kategorija nasljednoga govornika: središte i granice.” *ROMANOSLAVICA*, Vol. LII, nr. 2 (2015): str. 171–187.
Kanrga M. „O zavičaju.” *Delo*, 1 (1972).
Kovačević M. „Zavičajni etnos i globalizacija.” *Zavičajnost*, *globalizacija*, *škola*. Gospić, 2006.
Marinović M. „Interkulturalni pristup nastavi povijesti.” *Zavičajna povijest u interkulturalnom kontekstu*. Zagreb: FF Zagreb, 2006.
Milošević Đorđević J. „Jedan pokušaj klasifikacije teorijskih razmatranja nacionalnog identiteta.” *Psihologija*, vol. 36/2 (2003): str. 125–140.
Pavličević-Franić D. *Komunikacijom do gramatike*. Zagreb: Alfa, 2005.
Pavličević-Franić D. *Jezikopisnice*, *rasprave o usvajanju*, *učenju i poučavanju hrvatskoga jezika u ranojezičnome diskursu*. Biblioteka Scientia et Artes. Zagreb: Alfa, 2011.
Pavličević-Franić D. „Inojezično usvajanje hrvatskog kao nasljednoga jezika u hrvatskoj nastavi u inozemstvu.” *Hrvatska nastava u inozemstvu*. Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta – Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012: str.181–187.
Pavličević-Franić D., Gazdić-Alerić T., Aladrović Slovaček K. „Jezične kompetencije učenika u hrvatskoj nastavi u inozemstvu.” *Napredak*, *časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, vol. 153, br. 2, 2012.
Peruško T. *Nastava o zavičaju (Istra)*. Skripta Pedagoške akademije – Pula, 1966.
Peyton J. K., Ranard D. A., McGinnis, S. (ur.). *Heritage languages in America*: *Preserving a national resource*. McHenry, IL: Delta Systems, 2001.
Podboj M. „Nasljedni jezik i nasljedni govornik.” Volumul cuprinde comunicări prezentate la Simpozionul internațional „Zilele culturilor slave în România”, București, 2–3 octombrie 2015. *Romanoslavica*, vol. LII, nr. 2 (2016).
Polinsky M., Kagan O. „Heritage Languages: In the ’Wild’ and in the Classroom.” *Language and Linguistics Compass*, 1/5 (2007): 368–395.
Polinsky M. „Gender under incomplete acquisition: Heritage speakers’ knowledge of noun categorization.” *Heritage Language Journal*, 6/1 (2008).
Rosandić D. „Zavičajna povijest: pojmovni izazovi.” *Zavičajna povijest u interkulturalnom kontekstu*. Zagreb: FF, 2006.
Skok P. „Princip zavičajnosti u nastavni književnosti u osnovnoj školi.” *Zavičajna književnost u nastavi*. Žminj: Čakavski sabor, 1975.
Urošević N., Urošević-Hušak J. „Tematske rute u zavičajnoj nastavi – istarski književni inventari.” *Metodički obzori* 7/3 (2012).
https://bib.irb.hr/datoteka/872877.Podboj_Nasljedni_jezik_i_identitet_Romanoslavica_52.2.pdf
https://bib.irb.hr/datoteka/872877.Podboj_Nasljedni_jezik_i_identitet_Romanoslavica_52.2.pdf
file:///C:/Users/Marina/Downloads/Microsoft_Word_011_H_Tematske_rute_u_zavi_ajnoj_nastavi_korekcija_NU_1.pdf

Марина С. Янич

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ СЕРБСКОМУ ЯЗЫКУ В ЗАГРАНИЧЬЕ

Р е з ю м е

Предметом настоящей статьи являются методологические постановки обучения сербскому – родному языку в заграничье. В сути этого лингво-методического подхода находится принцип родного края в рамках национального идентитета, утвержденный представлениями родной педагогики. Занятия с учениками сербского языка в заграничье характеризуются особенностями, обоснованными: коммуникативной, понятийно-функциональной, интегративной, межкультуральной и творческой моделью обучения сербскому языку. Целью этого процесса является развитие лингвистической компетенции, т. е. языковых способностей учеников родного сербского языка.

Ключевые слова: диаспора, идентитет, национальность, родина, лингвометодика, языковая компетенция, коммуникация, интеркультуральность, трансференция.

821.163.41-97“4/14“
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch14

Томислав Ж. ЈОВАНОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност са
јужнословенским књижевностима

ПРОСКИНИТАРИОН И СРПСКА ПУТОПИСНА ПРОЗА ПОСВЕЋЕНА СВЕТОЈ ЗЕМЉИ

Водичи по Светој земљи, или проскинитариони, представљали су током читавог средњег века, па све до новијих времена, важна и неопходна пратећа упутства путницима који су долазили у те просторе, а пре свега на поклоњење Христовом гробу. Њихови детаљни описи храмова са удаљеностима од Христовог гроба служили су поклоницима да се боље снађу доласком у света места. Својом исцрпношћу оставили су дубоког трага на путописна дела српских поклоника, нарочито у деловима у којима се описује Света земља. Сачувала су се и нека изразито путописна дела у старој српској књижевности. Она се одликују личном доживљеношћу и наративном динамиком, каква прати жанр путописа.

Кључне речи: проскинитарион, Света земља, српска путописна књижевност.

Појам Свете земље подразумева широке просторе Блиског истока на којима су се одвијала збивања обухваћена Старим и Новим заветом. На њему се укрштају три религијска тока потекла из јудаизма, хришћанства и мухамеданства. Јерусалим као средиште судбоносних збивања у настанку хришћанства постао је веома рано место у коме су се окупљали поклоници са широких простора Европе, делова Азије и Африке. Свакако су приликом поклоњења бројним светињама у самом граду и још више по ближој и даљој околини постојали локални водичи који су упућивали поклонике и помагали им да се што боље снађу. Поред таквог непосредног и живог пружања помоћи у сналажењу, временом се указала потреба за писаним водичем који је требало не само да олакша оријентисање по Светој земљи него и да је довољно предочи поклоницима док се још припремају за полазак на далеки пут. Тако је за потребе боље обавештености, поузданијег, тачнијег сналажења по Светој земљи уз шира сазнања о храмовима и подсећање на библијска збивања која су се одвијала

* tomjovan1@gmail.com

у тим просторима настао водич за поклонике на грчком језику назван проскинитарион, гр. προσκυνητάριον (Трифуновић 1990: 296). Његови писани трагови познати су релативно рано и потичу још из VII века. Он је потом превођен на друге језике, а између осталих и на словенски.

Проскинитариони доносе податке о храмовима Свете земље, њиховим димензијама, положају, уз обиље детаља о изгледу унутрашњости, приликом чега се набраја број стубова, степеника, прозора, икона, кандила и нојевих јаја. Нарочито је обраћена пажња на присуство мермера уграђеног у храмове уз наглашавање где се налазе, да ли на поду или по зидовима, као и са ближим описом њихових боја и врстом шара ако су их имају. Скоро редовно указује се на удаљеност храмова од Христовог гроба и на њихову величину. Притом су коришћени називи старинских мера који су били уобичајени за раније времена. Тако се срећу следећи називи: стопа, корак, прст, педаљ, лакат, стол, миља, стадија (Влајинац 1961, 1964, 1968, 1974). Двема последњим мерама исказана је удаљеност до храмова, планина, река, језера и других објеката ван Јерусалима и то рачунато од самог града.

Важнија збивања из библијске историје увек су наглашена кроз краће излагање, понекад у анегдотском облику. Тиме је употпуњена и оживљена представа о личностима које су некада ту постојале. Нарочит значај придавао се чудима која су се одвијала на датим местима. Неретко, навођени су цитати из Светог писма, чиме се снажила изворност изнете садржине у проскинитариону. Иако је остао анониман, састављач овог писаног водича био је веома упућен и богословски образован. Заснован на поузданим упутствима, проскинитарион омогућава врло јасан увид у простор Свете земље.

Проскинитариони су били понекад илустровани представама храмова уз њихове описе. Те илустрације представљају стилизоване приказе храмова насликане бојама у манирима минијатурног сликарства. У грчкој писаној традицији ова појава била је далеко богатија и чешћа него што се то догађало са српским рукописним водичима по Светој земљи. Пре двадесет година у Грчкој се појавила књига Сотириса Кадаса посвећена илустрацијама из проскинитариона XVII и XVIII века, у којој је приказано обиље рукописа те врсте са различитим стилским одређењима (Καδας 1998). Иначе, код Грка се повремено јављају и штампани проскинитариони почев од XVIII века па све до сада (Κουτλουσερρίφ 1758, Χρύσανθος εκ Προύσσης 1807, Προσκυνητάριον 2017).

Није познато када је проскинитарион преведен код Срба. Свети Сава је током своја два путовања у Свету земљу могао бити упознат са писаним водичем на грчком језику. Да ли је том приликом и донео овај користан приручник и дао га да се преведе на српски, остало је ван наших сазнања. Сачуван је само мали број рукописа које је Свети Сава могао донети из Свете земље, чиме се поткрепљује вероватноћа да се међу њима нашао и проскинитарион (Џурова 2005). Прву сачувану потврду проскинитариона у скраћеном облику на српскословенском језику срећемо 1359/1360. године у такозваном Бдинском зборнику, исписаном старањем царице Ане, супруге бугарског цара Јована Страцимира. У Зборнику се међу шеснаест житија светих жена налази и опис светих места у Јерусалиму, који је у великој мери подударан са проскинитарионом, али у далеко сведенијем облику (*Bdinski Zbornik* 1972: 234а–241б; Scharpé, Vyncke 1973: 235–242).

Превод проскинитариона са грчког језика, опет само у деловима, налазимо затим код Константина Филозофа (Petrova 1998: 255–270). Иако је он изгледа превео проскинитарион у целини, данас су нам познати само његови делови. Константин је путовао у Јерусалим између 1415. и 1420. године и као ходочасник највероватније је превео овај спис за време тамошњег боравка (Куев, Петков 1986: 521). Једна од целина која се тиче описа Јерусалима сачувана је у српском препису насталом 1556. године и налази се у зборнику рукописне збирке манастира Никољца са сигнатуром 49 (Станковић 1994: 179–181). Зборник је преписао познати монах Висарион Дебарски (Ангелов 1978: 156–248). На почетку састава нацртан је стилизовани план Јерусалима. У истом зборнику налази се спис под називом *О смотрењу васељене*, који је такође превео Константин Филозоф. У њему се углавном наводе растојања између појединих земаља, крајева и места. Раздаљине су исказане у старинским мерама монама, то јест предасима (Ангелов 1978: 192–193). Нешто млађи препис *О смотрењу васељене* од Висарионовог потиче из 1567. године и чува се у збирци Валтазара Богишића број 19с у Цавтату (Богдановић 1982: 106; Novaković 1884: 54–55; Ангелов 1967: 192–193; Петровић 1995: 79–87). Нека лична Константинова запажања, нарочито у *Опису Јерусалима*, говоре о подешавању превода у којем је околина Јерусалима упоређена са бугарским планинама. Његова надахнутост Јерусалимом показала се посебно у *Житију Стефана Лазаревића*, у коме су Београд и Стефанова задужбина Манасија упоређени са Јерусалимом.

Као духовник српског манастира Светих арханђела у Јерусалиму, Никон Јерусалимац стекао је велики монашки углед и постао духовник Јелене Балшић. Своју преписку са Јеленом унео је у такозвани Горички зборник, настао 1441/42. године. Уз разноврсне преписе у Зборнику је и једно Никоново изворно дело под називом *Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима* (Трифуновић 1972: 289–327). Ово дело прожето је поетским рефлексијама. У појединим деловима оно подсећа на путописе, али још више на проскинитарионе.

Тек у XVII и XVIII веку постоје сачувани целовитији рукописни проскинитариони. Најстарији од њих потиче из 1642/43. године. Препис је начинио, како је записао тајнописом, „грешни поп Тома". Овај препис описа Јерусалима делимично је сачуван у оквиру Седмичног октоиха, који се данас налази у оквиру збирке Библиотеке Матице српске у Новом Саду са сигнатуром РР I 31. Почетак списа обима отприлике око два листа није сачуван, јер су ти листови истргнути (Кириловић 1979: 53–69; *Минеји*, *октоиси*, *триоди* 1996: 51). Опис Јерусалима попа Томе свакако представља проскинитарион, али је према неким језичким и синтаксичким решењима другачији од осталих познатих српских преписа. Уз то што је окрњен на почетку, он је иначе краћи и сажетији у односу на друге проскинитарионе. За сада се не може утврдити да ли је поп Тома само преписивач овог дела, или је као евентуални поклоник Христовог гроба прибавио овај водич.

Посебну врсту проскинитариона срећемо код Сарајлије Гаврила Тадића. Он је са групом својих сугрђана стигао у Јерусалим 1661. године и о свом доласку оставио запис у једном рукопису. О Гаврилу Тадићу зна се да потиче из угледне сарајевске породице Хумковић (Скарић 1928). Док је боравио у Јерусалиму, Гаврило је исписао поклоник по светим местима. Његов препис илустрован је представама важнијих храмова и данас је делимично сачуван, тако да се у њему налазе 34

минијатуре у боји. Спис се налази у српском рукопису Народне и Универзитетске библиотеке у Јерусалиму под сигнатуром Ms. Var. 186 и познат нам је у издању Маре Харисијадис (Тадић 1986: 113–132). У основи, ово дело је проскинитарион са личним запажањима о светим местима. Састав је исписан српскословенским језиком са одликама народног језика.

Непознати писар XVII века оставио је попис конака од Јерусалима до Синајске горе. Данас је тај спис у рукопису старе збирке Архива Српске академије наука и уметности са сигнатуром 46. По обиму и по типу сличан водич постојао је већ у преводу Константина Филозофа. Ипак, места на која се односе раздаљине у њима различита су. Иако је у наслову означено да састав говори о конацима између појединих места, у њему је много више објашњења и указивања где се који храм налази или шта се где од библијских збивања одиграло. Понеки турцизам или арабизам говори о уласку туђих речи преко народног говора у стари српски књижевни језик. Извесна сликовита места у излагању чине овај састав литерарно богатијим него што би представљало обично набрајање конака (Новаковић 1869: 32–33).

У изгорелој збирци Народне библиотеке Србије налазио се један илустровани водич по светим местима с краја XVII или почетка XVIII века са сигнатуром 916 (Матић 1952: 164; Стояновичъ 1886: 1–27). Састав је по типу скоро истоветан путопису Гаврила Тадића. Преписала га је нама непозната особа. Оба проскинитариона су илустрована и највероватније су потицали од истог предлошка који је тада био у Јерусалиму по казивању Гаврила Тадића.

Живоносном Гробу поклонио се током 1729. године Јован Дамјановић из Будима (Перић 1983: 67–84; Перић Стефановић 2004: 13–20) и о томе оставио запис као и препис једног водича по Светој земљи из 1766. године, који се данас чува у Музеју Српске православне цркве под сигнатуром 349 (Павић 1970: 504). Јованов проскинитарион има композицију сличну *Опису Јерусалима* Христофора Жефаровића и постоји могућност да је тај спис користио преписујући га у великој мери. Жефарофићев *Опис* појавио се из штампе 1748. године, што је Дамјановић по свој прилици искористио и из њега преузео делове из увода и још неких других целина. У појединим деловима водич Јована Дамјановића опширнији је од Жефаровићевог, али се налазе и обрнути примери. Дамјановићев водич показује и неке личне утиске о виђеном, што указује да то није био само пуки преписивач. Спомињући сусрет са једним Бошњаком, проговорио је и о неким приликама у Јерусалиму:

> „Ко хоће све да прегледа, онда треба да се споразуме и распита код Турака који су тамо на стражи и они ће показати све. Само треба да им се плати по једна пара. У време када ја бејах тамо, беше један Турчин Бошњак, из Босне. Испитавши нас одакле смо, погости нас кафом." (*Света земља* 2007, 207).

Није изоставио једно лоше искуство са турским властима у Јерусалиму:

> „У тим палатама мене, хаџи Јована Дамјановића, рођеног у престоном граду Будиму, држаше паша у затвору два сата због харача. А имао сам пасош из Беча цара Карола и пасош будимског генерала Јунгтаона. А Арапи Турци, упркос томе, кажу: ‚Ми у овдашњим земљама налазимо се у нужди и оскудици, и ако би и сам наш цар дошао овде из Цариграда, ми бисмо га опљачкали.' И дође од патријарха Хрисанта епитроп Мелентије и измоливши ме, ослободи ме." (*Света земља* 2007: 211).

У ређање појединих раздаљина у Јерусалиму унео је и сопствено искуство: „И та врата су широка 31 стопу, како их ја грешни измерих" (*Света земља* 2007: 206). „Црква је веома красна, дуга и широка 44 стопе. Ја грешни Јован мерих" (*Света земља* 2007: 211–212). Његово излагање тиме је знатно оживљено. Јованов сусрет са птицом нојем, слично је као у путопису Јеротеја Рачанина: „И ту видех птицу ноја, која једе железо и олово. И висока је колико магаре. Ноге јој као у магарета, шија и глава као у лабуда, реп као у ждрала" (*Света земља* 2007: 209). У личном тону исписана је и завршна реченица Дамјановићевог водича. У њој као да се осећа његова спреченост да препише и преостале делове пошто је до окончања дошло нагло и без природнијег привођења крају: „Многа су места у Јерусалиму, али само мали део описасмо" (*Света земља* 2007: 212).

Од проскинитариона који су имали велику улогу код српских читалаца посебно место заузима *Описаније Јерусалима*, које је Христофор Жефаровић штампао као књигу 1748. године (Жефаровић 1973). Типографским изгледом, са бројним илустрацијама које је Жефаровић резао у бакарним плочама, *Описаније* је у свом времену, по оцени познавалаца тог периода српске прошлости, представљало прави издавачки подухват. Та књига настала је пре свега из потребе да се српским читаоцима приближе света места и подстакну будући ходочасници на свој поклонички пут. Она се појавила залагањем јерусалимског архимандрита Симеона Симеоновића, који је Жефаровићу предао за штампу рукопис са илустрацијама. Одобрење за штампање дао је митрополит Арсеније Антоновић. Од будућих читалаца архимандрит Симеон очекивао је помоћ и путем слања новца макар да се и не буде у могућности да се физички посети Свети град. Жефаровићев *Опис Јерусалима* доживео је и своје друго издање 1781. године, у чему се огледала знатна потреба за оваквом књигом. Његове илустрације послужиле су како за српско тако и за грчко издање проскинитариона, као и на још неким језицима (Ковачевић 1954: 17–22). Језик којим је писана Жефаровићева књига јесте рускословенски са елементима српскословенског и српског народног.

Поред Јована Дамјановића, који је користио Жефаровићев *Опис Јерусалима*, уносећи делове у свој препис проскинитариона, са великом поузданошћу могло би се говорити да је нама непознати преписивач завршио преписивање ове књиге 14. фебруара 1763. године. Његов препис сада се налази у Архиву САНУ под бројем 31. Неки делови преписа не подударају се сасвим у редоследу излагања са Жефаровићевим *Описом*. Нити цео предговор као ни поговор овде нису у целини пренети. Знајући за овакву појаву, није немогуће да је било још таквих случајева преписа Жефаровићевог штампаног проскинитариона. Уосталом, то није усамљена појава да се штампане књиге преписују, поготову током XVIII века (Бојовић 2017: 9–17).

Српски проскинитарион до сада није обухватније проучен. Предстоји издање свих сачуваних текстова како би се утврдила њихова распрострањеност, текстолошки увид, варијантност и веза са грчким изворима. И без тога стиче се представа о проскинитариону као непрестано присутном водичу код Срба током векова у којима се одлазило у Свету земљу и настојало да се она уз непосредан доживљај упозна и преко разрађених упутстава и обавештења која је овај писани приручник пружао. Попут чудесне књиге, овај водич поуздано је разоткривао света места и дочаравао њихов изглед обиљем података о бројним храмова. Поклоници који би стизали у

Свету земљу и који су настојали да у писаном облику проговоре о свом доживљају са тог пута, и притом имајући прилику да користе проскинитарион како би сазнајно употпунили виђено, свакако су били под утисцима које им је оставила његова богата садржина. Неки од њих прибегавали су споју већ затеченог текста проскинитариона са макар и оскудним уношењем у њих свог доживљаја Свете земље и у том облику их исписивали сматрајући их личним поклоничким трагом. У томе су се нарочито истакли Константин Филозоф, Никон Јерусалимац, поп Тома, Гаврило Тадић и Јован Дамјановић. Њихове реченице у којима се препознају лични утисци лако су приањале уз проскинитарионска указивања на изглед храмова и на њихове раздаљине. У спојевима тако обликованих састава нема одлика правог путописа у коме се осећа динамика кретања, већ се одликују низањем података и дочаравањем спољашњости и унутрашњости цркава. Ипак, њихова дела, макар у малом, говоре о личном присуству на широким просторима Свете земље. Она су истовремено сведочења о надахнутости поклоника тако важним простором.

У старој српској књижевности постоје дела која су прожета вишеструким искуством и доживљајима на путовању и боравком у Светој земљи. Од свега што се сачувало од тих дела, тек нека остала су целовита. Већ најстарија позната посланица Светог Саве упућена из Свете земље студеничком игуману Спиридону позната нам је у препису (Daničić 1872: 230–231), који је највероватније спој две засебне целине (Јанковић 1990: 186–188). У њој је Сава саопштио језгровито и делимично на поетски начин своје утиске о боравку у Светој земљи.

Далеко целовитије и обухватније Доментијан је описао Савино путовање и боравак у Светој земљи у *Житију Светог Саве*. Потпуно у маниру путописног жанра дочарао је сложен и догађајима испуњен Савин поклонички подухват. Његово сведочење је утолико драгоценије и доживљено јер је Саву пратио на једном од два путовања и свакако унео неке личне утиске. Заснивајући своје *Житије Светог Саве* на Доментијановом делу, Теодосије је такође обликовао две путописне целине о Савиним путовањима у Свету земљу. Обојица су изразито наративно пропратили Савина путовања и кретање по просторима Свете земље.

Хиландарски игуман Лаврентије путовао је са Свете Горе у Јерусалим највероватније у трећој деценији XVII века и о томе оставио путопис. Сачували су се само остаци његовог дела у препису Јеротеја Рачанина из 1698. године (Кациба 1994: 50–67; Јовановић 1994: 95–108). Тај препис данас се налази у рукописној збирци Радослава Грујића у Музеју Српске православне цркве у Београду под бројем 3–II–9. Неки делови Лаврентијевог путописа већ тада су били изгубљени, тако да их је Јеротеј преписао у окрњеном облику. Лаврентије се умногоме угледао на писани проскинитарион набрајајући места кроз која је пролазило не описујући их ближе. Њега су нарочито занимале поједине библијске легенде и личности као и места из хришћанске историје.

Кратовски митрополит Михаило био је једно време у служби српског патријарха Пајсеја. Пошавши из Москве и преко Свете Горе, допутовао је у Јерусалим 1657. године. Опширније писани извештај о повратку из Свете земље оставио је руском царинском чиновнику у Путивљу. То његово казивање, иако сачувано тек из друге руке, представља драматичан и неизвестан Михаилов пут до Јерусалима, али ништа мање занимљив и на повратку. Саопштење је испуњено личним утисцима током

читавог путовања. У Јерусалиму га је посебно занимало да сазна нешто више о јављању светог пламена, од кога се пале свеће свих окупљених, али није му било допуштено да уђе у храм Христовог гроба иако је подмитио Турчина који је чувао улаз. Знатан део казивања посветио је боравку у Цариграду и убиству цариградског патријарха Партенија као и интригама које су претходиле том догађају. Док је боравио у Цариграду, митрополит Михаило је срео угледне Србе, код којих се распитивао за патријарха Гаврила. Из Цариграда отишао је у Свету Гору, одакле је преко српских крајева, Молдавије и Пољске стигао у Путиваљ, где је царинским властима дао извештај о свом поклоничком путу.

Патријарх Арсеније Црнојевић путовао је у Свету земљу из Пећи до Јерусалима и назад током 1682–1683. године и то описао у облику путописа. То његово дело није сачувано у аутографу, него у једном непотпуном препису, који се данас налази у Архиву САНУ под сигнатуром 328. Велики део преписа у коме се говори о доласку у Свету земљу и повратку у Србију изгубљен је. Сликовити су и надахнути његови описи проласка кроз разна места од Пећи ка Цариграду, као и сусрети са бројним успутним личностима и својим пратиоцима. Места која су на путу постајала све ближа мору и Цариграду као да су још више опчињавала патријарха својом лепотом. Он се одушевљавао великим и лепим мостовима, уређеним хановима, шедрванима, царским палатама, вртовима, сарајима, џамији и имаретима Мехмед паше Соколовића и приморском граду Силиврији. Макар и оволико оскудан одломак Арсенијевог путописа открива пишчеву осећајност и даровитост исказану у жанру негованом код Срба још од времена Светог Саве.

Јеромонах Јеротеј Рачанин стигао је у Јерусалим 1705. године и о свом путовању оставио опширан путопис, који представља прво целовито сачувано дело тог жанра. Своја сећања на путовање у Света места написао је тек 1727. године у фрушкогорском манастиру Ремети. Аутограф путописа није сачуван, али га је пре пропасти објавио Осип Бодянски (Бодянскїй 1861: 1–42) и неке делове Стојан Новаковић (Новаковић 1871: 294–295). Јеротејево путовање од Београда долином Мораве и Вардара све до Солуна обележено је навођењем редоследа конака. Слично је учинио и са дочаравањем боравка у Египту, Синају, Јерусалиму и његовој ближој и даљој околини са снажном доживљеношћу виђеног. Лични тон присутан је кроз цео путопис са живим сликама и сусретима са бројним особама. Упечатљив је његов сусрет са нојем у Египту: „И ту видех птицу ноја. Големо. Једва дохватим руком по хрпту. И миловах га. Ходају по чаршији и поред лађа, по буњишту. Купе штогод те се хране.” Узбудљива су посебно два описа буре на Егејском мору и сусрет са гусарима. Посматрачко умеће испољио је описујући ускршње богослужење у Великој цркви на Христовом гробу са обиљем литургијских података. Успут је бележио легенде које је сазнавао успут.

У много скромнијем облику, али са снажним личним утисцима, написан је путопис Силвестра Поповића, који је боравио у Јерусалиму током 1745/46. године. У виду дневника записивао је утиске са свог поклоничког путовања. Његов рукопис био је у старој збирци Народне библиотеке Србије са сигнатуром 1017 и страдао је 6. априла 1941. године у немачком бомбардовању Београда. Овај путопис обележен је живахним гледањем на појаве које је Силвестар сретао у далеком свету. Његове асоцијације и запажања поводом успутних збивања испуњена су ведрином каква

се не среће у старијим делима овог жанра. Када је присуствовао богослужењу у великој цркви у Солуну, запазио је неуједначеност у опхођењу свештеника. Неке од њих окарактерисао је локалном изреком поредећи их са покретима воденичара Милашина: „Господин архиепископ доста обично и уредно служи, а други се мету по цркви као Милашин по воденици". Завичајну боју унео је у излагање и када стигао под град Сидон, испод кога турски војници „цео дан протркују коње прудом покрај мора, од града до логора и од логора до града, као пијани Цигани с футошког вашара". Сличних места у његовом путопису има још и она откривају сву свежину приступа виђеном.

Андреј Петковић путовао је у Свету земљу 1734. године. Био је пратилац имућном човеку по имену Ћира, који га је примио „као отац сина". За узврат, Андреј му је обећао да ће му на путу служити „у свакој потреби". Андреј није навео одакле је био, него само да су од свог места до Београда имали шест конака. У путопису је присутан снажнији продор народног језика са локализмима који обележавају војвођанске говоре. Дело није сачувано у целини. Недостају делови који говоре о периоду после искрцавања у Јафи и описи појединих светих места око Јерусалима, као и о повратку. Оно што Андрејев путопис чини посебним јесу илустрације које прате важнија места у Светој земљи. Сачувана је 21 минијатура у боји, а свакако их је било више у целовитом путопису. Дело је објавио Стеван Бугарски у Темишвару паралелно на српском и румунском језику и изнео претпоставку да би Андреј био „Војвођанин, можда и Банаћанин" (Петковић 2008).

Из банатског места Баваништа допутовао је 1781. године у Јерусалим Павле Стојановић. Његов пут водио је преко Трста, Јадранског и Средоземног мора. Из Јерусалима је упутио два писма. Једно је послао брату Петру, а друго својој родбини пред полазак из Јерусалима. На повратку је свратио у Хиландар. Поред ова два писма у посебној бележници исписивао је путописна запажања са путовања. Сва три састава објавио је Илија Берић 1843. године у три наставка у Српском народном листу (Берић 1843, 7, 54–56; 8, 63–64; 9, 70–72). Објављујући ове саставе, Берић је задржао њихов језик какав је затекао у аутографима и штампао их је предвуковским правописом. Сва три дела писана су народним језиком у коме се снажно осећа банатска говорна боја. Тек понека реч потиче из књижевног језика са руским фонетским одликама. Његова писма и белешке одликују се лирским тоновима и усхићењем што му се пружила прилика да дође на поклоњење Христовом гробу.

> „Састави везани за путовање у Свету земљу, писани на српскословенском, рускоцрквенословенском и српском народном језику, допринели су на посебан начин мотивској разнородности и укупном обогаћењу српске књижевности. Својом поетском заснованошћу ова дела дубоко су окренута обрасцима старе књижевности. Њихово настајање током низа векова говори о сталности путовања Срба у Свету земљу, као и о изузетној постојаности овакве теме на којој су се, почевши од светога Саве, опробали бројни писци" (*Света земља* 2007: 38–39).

Литература

Ангелов Б. С. *Из старата българска*, *руска и сръбска литература* II. София, 1967.
Ангелов Б. *Из старата българска*, *руска и сръбска литература* III. София, 1978.

Берић, И. „Описаніе града Ерусалима, кое е бывшый житель Баванишкый Павелъ Хаџи Стояновићь у 1781 години рож. Хрістова приликомъ поклоненія своега къ светоме гробу спасителѣвомъ самъ описао.” *Сербскій народный листъ*, VIII, 7, 18. февруаріа 1843; 8, 25. февруаріа; 9, 4. марта.

Богдановић Д. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*. Београд: САНУ, 1982.

Бодянскїй О. *Путьшаствіе къ граду Іерусалиму Іеромеея Рачанинскаго*, *въ лѣто отъ бытія 7212*, *а отъ Рож. Христова 1704*, *мѣсяца Іюліа 7*. Чтенія къ Императорскомъ обществѣ исторіи и древностей россійскихъ при Московскомъ университетѣ, кн. IV, октябрь – декябрь, Москва 1861. Поновљено у: Маринковић Б. „Одломци трагања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину.” *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XII/I (1969): 263–300. Најновије издање у: *Димитрије Кантакузин*, *Константин Михаиловић из Островице*, *Пајсије*, *Арсеније III Црнојевић*. Антологијска едиција Десет векова српске књижевности, књ. 4. Приредио Томислав Јовановић. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2018.

Бојовић З. „Преписи штампаних књига у српској средњовековној традицији.” *Средњи век у српској науци*, *историји*, *књижевности и уметности*, VIII. Дани српскога духовног преображења, XXIV. Деспотовац, 2017.

Влајинац М. *Речник наших старих мера у току векова I–IV*. Београд: САНУ, 1961–1974.

Джурова А. „Какво е донесъл патриарх Сава Сръбски от Ерусалим?” *България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация*. София, 2005.

Жефаровић Х. *Описаније Светаго Божија града Јерусалима*, В Виене, 1748го новембрија 30. Појавила су се још два издања у Бечу: 1772 и 1781. Нови Сад, 1973.

Јанковић, Ж. „Око Посланице игуману Спиридону.” *Гласник*, *Службени лист СПЦ*, LXXI, 9 (1990).

Јовановић Т. „Лаврентијев путопис.” *Књижевна историја*, XXVI, 92 (1994).

Кациба А. „Лаврентијево путовање из Хиландара у Јерусалим у препису Јеротеја Рачанина.” *Biblioteca Slavica Savariensis*, II (1994).

Кириловић Д. „Ћирилске рукописне књиге у Библиотеци Матице српске.” *Годишњак Библиотеке Матице српске за годину* 1977, II (1979).

Ковачевић Б. „Неколико прилога библиографији. I – Стари српски вођ кроз Јерусалим. Кад је изишло прво издање „Описанија Јерусалима?” *Библиотекар*, 6/1 (1954).

Куев, К., Петков, Г. *Събрани съчинения на Константин Костенечки*. София: Изследване и текст, 1986.

Матић С. *Опис рукописа Народне библиотеке*. Београд 1952.

Минеји, *октоиси*, *триоди*. Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске. Књига V. Нови Сад, 1996.

Новаковић С. „Прилози к историји српске књижевности. Један стари свјетовни зборник ћириловски.”, *Гласник СУД*, VIII, XXV свеска старога реда (1869).

Новаковић С. „Прилози к историји српске књижевности. VI Јеротија Рачанина пут у Јерусалим 1704. год.” *Гласник СУД*, XXXI (1871).

Павић М. *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)*. Београд: Нолит, 1970.

Перић Ђ. „Прилози биографији монаха Исидора (Јована Дамјановића), непознатог српског песника и путописца из XVIII века.” *Православна мисао*, 30 (1983).

Перић Ђ., Стефановић Д. „Нешто о животу и списима јеромонаха Исидора Дамјановића (1696–1764).” *Рачански зборник*, 8/9 (2004).

Петковић А. *Поклоњење гробу Господњем 1734*. *Încinare la mormântul Domnului*. Приредио Стеван Бугарски. Ediție îngrijită de Stevan Bugarski. Темишвар: Савез Срба у Румунији – Timişoara: Uniunea Sârbilor din România, 2008.

Петровић Д. „Константин Философ као путописац.” *Љубомир Ненадовић и српска путописна традиција*. Приштина 1995.

Света земља у српској књижевности од XIII до краја XVIII века. Приредио и на савремени српски пренео Томислав Јовановић. Београд: Чигоја штампа, 2007.

Скарић В. *Српски православни народ и црква у Сарајеву*. Сарајево, 1928.

Станковић Р. „Датирање и водени знаци рукописних књига манастира Никоља.” *Археографски прилози*, 16 (1994).

Стояновичъ Л. В. „Сербское описаніе святыхъ местъ первой половины XVII века.” *Православный палестинскій сборникъ*, V, Вып. 2. С. Петербургъ, 1886.

Тадић Г. „Поклоњениje Частного гроба и Светих мест ва светом граде Јерусалиме. Повест нека избрана.” Приредила Мара Харисијадис. *Књижевна историја*, XIX (1986): 73–74.

Трифуновић Ђ. „Две посланице Јелене Балшић и Никонова Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима.” *Књижевна историја*, V, 18 (1972).

Трифуновић Ђ. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Друго, допуњено издање. Београд: Нолит, 1990.

*

Bdinski Zbornik. *Ghent Slavonic Ms 408*, *A. D. 1360*. Facsimile edition with a presentation by Ivan Dujčev. London, 1972.

Daničić, G. „Poslanica sv. Save arhiepiskopa srpskoga iz Jerusalima u Studenicu igumnu Spiridonu.” *Starine JAZU*, IV (1872).

Καδας Σ. Ν. *Οι ’Αγιοι Τόποι Εικονογραφήμενα προσκυνητάρια 17ου-18ου αι*. Αθήνα, 1998.

Κουτλουσερρίφ. *Προσκυνητάριον της αγίας πόλεως Ιερουσαλήμ και πάσης Παλαιστίνης*. Εν Λειψία της Σαξωνίας, 1758.

Novaković S. „Odlomci srednjevjekovne kosmografije i geografije.” *Starine JAZU*, XVI (1884).

Petrova M. „An Unknown Copy of the Description of Jerusalem by Constantine of Kostenec.” *Byzantinoslavica*, LIX (1998).

Προσκυνητάριον της αγίας πόλεως Ιερουσαλήμ και πάσης Παλαιστίνης. Σέρρες 2017.

Χρύσανθος εκ Προύσσης. *Προσκυνητάριον της Αγίας Πόλεως Ιερουσαλήμ και Πάσης Παλαιστίνης*. Επιστασία, Αποστόλου Μπόρα, Βιέννη, Johan Schraembl, 1807.

Scharpé J. L., Vyncke F. *Bdinski Zbornik. An Old Slavonic Menelogium of Women Saints*. Critical Edition. Brügge, 1973.

Томислав Ж. Йованович

ПРОСКИНИТАРИЙ И СЕРБСКАЯ ПУТЕВАЯ ПРОЗА, ПОСВЯЩЕННАЯ СВЯТОЙ ЗЕМЛЕ

Р е з ю м е

Путеводители по Святой земле, или проскинитарии, на всем протяжении средних веков, вплоть до новейшего времени, являлись важными и необходимыми указаниями для путешественников, направлявшихся в те края, и прежде всего, на поклонение Гробу Господнем. Содержавшиеся в них подробные описания храмов с окрестностями вокруг Гроба Господня служили паломникам для лучшего ориентирования по прибытии в святые места. Своей исчерпываемостью они оставили глубокий след в произведениях путевой литературы сербских паломников, особенно в произведениях, описывающих Святую землю. Сохранились и некоторые выраженно путевые произведения в древней сербской литературе. Они отличаются личным переживанием и повествовательной динамикой, сопровождающей жанр путешествия.

Ключевые слова: проскинитарий, Святая земля, сербская путевая литература.

821.163.41.09“4/14“ Андрић, Иво
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch15

Бојан М. ЈОВИЋ*
Институт за књижевност и уметност у Београду

РАЗНОЛИКОСТИ ЛЕТЕЊА, ПАДАЊА, И УСПИЊАЊА НА НЕБО (О ТЕМАТИЗОВАЊУ АВИЈАЦИЈЕ У СРПСКОЈ МЕЂУРАТНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ У КОНТЕКСТУ ИТАЛИЈАНСКЕ И РУСКЕ АВАНГАРДЕ)**

У раду се разматра тематизовање летења и авијације у делима српских писаца између два рата – Б. Токина, С. Кракова, М. Дединца, Р. Петровића, М. Црњанског, Т. Манојловића, Д. Максимовић, у контексту поетичких претпоставки присуства теме авијације у италијанској и руској књижевној и ликовној авангарди футуристичког усмерења (Ф. Т. Маринети, П. Буци, Ф. Ацари, Т. Крали, Тато, В. Каменски, К. Олимпов, А. Кручоних, О. Розанова, К. Маљевич, В. Хлебњиков). Специфична поетика хероизма уз примену авијације у борби на есететичком плану и у стварности, праћена сенком смрти, разарање синтаксе, увођење брзине, динамичност, симултанизам чулних података и просторно-временска свеприсутност, као и посебан однос према љубавуи и женама, спадају међу најважније последице футуристичке фасцинације авијацијом и авионима. У делима српских писаца, међутим, ратоборни тонови аеро-футуризма готово да се и не могу наћи; њих одмењује дубље разумевање трагичног стања људског лета и метафизике пилотирања / летења авионом.

Кључне речи: тематика авијације; српска међуратна књижевност; руски и италијански футуризам; Б. Токин; М. Црњански; С. Краков; Р. Петровић; В. В. Каменски; Ф. Т. Маринети; Ф. Ацари.

Као извор надахнућа и литерарна тема, авијација је на велика врата у српску књижевност ушла након Првог светског рата, напоредо са ступањем на књижевну сцену најмлађег, модернистичко-авангардног поколења писаца. Авиони и летење авионима постали су дубоко привлачни за наше младе списатеље са једне стране захваљујући непосредном, пре свега ратном, искуству, са друге пак посредством стваралаштва поетичких претходника и иностраних књижевних узора. Иако сразмерно закаснео, уплив авијације на књижевност, у појединим случајевима и на саму судбину књижевника, у нашој је средини био далекосежан; о томе најбоље сведочи

* userx64@live.com

** Рад је настао у оквиру пројекта ON 178008 *Српска књижевност у европском културном простору*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

несвакидашњи догађај из 1926. године, оличен у двобоју пиштољима тада већ прослављеног писца Милоша Црњанског и Тадије Сондермајера, летачког аса из Првог светског рата, ваздухопловног инжењера и резервног капетана, оснивача часописа „Наша крила" и будућег високог руководиоца Друштва за ваздушни саобраћај „Аеропут".

Узрок сукоба је по свему судећи био авијатички: наводно оштро неслагање Црњанског и групе официра око квалитета француских и немачких авиона (или, према другим изворима, природе и односа ловачке и бомбардерске авијације), које је највишу тачку достигло у пишчевом изазовном и насртљивом понашању; оно што се догађало током самог двобоја, у шумарку надомак Вршца, такође је предмет различитих присећања и тумачења других сведока и списатеља, у многоме суштински несагласних и непомирљивих.[1] Овај догађај, у коме је, по свему судећи, остао у животу само Сондермајеровом добром вољом, сам Црњански никада није уобличио у самостални текст, али је у доцнијем присећању на то доба подсетио на још један судбински тренутак у коме је авијација била у средишту његовог блиског сусрета са смрћу,[2] односно, другом приликом, јасно нагласио поетско-поетички значај који је за њега имало ваздухопловство.[3]

Нарочити спој авијације, књижевности и живота – а са њим, истовремено и нераскидиво, и смрти – у српској књижевности након Великог рата, на који је у овим осврtима подсетио Црњански, у европској је средини дошао до изражаја знатно раније, још крајем прве деценије XX века. Приметан је пре свега код значајних стваралаца модерних погледа,[4] да би свој врхунац достигао са оснивачима европс-

[1] Раније реконструкције (околности) двобоја које се могу наћи код Радована Поповића (Поповић 1993), Владимира Буњца (Буњац 1982), и Милана Јовановића Стојимировића (Јовановић Стојимировић 1988), у многоме се разликују. Обиље документованих и до тада непознатих података о овом инциденту објавио је 2016. године Борис Милосављевић у темељном раду „Између мита и стварности: двобој Сондермајер – Црњански (Милосављевић 2016).

[2] „Био сам, 1925, уредник листа Аероклуба који се звао 'Наша крила'. У тим 'Нашим крилима' написао сам једну причу о јадранском типу нашег аероплана, па сам написао био да ће наши авијатичари, ако дође до напада, мислио сам тад на Италију, летети и улетати главачке у апарате противника, непријатеља. Јер, иначе, не могу га победити, јер су слабији, малобројнији. То је 1925. написано и штампано, сећам се. Какве везе то има са мном? Па постојао је овде мајор Узелац, с којим смо ми летели као луђаци изнад Новог Сада. Вршили смо и изводили оне фигуре, разне, феј морт, па не знам, лупинг, и друге. Не заборавите – све то у аероплану у коме сте довде, до горе, седите не као данас у једном затвореном седишту, покривеним неким металом, или не знам чиме. Све то ме везује за Нови Сад. На једној конференцији Аероклуба сви су били авијатичари у плавим униформама, само је био у морнаричкој црној униформи један млад официр морнарице који се звао Шуман, Словенац је био. Он је тога дана имао да покуша први пут хидроплан један, производ фабрике која се овде стварала. Требало је овде да с њим летим до Београда. У хотелу ме је генерал Петровић, који је био председник тог одељења Аероклуба, ујутро у пет сати пробудио и казао: 'Будало једна, шта ћеш ти да се мешаш у то, и да пробаш. Хајде са мном.' Ја му кажем: 'Дао сам реч Шуману, и летећу са Шуманом.' Нисам ја летео са Шуманом. Отишао сам у гимназију, одржао предавања, изашао из гимназије и узео лист 'Новости' у подне, црно уоквирен. Шуман је био подигао апарат горе, над мостом према Петроварадину, исклизнуо је доле, погинуо, разуме се. Да сам био са њим, оставио бих кости овде. Све је у вези. То су случајности које ја не зовем случајност. То је људски живот." (Црњански 1992: 215–216)

[3] „За мене је авијација била нешто што је значило најпуније живот... Радио сам и радим на подизању наше авијатике, чији сам орган 'Наша крила' уређивао. Летео сам и превртао се у ваздуху, што је било више поетично од многих објављених и штампаних песама и литерарних радова многих цењених другова...." (Црњански 1992: 17–18)

[4] Међу најранијим остварењима посвећеним пилотима и летењу у европској књижевности налази се роман Габријеле Данунција *Можда да*, *можда не* (*Forse che sì*, *forse che no*, 1910*)*. Данунцио у имо-

ког футуризма: Ф. Т. Маринети и В. В. Каменски, на различитим крајевима Европе, готово су истовремено открили авијацију и опширно писали о авионима и летењу, обојица стичући летачко искуство из прве руке око 1910. године, Маринети као сапутник,[5] Каменски на крају и пилотирајући својом сопственом машином, летелицом „Блерио XI".[6]

Авион и летење (п)остају битни елементи футуристичке поетике, и на манифестном и на књижевном плану. Код Маринетија и његових следбеника, у духу остваривања девете тачке из футуристичког прогласа, у којој се обзнањује слављење рата, разарања, лепих идеја за које вреди умрети, и презира према жени (Marinetti 1909a), авијација добија одлучујућу улогу у борби не само против представника пасеистичких уметничких позиција[7] већ и против идеолошких, политичких и националних противника. Након што присуствује стварним оружаним окршајима и ратним дејствима авијације током сукоба у Триполију између Турске и Италије, Маринети у *Папином једнокрилцу* (1912), необичном „политичком роману у слободним стиховима" (Marinetti 1912a),[8] у пуном обиму развија тему борбеног летења.[9]

Када је реч о утицају авиона на уметничко изражавање, исте године, управо у ваздуху, вођа футуриста долази на идеју о новој синтакси и књижевности (Marinetti 1912б); поред средишњег места у питањима везаним за језички уметнички израз,

---

ралистичком и декадентистичком маниру развија причу о Паолу Тарсису, авијатичару, који са пилотом Ђулијом Камбијасом гради летелицу у настојању да заједно оборе летачке рекорде. Увучен у љубавни троугао са сестрама Ингирами, након што Камбијасо гине током ваздухопловног такмичења, Тарсис лети преко Тиренског мора до Сардиније ка пуној ничеанској слободи, раскидајући земаљске (односно женске) окове, изазивајући смрт и осећајући се као бесмртно божанство.

[5] Непосредно искуство летења Маринети описује као изузетан доживљај победе над природним законима који држе човека везаног за тло:

> „Када сам први пут летео са авијатичарем Бјеловучићем, осетио сам како ми се груди отварају као велика рупа у коју су сласно зарањала небеса – глатка, свежа, и бујична. Спорој разводњеној сензуалности шетњи под сунцем и сред цвећа требало би претпоставити дивљу и прокрвљујућу масажу ветра који бесни. Повећање лакоће. Бесконачни осећај задовољства. Излазите из авиона са еластичним и зањиханим одскоком. Збацили сте нешто тешко с леђа. Победили сте замку пута. Тријумфовали сте над законом који приморава човека да пузи" (Marinetti 1916: 3).

[6] Високо вреднујући проналазак авиона, Василиј Каменски сматра да се он непосредно одражава на задатке књижевности и књижевника:

> „Желео сам да учествујем у великом открићу не само речима већ и делима. Шта су песме и романи? Авион – то је право достигнуће нашег времена...
>
> [...] Ако смо људи моторизоване садашњости, песници универзалног динамизма, придошлице и посланици будућности, мајстори акције и активности, ентузијастички градитељи нових облика живота – тада ми морамо бити, ми немамо избора него да будемо летачи" (Каменский 1931).

[7] И пре конкретног летачког искуства, већ у манифесту „Убијмо месечину!" („Tuons le clair de lune!", Marinetti 1909б), Маринети смешта футуристе у импровизоване, на лицу места направљене авионе, шаљући их у одсудну борбу, обележену сценама екстатично-еротичног авионског насиља, смрти и препорода, против представника гихтозне и паралисане Европе.

[8] Усхићен слободом коју доноси авијатичарски лет, осећајући се као човек-бог, јунак романа, Маринетијев алтер его, акробацијама разбија границе времена и простора. Потом, у жељи да подстакне Италијане да поведу рат против Аустрије за ослобођење Трста, он лети са краја на крај Италије, подстиче на мобилизацију и бори се против заговорника мира; из Ватикана отима Папу, који представља устајалу прошлост и пацифизам, привезује га на крило авиона и баца у Јадран, да би на крају бомбардовао подморнице у Тршћанском заливу.

[9] Пилот не показује саосећање нити двоумљење када је реч о борбеним дејствима, у ваздуху или по копну, против војних циљева или цивила, при чему до изражаја долази и стални мизогини Маринетијев и футуристички став: авијатичар, у настојању да обезбеди пролазак војних композиција, „коси" крилима свог авиона на хиљаде глава пацифисткиња (Marinetti 1912a: 100–104).

аероплан се код италијанских авангардиста доводи у везу и са новом врстом извођачких уметности: летом авиона које осликавају футуристички уметници (Бала, Русоло, Деперо, Примо Конти, итд.) изражавају се душевна стања пилота, остварују драмске ситуације, дијалози, пантомиме, песме „ослобођених речи", и изводи ваздушни плес (Ацари 1919).

Са друге стране Европе, поставши и званично пилот са дозволом и учествујући на неколико аеромитинга, Василиј Каменски живи своје речи, све до тренутка тешког пада и блиског сурета са смрћу, у пролеће 1912. године. Док активно лети, Каменски такође и пише о својим искуствима, обликујући их у скицу „Авион и прва љубав" („Аэроплан и первая любовь", 1911), и мање познату драму у рукопису, *Живот авијатичара* (*Жизнь авиаторская*, 1911). Први текст описује доживљаје пилота у терминима дубоких осећања, узношења и обоготворења – у ваздуху, управљајући летелицом на пролећном сунцу, Каменски се осећа као „млади бог", који не може да се начуди како се на земљи још није решило једноставно питање смисла живота (Каменски 1911а). Када се у однос према авиону (налик на онај „женика према невести", будући да пилот испољава истинску страст и усхићеност, али и љубомору, према своме „блерјушки") умеша овоземаљска љубав према девојци, показује се да је потреба за летењем ипак јача од привлачности према супротном полу.[10] Не само што код Каменског авион, односно пилотирање, не трпе конкуренцију, они су по правилу и кобни – летење нужно подразумева, обично и доноси, несрећу или смрт, и на земљи и на небу; то, међутим, не спречава авијатичаре да због доживљаја заноса и искуства успења и даље лете и ризикују живот. Позоришни комад *Живот авијатичара*, у коме Каменски сада укључује и женске летаче, развија ову тему кроз метафоре судбинске предодређености, спасења и васкрсења.[11]

Футуристички саборци Каменског, као и други авангардисти, прихватају надахнуће авијацијом и авионима,[12] које свој израз добија и у делима других руских уметника.[13]

---

[10] Након што „витка љупка девојка огромних црних очију" покуша да потисне његову небеску љубав, авијатичар напрасно одлучује да одлети на југ. Пар размењује писма; она га у име љубави моли да је не оставља и да више не лети, он њој пише да је дубоко воли али да мора да оде будући да се уплашио да ће га овоземаљска љубав поразити, спутати и везати за земљу. То је за њега неприхватљиво – он једноставно мора да лети и да буде слободан. Када, након вишенедељног одсуства, долети назад, дознаје да је девојка извршила самоубиство, оставивши само њему разумљиву опроштајну поруку: „Он зна да је мој живот узела авијација..." (Каменски 1911а). Авијатичар наставља да лети, праћен, међутим, све снажнијом визијом девојчиних очију и опоминућим гласом да ће настрадати.

[11] Јунак драме, Макс, пилот опседнут летењем и обарањем авијатичких рекорда („Ја сам једноставно авијатичар. Истински авијатичар са душом птице" (Dimitroff 1998: 304)), подучава имућну кћегињу Марију да пилотира, и, откривши духовну сродност, упушта се у везу са њом. Марија је спремна да жртвује живот за један узвишени лет: она потом заиста и гине у авионској несрећи. Вративши се супрузи, Макс страда на крају четвртог чина.

[12] Константин Олимпов објављује збирку песама *Авионска поезија* (*Аэропланные поэзы*, 1912), Хлебњиков у зборнику *Шамар у лице јавном укусу*, 1912, даје свој „Образац новаторства у језику" („Образчик словоновшеств в языке") на примеру речи изведених из авијатичких појмова; Каменски, Северјанин и Мајаковски објављују већи број песама на авијатичке теме.

[13] Наталија Гончарова 1913. године излаже „Авион над возом" („Аэроплан над поездом"), Малевић 1913. објављује литографију „Смрт човека истовремено у авиону и возу" („Смерть человека одновременно на аэроплане и железной дороге" Литография из книги „А. Крученых 'Взорваль'"), потом „Супрематистичку композицију: Лет авиона" („Супрематическая композиция: полет аэроплана") 1915; Татљин током двадесетих година прави дрвену летелицу „Летатљин", на основу подробног проучавања природе, пре свега инсеката, у којој се спајају идеје Хлебњикова о творби неологизама на примеру авијатичарских концепата и погледи Каменског о еволуционом напретку човека ка човеку-птици исказани

Међутим, за разлику од њихових колега из Италије,[14] након избијања Великог рата и трауматичног ратног искуства, првенствено ваздушних бомбардовања, најистакнутији се руски песници и писци уздржавају од слављења ратног ваздухопловства. Даље тематизовање и идеализовање пилота, који су се, по њиховом мишљењу, показали као окрутна, неморална створења која лакомислено лете преко светог бојног поља и весело бацају бомбе на све живо, постаје немогуће (Желтова 2007: 176–177). Ипак, будући да је, као и у Италији, и у Совјетском Савезу авијација постала важна државна односно идеолошка тема – у размаку од шеснаест година појављују се две засебне, наручене, антологије песама на авијатичке теме: *Лет. Аеропесме* (*Лёт. Авио-Стихи*, 1923), и *Стаљинови соколи* (*Сталинские соколы*, 1939).

Европски авангардисти стога веома рано долазе до непосредног увида у авијацију и летење, као и до спознаје њихове вредности за сопствене уметничке и идеолошке циљеве, повезујући их са изразом нове уметности, борбом за раскидање ограничења простора и времена и начела старе естетике, екстатичним психолошким утисцима и стањима, пуноћом живота, духовним узношењем до божанских сфера, новим човеком, идеолошко-политичким програмима, али и са љубавним невољама као и са насилном, сопственом или туђом, смрћу.

Враћајући се на саме почетке појаве сродних поетичких становишта у српској књижевности, наши авангардни аутори јасно су истакли футуристичко порекло одговарајућих авијатичких тема и мотива у њиховом широком распону. Тако Бошко Токин, један од уредника *Зенита* и изворних зенитиста из Београда, у неколико чланака разматра текст „Футуристичко ваздушно позориште" („Il teatro aereo futurista") Феделе Ацарија, сједињујући идеје италијанског аутора са својим сопственим. У првом – хибридном – чланку, „Футуристи и неопримитивци" („Futuristes and Néoprimitifs"), објављеном као писмо из Италије у француском часопису *Action* и потписаном са *Tokine* (Токин 1920: 54–57), наш зенитиста, кроз превод и парафразу, скоро у потпуности преноси текст Ацаријевог манифеста. Заједно са италијанским футуристом, Токин проглашава да је летење авионом предодређено да постане уметнички израз чак и најсложенијих стања људских душа. Будући да су авијатичар и његова летелица уједињени, авион постаје продужетак тела пилота, чије се кости, тетиве, мишићи и нерви продужавају у жице и каблове.[15]

у његовом „Аеропророчанству" („Аэропророчество", Рождественское предсказание пилота-авиатора В.Каменского. 1908–1917. Центральный государственный архив литературы и искусства (ЦГАЛИ). Ф. 1497. Оп. 1. Д. 142).

[14] Након што је Маринети формулисао основне елементе поетске и идеолошке визије ваздухопловства „првог футуризма" (присутне и у збиркама песама П. Буција *Авиони* /*Aeroplani*, 1908/, Л. Фолгореа *Певање мотора* /*Il canto dei motori*, 1912/, *Мостови на Океану* /*Ponti sull'Oceano*, 1914/, и у делима М. Карлија), авион, као омиљени предмет „другог футуризма", промовисан је у концепту *Аеросликарства* (*Aeropittura*), обзнањеном 1929. у колективном „Манифесту футуристичког аеросликарства" („Manifesto dell'Aeropittura futurista"). Радови настали на том трагу испрва садрже назнаке специфичне „просторне поетике" са одређеним сновиђенским, унеколико и надреалистичким елементима, многим призорима обележеним страственом опчињеношћу ратом и летењем (Т. Крали, Тато). Са све реалистичнијим представљањем сцена ваздушних битака, појединачних двобоја и бомбардовања, већина културних значења повлачи се у корист фашистичке идеологије и пропаганде.

[15] Идеја стапања авијатичарског стапања телесног и механичког, као део шире концепције футуристичког „механичког/механизовног човека", јавља се код Маринетија у неколико наврата – најпре у роману *Футуристи Мафарка* (*Mafarka le futuriste*, 1909) у коме отац Мафарка рађа Газуму, диву од метала са

Стога, сваки пилот као личност има свој стил летења и, штавише, чак ни исти пилот не лети увек на исти начин. Различите технике управљања авионом – лупинзи, превртања и понирања, лебдење – изражавају различите емоције и стања ума: нестрпљивост или бес, разиграност, носталгију или умор, и гледаоци их препознају тренутно и интуитивно. Са умножавањем броја авиона и пилота у ваздуху могуће је представити и дијалоге и сложене односе. У закључку Токина/Ацарија, футуристичко ваздушно позориште представља будућу „дивну народну школу јунаштва", прво демократско позориште за сиромашне и одлучан подстицај за авијацију.

У другом раду посвећеном авијацији, сада писаном на српском језику, „Позориште у ваздуху" (Токин 1921: 11–13), Токин указује да је футуризам, као претеча зенитизма, представљао покрет за ослобођење, не само речи већ и сликарства, вајарства, музике и позоришта – свих врста уметности, као и човека-песника уопште. Описујући футуризам у уметности као ствар прошлости, Токин истиче нова изражајна средства – авион и футуристичко позориште у ваздуху – као доказ да новина и стварање још увек постоје, и као крајњи облик популарног, демократског спектакла, почетак ослобођења човека и његове победе над материјом. Такође, темперамент пилота се са терена борбе преноси у терен уметности, чиме авион престаје да буде оружје за убијање и постаје уметност: „То јест, треба да постане свуда. Место рата уметност" (Исто: 12).

Авиони и авијација, макар и само програмски, виде се као важан поетички чинилац у песништву нове генерације српских писаца, везан за проблематику језика и поетског израза. Када млади песник Милан Дединац, касније један од најзначајнијих београдских надреалиста, разматра рано дело Милоша Црњанског, кратки роман *Дневник о Чарнојевићу*, он истиче да млада генерација пева „по ритму падова и каскада, [...] по ритму лупе аеропланских елиса у ваздуху, одушевљењем захукталих пароброда, морским таласима, сунцем" (Дединац 1922: 29).[16] Изјављујући у „Хелиотерапији афазије", хибридном тексту писаном са Марком Ристићем, да је језик оболео, будући да је постао неспособан да преноси значење, Растко Петровић са своје стране предлаже комбиновани метод не само излечења језика већ и потраге за коренитим преображајем људских односа са природом, који ће обновити мистерију и повратити живот, време и средства изражавања. Петровић тврди да се лек за умртвљено опажање може наћи „у ваздуху": ретко и необично кратак „осећај уназад" димензије простора, који може бити „продужен до невероватности", карактеристичан је за пилота који је често ослобођен закона гравитације (Петровић 1923: 762–763).

Када је реч о улози авијације у рату, можда и најраније тематизовање борбених авио-дејстава у нашој авангарди среће се у Петровићевој песми „Јуче и данас" (1921), која у свом првом делу садржи естетизацију доживљаја ноћног бомбардовања града. Слика ваздушног напада који се одиграва под снажним баражом проти-

крилима и гвозденим фалусом, потом и у *Папином једнокрилцу*, где се авионски мотор види као усавршени човеков брат са измењивим деловима.

[16] Као и његови критичко-програмски текстови, и рана поезија Дединца је такође под приметним утицајем футуристичког духа – у свом првом песничком циклусу *Зар зора, већ? – Зора!*, Дединац пише о путовању небом у „летећем аутомобилу", „полуделој машини", „брзини небеских машина", „јуришу кроз свет" (Дединац 1957: 67–78).

вавионске артиљерије обележена је „игром" пролећа, којом Петровић, у складу са сопственом поетичким позицијама, повезује авијацију, смрт, смех, комадање тела, и препорађање. Парадоксално, без обзира на то што припадају непријатељу, и доносе уништење, осећање које изазивају авиони пре је дивљење него гнушање и страх – њима управљају „дивни храбри авијатичари", смелог и слободног лета. Из унутрашњег монолога ваздухопловаца дознаје се да пилоти испуштају гранате са мотивацијом која није везана за безлично испуњење циљева бомбардовања већ за радозналост, односно готово дечјом психом посматрање рашчлањивања и комадања тела на земљи. Оно што важи за жртве бомбардовања, међутим, истовремено важи и за ваздухопловце, подразумевајући добровољно и готово радосно прихватање смрти, у настојању да се „измери" место авијатичара између неба и земље.[17]

Развијајући у каснијим радовима идеје о авијацији, Петровић посвећује један од својих најважнијих огледа, „Примери рада и јунаштва. Сведочанство мога пријатеља, пилота А. Д." (1923) изражавању поетичке идеје о способностима изузетних личности – јунака – да победе законе природе и побегну од њиховог утицаја. У фикционализованом животопису српског пилота Синише Стефановића, члана савезничких ваздушних снага на македонском фронту у Првом светском рату, који је умро у заробљеништву после добровољачке мисије 1917. године, Петровић наглашава способност херојских појединаца да промене временске димензије сопствених живота и омогуће да прошлост још једном постане будућност, и да будућност, пре него што је чак и преживљена, почне да важи као прошлост (Петровић 1974: 430). При томе, авијатичар Стефановић није само човек-јунак, он је изједначен са митолошким божанством, у код Петровића карактеристичном спајању непосредне савремености са културним епохама давне прошлости, односно различитих сфера стварности.[18] Поред програмског дела, Петровићев текст обухвата и неколико описа ратних мисија, попут ваздушних напада, ваздушне борбе и високоестетизоване епизоде у којој летелица бива оборена са неба, падајући у своју пропаст.[19]

Ваздухопловна ратна тематика нашла је своје место и у обимнијим жанровима српске прозе – кратки роман Станислава Кракова, *Крила*, садржи неколико епизода борбених летова током Првог светског рата; само прва од њих дата је на екстатично-победнички, типично италијанско-футуристички начин;[20] у каснијим збивањима,

[17] „Сад ћемо спустити нашу душу на конопчету / Да измеримо размак између нас, неба и земље, / Сад ћемо покушати и да умремо" (Петровић 1921: 53).

[18] „Вратио се тек ујутро, по сунцу. Донео је сунце на својим крилима. Био је митолошки јунак, старословенски, балканско-шумски, који је спасао светлост, довезао је на своме чуну, на својој пирози, кроз ваздух, пловећи преко врхова јутарњих шума" (Петровић 1974: 423).

[19] У Петровићевом емоционално дистанцираном опису пада садржана је и карактеристична футуристичка идеја јединства авијатичаревог тела и душе и летеће машине, дата, међутим, у некарактеристичној ситуацији, победи закона теже и погибији пилота (Исто: 426).

[20] „То је било пијанство ваздуха. Хучао је, јурио је, урлао је, сипао се на њих побеснео, радостан и хладан. Пробијао је као оштрим одапетим стрелицама, и ударао широким камџијама.

Ко је говорио о вртоглавици провалија? Био је господар ваздуха, а не један од оних који миле доле невидљиви. Можда је и клицао као Скит победоносни, али је мотор урлао струјом ваздуха, и све се сливало у огромну, заношљиву игру. И скакао би, али га опрезни кајиш од коже приграбио, и везао за мало седало.

Доле је био вртлог планина, зидова, минара, воде и пространих вардарских ритова. Црни бодљикави пауци се купали у мору, које је можда било и плаво као нечије заборављене очи. У зраку се боје изгубиле, само је било јасно пијанство и радост. Град и бродови на мору бивали су све мањи. Једино је био велики магични, светли круг елисе.

међутим, пилоти доживљавају нападе осећања стрепње и страха, испрва за време изненадног квара на мотору, потом када су изложени противавионској ватри током мисије бомбардовања, и, коначно, док ишчекују непосредни напад непријатељских авиона-ловаца. Промена расположења најављује фаталне догађаје, који неумитно доводе до обарања авиона и страшне и истовремено гротескне смрти авијатичара у пламену.

Средином треће деценије прошлог века, ваздушне и земаљске авио-авантуре Милоша Црњанског, као и његови стални напори да скрене пажњу јавности на потребу изграђивања јаке и савремене авијације, добијају свој књижевни облик превасходно кроз репортаже, путописе и програмске односно аналитичко-стручне чланке.[21] У њима, као и у каснијим освртима на то раздобље, Црњански исказује ставове блиске футуристичком доживљају авијације, истичући ваздухопловство као важно оруђе рата,[22] лет као успење до сфере небеског и божанског,[23] поетско-поетичку обележеност летења и авиона,[24] непрестано присуство/изазивање[25] смрти, еротске метафоре везане за авијацију и авионе,[26] довођење у вредносну везу ваздухопло-

---

Радосно се нагињао напред." (Краков 1922: 11).

[21] У дневним листовима *Политици* (1923) и *Времену* (1925), као и у часопису *Наша крила* (1924; 1926) и алманаху *Јадранска стража* (1927).

[22] Црњански добро разуме и живо дочарава разорни потенцијал, моралну проблематичност и опасност коју модерна бомбардерска авијација носи за (југословенску) државу:

> „Три сата после огласа рата непријатељски авиони бомбардовали би наше градове, железнице, мостове.
>
> Границе против њих нема, а ни борба више није ограничена на фронт. Ове ће подједнако да гине: и жене и деца, и здрави и кљасти. Ако буду надмоћни бројем и материјалом, извршиће то врло лако. Авиони сад носе по хиљаде килограма експлозива. То је читав вагон пакла.
>
> За неколико минута могу срушити и запалити касарне, поште, надлештва. За тили час било би свршено са војском. Стале би железнице, распала би се држава, телефони, ред, све би било поцепано у крви, пожару, хаосу. Још пре прве битке.
>
> То не само да је могуће, ако је непријатељ јако надмоћан у тој врсти оружја, него је неизбежно.
>
> Али се данас не баца само бомба. Ту је гас место експлозива, гас који је у стању да окужи читаве улице и да загуши, изгори, потамани све, чак и мишеве по рупама. Задржи се данима и умртви ове. Ко ће и како извести војске на границу? Има ли кога који после свега, што је било, сме да лаже о црвеном крсту и забрани напада на мирно становништво?" (Црњански 1923а: 2).

Са друге стране, у духу реал-политике, Црњански сматра да само разијено и модерно ратно ваздухопловство (односно равнотежа страха од одмазде) може да одврати непријатеља од дејстава ове врсте (Исто).

[23] „Осећај висине и бескраја био је такао диван да сам седео клонуо, без знака икаквога живота, страха, загледан, уморан, очаран од небеса" (Црњански 1923г: 2); односно, авиони су „справе које вас чине сличне боговима и које вам на груди спуштају небеса" (Црњански 1925: 5).

[24] Црњански даје свој прилог „авио-пејзажу", битном делу авангардистичког књижевног и ликовног доживљаја летења, описивањем предела који се одликују „чудним" бојама и изокретањем и изобличењем крајолика и стварности (Црњански 1923в: 2) при чему се авион одређује као „тица што ме носи кроз надземаљске лепоте" (Црњански 1926: 251) Р. Петровић такође објављује ваздушни путопис са лета до Инстанбула, са наглашеним динамичним описима крајолика посматраних из висине (Петровић 1926: 4).

[25] Аероплан се види као „играчка опасна и смртоносна", у којој смрт „седи", или пак чека авијатичаре на сваком месту (Црњански 1923б: 2); са друге стране, лет доноси толико задовољство да је Црњански због њега спреман да жртвује и себи најближе (sic): „И да имам неког најмилијег у авијатици, па да знам да ће за годину дана погинути, ипак бих га оставио тамо, толико је тај лет у небо диван" (1923в: 2).

[26] Црњански тако описује авио-механичара као „љубавника машине, челика и алуминија, брзине до 400 км. на сат" (Црњански 1925: 5).

ва и жена.[27] За разлику од осталих наших међуратних писаца, међутим, Црњански конкретна летачка искуства прожима анализама друштвених, економских и индустријских претпоставки развоја копненог и поморског (ратног) ваздухопловства, стављајући (чисто) књижевну фикцију у други план.

Опчињеност српских аутора авионима и летењем наставља се и у каснијим годинама, добијајући мистично-химнични тон драмом Тодора Манојловића *Центрифугални играч* (1931), и Краковљевом репортажом „Лет маште и гвоздених крила" (1931). У позоришном раду, на трагу Данунција и европских футуриста, Манојловић тематизује кратку и бурну љубавну везу између Лилиане, хировите ћерке министра, и Била, играча и скитнице, који лута планетом са својим пријатељем, авијатичарем Олегом.[28] Манојловићеви јунаци дају можда и завршну реч о проблему живота и смрти, уздизања и падања авијатичара у српској књижевности између два рата, са становишта како оних који лете тако и оних који остају иза њих, доле на земљи. Средишњи мотив драме, лет авионом, и овде је представљен као крајњи чин одвајања од заједничког, свакодневног живота и баналних проблема и односа, било кроз учешће у рату и смрт у ваздушној борби било уздизањем у небо, у слободу, на путовање светом без повратка. Лет се, међутим, сагледава и као непрестани узрок стрепње и несавладивог бола због одласка односно губитка вољених. Манојловић нуди и разрешење ове апорије – дубока осећања чежње, туге и патње две жене – мајке која је у рату изгубила два сина пилота, и девојке која остаје без своје љубави, пролазе кроз преображај захваљујући разговору са Олегом, и претварају се у нераскидиву мистичну повезаност, утеху и љубав.[29]

У новинској репортажи „Лет маште и гвоздених крила", Станислав Краков још једном упућује на искуство летења како у рату тако и у миру, указујући да су борбене мисије, једноставне и опасне, превазиђене савременим сложеним и напредним мирнодопским подухватима. Почетком четврте деценије XX века, њих симболизује први лет преко Атлантика Дорнијеовог хидроавиона DO-X, истинске лађе са крилима чија три нивоа тешка 44 тоне кроз ваздух носи 12 мотора. Краков у свом тексту даје и редак пример увођења књижевних претходника у савремену поетику ваздушних уздизања – песма Волта Витмена „Salut au Monde!" види се као слутња модерних времена, при чему Краков тврди да су техничка достигнућа модерног доба далеко превазишла и визије песника, постављајући питање да ли ће се савремени Витман икада појавити и омогућити да лет ума ухвати корак са летом механичких крила, који се већ запутио ка бесконачности (Краков 1931: 6).

На крају, везано за наведену проблематику, један редак и посебан глас у српској поезији између два рата исказан је код стихове песме Десанке Максимовић „Жена на ваздухопловној изложби" (1938). Придружујући се нарочитој линији кри-

---

[27] Пишући о „виткости авиона „која је слађа од виткости жена" (1925: 5), односно о апарату „чији је састав витак и лепши и од женског" (1926: 251).

[28] Бил, попут авијатичара Каменског, бива поколебан у уверењу да мора напусти девојку са којом се воли и друштвено окружење које га добронамерно прихвата таквог какав јесте, да би на крају савладао сумњу и ипак се одлучио за слободан и неукротив живот летача.

[29] „Видите, они су отишли, одлетели далеко, али у своме лету они повлаче за собом једну светлу, сунчану бразду [...] Она сјајна нит којом је отсутни везан за ваше срце светлеће у мраку; – то је једна драгоцена, чудесна струна која ће звучати кроз цео ваш живот, болно, чаробно, заносно... то вам ја кажем, а ја знам!..." (Манојловић 1930: 93).

тичког тематизовања авиона и авијације, пре свега код руских авангардних уметница,[30] песничко ја Максимовићеве доживљава експонате и атмосферу ваздухопловне изложбе у потпуно негативном светлу. Летелице, њихова намена, техничке, производне и дистрибутивне претпоставке авијације – све то женском посетиоцу изгледа потпуно туђе, механичко и нечовечно, изазивајући искључиво осећања стрепње и страха. У овако негативном доживљају, у коме у потпуности изостаје свест о било каквој привлачности летења, авиони се виде пре свега као оруђе бомбардовања и наговештај неминовног разарања, смрти и пакла. Опет, у стиховима Максимовићеве и даље је присутна небеска/божанска компонента летења, претворена, међутим, у своју супротност – уместо кише мâне, симбола и конкретизације чуда и обзнане Божје речи, са неба за песникињу „магла се отровна спушта / и туча гвоздена пада" (Максимовић 1938: 15).

***

У делима српских писаца између два рата авијација и авиони представљају како како битне симболе модерних/авангардних тежњи тако и пригодна средства њиховог остварења, захваљујући способностима да уздигну, дословно и метафорички, човека и песника, оживе језик кроз нове ритмове, уведу оригиналне моменте у систем уметности, нарочито као средство позоришног израза, победе логику и законе гравитације, простора и времена, обнове перцепцију и опште осећање живота и стварности.

Тренуци потпуног усхићења по правилу су присутни у описима авионског лета; пилоти се сматрају јунацима већим од живота, способним за ванредна дела, која понекад досежу и до сфере божанског. Са друге стране, летење и пилотирање, у борби као и у миру, прати непрестано присуство смрти; ратна екстаза и ништитељска агресија, својствена италијанском футуризму, ретко је присутна код наших писаца, чак и у делима која тематизују рат; опет, сенка смрти карактеристична за руске футуристичке летаче, испреплетена са немогућношћу остварења одрживих љубавних веза, непрестано лебди у позадини авио-авантура српских књижевника. Иако се изразита женомрзачка црта маринетијевске врсте не налази у делима наших аутора, летење ипак остаје изразито мушка ствар, и прејака конкуренција лепшем полу. Са друге стране, ни изворни женски песнички глас не остаје дужан авијацији, изражавајући редак и изразито одбојан став према авијатичким производима и јасно одређујући авионе и летење као непријатеље живота и оруђе разарања и уништења.

Ова тамна слутња, заједно са осећањем да је моћ механичких крила далеко превазишла људске могућности, чак и саму машту, обележиће крај опчињености ваздухопловством у међуратној српској књижевности, најављујући даље посрнуће идеала пилотирања. До њега ће и доћи, кроз разорну употребу авијације у масовним бомбардовањима током Другог светског рата, потом и након њега, даљом ауто-

[30] Н. Гончарова 1914. у албуму литографија *Мистичне слике рата* (*Мистические образы войны*), објављује гравиру „Анђели и авиони" („Ангелы и аэропланы"), на којој се у ваздуху сукобљавају механички и божански летачи, О. Розанова на једној страници књиге „Рат" (*Война*, 1916.) са А. Кручонихом повезује пет призора ратних дејстава авијације, пада и погибије пилота.

матизацијом и обезличењем ваздухоплова, којима, да би летели, више готово да и није потребан вешти и одважни авијатичар.

Литература

Буњац В. *Дневник о Црњанском*. Београд: БИГЗ, 1982.

Дединац М. „Дневник о Чарнојевићу од Милоша Црњанског." *Путеви*, 1 (1922): 29–32.

Дединац М. „Зар зора, већ? – Зора!" *Од немила до недрага*. Београд: Нолит, 1957.

Желтова Е. Л. *Культурные мифы вокруг авиации в России в первой трети XX века, // Труду Труды „Русской антропологической школы*. Вып. 4 (часть 2). М.: РГГУ, 2007: с. 163–193.

Јовановић Стојимировић М. *Портрети према живим моделима*. Прир. Стојан Трећаков, Владимир Шовљански. Нови Сад: Матица Српска, 1998.

Каменский В. В. „Аэроплан и первая любовь". *Синий журнал*, № 50 (1911): стр. 13.

<https://www.e-reading.club/chapter.php/1054614/30/Kamenskiy__27_priklyucheniy_Horta_Dzhoys.html.> 20. 02. 2018.

Каменский В. В. *Путь энтузиаста* «Федерация», 1931 г.

< http://www.ka2.ru/hadisy/enthusiast_1.html.> 20. 02. 2018.

Краков С. „Лет маште и гвоздених крила." *Време*, XI/3243, 6–I (1931): стр. 6.

Краков С. *Крила*. Београд: Време, 1922.

Максимовић Д. „Жена на ваздухопловној изложби." *Жена данас*, 16 (1938): стр. 15.

Манојловић Т. *Центрифугални играч*. Београд: Геца Кон, 1930.

Милосављевић Б. „Између мита и стварности: двобој Сондермајер – Црњански." *Књижевна историја*, XLVIII (2016): 147–170, 257–292

Петровић Р. „Аеропланом до Инстанбула." *Време* VI/1616 (1926): стр. 4.

Петровић Р, Ристић М. „Хелиотерапија Афазије." *Мисао*, XII, 2, бр. 82 (1923): стр. 758–771.

Петровић Р. „Примери рада и јунаштва. Сведочење мог пријатеља, пилота А. Д." *Нови живот*, 27. X 1923, бр. 15: стр. 12; 3. XI 1923, бр. 16: стр. 1; 17 XI 1923: стр. 3.

Петровић Р. *Есеји и чланци.* Београд: Нолит, 1974: 419–430.

Петровић Р. „Јуче и данас." *Српски књижевни гласник*, књ. IV/1 (1921): 52–54.

Поповић Р. *Црњански. Документарна биографија*. Београд: Просвета – Г. Милановац: Дечје новине, 1993.

Токин Б. „Позориште у ваздуху." *Зенит*, I, бр. 2 (1921): стр. 11–13.

Црњански М. „Код наших авијатичара II." *Политика*, XIX/5586, 11. 11. 1923а: стр. 1–2; „Код наших авијатичара IV", XIX/5589, 14. 11. 1923б: стр. 1–2; XIX/5594, „Код наших авијатичара V" 19. 11. 1923в: стр. 1–2; XIX/5595, „Код наших авијатичара VI" 20. 11. 1923г: стр. 1–2.

Црњански М. „За част и напредак наше авијатике." *Време*, V/1366, 8. X 1925: стр. 5.

Црњански М. *Испунио сам своју судбину*. Београд: БИГЗ – СКЗ – Народна књига, 1992.

*

Azari F. *Il teatro aereo futurista. Il volo come espressione artistica di stati d'animo. Voli dialogati – Pantomime e danze aeree – Quadri futuristi aerei – Parole in libertà aereee.* Milano: Direzione del Movimento Futurista [Stab. Tip. Taveggia – Milano], 1919.

Dimitroff J. S. *Give Russia wings: The confluence of aviation and Russian futurism, 1909–1914*. University of Southern California, 1998.

Marinetti F. T. „Le Futurisme." *Le Figaro*, 55, 3, no 51, 20. 02. 1909a.

Marinetti F. T. „Tuons le clair de lune!" *Poesia*, V, N 7–8–9 (1909b).

Marinetti F. T. *Le Monoplane du Pape*. Paris: Sansot, 1912a.

Marinetti F. T. „Manifeste technique de la littérature futuriste!" Milan: Movimento del futurismo, Direction du Mouvement futuriste, 1912б.

Marinetti F. T. „La nuova religione-morale della velocità. Manifesto Futurista pubblicato nel 1° numero del giornale *«L'ITALIA FUTURISTA»*." Milano: Direzione del Movimento Futurista [Tip. A. Taveggia – Milano], 1916.

Tokin B. „Futuristes and Néoprimitifs." *Action*, 7:4 (1920): стр. 54–57.

Bojan M. Jović

DIVERSITIES OF FLYING, FALLING, AND ASCENDING INTO THE SKY
(ON THE THEMATIZATION OF AVIATION IN SERBIAN INTERWAR LITERATURE
IN THE CONTEXT OF THE ITALIAN AND RUSSIAN AVANT-GARDE)

Summary

The paper deals with the thematisation of flying and aviation in the works of Serbian writers between the two wars – B. Tokin, S. Krakov, M. Dedinac, R. Petrović, M. Crnjanski, T. Manojlović, D. Maksimović, in the context of the poetic assumptions of the presence of the theme of aviation in the Italian and Russian literary and artistic avant-garde (F.T. Marineti, P. Buzzzi, F. Azari, T. Crali, Tato, V. Kamensky, K. Olimpov, A. Kruchonykh, O. Rozanova, K. Malevich, V. Khlebnikov). The specific poetics of heroism with the bellicose application of aviation in manifestos and in literature and art, the destruction of syntax, the introduction of speed, dynamism, simultanism of sensory data and spatial-temporal omnipresence, as well as a sense of danger and death connected to flying, are among the most important consequences of fascination with aviation and planes, which is also experienced as a sign of vitality and endurance of futurism. In the works of Serbian writers, however, warlike tones of aero-futurism can hardly be found; they share a deeper understanding of the tragic state of the human flight and the metaphysics of piloting an aircraft / flying by plane.

Key words: Aviation theme; Serbian interwar literature; Russian and Italian futurism; B. Tokin; M. Crnjanski; S. Krakow; R. Petrović. V.V. Kamenski; F.T. Marineti; F. Azari.

27-29“12“
821.163.41-94.09“12“
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch16

Љиљана М. ЈУХАС-ГЕОРГИЕВСКА*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност са
јужнословенским књижевностима

СРПСКА ЖИТИЈНА КЊИЖЕВНОСТ XIII ВЕКА; МОДЕЛИ И ОРИГИНАЛНА РЕШЕЊА**

У овом раду аутор прати конституисање српских житија током раног раздобља њиховог постојања. Интересује га у којој мери се писци држе карактеристичних модела при успостављању житијних типова и да ли теже новим идејно-структурним решењима.

У фокусу аутора су житијна остварења тројице писаца, Светог Саве, Стефана Првовенчаног и Доментијана. Сваки од њих заслужан је за успостављање одређеног житијног типа (Сава у српску књижевност уводи *ктиторско*, Стефан *опсежно*, а Доментијан – *житије црквеног поглавара)*. Кроз испитивање генезе житија поменутих писаца, аутор рада долази до сазнања о моделима које су они користили (за поставку читавог дела или пак појединих његових сегмената). Следећи његов корак је утврђивање односа писаца према овим моделима.

У раду се указује на занимљиву чињеницу да су за почетно конституисање српских житија од значаја били и биографски садржаји у правним (повеље) и црквено-правним списима (типици).

Кроз анализу самих дела, аутор рада долази до важног закључка да су српски писци XIII века били на висини свога књижевног задатка. Пажљиво су и зналачки одабирали књижевне моделе; преузимали су их у неизмењеном или пак нешто модификованом виду, у складу са својим поетичким опредељењима.

Кључне речи: житијни жанр, српска житија, житијни типови, књижевни модели, иновације, биографски садржаји у типицима и повељама, византијска и старословенска житија.

Српска житијна књижевност конституисана је током XIII века. Заслуга за то припада Светоме Сави, Стефану Првовенчаном, Доментијану, као и једном броју непознатих аутора. Поред ктиторског, житија владара и житија црквеног поглавара, у периоду који разматрамо јавило се и синаксарско житије. Књижевни јунаци жи-

* ljijanageorgievska@yahoo.com

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Обрада старог српског писаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције* (бр. 178030), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

тијних дела састављених у XIII веку у првом реду су Стефан Немања / Свети Симеон, српски велики жупан, оснивач лозе Немањића и Сава Немањић / Свети Сава, оснивач самосталне Српске цркве и први српски архиепископ.

Генеза српских житија из XIII века је сложена. Преузимају се идејно-структурни модели из византијске али и старе словенске књижевности. Код конституисања првих дела од значаја су и биографски (аутобиографски) садржаји у повељама и манастирским типицима.

Почеци оригиналног житијног стварања везани су за Светог Саву. Из ранијег периода има извесних трагова рада на овој врсти.[1] Сава је око 1208. године саставио *Житије светог Симеона*, као део *Студеничког типика* (Сава 1986: 95–119). Још од давнина, нарочито у Византији, био је обичај да типик започне биографијом оснивача (ктитора) манастира; оваква житија имала су и посебан назив, *ктиторска житија.* Савино дело формацијски (у саставу је типика) припада ктиторским житијима; оно међутим, својим обимом, приступом јунаку и у погледу коришћених уметничко-стилских средстава надилази уобичајене моделе.[2]

Уобличавајући *Житије Светог Симеона*, Сава се ослањао на постојеће изворе о Немањи, на његову биографију у *Хиландарској повељи* Стефана Немањића (издата између 1200. и 1202. године) и на краћи текст о Немањи који је сам саставио, за потребе *Хиландарског типика* (типик је из 1199). Користио је и извесне детаље из Немањине *Студеничке повеље.*[3] У текст житија Сава је уградио и извесне садржаје које је раније сам уобличио (нпр. о Немањином боловању и смрти и др.).

Житије Светог Симеона било је у првом реду намењено монасима Студенице; стога се Сава усредсредио на монашки лик свога јунака и мотиве нарочито важне за ту средину (предисторија, градња манастира, Немањин монашки живот у Студеници, доношење моштију у овај манастир). Није, међутим, запоставио ни садржаје везане за владарски Немањин живот. Тако је прво поглавље у целини посвећено Немањиној владавини (даје се опис његових освајања, представља градња задужбина).

Житије има специфичну композицију. Започиње појединостима везаним за постанак Студенице. Потом се приказују Немањина владавина (од момента ступања на престо), његово монашење, одлазак у Свету Гору, боловање и смрт, па пренос моштију из Хиландара у Србију. Тек на самом завршетку житија (XI поглавље), саопштавају се подаци о јунаковом рођењу и крштењу, чиме се заокружује његова биографија. На овакво композиционо решење утицали су, у првом реду, коришћени извори.

Кратки текст о Немањи, у *Хиландарском типику*, који је један од важних Савиних извора за житије, смештен је у простор другог и трећег поглавља (слова) (ХТ 1995: 59–60). Започиње белешком о стању старог грчког манастира, чијом ће темељном обновом настати српски Хиландар („опустело беше ово место од безбожних разбојника"). Сава потом говори о очевом доласку к њему на Свету Гору,[4] о ње-

[1] Сачувани су изводи из *Житија кнеза Владимира*, које је написано после 1018. године; они су унети у *Летопис попа Дукљанина* (*Барски родослов*), који је у другој половини XII века саставио непознати Зећанин на словенском језику, а потом га превео на латински (Љетопис 1967: 173–282).

[2] Ктиторска житија у типицима који су настали до почетка XIII века по правилу су кратка; приказује се, у првом реду, постанак манастира и ктиторово ангажовање у пословима везаним за саму градњу.

[3] Није познато тачно време издавања ове повеље; није сачувана.

[4] Износи своје виђење да се ово место (Света Гора) не може упоредити ни са једним на земљи.

говим побудама да ту дође, жељи и подстицајима да се замонаши.[5] Немањино подвизавање на Светој Гори не приказује, већ се жури да проговори о његовом великом подухвату – подизању Хиландара. Ипак, ни овој теми не посвећује шири простор. Назначава очеве побуде да оснује српски манастир и указује на први корак који је у вези са самим подухватом предузео (измолио је место од византијског цара).[6] Даље Сава говори о очевом и свом усељењу у обновљени манастир; напомиње да је Немања/Симеон у Хиландару са њим поживео кратко време (осам месеци), и то у строгом („великом и натрприродном подвигу"); потом је преминуо. На почетку трећег поглавља је белешка о времену Немањине смрти („године 6708, месеца фебруара 13. дан"). Сава одмах затим напомиње да је отац заветом манастир оставио на њему.[7] Предочава, емотивно, своју велику тугу за оцем, али и бојазан, због усамљености места и реалне опасности од напада разбојника.[8] Даље слика своје напоре да се манастир, од „незнатног и малог", какав је био у време ктиторове смрти, узнесе „у велелепну појаву" (говори о довршавању, украшавању и материјалном обезбеђивању манастира).

Хиландарски типик, познато је, настао је превођењем и адаптацијом ктиторског типика грчког манастира Богородице Евергетиде у Цариграду. Крађа биографија оснивача тога манастира, монаха Павла, коју је саставио Тимотеј, непосредни Павлов наследник (Евергетис 2000: 472–473), Сави је послужила као модел при сачињавању краће Немањине биографије за *Хиландарски типик*, о којој је управо било речи.[9]

Темељну компарацију Савиног текста о Немањи у *Хиландарском типику* са биографијом првог ктитора манастира Богородице Евергетиде у Цариграду, извршила је Радмила Маринковић (1986: 7–27). Утврдила је да се Сава држао свога модела кад год је то могао. Она је уочила да је у ситуацијама када је Сава требало да унесе нова саопштења, конкретне податке, он формирао нове одсеке, са новим врстама информација и уклапао их је као нове карике у постојећи ланац. Р. Маринковић је запазила да је у обликовању „додатака" Сава самосталан (његов текст ту не зависи од модела). И на местима где се доследно држао литерарног модела, он је испољио своју уметничку индивидуалност. Говорећи о уметничкој вредности Савиног текста, Р. Маринковић истакла је његову посебну емоционалност и, нарочито,

---

[5] Сава саопштава и датум Немањиног доласка на Свету Гору: „дође [...] месеца новембра у 2. дан у години 6706" (тј. 1197). Сам простор симболички означава као „пустињу".

[6] Манастир Хиландар подигнут је на темељима запустелог грчког манастира Хелендариона, који је био царски.

[7] То значи да му је поверио сваку бригу о манастиру.

[8] Помиње још увек малобројно братство манастира.

[9] Приповедање о ктитору у *Евергетидском типику* започиње податком да је земљиште на коме је манастир подигнут раније било посед триблаженог оца, монаха Павла, део његовог породичног наслеђа. Овај простор за Павла је био посебно драгоцен, због његове тежње ка врлини и контемплативном животу. У тексту се потом говори о Павловим побудама да напусти световни живот и замонаши се. Тимотеј бележи датум Павловог (али и свог, нешто каснијег) доласка на место где ће се градити манастир. На почетку трећег поглавља приказани су кораци које је Павле предузео да оснује манастир. Сам подухват градње Тимотеј оцењује као велику и дивну (величанствену) борбу, али о њему не даје појединости. Помиње дужину Павловог боравка у манастиру (пет година) и бележи датум његове смрти. Указује да је Павле тестаментом оставио манастир њему, у „малом и једноставном облику". Потом слика свој труд да здање поприми импозантни и најлепши облик. Говори и о опремању, материјалном обезбеђивању манастира, итд.

присан пишчев однос према јунаку. Она је указала да оваква обележја не поседује Тимотејев текст.

Немањина биографија у *Хиландарској повељи* Стефан Немањића, такође важан извор за житије, усмерила је Саву у другом правцу – ка целовитијем представљању владарских Немањиних заслуга, широј обради мотива монашења, и темељнијем приказивању његовог подвизавања на Атосу. Она је подстакла и оснаживање поетског слоја у житију (Првовенчани 1999: 3–13).

Утицај биографског садржаја из *Хиландарског типика* у Савином житију препознаје се на самом почетку (опис места где ће се градити Студеница), при крају првог поглавља (када се набрајају ктиторови дарови и прилози манастиру) и у другом делу житија.[10] Утицај *Хиландарске повеље* далеко је снажнији. Овај извор Сава користи од момента када започне са приказивањем Немањине владавине. Преузима исказе из повеље, па их проширује или чини шире интерполације (уноси похвале, поређења, поуке, садржаје које је раније сам уобличио, и др.).[11]

Док се у првом поглављу житија јунакове вредности истичу кроз крађу похвалу, у другом се прибегава другачијој експресивности: користе се библијске паралеле са истакнутом старозаветним владарима. Наглашава се да Немања поседује Соломонову премудрост, Давидову смиреност (кротост), Јосифову добру нарав. Паралела са Соломоном у каснијем тексту житија реализује се и на други начин. У поуци синовима (моменат идентификације) и доцније Сави, Немања махом користи исказе из *Прича Соломонових*. Тиме се и практично демонстрирају његова мисаоност и владарска и људска зрелост и он се потврђује као други Соломон. Значајно је да се Соломонова премудрост помиње и као квалификатив првог хришћанског цара, Константина, чиме је, индиректно, уведена и нова паралела: Немања – Константин.[12]

Да уведе паралелу Немања-Соломон, Сава је могао бити подстакнут и представом о светом Ћирилу у његовом житију (Трифуновић 1964: 45–119). Непознати писац *Житија Св. Ћирила* потенцира премудрост свога јунака као основну његову особину. Он се од детињства опредељује за мудрост, везује се за представу о јеврејском цару Соломону. У тренутку свог одласка на школовање у Цариград, изговара у целини Соломонову молитву, која је у суштини молитва за мудрост, а садржана је у старозаветној *Књизи Премудрости Соломонове*. Касније, Константин одгонета садржај и пророчанство на Соломоновој чаши, чиме показује да је достигао Соломонову премудрост.

Утицаји *Житија Светог Ћирила*, али и *Житија Светог Методија* (Исто: 147–172) у Савином делу запажају се и када је реч о поставци јунака (он је Божји угодник послат на земљу). Блискост са *Житијем Светог Ћирила* испољава се код коришћења квалификатива „учитељ" и „наставник".

---

[10] На месту где се говори о Немањиној жељи да странствује, о његовом доласку на Свету Гору, градњи Хиландара, уређењу Хиландара, Савином труду да доврши манастир.

[11] Савин однос према главним изворима, типику и *Другој хиландарској повељи* темељно је истражила Р. Маринковић (1979).

[12] У вечерњој стихири „на Господи вазвах" у *Служби цару Константину Великом и царици Јелени*; она гласи: „Дао си, човекољупче, благочастивом угоднику Соломонову мудрост, Давидову кротост".

У писању *ктиторског житија* Сава није имао следбенике у српској књижевности. Његово дело инспирисало је, међутим, одређене писце опширних житија. Међу њима је свакако најзначајнији Данило Други.

Житије светог Симеона од Стефана Првовенчаног (настало између 1208. и 1216), шире је по замисли и реализацији од Савиног (Првовенчани 1999: 15–107). Намењено је потребама култа. Има самостални карактер и прво је *опсежно* (пространо) житије. У овом делу запажају се сви карактеристични конститутивни елементи развијеног житија: функционално-литургијски наслов, пролог (предговор), биографски сиже, похвала и чуда светога. У питању је владарски концепт житија (значајна пажња поклања се владарском лику јунака и његовим заслугама за Српску државу).

Првовенчани се, у погледу књижевне грађе, донекле ослања на претходну српску прозну традицију, у којој је Немањин владарски и монашки лик умногоме већ био изграђен. О Немањи као светоме није писано. Како је састављао опсежно житије, Стефан је морао да обухвати све чињенице и аспекте. Требало је да свестрано прикаже Немањину владавину и сачини описе његових посмртних чуда. Такође, да преосмисли поједине, већ литераризоване догађаје, како би истакао оно што Немању квалификује као будућег свеца.

Првовенчани је као писац тежио сложенијим ефектима у грађењу уметничке визије. Лирски слој дела је значајно оснажио, посредством интегрисаних микрожанрова (молитве, похвале, посланице) и уведених лирских пасажа. Лирски сензибилитет најснажније је испољио у похвали Стефану Немањи (XIX поглавље); за њу му је, умногоме, узорни модел био *Акатист Пресветој Богородици*.[13]

Јунаков владарски лик Првовенчани приказује на два плана: ратничком и духовном; када је реч о овом другом, истиче јунаково милосрђе, добра дела, у првом реду подизање манастира и цркава, борбу против јеретика, итд. Постоји висок степен усаглашености и хармонизације ових планова. Изграђујући Немањин владарски лик, Првовенчани се, донекле, ослонио на представу о Константину Великом у Јевсевијевом *Житију цара Константина Великог* (Еусебиус 2017). Из тога дела је преузео извесне приповедне моделе (опис одсудне битке, опис сабора) и видове карактеризације јунака. Постоји значајан степен сродности између описа Немањиног боја са браћом код Пантина (V поглавље) и описа Константиновог боја са Максенцијем код Милвијског моста, у близини Рима.[14]

Немањин светачки лик у Стефановом житију је двојако представљен. Он је светац-исцелитељ, али и национални светац-заштитник домовине. Описујући чудесна исцељења болесних од светога мира које истиче из Симеонове гробнице, писац се ослања на описе Христових чуда у јеванђељима. Док приказује помоћ коју је

[13] Утицај *Акатиста* нарочито се запажа у трећем делу похвале. Ту се јавља карактеристична анафора „*Радуј се*" (својствена је *Акатисту*); између два текста постоји сродност и када је реч о једном броју коришћених квалификатива: за Немању код Стефана нпр. стоји да је *светлолични цвет*, потом: *цвет вере* небеског вртограда – за Богородицу у *Акатисту* (икос 7) да је *цвет непролазности.* Немања јеу Стефановом виђењу *лествица* која узводи чеда и људе своје под небеске кровове – у *Акатисту* (икос 2) Богородица је представљена као *Лествица Небесна* којом је сишао Бог. Има још примера који указују на Стефаново преузимање (преузимање и адаптацију) одређених квалификатива који су у *Акатисту* коришћени за Богородицу.

[14] Шире о утицају Јевсевијевог дела код Првовенчаног види: Јухас 2013: 372–378.

њему као владару Свети Симеон указивао, штитећи га у опасностима (напад бугарског цара Борила и грчког цара Филандра тј. Хенриха Фландријског, непријатељство Стреза, итд.), Првовенчани као литерарни модел унеколико користи описе чуда Светог Димитрија Солунског.[15]

У Стефановом делу запажају се трагови утицаја старословенских житија посвећених Ћирилу и Методију. Заступљено је истоветно полазиште у грађењу лика главног јунака (он је Божји угодник послат на земљу). Сродност са *Житијем светог Ћирила* уочава се и код коришћења одредница *наставник и учитељ* за главног јунака.[16]

У погледу композиционог плана постоји извесна сродност Стефановог са *Житијем Светог Методија*. У оба ова житија успостављена је чврста идејна веза између увода и остатка текста. У опсежном уводу Методијевог житија, како је запазио Р. Пикио (1993: 392–402), изведена је обавезна серија уподобљавања и библијских цитата; фабуларна прича, као целина, упоређује се са њом. Методија непознати писац фактички пореди са свим значајним библијским личностима, чија је имена претходно навео. Да скрене пажњу на унутрашњу везу увода и остатка текста, писац Методијевог житија прибегава двократном коришћењу истог цитата-парафразе;[17] (појављује се у уводу и пред сам крај житија). Код Првовенчаног увод умногоме има програмски карактер. У њему се оцртава општа људска историја, а у преосталом тексту житија Немањина историја, која је њен интегрални део. Поједине теме, овлашно назначене у уводу, касније се у тексту шире развијају. Првовенчани, за разлику од писца Методијевог житија, идејно јединство увода и остатка житија остварује асоцијативним путем и посредством одређених тема (писац на њега не скреће пажњу), док се у Методијевом житију маркира та веза (у функцији „маркера" јавља се библијско место-цитат).

Стефаново житије било је узорни модел каснијим српским писцима код састављања владарских житија. Утицај се најснажније испољио код Данила Другог, у његовом *Житију краља Милутина.*

Даљем усавршавању житијног жанра значајан допринос дао је јеромонах Доментијан, који је стварао средином и у другој половини XIII века. Он је први саставио *житије црквеног поглавара* у српској литератури. Реч је о његовом *Житију Светог Саве*, које је довршено 1242/43. или 1253/54. године. Од Доментијана потиче и *Житије Светог Симеона* (рад на њему окончао је 1264). Оба своја дела Доментијан је писао по жељи краља Уроша Првог и за српски двор.

Житије Светог Саве једно је од најзначајнијих, уједно и најсложенијих дела српске књижевности средњег века (Доментијан 2001: 3–433). Ту је, по први пут у целини, представљен животопис првог српског архиепископа и оснивача само-

[15] Врло очигледан пример сусреће се у поглављу где се описује Симеонова чудесна помоћ Стефану код напада Михајла Драчког. Овде се Првовенчани, што је занимљиво, ослонио на описе два различита чуда Св. Димитрија (на Mir. I, 1 и на Mir. 2.2). О чудима Св. Димитрија види: Баришић 1953.

[16] О Немањином „учитељству" писац непосредније говори у IV поглављу, када помиње да је он своје кнезове научио разумно а старешине умудрио. У завршној похвали (XIX поглавље) за Немању утврђује да је *учитељ и више од учитеља*, *да је учитељ Новога завета*, који није поучавао мојсијевски, већ је, идући за Павлом, његова учења изврсно усадио у разум свих.

[17] У питању 22. стих 9. главе *Прве посланице апостола Павла.*

сталне српске цркве.[18] Ово опсежно дело поседује особену архитектонику, у којој истовремено функционишу законитости житијног жанра и енкомиона (похвале). Постоји и читаво богатство садржаја и значења. Осмишљена је исцрпна и потпуна биографија првог српског архиепископа, као и магистрална визија његове улоге у српској историји. Да би остварио жељену представу, Доментијан прибегава сложеном поступку, како на макро-плану, тако и у појединим сегментима дела. У житију слика Светога Саву; јунакове конкретне људске карактеристике надјачавају елементи космичке симболизације, пре свега истицање лепоте божанске вечности. Полази од поставки небеског царства и потенцира предодређеност свога јунака за несвакидашњи подвиг, па се не ретко историјско-документарни план преводи и уздиже у митско-библијске алегорије, симболе. Растко (тј. Сава) своја осећања сасвим потчињава космичким и божанским идеалима. Сликајући га у одређеном амбијенту и времену, Доментијан лако прелази из стварног у легендарно, потенцирајући при томе тријумф не људске, већ божанске суштине. Овакав поступак утиче да реални догађаји поприме другачији семантизам, као и другачију физиономију и фреквенцију.

Основни композициони принцип јесте низање мотива, према хронолошком редоследу (почетни мотив је рођење јунака а завршни пренос моштију из Бугарске, где је јунак преминуо, у Србију). На овом плану Доментијан је сасвим у традицијама житијног жанра. Сходно житијном типу (житије црквеног поглавара) тежишна тачка овог дела јесте опис Савиног избора за архиепископа. Поред тога што иде за традицијом, Доментијан тежи и новим решењима. Уместо предговора (који је предвиђен житијном схемом), он уводи поговор. Он нема (то би се очекивало) епилошку, већ документарну функцију (устројен је као запис који садржи релевантне податке о месту и времену писања, писцу и наручиоцу дела, а осим тога и нека друга општа места те врсте, попут инвокације, топоса недостојности, итд.).

Новина у односу на претходна српска житија је и увођење програмских места (у III и VIII поглављу); ту су садржани битни елементи за даљи развој радње и ликова (Саве и Симеона). Доментијан, даље, преиначава функцију похвала – оне код њега заокружују одређене приповедне целине; имају и дубљи смисао – путем њих исказује се основна симболика дела и однос земаљско-небеско.

Опис Савиног хиротонисања доста је дуг (испуњава садржај XV поглавља житија) (Доментијан 2001: 193–203). На кратку и информативну експозицију о томе како је Сава отишао на исток код цариградског цара, кир Теодора Ласкара, и тамо са чашћу био примљен, надовезује се веома упечатљив дијалог између цара и Саве. Увођењем дијалошке форме Доментијан надилази успорен дескриптивни ритам и речима самих јунака осмишљава њихове намере и остварује портрете. Ово поглавље има карактеристичну веома занимљиву структуру и сложена значењска језгра. Дијалог смењује приповедање о самом чину хиротонисања. У истом поглављу писац презентује текст патријархове повеље (томоса).[19] Доментијан се користи и монологом, да би на крају увећао експресивност свога приповедања лирском изражајношћу. Тај део текста прераста у похвалу, чиме се, у жанровском смислу, обо-

[18] До тада су постојала само кратка, синаксарска житија посвећена Светом Сави.

[19] Ту је садржана одлука патријарха (помиње се Герман а заправо је реч о Манојлу Сарантину) о постављењу Саве за архиепископа (Доментијан 2001: 199, 201).

гађује овај и иначе у том погледу богати део биографије.[20] Сам чин хиротонисања, као и славље које је након њега уследило, Доментијан врло свечано описује; казује како је цар сатворио празник тога дана, у име наречења новоосвећеногa архиепископа кир Саве. Славећи радосно, преизобилно је даривао сав народ. Часнога патријарха удостојио је великих дарова; даривао је и митрополите, епископе који су са њим, попове и ђаконе, све свештенике по закону који има велика Васељенска патријаршија. Доментијан затим приповеда о Савиним сусретима са патријархом, који га упућује о божаственим исправљењима, о душевној користи, и о свим предложењима сваке врсте светога чина и апостолскога предања. Потом га дарује. Велику важност у истом поглављу има и одељак у коме се говори о добијању потпуне самосталности (аутокефалности) за Српску цркву.

Као и код његових претходника, и код Доментијана се запажају одређени утицаји старословенске традиције. Опис Савиног боловања у *Житију Светог Саве* (поглавље XXXI) има извесних додирних тачака са описом Ћириловог боловања (Трифуновић 1964: 115–116). Сава наиме показује бригу за своје богопредано стадо и земљу свога отачаства. Свестан тежине своје болести, шаље своје ученике у домовину, са светињама које је сабрао у светим јерусалимским крајевима; по њима шаље и благослов свој својој деци и сродницима, и своме богопреданом стаду. Молитвом се обраћа Богу а сама молитва упечатљиво доприноси утиску о његовом смиреном очекивању смрти; Сава је очекује и са радошћу. Константин је, како стоји у његовом житију, са радошћу очекивао смрт, а пред упокојење помолио се Богу да сачува његово верно стадо (Словене), за које је постављен као пастир, да га избавља „од било какве безбожне и паганске злобе" и од „ма ког многоречитог и хулног јеретичког језика", који хулу говори против Бога. Константин је од Бога затражио да погуби тројезичку јерес, да подиже своју цркву множећи, да све окупи у једном духу и од њих учини узорне људе (Исто: 116).

Доментијаново *Житије Светог Саве* и *Житије Светог Методија* од Непознатог писца (Исто: 145–172), показују блискост на мотивском плану; то није необично јер оба ова дела припадају истом житијном типу (житије црквеног поглавара). У оба се јављају следећи мотиви: духовни преображај јунака, монашење, подвизавање, напредовање у црквеној хијерархији, избор за црквеног поглавара, духовно деловање. Запажа се и сродност два житија код обраде мотива монашења и напредовања јунака (мада су реалне околности умногоме различите).[21] Старословенском и Доментијановом житију заједничко је и то што се у карактеризацији јунака интензив-

[20] У византијским и словенским житијима црквених поглавара централно место заузима управо опис њиховог избора у тај чин. Када се упореди Доментијанов опис Савиног хиротонисања за архиепископа са одговарајућим местима у житијима епископа, архиепикопа или патријараха, откривају се значајне структуралне подударности. Тако се нпр. у великом броју таквих житија (нпр. у житију Амфилохија Иконијског, Амвросија Миланског, Јована Ћутљивог, епископа Колонијског и др.) приповеда како је главном јунаку више пута нуђен црквени чин и како га је он непрестано одбијао, сматрајући себе недостојним. Обично је сам цар иницијатор хиротонисања, али се у тој улози могу појавити и грађани и др. Најчешће сам јунак два пута одбија да буде изабран, а затим се њему самоме или иницијатору избора открива да Бог жели да дотични буде изабран. Он тада даје свој пристанак. Настају припреме за спровођење самог избора. Опис процедуре обично није опсежније приказан. Доментијан и сам ток избора подробно описује, што није нимало необично, јер је реч о првом архиепископу у Српској држави и стицању аутокефалности, што је догађај од неизмерног значаја за Српску државу.

[21] Шире о сродностима и различитостима у нашем раду: Јухас 2014: 367–370.

но користе библијске паралеле; уведене су и паралеле са знаменитим личностима из црквеног живота.

Доментијаново *Житије Светог Симеона* рађено је умногоме према изворима, према истоименом делу С. Првовенчаног и Доментијановом *Житију Св. Саве*. У односу на Првовенчаног, Доментијан тежи већој типизацији јунака и остваривању стандардних житијних захтева. Код њега је повећано учешће поетског слоја, у првом реду захваљујући опсежној похвали Немањиним владарским заслугама. Као узорни модел писац је ту имао похвалу кнезу Владимиру, која је у саставу *Слова о закону и благодати* руског писца Илариона из XI века. У њој се прославља кнез Владимир, који је увео хришћанство у Русију.

Мада настало на основу више извора, који се у жанровском погледу, као и по стилским обележјима разликују, *Житије Светог Симеона* у суштини је сасвим нови текст, са јасно и добро изграђеним главним јунаком и упечатљивом уметничком поруком (Доментијан 1988: 237–325).

У овом свом житију Доментијан примењује извесна композициона решења из претходног (уводи запис као финални елемент). У духу традиције (ослања се на Првовенчаног), доноси предговор који има програмски карактер (пружа идејну основу према којој се изграђује читаво дело). У простору овог предговора (Доментијан 1988: 237–238) сусрећу се нека општа места (писац исказује задивљеност пред темом, тражи надахнуће од Светога Духа, итд.). Доментијан позива читаоце/слушаоце на прослављање Бога, који је учинио милост према људском роду. Даље наводи конкретне примере, који уверавају да је Бог милостив према људском роду од самога његовог настанка. Уочена су, када је реч о испољавању Божје милости, два периода у људској историји: онај пре Закона, и онај са Законом. Доментијан посебно говори о Христу, најсавршенијој благодати потеклој од Бога; указује да је Он, за свога живота на земљи, чинио људско као човек и божанско као Бог. Први је испунио Закон и јавио благодат, положио свето јеванђеља, приставио дванаест апостола, четири јеванђелиста, итд. Према писцу, ова је благодат значајна јер су се, са њом, јавили многи који љубе Бога: небројени мученици, светитељи, преподобни и богоносни оци. Доментијан Немању уврштује међу преподобне и богоносне оце; истиче да се просветио божанском благодаћу и да је био од Бога изабран. Готово неосетно се прелази на причање о Немањином пореклу и рођењу, што су већ први житијни мотиви, предвиђени житијном схемом.

Написано за српскога краља и српски двор, *Житије Светог Симеона* постало је омиљено дело и у монашком свету; коришћено је у литургијске сврхе, за прослављање Светог Симеона.

Извори

Акатист Пресветој Богородици
<https://radiosvetigora.files.wordpress.com/2010/03/akatist-presvetoj-bogorodici.pdf.> 15. 12. 2017.

Доментијан. *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*. Приредила Р. Маринковић. Превод Л. Мирковић. Београд: Просвета – СКЗ, 1988.

Доментијан. *Житије Светога Саве*. Предговор, превод и коментари Љ. Јухас-Георгиевска. Издање на српскословенском Т. Јовановић. Београд: СКЗ, 2001.

Љетопис попа Дукљанина. Увод, превод и коментар др Славко Мијушковић. Титоград: Графички завод, 1967.

Студенички типик. *Цароставник манастира Студенице*. Књигу приредио, превео и поговор написао Т. Јовановић. Београд: Народна библиотека Србије – Завод за уџбенике и наставна средства, 1994.

Свети Сава. *Сабрани списи*. Данашња језичка верзија Л. Мирковић и Д. Богдановић. Београд: Просвета – СКЗ, 1986.

Стефан Првовенчани. *Сабрана дела*. Предговор, превод дела и коментари Љ. Јухас-Георгиевска. Издање на српскословенском Т. Јовановић. Београд: СКЗ, 1999.

Трифуновић Ђ. (прир.). *Климент Охридски*, *Константин Преславски и непознати писци*, *Ћирило и Методије*, *Житија*, *службе*, *канони*, *похвале*. Београд: СКЗ, 1964.

Хиландарски типик. *Рукопис Chil AS 156*. Приредио Д. Богдановић. Са поговором Љ. Јухас-Георгиевске. Београд: Народна библиотека Србије – ЗАМТЕС, 1995: стр. 55–94.

*

Eusebius C., Constantini V. *The Life Of The Blessed Emperor Constantine*. <http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_[Schaff],_EN.pdf.> 20. 12. 2017.

Evergetis. „Typikon of Timothy for the Monastery of the Mother of God Evergetis." J. Thomas, A. Constantinides Hero (ed.). *Byzantine Monastic Foundation Documents*. A Complete Translatio of the Surviving Founders' Typika and Testaments, I. Translated by R. Allison et al. Washington. D.C: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2000, 454–506.
<https://www.doaks.org/.../byzantine-monastic-foundation-documents.../book_uploaded_.> 28. 12. 2017.

Литература

Баришић Ф. *Чуда Димитрија Солунског као историски извори*. Београд: САНУ, 1953.

Јухас-Георгиевска Љ. „Цар Константин у српској књижевности средњег века.” Д. Бојовић (ур.). *Свети цар Константин и хришћанство II*. Ниш, 2013: стр. 371–385.

Јухас-Георгиевска Љ: *Карактеризација јунака у старословенским житијима Ћирила и Методија и српским житијима прве половине XIII века*. Радић Ј., Савић В. (ур.). *Свети Ћирило и Методије 863–2013*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014: стр. 349–373.

Маринковић Р. „Историја настанка ’Живота господина Симеона’ од Светог Саве.” Ђурић Ј. В (ур.). *Сава Немањић-Свети Сава. Историја и предање*. Београд: САНУ, 1979: стр. 201–213.

Маринковић Р. „Почеци формирања српске биографске књижевности. Друга и трећа глава ’Хиландарског типика’.” Фрајнд М. (ур). *Студије и грађа за историју књижевности*, *2*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1986: стр. 7–27.

Пикио Р. „Функцията на библейските тематични ключове в литературния код на православното славянство.” *Православното славянство и старобългарската културна традиция*. София, 1993: стр. 385–435.

Христу Панајотис К. „Манастир Пресвете Богородице Евергетидске у Цариграду.” Еп. Жички Стефан и др. (ур.). *Осам векова Студенице*. Београд: Свети архијерејски синод српске православне цркве, 1986: стр. 61–73.

*

Picchio R. „The function of Biblical Thematic Clues in the Literary Code of „Slavia Orthodoxa.” *Slavica Hierosolymitana*, I (1977): стр. 1–31.

Лиляна М. Юхас-Георгиевска

СЕРБСКАЯ ЖИТИЙНАЯ ЛИТЕРАТУРА XIII ВЕКА, МОДЕЛИ И ОРИГИНАЛЬНЫЕ РЕШЕНИЯ

Резюме

В данной работе прослеживается процесс формирования сербских житий в начальный период (XIII век). Особенный интерес представляют литературные модели и виды их применения в оформлении житийных произведений.

В центре внимания находится в первую очередь *Житие святого Симеона* Саввы, которое написано около 1208 года. Оно входит в состав *Студеницкого типикона* и, таким образом, принадлежит к кругу житий ктиторов. Оно базируется на двух источниках: тексте Саввы о Немани в *Хиландарском типиконе* и биографии Немани в *Хиландарской грамоте* Стефана Первовенчанного. В работе анализируется роль этих двух текстов в формировании жития. Указано, что содержание грамоты присутствует в большей мере. Савва из грамоты берет данные и в заимствованный текст вносит интерполяции различного характера. В работе более детально проанализирован текст, взятый из *Хиландарского типикона*, так как он обладает существенными характеристиками ктиторского жития. То есть здесь на первом плане история появления монастыря (что включает и вовлеченность самого ктитора). В работе в поле исследования вводится и образцовая модель для этого текста Саввы – житие основателя монастыря Богородицы Эвергетиды в Цариграде, монаха Павла. С опорой на знание содержания жития в византийских типиконах, составленных до конца XII века, в данной работе отстаивается позиция, что *Житие святого Симео-*

на Саввы с точки зрения объема, подхода к герою и использованных художественно-стилистических средств превосходит упомянутые творения и значительно приближается к развитым житиям.

В работе в некоторой степени представлен генезис *Жития святого Симеона* Стефана (появилось между 1208 и 1216); больше внимания уделено структурно-типологическим характеристикам этого творения, поскольку речь идет о первом развитом (обширном) житии в сербской литературе. При указании на письменные образцы на первое место поставлено *Житие царя Константина Великого* Евсевия Памфила. Указано, что Стефан из этого творения позаимствовал некоторые повествовательные модели (описание решающей битвы, описание собора) и виды характеризации героев. Когда речь идет об описаниях посмертных чудес Немани (Симеона), стоит отметить, что Стефан опирался на описания Христовых чудес в Евангелии, а точнее на описания чудес святого Димитрия Солунского. Указаны и виды того, как Стефан опирается на старославянскую житийную традицию.

Когда речь идет о Доментиане, акцент в работе сделан на его *Житии святого Саввы* (закончено в 1242/43 или 1253/54), так как с ним в сербской литературе формируется житие предстоятеля Церкви. Исследуется структура этого творения в свете некоторого числа византийских житий, посвященных епископам и патриархам. В работе делается вывод, что Доментиан хорошо знаком с поэтическими характеристиками этого типа жития. Также представлены и особенности *Жития святого Саввы* (в первую очередь в плане композиции). Рассматривается и связи этого творения с старославянскими житиями.

Ключевые слова: житийный жанр, сербские жития, житийные типы, литературные модели, инновации, биографическое содержание в типиконах и грамотах, византийские и старославянские жития.

821.163.41.09:398
821.16:398
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch17

Марија Н. КЛЕУТ*
Драгољуб Ж. ПЕРИЋ
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српску књижевност

ДВОЈНИЦИ СТАРЦА МИЛИЈЕ У СВЕТЛУ ТРАДИЦИОНАЛНИХ ПРЕДСТАВА О ДВОЈНИКУ КОД СЛОВЕНА

Милијина песма о Страхињи Бановићу јединствена је и у оквиру сижејног модела о неверној жени, и у оквиру варијаната. Једино у њој присутна је симетрија (двојништво) Бановић Страхиња – стари дервиш (– певач), која се не појављује ни у једној другој песми. Заснован на прасловенским, словенским и јужнословенским представама о двојнику, а истовремено их и надилазећи, систем ликова из Милијине песме, саздан по принципу двоструких двојника, актуелизује опозиције *свој* : *туђи*, *млади* : *стари*, богатећи их у психолошком (архетип сенке) и егзистенцијалном смислу (самоћа као цена и коб изузетности). Самим тим, циљ овога рада је да покаже како се, активирањем архетипских представа, уграђених у митски сиже и систем ликова, ослобађа снага симболичке делотворности мита, везана за пут индивидуације главног лика.

Кључне речи: двојник, систем бинарних опозиција, Старац Милија, епска песма, варијанте, епски јунак, противник, сенка.

Појединац партиципира у животу заједнице и у традиционалној култури, представља јединствену индивидуу, захваљујући опозицијама, тј. дистинктивним цртама, којима се разликује од осталих чланова колектива, са којима ступа у различите односе. Захваљујући тој јединствености, он бива препознат као *наш* (брат, рођак, комшија, земљак и т. сл.), односно члан одређеног социјума. Удвостручавањем „исте" јединице (нпр. рођењем близанаца) привремено се дестабилизују начела бинарног кодирања, на којима се митолошки систем заснива, да би систем поново успоставио хармонију тако што се чланови дуалног пара поларизују, те у близаначким митовима један брат постаје оличење добра, корисног, бесмртности, светлости, а други – зла, штетног, смрти, мрака (в. „Близенечные мифы"). Понекад, процес раздвајања није ишао у правцу поларизације, него близанци постају комплементарни

* kleutmaj@gmail.com

– браћа се појављују као оличења два начела: „један је смртан, други је бесмртан; један је благ, пасиван и интровертан, други је динамичан, агресиван и екстровертан" (Biderman 2004: 39) или близаначки пар чине брат и сестра.

Разматрајући семантику двојника у контексту његових потоњих фолклорних и литерарних сижејних трансформација, Олга Михајловна Фрејденберг генезу двојника види у удвајању једног митолошког лика – носиоца супротних црта (тј. и позитивног и негативног начела истовремено) – у два брата близанца. Том близаначком пару придружује се и лик оца, који (у односу на њих) формира нову опозицију (*млади–стари*), репрезентујући собом архетипске представе о старости и смрти:

> Отац и двојица синова су само једна раздвојена слика, при чему је једна од њих још једном раздвојена; она је посебно типична по својој уобичајености: у старцу – оцу даје се начело смрти, у сину – обнављање и нови живот, при чему је у једном брату – фаза прелаза, у другом – завршен процес [...] Касније су то само посебне приче већ о двојици браће. Један од њих је двојник другог, али један од њих носи смртно начело и зато је или убица или просто покојник; други носи у себи небеско начело и он или кротко преживљава привремену смрт од брата, или силази у пакао да би га извео одатле. И у једном и у другом случају његова судбина је кратак сусрет са смрћу и бесмртност, судбина другог брата је – неповратна смрт. (Фрејденберг 2011: 275).

Поред тога што се представа о двојнику среће у веровањима о близанцима, „веома су распрострањена веровања да постоје мистичне везе [...] између лица рођених истог дана и истог месеца ('једноданци', 'једномесечићи') и да једно такво биће може да утиче на судбину другога, нарочито смрћу" (Filipović 1966: 150).[1] Значи, осим крвног сродства, представе о двојнику могу се заснивати и на магијско-судбинској повезаности.

Поред антропоморфног двојничког пара, један од браће близанаца може имати зооморфни лик – мајмуна, говечета, коња (МНМ I 1986: 175) и сл. У индоевропској традицији Ашвини се тако повезују с птицама (Исто: 175), а Диоскури – с коњима (Исто). У словенском фолклору један од тројице браће је медвед (Иванов – Топоров 1965: 162). Распрострањена веровања у анорганског (извор, камен), астралног, биљног или анималног двојника, уочава Филиповић (1966), код Јужних Словена воде, по свој прилици, порекло из хетерогених (преанимистичких, анимистичких, дуалистичких, тотемистичких и др.) митолошких система и нису повезана искључиво са (близаначким) тотемизмом.[2]

Формирање бинарно кодираног система митских ликова, најпре је текло, сматра Михајловна Фрејденберг, линијом раздвајања, тј. ритуалног замењивања правог и лажног јунака, младе, младожење, светог краља и његовог карневалског двојника (роба, слуге – 2011: 278). Притом, „то су они исти двојници, исти носиоци семантике јунака који се налази у паклу. То су она иста лица на која прелази смрт – у њима је присутан и јунак и не-јунак истовремено" (Исто: 284), као бесмртна и смртна

[1] Представа о мистичкој повезаности људских судбина код једномесечића, као и магијском „одвезивању" живог од преминулог једномесечића, уз истовремено успостављање нове – духовне – повезаности (побратимства), дата је у Вуковом *Рјечнику* (в. Караџић, 1866: с.в. **једномјесечићи**).

[2] Он истиче да сачувани митски елементи у веровањима Јужних Словена, присутни у синкретизму представа, воде порекло из различитих извора и различите су старине. Они, „иако често међу собом сасвим противречни по свом основном значењу и пореклу, постоје једни поред других као равноправни делови једног заиста врло шареног мозаика, толеришући се међу собом на најлепши начин који се само може замислити" (Filipović 1966: 149).

хипостаза јунака, односно његов „двојник смрти" (Исто: 285). Мушко-женски пар удвостручава се тако што „пару богова – богу и богињи – прикључује се још један допунски пар – двојник бога и двојник богиње [...] Најпре иду комбинације линијама сродности и пријатељства: два брата, два пријатеља, мајка и маћеха, син и мајка, син и отац, пријатељ и непријатељ итд. Затим, линијама оплођења, које је касније схватано еротски: муж и жена, два мужа и две жене, муж љубавник и жена; муж, жена и љубавница" (Исто: 284–285).

Међутим, представе о двојнику у песми о Страхињи Бановићу старца Милије, већ запажане у нашој науци,[3] не заснивају се нити на крвној, нити на каквој мистичкој повезаности Бановића и дервиша. На први поглед, они су, као елементи истог моделативног система, контрастно постављени и противници су, при чему је сваки од њих дефинисан као члан бинарног пара: *свој–туђи*,[4] као и подређеним им опозицијама *главни – споредни*, *хришћанин – муслиман*, *наш – противнички* (ратник); *млади – стари*, *слободни* – (*условно слободни*), тј. *роб*.

При таквом устројству односа, фиксираног традиционалном културом, нема места сличности (или поистовећивању) ликова уколико они не припадају истом систему ликова (односно истом члану опозиције). Појава двојника у значењу „истог или врло сличног другом", могућа је само у оквиру исте стране. Јунакова (*наша*) и *противничка* страна јасно су разграничене, а двојници су могући само у оквиру истог света – *нашег* или *њиховог*. Међутим, веза се може успоставити посредством одређених обичајно-правних норми, односно духовним повезивањем, као у песми. Бан Страхињић дервиша, у ретардационо постављеној епизоди сусрета, најпре *братими* (*Богом брате*, *старишу дервишу* – ст. 443, 487), а затим му прашта несакупљену откупнину (цену слободе) и тако му враћа слободу и достојанство слободног човека (претходно одузето заробљавањем).[5] Тим следом, стари дервиш,

---

[3] Мотив двојништва у концепцији ликова Бана Страхинића и стариша дервиша већ су истицали неки наши проучаваоци ове песме (Меденица 1965: 114; Сувајџић 2005: 35; Деретић 2006: 155–158; Љубинковић 2010: 379, 386, 395;).

[4] Ова опозиција као најопштија, по мишљењу Иванова и Топорова (1965: 156–165), обухвата и неке специфичније опозиције, тј. социјално устројене бинарне парове попут: *мушки – женски*; *старији – млађи*; *посвећени – непосвећени*; *сакрални – световни*; *главни – споредни*, *слободни – неслободни* (Исто: 158), али и етничке опозиције *ми – иноверци* (Руси – Татари; Срби – Турци), конфесионалне: хришћани – муслимани/ нехришћани (Исто: 158–159), као и митолошку опозицију *људски – животињски/ демонски/ нељудски* (Исто: 159–165). У усменом епском песништву, по мишљењу Иванова и Топорова, управо на опозитном *пару свој – туђи* (као главном типу опозиције) саздан је епски сукоб: „Применительно к личностям, носящим иногда мифологизированный характер, в старое противопоставление *свой – чужой* достаточно полно отражено в героическом эпосе, в частности у восточных и южных славян, хотя в зависимости от времени сложения данного варианта эпоса в старое поставление *свой – чужой* подставлялись новые значения членов, смотря по тому, какие враги данного коллектива были актуальны в это время, на пример: татарин, кочевник, иногда в мифологическом образе Змея-Тугарина, Идолища, Соловья-Разбойника в русских былинах; турки в южнославянских эпических сказаниях." (Исто: 158).

[5] Када је реч о (пра)индоевропској основи, „међусобно слагање бројних језичких података наводи на помисао да у давнини нису куповали робу, већ људска бића. Тако је куповање првобитно значило откупљивање, јер јер откупом човек бивао ослобођен из једног привременог стања, на пример из ратног заробљеништва" (Бенвенист 2002: 81). Дакле, поновно стицање слободе могуће је тек откупљивањем. Стога, „положај роба постаје у неком смислу нормалан тек након што га купе" (Исто: 86), односно његови исплате тражену своту. Први сусрет Бана и (потоњег) дервиша, евоциран у ретроспективној епизоди, јасно успоставља систем односа *господар* : *роб* тј. заробљеник (у Бановим речима: *Ропче моје*, *змијо од Турака* – ст. 390), да би еволуирао у однос блискости, крунисан побратимством – мистички успостављеним крвним сродством, чином признања статуса равноправног, брата по избору (*Виђе бане*, *познаде*

из категорије *туђег*, *непријатеља*, преводи се (побратимством као видом успостављања мистичког крвног сродства)[6] у категорију *свог*, *блиског*, *пријатеља*.[7] Захваљујући новоуспостављеној духовној вези, усаодношавање дервишеве и Бановићеве егзистенцијалне позиције могуће је, али у измењеном, модерном контексту, битно различитом од традиционалног и епског (у коме се основни сукоб успоставља антагонизмом *свој – туђи*).

У контексту теме о двојнику, сасвим посебан случај представља песма старца Милије *Бановић Страхиња*, коју је Вук Караџић публиковао најпре у другој књизи лајпцишког издања 1823, а затим у класичном бечком издању (Караџић 1988:196–214).[8] Издвојен из целине песме, сусрет бана и дервиша у Милијиној песми ретроспективна је епизода; статички мотив; прича о робовању стариша дервиша карактерише банову личност. Традиционалној норми усмене епике припада мотив помагача кога јунак среће на путу до противника.

Има, међутим, ова епизода значење које је искорак из традиције и индивидуални допринос великог певача. Бан Страхинић и стариша дервиш представљени су као двојници, у наративној структури песме и по особинама ликова. У песми *Бановић Страхиња* обојица су јунаци изван својих домова (лишени културног простора), који се сређу у пољу крај Ситнице (на отвореном). Одбачени су из своје социјалне средине, обојицу изневеравају људи којима припадају, па не добијају помоћ од оних од којих би се то очекивало: Југовићи не помажу Страхинићу, а дервиша су опљачкали Турци. И бану и дервишу двори су похарани и уништени. Обојица се прихватају оружја. Усамљени су: бан јаше сам, а дервиш пије сам. Милија коментарише положај јунака препуштеног самом себи: „Бану јутрос нема пријатеља", а као одјек његових речи дервиш пословично каже: „Неста блага, неста пријатеља". Дервиш „но сам лије, но сам чашу пије", кад га сретне бан Страхинић, а бан на крају свога пута (повратка) каже: „Немам с киме ладно пити вино". Пијење вина је у народним песмама ритуални чин учешћа у заједници, које не остварује ниједан од ова два губитника старца Милије.

дервиша, / Од ђогата коња одсједаше, / Пак загрли стариша дервиша: / „Богом брате! Старишу дервишу! /„На поклон ти моје дуговање! – ст. 440–444).

[6] „Када некога братимимо, ми тражимо да се са њим вежемо *везом крвнога сродства* [...] Братимство је, дакле, мистички успостављено *крвно сродство*" (Чајкановић 1994: 52, 53 – истакао В. Ч.).

[7] Одређеним ритуалним и обичајно-правним поступцима (као што су побратимство или гостопримство) појединац који припада једном колективу може успоставити посебне, штавише, пријатељске односе са неким ко припада имоплеменој групи:

> „појмови непријатеља, који за нас представљају три различита – семантичка и правна – ентитета, показују у старим индоевропским језицима тесну међусобну повезаност [...] Све ово може се схватити само ако се пође од представе да је сваки странац нужно непријатељ и, сходно томе, непријатељ нужно странац. Управо стога што је онај ко је рођен напољу *a priori* непријатељ, потребно је узајамно обавезивање да би се између њега и EGO-а успоставили гостински односи, какви не би били замисливи унутар саме заједнице. Та дијалектика 'пријатељ-непријатељ' [...] делује и у појму *phílos*: непријатељ, чак и онај против кога се бори, може повремено постати *phílos* у следу споразума склопљеног уз одговарајуће обреде и освештана јемства [...] Под заштитом свечаних споразума и благодарећи узајамности могу се родити хумани односи, и тада називи за савезе или правне установе почињу да означавају осећања" (Бенвенист 2002: 238).

[8] Велики је број прилога који су се бавили овом знаменитом песмом. Од непосреднијег су значаја за овај рад студије Р. Меденице (1965), Н. Љубинковића (2010) и Б. Сувајџића (2005). Б. Сувајџић дао је и инструктиван преглед литературе о Милијиној песми.

Отклон од традицијског канона велики певач остварује најпре увођењем старишa дервиша као делатног лика, а затим довођењем ликова са супротстављених (религијски и зарађених) страна и различитих (по старосној доби; један је био тамничар, а други утамничени) у исту егзистенцијалну ситуацију.[9]

Индивидуални допринос старца Милије добро се уочава поређењем с варијантом Анице Бегин,[10] тежакиње и рибарке са Шипана, коју је записао Балдо Мелков Главић (Broz 1896: 246–259). За певачицу са Шипана утврђено је да:

> „зацело је слушала и упамтила једну приморску песничку традицију о Бану [...] С друге стране, такође је јасно да је Вукова верзија, непосредно она, продрла и до Шипана и да је Аница слушала и њу – највероватније по читању из неке песмарице – јер отуда парафразира доста места и читав низ стихова" (Меденица 1965: 93).

Управо познавање предлошка (Милијине песме) и начин на који гусларка мења усвојени садржај песме омогућавају да се истакну специфичности Вуковог певача у карактеризацији ликова двојника. Хронотоп две варијанте *Бановић Страхиње* идентичан је до самог краја, а разлике на крају песме узроковане су изменама текста у сегменту сусрета са помагачем. Аница Бегин као помагача на Бановом путу до противника уводи младе чобанице, које право казују где се налази противник, а затим прати ток нарације у складу с овом изменом и у складу са патријархалним епским каноном: бан кажњава неверну љубу и жени се чобаницом.[11] Битне разлике између Вуковог певача и Главићеве певачице, ако и нису мотивисане жељом да се у песму унесе сопствени биографски детаљ, свакако показују два супротстављена животна искуства и доживљаја света.

Повезивање два, са социјалног становишта толико удаљена, а по егзистенцијалној ситуацији и у психолошком смислу толико блиска лика, као што је примећено (Уп. Деретић 2006: 127–158),[12] било је могуће само код таквог врсног певача и познаваоца људи и нарави какав је Милија:[13]

> „Израстао из најрепрезентативније епске средине, црногорско-херцеговачке висинске области, он је доживео Бана као личност, доживео његов унутрашњи живот, сагледао његов лик, оживео Бана као човека и дао историју његове душе. Он је психологији свога јунака потчинио песничку грађу као такву и из његове психе пројицирао све сукобе и решења – нашао, дакле, уметничку солуцију њихову. Поступио је, дакле, потпуно супротно каснијим динарским певачима који имају

[9] Преглед значајне и велике базе епских народних песама (Детелић 2017) показује да се само у једној песми (Kosta Hörman. *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovin I*. Sarajevo: Svjetlost, 1976, br. 34) као „гола дервишина" јавља овај лик као делатни; у свим осталим јунаци се преоблаче у дервишке хаљине.

[10] Први, непотпуни попис варијаната ове песме, дао је 1935. Г. Геземан, при чему је издвојио 13 песама (Меденица 1972: 210). Поред варијаната, преглед од 35 песама у којима се појављује Бан (уз нека варирања у номинализацији) дао је Љ. Ковачевић (1889: 3–4). Тачнији, детаљнији и обухватнији попис, од преко двадесет варијаната (од чега се аутор детаљније задржава на 11 песама у којима је сижејни модел релативно стабилан, као и ликови), али и обухватну интерпретацију варијаната урадила је Клеут 2006.

[11] Интерпретација би свакако била потпунија да су узете у обзир песме у којима постоји лик дервиша (преузет из Милијине песме) „код каснијих певача (нарочито Лубуриђевих и Шаулића)" (Меденица 1965: 55), али је улога тамничара додељена бановом оцу. Овим се нарушава Милијина јасна слика двојника.

[12] Овај рад Јована Деретића први пут је објављен 1972. У овом раду сви наводи биће према Клеут 2006.

[13] „Милија је несумњиво највећи 'психолог' међу Вуковим певачима. У његовом поступку приказивања ликова има највише елемената који га удаљују од старог епског схематизма и приближују једном модерном психолошком третману у каснијем роману и драми" (Деретић 2006: 141–142).

пред очима већ *готову представу*, *готову идеју*, традицијом наметнуту, о Бану и сликају га површински у традиционалним епским контурама, не улазећи у његову психу" (Меденица 1972: 227).

Он је, сматра Љубинковић, „другачија личност од свих Вукових тадашњих и потоњих певача и казивача" (2010: 376) зато што је једини који није „као други певачи, своје песме превасходно намењивао слушаоцима", већ је у њима казивао „себи својствену поетску и људску истину" (Исто: 378). У слици осамљеног дервиша који пије вино негде на периферији турског табора он упевава сопствени лик у матрицу епске поезије. Иконографске (старост) и ситуационе сличности (усамљеност, тражење утехе у пићу), с околностима у којима Вук приказује Милију очите су. Стога, могуће је да је певач (али и прворазредни песник) у ликовима Бана и стариша дервиша пројектовао своје искуство трагике усамљености, краха идеализма, губљења поверења у људе, вере у реч и изневеравања у невољи (*Ал' да видиш јада на невољи / Бану јутрос нема пријатеља* – Страхинић) и спознају несталности пријатељства (*Неста блага – неста пријатеља* – дервиш) – сопствени вредносни систем резонера и циничног аналитичара епске славе и њеног наличја (в. Љубинковић 2010: 376).

Двојнички пар Бан–дервиш[14] Милији је послужио да у њему уопшти, отелотвори и елаборира искуство људске усамљености и одсуства подршке блиских у најтежим тренуцима. Ови ликови постављени су контрапунктно и комплементарни су:

„Бан и дервиш се допуњују на исти начин као што се допуњују први судари са светом и дугогодишње искуство [...] Стари дервиш онакав каквог га затичемо у песми представља у ствари једну од могућих консеквенци разочарања у људе, које је доживљај у првом реду главног јунака па тек онда самог дервиша. Он је онакав каквим би бан могао постати у будућности, после оног што је претрпео и проживео" (Деретић 2006: 157–158).[15]

Истовремено, очита је и хуманистичка порука, присутна у подтексту песме – о могућности превазилажења етничких и конфесионалних разлика.

Иако дигресивна епизода сусрета Бана и дервиша, после више година, са сижејног становишта није од већег значаја (у другим варијантама, функцију пружања информације о противниковом кретању могу преузети различити ликови: *турско момче*, *чобанице*, *Турчин Хаук*, *турски војници* – уп. Меденица 1972: 214), када је реч о психолошком портретисању главног лика, осветљеног с тачке гледишта других ликова, ретроспективно, потом ради схватања психологије Бановог поступка (некажњавање прељубнице)[16] из перспективе његовог претходног живота, у про-

[14] О томе први пише Меденица (1965: 114).

[15] Сличних је ставова и Сувајџић: „Бановић Страхиња, опседнут својом интимном породичном драмом, тек је на почетку оног и онаквог пута, на чијем се крају, обремењен поразним животним искуством, находи стари Турчин" (2005: 35).

[16] У науци се различито спекулисало о смислу и значењу Бановог чина, којим се, на структурној равни песме, значајно одступа од устаљеног мотивског ланца *кажњена неверност* (уп. Браун 2004: 210). Истицано је да „*Бан прашта зато што прашта*, зато што има људи који праштају и других који се свете [...] зато што је лепо праштати, што је праштати лепше но светити се; зато што је Бановo праштање утолико лепше што он прашта двоструки грех своје жене; зато, најзад, што је наш песник ту лепоту осетио и истакао је као нов подвиг Банов" (Поповић 1972: 197–198). Јован Деретић овај чин тумачи, „са становишта композиције песме", при чему уочава да „праштање неверној жени није дошло неприпремљено и неочекивано. У великој епизоди о старишу дервишу Бан је приказан као човек који је способан за племенита дела, који чини добро чак и непријатељу. Банова последња беседа у којој говори о праштању неверној жени постаје схватљива ако се доведе у везу са његовим поступцима о којима сазнајемо из приче стариша дервиша" (Деретић 2006: 130–131). Коначно, Љ. Пешикан Љуштановић разлоге бановог

шлости, напосе, из певачевих личних побуда (intentio auctoris), она постаје вишеструко мотивисана, значајна и функционална.[17]

Милија, дакле, даје главном јунаку понешто од сопственог горког животног искуства (раскидањем веза с пријатељима и савезницима на речима, и Бана, на крају, сасвим извесно, задесиће усуд самотништва) и гради систем *двоструких двојника*: Милија ≈ стариш дервиш ≈ Страхиња Бановић ≈ Милија. „Младост Милијину оличава Бановић Страхиња […], оно што је Вук сусрео у јесен 1822. године, јесте стариша дервиш" (Љубинковић 2010: 379). Значај који овај певач (и прворазредни песник) даје главном јунаку (у формулама на почетку и крају – на ударним позицијама у песми), те чињеница да у њега пројицира понешто и од сопственог ратничког и егзистенцијалног искуства, то што му даје слободу одлучивања (упркос канону традиције, који „исписује ток" којим се песма с темом неверне жене мора развијати, као и логичан исход, који се увек своди на кажњавање невернице) наводи на закључак да он уобличава главног јунака (и његове двојнике) не више на начин на који то чини традиција (којој је увек у фокусу колектив), него прибегава модерном поступку психолошке карактеризације у уобличавању лика изузетног јунака.

Инсистирање на јединствености и индивидуалности, уочава М. Клеут, постиже се, осим карактеризације простором, изведене њиховом физичком издвојеношћу и изолованошћу, још и карактеризацијом бројем:

> „Бан се својом једнином/јединственошћу издваја из окружења које чине девет Југовића ('ђеце деветоро'); на исти начин певач представља и његовог двојника – 'Но бијаше *један* стари дервиш' – који се издваја као човек с ликом из безличне силне војске. Паралелизмом броја (један соко : један стари дервиш) сугерира се истоветност трагичног положаја два јунака. Најзад, поменом броја један бан ће наговестити своју судбину: 'не жали ме, брате, од *једнога*'. Да ли је то порука да Страхинића треба жалити зато што јесте један, јединствен, издвојен, сам?" (Клеут 2012: 144).

Самоћа је саставна фаза у процесу индивидуације, која помаже јачању особе, њеној консолидацији, док је усамљеност последица (неуспеле) социјалне интеракције, принудно стање, пораз. Поетски транспонована на најважније ликове песме: Страхињу Бановића, његовог двојника – дервиша, али и противника – Влах Алију, усамљеност постаје њихова зла коб. Симболичка карактеризација бројем *један* детерминише сву тројицу као самотнике. У мајчином писму, пљачкаш и отмичар љубе поменут је као „*једна* сила", „самовољан Турчин Влах Алија" – ст. 130–131 (Уп. Клеут 2012: 144).

Хуманизован када коначно оствари блискост са другом зрелом индивидуом – бановом женом, Влах Алија доживљава пораз у тренутку када љубав[18] (као његов начин превазилажења усамљености) постане његова слабост. Кад угледа како хрт кидише на вољену робињу (*А Турчину очи испадоше*, */ Колико му нешто жао бјеше*, */ Те он гледа*, *што се чини шњоме* – ст. 736–738), „мучна ала", „силан" Влах Алија,

---

праштања налази у психолошкој јединствености Бановог лика, коју, посредно, назначује и епизода сусрета с дервишом: „Основна и најдубља мотивација бановог поступка јесте управо његова изузетност, јединственост, физичка и духовна, која је непосредно изречена у уводној и завршној формули песме, а посредно, уз остало, засведочена бановим нетипичним односом према дервишу" (2009: 43).

[17] В. Деретић 2006: 131.

[18] Да је мотив љубави присутан у карактеризацији јунака, „али не у вези с ликом јунака, него с ликом његовог противника, Влах-Алије", приметио је први Ј. Деретић (2006: 143).

попушта стисак смрти, а љубав која га оплемењује постаје разлог његовог пораза. Страхињић, у том моменту, последњу снагу црпе из безизлаза и очаја и односи Пирову победу, спасавајући не ону коју воли, већ ону за коју му дужност налаже да је спасе (в. Деретић 2006: 143), ону која га је издала, која брани другог – свог отмичара.[19]

Антагонисти, јунак и противник, приказани су као усамљеници (један својевољно, други – издајом најближих) – и просторном карактеризацијом, и карактеризацијом бројем и егзистенцијално.[20] Обојица су трагични у својој љубави или немогућности да је остваре (Бан бира жену из *свог социјума* и не успева са њом да се зближи; противнику то успева, пошто је отме супротној страни). И Бан (прослављен и дворен, али остављен у невољи) и његов непријатељ (толерисани одметник, пуштен да чини по своме) губе везу са својим примарним колективом. Влах Алија, обестан, дрзак, храбар и осион, као да представља *сенку* (в. Јунг 1996: 194–203) главног јунака, оличавајући негативну страну јуначког погледа на свет – самопотврђивање које се троши у славољубивости, „хиперболисаном индивидуализму", сталној потреби за доказивањем, самовољи и осионости (в. Браун 2004: 11).

Откривање сличности у наизглед несличном на равни психолошке карактеризације јунака и његовог опонента показује право Милијино мајсторство у портретизацији ликова. На почетку песме, Страхинић је приказан као неко ко је свестан сопствене вредности и поносан на своју славу. Церемонијални дочек и указивање части и признања у тазбини прија му и он се томе препушта:

> „Позадуго бане гостовао,
> Позадуго бане зачамао,
> *Поноси се* бане у тазбини" (ст. 61–63).

„Безбрига, доколица, испразни живот у Крушевцу, уживање у скоројевићским благодатима учинили су да бан [...] зачама" (Љубинковић 2010: 394), да отупи у њему свест о сопственој дужности и обавези. Све ће то, касније, изоштрити грижа савести – тј. „свест о сопственој кривици" (Исто: 381). Мрачно наличје (властитог) поноса јунак препознаје у својој сенци, противнику – сопственом у одразу у огледалу. И као израз тог препознавања јавља се еруптивни бес (уочљив у јунаковом атипичном изазивању противника на двобој), што кулминира анималним детаљем клања противника зубима, који као да израња из мрачних дубина колективног несвесног и њихових митско-ритуалних транспозиција (в. Лома 2002: 88–89) и наиз-

[19] Због недостатка простора нећемо се задржавати на њеном лику, као ни мотивацији њене издаје, нити је то предмет рада. Уместо тога, довољно је указати на сцену којом певач отвара слику бојишта – на Голеч планини, надомак врата чадора, лежи силник, положивши Бановој љуби клаву у крило (*Колико је њему мила била / Та робиња љуба Страхинова*, / *Пануо јој главом на крioце*, / *Она држи силна Влах-Алију* – стр. 523–526). Овај призор, као и положај тела ликова, откривају међусобну блискост, однос поверења, препуштања и преданости: „Бунтовник, борац и луталица, диваљ и неукротив, од кога зазире и сам цар и цареви доглавници, нашао је мир и својеврсно опуштање у крилу банове супруге" (Љубинковић 2010: 387).

[20] Ту једва приметну црту у карактеризацији ова два лика издваја и Б. Сувајџић: „Влах Алија је отпадник од 'цара честитога'. Певач смишљено инсистира на његовој усамљености. Самоћа као егзистенцијална категорија повезује све учеснике у радњи песме" (2005: 33).

глед је потпуно неспојив с углађеним и поноситим соколом с почетка песме, Страхињом Бановићем.

Овај Милијин поступак психолошког портретисања епског јунака нема паралеле ни у једној другој епској песми. Једино би се дао се поредити с поступком мајстора психолошког романа – Ф. М. Достојевског, који, у виђењу Лотмана и Мелетинског, у лику Раскољњикова „обједињава 'џентлмена' и 'разбојника', чије порекло, на крају крајева, води од 'вукодлака' и митолошких двојника-близанаца'" (Мелетински 2011: 156). Овај „спој јунака и антијунака у једном лицу, преношење борбе добра и зла-хаоса у човекову душу" (Исто: 157) представља „унутрашње двојништво" (Исто: 156). Међутим, они могу бити и раздвојени, а сенка екстериоризована – спољашњим двојником – Свидригајловим, кога с Раскољњиковим спаја „аморалистички индивидуализам" (Исто: 160).[21] Код Милије Влах Алија је Страхињићева сенка и спољашњи двојник из противничког табора по снази и јунаштву (али и по поноситости и частољубивости).

Откривајући своје „друго ја" у Влах Алији и побеђујући га, Страхиња Бановић пролази кроз преображај и довршава свој пут индивидуације:

> „Бан, који се враћа из Косова, након сусрета са старишом дервишом, после мегдана са Влах Алијом, након свих доживљених сазнања и преживљених разочарења – није више исти, безбрижни, самоуверени великаш који је дошао у Крушевац […] Дошао је тренутак да се Бан поново нађе, да након толикога лутања изнова себе нађе и себи се врати. У бану се пробудио наново *нетко*" (Љубинковић 2010: 392, 394 – истакао Н. Љ.).

Коначно, слојевитост и семантичко богатство Милијиног поетског рукописа (демонстрирано на примеру двојника) показују како је врсни певач, користећи интернационални сиже о отмици жене и систем ликова који припадају митском,[22] архетипском[23] и епском коду и уметнички их транспонујући у песму о изузетном јунаку и дајући им психолошку заснованост, постигао невероватну експресивност и значењски пробој активирањем управо тих древних, подтекстуалних значења. Архаичну причу о сукобу јунака с отмичарем оживотворио је уградивши у јунака део сопственог бића и судбине, док сам, попут великих трагичара, обликује познату архетипски сиже о мучној борби хероја и сила зла, јунака и његове сенке (оличене у историјском непријатељу) – у ствари борбу са самим собом (и пут досезања до највишег степена сопства), борбу која ће свој смирај досегнути с ону страну епског – у усамљеном дервишу, Милијином поетском алтер-егу.

---

[21] Као и Милија, и Достојевски у *Браћи Карамазовима* гради мултиплицирани систем двојничких парова: Иван Карамазов – лакеј Смердјаков; Иванова мајка – Лизавета Смрадна; Катарина Ивановна – Грушењка (в. Мелетински 2011: 190–202)

[22] Митски подтекст песме Бановић Страхиња, и поред неких постојећих покушаја, и даље није добио неко задовољавајуће тумачење.

[23] Мелетински реконструише архетипску причу о отмици жене: „Повраћај отете жене после борбе против чудовишта има многобројне паралеле [...] у најразноврснијим полумитским приповедањима и јуначком епу, која се ослањају на несумњиву реалну основу из свакидашњег живота. При томе се врло често отета жена јавља као жена јунака који креће у потрагу за њеним отмичарем" (2011: 94), с тим што „црте змаја (аждаје) или другог чудовишта дуго се задржавају у епу као атрибут непријатеља" (Исто: 95), на шта указује и несумњиво митско атрибуирање Бановог непријатеља, преведено у песми у домен метафоре – у „*мучну алу* силна Влах-Алију" – ст. 640.

Извори

МНМ I: „Близенечные мифы.” *Мифы народов мира.*
<http://www.indostan.ru/biblioteka/knigi/2730/3412_1_o.pdf .> 10. 1. 2018.
Детелић М., Томић Б. *Епска народна поезија*. <http://www.monumentaserbica.com/epp/.> 8. 12. 2017.
Караџић В. *Српски рјечник*: *истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима (1818)*. Сабрана дела Вука Караџића. Књ. 2. Прир. Павле Ивић. Београд: Просвета, 1966.
Караџић В. *Српске народне пјесме*: *Књига друга у којој су пјесме јуначке најстарије*. Сабрана дела Вука Караџића. Књ. 5. Прир. Радмила Пешић. Београд: Просвета, 1988.

Литература

Браун М. *Српскохрватска јуначка песма*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина, Нови Сад: Матица српска, 2004.
Деретић Ј. „’Бановић Страхиња’: структура и значење.” *Реликвије из старине.* Прир. Марија Клеут. Нови Сад: Дневник, 2006.
Иванов В. В., Топоров В. Н. *Славянские языковые моделирующие системы*. Москва: Наука, 1965.
Јунг К. Г. *Човек и његови симболи.* Београд: Народна књига – Алфа, 1996.
Клеут М. (Прир.). *Реликвије из старине: огледи о српским епским народним песмама*. Нови Сад: Дневник, 2006.
Клеут М. *Из Вукове сенке: огледи о народном песништву.* Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2012.
Ковачевић Љ. *Страхињић Бан. Прилог проучавању народних песама.* Београд: Српско-краљевска државна штампарија, 1889.
Лома А. *Пракосово: словенски и индоевропски корени српске епике.* Београд: Балканолошки институт САНУ, 2002.
Љубинковић Н. *Трагања и одговори. Студије из народне књижевности и фолклора I*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010.
Меденица Р. *Бановић Страхиња у кругу варијаната и тема о невери жене у народној епици*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1965.
Меденица Р. „Бановић Страхиња у кругу варијаната.” *Народна књижевност.* Приредио В. Недић, Београд: Нолит, 1972: 210–227.
Мелетински Ј. *О књижевним архетиповима.* Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2011.
Пешикан Љуштановић Љ. *Кад је била кнежева вечера?* Нови Сад: Позоришни музеј Војводине 2009.
Поповић Б. „О последњим стиховима песме ’Бановић Страхиња’.” *Народна књижевност.* Приредио В. Недић, Београд: Нолит, 1972: 183–198.
Сувајџић Б. *Јунаци и маске: тумачења српске усмене епике*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2005.

Чајкановић В. *О врховном богу у старој српској религији: Сабрана дела из српске религије и фолклора.* Књ 3. Прир. Војислав Ђурић. Београд: Српска књижевна задруга – Београдски издавачко-графички завод – Просвета – Партенон М. А. М, 1994.

*

Biderman H. *Rečnik simbola*. Beograd: Plato, 2004.

Broz I., Bosanac S. *Hrvatske narodne pjesme. Junačke pjesme I*. Zagreb: Matica hrvatska, 1896.

Filipović M. „Čovekov dvojnik u narodnom verovanju Južnih Slovena." *Radovi 30*: *Odeljenje društvenih nauka*, knj. 10 (1966): str. 149–184.

Мария Н. Клеут, Драголюб Ж. Перич

ДВОЙНИКИ СТАРИКА МИЛИИ В СВЕТЕ ТРАДИЦИОННЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ О ДВОЙНИКЕ У СЛОВЯН

Р е з ю м е

Песня старика Милии о Страхине Бановиче единая как в рамках сюжетной модели о прелюбодейке, так и между её вариантами. Только в этой песне есть симметрия (двойничество) Банович Страхиня – старый дервиш (- певец), которая не оказывается ещё ни в одной песне. Основанный на праславянскими, славянскими и южнославянскими представлениями о двойнике, одновременно и превосходя их, система персонажей в песне старика Милии, создаеммая по принципе дублированных двойниках, актуелизует противопоставлениях *свой : чужой*, *младший : старший*, укрепляя их в психологическом (архетип тени) и в екзистенциальном смысле (одиночество као стоимость и рок единсвенности). Поэтому, цель этой статье показать как можно, активированием мифических представлениях, встроенных в архетипически сюжет и систему персонажей героической песни, освободить силу символической эффективности мифа, связанной с процессом индивидуализации героя – Страхини Бановича.

Опорные слова: двойник, система противопоставлений, старик Милия, геройческий эпос, варианты, эпический герой, враг, тень.

821.162.2(497.11)“20“
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch18

Александра Љ. КОРДА-ПЕТРОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

НОВИ ПЕРИОД РЕЦЕПЦИЈЕ ЧЕШКЕ КЊИЖЕВНОСТИ У СРПСКОЈ СРЕДИНИ

У раду је реч о општим и посебним предусловима, књижевним и некњижевним, који су утицали на формирање нове фазе рецепције чешке књижевности у нашој средини. Сагледана је библиографија новијих књижевних превода са чешког, а пажња се усмерава и на књижевне приказе и критике објављене у српској периодици, чиме ће се указати на одјеке ових превода у нашој културној јавности. Уочене су три етапе у новијем периоду рецепције и анализиране су њихове карактеристике. На крају, учињен је покушај обједињавања свих релевантних чињеница и околности које одређују карактер новог периода рецепције чешке књижевности у српској средини.

Кључне речи: чешка књижевност, рецепција у српској средини, засебна издања, књижевни прикази и критике, три етапе од 2000. до данас.

Иако никада није постојала програмски заснована стратегија превођења књижевних дела чешких аутора на српски језик, континуитет рецепције чешке књижевности у нашој средини постоји дуже од једног века. На интензитет и квалитет рецепције утицали су различити фактори: историјске и друштвене околности, степен интересовања и обавештености о чешкој књижевној продукцији, квалитет и бројност преводилаца, као и интензитет одјека преведених дела на српски језик. На основу анализе ових фактора и анализе библиографија превода, књижевних приказа и критика, као и других повезаних текстова објављених у српској периодици или у виду засебних издања, могу се уочити одређене карактеристике, које видимо као периоде рецепције чешке књижевности у српској средини.

Као последњи заокружени период рецепције чешке књижевности, уочава се период од седамдесетих до деведесетих година 20. века, када интензитет ове рецепције достиже размере културног феномена, јер се дела чешких дисидентских

* korda@verat.net

аутора (Милана Кундере, Јозефа Шкворецког, Бохумила Храбала, Вацлава Хавела и Павела Кохоута) прихватају у нашој средини попут дела домаћих аутора и стичу репутацију култних писаца.

Историјске и друштвене промене које долазе с чешком Плишаном револуцијом 1989. године и са потоњим распадом Југославије и Чехословачке, доносе кључне промене у актуелности тзв. дисидентских тема. Наиме, „велика тема" која се односила на слику и критику тоталитарног друштва, идеолошког једноумља и животне судбине оних који мисле другачије, више није била „забрањена тема" и самим тим губи на својој провокативности. Ова „празнина" осетила се пре свега у чешкој књижевној продукцији, која се скоро читаву деценију ослањала на рекапитулацију, преиспитивање или објављивање до тада забрањених књижевних дела. Због тога, али и због општих околности у српској средини деведесетих година, долази до краћег пасивног периода рецепције новије чешке књижевне продукције.

Почетак 21. века можемо означити као почетак новог периода рецепције чешке књижевности у нашој средини. Нашим читаоцима постаје доступна савремена чешка проза и поезија.[1] Појава превода дела чешких аутора млађе генерације, оних који се у својим делима баве општим егзистенцијалистичким и онтолошким питањима или критиком друштва у транзицији, а која одликује постмодернистичка поетика потраге за могућим, реалним и фиктивним световима, доноси нови квалитет рецепције. Осим нових тема, нових прозних и песничких поступака, у новијој рецепцији чешке књижевности у нашој средини примећује се и појава нових превода већ раније превођених и код нас прихваћених канонских чешких аутора, као нпр. Јарослава Хашека, Јарослава Сајферта, Бохумила Храбала или Т. Г. Масарика. Уочава се и појава превода дела чешких аутора старијих генерација који имају статус класика, а који до тада нису код нас превођени, нпр. дела Ивана Климе, Ладислава Климе, Егона Бондија или Јана Скацела.

Књижевни и некњижевни предуслови новог периода рецепције

Ендру Барух Вахтел (Endrew Baruch Wachtel), професор словенских књижевности на Нортвестерн универзитету, у књизи *Књижевност Источне Европе у доба посткомунизма* (Стубови културе, 2006) бави се улогом писца и књижевности у новим геополитичким околностима почетком 21. века. Појам Источне Европе сагледава као интегрисани простор, углавном посткомунистичких земаља, где је добар део друштва спознавао себе управо преко књижевности, а због распрострањеног уверења да књижевно дело рекапитулира опште истине о искуству народа. Тако је створен и феномен скоро култног прихватања страних писаца у другој средини, где су они препознавани као тумачи стварности и у домаћој средини.[2] Стварањем нових културолошких услова у свим бившим социјалистичким земљама после пада Берлинског зида, окончани су они „објактивни услови који су писце одржавали на

[1] Ту се мисли на романе Јиржија Кратохвила, Јахима Топола, Јарослава Рудиша, Михала Ајваза, Милоша Урбана и Патрика Оуржедњика, као и на поезију Катаржине Рудченкове и Ленке Дањхелове.

[2] О овоме више у Корда-Петровић 2008: 227–239.

пиједесталу током једног и по века" (Vahtel 2006: 12).[3] Ту се пре свега мисли на бивше књижевне и некњижевне државне стратегије, као што је спонзорисање писаца у источноевропским земљама, повластице које су писци имали у социјализму, чврста дистрибутивна мрежа, велики тиражи и материјална подршка државе за тзв. „режимске писце". С друге стране, своје „повлашћено место" код читалачке публике имали су писци дисиденти, цензурисани и забрањени писци, који су прихватани као храбри тумачи и критичари стварности.

Ера посткомунизма доноси нове тенденције: демократија и тржишна економија окончали су период привилегованих писаца, писци више не морају да буду „савест нације" и гласноговорници истине. Западни издавачи и читаоци губе интересовање за источноевропску књижевност. Истовремено, смањују се донације писцима и издавачким кућама, долази до колапса дистрибутивних мрежа, тиражи издања се драстично смањују, књига подпада под све законе тржишта. Вахтел као последицу оваквих околности уочава низ нових појава:

> „Тиражи високе литературе су драстично опали, расте број мањих издавачких кућа које објављују комбинацију бестселера и некомерцијалних издања, тржишне цене књига смањују број читалаца а финансирање из различитих фондова представља једини начин да објављивање књижевних дела високо уметничког квалитета не донесе губитак" (Vahtel 2006: 71).

Сва ова културолошка и социјолошка запажања могу се применити и на анализу новог периода рецепције чешке књижевности у нашој средини. Наравно, овде постоји још један карактеристичан чинилац. До распада Југославије, српском читаоцу била су доступна хрватска и босанско-херцеговачка издања превода чешких аутора, док је јединствени дистрибутивни систем у бившој Југославији омогућавао равномерну заступљеност преведених чешких књига на све варијанте српскохрватског језика. Трговинске баријере од распада Југославије доносе драстично смањење дистрибутивног простора за издаваче и самим тим сужено тржиште, али још значајније ограничење доноси недоступност нових (али и старих) превода дела чешких аутора у нашем региону.[4] Фрагментализовано тржиште свакако утиче, како на квантитет, тако и на квалитет рецепције стране књижевности.

Када разматрамо нове тенденције у превођењу чешке књижевности код нас, морамо узети у обзир чињеницу да је до деведесетих година чешка тј. чехословачка књижевност у нашој средини била перципирана пре свега као дисидентска књижевност (Корда-Петровић 2008). Промена друштвено-политичких околности у бившој Чехословачкој и бившој Југославији довела је до промене угла „очекивања" или другачије „потражње" читалаца. Дела етаблираних писаца дисидената већ су била доступна и „прочитана", а нова друштвена и политичка стварност тражила је и нову улогу књижевности. Како рецепција стране књижевности у великој мери зависи од актуелне књижевне продукције на језику са кога се преводи, морамо поћи од нове ситуације на чешкој књижевној сцени.

---

[3] Ендру Барух Вахтел се ослања на своја транснационална разматрања објактивних услова у свим посткомунистичким земљама и износи опште обрасце за различите источноевропске књижевности.

[4] Овде треба поменути и новију појаву скоро истовременог превођења истих дела чешких аутора посебно на српски и хрватски језик.

Чешки књижевни теоретичар и историчар Алеш Хаман (Aleš Haman, *1932) почетком деведесетих година 20. века бави се емпиријским социјолошким истраживањем, обављеним у чешким јавним библиотекама, на основу којег закључује да после 1989. године међу чешким читаоцима расте интересовање за донедавно забрањену књижевност, како домаћу, тако и страну. Издавачке куће убрзано објављују дела до тада забрањених аутора, али и публицистичка дела попут дневника, успомена, есејистике, или текстова који коментаришу бивша и актуелна друштвена дешавања. Расте интересовање за преводну књижевност и то пре свега за „велике" западне књижевности (Haman 1991). Појављује се већи број нових књижевних часописа, издавачких кућа, књижевних награда, а „децентрализација и регионализација доноси пораст разноликости, али и скрибоманију" (Vahtel 2006: 88). Дакле, чешким читаоцима је почетком 21. века био доступан широк избор преводне и домаће белетристике. Нестанак цензуре довео је до експлозије разноликости у којој је све било теже разазнати праве квалитете.[5]

Крајем деведесетих година и почетком овог века, појављују се нове тематске и жанровске тенденције у стваралаштву савремених чешких аутора. Књижевна критика све чешће дефинише поетику млађе и средње генерације писаца као магични реализам и постмодернистичку фикцију, или дела сврстава у експерименталне жанрове. Тек понеки аутор издваја се пре свега неуобичајено великим тиражима продатих примерака књига, честим екранизацијама или драматизацијама књижевних дела.[6] Из тог мноштва требало је издвојити репрезентативна дела и ауторе који би представљали достојне наследнике у српској средини до тада читаних чешких аутора.[7] На потезу су били српски издавачи, који су радили у измењеним и због економске кризе отежаним околностима деведесетих година, али и преводиоци, познаваоци нових књижевних прилика у Чешкој, као и српска књижевна критика.

Преводи на српски од почетка овог века

Уколико анализирамо библиографију преведених чешких књижевних дела на српски језик од 2000. године до данас, морамо посебно размотрити објављене преводе као засебна издања и преводе објављене у српској периодици у назначеном периоду.[8] Притом не узимамо у обзир само квантитет превода и статистичке параметре већ чинимо покушај анализе уочених посебности који се односе на квалитет рецепције ових превода. Овде се мисли на критеријуме избора преведених дела,

[5] О кризи квалитета сведочи и податак да се деведесетих више година заредом није додељивала награда за најбољи драмски текст. Недостатак нових аутора и тема покренуло је иницијативу за многе пројекте како би се мотивисали млађи аутори (Vodička 2008).

[6] Добар пример је писац Михал Вивег, чији романи су постигли невероватне тираже а скоро свако његово дело је екранизовано. Његовој популарности допринеле су и медијске афере приватне природе, али и јасна подељеност критике на оне који омаловажавају Вивегов рад и оне који у њему препознају писца новог времена.

[7] До краја деведесетих година прошлог века неприкосновена је била славна чешка „петорка": Јарослав Хашек, Карел Чапек, Милан Кундера, Јозеф Шкворецки и Бохумил Храбал.

[8] Библиографија превода са чешког сачињена је уз помоћ COOBISS.SR, кооперативног онлајн библиографског система и сервиса.

заступљеност одређених аутора, књижевних врста и жанрова, као и на допринос или одсуство интересовања одређених издавачких кућа, књижевних часописа и допринос појединих преводилаца. На основу ових критеријума дефинисан је нови период у рецепцији чешке књижевности у српској средини, који временски оквирно почиње почетком 21. века и који се по својим одликама издваја у односу на последње две деценије претходног века.

Засебна издања превода

Анализом пописа библиографских јединица које чине засебна издања превода чешких књижевних дела на српски језик, јасно се уочавају три етапе у периоду од самог почетка 21. века до данас. Прва и трећа етапа доносе квантитативно већи број превода, док другу етапу можемо означити као пасивнији период.

У првој етапи, од 2000. до 2005. године, на српском језику објављено је преко двадесет наслова. Преовлађују преводи дела чешких аутора који су већ били познати нашој читалачкој публици. Заступљени су наслови који представљају поновљена издања раније објављених дела Милана Кундере, Карела Чапека и Јарослава Хашека,[9] али и до тада још непреведена дела истих аутора.[10] На основу тога може се закључити да се преводиоци и издавачи пре свега оријентишу на већ етаблиране ауторе, који су последње две деценије 20. века имали позитивну рецепцију у српској средини. Ову тезу, коју слободније можемо дефинисати као *повратак чешким класицима*, потврђује и одређен број превода дела старијих чешких аутора, који још увек нису били код нас превођени, а углавном припадају генерацији чешких дисидентских писаца (Иван Клима, Егон Бонди и Ева Кантуркова),[11] или пак писаца који су у Чешкој одавно прихваћени као класици (Арношт Лустиг, Владимир Кернер и Милена Јесенска).[12] У овој етапи код нас су „откривена" само четири чешка писца нове генерације: Михал Вивег, Патрик Оуржедњик, Јиржи Кратохвил и Јарослав Рудиш.[13] Интересантно је да у овој етапи налазимо највећи број засебних издања

---

[9] Од Милана Кундере преводи Николе Кршића збирке приповедака *Смешне љубави* (Београд: Граматик 2004) и роман *Неподношљива лакоћа постојања* (Београд: Граматик, 2005); Карел Чапек, *Композитор Фолтин* (Београд: Новости, 2004) у преводу Ранка Трифковића и *Рат људи и даждевњака* (Београд: Алгоритам, 2004) у преводу Драгутина Мирковића и Слободанке Урошевић; Јарослав Хашек, *Доживљаји доброг војника Швејка* (Београд: Дерета, 2003) у преводу Станислава Винавера.

[10] Јарослав Хашек, *Шашаве приче* (Београд: Плато, 2003) у преводу Светозара Илића; Бохумил Храбал, *Часови плеса за одрасле и напредне* (Београд: Стубови културе, 2000) у преводу Милана Чолића; Карел Чапек, *О општим стварима или Zoon politikon* (Београд: Стубови културе, 2001) у преводу Александра Илића.

[11] Иван Клима, *Љубавни разговори* (Београд: Zepter, 2002), Егон Бонди, *Сајберстрип* (Београд: Zepter, 2003), обе у преводу Александре Цимпл-Симеоновић; Ева Кантуркова, *Пријатељице из дома туге* (Београд: Плато, 2004), прев. Бранка Радојковић Кубеш.

[12] Арношт Лустиг, *Молитва за Катарину Хоровиц* (Београд: Стубови културе, 2002), Владимир Кернер, *Аделхајд* (Београд: Стубови културе, 2002), обе у преводу Ане Адамовић; Милена Јесенска, *Остати на ногама* (Београд: Плато 2002) и *Пут до једноставности* (Београд: Просвета, 2002), обе у преводу Соње Зупанц.

[13] Михал Вивег, *Васпитање девојака у Чешкој* (Нови Сад: Stylos, 2000) у преводу Дагмар Руљанчић и *Између две ватре* (Београд: Народна књига, 2005) у преводу Александре Цимпл-Симеоновић; Патрик Оуржедњик, *Европеана – кратка историја 20. века* (Београд: Самиздат B92, 2003) у преводу

превода поезије. Објављено је по две збирке поезије Владимира Холана и Петра Буријана, као и по један избор из поезије Јиржи Жачека и Мирослава Кливара.[14]

Другу етапу (2006–2010) означавамо као пасивнији период, јер се уочава смањени квантитет објављених засебних издања превода са чешког, али и као период заокрета у оријентацији издавачких кућа. Од прозних дела објављена су свега три нова наслова већ превођених аутора (Иван Клима, Милан Кундера и Јарослав Рудиш),[15] као и два избора из поезије Ленке Дањхелове и Карела Сиса.[16] Међутим, уочава се већи број издања превода популарне белетристике,[17] као и друштвено-политичке есејистике.[18] Већи издавачи процењују објављивање превода књижевних дела са чешког као економски неоправдано, а мање издавачке куће опредељују се за објављивање популарних издања која лакше стижу до шире читалачке публике.

Оваква тенденција се мења од 2011. године, када се примећује већи број објављених превода књижевних дела са чешког језика. Тиме се овај период издваја као трећа етапа рецепције чешке књижевности у нашој средини, која са собом доноси неке посебности и нове карактеристике. Симболично ову нову етапу најављује објављивање *Антологије чешких прича* (Сомбор: Градска библиотека Карло Бјелицки, 2010), коју је приредио и превео преводилац старије генерације Милан Чолић. Пре свега, појављује се већи број превода чешких аутора средње и млађе генерације, који раније нису били превођени на српски. Реч је углавном о ауторима који су током последње деценије вредновани неком од престижних књижевних награда у Чешкој.[19] Ту се мисли на прозаике, као што су Михал Ајваз, Јахим Топол, Милош Урбан, Томаш Змешкал, Јан Њемец, Јан Балабан или Емил Хакл.[20] Такође су присутна издања нових дела већ превођених аутора, како оних већ добро познатих нашим

Иве Плешингерове; Јиржи Кратохвил, *Ноћни танго* (Београд: Народна књига, 2003) у преводу Марине Шимуновић – Стојковић; Јарослав Рудиш, *Небо под Берлином* (Београд: Геопоетика, 2004) у преводу Александре Корде-Петровић.

[14] Петар Буријан, *Пред прагом ћутања* (Смедерево: Наш глас, 2000) и *Недовршено сведочанство – стихови из периода 1983–1999* (Нови Београд: Верзалпрес, 2001), Мирослав Кливар, *Нова Атлантида* (Нови Београд: Верзалпрес, 2001) и Јиржи Жачек, *И ви мени – избор из поезије* (Београд: Плато, 2003), све у преводу Бранке Радојковић-Кубеш; Владимир Холан, *Ноћ са Хамлетом* (Вршац: КОВ, 2004) у преводу Петра Вујичића и *Бол* (Вршац: КОВ. 2004) у преводу Бисерке Рајчић.

[15] Иван Клима, *Острво мртвих краљева* (Београд: Еволута, 2008) у преводу Александре Цимпл-Симеоновић и Марине Шимуновић:Стојковић; Јарослав Рудиш, *Гранд хотел* (Београд: Геопоетика, 2009) превод Александра Корда-Петровић и Милан Кундера, *Сусрет (есеји)* (Београд: Архипелаг, 2009), прев. са француског Соња Веселиновић.

[16] Карел Сис, *Тачно време* (Београд: Апостроф, 2007), превод Душан Квапил и Ана Јеникова, препев Ђоко Стојичић и Ленка Дањхелова, *Неуврштено* (Београд: Трећи трг, 2009) у преводу Тихане Хамовић.

[17] На пример: Либор Будински, *Самоубиства славних* (Панчево: Мали Немо, 2005) и *Убиства славних* (Панчево: Мали Немо, 2006), обе у преводу Зденке Валент-Белић и Братислава Белића; Владимир Хулпах, *Легенде о европским градовима* (Београд: Борд.фин, 2006) у преводу Братислава Марковића.

[18] На пример: Јиржи Динстбир, *Мој извештај (1998–2001)* (Београд: Завод за уџбенике, 2007), прев. Светозар Илић; Вацлав Клаус, *Европа и ЕУ – поглед политичара и поглед економисте* (Београд, 2010), прев. Александар Илић.

[19] Најзначајније књижевне награде у Чешкој су *Magnesia Litera*, *Cena Jaroslava Seiferta*, *Cena Jiřího Ortena*, *Cena Josefa Škvoreckého*, *Státní ceny za literaturu* и *Cena Evropské Unie za literaturu.*

[20] Михал Ајваз, *Други град* (Београд: Clio, 2011), прев. Владан Матић; Јахим Топол, *Хладном земљом* (Београд: Трећи трг, 2011), прев. Тихана Хамовић; Милош Урбан, *Седам цркава* (Београд: Завет, 2013), прев. Александра Корда-Петровић; Емил Хакл, *О родитељима и деци* (Београд: Дерета, 2015), прев. Марија и Александар Илић; Маркета Хејкалова, *Рујни зраци северног сунца* (Београд: Clio, 2016), прев. Владан Матић; Јан Њемец, *Историја светла* (Београд: Clio, 2016), прев. Александра Корда-Петровић; Томаш Змешкал, *Љубавна порука клинастим писмом* (Београд: Дерета, 2016), прев. Марија Илић; Петра

читаоцима (Јарослав Хашек, Бохумил Храбал и Јозеф Шкворецки),[21] тако и оних чије књиге су се на српском језику појавиле у новије време (Патрик Оуржедњик и Михал Вивег).[22] Спорадично се објављују и поновљена издања старијих превода (Јан Амос Коменски,[23] Јозеф Холечек, Милан Кундера, Јозеф Шкворецки и Карел Чапек).

У трећој етапи упадљиво недостају засебна издања превода поезије. Изузетак је објављени превод збирке *Стуб куге* чешког нобеловца Јарослава Сајферта (Београд: Мали врт, 2014), у преводу Александра Илића. С друге стране, изражено је присуство превода из жанра фантастике,[24] као и фокус на превођење чешких књига за децу. Од 2011. године преведено је чак 14 књига за децу чешких аутора, највише наслова списатељице Ивоне Бржезинове, а доминирају преводи Зорице Илић. Појачано је интересовање за превођење дела из области филозофије и историје. Ту издвајамо превод стручне монографије Јан Паточка *Избор из филозофских списа* (Нови Сад: Академска књига, 2013) у преводу Тихане Хамовић, као и две књиге Томаша Гарика Масарика из циклуса *Забрањени Масарик*[25] у преводу Александра Илића.

Јасно се профилишу и књижевни преводиоци са чешког који су активни у проучаваном периоду. Александар Илић присутан је као преводилац у све три поменуте етапе и оријентисан је на превођење модерних класика чешке књижевности и теорије. Поједини преводиоци превели су више књига истог писца (нпр. Александра Цимпл-Симеоновић превела је више дела Ивана Климе и Михала Вивега), неки су се пак определили за одређену књижевну врсту или жанрове (нпр. Зорица Илић преводи искључиво књижевност за децу), неки су усмерени на превођење савремене прозе (нпр. Марија Илић), а неки преводе и поезију и прозу (Тихана Хамовић и Бранка Радојковић-Кубеш). У последњој етапи примећује се и формирање нове генерације преводилаца (Марија Илић, Тихана Хамовић, Урош Николић). Такође, уочава се веза између преводилаца и издавачких кућа, тј. издавачке куће сарађују са „својим" преводиоцима. У првој разматраној етапи преводиоци су имали већу улогу при избору и пласирању одабраних дела, док у другој и трећој етапи ту улогу преузимају издавачи. Такође, у првој етапи преводилац је углавном „трагао" за издавачем, што се може доказати и на основу већег броја заступљених издавачких кућа које су објавиле један или тек неколико наслова са чешког. Друга

Хулова, *Чувари грађанског добра* (Београд: Плато, 2017), прев. Тихана Хамовић; Јан Балабан, *Питај тату* (Београд: Дерета, 2017), прев. Марија Илић.

[21] Јарослав Хашек, *Швејковање* (Београд: Дерета, 2014), прев. Александар и Светозар Илић; Бохумил Храбал, *Мачке*: *балада* (Нови Сад: Графо-маркетинг, 2016), прев. Зоран Ђерић; Јозеф Шкворецки, *Горак свет* (Београд: Књижевни гласник, 2016), прев. Светозар и Александар Илић.

[22] Михал Вивег, *Роман за жене* (Београд: Вулкан, 2013), прев. Александра Цимпл-Симеоновић; Патрик Оуржедњик, *Ad acta* (Београд: Дерета, 2015), прев. Марија Илић.

[23] Реч је у издању барокног романа Јана Амоса Коменског *Лавиринт света и рај срца*, који је објавио издавач Дом молитве из Аранђеловца (2011) посебно на српском и хрватском језику, а у преводу из 1974. године монаха Михаела А. Мађара.

[24] На пример, преведена су и објављена сва три дела фантастичне саге Михаеле Бурдове *Свет једнорога* (Београд: Evro-Giunti, 2010, 2011), која је младој чешкој дебитанткињи донела велику популарност. Први део превела је Тихана Хамовић, остала два Дарко Јованетић. Овде спада и превод књиге Властимила Вондрушка *Фиорела и Братство кристала*: *пустоловине кћерке алхемичара са двора цара Рудолфа II* (Београд: Propolis Books, 2013) у преводу Уроша Николића.

[25] Томаш Гарик Масарик, *О бољшевизму (1920–1921)* (Београд: Завод за уџбенике, 2014) и *Нова Европа – Словенско становиште* (Београд: Завод за уџбенике, 2016), обе у преводу Александра Илића.

етапа, означена као пасивнији период, указује на јасну оријентацију издавача према комерцијалним издањима и њихову неспремност за пласман уметнички захтевније новије чешке књижевности. Тек у трећој етапи долази до заокрета. Профилишу се издавачи оријентисани на објављивање превода са чешког (на првом месту су то издавачке куће Дерета, Клио и Плато). Не треба занемарити ни допринос „малих" издавача – често они праве врло квалитетан избор (нпр. издавач Граматик објавио је нова издања скоро свих Кундериних романа преведених са чешког).

На позитивну тенденцију објављивања превода са чешког у трећој етапи утицали су пре свега некњижевни чиниоци. Позовимо се поново на констатацију Ендру Барух Вахтела: „Помоћ од фондација представља скоро једини начин да озбиљна књижевност не донесе губитак..." (Vahtel 2006: 71). Српске издавачке куће од 2010. године интензивније конкуришу за добијање средстава за преводе и објављивање из фонда ЕУ, тзв. *Европски грант*, који је намењен за подршку превођењу књижевних дела са маргинализованих језика, а два пута годишње расписује се и конкурс за *Чешки грант*, који даје подршку издавачима за превод чешких књига које су објављене после 1989. године. Чешко Министарство културе у периоду од 1998. до 2016. финансирало је чак 760 превода чешких књига на стране језике.[26] У том броју преводи на српски језик слабо су заступљени. Пример је податак из протекле 2017. године, у којој је из овог гранта финансирано свега два превода на српски (издавачке куће Лагуна и Клио), док су у највећем броју заступљени преводи на италијански (12), пољски (10) и македонски (7).[27] Министарство културе Републике Чешке сваке године припрема посебне брошуре намењене страним издавачима у којима су представљени избори нових издања,[28] а предност приликом доделе средстава имају преводи поезије и драме, као мање заступљених у укупном броју превода на стране језике. С друге стране закључујемо да је већина новијих издања превода на српски финансирана из европског фонда и да постоје предуслови да ова тенденција буде све интензивнија. Треба истаћи да оваква слика актуелног књижевног трансфера није карактеристична само за нашу средину. У студији Елене Меснер „Књижевни преводи и транснационално књижевно поље" („Поља", бр. 503, 2017), која је посвећена анализи присуства српске, хрватске и босанске савремене прозе на немачком тржишту, налази се закључак да немачки велики комерцијални издавачи све више издају тржишно мање исплативу, али уметнички цењену књижевност, „не би ли тако акумулирали и културни, односно симболички капитал" (Mesner 2017: 156), те су преводи аутора са такознаних малих језика, за које се унапред зна да неће постати бестселери, занимљиви за објављивање. С друге стране, мали издавачи настоје да одрже висок уметнички критеријум, те располажу са много културног капитала, „али су зато упућени на разне врсте државних или парадржавних донација, без којих не би могли да опстану на тржишту" (Mesner 2017: 157).

[26] Податак из брошуре *Bibliography of Czech Literature in Translations Supported by the Ministry od culture from 1998–2016* (Prague, 2017).

[27] Подаци из брошуре *List of Supported Translations 2017* (Prague, 2017).

[28] Пример је брошура Jakub Šofar, Zuzana Jurgens, Radim Kopáč, *New Czech Literature 2015*, у којој су посебно представљена издања прозе, поезије, књижевности за децу, стрипови и стручна литература уз наведене краће одломке на чешком, енглеском и немачком језику.

Преводи у периодици

Уочене етапе у квантитету преведених засебних издања од почетка овог века до данас не могу бити примењене на преводе у периодици. Увидом у библиографију превода краће прозе и избора из чешке поезије у српској књижевној периодици,[29] јасно се издваја неколико књижевних листова и часописа који у одређеном периоду интензивније објављују преводе из чешке књижевности. Имајући у виду специфичну природу и улогу књижевне периодике, где издвајамо намеру да читаоце упозна са новим, још непреведеним ауторима или да неким поводом приреди омаж онима који су већ познати читалачкој публици, примећујемо периодичну „наклоност" неких редакција или појединачну ангажованост одређених преводилаца који са часописима сарађују.

Тако издвајамо пример новосадског књижевног листа „Златна греда", у коме је 2006. године скоро у сваком броју (бројеви од 51 до 61) објављен по неки одломак краће прозе (Јиржи Кратохвил, Јозеф Шкворецки, Бохумил Храбал, Михал Вивег) или поезије (Петр Борковец). Испод превода и краћих бележака о ауторима потписује се Зоран Ђерић, члан редакције листа или Милан Чолић, стални сарадник листа. Зоран Ђерић у овом листу редовно објављује преводе са руског, пољског и чешког, па тако све до 2014. године овде у његовом преводу читамо краће изборе из поезије млађих чешких песникиња Александре Беркове и Ленке Рајнерове, песника Ивана Верниша или избор под називом „Чешки песници – самоубице", у коме је акценат на чињеници да су аутори (Б. Храбал, В. Храбе, К. Шебек) живот окончали самоубиством. Интересантна је чињеница да и поред овакве „наклоности", нити један тематски број „Златне греде" није посвећен чешкој књижевности, иако је то концепција овог листа.[30]

У часописима „Писмо" (Београд) и „Кораци" (Крагујевац) у разматраном периоду наилазимо на повремене шире изборе превода из чешке књижевности. Тако су у „Писму" представљени чешки песници старије и млађе генерације у преводу Бисерке Рајчић са кратким забелешкама о песницима у посебној рубрици на крају свеске,[31] међу којима се издваја обиминији избор 26 песама Јахима Топола под називом *Сутра ће избити рат* (Писмо, бр. 88–90, 2007), који Б. Рајчић допуњава краћом биографијом овог песника средње генерације и сажетим представљањем његове посебне поетике коју карактерише колоквијални језик и опис свакодневице у ритму блиском рок музици. Прегледни су и избори из чешке поезије (Јан Скацел, Мирослав Холуб, Виола Фишерова, Иван Верниш, Јосеф Топол, Збињек Хејда, Јарослав Пижл) и савремене есејистике објављени у „Корацима", у преводу студената београдске бохемистике уз уводне краће тематске приказе из пера Александре

[29] Библиографија превода у периодици сачињена је уз помоћ COOBISS.SR, кооперативног онлајн библиографског система и сервиса, као и селективним увидом у посебне годишње библиографије књижевних часописа (пре свега часописа „ Поља" и „Кораци").

[30] Тематски бројеви листа „Златна греда" посвећени су Међународном новосадском књижевном фестивалу. Тако су објављени тематски бројеви о словачкој, мађарској, румунској, бугарској или енглеској књижевности. Од Четвртог међународног новосадског књижевног фестивала нема песника из Чешке.

[31] Константин Библ, Петр Карл и Мирослав Холуб (Писмо, бр. 82–83, 2005); Ленка Дањхелова (Писмо, бр. 86–87, 2006).

Корде-Петровић.[32] У рубрици „Меридијани и паралеле" овог часописа, последњих година може се читати поезија значајних чешких савремених песника (Јозеф Страка, Јакуб Демл, Петр Хрушка, Тереза Ридлбаухова) у преводу Тихане Хамовић и Бисерке Рајчић.

Часопис за књижевност и теорију „Поља" (Нови Сад) у периоду после 2000. године објавио је свега два превода краће прозе савремених чешких аутора (Милош Урбан и Јан Балабан), као и серијал од пет есеја Милана Кундере.[33] Обимнији избор из поезије седам савремених чешких песника (Силва Фишерова, Јозеф Страка, Катержина Рудченкова, Штепан Носек, Павел Зајчик, Јан Теснохлидек млађи и Збињек Хејда) објавио је „Књижевни магазин" (Београд) у преводу Тихане Хамовић.[34] У другим часописима за књижевност и културу („Књижевне новине", „Трећи програм", „Повеља", „Браничево", „Багдала"), тек спорадично наилазимо на превод краће прозе или есеја из пера чешких аутора.

Свеобухватно сагледано, позитивну улогу часописа видимо у афирмацији мање познатих чешких аутора чија дела нису дочекала засебна издања превода, као и у афирмацији млађе генерације преводилаца, чији се први преводи објављују управо у периодици. Даље, српски часописи за књижевност у извесној мери испуњавају празнину недовољног присуства превода чешке поезије у засебним издањима. Ипак, поменути избори из поезије представљају само информативне прегледе сачињене пре свега на основу критеријума преводилаца и углавном је избор насумичан. Запажамо чињеницу да, осим кратких бележака о преведеним ауторима, у часописима уз преводе недостају прикази у којима би био представљен шири контекст стваралаштва одабраних аутора. Такође, закључујемо да од 2000. године нити један српски часопис није објавио тематски број посвећен неком чешком аутору, иако је то уобичајена пракса неких од њих. Највећи уочени недостатак у књижевној периодици је потпуни изостанак критика и приказа објављених засебних издања превода. Тиме објављене књиге чешких аутора остају непримећене за круг читалаца који прати књижевну периодику, а засебна издања остају без релевантног одјека књижевне критике.

Одјеци и квалитет рецепције

Недостатак књижевних критика и рецензија објављених издања чешких аутора у књижевној периодици делимично надокнађује њихово спорадично присуство у дневној штампи и недељницима.[35] Чини се да ту највећу улогу имају издавачке куће, „чији утицај се протеже од селекције рукописа, па све до утицаја на рецепцију књига и аутора" (Mesner 2017: 156), али и лични афинитет аутора новинских рецензија.[36] Издавачи који настоје да пласирају своја издања на тржиште књига орга-

[32] *Избор из чешке поезије* (Кораци, бр. 1–2, 2009); *Три есеја* (Кораци, бр. 11–12, 2010).

[33] Милан Кундера, *Есеји* (Писмо, бр. 422, 429, 433, 451, 465, 2002–2010); Милош Урбан, *Сантинијев језик* (Писмо, бр. 450, 2009); Јан Балабан, *Дечак* (Писмо, бр. 496, 2015).

[34] *Седам чешких песника* (Књижевни магазин, бр. 124–125, 2011).

[35] За ову прилику селективно су прегледана нека издања београдске дневне штампе и часописа.

[36] На пример, Теофил Панчић у недељнику „Време" често пише дуже и релевантне рецензије о новим преводима књига чешких аутора. Очита је његова наклоност према чешким ауторима.

низују представљања нових наслова на која позивају новинаре штампаних медија, који затим пишу краће најаве и рецензије за колумне новина или недељника за које пишу. Тако запажамо да највише одјека у штампи имају издања разматраних превода неколико издавача, пре свега издавачких кућа Клио, Дерета, Плато, Лагуна и Геопоетика. На краће рецензије наилазимо у културним додацима дневних новина „Политика", „Данас", „Блиц" и „Новости", а по учесталости рецензија издваја се београдски недељник „Време" и у једном периоду месечник „Yellow Cab".

Највећи одјек у медијима имају посете чешких аутора који долазе поводом промоција издања превода својих дела или су гости на књижевним фестивалима и сусретима. Тада се највише говори и пише о чешкој књижевности. Од 2000. године код нас су гостовали Ева Кантуркова, Петр Борковец, Јарослав Рудиш, Јахим Топол, Ленка Дањхелова, Маркета Хејкалова, Јозеф Моњик, Петра Хулова и Марек Томан. Такође, интензивније се писало о књигама Јозефа Шкворецког а поводом његове смрти 2012. године, док се у периодици ређе пише поводом значајних годишњица које се односе на чешке ауторе.

Свеобухватно сагледан квалитет рецепције чешке књижевности у нашој средини од 2000. године до данас није уједначен. Кроз све три поменуте етапе објављивања превода засебних издања наслова чешких аутора примећује се доминантно присуство преведених романа, док недостају преводи краћих прозних форми, као и њихови избори.[37] Квалитет заступљених преведених романа је солидан. Скоро да су заступљени сви релевантнији аутори из актуелне чешке књижевне продукције, представљен је шири спектар жанрова и поетика, као и дела аутора различитих генерација. У знатно већем обиму него у ранијим периодима заступљена је чешка књижевност за децу, фантастика и публицистика. Иако се још увек читају модерни чешки класици, попут Хашека, Кундере или Храбала, нашим читаоцима откривени су нови књижевни светови. Преведени романи скицирају мапу новог времена, отварају егзистенцијалистичка и дубоко интимна питања, као и врата фиктивних светова, а представља се и реконтекстуализована слика историје (Ј. Топол, М. Ајваз, М. Урбан, Ј. Кратохвил, П. Хулова, М. Томан). Запажа се да су већина преведених романописаца лауреати неке од престижних чешких или европских књижевних награда, што је последњих година и један од услова за добијање преводилачких грантова. Такође, позитивна је већ поменута чињеница да се од почетка века формирала нова генерација преводилаца, који су углавном школовани бохемисти, те књижени преводи са чешког имају солидан квалитет. Оно што се може означити као негативан фактор који утиче на квалитет рецепције преведене прозе, али и осталих засебних издања, јесте чињеница да већина издавача преведене књиге не опрема пратећим предговорима или поговорима. Оваква врста садржаја је неопходна како би домаћи

[37] У разматраном периоду објављена су два избора код малих издавача и у малом тиражу. Први је *Антологија чешких прича* (Градска библиотека „Карло Бијелицки", Сомбор 2010), коју је приредио и превео Милан Чолић. Антологија садржи избор прича 28 аутора, са нејасним критеријумом избора и доста нетачности у краћим биобиблиографским белешкама које прате сваку причу. Други избор је *Словенска читанка – Огледи и преводи из словенских књижевности 20. века* (Адреса, Нови Сад 2013) коју је приредио и превео Зоран Ђерић. Реч је о кратким огледима и преводима из руске, пољске, белоруске и бугарске књижевности које је аутор раније објавио у периодици. Чешка књижевност у овом избору заступљена је примерима прозе и поезије седам аутора (Б. Храбал, Л. Рајнерова, Ј. Коларж, М. Холуб, Ј. Кратохвил, А. Беркова и П. Борковец).

читалац добио информацију о ширем историјском, друштвеном или књижевном контексту из кога потиче преведена књига. Такав контекст остаје непознат нашој широј читалачкој публици и тиме је квалитет рецепције оштећен.[38]

Из скицираног прегледа очигледно је да постоји недостатак превода чешке савремене поезије. Краћи избори поезије, одабрани углавном по личном афинитету преводилаца, а који се спорадично објављују у књижевној периодици, не могу испунити ову празнину. Уочљиво недостаје издање антологије савремене чешке поезије у којој би били представљени етаблирани чешки песници друге половине 20. века. Последње засебно издање антологије чешке поезије објављено је пре више од пола века.[39] Читаве генерације чешких песника, представника различитих песничких група и стилова, остали су углавном непознати нашим читаоцима.

Још незавиднија је позиција коју у овом разматраном периоду рецепције имају драмска дела чешких аутора. Иако су последњих деценија 20. века драме Вацлава Хавела и Павела Кохоута имале своје главно упориште у нашој средини и у нашим позориштима имале своје европске премијере и биле читане,[40] новија чешка драма остаје непозната. Осим једног поновљеног издања драме *P. U. P* Карела Чапека,[41] која је пример класика sci-fi жанра у драмском тексту, продукција новије објављених драмских дела у Чешкој није превођена код нас. Разлози су двојаки. Прво, издавачи су одувек били слабо наклоњени објављивању драма, пре свега због њене природне специфичне повезаности са позоришном инсценацијом, док други разлог можемо тражити у специфичности модерних драмских текстова који се селективно објављују и у Чешкој. Тек понека гостујућа представа из Чешке, углавном у оквиру позоришних фестивала, може пружити слику о тенденцијама савременог чешког драмског стваралаштва. Објављивање превода подстакло би позоришне поставке драма чешких писаца који су се у последње две деценије издвојили по свом уметничком квалитету.[42]

Нови период рецепције, који доноси позитивне и негативне тенденције у односу на претходне периоде, указује да се у нашој средини још увек у великој мери ослања на стару славу модерних чешких класика, али и да се постепено граде нови стубови на темељима нама већ традиционално блиског духа чешке књижевности. Све већа наклоност издавача, подстакнута материјалном подршком државних и недржавних фондова, солидан квалитет превода, уз могућу интензивнију ангажованост књижевне критике, пружају наду за будући још квалитетнији одјек чешке књижевности у српској средини.

---

[38] Постоје позитивни примери, као што су на пример издања: Предговор Часлава Д. Копривице у Јан Паточка, *Избор из филозофских списа* (Академска књига, 2013), Поговор Александра Илића у Јарослав Сајферт, *Стуб куге* (Мали врт, 2014) или већина превода објављених у издавачкој кући Клио.

[39] Реч је о антологији *Савремена чехословачка поезија* (Нолит, 1962), коју је приредила Јара Рибникар.

[40] Познати су избори драма Вацлава Хавела *Шест драма* (Нолит, 1991) и *Пазите!* (Дечје новине, 1990), обе у избору и преводу Александра Илића.

[41] Карел Чапек, *P. U. P* (Београд: Центар за промоцију науке, 2012), у преводу Ненада Ј. Илића.

[42] У публикацији коју је приредио Радим Копач *Nové české drama (2000–2013)* (Praha: Ministerrstvo kultury, 2014) издвојени су следећи аутори: Ленка Лагронова, Мирослав Бамбушек, Арношт Голдфлам, Мартин Франтишек, Давид Јержаб, Милан Ухде и др.

Интернет извори

Дневне новине Данас < http://www.danas.rs/kultura.11.html> 5. 11. 2017.
Недељник Време, Архива, бројеви 2000–2017 <http://www.vreme.co.rs/arhiva.php> 8. 12. 2017.
Часопис Кораци, бројеви 2013–2017, PDF < http://www.nbkg.rs/koraci.html> 10. 11. 2017.
Часопис Поља, Архива, бројеви 2000–2017 <www.polja.rs> 16. 11. 2017.
Политика Online < http://www.politika.rs/scc/clanci/arhiva> 5. 11. 2017.
Претрага објављених издања <www.cobiss.net/sr/ < 28. 12. 2017.>

Литература

Корда-Петровић А. „Феномен прихваћености чешких дисидентских аутора у српској средини.” *Зборник Матице српске за славистику*, књ. 73 (2008): стр. 227–239.

*

Haman A. *Literatura z pohledu čtenářů.* Praha: Československý spisovatel, 1991.
Jurgens Z., Kopáč R., Šofar J. *New Czech Literature 2015*. Praha: Ministestvo kultury, 2016.
Kopáč R. *Nové české drama (2000–2013)*. Praha: Ministerstvo kultury, 2014.
Mesner E. „Književni prevodi i transnacionalno književno polje.” *Polja*, br. 503 (2017): str. 146–167.
Vahtel Baruh E. *Književnost Istočne Evrope u doba postkomunizma*. Prevod Ivan Radosavljević. Beograd: Stubovi kulture, 2006.
Vodička L. „Drama.” *V souřadnicích volnosti – Česká literatura devadesátých let dvacátého století v interpretacích*. Praha: Academia, 2008.

Александра Љ. Корда-Петрович

НОВЫЙ ПЕРИОД ВОСПРИЯТИЯ ЧЕШСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В СЕРБСКОЙ СРЕДЕ

Резюме

При всестороннем рассмотрении становится очевидным, что качество восприятия чешской литературы в нашей среде с 2000 года по настоящее время является неоднородным. Анализ списка отдельных изданий переводов чешских литературных произведений на сербский язык ясно свидетельствует о наличии трех этапов в период с самого начала 21 века до наших дней. На первом и третьем этапах было выполнено большее число переводов, а второй этап можно охарактеризовать как более пассивный период.

Следует отметить доминацию романов среди переводов и вместе с тем нехватку переводов коротких прозаических форм, а также их антологий. Представлены почти все соответствующие авторы актуальной чешской литературы, охвачен широкий спектр жанров, поэтические произведения, а также

произведения авторов разных поколений. В гораздо большей степени, чем в предыдущие периоды, представлена чешская детская литература, фантастика и публицистика. Хотя до сих пор читают современных чешских классиков, таких как Гашек, Кундера или Грабал, для наших читателей открыты новые литературные миры. Переведенные романы наносят контуры на карту нового времени, открывают экзистенциальные и глубоко личные вопросы, а также двери фиктивных миров, кроме того, история изображается в реконтекстуализированном свете (Я. Топол, М. Айваз, М. Урбан, И. Кратохвил, П. Хулова, М. Томан и другие переведенные на сегодня авторы). Следует отметить, что большинство переведенных романистов является лауреатами престижных чешских и европейских литературных премий, что в последние годы является одним из условий для получения грантов на переводы. Кроме того, *положительным является тот факт*, *что* с начала века сформировалось новое поколение переводчиков, в основном образованных богемистов, и потому литературные переводы с чешского отличаются солидным качеством. Небольшие подборки поэтических произведений, которые составляются переводчиками в основном на основании их личных предпочтений, и которые спорадически публикуются в литературных журналах, не могут восполнить этот пробел. Очевидно, что не хватает антологии современной чешской поэзии, в которой бы были представлены признанные чешские поэты второй половины XX века. В еще более незавидном положении в рассматриваемом периоде восприятия оказались драматические произведения чешских авторов, недавно опубликованные в Чешской Республике, поскольку они у нас не переводились.

Новый период восприятия, который приносит как положительные, так и отрицательные тенденции, по сравнению с предыдущими периодами, указывает на то, что в нашей среде все еще в значительной мере опираются на старую славу современной чешской классики, а также что постепенно на фундаменте традиционно близкой нам по духу чешской литературы возводятся новые опоры. Возрастающая заинтересованность издателей, поощряемая материальной поддержкой государственных и негосударственных фондов, солидное качество переводов, при как можно более активном привлечении литературных критиков, вселяет надежду на то, что в будущем чешская литература найдет больший отклик в сербской среде.

Ключевые слова: чешская литература, восприятие в сербской среде, отдельные издания, литературные обзоры и критики, три этапа с 2000 года по настоящее время.

811.163.41.09 Белић, Александар
811.162.3
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch19

Јаромир Л. ЛИНДА*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

АЛЕКСАНДАР БЕЛИЋ И ЧЕШКА СЛАВИСТИКА

У студији обраћамо пажњу на односе између Александра Белића и чешких слависта (Бохуслав Хавранек, Јулијус Хајденрејх, Вилем Матезијус, Јиржи Хорак) као и слависта коју су у то доба живели у Чехословачкој (Матија Мурко, Јевгениј Александрович Љацки), при чему полазимо пре свега од необјављене кореспонденције која се чува у чешким и српским архивима, као и тадашње штампе. Посебну пажњу посвећујемо боравку Александра Белића у Прагу 1936. године, када је одржао неколико предавања у Словенском институту и на Карловом универзитету, као и његовом односу према Прашком лингвистичком кружоку. У прилогу објављујемо текст Резолуције Комисије за функционално-структурално истраживање словенских језика из 1929. године, као и синопсис предавања о Вуку Караџићу из 1936. године.

Кључне речи: Александар Белић, Карлов универзитет у Прагу, Словенски институт у Прагу, Прашки лингвистички кружок, Бохуслав Хавранек, Јулијус Хајденрејх, Вилем Матезијус, Јиржи Хорак, Матија Мурко, Јевгениј Александрович Љацки, Видосава Љацка.

Донедавно смо о сарадњи Александра Белића – без сумње најзначајнијег српског лингвисте двадесетог века – са лингвистима и славистима у Чехословачкој, било чешког или страног порекла који су у Прагу нашли и привремено и трајно уточиште, имали само случајне и непотпуне информације. Пажња се већином усмеравала пре свега на припрему и њихово учешће на неодржаном Трећем међународном конгресу слависта у Београду 1939. године, чија организација је већим делом била на плећима управо Белића (Станковић 2008). Тек едиција сачуване кореспонденције Александра Белића у чешким и српским архивима омогућила је поглед у узајамне контакте са чешким, руским, словеначким и српским колегама који су живели и радили у Прагу и Брну – са Бохуславом Хавранеком, Јиржијем Хораком, Видосавом Љацком, Јевгенијем Александровичем Љацким, Вилемом Матезијусом и Матијом Мурком, као и њихов детаљнији опис (Линда 2017). Реч је о писмима из периода 1924–1956. године, којих има укупно 61, и која су до сада била непозната,

* jaromirlinda@fil.bg.ac.rs

а нуде потпуно нови поглед на сарадњу Александра Белића и слависта тадашње Чехословачке.

I

Први сачувани контакти Александра Белића са чешким лингвистима и слависта страног порекла који су живели у Прагу датирају из периода након Првог светског рата. Не искључујемо притом могућност да се Белић са некима од њих упознао још раније, током свог студијског боравка у Лајпцигу. Посебно је таква претпоставка вероватна у вези са професором Олджихом Хујером (Oldřich Hujer), индоевропеистом, коме је већ 1922. године Белић понудио чланство у уређивачком одбору „Јужнословенског филолога". Хујер је одмах након ступања на ову дужност за „Јужнословенски филолог" припремио преглед чешке лингвистике за последњих дванаест година (Хујер 1922–1923). Белић је и у наредним годинама посвећивао пажњу Хујеру – у истом часопису је 1924. године објавио рецензију Хујерове књиге *Úvod do dějin jazyka českého* (Белић 1924), а у „Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој" му је посветио биографски медаљон, који је касније прештампан у „Јужнословенском филологу" (Белић 1930). Међутим, њихову претпостављену преписку нисмо успели да пронађемо.

Други слависта са којим је вероватно Александар Белић одржавао контакт још пре Првог светског рата је Словенац Матија Мурко. Он је 1920. године прешао из Лајпцига у Праг на Карлов универзитет, премда најстарије данас познато писмо потиче тек из 1924. године. Индиректно на то указује Белићева рецензија Муркове књиге *Kroaten und Serben* из 1907. године (Белић 1907), као и Белићева студија о прасловенском језику објављена 1922. године у првом броју часопис „Slavia", који су заједно основали управо Мурко са Хујером (Белић 1922). Из сачуване кореспонденције можемо закључити да је Мурко, од двадесетих година 20. века па све до краја свог живота, спадао у најближе сараднике Александра Белића у иностранству.

Први пут је Белић у Прагу предавао вероватно јесени 1925. године. У писму из јуна 1925. реагује на позив прашког Филозофског факултета који му је упутио Матија Мурко и прецизира да би у Праг дошао у новембру на три седмице или месец дана (Линда 2017: 175). Нажалост, немамо (за сада) ближе информације о овој Белићевој посети Прагу. Три године касније, у мају 1928. године, Белић се по повратку из Прага Мурку извињава да није знао за његову жељу да у Прагу одржи предавање и предлаже му да дође у октобру или новембру (Линда 2017: 178). Да ли се на крају остварила ова Белићева посета Прагу, не знамо.

II

Од суштинског значаја за будуће односе између Александра Белића и лингвистима и славистима у тадашњој Чехословачкој је његово учешће на Првом конгресу словенских филолога, одржаном у Прагу од 6. до 13. октобра 1929. године. Управо

је овде своје „Тезе" представио Прашки лингвистички кружок, и управо ту су биле, како је написао Роман Јакобсон, „истакнуте основне промене концепције у славистици" (Toman 2017: 46).

Александар Белић је 6. октобра на свечаном отварању у Сметаниној дворани поздравио окупљене у име југословенских учесника Конгреса (Белић 1932: 163–165), а одмах наредног дана је на пленарном заседању представио уводни и главни реферат Конгреса посвећен словенској лингвистичкој библиографији, теми којом се интензивно бавио као главни уредник часописа „Јужнословенски филолог". Уз то је дао значајан допринос својим учешћем у дискусијама у оквиру лингвистичке секције и то нарочито наступима везаних за „Тезе" Прашког лингвистичког кружока. Тако је у понедељак 7. октобра дао своје мишљење о првој (Методички проблеми који проистичу из поимања језика као система и значај таквог поимања за словенске језике) и другој тези (Задаци проучавања језичког система, посебно словенског), затим дан касније о тези четири (Актуелни проблеми црквенословенског језика) и у среду 9. октобра дао је коментар на шесту (Принципи лингвистичке географије, њена примена и однос према етнографској географији на словенском простору) и седму тезу (Проблеми свесловенског лингвистичког атласа, посебно лексичког). Истог дана дискутовао је у оквиру педагошко-дидактичке секције о осталим тезама Прашког лингвистичког кружока – нпр. о тези бр. 2 у вези са увођењем нових лингвистичких смерова у средње школе (Rejnková 1968: 9–12, 17, 24–25).

О веома битној улози Александра Белића на овом Конгресу сведочи и чињеница да се нико од иностраних учесника није укључивао у дискусију у толикој мери као он; по броју коментара и доприноса у дискусији му је био раван једино чешки етнограф и историчар књижевности Јиржи Хорак (Jiří Horák). Вредна је помена чињеница да је управо прецизан Белићев реферат о току Конгреса, објављен у „Јужнословенском филологу" одмах по његовом повратку, најдужи и најдетаљнији од свих тадашњих савремених приказа како међународних, тако и чешких (Белић 1929).

Не изненађује, стога, што су се чланови Прашког лингвистичког кружока трудили да српског лингвисту привуку у своје редове; један од конкретних резултата Првог конгреса словенских филолога било је и оснивање Комисије за функционално-структурално истраживање словенских језика са издвајањем четири главна задатка које објављујемо у прилогу број 1. Поред Александра Белића, чланови комисије били су: Витолд Дорошевски (Witold Doroszewski) из Варшаве, Бохуслав Хавранек (Bohuslav Havránek) из Брна, Роман Јакобсон (Roman Jakobson) из Прага, Сергеј Јосифович Карцевски (Sergej Josifovič Karcevskij) из Женеве, Вилем Матезијус (Vilém Mathesius) из Прага, Казимјерж Нич (Kazimierz Nitsch) из Кракова, Стојан Романски (Стоян Романски) из Софије, Василь Симович (Vasilj Simovyč) из Прага и Николај Сергејевич Трубецки (Николай Сергеевич Трубецкой) из Беча, дакле најеминентнији лингвисти тадашњег словенског света.

Комисија се први пут састала поводом међународне фонолошке конференције коју је Прашки лингвистички кружок сазвао у Прагу од 18. до 21. децембра 1930. Белић је тада имао предавање о акценту у речи и реченици (Belić 1931), а на одвојеном састанку 20. децембра друго предавање на тему система конјугација руских глагола. Комисија се други пут састала у Женеви 28. августа 1931. године током Другог међународног лингвистичког конгреса, који се ту одржавао од 25. до 29.

августа. Током председавања Александра Белића разматрала се израда програма од шест тачака, при чему су Белић и професори Дорошевски и Симович обећали да ће написати фонолошке и морфолошке радове у области матерњих језика.

Још током заседања Комисије Белић је схватио да се у многим ставовима разилази са члановима Прашког лингвистичког кружока. Занемаримо ли назнаке тог става у његовом реферату о прашком заседању објављеном у „Јужнословенском филологу" (Белић 1931) најискреније је то изразио у личном писму Франу Рамовшу од 9. јануара 1931. године које бисмо овде радо цитирали:

> „Сада о Прагу. Ишао сам тамо, што сам хтео овоме да посветим неколико дана, јер иначе не бих имао времена. У Прагу се показало да је ствар мало луда. Кад смо их доводили ad absurdum, они су говорили /(Јакобсон) да треба веровати да је тако или да се све не може доказати (Трубецки). Ово је система више математике, са свом њеном априорношћу, само без њене тачности у извођењу. Они сматрају да је De Saussure altes Zeug, да је све у алтернацијама и односима итд.
>
> Две су ствари изашле на површину: 1) да и они сами не могу да одреде шта је то фонема; и 2) да има у језику 'целисходности'.
>
> Али мени је сасвим друго изашло пред очи за све време седница. Изгледало ми као да би они хтели да 'прокључују' подсвест; да утврде оне 'законе' који владају језичким „законима и изменама у језику. Засада су узели звук тј. фонему, јер мисле да ће се на њему моћи показати основне ствари. Али се одмах ту показало да се у језику causae finales могу знати само по ономе што се у језику јавља и чим се пође изван тога или почне приписивати томе неки нарочити значај – онда се удаљавамо од језика. Све је у језику повезано и све у језику ума свој смисао – то је њихов постулат који и ја примам; али не примам да је то 'све' једно мистично биће или један флуид који цео устрепери при најмањој модификацији ма на којој страни..." (Rotar 1990: 41–42).

У наредним активностима Комисије за функционално-структурално истраживање словенских језика Белић није учествовао. Не сумњамо у то да су сарадња, али и посебно неслагање са неким постулатима Прашког лингвистичког кружока имали великог утицаја на следеће Белићеве радове, пре свега његову „Општу лингвистику". Једини конкретан штампани исход из периода 1929–1930, када га са пуним правом можемо сврстати у тзв. шири круг чланова Прашког лингвистичког кружока (званичним чланом ће постати тек 1948. године), представља рад „Sur l'accent du mot et de la phrase" (Belić 1931), чији текст је уосталом морао Вилем Матезијус код Белића да ургира (Линда 2017: 173).

III

Могуће је да су овај Белићев одступ и, дипломатским језиком речено, извесна суздржаност према Прашком лингвистичком кружоку допринели томе да је прошло више од пет година до следеће званичне посете Прагу. Почетком 1936. године Белић је позван да на прашком универзитету одржи укупно шест предавања на различите теме, а превасходно из опште лингвистике. Немамо информација о позадини овог позива, могуће је да је он дошао од стране Прашког лингвистичког кружока, чији чланови су предавали на Филозофском факултету Карловог Универзитета, као на пример од поменутог Матезијуса, али није искључено да је позив стигао и од других професора Филозофског факултета који нису били чланови Прашког лингвистичког кружока – од Олджиха Хујера или Јиржихо Хорака. Белић је у Праг стигао

19. марта, а остао је до 5 априла, дакле приближно четрнаест дана. Био је смештен у чувеном хотелу Париз у Старом Граду.

Иако постоје штампани двојезични силабуси са тих предавања, нажалост нам нису били доступни, премда знамо на основу библиотечког каталога барем њихове наслове (Belić 1936); датуме смо допунили на основу другог извора (Anonym 1937): „Циљеви савремене лингвистике и њена основица" (20. марта), „Значај женевске лингвистичке школе за савремену лингвистику" (24. марта), „Традиционализам као сметња правилним лингвистичким схватањима" (23. марта), „Прасловенски језик и задаци његова проучавања" (датум није познат), „Реч и облик" са поднасловом „Њихов склоп" (26. марта) и на крају „Основи синтаксе" (27. марта). Дан касније је деканат Филозофског факултета у сарадњи са Словенским институтом у Прагу организовао пријатељску вечеру у част Александра Белића, и то у Палати Лопковиц на Малој Страни, седишту Словенског института. Предлог за ово вече потекао је од семинара за словенску филологију Филозофског факултета Карловог универзитета и потписују га два члана президијума овог семинара: Емил Сметанка (Emil Smetánka) и Милош Вајнгарт (Miloš Weingart), од којих је само Вајнгарт био члан Прашког лингвистичког кружока (Slovanský ústav: 57 – C 6/2).

Још пре Белићевог одласка одржан састанак руководства Словенског института (за дописног члана Института изабран је 1925. године), које је желело да Белић током свог боравка у Прагу одржи и једно предавање у овој институцији. За разлику од претходних предавања на универзитету, о припреми овог предавања знамо нешто више захваљујући сачуваној кореспонденцији у архиву Института (Slovanský ústav: 90 – F 2), као и у Музеју чешке књижевности у Прагу и Архиву САНУ у Београду (Линда 2017: 180–181, 185–187). Матија Мурко, тадашњи директор Словенског института и дугогодишњи пријатељ Александра Белића, позвао га је писмом од 19. фебруара да одржи предавање такође у Институту. Белић се 24. фебруара захвалио и понудио укупно три теме: „О почецима српскохрватске ћирилске писмености", са тим што би говорио о „Мирослављеву јеванђељу, о књижевном раду Св. Саве и отварању Хиландарске школе", затим „О значају чакавских дијалеката у Чехословачкој за историју српскохрватског језика" и предавање под називом „Лингвистика и средња школа". Мурко је у писму 3. марта Белићу захвалио за понуђене три теме и истовремено га упозорио да ће на вече и дебату у Словенском институту „доћи и лаичка публика, те би требало да се предавање тиче питања ширег значаја која би нас упознала [!] са односима у Југославији са словенског становишта". Стога је предложио да се предавање односи, на пример, на научне институције у Југославији. Белић је у благо нерасположеном тону у писму од 5. марта одговорио да разуме да би у Прагу желели нешто општију тему и извинио се што нема времена да припреми „из основа нешто ново". Предложио је, међутим, три друга предавања: „Вук Караџић као отац српскохрватске националне културе", са поднасловом „Са новим погледима о његовом раду", затим „Из историје наше науке: Даничић – Јагић – Новаковић – Стојановић" и на крају трећу тему која се надовезује на Мурков предлог, и то „Српска краљевска академија за 50 година рада (1886–1936)". Мурко у одговору од 12. марта Белићу захваљује и обавештава га да је президијум Словенског института одабрао прву од понуђене три теме, дакле о Вуку Караџићу. Истовремено му упућује молбу да „нарочито представи нове ставове о овом питању како

би се о томе развила дискусија" и предлаже два термина за предавање – 2. април (тј. у четвртак, када су се по правилу одржавале дебате Словенског института), или 31. март. Тачан датум одржавања предавања је Белић сазнао тек након доласка у Праг, када му је Мурко у писму 20. марта саопштио да ће се предавање одржати у уторак 31. марта у Палати Лопковиц у 20 часова.

У истом писму је Белића такође позвао на свечану вечеру коју у његову част приређује Словенски институт у Друштвеном клубу у Прагу у улици На Пшикопје (Na Příkopě) 23. марта у осам сати увече. Тој вечери присуствовало је укупно 33 лингвиста и слависта, поред Мурка Јиржи Хорак, Франтишек Оперфалцер (František Operpfalcer), Јулијус Хајнденрајх (Julius Heindenreich) са супругом Јеленом (кћи писца Јозефа Холечека), Вацлав Важни (Václav Vážný), Јозеф Курц (Josef Kurz), Милада Паулова (Milada Paulová) и други (Slovanský ústav: 90 – F 2).

Занимљиво је да је Мурко самовољно променио наслов Белићевог предавања у „Вук Караџић и његово време" (Линда 2017: 187). Такође је Белића замолио да направи силабус предавања који би се делио слушаоцима, и како се тај захтев први пут појавио тек писму које је Белић добио после свог доласка у Праг, Белић је на брзину – на двама листовима хартије са знаком хотела Париз, у ком је био је био смештен – саставио извод предавања у 12 тачака и предао га Мурку. Мурко је дао да се препише и преведе на чешки језик па је умножени силабус у две верзије, чешкој и српској (са неколико грешака, од којих је најбитнија да уместо Стратимировић у штампаној верзији стоји Страшимировић) поделио учесницима. Рукопис је насловљен „Караџић као оснивач националне културе код Срба и Хрвата" (Slovanský ústav: 90 – F 2); с обзиром на то да је реч о досад непознатом тексту, прилажемо уз рад српску верзију силабуса (прилог бр. 2). Комплетан текст свог предавања према урађеном силабусу је Белић после повратка из Прага објавио у београдској „Правди", и то под насловом који је предложио Матија Мурко (Белић 1936).

У Словенском институту чува се списак са именима учесника са овог предавања Александра Белића (Slovanský ústav: 90 – F 2); предавању је присуствовало најмање 65 слушалаца (у поређењу са другим предавањима у Институту ово је натпросечан број), међу њима су наравно били Олџих Хујер и Матија Мурко, те слависти и сорабисти Јозеф Пата (Josef Páta) и Антонин Фринта (Antonín Frinta); Белићевом предавању о Вуку Караџићу су затим, поред колега који су били на поменутој вечери, присуствовали слависта Отон Беркопец (Oton Berkopec), директор прашког издаваштва Чешко-украјинска књига Хрихориј Омелченко (Hryhorij Omelčenko, етнограф Драхомира Странска (Drahomíra Stránská), археолог и историчар уметности Николај Лвович Окуњев, слависта Владимир Андрејевич Францев, Јевгениј Љацки и други. Вероватно не представља изненађење што нису присуствовали лингвисти из Прашког лингвистичког кружока.

Белићева посета Прагу 1836. године је природно била пропраћена бројним чланцима тадашње штампе; симптоматично је да су аутори често били стипендисти који су једно време провели у Београду слушајући његова предавања. Још пре његовог доласка, 7. марта 1936. Јиржи Хорак је објавио у немачком дневном листу „Prager Presse" опсежан чланак о контактима између Александра Белића и Томаша Гарика Масарика током Светског рата (Horák 1936a); у истим новинама је 20. марта (дан после његовог доласка у Праг) је био читаоцима Белић представљен у

биографском чланку (Horák 1936b). О Белићевом боравку у Прагу и његовим предавањима у савременој штампи писао је између осталих и Јулијус Хајнденрајх. Према његовом мишљењу Белић је:

> „изнео своје сопствено поимање језика и његових појава критички уздрмавши досадашње ставове владајуће Де Сосирове женевске школе. Белићева филозофија језика га изводи из уске и једносмерне улице лингвистичке праксе и води од 'материјалистичких' језичких појава ка духовним основама језика. Белићева излагања, изнесена и у оним најсложенијим питањима на класичан, једноставан и јасан начин, дивна су порука јужнословенске науке" (Heindenreich 1936).

На мартовски и априлски боравак у Прагу осврнуо се и Јозеф Пата у честитки за његов шездесети рођендан у августу 1936. године, присетивши се сусрета са њим:

> „Радо се присећам тренутака проведених на часовима вежби на београдском универзитету, Белићевих занимљивих и поучних објашњења и упоређивања српског и чешког изговора, сећам се такође и изузетних тренутака беседа у Белићевом салону после светског рата 1921. године у Београду, тада још увек пуном трагова рата: у Белићевој библиотеци биле су књиге са мецима заривеним у корице јер се његова кућа налази на удару непријатељских напада" (Páta 1936).

Јасно је да је чертнаестодневни боравак Александра Белића марта и априла 1936. године у Прагу био испуњен многим сусретима и састанцима о којима, нажалост, немамо сачуване архивске податке.

Треба напоменути да ово нису била једина путовања Александра Белића у Праг у периоду између два светска рата. Боравио је тамо још најмање два пута: у јуну 1935. године, када је дошао са кћери Цаном због њеног лечења код цењеног психијатра др Хуга Бондија (Hugo Bondy) у санаторијуму у Прагу-Бубенечу (Rotar 1990: 72). На основу његовог досијеа, сачуване у архиву Словенског института у Прагу, сазнајемо да је присуствовао сахрани првог чехословачког председника Томаша Гарика Масарика, 21. септембра 1937 (Slovanský ústav: 57 – C 6/2).

Кратко смо поменули планирано учешће чешких слависта на Трећем конгресу словенских филолога у Београду 1939. године (Станковић 2008). Како ово премашује оквир наше студије, радо бисмо макар упозорили на део до сада у истраживачке сврхе неискоришћеног фонда Словенског института у Прагу, који поседује, поред различитих предлога у вези са темама на конгресу (на пример предлог да се у програм скупа уврсти проблематика транслитерације ћирилице на латиницу, који је и прихваћен), такође спискове са именима учесника овог Конгреса, неколико пута мењане и допуњаване (Slovanský ústav: 300 – O 2/1).

IV

Врхунцем професионалне каријере Александра Белића можемо неоспорно сматрати доделу почасног доктората Карловог универзитета 1946. године. О значају овог догађаја сведочи и чињеница је ово био први почасни докторат који је Карлов универзитет доделио једном страницу након Другог светског рата. О именовању за почасног доктора филозофије, очито на предлог Бохумила Хавранека, формално, међутим, на предлог сената Филозофског факултета, Белић је сазнао у

јуну 1946 (Линда 2017: 154). Докторат му је додељен 26. октобра 1946. године у свечаном колегијуму максимуму Правног факултета. Белић је тада одржао предавање на тему „Моје схватање задатака лингвистике" (Slovanský ústav: 57 – C 6/2); поред овог предавања на свечаној додели доктората, одржао је током тадашњег боравка у Прагу још три предавања чији наслови нам нису познати (Sovilj 2008: 215). Чешка академија науке и уметности и Словенски институт организовали су затим у част Александра Белића свечану вечеру у ресторану фирме „Липерт" (Lippert), којој су између осталих, поред Хавранека и Хајнденрајха, били и југословенски амабасадор у Чехословачкој, Дарко Чернеј, и председник Чешке академије науке и уметности, Алберт Пражак (Slovanský ústav: 57 – C 6/2).

Као реакција на овај акт, без сумње, уследио је позив београдског универзитета (посредством Александра Белића) Бохумилу Хавранеку и Јулијусу Хајнденрајху да у децембру исте године одрже предавања у Београду. У периоду између 4. децембра, када су допутовали, и 8. децембра, када су се прикључили чешким и словачким делегатима Словенског конгреса у Београду, њих двојица су одржали укупно пет предавања. Хавранек је тада у писму Белићу предложио три теме (међусловенски значај чешког књижевног језика, основна мерила груписања чешких дијалеката и социјални услови чешког књижевног језика), од којих је Белић изабрао прве две (Линда 2017: 151–152). Хајнденрајх је одржао предавања „О периодизацији српског националног романтизма", „Чешка и словачка књижевност у борби за слободу и напредак народа" и „О новим методама у чешкој књижевној науци" (Burian 1947: 82).

Александар Белић је последњи пут посетио Праг 1948. године. Крајем месеца јануара учествовао је на званичном пријему у Тиршовој кући на Малој Страни, где су између осталих били присутни будући чехословачки председници Антоњин Запотоцки и Лудвик Свобода и тадашњи министри Здењек Неједли и Вацлав Копецки. После је био позван на вечеру код југословенског амбасадора, због које је прокоментарисао: „Жао ми је било што је тако испало, јер бих ја радије остао са Чесима – ради којих сам и дошао – неголи са нашима, које ми и иначе добро знамо" (Линда 2017: 158).

Други пут је био у Прагу 27. фебруара или 27. марта исте године. Наиме, у званичним документима Прашког лингвистичког кружока забележен је један и други датум и нисмо успели да основу других извора да прецизирамо који од њих је тачан (Čermák et al. 2012: 677). Белић је тада на сесији Кружока одржао предавање на тему „О књижевном језику – законитост у развоју словенских језика" (друго предавање је имао бугарски лингвиста Иван Леков) чији кратак сажетак је касније објављен у часопису „Slovo a Slovesnosť" (Anonym 1950). Одговор на питање да ли је Белић био чланом Прашког лингвистичког кружока није сасвим једноставна; како смо видели, основни услов за чланство у виду одржаног предавања Белић је испунио још 1930. године. Како напомињу уредници овога издања, из сачуваних докумената не може увек са прецизношћу да се закључи, пре свега код иностраних лингвиста, да ли је дотични био чланом ПЛК-а (Čermák et al. 2012: 387–378). Међутим, управо ово Белићево предавање из 1948. године је за уреднике поменутог зборника докумената Прашког лингвистичког кружока било поводом да га наведу као члана ПЛК-а (Čermák et al. 2012: 389).

Ово је заједно и последња Белићева посета Прагу. Мада је Белић планирао да се на кратко заустави у Прагу такође крајем августа исте године када се враћао из Вроцлава да би се састао са Видосавом Љацком, на крају се тада вратио директно у Београд (Линда 2017: 160, 167).

V

Како су међународни односи после проглашења Информбироа почели да се компликују, одразило се то и на универзитетску и академску сарадњу између Југославије и Чехословачке. Чешки лектор је опозван са београдског универзитета и престале су да стижу обимне пошиљке чешких и словачких књига, чији је број током година 1945–1948. на Катедри за источнословенске и западнословенске језике чак премашивао број руских књига (Linda 2012: 518). Белић је у овом периоду послао телеграм честитке Матији Мурку за његов деведесети рођендан (остављамо по страни да је омашком поранио годину дана) и знамо такође за једно његово несачувано писмо Бохуславу Хавранеку из 1955. године, на које није добио одговор (Линда 2017: 165), тако да су се његови контакти са Прагом ограничили на више приватну кореспонденцију са Видосавом Љацком. Свакако вреди поменути и ове контакте јер они у најмању руку откривају непознате детаље из историје београдске бохемистике.

Видосава Љацка се родила у Крагујевцу у чешкој породици, са мајчине стране била је у даљем сродству са породицом Шафарик (Zahradníková 1997: 3). Од 1942, када јој је преминуо муж Јевгеније Александрович Љацки, професор на Карловом универзитету, живела је у Прагу сама. Била је, међутим, веома јако повезана са родном земљом и лично са Белићем, између осталог и због тога што је у периоду између два рата код њега студирала српскохрватски језик (заједно са руским).

Због тога је одлучила да се врати у Југославију и за помоћ се обратила емотивном молбом управо Белићу: „А сад сви чекамо, шта ћете нам Ви створити, Ви, који сте тако искусни организатор. Па ако се нађе тамо и неки рад за једну сироту смрзнуту жену у Прагу, која би хтела да ради и за свој српски народ, било би дивно" (Линда 2017: 166). Белић јој је понудио да буде „научни сарадник и секретар Института за источно и западно словенске језике и књижевности", чије оснивање је иницирао и припремао (Линда 2017: 159), при чему би њен главни задатак био рад на великом српско-чешком (!) речнику (Линда 2017: 168). Цела ствар је, међутим, наишла на проблем јер су чешки органи одбили да Љацкој, која је имала чехословачко држављанство, издају пасош потребан за пут. Белић је покушао да интервенише код чехословачког амбасадора Јиржија Тауфера „због тога што ћете Ви [тј. Љацка] радити овде на ширењу чешког језика и чешке културе". Како Белић наставља, „он је све ово врло лепо прихватио и замолио ме да му о овоме дам забелешку. Ја сам му из Академије упутио званично писмо" (Линда 2017: 159).

Компликацијама око издавања пасоша је сигурно допринео и захтев чехословачке стране да са собом не сме узети никакву покретну имовину, која је пре свега представљала „дивна библиотека" њеног покојног супруга; Љацка је због тога одлучила да библиотеку прода београдском универзитету (Линда 2017: 168). У писму од 19. марта Белић Љацкој саопштава да је одговор чехословачке амбасаде „доста не-

одређен и нејасан, али негативан. Они нам не могу дати радника на 'Чешко-српском речнику' зато што сами предузимају такав речник (под руководством г[осподи]на Хавранека); већ, напротив, траже од нас некога ко би им могао помоћи" (Линда 2017: 160). Додајемо да је тај речник изашао у Прагу 1982. године, његов главни аутор је био Јан Седлачек. У писму из маја 1949. године Белић је саопштио Љацкој да је као привремени секретар именован Крешимир Георгијевић, док се цела ствар у вези са њеним доласком не реши и обавестио ју је да је рад на чешко-српском речнику (који је на крају изашао у Београду 2000. године) и пољско-српском речнику (изашао годину дана раније) већ започет (Линда 2017: 162).

Видосава Љацка није на крају дошла у Београд и није се, нажалост, укључила у рад поменутих речника. Све до свог одласка у пензију 1974. године предавала је у Државној школи за језике у Прагу. У последњем сачуваном писму Белићу из 1956. године Љацка се нада да ће Белић опет доћи у Праг „јер се односи између наших двеју држава већ постепено нормализују" (Линда 2017: 169), али као што знамо, њена жеља се није испунила...

У овом раду смо покушали да дамо кратак преглед односа Александра Белића према чешкој славистици, нарочито прашкој, као једног од центара савремене модерне лингвистике. Иако није поједине постулате Прашког лингвистичког кружока није прихватао и формално је био чланом Кружока тек од 1948. године, могуће га је сврстати у шири круг ПЛК-а већ од почетка 30. година 20. века. Неоспоран је његов утицај на чехословачку југославистику – многи његови београдски студенти из Чехословачке имали су пресудан утицај на послератно формирање овог струке у послератној Чехословачкој. Уз то је очигледно да је Белића за Праг и Чехословачку везивао надстандардан однос као другом центру руске послеоктобарске емиграције. Несумњиво и с правом сврставамо Александра Белића међу лингвисте светског формата који су на преломан начин учествовали у формирању славистичке филологије и утицали на њен смер који и данас представља наше полазиште.

Прилози

Прилог бр. 1.

Резолуција Комисије за функционално-структурално истраживање словенских језика из 1929. године (објављено на српском језику у: Ročenka Slovanského ústavu v Praze 4 (1932): стр. 251).

О примјењивању функционалног-структуралног испитивања језика

1) I. конгрес словенских филолога у Прагу утврдио је важност примене и синхроног и дијахроничног метода у испитивању језичких факата. Он је нашао да нема у томе правцу принципских разлика између словенске лингвистике и других модерних лингвистика.

2) Пошто функционално-структурално (а специјално синхронично) испитивање није створило још потпуно утврђен систем научног испитивања, то се мора оставити појединцима да продуже ова испитивања; али се нарочито препоручује паралелни рад: и на оваквом проучавању словенских језика и на израђивању дефинитивног система оваквог начина испитивања.
3) Оба метода рада, дијахронични (историјски) и синхронични, допуњују се узајамно. Од циља научних испитивања зависи да ли ће се само један од њих употребити, оба наизменице или оба у исто време.
4) Конгрес одлучује да комисија која је ову резолуцију саставила остане и даље у важности, са задатком, да спрема материјал из ове области испитивања за нови конгрес словенских филолога и да се брине о вези оваквих студија у области словенских језика са сличним студијама у области несловенских језика.

Чланови Комисије: Белић (Београд), Дорошевски (Варашава), Хавранек (Брно), Јакобсон (Праг), Карцевски (Женева), Матезијус (Праг), Нич (Краков), Романски (Софија), Симович (Праг), Трубецки (Беч).

Прилог бр. 2.

Александар Белић: Караџић као оснивач националне културе код Срба и Хрвата. Синопсис предавања одржаног у Словенском институту у Прагу 31. марта 1936. године (оригинални аутограф у Масариковом институт и Архив Академије наука ЧР у Прагу, фонд Словенски институт, инв. бр. 90, сигн. F 2, кутија 18).

1) Борба војвођанских духовних и књижевних кругова за славеносербски језик имала је основицу у политичко-националним приликама у осамнаестом веку.
2) Та је борба изашла са два постулата који се уносе у XIX в.: рушења црквене (или руске) ћирилице и тражење чистог народног језика – једнако је издаји народних интереса.
3) Караџић, човек из земље која се бори за слободу и независност, није могао разумети и није хтео разумети да народ који ствара слободну државу нема права да ствара <u>своју</u> културу.
4) Да би се оградио од напада да је његова реформа антируска или чак русофопска, Караџић већ 1819. год. одлази у Русију и успева да она одобри његову реформу.
5) Караџић и Копитар. Копитар се радовао да се Јужни Словени Вуковом реформом одвоје од туторства Русије, јер је тако мислио да ће се они пре ујединити у моћну словенску државу под Аустријом, али није био прозелита. Он помаже да Вука призна Русија.
6) Борба Вукова против пречанских војвођанских власти није могла имати успеха до 1836. год., докле год је био жив митрополит Стратимировић, који је сав поникао из борби XVIII века и који је тада формирао свој менталитет.
7) Караџић се уверава да његова реформа може победити у Србији или Црној Гори, које су биле далеко од војвођанског менталитета. Али се преварио.

Србија је била под утицајем Војводине, а Црна Гора се за те ствари није интересовала.

8) Он покушава да се приближи Милошу Обреновићу и Његошу, али узалуд.
9) Умире Стратимировић, али његов фронт остаје. Вук удара по њему, слаби га, али осећа да се сада Војводина наслања на Србију, која продужава традиције Стратимировићеве.
10) И све докле се год није Србија ослободила и Турака и културних утицаја Стратимировићевих, а то је дошло са другом владом кнеза Михаила Обреновића, дотле и Вук није победио. Почетак победе 1859. и крајња победа 1868. (марта мес.).
11) Караџић је поникао у време романтизма, али је сам био реалиста. Он је сматрао да ослобођени народ – мора имати и своју народну културу. Он није одобравао ни рад Доситејев.
12) Караџић је изнад свих појединачних праваца свога времена. Он је творац народне културе према историјској неопходности: друкчије се народ из своје културе искључивао. Зато се по огромноме значају за српскохрватску културу нико, па ни Доситеј, не може са њим мерити.

Извори

Досије Александра Белића, инв. бр. 57, сигн. C 6/2, кутија 13.

Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, fond Slovanský ústav (Масариков институт и Архив Академије наука ЧР, фонд Словенски институт):

Предавање Александра Белића 1936. године, инв. бр. 90, сигн. F 2, кутија 18.

Трећи међународни конгрес слависта у Београду 1939. године, инв. бр. 300, сигн. O 2/1, кутија 37.

Литература и извори

Белић А. „Kroaten und Serben von Prof. Dr. M. Murko (Graz).” Засебно одштампано из „Österreichische Rundschau”, IX. 4. 235–248. *Српски књижевни гласник*, књ. XVIII, св. 1 (1907): стр. 66–67.

Белић А. „О прасловенском језику.” *Slavia*, 1 (1922): стр. 8–11.

Белић А. „Úvod do dějin jazyka českého / Oldřich Hujer. – 2. vyd. – Praha, 1924. – 91.” *Јужнословенски филолог*, 4 (1924): стр. 213–215.

Белић А. „Први конгрес словенских филолога у Прагу 1929. год. од 6–13. октобра.” *Јужнословенски филолог*, 8 (1929): стр. 160–178.

Белић А. „Олџих Хујер.” *Јужнословенски филолог*, 9 (1930): стр. 316–318.

Белић А. „Фонолошка конференција у Прагу од 18. до 31. децембра 1930. г.” *Јужнословенски филолог*, 10 (1931): стр. 188–190.

Белић А. „О словенској лингвистичкој библиографији.” Horák J. et al. (ур.). *Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. Sv. II. Přednášky*. Praha, 1932: стр. 966–977.

Белић А. „Караџић и његово време.” *Правда*, 11–14. 04. 1936: стр. 4.
Линда Ј. „Преписка Александра Белића с научницима у Чехословачкој.” Мршевић-Радовић Д., Сувајџић Б., Танасић С. *Александар Белић, српски лингвиста века. Књ. 2, Александар Белић и страни слависти. Под кровом Српске академије наука и уметности*. Београд: Филолошки факултет Универзитета – Чигоја штампа, 2017: стр. 147–191.
Совиљ М. *Југословенско-чехословачке културне везе и односи 1945–1950*. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Катедра за историју Југославије, 2008.
Станковић Б. (ур.). *III међународни конгрес слависта (Београд, 18–25. IX 1939)*. Београд: Славистичко друштво Србије, 2008.
Хујер О. „Чешка филологија и лингвистика од 1909–1921. год.” *Јужнословенски филолог*, 3 (1922–1923): стр. 112–137.

*

„Anonym Návštěvy hostí v Slovanském ústavu.” *Ročenka Slovanského ústavu v Praze za rok 1936*, 9 (1937): s. 88.
„Anonym: Přednášky v Pražském linguistickém kroužku.” *Slovo a slovesnost*, 12 (1950): s. 55.
Belić A. „Sur l’accent du mot et de la phrase.” *Travaux du Cercle lingvuistique de Prague*, 4 (1931): s. 183–188.
Belić A. *Obsahy přednášek. Изводи предавања*. Praha: Seminář pro slovanskou filologii University Karlovy v Praze, 1936.
Burian V. „Kronika Slovanského sjezdu v Bělehradě.” *Slovanský přehled*, 38 (1947): s. 60–82.
Čermák P., Poeta C., Čermák J. (eds.). *Pražský lingvistický kroužek v dokumentech*. Praha: Academia, 2012.
Heindenreich J. „Prof. Aleksandar Belić v Praze.” *Československo-jihoslovanská revue*, 6 (1936): s. 32–33.
Horák J. „Aleksandar Belić in Prag.” *Prager Presse*, 19. 03. 1936: s. 7.
Horák J. „Keime der Kleinen Entente. Masaryks Zusammenarbeit mit Alexander Belić.” *Prager Presse*, 07. 03. 1936: s. 7–8.
Linda J. „Historie a struktura českého fondu knihovny katedry slavistiky FF BU.” *Славистика*, 16 (2012): s. 515–530.
Páta J. „PhDr. Alexandr Belić, vynikající srbský slavista, profesor slovanské filologie na jugoslávské universitě v Bělehradě, dovršil právě šedesáti let.” *Národní politika*, 06. 08. 1936: s. 8.
Rejnková R. *I. sjezd slovanských filologů v Praze 1929. Bibliografie*. Praha: Státní knihovna Československé socialistické republiky – Slovanská knihovna, 1968.
Rotar J. *Korespondenca med Franom Ramovšem in Aleksandrom Belićem*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1990.
Toman J. *Angažovaná čítanka Romana Jakobsona. Články, recenze, polemiky 1920–1945*. Praha: Karolinum, 2017.

Zahradníková M. *Vidosava Ljacká (1903–1991). Soupis osobního fondu*. Praha: Literární archiv Památníku národního písemnictví – Slovanský ústav, 1997.

Яромир Л. Линда

АЛЕКСАНДР БЕЛИЧ И ЧЕШСКАЯ СЛАВИСТИКА

Р е з ю м е

В работе мы обращаем внимание на отношения между Александром Беличем и чешскими славистами (Богуслав Гавранек, Юлиус Гайнденрайх, Вилем Матезиус, Йиржи Горак), а также славистами, которые в тот период жили в Чехословакии (Матиаш Мурко, Евгений Александрович Ляцкий и его супруга Видосава Ляцкая). При этом мы исходим, в первую очередь, из неопубликованной переписки, которая хранится в чешских и сербских архивах и тогдашней печати. Особое внимание уделяется пребыванию Александра Белича в Праге в 1936 году, когда он прочитал несколько лекций в Славянском институте и в Карловом университете, а также его отношению к Пражскому лингвистическому кружку (ПЛК). Хотя он не принял отдельные постулаты Пражского лингвистического кружка и стал формально его членом лишь с 1948 года, его можно отнести к более широкому кругу ПЛК уже с начала 30-х годов XX века. В приложении к работе публикуется текст Резолюции Комиссии по функционально-структуральным исследованиям славянских языков 1929 года, а также конспект лекции о Вуке Караджиче 1936 года.

Ключевые слова: Александр Белич, Карлов университет в Праге, Славянский институт в Праге, Пражский лингвистический кружок, Богуслав Гавранек, Юлиус Гайнденрайх, Вилем Матезиус, Йиржи Горак, Матиаш Мурко, Евгений Александрович Ляцкий, Видосава Ляцкая.

821.161.1-1.09:398
821.163.41.09
811
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch20

Радмило Н. МАРОЈЕВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

ЛИНГВИСТИКА И ПОЕТИКА „ТАМНИХ МЈЕСТА” КАО ТЕКСТОЛОШКИ МЕТОД
(На материјалу *Слова о полку Игореве* и *Горског вијенца*)

У овом раду, на примјерима из староруског спјева „Слово о полку Игореве” (послије 1185. године), остваренoг у једној врсти слободног стиха заснованог на билинама, и спјева „Горски вијенац” (1847. године) Петра II Петровића-Његоша, остваренoг у српском епском децетерцу, разматрају се „тамна мјеста” у пјесничком тексту са аспекта лингвистике и поетике као комплементарног интердисциплинарног метода и специфичности њихове текстолошке интерпретације, што омогућава теоријско образложење појма и термина п о е т и к а „т а м н и х м ј е с т а”.

Кључне ријечи: спјев „Слово о полку Игореве”, Петар II Петровић-Његош, спјев „Горски вијенац”, лингвистичка реконструкција „тамних мјеста”, поетика „тамних мјеста”, функционална перспектива реченице, версификација.

0. Лингвистика и поетика „тамних мјеста” као комплементарни метод. – Нејасно или недовољно јасно мјесто, које се тумачило или се може тумачити на два (или на више) начина, добило је метафорични назив „т а м н о м ј е с т о”.

Разрјешење односно (про)тумачење конкретног „тамног мјеста”, тј. нејасног или недовољно јасног мјеста, које се тумачило на више начина (а требало би наставити метафору па рећи: његово „освјетљење”), у принципу је мултидисциплинарно: поред лингвистике, оно обухвата филологију, текстологију и културну историју. Ако је ријеч о пјесничком дјелу у стиху, „тамно мјесто” мора бити осивијетљено и са аспекта версификације. Ми смо увели терминолошку иновацију п о е т и к а „т а м н и х м ј е с т а” сматрајући да се аргумент пјесничке структуре текста мора узети као посебни (и завршни) ниво анализе.

1. Лингвистика и поетика „тамних мјеста” у *Слову о полку Игореве*. – Терминолошку иновацију п о е т и к а „т а м н и х м ј е с т а” примијенили смо на десет при-

* radmilo@mail.ru

мјера староруског спјева у раду (Маројевић 2014б), у коме је наведена и литература питања. Овдје ћемо комплементарни метод лингвистике и методике „тамних мјеста" провјерити на четири од тих десет контекста, од којих су прва два претходно размотрена у расправи (Мароевич 2001), док је други коначно рјешење добио у раду (Маројевић 2012).

1.1. Прво „тамно мјесто": комонѣ | въ полоу | ноуи // овлоурѣ | свисноу | за рѣкою. — У примјеру: Игорь спитъ, Игорь бдитъ, Игорь мыслїю поля мѣритъ отъ великаго Дону до малаго Донца. Комонь въ полуночи. Овлуръ свисну за рѣкою; велить Князю разумѣти. Князю Игорю не быть: (Слово 1800: 40) сви наши претходници полазили су од тога да је „Овлуръ" именица, лично име Половца који помаже Игору у бјекству. Полазећи од тога да су се у староруском језику до краја XII вијека од именица с основом на *-н* и *-р* посесиви (по ранијој терминологији: „посесивни придјеви") изводили помоћу суфикса **-jь*, ми смо облик филолошки реконструисали с танким јером: *Овлурь* и у посесивном значењу: 'Овлуров (коњ)'.

У раду (Мароевич 2001: 58–59) ми смо се осврнули на ове двије примједбе О. В. Творогова. С једне стране, у оцјени необичног реда ријечи не треба полазити од савременог руског језичког осјећања, по коме дистантна употреба адноминалног генитива и именице уз коју тај генитив стоји као атрибут граматички није могућа, него треба полазити од реконструисаних староруских језичких могућности, по којима је употреба посесива у наведеној позицији, као и у савременом српском језику који може послужити као модел староруске језичке ситуације, не само могућа него и стилски оправдана: она уноси прерасподјелу у функционалној перспективи реченице: Коњ у поноћ Овлуров зањишта иза реке. С друге стране, у реконструкцији лексичког значења глагола *свис(т)нути* треба полазити од староруског лексичко-семантичког система, а не од савременог руског језичког осјећања: именица *свистъ*: свистъ звѣринъ (Слово 1800: 9) не односи се на звиждање птице или текунице, него на рику звијери, па се и глагол *свис(т)нути* у значењу 'зањиштати' уклапа у такву семантичку структуру" (Мароевич 2001: 58–59). Уз ову додатну аргументацију, посесивно тумачење облика *Овлурь* може се сматрати потпуно образложеним, чиме је ово „тамно мјесто" коначно расвијетљено.

Реконструисаћемо, текстолошки и версолошки, разматрани контекст спјева (реконструкција се заснива на метрици и ритмици тротактног стиха руских билина, који се у *Слову о полку Игореве* трансформише у неку врсту слободног стиха):

ігорь | спитъ, |
ігорь ^ бдитъ,
ігорь | мъслїю |
поля ^ мѣрить
ѿъ великаго | дону |
до малаго ^ донца.
,
комонь | въ полоу | ноуи //
овлоурь | свисноу | за рѣкою —
велить | князю | разумѣти:
князю | игорю | не бысть!
(Сопи 511–517).

Са аспекта поетике „тамних мјеста” треба истаћи да је наше тумачење у пуном складу с фолклорном концепцијом: у одсудном тренутку животиња помаже јунаку. То ће чинити и друге животиње током Игоревог бјекства.

1.2. Друго „тамно мјесто”: стрѣлꙗѥши | съ отнꙗ | ꙁлата/стола | салътан҃и | ꙁа ꙁемлꙗми. — У примјеру: Галичкы Осмомыслѣ Ярославе [...]. Грозы твоя по землямъ текутъ; оттворяеши Кїеву врата; стрѣляеши с отня злата стола Салтани за землями (Слово 1800: 30 (у препису који је прављен за царицу Катарину: *салътани*)), који је у досадашњим тумачењима, осим у нашем, погрешно објашњаван као облик акузатива множине именице *салтанъ* у значењу ’титул правителя у мусульман’. Погрешно тумачење условљено је комуникационим тешкоћама перцепције необичног реда ријечи.

У чланку (Мароевич 2001) филолошка реконструкција текста као метод допуњена је методом поетске реконструкције текста. У уводном дијелу чланка (Мароевич 2001: 55) истакли смо сљедеће:

> „Специфика нашего исследования ’темных мест’ «Слова о полку Игореве» состоит в том, что оно базируется на параллельном изучении научных статей, лексикографических описаний, комментариев к тексту (филологическая реконструкция текста) и художественных переводов (поэтическая реконстриукция текста). Привлечение переводов на современный русский язык преследует две цели: с одной стороны, проверить, как то или иное толкование, а также смена научных парадигм, отражается в художественных переводах; с другой стороны, выделить случаи творческого подхода переводчика к тексту оригинала, когда поэт-переводчик не соблюдает толкования филологов, а повинуется законам художественного творчества, воссоздавая поэтический образ согласно «требованиям» поэтического воображения. Здесь хотелось бы вспомнить наблюдение Ф. Е. Корша, сделанное им по другому поводу: «Но что, если чутье гениального художника предупредило изыскания ученых» [...]”.

Друго слабо мјесто досадашњег тумачења (употреба множине умјесто једнине – јер је пјесник несумњиво имао у виду конкретног турског султана) преводиоци су отклањали употребом именице у једнини или придјева с посесивним значењем. (Прво слабо мјесто је номинативни наставак -и умјесто акузативног -ы у облику *салтани*.)

Треће слабо мјесто досадашњег тумачења – синтагма у инструменталу ’за землями’ је семантички „(следовательно, и грамматически)” непотпуна: иза којих земаља? – преводиоци су отклањали употребом атрибута уз облик ’(за) землями’.

И послије наше друге фазе у тумачењу овог „тамног мјеста” у *Слову* остала су два питања која је требало разјаснити.

Са аспекта лингвистике „тамних мјеста” требало је, прво, поткријепити примјерима нашу претпоставку да је наставак мушког рода именичке промјене могао бити уопштен – пренесен на придјеве уз именице женског рода, тј. да примјер такве употребе није само наведено мјесто у спјеву: *салтан’и за земл’ами* ’за султановим земљама, иза султанових земаља’. Друге примјере који би могли послужити као паралеле (и потврда тачности ове претпоставке) раније нисмо наводили. Њиховим навођењем наше објашњење, и у овој појединости, не би било више само добро образложена претпоставка него филолошки потврђено тумачење. У раду (Маројевић 2012), који је означио нашу трећу фазу у тумачењу „тамног мјеста”, наведени су ти други примјери употребе инструментала множине придјева у форми мушког рода који служи као атрибут уз именицу женског рода.

Требало је, друго, филолошки потврдити и компаративно-историјски објаснити инверзију посесива и предлошко-падежне везе. У истом раду ми смо показали да је инверзија коју налазимо у поетици Луке Милованова Георгијевића (формулисаној) и Ивана Мажуранића (примијењеној) потврђена и у *Слову о полку Игореве*, што нам је послужило као завршни аргумент („крунски доказ") у лингвистичком објашњењу „тамног мјеста" у староруском спјеву (*салтан'и за земл'ами* у значењу 'султанових иза земаља'). Компаративно-историјски закључак који смо том приликом навели гласи:

> „Примарно, употреба адјектива (или посесива) испред предлошко-именичке везе није ни била инверзија него једна од развојних фаза у процесу замјене беспредложне конструкције предложном, на примјер: *krasьně městě → красну *на* мјесту → *на* красну *на* мјесту → *на* красну/красном мјесту. Другим ријечима, у придјевско-именичким везама предлог се почео употребљавати најприје само испред именице јер је то било довољно за прецизирање значења, и то је тип који описује Лука Милованов, примјењује Мажуранић и који реконструишемо у *Слову о полку Игореве*. Затим се предлог пренио на атрибут, и то је тзв. редупликација предлога, коју често налазимо у старим словенским текстовима. Најзад, кад је употреба предлога у одређеним значењима (и падежима) постала обавезна, усталио се савремени тип с предлогом само испред прве компоненте синтагме" (Маројевић 2012: 117).

Након текстолошке и версолошке реконструкције одговарајућег сегмента текста:

> галичькын | осмомꙑсле | ярославе, ‹…›
> грозꙑ твоѩ | по земльскымъ | текоуть,
> ѿтворѩешн | къıєвоу | врата,
> стрѣлѩешн | съ отня | злата//
> стола | салътаѩн | за земльскын.
> (Сопи 356, 365–568)

закључујемо сљедеће. Са аспекта поетике „тамних мјеста" оцртава се моћ Јарославниног оца, Игоревог таста: пјесник сликовито каже да његов страх (тј. страх од њега) по земљама се шири, он отвара капију Кијева и гађа својим стријелама са очевог златног престола до иза султанових земаља, тј. да све дотле допире његова моћ (а не гађа „султане" иза — не зна се ни којих ни чијих — земаља).

4.3. Треће „тамно мјесто": „хощю бо" рєчє | „копїє | приломити / конець поля | половецкаго | съ вами ^ роусичи." — У примјеру: „Хоћу бо, рече, копїе приломити конець поља Половецкаго съ вами Русици, хоћу главу своју приложити, а любо испити шеломомь Дону" (Слово 1800: 6) Н. К. Гудзиј (1951) обратио је пажњу на функционалну перспективу реченице (мада он не помиње овај термин, као ни руски еквивалент „актуальное членение предложения"):

> „Нет основания менять, как это делается в большинстве изданий «Слова»... пунктуацию и вместе с нею смысл во фразе (...), устраняя запятую после «Русици» и перенося ее после слов «конець поля Половецкаго». Обращаясь к дружине, Игорю естественнее было бы призывать ее вместе с собой к одолению половцев, а не к тому, чтобы вся поголовно дружина сложила свою голову в битве с врагами. Гораздо правдоподобнее, что Игорь готов был жертвовать лишь своей головой, а не головами своих дружинников".

Ми у синтагми съ вами роусичи (одстрањујући цокање као секундарни нанос из каснијег преписа):

„хощю бо” рєчє | „копїє | прилоѧити
конєць поля | половєцкаго |
съ вами ^ роуснꙋ;
хощю | главоу своюю | приложити
а любо ^ испити |
шелоѳомь | доноу.”
(Сопи 42–45)

реконструишемо двоструки инструментал у значењу „с вама Русима”, бришемо запету претходних издања испред облика роуснꙋ која би указивала на паузу између личне замјенице и именице полазећи тиме од јединственог интонационог такта у коме је акценат на замјеничком облику ослабљен (по данашњој терминологији: побочни). То — с једне стране. С друге стране, прихватамо Гудзијеву интерпретацију функционалне перспективе реченице, од које су очито полазили и први издавачи. Обје ове узајамно повезане иновације потврђујемо са аспекта поетике „тамних мјеста”: у специфичном катрену (четворостишју) непарни стихови имају анафору хощю и обогаћену риму прилоѧити/приложити, парни се завршавају ономастичким јединицама, док у трећем такту другог стиха искључујемо паузу између личне замјенице и етнонима.

1.4. Четврто „тамно мјесто”: ѵєлоу ^ ѧтыѵєшн | хъиновьскыѣ | стрѣлкъı / на своюю | нєтроудною | крꙑлцю / на ѧоюѣ | ладъı | воѣ? — Ово „тамно мјесто” условљено је обличком хомонимијом која се тиче управо акузатива плурала: Чему мычеши Хиновьскыя стрѣлкы на своею не трудною крилцю на моея лады вои? (Слово 1800: 38). Да ли је у Слову потврђен облик акузатива плурала именице женског рода *стрѣлка*, тј. деминутивно-хипокористичка изведеница на *-ка* именице *стрѣла*, како се облик досад једногласно интерпретирао, или облик акузатива плурала именице мушког рода *стрѣлок* < strělъkъ, како га ми тумачимо?

Поставља се питање: зашто би Јарославна „тепала” оријенталним, тј. половачким стријелама кад оне нијесу биле ни мале нити су јој биле драге? Истраживачи оружја епохе Игоревог похода не налазе никакве разлике у стријелама које су користили Руси, Половци и други народи епохе. У свим другим контекстима, у разник значењима, у *Слову* је посвједочена само именица *стрѣла* (осам потврда).

У Рјечнику *Слова* издвајају се два значења глагола *мыкати*: „1. Кидать, метать, разбрасывать”, које се илуструје наведеним и још једним примјером из *Слова*; „2. Таскать, волочить кого-л.”. Стварно је у наведеном примјеру посвједочено ово друго значење (’носити’), док се прво (’бацати’) из контекста само подразумијева. На друго значење указује адвербијал начина исказан синтагмом у локативу двојине с предлогом *на* ’на два своја лака крила’.

Версолошки и текстолошки ћемо реконструисати терцину у којој се облик налази:

ѵєлоу ^ ѧтыѵєшн |
хъиновьскыѣ | стрѣлкъı
на своюю | нєтроудною | крꙑлцю
на ѧоюѣ | ладъı | воѣ?
(Сопи 480–482)

уз сљедећи закључак: може се сматрати да је у наведеном контексту посвједочен облик именице мушког рода која значи лице *стрѣлок* < strělъkъ, при чему је та именица метафорично употријебљена стилским поступком деперсонификације, а то тумачење се потврђује и са аспекта поетике „тамног мјеста”. У Јарославнином плачу (врсти тужбалице) персонификује се *Вет(е)р* < větrъ (његовој персонификацији служи и хипокористички суфикс *-ило*, карактеристичан за властита имена мушких лица), али се и деперсонификују оријентални стријелци: њих Вјетар носи (а вјетрови, као Стрибогови сљедбеници, непријатељски су расположени према Игору и његовим пуковима) — и баца на војнике Јарославниног драгог. Тако је у Слову посвједочен стилски поступак односно стилска фигура, занимљива за анализу са аспекта лингвистике и поетике „тамних мјеста” — персонификација и деперсонификација.

Као додатни аргумент (и други, несумњиви примјер деперсонификације) послужиће нам сљедеће мјесто спјева: Ты бо можеши посуху живыми шереширы стрѣляти удалыми сыны Глѣбовы. (Слово 1800: 29), које ћемо ми текстолошки и версолошки интерпретирати на сљедећи начин:

ты бо можеши
посоухоу | живыми шереширы | стрѣлꙗти,
оудалыми | сынъı | глѣбовъı.
(Сопи 348–349).

Ово паралелно мјесто служи као додатни аргумент у (раз)рјешењу „тамног мјеста” које је било предмет анализе у овом одјељку наше расправе. Шерешир је жива ватра, односно ђуле са запаљивом смјесом које се гађало из катапулта. Наведено мјесто би се могло превести: ’јер ти можеш бедем живом ђулади гађати, храбрим синовима Глебовим’.

2. Лингвистика и поетика „тамних мјеста” у *Горском вијенцу*. – Терминолошку иновацију п о е т и к а „т а м н и х м ј е с т а” најприје смо примијенили у анализи стихова *Горског вијенца*, у два рада који су написани поводом обиљежавања Његошевог јубилеја 2013. године (Маројевић 2014а; Маројевић 2015), а трећим је примјена метода проширена на још два Његошева „тамна мјеста” (Маројевић 2016). Прво „тамно мјесто” подробно је размотрено у критичком издању *Горског вијенца* (Петровић-Његош 2005), друго у посебној студији (Маројевић 2014в), а преостала два тек у наведеним специјалним радовима. Предмет других критичких издања била су Његошева „тамна мјеста” у *Лучи микрокозма* (Петровић-Његош 2016), у медитацијама у прози, пјесмама из *Биљежнице*, *Ноћи скупљој вијека* и у *Духовном завјештању* (Петровић-Његош 2017).

2.1. „Јунаштво је цар зла свакојега”. – Предмет првог рада из ове мини-серије о лингвистици и поетици „тамних мјеста” *Горског вијенца* јесте значење 605. стиха и структура синтаксичке цјелине коју чине стихови 605–608, које изговара Вук Мићуновић (његова пета реплика). Прозодијско-версолошку интерпретацију та три стиха наводимо према нашем, још необјављеном, акценатском издању спјева:

Јуна́штво је || ца̏р *зла̏* | сва̏којēга –
а и пи́ће ‹ј›ᵉ || на̏јслађē | ду̀шēвнō

кòјијем се || пја̏нē | покољéња.
[ГВ 605–607].

У нашем критичком издању *Горског вијенца* стихови 605–607. Горског вијенца обрађени су у „Текстологији Горског вијенца”, објављеној као прилог у саставу критичког издања, у посебном одјељку поглавља „Фразеолошка реконструкција”: 6.13. *Јунаштво је цар зла свакојега* – / *а и пиће (ј)е најслађе душевно* [Петровић-Његош 2005: 668–678]. У том издању смо историју питања о тумачењу овог мјеста у досадашњим коментарима спјева, критикама тих коментара и у специјалној литератури подробно размотрили и опширно цитирали. Сва тумачења наведеног „тамног мјеста” класификовали смо у оквиру двије скупине: једни су сматрали да 605. стих значи ’јунаштво је највеће зло’, а други – ’јунаштво је јаче од сваког зла’. Ово друго тумачење смо прихватили поткријепивши га новом аргументацијом. У нашем критичком издању, за разлику од ранијих издања, два наредна стиха који са претходним чине једну синтаксичку цјелину од њега се одвајају повлаком.

(1) Са становишта лингвистике „тамних мјеста” треба истаћи да је тумачење стиха 605. лингвистички образложио Михаило Стевановић, али и, осам и по деценија прије њега — Лабуд Гојнић. Стевановић истиче сљедеће: „Сам спојни знак везе *а и* – језички је знак истосмерности реченица које везује, јасно, значи, говори да је стих 605 (*јунаштво је цар зла свакојега*) истог смисла са сложеном реченицом коју чине два следећа стиха (606. и 607)”; пошто се „копулативном реченицом, реченицом, дакле, истог смера и истог смисла, износи несумњива похвала јунаштву, онда и у стиху за који се ова два везују двојним везником *а и* – такође мора бити похвала”. Стевановић не наводи мишљење Лабуда Гојнића, који је први лингвистички аргументовао друго тумачење на основу разлике у значењу везника *а* и *али* у наведеном контексту: „Чини ми се дакле, да се у овим стиховима истичу врлине јунаштва, а кад би 605. био контраст 606. стиха, мислим да их не би везивала свеза *а*, већ *али*”.

(2) Са становишта синтаксичко-интонационе и прозодијске структуре трију стихова реплике треба истаћи три момента.

Прво. Три анализирана стиха представљају синтаксичку цјелину (зависносложену реченицу). Главна реченица (чији је граматички субјекат *јунаштво*) има два предиката као два истоврсна члана реченице (*је цар*, *пиће је*), али је овај други помоћу копулативног везника *а и* наглашен интонационо и семантички.

Друго. Наша фонетска интерпретација диверба 606. стиха – **пиће** [пи́ће̯] – осветљава значење претходног, 605. стиха, и потврђује синтаксичку анализу Михаила Стевановића, тј. друго тумачење стиха *Јунаштво је цар зла свакојега*: „У *Горском вијенцу* посвједочени су бројни примјери таутовокалске контракције у дивербима насталим срашћивањем двају облика, на граници замјенице (у замјеничкој или функцији везничке ријечи) или везника са копулом *је* [...]. У 606. стиху *Горског вијенца*, међутим, контракција је посвједочена на граници номинатива једнине именице са копулом *је*” [Петровић-Његош 2005: 668];

„Разматрајући таутовокалске дифтонге у Горском вијенцу ми смо утврдили да је у 606. стиху посвједочено губљење сонанта *ј* и контракција двају вокала *е* на граници номинатива једнине именице *пиће* са копулом *је*. У овом именичко-глаголском дивербу реконструисали смо први, диф-

тоншки степен контракције као једину изговорну вриједност – **пиħē** [пи́ħеᵉ] = *пиħе је* […]. Овдје је дифтонг [еᵉ] – у књижевном језику и у говорима са пренесеном акцентуацијом – неакцентован" [Петровић-Његош 2005: 678].

Треће. Да би се синтаксичко-интонациона и прозодијска структура трију стихова адекватно интерпункцијски представила, потребно је два предиката раздвојити повлаком:

„Похвална оцјена јунаштва у 605. стиху још више се наглашава са реконструисаним именичко-глаголским дивербом **пиħē** [пи́ħеᵉ] = *пиħе је* у 606. стиху: послије те главне похвале јунаштву, по којој је оно *цар* јер је 'јаче (од сваког зла), господари (над свим злима), побјеђује (свако зло)', накнадно се уводи још једна, додатна позитивна оцјена везником *а и* у значењу 'поред тога (оно је) и (пиħе најслађе душевно којијем се пјане покољења)'. Та накнадно уведена похвала истиче се одговарајућим интерпункцијским знаком (у нашем критичком издању – повлаком)" [Петровић-Његош 2005: 678].

(3) Са становишта функционалне перспективе реченице треба истаћи сљедеће. Кад би 605. стих био самостална реченица, његова тема би био граматички субјекат (подмет), а рема предикат (прирок). Али пошто сва три стиха чине синтаксичку цјелину у форми зависносложене атрибутивне реченице, читав 605. стих (граматички субјекат и састав првог предиката) јесте тема исказа, док је састав другог предиката с атрибутивном реченицом (друга два стиха) – рема исказа. Другим ријечима, тема исказа је оно што је познато, оно од чега се полази (јунаштво је, зна се, јаче од свакога зла), а рема је оно ново што се казује: (не само што је јаче од свакога зла) него је и пиħе најслађе душевно… А да би се рема интерпункцијски означила, неопходна је повлака испред другог предиката (– *а и пиħе је*), која у поетском тексту стоји на крају претходног стиха.

(4) Са становишта поетике „тамних мјеста" треба истаћи да је у 605. стиху интонационо, односно семантички, наглашена прва ријеч медијалног такта (именица *цар*), у 606. стиху – именица иницијалног такта (*пиħе*), а у 607. стиху – именица финалног такта (*покољења*). И управо је поента читавог исказа који чине анализирана три стиха на овој посљедњој ријечи.

2. „Нека буде борба непрестана". – Предмет друге студије из ове мини-серије о лингвистици и поетици „тамних мјеста" *Горског вијенца* јесте структура синтаксичке цјелине коју чине стихови 658–662. и њихово значење. Тим стиховима се завршава други монолог (трећа реплика) владике Данила:

Нѐка бу̏дē || бо̀рба | нѐпрестāнā,
нѐка бу̏дē || *што̏* би̏ти | нѐ може:
нѐкᵃ âд *про̏ждрē*, || по̀косӣ | Сата̀на –
на грôбљу ħе || ѝзнићи | цви̏јеħе
за да̀лекō || нѐкō | покоље́ње!
[ГВ 657–662].

(1) Са становишта лингвистике „тамних мјеста" треба истаћи сљедеће. Да бисмо анализирани фрагмент синтетички прокоментарисали, претходно морамо утврдити функцију граматичке ријечи *нек(а)* (ријеч је о функцији условног везника у значењу 'па и да'), значење полустиха *што бити не може* (значење стиха се може изразити реченицом: па и да се деси оно што је нѐмогӯħе, или: па и да буде нѐмогӯħē; зависна

реченица *што бити не може* употријебљена је из метричких разлога умјесто и у значењу именичког облика *нѐмогӯћѐ*), контекстуално значење именицâ *ад* и *Сатана* и смисао двају финалних стихова. За стих 660. се може узети Латковићев коментар (1952): „У основи овог стиха може бити конкретна слика: нека турско царство (*ад*) прогута све борце за слободу, нека Турци (*сатана*) поотсијецају главе свима” – у нешто модификованом облику: па и да нас (= Црну Гору) прогута турско царство, па и да нас (= борце за слободу) Турци све посијеку. Коментар стихова Ђузе Радовића (1947) 661–662: „нека сви погину у тој борби, нека пакао прогута и сатана покоси све, – што се не може десити (вл. Данило верује да праведност њихове борбе мора донети победу) – њихова погибија неће бити узалудна: потстакнуто њиховим примером неко далеко поколење наћи ће снаге да доведе до победе њихову праведну борбу” – може се саобразити првом лицу: (наша жртва има смисла јер ће се њоме) надахнути неко будуће покољење да извојује слободу.

(2) Са становишта синтаксичко-интонационе структуре пет стихова којима се други монолог владике Данила завршава истаћи ћемо два момента.

Прво. Пет завршних стихова другог монолога владике Данила представљају синтаксичку цјелину — то је зависносложена реченица са главном реченицом у стиховима 661–662. и двјема зависним условним реченицама (стихови 658–659); друга зависна реченица се у 660. стиху експлицира двјема реченицама које су у међусобном асиндетском копулативном односу (саставне реченице без везника). Формална и семантичка структура реченице може бити овако прокоментарисана: ’па и да се борба никад не заврши (тј. да се не заврши нашом побједом), па чак и да се деси немогуће – да нашу земљу покори Турска и да нас Турци све поубијају, наша жртва има смисла јер ће надахнути неко будуће покољење да извојује слободу’.

Друго. Да би се адекватно представила синтаксичко-интонациона структура анализираног петостишја, потребно је снабдјети текст одговарајућим интерпункцијским знацима. У нашем издању, да би се јаче нагласило да су претходни стихови услов за реализацију радње која се наводи у посљедња два стиха, на крају 660. стиха ставља се повлака. Двије тачке на крају 659. стиха повезују тај стих са сљедећим, који је конкретизација мисли исказане у претходном стиху (’па и да буде немогуће, тј. да нашу земљу Турска прогута а нас Турци све посијеку’).

(3) Са становишта функционалне перспективе завршне реченице монолога треба истаћи сљедеће. Тема исказа је адвербијал мјеста у 661. стиху (*на гробљу*), док су предикат, субјекат и адвербијал циља са својим атрибутима главне реченице (*ће изнићи цвијеће за далеко неко покољење*) – рема исказа. Другим ријечима, тема исказа је оно што је познато, оно од чега се полази (учесници историјског чина, зна се, физички ће умријети и њихови земни остаци почиваће на гробљу), а рема је оно ново што се казује: (без обзира на то да ли ће се збити услови из претходна три стиха) наша жртва има смисла јер ће надахнути неко будуће покољење да извојује слободу.

(4) Са становишта поетике „тамних мјеста” треба истаћи да су интонационо, односно семантички, наглашена два завршна стиха, и посебно именица у финалном такту посљедњег стиха (*покољења*). И управо су поента читавог исказа који чини анализираних пет стихова, као и монолога у цјелини, завршна два стиха (главна

реченица) – и зато их треба истаћи помоћу повлаке, која у поетском тексту стоји на крају претходног стиха.

Претходни дио анализиране зависносложене реченице, односно исказа који чини пет финалних стихова, синтаксички је остварен двјема зависним условним реченицама, а поетски – стилским поступком градације. Градација је тродјелна. Други степен градације исказују претходна два стиха: ’па чак и да се деси немогуће – да нашу земљу покори Турска и да нас Турци све поубијају’. Први степен градације исказује први стих финалног петостишја: ’па и да се борба никад не заврши, тј. да се не заврши нашом побједом’. Нулти степен градације није формално исказан, он се подразумијева (ако се не буде дешавало оно прво и ако се не деси оно друго) ’наше подвижништво има смисла јер ће надахњивати и далеко неко покољење – и уживати у слободи коју смо му извојевали’.

2.3. „На милост ће окренут небеса”. – Предмет треће студије из ове мини-серије о лингвистици и поетици „тамних мјеста” *Горског вијенца* (Маројевић 2014б) јесте субјекатско-објекатска инверзија у стиховима 2359–2360. *Горског вијенца*, којима се завршава први монолог (пета реплика) игумана Стефана: пòрӯга̄нӣ || òлта̄р | јазѝчеством / на мѝло̄ст ћē || окре́нут | небѐса. У раду се новом аргументацијом потврђује тумачење по коме је множински облик именице *небеса* у номинативу, и да је то граматички субјекат (подмет) реченице, а да је *олтар* у акузативу, и да је он директни објекат реченице у инверзији.

(1) Са становишта лингвистике „тамних мјеста” треба истаћи да, иако је и алтернативно (неинверзионо) тумачење, оно које ми одбацујемо, граматично, тј. формалнограматички могуће, мора се дати предност другом (инверзионом) тумачењу. Три разлога говоре (изричито) у прилог инверзионог тумачења — аргумент Његошеве богословске концепције, аргумент савремене дијалекатске потврђености и аргумент старославенске потврђености, али се претходно мора размотрити аргумент филолошке потврђености, једини који се може навести као извор могуће дилеме; наиме, неке филолошке потврде би се могле навести као потврда за једно, а друге — за друго тумачење.

1° Аргумент филолошке потврђености. — Фразеологизам *окренути на милост* могао је имати а) активно значење: *окренути на* (своју) *милост* (кога) ’смиловати се (на кога)’, кад је онај који даје милост субјекат реченице, и б) пасивно значење: *окренути* /се/ *на* (чију) *милост* ’измолити (чију) милост’, кад је онај који даје милост објекат реченице. Ово друго значење могло се остваривати и без компоненте *се* (овај облик акузатива повратне замјенице трансформисан у повратну рјечцу у ранијим фазама језичког развоја могао је да буде изостављен а да се значење не промијени), и то је свакако било од одлучујућег значаја за могућу субјекатско-објекатску двосмјерност наведеног глагола.

Другим ријечима, филолошке потврде из Рјечника ЈАЗУ омогућавају и једно и друго тумачење Његошевог фразеологизма (и Његошевих стихова), али у њима нема примјера у коме би истовремено биле посвједочене и глаголска и предложно-падешка компонента израза из *Горског вијенца*. Превагу инверзионом тумачењу и са аспекта лингвистике „тамног мјеста”, и са других аспеката, доносе други аргументи, које ћемо у наставку ове расправе и образложити. Али и аргумент филолошке потврђености више иде у прилог активног значења израза: с једне стране, како

се иде према савременом језику све је обавезнија употреба повратне рјечце у структури глагола кад он има повратно значење, с друге стране, у Његошевом стиху се не може полазити од дистантно употријебљеног адноминалног генитива множине именице *небо* (јер би он гласио „небесах”): *на мѝло̄ст ће (= ће се) окре́нут небе́са̄ (синтагма /на/ *мѝло̄ст небе́са̄ значила би /на/ ’небеску, тј. божју милост’).

2° Аргумент Његошеве богословске концепције. — Тешко би се могло и претпоставити да би пјесник Његош могао, и фигуративно, тј. у саставу фразеологизма, допустити да нешто земаљско, па макар то био и *олтар* (православна вјера у Црној Гори), може да „окрене” *небеса*, тј. Бога, да изнуди милост, да га Бог помилује — као да милост божја није стална категорија. Тумачење које ми прихватамо нема ту противрјечност: милост божја спасиће свакако православну вјеру у Црној Гори од туђе, турске вјере, вјере безбожника.

3° Аргумент савремене дијалекатске потврђености. — Врло је важан разлог што је Данило Вушовић, истраживач и Његошевог језика и источнохерцеговачког дијалекта, сусједног са староцрногорским говорима, имао у свом језичком осјећању фразеологизам *окренути на милост* (кога) у активном значењу ’помоћи (коме), спасти (кога)’, тј. пружити му своју дјелотворну милост, а Вушовић је вјеродостојан свједок епохе и њеног језика. Поред тога, од таквог тумачења је полазио једини коментатор наведених стихова који је био Његошев (млађи) савременик, а био му и просторно најближи (и духовно веома близак) — Стефан Митров Љубиша.

4° Аргумент старославенске потврђености. — Сродни фразеологизам прѣлоѧити на милость у активном значењу ’помоћи (коме), спасти (кога)’, тј. пружити му своју дјелотворну милост, посвједочен је у старославенском језику.

(2) Са становишта синтаксичке структуре завршних пет стихова монолога игумана Стефана, који су претходни приређивачи неоправдано раздвајали у три реченице, треба истаћи да се у њима за главну реченицу, која заузима иницијалну позицију, узрочно-посљедичним односима везује низ зависних реченица уз „нарастање” формалне структуре: 1° ***сла̂вно*** *мрѝте* 2° *ка̏д* [већ] *мрѝјет мôра̄те* 3° [јер] *чêст ра̏њена жѐжē хра̂бра̄ пр̀са* 4° [тако да] *у̀ њима јōј нêма̄ болòва̄ња* – 5° [пошто сигурно] *пòрӯга̄нӣ òлта̄р јазѝчеством на мѝло̄ст ћē окре́нут* ***небѐса***! Прве двије реченице заузимају први односно други полустих једног стиха (и чланови су им у инверзији), друге двије реченице заузимају по један стих, док се посљедња, пета реченица протеже на два завршна стиха (уз вишеструку инверзију).

Интонационо, а то значи и семантички, наглашене су прва и посљедња ријеч петостишја, при чему би се редослијед реченица (прве двије и завршне) могао обрнути (уз замјену инверзионог распореда обичним, неинверзионим) у складу са дубинском логичком структуром: 1° ***небѐса*** *ћē* [сигурно] *окре́нут на мѝло̄ст пòрӯга̄нӣ јазѝчеством òлта̄р*, 2–3° [а пошто] *ра̏њена чêст жѐжē хра̂бра̄ пр̀са* [тако да] *јōј у̀ њима нêма̄ болòва̄ња* – 4° *ка̏д* [већ] *мôра̄те мрѝјет*, 5° *мрѝте* ***сла̂вно***!

(3) Са становишта функционалне перспективе реченице треба истаћи сљедеће. Иако је у формалној структури реченице објекат, облик *олтар* је т е м а исказа, док је р е м а исказа синтагматска веза *на милост ће окренут небеса* (фразеологизам *окренути на милост* у футуру, као предикат, и именица *небеса*, као субјекат реченице, а и они су у инверзији). То истовремено значи да је инверзија само формална (објекат долази прије граматичког субјекта), али не и функционална (тема је испред

реме). Ово неподударање формалне структуре реченице и њене функционалне перспективе, с једне стране, омогућује (релативно) слободан распоред чланова реченице, а с друге стране, условљено је ограниченошћу употребе пасива с израженим агенсом (инструменталом вршиоцем радње) у српском језику.

Овдје треба подсјетити на оно што је Стевановић (1980) закључио: да језичких елемената „нема који би ишли у прилог друкчијег схватања, док уобичајени ред речи, по коме објекат долази и иза субјекта и иза предиката говори у прилог мишљења већине коментатора". – Лако је утврдити „међусобни однос језичких знака у функцији реченице" кад се пође од „уобичајеног реда" (субјекат – предикат – објекат), али је у том случају „лако" и погријешити. Тим прије се може погријешити кад је у питању пјеснички текст уопште и Његошев пјеснички језик посебно, у коме има много разноликих инверзија, па неуобичајени ред ријечи има изразиту поетску функцију. То је посебно важно, а и посебно тешко препознати, кад се функционална перспектива реченице не подудара с њеном формалном структуром – и кад треба поентом као пјесничком фигуром завршити монолог игумана Стефана, који је својеврсни текст у тексту.

(4) Са становишта поетике „тамних мјеста", као завршног и највишег нивоа анализе пјесничког дјела у стиху, предност овог тумачења састоји се у томе што је на облику *небеса* логички нагласак (поента завршних пет стихова, а и монолога у цјелини): интонационим истицањем треће (фонетске) ријечи у завршном стиху такође се „коригује" формална структура реченице.

Стевановић (1990) истиче поетску функцију двају завршних стихова: „Те речи су дошле тамо где им је по поетској градацији место, на крају односног монолога. Оне су дошле на крај свих уверавања да другога пута нема и садрже обећање најсигурније помоћи, помоћ свевишњега, наиме. Песник, тј. речима игумана Стефана, упућеним онима од којих тражи жртве сопствених живота, ставља у изглед вечну славу за то, уверава их да је свемогући на њиховој страни". Стевановићево запажање је сасвим тачно кад се има у виду цио игуманов монолог, али је сасвим тачно да је и граматичком субјекту *небеса* „по поетској градацији мјесто на крају монолога", односно на крају пет завршних стихова монолога који представљају синтаксичку цјелину реченичког типа.

2.4. „Покољења дјела суде". – Предмет четврте студије из ове мини-серије о лингвистици и поетици „тамних мјеста" *Горског вијенца* (Маројевић 2015) јесте субјекатско-објекатска инверзија у 25. стиху оде „Нек се овај вијек горди над свијема вјековима…", која је посвећена „Праху Оца Србије", тј. Карађорђу, а објављена је уз прво издање спјева: Покољéња || дјѐла сŷдē – / штȍ је чѝјē || дàјӯ свᵘјéма.

(1) Са становишта лингвистике „тамних мјеста" треба истаћи да, иако је и алтернативно тумачење, оно које ми одбацујемо, граматично, тј. формалнограматички могуће али га пјесничка структура, по нашем мишљењу, искључује, оно има двије слабости. Прва слабост је граматичка (немотивисаност инверзије *дјела суде* умјесто *суде дјела), а друга лексичка (морала би се искључити сема исказана синтагмом *судити дјелима*, тј. доносити пресуду, јер би то при том тумачењу било бесмислено).

(2) Са становишта интонације треба рећи да је на облику *дјела* логички нагласак: интонационим истицањем треће ријечи у реченици (и стиху) „коригује се"

формална структура реченице. Ако би се пошло од досадашњег тумачења, логички нагласак би био на првој компоненти, на облику *покољења*, али би у том случају објекат и предикат били у инверзији која не би била версолошки условљена па тиме ни поетски мотивисана (питали бисмо се зашто пјесник није написао *покољења суде дјела).

(3) Са становишта функционалне перспективе реченице, иако је у формалној структури реченице објекат, облик *покољења* представља тему исказа, док је синтагматска веза *дјела суде* (субјекат и први предикат реченице, други предикат је *дају*, у другом полустиху) – рема исказа. То истовремено значи да је инверзија само формална (објекат долази прије граматичког субјекта), али не и функционална (тема је испред реме). То омогућује (релативно) слободан распоред чланова реченице, а условљено је ограниченошћу употребе пасива с израженим агенсом (инструменталом вршиоцем радње).

(4) Са становишта поетике „тамних мјеста”, као завршног и највишег нивоа анализе пјесничког дјела у стиху, морала би се искључити банална „истина” да [касније] генерације разматрају/оцјењују дјела [својих претходника], при чему ријечи у квадратним заградама нису ни исказане, у корист метонимијски исказане поетске истине (дјела суде ↔ суди се на основу дјела). А ко суди – пјесник не каже директно, и овдје. То је рекао другдје, у позитивном контексту (на примјер: „вȋле ћē се гра̏бȋт у вје̏кове”), а и у продужетку говори, у контексту негативном („о̏пштā гр̏мȋ анате́ма”), актуелном у конкретној пјесничкој замисли.

Литература

Мароевич Р. „К прочтению ’темных мест’ «Слова о полку Игореве».” *Научные доклады высшей школы. Филологические науки*, № 4 (2001): стр. 55–65.

Маројевић Р. „Инверзија посесива и предлошко-именичке везе (и израз ’салтани за землями’ у Слову о полку Игореве).” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. LV, св. 1 (2012): стр. 105–120.

Маројевић Р. „Субјекатско-објекатска инверзија и поетика ’тамних мјеста’. (Тумачење двају стихова *Горског вијенца*: поругани олтар језичеством / на милост ће окренут небеса! [2359–2360]).” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. LVII, св. 1 (2014а): стр. 49–68.

Маројевић Р. „Лингвистика и поетика ’тамних мјеста’ *Слова о полку Игореве*.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. LVII, св. 2 (2014б): стр. 39–60.

Маројевић Р. „Монолог владике Данила ’*Ђе је зрно клицу заметнуло…*’ (критика досадашњих тумачења и научно издање текста).” *Дани Његошеви*: *2013/2014*. Никшић: Књижевно друштво „Његош” – Тверь: издательство «Научная книга», 2014в: стр. 72–120.

Маројевић Р. „Субјекатско-објекатска инверзија и поетика ’тамних мјеста’. (Тумачење 25. стиха Његошеве оде *Нек се овај вијек горди над свијема вјековима*..., посвећене ’Праху Оца Србије’, а објављене уз прво издање Горског вијенца).” *Српски језик – студије српске и словенске*, серија I, књ. XX (2015): стр. 17–31.

Маројевић Р. „Лингвистика и поетика ’тамних мјеста’ у ’Горском вијенцу’ као методолошки изазов.” *Гласник Одјељења хуманистичких наука ЦАНУ*, књ. 3 (2016): стр. 109–138.

Петровић-Његош П. II. *Горски вијенац*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Р. Маројевић. Подгорица: ЦИД, 2005.

Петровић-Његош П. II. *Луча микрокозма*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Р. Маројевић. Подгорица: ЦИД – Цетиње: Narodni muzej Crne Gore, 2016.

Петровић-Његош П. II. *Биљежница*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Р. Маројевић. Подгорица: ЦИД, 2017.

Р. Н. Мароевич

ЛИНГВИСТИКА И ПОЭТИКА „ТЕМНЫХ МЕСТ” — ТЕКСТОЛОГИЧЕСКИЙ МЕТОД
(На материале «Слова о полку игореве» и поэмы «Горный венец» Петра Негоша)

Резюме

Работа построена на материале четырех фрагментов древнерусской поэмы «Слово о полку Игореве» и четырех фрагментов поэмы «Горный венец» Петра Негоша. Помимо критического рассмотрения толкований „темных мест” в двух поэмах, целью данной работы явилось и теоретическое обоснование поэтики „темных мест” и применение новой методологии в толковании спорных мест с точки зрения лингвтстики, поэтики и лингвокультурологии.

1. В первой части работыс (п. 1) новой аргументацией обосновывается толкование двух „темных мест” поэмы «Слово о полку Игореве», в которых автором реконструируются посессивные формы, одной омоформы и одного места с точки зрения актуального членения предложения.

Во фразе „Комонь въ полуночи Овлуръ свисну за рѣкою” (п. 1.1) есть грамматические и смысловые неувязки, которые будут устранены, если допустить в ней притяжательное прилагательное *Овлур’ь*: в таком случае фраза может быть понята так: „Овлуров конь в полночь пронзительно заржал за рекой — дает знак князю, чтобы он понял, что пора бежать”. Такое прочтение находит подтверждение в фольклорной поэтике: животное помогает герою в роковые минуты.

В словосочетании: *салтан’и за земл’ами* (п. 1.2) вместо существительного *салтанъ* реконструируется посессив *салтан’ь*, находящийся в инверсии по отношению к словоформе *землями*. Слово *салтани* раньше толковалось как форма вин.п. мн.ч. сущ. *салтанъ* в значении ’титул правителя у мусульман’. У этого толкования можно найти три спорных момента. Во-первых, маловероятно, чтобы был употреблен им.п. с окончанием *-и* вместо вин.п. с окончанием *-ы* в кругу одушевленных существительных твердого склонения. Взаимодействие окончаний именительного и винительного происходило в противоположном направлении: на им.п. было распространено окончание вин.п. *-ы*. В других примерах вин.п. с окончанием *-ы* сохраняется. Во-вторых, трудно объяснить употребление мн.ч. вместо единственного, если автор «Слова» имел в виду турецкого султана. В-третьих, предложно-падежное сочетание «за землями» представляется семантически (следовательно, и грамматически) неполным: за какими землями?

Словоформа *стрѣлкы* (п. 1.3.) рассматриваются как тв.п. мн.ч. не сущ. *стрѣлка, а сущ. *стрѣлок*.

Словосочетание *с вами русичи* (п. 1.4) следует отность не к последующему, а к предыдущему фрагменту текста.

2. Во второй части работы (п. 2) рассматривается толкование четырех фрагментов поэмы «Горный венец» Петра Негоша (поэма написана в 1846 г., а первое её печатное издание вышло в свет в феврале 1847 г.) с точки зрения лингвтстики, поэтики и лингвокультурологии.

В первом разделе (п. 2.1) рассматриваются толкования стихов: Јуна́штво је || цȁр *злȁ* | свȁкојēга – / а и пи́ће ‹ј›ᵉ || нȁјслађē | дȕшēвнō / кòјијем се || пјȁнē | покољéња. [ст. 605–607] в аспекте лингвистики и поэтики. Автором принимается и новыми аргументами подтверждается толкование, отраженное в в

русском переводе Александра Шумилова: Над злобою царствует геройство. / Этот сладкий духовный напиток / опьяняет поколенья смелых. (Петр II Петрович-Негош, Горный венец /перевод А. Шумилова/, Подгорица, 1996, с. 66).

Во втором разделе (п. 2.2) рассматриваются толкования стихов: *Нѐка* бу̏дē || бо̀рба | нѐпрестāнā, / *нѐка* бу̏дē || *што̏* би̏ти | нѐ може: / *нѐк*ᵃ̂д *про̏ждрē*, || по̀косӣ | Сата̀на – / на гро̂бљу ће || ѝзнићи | цви̏јеће / за да̀лекō || нѐкō | покољéње! [ст. 658–662] в аспекте лингвистики и поэтики. Автор приводит доказательства в пользу толкования первых трех стихов как придаточных предложений условия, связанных союзом *нека* с главным предложением, представленным в заключительных двух стихах. Большинство исследователей и авторов комментариев поэмы считает, что во фрагменте представлены импервтивные предложения с частицей *нека*, с помощью которой образуется повелительное наклонение 3-го лица. Ср. русский перевод А. Шумилова: Так послужим имени и чести / в этой битве без конца и края. / Пусть настанет то, что быть не может, / | пусть мы ляжем под адской косою – / на могилах наших распустятся / прекрасные цветы для потомков. (Петр II Петрович-Негош, Горный венец /перевод А. Шумилова/, Подгорица, 1996, с. 68, 70).

В третьем разделе (п. 2.3) рассматривается толкование следующих двух стихов поэмы: по̀рӯгāнӣ || о̀лтāр | јази̏чеством / на ми̏лōст ћē || окрéнут | небѐса! [ст. 2359–2360]. Большинство исследователей и авторов комментариев поэмы, начиная с Милана Решетара, исходит из обычного, прямого порядка членов предложения, считая, что существительное *олтар* употреблено в форме им. п. ед. ч. в роли подлежащего, в то время как существительное *небеса* — вин. п. мн. ч. в роли прямого дополнения. Это толкование отражено также в трех русских переводах: Пусть алтарь язычеством поруган, / небеса преклонит он на милость! (П. Негош, Горный венец /перевод Мих. Зенкевича/, М., 1955, с. 126); Хоть алтарь язычеством поруган, / но он склонит небо к милосердью! (П. Негош, Горный венец /перевод Ю. Кузнецова/, М., 1988, с. 133); Язычеством алтарь оскверненный / вас услышать набесам поможет! (Петр II Петрович-Негош, Горный венец /перевод А. Шумилова/, Подгорица, 1996, с. 182). Противоположную грамматическую трактовку рассматриваемых нами стихов предложил Данило Вушович, считающий, что существительное *олтар* употреблено в форме вин. п. ед. ч. в роли прямого дополнения, в то время как существительное *небеса* — вин. п. мн. ч. в роли подлежащего. Автор настоящей статьи приводит доказательства в пользу этого последнего толкования, исходя из того, что в рассматриваемых стихах представлена инверсия, перестановка членов предложения.

В заключительном разделе второй части статьи (п. 2.4) рассматривается толкование стиха (шестнадцатисложника) оды „*Наша грозная эпоха страх родит и удивленье…*”, опубликованной в составе первого издания поэмы: Покољéња || дј̏ела сӯдē / што̏ је чѝјē || да̀јӯ свᵘјéма: [ст. 25]. Все исследователи и авторы комментариев оды исходят из обычного, прямого порядка членов предложения, считая, что существительное *покољéње* употреблено в форме им. п. мн. ч. в роли подлежащего, в то время как существительное *дј̏ело* выражено в форме вин. п. мн. ч. в роли прямого дополнения. Это толкование отражено, например, в русском переводе А. Шумилова: Нашу жизнь — судить потомкам, / беспристрастным и суровым. (Петр II Петрович-Негош, Горный венец /перевод А. Шумилова/, Подгорица, 1996, с. 26). Автором настоящего исследования обосновывается, с точки зрения лингвистики и поэтики „темных мест”, противоположная точка зрения: в рассматриваемом стихе представлена инверсия, перестановка членов предложения: существительное *покољéња* употреблено в форме вин. п. мн. ч. в роли прямого дополнения, в то время как существительное *дј̏ела* — им. п. мн. ч. в роли подлежащего (инверсия подлежащего и дополнения).

Ключевые слова: поэма «Слово о полку Игореве», Петр II Петрович-Негош, поэма «Горный венец», лингвистическая реконструкция „темных мест”, поэтика „темных мест”, актуальное членение предложения, стихосложение.

82.09(4):821.16
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch21

Ненад В. НИКОЛИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност са
јужнословенским књижевностима

КОНЦЕПТ КЊИЖЕВНОСТИ ИСТОЧНО-СРЕДЊЕ ЕВРОПЕ И СЛАВИСТИКА

Рад анализира одсуство славистичке залеђине у скорашњој транснационалној концептуализацији књижевности Источно-средње Европе у четворотомној *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries* (Eds. M. Cornis-Pope and J. Neubauer, 2004–2010). Писана као претходница политичке заједнице и симболичка основа њеног јединства, она словенске књижевности (којих у региону Источно-средње Европе има највише) посматра ван контекста заједнице словенских језика и књижевности, док се сваки руски утицај одређује као негативан. Тај отклон од славистике сагласан је денационализацији књижевноисторијског знања и радикалном мењању проучавања књижевности и, штавише, самог појма књижевности, у складу са пројекцијом унитарне паневропске заједнице у оквиру *Pax Americana*.

Кључне речи: "A Comparative History of Literatures in European Languages", Европска унија, идеологија, књижевна историја, књижевност Источно-средње Европе, национална књижевност, *Pax Americana*, појам књижевности, политика, славистика.

Један од најугледнијих, а свакако најобимнији и најдуговечнији пројекат испитивања књижевности на европским језицима јесте едиција "A Comparative History of Literatures in European Languages" (CHLEL) Међународног удружења за компаративну књижевност (Association internationale de littérature comparée/International Comparative Literature Association). Иницран 1967, са првим томом штампаним 1973, двадесет деветим 2016,[1] током времена прешао је пут од онога што бисмо назвали типичном компаратистиком друге половине двадесетог века – посвећене испи-

* nenad.nikolic@eunet.rs

[1] Најпрецизнији списак до сада објављених двадесет девет томова едиције CHLEL (штампаних на енглеском, немачком или француском језику) и њихових критичких приказа може се видети на интернет-страници Универзитета у Антверпену: https://www.uantwerpen.be/en/projects/chlel/comparative-literatu/volumes-and-reviews/ <21. 11. 2017>.

тивању жанрова, тема, стилова, приповедних структура и рецепције[2] – до стварања регионалних историја књижевности крајем двадесетог и почетком двадесет првог века,[3] које су у четири тома *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries* (Cornis-Pope and Neubauer, Eds. 2004, 2006, 2007, 2010) добиле суштински транснационални карактер.

Он је у тесној вези са променама у схватању теорије књижевне историје које су пресудно уобличене у оквиру "Literary History Project" (руководилац Марио Ј. Валдес [Mario J. Valdés], коруководилац Линда Хачен [Linda Hutcheon]) започетом 1996. на Универзитету у Торонту, уз подршку "Social Sciences and Humanities Research Council of Canada". У оквиру њега настао је, најпре, теоријски зборник *Rethinking Literary History: A Dialogue on Theory* (Hutcheon and Valdés, Eds. 2002), затим *Literary Cultures of Latin America: A Comparative History* (Valdeìs and Kadir, Eds. 2004) и, на крају, *History of the Literary Cultures of East-Central Europe* која је, пошто је премашила обим договорен са издавачем Oxford University Press, усвојена од стране CHLEL едиције. У њој је нашла одлично место и наговестила даљи смер њеног развоја, у којем се осим транснационалног приступа који раствара традиционалне одреднице националних књижевности – као у два тома *A Comparative History of Literatures in the Iberian Peninsula* (Cabo Aseguinolaza, Abuín Gonzalez and Domínguez, Eds. 2010; Domínguez, Abuín González and Sapega, Eds. 2016) – као битна црта уочава и све веће удаљавање од схватања књижевности као језичке уметности, као у *New Literary Hybrids in the Age of Multimedia Expression: Crossing Borders*, *Crossing Genres* (Cornis-Pope, Eds. 2014).

Детаљно сам о савременој теорији књижевне историје и њеном значају за методологију *History of the Literary Cultures of East-Central Europe* писао у монографији *Проблеми савремене књижевне историје: Критичка пролегомена за обнову националних књижевности и њихових историја* (Николић 2015), а овде само желим да одговорим на питање какво место у стварању нове транснационалне књижевне историје Источно-средње Европе у датом контексту заузима *славистика*? Одговор је врло једноставан: *никакво*! Али су разлози одсуства славистичког залеђа, очекиваног с обзиром на бројност словенских књижевности у региону Источно-средње Европе, веома занимљиви и далекосежно упућујући.

Пре свега, пошто је превасходни циљ уредника Марсела Корнис-Поупа [Marcel Cornis-Pope] и Џона Нојбауера [John Neubauer], као што су више пута поновили у својим уводима првом и наредним томовима, било наглашавање не-националних и хибридних традиција како би се извршила денационализација постојећих националних књижевности и поставила симболичка основа за стварање нових идентитета унутар региона и транснационалног идентитета Источно-средње Европе као кровног,[4] они су национални идентитет стратешки претпоставили као супстан-

[2] "As comparatists, literary historians observe phenomena such as genres, themes, styles, narrative structures and reception that flow across national boundaries" (Higonnet 2010: ix).

[3] "Starting in 1986, the second structural orientation of the series has been to explore the significance of regional determinants, leading to subseries on Africa, the Caribbean, East Central Europe, Iberia, and Scandinavia, each in several volumes" (Higonnet 2010: x).

[4] "By foregrounding these non-national or hybrid traditions, we implicitly call not so much for the practice of regional, continental, or global literary histories but for a diversification, pluralization, and, to a certain extent, 'de-nationalization' of the national and local ones […] the work undertaken in the *History of the Literary*

цијалан.[5] Иако је национални идентитет много пре Корнис-Поуповог и Нојбауеровог пројекта у различитим озбиљним проучавањима историје друштвених односа схватан као динамична категорија – рецимо у етно-симболичком приступу Антони Смита [Anthony D. Smith], који је нацију дефинисао управо кроз трајање дијалектике истости и променљивости[6] – Корнис-Поуп је у епилогу *History of the Literary Cultures of East-Central Europe* тврдио да нијансираније разумевање националног идентитета тек треба да буде достигнуто[7] – наравно, на основу њихове наводно отворене књижевноисторијске методологије.

Међутим, упркос ограђивању и од формализма и од прешироких културолошких приступа,[8] та отвореност је пре свега ишла за тим да заједно са стратешким схватањем националног идентитета као супстанцијалног, исту супстанцијалност упише и у све традиционалне књижевноисторијске категорије, како би се управо оно што је до сада сматрано доменом књижевне историје потиснуло у други план; када је, пак, постојеће књижевноисторијско знање и било призивано у расправу, циљ је био да се оно покаже као мањкаво,[9] те књижевна историја изнова успостави, али сада *морално-политички подобна* жељеном становишту, које је експлицитно одређено као политика која је довела до пропасти Совјетског Савеза и у регион увела *идеје западног либерализма*, *глобалног капитализма и Џорџа Сороса*.[10] Управо је зато приликом анализа књижевних култура уочљиво највећа пажња поклоњена политичким чиниоцима: вреднованим, наравно, са тог политичко-идеолошког становишта. И то без изузетка: пошто су са великом отвореношћу признали да су неки проучаваоци књижевности из Источно-средње Европе одбили да учествују у њиховом пројекту јер нису веровали у идеје западног либерализма, глобалног капи-

---

Cultures of East-Central Europe will, hopefully, foreground alternative ways of identity-making in the area, which emphasize local, regional, and transnational possibilities" (Cornis-Pope and Neubauer 2006: x).

[5] "We replace presumed organic structures (national identity, Zeitgeist, genre, period, etc.) by sets of conflicting and contesting elements" (Neubauer and Cornis-Pope 2010: 5).

[6] За Смита је нација *„именована људска популација са заједничком историјском територијом*, *заједничким митовима и историјским сећањима*, *заједничком масовном*, *јавном културом*, *заједничком економијом и заједничким законским правима и дужностима свих припадника*" (Smith 1991: 30). Он посебно упозорава да се „колективни културни идентитет не односи [...] на једнообразност елемената током генерација, већ на осећање континуитета из генерације у генерацију" (Smith 1991: 46).

[7] "While this type of writing has advanced our awareness of what brought about ethnic fundamentalism in pre- and postcommunist Eastern Europe, it still needs to achieve a more nuanced understanding of national identity, one that distinguishes between 'open' or inclusive and 'closed' or exclusive national definitions. Once the multiple linguistic and communitarian roots of East-Central Europe are recognized, national identity will have to be viewed as dialogic rather than monologic" (Cornis-Pope etc. 2010: 566).

[8] "We took 'literary culture' as our subject, trying to navigate between the Scylla of internalist (or formalist) history and the Charybdis of a broad cultural approach" (Cornis-Pope and Neubauer 2004: 17).

[9] Рецимо: "In Part II [...] the traditional concepts of literary history – genre, movement, and period – serve as nodes, though we treat them with a degree of skepticism: we regard them as temporary and impure crystallizations of literary life, and focus on the dynamics of their transformations instead of their imagined essences" (Cornis-Pope and Neubauer 2004: 17).

[10] "Looking at the literature of East-Central Europe from a regional rather than national perspective is a paradigm change related to the real revolution that brought about the collapse of the Soviet block and introduced the ideas of Western liberalism, global capitalism, and George Soros into the region. […]The primary inspiration for our project is thus an ethical imperative rather than an epistemological longing. For us, *pace* [David] Perkins [1992], the crucial question is not whether literary histories based on consensus are *possible*, but whether a history can be instrumental in moving a transnational public towards morally and politically desirable consensus" (Cornis-Pope and Neubauer 2004: 18).

тализма и Џорџа Сороса,[11] не значи ли то да је поверење у те идеје већ у позиву на сарадњу било постављено као предуслов учествовања у пројекту?

Када се то има у виду, неће бити изненађујуће што се на првој страници првог тома чита потпуно *политички циљ* који има *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*: њена је улога да симболички припреми улазак земаља Источно-средње Европе у Европску унију.[12] Том задатку складно је и *дефинисање региона Источно-средње Европе*: насупрот баласту постојећих одређења Источне Европе или Средње Европе (схваћене било као „Mitteleuropa" било као „Central Europe"),[13] његово уједињујуће својство је супротстављање руској и немачкој хегемонији[14] (не на исти начин, као што ће се видети). Као гранични регион који се протеже од балтичких земаља на северу до Македоније на југу,[15] Источно-средња Европа обухвата језички и културно разнородне нације, међу којима је највећи број словенских: свеједно, ослањања на славистику нема. Јер потребно је да се одбаце традиционалне заједнице и њихове представе о националним књижевностима како би се и преко књижевне историје транснационалном конструкцијом региона[16] остварио онај тип морално-политички подобног јединства неопходног за интеграцију у Европску унију.

Одбацивање традиционалног схватања националне књижевности захтевало је како осуду националности – која је зато без обзира у ком се виду испољавала поистовећена са перенијалистичким ставовима који се могу лако оспорити – тако и промовисање нове књижевноисторијске методологије. Она није онако отворена као што се представља, напротив, изразито је *монистичка* и пресудно одређена политичком идејом која јој претходи, а која је њу и осмислила као средство сопственог оправдања, због чега за ту методологију славистика не само што није већ ни *не може* бити важна. Пошто славистика и данас чува тесну везу са филологијом, она би поглед враћала на оно што је у писању историје књижевних култура Источно-средње Европе морало да буде занемарено, а то су *језичке особености* књижевности

[11] "Some scholars in East-Central Europe refused to participate in our project because they distrust these ideas" (Cornis-Pope and Neubauer 2004: 15).

[12] "As Editors, we are convinced that our *History* is not just compatible with the process of European integration but that its ideas provide the very foundations upon which such an integration can successfully progress. For integration can only succeed if the individual nations are willing and able to surrender some of their autonomy in exchange for a recognition of inner diversity as well as of an external commonweal with the neighbors" (Cornis-Pope and Neubauer 2004a: xi).

[13] Појам "Mitteleuropa" „represents a German perspective on both the eastern part of Europe and on German culture itself" (Cornis-Pope and Neubauer 2004: 2), појам "Eastern Europe" "suggests Russian hegemony" (Cornis-Pope and Neubauer 2004: 4), док појам "Central Europe" изражава "the idea of a supra-national Central Europe free of German domination" (Cornis-Pope and Neubauer 2004: 4), али "Maria Todorova and other Balkan writers and intellectuals protested, in turn, that the idea of 'Central Europe' was a means of pushing the Balkans further east" (Cornis-Pope and Neubauer 2004: 5).

[14] "For our purposes the unifying feature of East-Central Europe is the struggle of its peoples against the German and Russian hegemonic threats" (Cornis-Pope and Neubauer 2004: 6).

[15] "The region is a liminal and transitional space between the powers in the west and the east, a long but relatively narrow strip stretching from the Baltic countries in the north to Macedonia in the south" (Cornis-Pope and Neubauer 2004: 6).

[16] "East-Central Europe is, like the nation states that compose it, an imagined community in Benedict Anderson's [1983] sense of the phrase (15). Constructing its literature means reconceptualizing the existing literatures and their national histories. At its best, this reconceptualization may make a significant contribution to the social and political construction of the region: just as the writing of national literary histories participated in the invention of nations, so too the writing of a history of East-Central Europe may participate in the transnational construction of the region" (Cornis-Pope and Neubauer 2004: 14).

укључених у настајући транснационални регион. Посматрајући националне језике само у светлу отпора немачкој и руској хегемонији, тим спољашњим критеријумом међусобно су изједначени словенски језици, балтички, угро-фински, румунски и албански. Иронично, да би се о историји њихове еманципације од немачког и руског говорило, био је потребан нови језик, који никоме у региону није матерњи: *енглески* језик. Да ли је он одабран да помогне у стварању јединства као lingua franca науке? Или је то можда било зато што је енглески нови *империјални* језик?

Штавише, иако је Корнис-Поуп сматрао да би за *History of the Literary Cultures of East-Central Europe* могао бити користан и постколонијални приступ – пошто су културе Источно-средње Европе смештене на пресеку османског, хабзбуршког и руског/совјетског империјалног система[17] – пропустио је и да препозна, а камоли да захтева анализирање утицаја још једне империје која је у Европи не само била већ је и даље – једина – присутна, разноликим политичким, економским и културним деловањем, као и војним базама: САД. Да ли је то зато што „на врхунцу хладног рата влада САД је уложила огромна средства у тајни програм културне пропаганде у западној Европи. Средишњи циљ овог програма био је да шири тврдњу како он уопште и не постоји" (Stonor Saunders 1999: 17) или због толике сроћености аутора *History of the Literary Cultures of East-Central Europe* са америчким империјализмом да је његова неприметност налик неприметности ваздуха?

У таквом кретању се упоредо са напуштањем сопствених језика као истовремено најфлексибилнијег средства изражавања, резервоара традиције и у случају најбројнијих књижевности региона – словенских – онога што их кроз врло суптилне игре породичних сличности и разлика међусобно повезује и раздваја, напушта и традиционално схватање књижевности као пре свега језичке уметности. Није случајно што је по завршетку објављивања *History of the Literary Cultures of East-Central Europe* наредни том едиције CHLEL посвећен књижевним хибридима у доба мултимедијалног израза и што га је уредио Марсел Корнис-Поуп: то је кретање наговештено већ изузетно упадљивим местом које је у историји која се бави књижевним културама посвећено *филму*. Филм као далеко комуникативнији, будући ослоњен на слику а не на језик, представља будуће средство нове симболизације. Наравно да ту нема никаквог простора за славистику. Штавише, не само што су аутори равнодушни према славистици, већ и о књижевностима о којима пишу највећи број њих мало тога зна, а нема ни говора да су се икада систематично упознали са њиховим целинама – макар је тако са српском књижевношћу (то сам исцрпно показао у Николић 2015: 147–173), али тешко је препоставити да је са другим књижевностима бољи случај: нарочито када се узму у обзир постављени уреднички оквири и вредности на које су аутори унапред морали пристати да би у писању уопште учествовали.

Ипак, то још увек није све. У постколонијалном ослобађању од хабзбуршке, отоманске и руске/совјетске доминације како би се симболички утемељио регион Источно-средње Европе, било је неопходно у први план ставити *негативну слику*

[17] "The postcolonial framework is useful to East-Central European cultures, located at the intersection of three imperial systems (Ottoman, Habsburg, and Russian/Soviet), at least in a heuristic sense: it helps understand the postcommunist phase as a 'decolonization', an attempt at liberating the local traditions not only from Soviet domination, but also from older colonial vestiges (Ottoman or Austro-Hungarian)" (Cornis-Pope etc.: 562).

Русије. Иако се декларативно тврди да је регион одређен отпорима руском и немачком империјализму, између редова се подразумева да је немачки империјализам осим опресивне имао и просветитељску улогу. Чак је и о Османском царству пронађена прилика да се нешто лепо каже. Једино о Русима нема ни једне позитивне речи – да ли је то случајно? Ако је османска култура важна због уласка Турске у Европску унију[18] – што је у том тренутку још увек била важећа агенда – културни утицаји Русије коју Европска унија никада није видела као свој потенцијални део морали су остати у домену негативности, слично томе што је „услед мржње према православљу после шизме, Запад радо брисао из сећања хришћанску Византију и истицао културне доприносе муслиманске Андалузије, пре неголи доприносе Византије" (Mettan 2015: 136). Реч је, дакле, о савременој актуелизацији темељног *феномена дугог трајања*: *русофобије*. Као што је недавно показао Ги Метан, Запад је већ хиљаду година у рату против Русије. Зато је уобличавање транснационалне књижевне историје Источно-средње Европе само део мозаика којим академска јавност – чија је улога симболичко утемељење политике[19] – ради на подизању нове, постхладноратовске гвоздене завесе између Русије и Европе. Бивше државе Совјетског Савеза и бивше чланице Варшавског пакта, сада чланице НАТО пакта – јер је у сенци империје најудобније – у томе имају прворазредну улогу:[20] баш како је предвидео Збигњев Бжежински у књизи *Велика шаховска табла*.[21] Није зато ни мало изненађујуће сазнање да сачињен од лобија америчких војних јастребова и лобија источноевропских националиста, „лоби групе CEE (Источна и централна Европа) у ствари је главна карта у игри америчких русофоба" (Mettan 2015: 281).

После свега, потпуно је јасно зашто славистика није могла имати никакво место у *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*: незамислива без филологије и русистике, славистика за концепт симболичке изградње Источно-средње Европе представља непремостиву препреку. Регион Источно-средње Европе могућ је једино ако се словенске културе одвоје од руске, али и симболички лише свог словенства и удаље једна од друге, те њихове међусобне језичко-културно-тради-

[18] "Reintegrating the Ottoman heritage into the region's present national cultures is as important as the admission of Turkey to the European Union" (Neubauer and Cornis-Pope 2010: 4).

[19] „Универзитетски професори, историчари и политиколози играју кључну улогу у стварању антируске митологије, због угледа који имају у ланцу производњења знања, али и захваљујући њиховим сопственим доприносима, наравно. Они су творци метадискурса који тече у медијима у виду посебних наратива" (Mettan 2015: 342).

[20] „Интелигенција нових независних земаља, Пољске, балтичких земаља а посебно Чешке, имала је интереса да оптужи Москву за све грехове, при чему је заборављала да су ове земље такође биле комунистичке и да су њима управљали национални комунисти. Тако смо на делу могли видети суптилну сегрегацију: најмрачнији злочини и аспекти комунизма приписани су Русима, док су други народи задобили повољан статус сиротих жртава и тако се ослободили одговорности" (Mettan 2015: 235). Штавише, „та злонамерност нових централноевропских и балтичких режима према Русији увек је имала за циљ да истакне своје европејство, а самим тим и свој легитимитет у Европској унији и НАТО-у, док су Русији одузете све ингеренције у бављењу националним стварима" (Mettan 2015: 353).

[21] У тој чувеној и веома цитираној књизи, Бжежински је закључио да „централни геостратешки циљ Америке у Европи може се врло једноставно сажети: циљ је да се консолидује преко правог трансатлантског партнерства амерички мостобран на евроазијском континенту тако да увећана Европа може да постане далеко снажнија одскочна даска за проширење међународног демократског и кооперативног поретка на Евроазију" (Brzezinski 1997: 84). На мапи потписаној легендом „После 2010: Критично језгро Европске сигурности" (Brzezinski 1997: 83) као амерички мостобран и одскочна даска за Евроазију заокружен је простор који обухвата Француску, Немачку, Пољску и – Украјину.

цијске везе обесмисле, у најбољем случају занемаре, док се истовремено, бројним манипулативним техникама, приближавају културама са којима су биле вековима у сукобу: мађарској, пре свега.[22] Јасно је да онда блискост књижевних култура више неће на било који начин бити одређена кретањима која се из прошлости кроз различите променљивости односа појављују у садашњости као задатак за неизвесну будућност, него политичким налозима садашњице усмереним ка идеалној будућности јединственог региона у Европској унији, пројектованој као паневропска заједница под окриљем *Pax Americana*. Ово је одличан пример савременог *секуларног хилијазма* и начина на који он себи прилагођава представу о прошлости, али и потврда Метановог закључка да је „негативни дискурс о руској другости конститутиван за никад недовршени западни идентитет. Европа, подељена и у кризи, потребује руског непријатеља како би остварила своје јединство" (Mettan 2015: 15). *History of the Literary Cultures of East-Central Europe* један је од начина на који се та потреба задовољава: између осталог, занемаривањем славистике.

Литература

Екмечић М. „Сусрет цивилизација и српски однос према Европи." *Огледи из историје*. Београд: Службени лист СРЈ, 1999: стр. 285–334.

Крестић В. *Срби у Угарској*: *1790–1918*. Нови Сад: Матица српска, 2013.

Николић Н. *Проблеми савремене књижевне историје: Критичка пролегомена за обнову националних књижевности и њихових историја*. Нови Сад: Академска књига, 2015.

*

Anderson, B. *Nacija: zamišljena zajednica* (*Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*). Prevele N. Čengić i N. Pavlović, predgovor i stručna redaktura S. Mežnarić. Beograd: Plato, 1998.

Brzezinski Z. *Velika šahovska tabla* (*The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*). Preveli s engleskog S. Divjak i R. Kalik. Podgorica – Banja Luka: CID–Romanov, 2001.

Cabo Aseguinolaza F., Abuín Gonzalez A., Dominguéz C. (eds.). *A Comparative History of Literatures in the Iberian Peninsula*. Volume I (A Comparative History of

[22] Рецимо, мађарски политичар Јозеф Етвеш [Joseph Eötvös], који је баштинио расистичке идеје Артура де Гобиноа [Arthur de Gobineau] и „развио тезу да је мађарски народ настао спајањем супериорне мађарске расе са инфериорном словенском, које је хришћанска црква асимиловала кроз неколико векова заједничког живота" (Екмечић 1996: 308), био је аутор *Закона о равноправности народности* (1868) који су не-мађарски посланици (нарочито Срби и Румуни) жестоко нападали и, „како је изјавио Милетић, сматрали су га 'сатиром на равноправност народности'" (Крестић 2013: 289). Он је, међутим, приказан као посредничка фигура, а његов законодавни рад оцењен је као довољна основа за мирну коегзистенцију мађарских и не-мађарских нација у Угарској, упркос знању да је тим законом као једина политичка нација призната мађарска: "The act declared that the only 'political' nation of the country was the Hungarian and so limited minorities' rights to linguistic ones, but it could have served as a sufficient base for a peaceful coexistence of Magyar and non-Magyar nationalities in Hungary" (Gángó 2010: 524). О томе сам опширно писао у Николић 2015: 174 и д.

Literatures in European Languages, Vol. XXIV). Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2010.

Cornis-Pope M., Neubauer J. "General introduction." Cornis-Pope M., Neubauer J. (eds.). *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*, Volume I (A Comparative History of Literatures in European Languages, Vol. XIX – Vol. I in the subseries on Literary Cultures). Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004.: pp. 1–18.

Cornis-Pope M., Neubauer J. "Editors' Preface." Cornis-Pope M., Neubauer J. (eds.). *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*, Volume I (A Comparative History of Literatures in European Languages, Vol. XIX – Vol. I in the subseries on Literary Cultures). Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004a: pp. xi–xii.

Cornis-Pope M., Neubauer J. "Editors' Preface." Cornis-Pope M., Neubauer J. (eds.). *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*, Volume II (A Comparative History of Literatures in European Languages, Vol. XX – Vol. II in the subseries on Literary Cultures). Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2006.

Cornis-Pope M., Neubauer J. (eds.). *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*, Volume III: *The making and remaking of literary institutions* (A Comparative History of Literatures in European Languages, Vol. XXII – Vol. III in the subseries on Literary Cultures). Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2007.

Cornis-Pope M., Neubauer J. (eds.). *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*, Volume IV: *Types and stereotypes* (A Comparative History of Literatures in European Languages, Vol. XXV – Vol. IV in the subseries on Literary Cultures). Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2010.

Cornis-Pope M. et al. "East-Central European Literature after 1989." Cornis-Pope M., Neubauer J. (eds.). *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*, Volume IV: *Types and stereotypes* (A Comparative History of Literatures in European Languages, Vol. XXV – Vol. IV in the subseries on Literary Cultures). Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2010: pp. 561–629.

Dominguéz C., Abuín Gonzalez A., Sapega E. (eds.). *A Comparative History of Literatures in the Iberian Peninsula*, Volume II (A Comparative History of Literatures in European Languages, Vol. XXIX). Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2016.

Gángó G. "Joseph Eötvös." Cornis-Pope M., Neubauer J. (eds.). *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*, Volume IV: *Types and stereotypes* (A Comparative History of Literatures in European Languages, Vol. XXV – Vol. IV in the subseries on Literary Cultures). Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2010: pp. 521–526.

Higonnet M. R. "Comparative History of Literatures in European Languages." *A Comparative History of Literatures in the Iberian Peninsula*, Volume II (A Comparative

History of Literatures in European Languages, Vol. XXIX). Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2016: pp. ix−x.

Hutcheon L., Valdés M. J. (eds.) *Rethinking Literary History*: *A Dialogue on Theory*. Oxford University Press, 2002.

Mettan G. *Rusija–Zapad*: *hiljadu godina rata*: *Rusofobija od Karla Velikog do ukrajinske krize* (*Russie–Occident*: *une guerre de mille ans. La russophobie de Charlemagne à la crise ukrainienne*). Prevela s francuskog K. Bojanović. Novi Sad – Beograd: Akademska knjiga – Informatika, 2017.

Neubauer J., Cornis-Pope M. "General introduction." Cornis-Pope M., Neubauer J. (eds.). *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*, Volume IV: *Types and stereotypes* (A Comparative History of Literatures in European Languages, Vol. XXV – Vol. IV in the subseries on Literary Cultures). Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2010: pp. 1–9.

Perkins D. *Is Literary History Possible?* The Johns Hopkins University Press, 1993.

Smith A. D. *Nacionalni identitet* (*National Identity*). Preveo s engleskog S. Đorđević. Beograd: Biblioteka XX vek – Knjižara Krug, 2010.

Stonor Saunders F. *Хладни рат у култури: ЦИА у свету уметности и књижевности* (*Who Paid the Piper?*, 1999; *The Cultural Cold War. The CIA and the World of Arts and Letters*, 2000). Превод са енглеског Н. Мрђеновић. Београд: Досије студио, 2013.

Valdés M. J., Kadir D. *Literary Cultures of Latin America: A Comparative History* (Vol. I: *Configurations of Literary Culture*, Vol. II: *Institutional Modes and Cultural Modalities*, Vol. III: *Latin American Literary Culture: Subject to History*). Oxford University Press, 2004.

Ненад В. Николич

ПОНЯТИЕ ЛИТЕРАТУРЫ ВОСТОЧНО-ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПЫ И СЛАВИСТИКА

Р е з ю м е

В данной работе анализируется отсутствие славистического фона в недавней транснациональной концептуализации литературы Восточно-Центральной Европы в четырехтомной *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries* (Eds. M. Cornis-Pope and J. Neubauer, 2004–2010). Опубликованная как часть издания „A Comparative History of Literatures in European Languages" (CHLEL), она наметила дальнейшее направление развития компаративистских исследований, в котором наблюдается, кроме транснационального подхода, размывающего традиционные определения национальных литератур, еще одна важная черта – все большее удаление от понимания литературы как языкового искусства.

В ходе рассмотрения отсутствия славистического фона в *History of the Literary Cultures of East-Central Europe* – ожидаемого, так как славянских литератур в этом регионе больше всего, – в работе показано, что причиной этого является потребность в написании этой истории как символической базы интеграции стран региона в Европейский союз на основаниях отбрасывания традиционных представлений о национальных литературах и путем создания транснациональной истории литературных культур, которая будет морально-политически отвечать выбранной политико-идеологической позиции, опреде-

ленной идеями западного либерализма, глобального капитализма и Джорджа Сороса. По этой причине было необходимо рассматривать литературу прежде всего идеологически, игнорируя ее природу языкового искусства, то есть не принимая во внимание языковые особенности, а также отбрасывая и все категории традиционных литературно-исторических исследований. Поэтому славистика не могла иметь никакого места в *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*: непредставимая без филологии и русистики, славистика является непреодолимым препятствием для концепции символического строительства региона Восточно-Центральной Европы, который должен быть включен в Европейский союз (спроектирован в будущем как панъевропейское сообщество под покровительством *Pax Americana*). Регион Восточно-Центральной Европы возможен только, если славянские культуры отделятся от русской, а также символически лишатся своего славянства и удалятся одна от другой, и их взаимные языковые и культурные традиционные связи обессмыслятся, в то время как одновременно многочисленными манипуляционными техниками они приблизятся к культурам, с которыми веками были в конфликте.

Ключевые слова: “A Comparative History of Literatures in European Languages”, Европейский союз, идеология, история литературы, литература Восточно-Центральной Европы, национальная литература, *Pax Americana*, понятие литературы, политика, славистика.

821.161.1.09(497.11)
821.163.41.09
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch22

Александар Н. ПЕТРОВ*
Универзитет у Питсбургу
Институт за књижевност и уметност у Београду

БЕОГРАД КАО КУЛТУРНИ ЦЕНТАР РУСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ И ОДНОСИ СРПСКЕ И РУСКЕ ЕМИГРАНТСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ 20. ВЕКА

Београд, поред Берлина, Париза, Прага, касније и Њујорка, био је значајан културни центар руске емиграције после Октобарске револуције. Руси, и представници интелигенције, осећали су се у њему као у својој другој домовини. Руски научни и књижевни живот био је веома активан, а руски научници и професори универзтета штампали су своје радове и на српском језику. Научницима и писцима млађе генерације, који су стекли образовање у Београду, или чак одбранили дкторске дисертације на Универзитету у Београду, пружале су се широке могућности за професионалну и стваралачку активност. Песници нису преводили само српску поезију на руски језик него и руску на српски, а поједини су писали стихове на српском као да им је матерњи језик. Захваљујући њима односи између српске и руске емигрантске књижевности достигли су високи ниво. Песници су и с одушевљењем писали о земљи и народу који их је дочекао раширених руку. Стихови Ј. Таубер о љубави према Београду претходе стиховима u „Ламента над Београдом" Црњанског. О срдачном односу према српском народу сведоче и писма руских значајних емигрантских стваралаца А. Белићу у вези с првим и јединим конгресом руских емигрантских писаца и новинара који је одржан у Београду 1928. године. Конгрес је према оцени свих учесника био изузетан културни и политички догађај. Захваљујући београдској издавачкој комисији, која је основана као реултата конгреса, објављен је био, као прво издање и у оригиналу, велики број књига руских писаца првога реда. И истакнутим руским писцима у Европи, а који су посећивали Београд, пружана је и материјална помоћ. Београд су и после конгреса наставили да посећују истакнути емигрантски писци из Европе. Игор Северјанин је о свом путовању по Југославији написао књигу *Адриатика*. У књизи сонета *Медаљони*, о великим руским и светским писцима и композиторима, налази се и сонет – „Дучић". Руски песник добро је познавао Дучићеву поезију и изгледа је преводио његове песме. Својеврсни културни феномен је представљао часопис *Руски архив* (1928–1937). У часопису су, мада је објављиван у Београду на српском језику, сарађивала и велика књижевна и уметничка имена (М. Цветајева, Н. Гончарова, А Ремизов, Е. Замјтин). Али је његов утицај остао ограничен због, за српску средину тог времена, противречних политичких ставова његових уредника.

Кључне речи: Руска емиграција, руски емигрантски писци и научници, руска емигрантска књижевност, Америка, „руски Берлин", „руски Београд", „Руска Француска", Београд Ј. Таубер и М. Црњанског, И. Северјанин и Дучић, Конгрес руских писаца у Београду, писма руских писаца А. Белићу, комисија за издавачку делатност, *Руски архив*.

* sashapt@hotmail.com

Мада се ни по броју становника, а поготово по цивилизацијском нивоу, Србија није могла упоредити са, на пример, Немачком или Француском, улога руске дијаспоре свуда у свету, па и у Србији и на Балкану уопште, била је у основи иста. С једне стране, „сохранение и развитие русской культуры в изгнании представляло собой еще одну из духовных связей беженцев с покинутой родиной (Йованович 2005: 326). А, с друге стране, „русские люди активно участвовали в научной и художественной жизни, были преподавателями, организаторами культурной жизни, выдающимся художниками, скульпторами и зодчими, как в рамках русских культурных организаций, так и в научных организациях страны, в которой они проживали (Исто: 326–327).

У Србији, посебно у Београду, нарочито је био значајан допринос руске емиграције у развоју балета и опере, али и у архитектури и низу друштвених/хуманистичких (право, историја, богословија, наука о књижевности, лингвистика) и природних наука (математика, механика и машинство, агрономија, шумарство, зоологија, геодезија, хидрологија, медицина, биологија, хемија). Преко 70 професора је радило само на Универзитету у Београду, а 11 су постали чланови Српске академије наука и уметности (Йованович 2005: 332–333).

Руски професори и научници брзо су научили српски језик и затим почели да се баве темама не само везаним за Русију, Европу и свет него и, на пример, за историју српског права и средњовековне српске државе и тој области блиске византологије. Штавише, резултате својих истраживања могли су да објављују у периодици, зборницима и ауторским књигама.

Сјај имена неких од тих научника не само да није потамнео после напуштања Русије него је наставио да светли и после доласка у Србију (П. Б. Струве, С. М. Куљбакин, Ф. В. Тарановски, Е. В. Спекторски, С. В. Тројицки и други).

Поједини професори су каријере започете или настављене у Србији с не мањим или још с већим успехом продужили касније у другим државама.

Алексеј Васиљевич Соловјев (1892–1971), правник, историчар, византолог, слависта и полиглота, стигао је у Србију као тридесетогодишњи приватни доцент универзитета из Ростова на Дону, да би четврт века на Београдском универзитету предавао историју словенског права, објављивао књиге и студије, а кратко време после Другог светског рата био и професор универзитета у Сарајеву. После политичког судског процеса крајем четрдесетих година, када је био лажно оптужен, напустио је Југославију и своју професорску и изузетну научну каријеру завршио у Женеви.

Георгиј Александрович Острогорски, мада рођен у 20. веку (1902–1976), у Србију је стигао такође у тридесетим годинама, као доктор наука и универзитетски професор, али је у Београду написао готово сва своја светски позната дела и остао је у Београду до краја живота.

За разлику од Соловјова и Острогорског, Иља Николајевич Голенишчев-Кутузов (1904–1969) и Кирил Фјодорович Тарановски (1911–1993) матурирали су и дипломирали у Београду и у југословенској престоници започели своју књижевну и научну делатност. И један и други су затим докторирали на Универзитету у Београду, били активни у београдским руским књижевним кружоцима, објављивали текстове о српској, француској (Голенишчев-Кутузов) и руској књижевности и српском стиху (Тарановски).

Остоја Ђурић је у докторској дисертацији, касније објављеној у одличној књизи *Руска литерарна Србија 1920–1941. (Писци, кружоци и издања.* Београд, 1990), указао на блискост ова два значајна представника руске кретативне ителигенције.

> „И једног и другог је подједнако привлачила литература, и један и други је припадао новом поколењу руских интелектуалаца, стасалом у страној земљи и свесном да се само у њој морају тражити ослонци за лична полазишта. Обојица су се слично колебали између књижевности и науке (филологије и универзитетске катедре)" (Ђурић 1990: 102–103).

Голенишчев-Кутузов у Паризу је сретао симболистичког песника Вјачеслава Иванова, који му је био и песнички узор. У Југославији је, поред низа других радова, објавио књигу *Из нове руске књижевности* 1937. године. Од средине педесетих година наставио је научну каријеру у Совјетском Савезу и у Москви је, поред других радова, нарочито о француској књижевности, штампао књигу *Эпос сербского народа* 1963. године.

А за Кирила Фјодоровича Тарановског др Ђурић чак тврди да се „млађи Тарановски" природније осећао „у српској неголи руској средини" (Ђурић 1990: 103). Тако је поред превода југословенске лирике на руски језик, изашла рано његова књига руске поезије на српском језику (*Из руске лирике*, 1927). Руски песници трудили су се и да у српској периодици што више објављују преводе својих књижевних дела. Многе руске ствараоце као да је српски језик „опијао", а Тарановски је већ као младић од 20 година, после књиге *Из руске лирике*, на српски језик превео књигу песама Јесењина (*Из Јесењинове лирике*, 1931), затим убрзо постао вероватно најбољи преводилац руских драма на српски језик (његови преводи су често коришћени у позоришним представама), дружио се са српским писцима и чак писао и песме на српском (књига *Златна мрежа*, 1929). Занимљиво је да је Тарановски, који је учествовао „на приредбама младих српских песника на Новом универзиту (Студентски трг број 3)" и на другим местима, не само у Београду, свој први текст на руском језику, „Русская литература после революции" објавио у три наставка тек 1936. године (Ђурић 1990: 105).

Тарановски је у Прагу тридесетих година срео Романа Јакобсона, без чијег утицаја, као и других чланова Прашког лингвистичког круга, не би већ у својој дисертацији о руском дводелним ритмовима, одбрањеној у Београду 1941, створио дело непролазне вредности из области модерне поетике. Он је и ту своју изванредну књигу *Русские двухсложные размеры. Статьи о стихе* (Москва, 2010) објавио прво на српском у Београду (*Руски дводелни ритмови* 1953).

После доласка у Америку 1958. Кирил Тарановски је и као професор Харвардског универитета не само задржао југословенски пасош него је и често посећивао Београд. И своју чувену књигу о Мандељштаму, писану на енглеском (*Essays on Mandel'štam*, Cambridge, MA, Harvard U. Press, 1976) превео је сам на српски језик (*Књига о Мандељштаму*, Београд 1982).

Др Ђурић је довољно простора посветио и Јелени Лоеонидовној Таубер (1903–1987), ћерци универзитетског професора права у Харкову, а касније и у Београду. Таубер је стигла је у Србију 1920. године као седамнаестогодишња девојка, а у Србији је завршила последња два разреда Харковског института у Србији (Нови Бечеј), у чијем се саставу налазио тада најпознатији руски институт за девојке племићког по-

рекла Смољни. И она је била активна у руском књижевном животу у Србији, један је од преводилаца књиге *Антология новой югославянской лирики* (Београд 1933), ауторка пет књига песама, од којих је само прва изашла у Београду (*Одиночество*, 1935). Таубер је 1935. напустила Југославију, наставила да живи у Француској, а после Другог светског рата објавила је четири књиге и активно објављивала у руској емигрантској периодици. Овде истичемо њену песму „Белград", написану пре одласка песникиње у Француску:

Сергею Т.

„Ты возникаешь с крепостью старинной,
В кольце двух рек спокойных и больших,
Чуть озарен закатом апелсинным,
Меж улочек восточных и кривых.

Ухабами ныряет мостовая,
В кофейнях песни горькие поют,
Едва ползут ленивые трамваи,
Газельи тени девушек снуют.

Гостеприимства город и обилья,
Вдаль уходящих черепичных крыш,
Ты дорог мне, как молодости крылья,
В час гибели ты в сердце постучишь" (Таубер : 2002: 150).

Да би се у потпуности разумео значај ових стихова, нарочито последње строфе, требало би их сагледати у ширем контексту емиграције у руској култури и књижевности.

Изгнанство је и пре 20. века било својствено руској култури јер су, по тачном запажању Пола Таборија „exile and literature, Siberia and independent thought inextricably linked in Russian history" (Tabori 1972: 124).

Али Октобарска револуција 1917. и грађански рат крајем те деценије проузроковали су изгнанство битно различито од свих дотадашњих. Око 2.000.000 грађана напустило је своју државу, а и многи од оних који су остали осећали су се као изгнаници у сопственој земљи.

Двадесетвековно изгнаничко осећање изванредно је представљено стиховима Ане Ахматове: „Кто в Ташкенте, кто в Нью-Йорке / И изгнания воздух горький, / Как отравленное вино" (Ахматова 1976: 377).

Те стихове написала је песникиња која није напустила Русију, а укус отрованог вина морала је, ипак, да осети у својој домовини.

Виктор Шкловски је назвао „отровним" изгнанички хлеб, мада му је био насушан само за време кратког егзила у Берлину од априла 1922. до септембра 1923 („Но хлеб который я ел был отравлен", Шкловский 1990: 190). А по повратку у домовину, у чланку „Смрт 'Руске Европе'" («Гибель „Русской Европы"» 1924), Виктор Борисович је тврдио, вероватно под притиском и унутрашње цензуре, да без обзира на велики број издавачких кућа и објављених књига, а и упркос томе што

је и у емиграцији био међу веома читаним писцима, „русская наука, литература, театр, за русским рубежом не живут" (Исто).

Живела је, наравно, руска наука и уметност и ван граница Русије, мада су многи руски писци и уметници у великим европским градовима, као у Берлину и Паризу, на пример, такође осећали да удишу тај „горки ваздух изгнанства". Зато и Шошана Дитц, када пише о руској емигрантској интелигенцији у Берлину двадесетих година 20. века, у наслову цитира Ахматову (Shoshanah Dietz: „The Bitter Air of Exile: Russian Êmigrès and the Berlin Expirience", 1992), а у тексту наводи стихове Ходасевича и Цветајеве.

„Дождь убаюкивает боль" (Цветаева: „Берлину")

„И проникая в жизнь чужую,
Вдруг с отвращеньем узнаю
Отрубленную, неживую,
Ночную голову мою" (Ходасевич: „Берлин").

„Both Marina Tsvetaeva and Vladislav Khodasevich write about their Russian past, but the alienation and loss of self caused by the èmigrè experience, was revealed particularly in their poetry" (Dietz 1992: 44).

А Димитриј Сергејевич Мерешковски је „Руску Француску" („Руссофранцию") у писму Александру Белићу описао као земљу „непријатеља, или још горе, ни непријатеља ни пријатеља" („врагов, или хуже, ни друзей ни врагов" – в. Мрджа 2012: 95)

Када је реч о Западу, руски писци у егзилу вероватно су се једино у Америци осећали као у њима блиској средини. И то је разумљиво. Прихватљиво је тврђење Пола Таборија да се Америка може сматрати „the classic, the most outstanding example of the cretaive exiles and 'the large-scale collective immigrations' contribution" (Tabori 1972: 155). Тачна је оцена и Едварда Саида о доприносу емиграната западној култури, а посебно Америци:

„Modern Western culture is in large part the work of exiles, émigrés, refugees. In the United States, academic, intellectual and aesthetic thought is what it is today because of refugees from fascism, communism, and other regimes given to the oppression and expulsion of dissidents" (Said 2000: 173–174).

Руски писци су се, и пре него што су због различитих разлога почели да стижу у Америку, нарочито уочи Другог светског рата и после његовог завршетка, и у словенским земљама, Бугарској, Чехословачкој и Југославији, посебно у Србији, осећали чак као у својој „другој домовини".

Зато је Мерешковски у поменутом писму Белићу, а о томе сведоче и писма других руских писаца Белићу крајем двадесетих и тридесетих година, називао Југославију „земљом правих пријатеља". Ево и целе те реченице Мерешковког, упућене Белићу после учешћа на Конгресу руских писаца у Београду 1928. године: „дня не проходит, что бы не вспоминал, здесь в земле врагов, или хуже, ни друзей ни врагов, в Руссофранции, землю настоящих друзей" (Мрджа 2012: 95–96)

Ипак, нису били ретки ни они који су двадесетих и тридесетих година напуштали словенске земље и тражили уточиште у Западној Европи. Али је знатан број остао и у тим словенским земљама све до Другог светског рата, а немали број ис-

такнутих интелектуалаца и после доласка комуниста на власт у другој половини четрдесетих година.

Мада је и Јелена Таубер напустила Југославију пре Другог светског рата, у њеној песми „Београд" сасвим су супротна осећања у вези с Београдом него у цитираним стиховима Марине Цветајеве и Вадислава Ходасевича о Берлину. Јелена Таубер својим стиховима чак претходи неким битним стиховима једне од најбољих поема новије српске поезије, *Ламенту над Београдом*, коју је у изгнанству, у Енглеској, 1956. године написао Милош Црњански. Као Таубер, и српски песник слути да ће му у његовом последњем часу Београд пружити утеху:

„I kad dođe čas, da mi srce stiša,
Tvoj će bagrem pasti na me kao kiša" (Crnjanski 2010: 23)

„A kad umorno srce moje ućuti, da spi,
uzglavlje meko ćeš mi, u snu, biti Ti" (Исто: 25).

Литература о „руском Берлину" је, наравно, далеко већа, него о „руском Београду", јер је и знатно већи број руских писаца дуже или краће боравио и стварао у немачкој престоници двадесетих година и до појаве нацизма. Њихова имена су позната широм света (поред поменутих Цветајеве и Ходасевича, и Набокова, на пример) за разлику од већине руских писаца који су своју емигрантску судбину везали за Београд. А вреди упознати и њихова дела.

Београд се, чак и у односу на све друге европске градове, истакао, ипак, као организатор првог и јединог конгреса писаца руске дијаспоре. Конгрес је био одржан у Београду 1928. године, захваљујући подршци краља Александра, Српске православне цркве, професора Александра Белића, тада председника Српске академије наука и уметности, београдских власти и медија. На том изузетном скупу учествовали су многи познати руски емигрантски писци. Бобан Ћурић у својој књизи *Из жизни русского Белграда* наводи како су се на позив за учешће одазвала два истакнута руска писца, Мерешковски и Куприн.

„Я хорошо понимаю значение съезда не только для нас русских литераторов, но и для самого русского вопроса, а также значение благородного, бескорыстного отношения к нему сербского народа, единственного народа в Европе, для кого судьба Великой России, ее падение и возрождение – не пустые слова."

„От всего сердца приветствую прекрасную идею объединения всех писателей и защиты их прав и свобод. Я очень рад, что начинание пришло из страны, в которой всегда так сердечно относились к интересам эмигрантов и русскому искусству" (Чурич 2015: 52–53).

Изванредно је ово признање истакнутих руских емигрантских писаца српском народу. А сличан однос према српскм народу присутан је у писмима А. Белићу и других руских емигрантских писаца (в. *От чужих к своим*, 2016).

На конгресу су разматране разне идеје о будућим активностима руског књижевног расејања након овога скупа, а о некима од њих сазнајемо из писама која је професору Белићу након одржаног конгреса писао Ваилије Немирович Данченко (који је Србију посетио још 1876. за време српско-турског рата. Ћурић: 58). Данченко је писао да је конгрес био не само велики догађај („событие) него и „лозунг".

«Лозунга великого единения для всего Российского беженства, расколовшегося на партии и поэтому до этого события бессильного в своей борьбе с большевизмом. Уже теперь здесь я вижу как этот пример подействовал на наших товарищей (не в большевистском смысле). Намечиваются пути к общим соглашениям, союзам, взаимному уважению, пакту, в котором быть может в ближайшем будущем родится одна партия, единая за Россию, за ее воскрешение. И в этом лозунге всем нам – заслуга Ваша» (Данченко 2013: 532).

А да тај огроман по значају конгрес не био постао неплодан, Данченко је настојао да се оствари Белићева идеја о издавању јединствене руске новине „для всего рассеянного русского беженства и для всего славянства, центром которого является теперь Белград" (Исто: 533).

Ова идеја о уједињавајућој руској новини, која би била објављивана баш у Београду, није ипак заживела упркос великим очекивањима руских писаца (в. Данченко 2016: 58). Други важан предлог био је да се у Београду оснује Руско-југословенска издавачка комисија. И о том амбициозном подухвату Данченко је писао Белићу, предлажући да се на руском и на српскм језику издају дела савремених руских писаца, као и дела српских писаца на два језика, затим да се прештампавају дела руских класика, јер је „в России русская дореволюционная литература почти истреблена" (Данченко 2013: 534). Данченко је чак предлагао да се у Београду издају и руски школски уџбеници и руска дечја литература.

Нису могле, наравно, у Београду да се издају књиге према програму како га је руски писац замишљао, али је учињено много, како може да се закључи према кратком наводу из књиге *Русские в Югославии* А. В. Мајевског.

«Издательская Комиссия, на средства югославского правительства, выпустила больше 50 книг выдающихся русских писателей: Бунина, Шмелева, Мережковского, Гиппиус, Зайцева, Чирикова, Куприна, Немировича-Данченко, Амфитеатрова и других. Неофициально, по замыслу короля Александра, целью этой Комиссии – была помощь нуждающимся русским писателям» (Маевский 1966: 22).

Све су те књиге излазиле на руском језику и то као прва издања.

Дакле, српска страна (само формално југословенска) помагала је и руским писцима који су живели не само у Србији него и у другим европским државама, знатно богатијим од Србије и Југославије. И помоћ најистакнутијим руским писцима није се састојала само у хонорарима за књиге него и у пружању редовне месечне помоћи, довољне за подмирење оних основних потреба.

И о тој помоћи налазимо податке у писмима која је Данченко упућивао Белићу.

« Глубокоуважаемый Александр Иванович.

Не нахожу слов благодарить Вас за заботу о назначении мне пенсии. Она будет как раз во время, потому что средства мои совсем истощены, хотя не думаю, что бы я пользовался ею долго» (Данченко 2015: 538).

«Еще раз не откажите Александр Иванович напомнить хоть по телефону кому следует в Вашем солнечном Белграде о злополучном пенсионере. Во сне я часто посещаю эту Дунайскую красавицу и еще вчера заснул и причудилось мне, что я стою перед усыпальницей незабвенного, великого Александра I, которого мы когда то мечтали видеть на троне воскресшей Российской Империи.. И как могли – легкомысленные союзники не уберечь такую, так необходимую и им и всем нам творческую силу! Горько думать об этом!

Искренно преданный Вам и благодарный

Вас. Немирович Данченко» (Исто: 540).

Руски писци су долазили у Југославију и да држе књижевне вечери и предавања, а и то је био начин да им се укаже материјална помоћ. Један од њих је био је и Игор Северјанин, до Првог светког рата познат као „егофутуриста". Северјанин је у емиграцији (остао је да живи у независној Естонији) одржавао блиску везу с руским емигрантским круговима у Београду, који су га и материјално помагали, звали у посету и омогућивали му да и у Београду објављује песме, у којима је исказивао и љубав према блиском српском народу.

У књизи с јадранским насловом (*Адриатика*), коју је објавио 1932. године у Естонији, Северјанин је описао у стиховима утиске о својим обиласцима разних крајева Југославије. И у насловима песама налазе се већ југословенска имена као што су Дрина, Неретва, Јадран, Дубровник, Пераст, Ловћен, Калемегдан.

А у књизи медаљона (*Медальоны*, Београд 1934), која садржи сто сонета о великим руским и светским песницима, писцима и композиторима, један је посвећен српском песнику чију је поезију Северјанин очигледно добро познавао, изгледа и преводио, а у неким „јадранским" сонетиа био донекле и под његовим утицајем – „Дучић".

„Любовь к тебе была б тебе тюрьмой:
Лишь в безграничном женщины – граница».
Как тут любить? И вот Дубровник снится,
Возникший за вспененною кормой.

Ах, этой жизни скучен ход прямой,
И так желанна сердцу небылица:
Пусть зазвучит оркестр, века немой,
Минувшим пусть заполнится страница.

«Земная дева ближе к небесам,
Чем к сердцу человеческому», – сам
Он говорит, и в истине той – рана.

Как тут любить? А если нет любви,
Сверкни, мечта, и в строфах оживи
Всю царственность республики Ядрана" (Сверянин: 1934).

Северјанин, мада није живео у Југославији, вероватно је познавао српски језик довољно добро да је могао да чита Дучићеву поезију и у оригиналу.

А ваљда нигде као у Србији руска емиграција није имала такав однос према језику државе у којој се населила. За разлику од француског или немачког језика, које су многи руски интелектуалци одлично говорили, српски језик раније нису знали, а ипак су језику једног малог словенског народа посветили изузетну пажњу. Руска дијаспора у Србији као да је знањем српског језика желела да узврати на оно велико гостопримство српског народа и да српски народ, преко српског језика, што боље и више упозна с Русијом и руском културом. Ваздух Србије за њих није био као „отровано вино", него као вино настало од грожђа руских винограда.

У том погледу један је пример готово без преседана у европском и светском контексту: руски часопис у Београду и на српском језику *Руски архив.* Обиман часопис (између 160 и 200 страна формата Б4) за „политику, културу и привреду" Русије, излазио је од 1928. до 1937. године, а објављена су укупно 42 броја.

На идеолошком и културном плану издавач часописа *Земгор*, у писму југословенским властима (1924) Тодора Махина, касније једног од уредника *Руског архива*, представљен је као заступник демократије којој су подједнако туђи идеологија и пракса апсолутизма у царској Русији, следбеници те идеологије у руској емиграцији и режим комунистичке диктатуре. Парадокс је у томе што је часопис својим програмом у буржоаској и монархистичкој Југославији нудио социјалистичку алтернативу бољшевичкој Русији. Смисао часописне мисије био је, вероватно, да се циљани адресати, нарочито они левичарски настројени, одврате од стаљинистичке варијанте оновремене совјетске власти. А најзанимљивији адресати могли су да буду привучени не класичним, него модерним и авангардним вредностима оновремене руске уметности, нарочито књижевности. Такав часопис социјалдемократске усмерености није ипак био субверзиван према оновременом југословенском режиму, али га је комунистичка левица морала сматрати непријатељским.

Уредници су сматрали да је било погрешно идентификовати Русију с њеном владом и режимом, јер се тиме у први у план истицало политичко питање, а сасвим скривали Русија и њен народ. Задатак часописа био је да се лицем окрене према Русији и да прикаже целовиту и праву Русију. Часопис се разликовао од других руских емигрантских часописа и по томе што је био упућен првенствено на страног читаоца, у првом реду југословенског, па је зато излазио на српско-хрватском језику. Око часописа је био окупљен знатан број прворазредних интелектуалаца, научника, стручњака за разне области, писаца, уметника и новинара, од којих је мањи број живео у Србији и Југославији, док су остали дописе у Београд слали из Прага, Париза и других европских градова. Међу сталним сарадницима истицали су се: М. Слоним, чланцима о руским савременим писцима, Е. Стаљински текстовима о бољшевизму, др Н**.** Мелникова-Папушкова расправама о култури, затим познати руски писци и уметници из емиграције М. Цветајева А. Ремизов, Ј. Замјатин, Н. Гончарова, али и писци изванредних рубрика за преглед руских књига и часописа (Б. Аратов, што је био Слонимов псеудоним, С. Постников, др А. Јелачић и други). На политичком плану часопис је био привржен идеологији левог крила социјалиста револуционара, а на књижевном и уметничком подржавао је авангардну и модерну уметност у Русији, по чему се такође разликовао од већине руских емигрантских часописа (од париског *Савременные записки*, на пример), а и у том погледу био је близак прашком часопису *Воля России*.

Колико је уредницима било стало да оствари своју замисао о међусобном упознавању руске дијаспоре и српског народа, показује и објављивање књига. Тако су они зборник о Југославији (*Югославия*, 1930), који су писали југословенски научници, објавили на руском језику, а књигу текстова о руским писцима Марка Слонима на српском (*Портрети савремених српских писаца*, 1931). Слонимова књига је затим угледала свет ван Србије на руском (*Портреты советских писателей*, Париж, 1933).

Жанровски разнородни прилози које часопис садржи превазилазе по вредности циљеве ондашње часописне мисије. *Руски архив*, због језика на којем је објављиван, припада и српском културном наслеђу, али и много ширем, нарочито руском (в. Петров 2015).

Професор Филолошког факултета Московског државног универзитета Ломоносов, Ала Шешкин, оценила је да је *Руски архив* „был одним из важнейших печатных органов в русском зарубежье” (Шешкин 2017: 328).

Али је утицај *Руског архива* остао ограничен због противречних политичких ставова његових уредника. И то не само за српске књижевне кругове различитих књижевних и идеолошких опредељења тог времена.

Руски писци-изгнаници из Србије остали су углавном без српских следбеника. Научници сигурно нису. Један од њих, Кирил Тарановски, оставио је дубок траг. А следили су тај траг и професори на катедри за руску књижевност и језик, нарочито Миливоје Јовановић и Корнелија Ићин. Трудио се да иде стазом свог професора и старијег пријатеља и писац ових редова.

Литература

Ахматова А. А. „Поэма без героя.” *Стихотворения и поэмы*. Москва, 1976.

Ђурић О. *Руска литерарна Србија. 1921–1941 (писци, кружоци и издања)*. Београд, 1990.

Ђурић О. *Антология поэзии русского Белграда*. Београд: Zepter Book World, 2002.

Йованович М. *Русская эмиграция на БАЛКАНАХ 1920–1940*. Москва, 2005.

Маевский В. А. *Русские в Югославии*: *Взаимоотношения России и Сербии*. Т. II. Нью-Йорк, 1966.

Мрджа И. *Письма Д. С. Мережсковского Александру Беличу. Писма Д.С. Мережсковского*. Нью Јорк: Новый журнал, 2012.

Мрджа И. „Переписка Василия Немирович-Данченко с Александром Беличем.” *Русское зарубежье и славянский мир*. Белград, 2013.

Мрђа И. *Преписка Александра Белића са руским књижевницима-емигрантима (Мерешковским*, *Вас. Немировић-Данченком*, *Буњином и Баљмонтом)*. Рукопис мастер рада. Београд, 2012.

От чужих к своим. Письма выдающихся представителей русской интеллигенции начала XX века АЛЕКСАНДРУ БЕЛИЧУ. Белград, 2016.

Петров А. *Русский архив. Лицом к России в: Литературная Россия*. *Взгляд из Сербии*. Београд, 2015а: 187–212.

Петров А. „Руски архив – часопис мисије и парадокса.” *Руски архив*, *1928–1937. и култура руске емиграције у Краљевини СХС – Југославији*. Београд, 2015б: 15–28.

Северянин И. В. „Дучич.” *Медальоны*. Белград, 1934.

Чурич Б. *Из жизни русского Белграда*. Београд, 2015.

Шешкин, Алла Г., Петров А., *Литературная Россия*. *Взгляд из Сербии*. Белград, 2015. Stephanos, 2017, Москва, 6, http://stephanos.rh

Шкловский В. Б. *Гамбургский счет*. Москва, 1990.

*

Crnjanski M. „Lament nad Beogradom.” Kapor M. *Crnjanski Miloš. Lament nad Beogradom*. Beograd, 2010.

Dietz S. „The Bitter Air of Exile: Russian Èmigrès and the Berlin Experience.” Whitlark J., Aucock W. *The Literature of Emigration and Exile*, 1992.

Said E. *Reflections on Exile and Other Essays*. Cambridge, 2000.
Tabori P. *The Anatomy of Exile: A Semantic and Historical Study*. London, 1972.

Александр Н. Петров

БЕЛГРАД КАК ЦЕНТР КУЛЬТУРЫ РУССКОЙ ЭМИГРАЦИИ И ВЗАИМООТНОШЕНИЯ СЕРБСКОЙ И РУССКОЙ ЭМИГРАНТСКОЙ ЛИТЕРАТУР В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 20 ВЕКА

Р е з ю м е

Белград, вместе с Берлином, Парижем, Прагой, а позже и Нью-Йорком, был одним из значительных центров культуры русской эмиграции после Октябрьской революции и Гражданской войны. Русские, включая и представителей интеллигенции, чувствовали себя в Сербии, как на своей второй родине. Литературная и научная жизнь в „русском Белграде" была очень активной, а русские ученые, профессора Белградского университета печатали свои труды на русском и на сербском языках. Перед учеными и писателями младшего поколения русской диаспоры, получившими образование в Сербии, в том числе, защитившими докторские диссертации в Белградском университете, открывались широкие возможности профессиональной и творческой деятелности. Поэты переводили не только сербскую поэзию на русский язык, но и русскую на сербский, писали стихи на сербском как на родном языке. Благодаря их усилиям был достигнут высокий степень русско-сербских литературных отношений. Поэты с восхищением писали о принявшей их стране; Е. Таубер с любовью писала о Белграде, как до возвращения на родину о нем писал Црнянски. Об особо близком и сердечном отношении к Сербии и к сербскому народу свидетельствуют и письма, написанные выдающимися русскими писатели-эмигрантами А. Беличу, президенту Сербской академии науки и искусства и организатору Съезда русских писателей и журналистов за рубежом, проведенного в Белграде в 1928 г. Съезд, по оценке всех участников, стал исключительным культурным и политическим событием. Его положительным результатом явилось появление Белградской издательской комиссии, которая выпустила по-русски более пятидесяти книг выдающихся писателей: Бунина, Шмелева, Мережковского, Гиппиус, Зайцева, Куприна, Немировича-Данченко и других. Сербия оказывала помощь нуждающимся русским писателям в Европе. После съезда Белград посещали многие русские писатели, жившие в разных городах Европы. Игорь Северянин написал книгу стихов о путешествии по Югославии (*Адриатика*). В его сборнике *Медальоны* о русских и мировых поэтах, писателях и композиторах, напечатанном в Белграде, один из ста сонетов посвящен сербскому поэту – «Дучич». Своеобразный культурный феномен представляет собой «Русский архив» – журнал, освещавший политику, культуру и экономику России. Журнал выходил в Белграде с 1928 по 1937 г. в двухмесячных номерах на сербском языке и был «одним из важнейших печатных органов в русском зарубежье» (А. Шешкина). М. Цветаева, Н. Гончарова, А. Ремизов, Е. Замятин своим сотрудничеством оставили неизгладимый след в «Русском архиве». Но при этом журнал не раскрыл вполне свой потенциал из-за противоречивых для сербской среды того времени политических вглядов своих редакторов.

Ключеве слова: русская эмиграция, русские писатели-эмигранты и ученые-эмигранты, литература русского зарубежья, Америка, «русский Берлин», «русский Белград», «русская Франция», Белград Е. Таубер и М. Црнянского, И. Северянин и Дучич, Съезд русских писателей в Белграде, письма русских писателей А. Беличу, издательская комиссия, *Русский архив*.

821.163.41.09::821.161.1 Црњански, Милош
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch23

Предраг Ж. ПЕТРОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност са
јужнословенским књижевностима

МИЛОШ ЦРЊАНСКИ И РУСКА КЊИЖЕВНОСТ

У својим есејима и разговорима Црњански често помиње руске књижевнике, првенствено Гоголља, Тургењева, Толстоја и Достојевског. У раду се испитује колико су ови руски класици утицали на обликовање прозне поетике Милоша Црњанског, од његовог првог романа *Дневник о Чарнојевићу*, у којем постоје броје интертекстуалне везе са руском литературом, до *Романа о Лондону*, где се прати судбина руског емиграната у мегалополису модерне цивилизације. Везе са руском књижевношћу нису присутне само у романима Црњанског него и у његовим путописима, понајпре у *Љубави у Тоскани*, вероватно кључној књизи за разумевање суматраистичке поетике. Коначно, у неколико есеја насталих у првој половини тридесетих година прошлога века, Црњански ће писати о руској књижевности након Октобарске револуције.

Кључне речи: руска књижевност, роман, поетика, историја, суматраизам, интертекстуалност, аутобиографија.

Обиман и жанровски разноврстан опус Милоша Црњанског у знаку је интензивног дијалога са српском и европском културом и књижевном традицијом. Међу многобројним ауторима чији гласови проговарају у делима Црњанског, изузетно место имају руски књижевници. Сам аутор је у неколико наврата, поготову у познијим интервјуима у којим евоцира успомене на своје литерарне почетке, говорио о снажном утиску који су на њега оставили руски романописци. Тако у једној анкети из 1962. године, говорећи о односу према великанима светске књижевности, он истиче:

> „Уверен сам, међутим, да нећу погрешити, када је реч о роману, да поменем утицај руских романсијера. Имао сам тринаест година када сам, трипут узастопце, прочитао *Рат и мир*. Лежао сам болестан у шарлаху, али сам га читао, ноћу, и нису могли ту књигу из руку да ми отму. Тургењев је за мене највећи уметник писања романа. Његовог *Руђина* читао сам, и читам, увек поново.

* pedja611@yahoo.com

А *Дим* сматрам за један од мајсторски компонованих романа, а незабораван, по опису људи и утицају који идеје имају на људе.

У Првом светском рату, на фронту, носио сам у џепу записе Достојевског о робијашници у Сибиру. Да сам погинуо, с том бих књигом, на грудима, био издахнуо.

Руски романсијери су већи од свих других, далеко. Те књиге су морале оставити неког трага у мени." (Crnjanski 1992:41–42)

Ти трагови су присутни у целокупном делу Милоша Црњанског, у распону од *Дневника о Чарнојевићу* (1921) до *Романа о Лондону* (1971) и могу се пратити како на експлицитном тако и на иманентнопоетичком плану, у есејима и критикама као и у фикционалној прози и путописима.

Богате интертекстуалне везе са српским и европским књижевним наслеђем суштински одређују иманентну поетику првог романа Милоша Црњанског. Читав текст премрежен је реминисценцијама на бројне ауторе, од персијског песника Хафиса, потом Шекспира, Казанове, Бранка Радичевића, Флобера до филозофа Ничеа и Бергсона. У исти мах *Дневник о Чарнојевићу* наговестио је низ далекосежних књижевних момената који ће пратити готово свако од ауторових каснијих прозних остварења – од теме сеоба, духовне и историјске миграције, беззавичајности модерног човека, невидљивих и судбоносних веза између људи и појава у свету, чежње за даљинама и лутањем, затим поступака лиризаицаје прозе, удвајања приповедачевог гласа и самог романескног јунака те, коначно, питање мешања жанрова или својеврсне жанровске мимикрије. Могло би се зато рећи да *Дневник о Чарнојевићу* има улогу „матичне ћелије" у опусу овог великог писца, дело у коме се могу препознати неки од кључних поетичких принципа и из кога се генеришу све будуће опсесивне теме. Сам Црњански ће рећи да је *Роман о Лондону* „затварање једног круга" започетог пре тачно пола века појавом *Дневника о Чарнојевићу* у коме је отворена „проблематика миграције као егзистенцијалног човековог проблема" (Црњански 1992: 196–197). Уочљиво је присуство жанровских одређења у готово свим насловима књижевних дела Милоша Црњанског, што је посебно уочљиво у именовању његовог првог и последњег романа који чине почетак и крај једног поетичког круга, не само ауторског него важног и за судбину модернизма у српској књижевности.

Питање прожимања жанрова у прози Милоша Црњанског увек је повезано са односом према аутобиографском искуству – сопственом (од *Дневника о Чарнојевићу* насталог на основу ауторовог личног дневника који водио за време рата, затим мемоарски интониране *Итаке и коментара*, потом књиге *Код Хиперборејаца*, која садржи елементе путописа, романа и есеја, до *Романа о Лондону*) и туђем (мемоари Симеона Пишчевића као документарна основа за *Сеобе* и *Другу књигу Сеоба*). Интерес за аутобиографске прозне форме као и присуство личног животног искуства представља не само једну од кључних поетичких константи књижевног дела Милоша Црњанског, већ и знатног дела прозе у двадесетом веку. Како то поводом Пруста примећује Жерар Женет, модерни роман остварује „осмозу живота и дела у оба правца, пошто животно искуство непрестано храни писање, а ово је, опет, за њега средство, инструмент духовног искуства" (Ženet 1985: 234). О могућности да се у жанровском додиру романа и аутобиографског дискурса генерише облик „новог романа" Црњански 1920. пише у предговору за Ујевићев превод Флоберовог *Новембра*. Вероватно најпознатији исказ из тог текста је онај да су „мемоари увек били

најбољи део књижевности, особито кад нису дословце верни" (Црњански 1991: 257). Зато не изненађује што приповедач *Дневника о Чарнојевићу* често помиње различита аутобиографска дела од Казановиних *Мемоара* поменутог Флоберовог *Новембра*. Међу тим текстовима изузетно место имају и *Записи из мртвог дома* Фјодора Достојевског.

У тренутку док га полиција у Сегедину саслушава, главни јунак и приповедач *Дневника*, Петар Рајић, призива у свест једну књигу Достојевског: „После су ме тукли. О, ни то није болело. Био сам навикао да читам романе, па сам често мислио на Достојевскову Каторгу" (Црњански 1921: 6). Реч је о аутобиографски заснованом роману *Записи из мртвог дома* (1862) чији приповедач пролази кроз разна мучења у сибирском затвору (отуда каторга – затвор, робијашница). Међутим, поред ове асоцијативне везе, *Дневник* и *Записи* имају знатно суптилнији међусобни однос, који би могао да подсети на огледалско пресликавање. Као што се у првом роману Црњанског помиње књига Достојевског, тако се, обратно, у *Записима из мртвог дома* помиње одредница која суштински обликује утопијске просторе *Дневника о Чарнојевићу*. У једној сцени из седме главе *Записа*, „Нова познанства. Петров" приповедач Александар Петровић у разговору са робијашем Петровом помиње далеко, егзотично острво у јужним морима, исто оно којим је опседнут и Чарнојевић – Суматру. То је место на коме живи антиподи, људи који према народском уверењу иду наглавачке јер живе на супротној страни земљине лопте (Dostojevski 1983: 105). Поменули смо да је Црњански у више наврата помињао да је на фронту у Првом светском рату носио записе Достојевског о робијашници у Сибиру. „Да сам погинуо, са том књигом на грудима бих издахнуо." Трагови тог читања присутни су у његовом првом роману, али као део свести књижевног јунака Петра Рајића. Утопијске визије далеких и егзотичних простора честе су у експресионистичкој лирици након Првог светског рата. Међутим, оправдана је и претпоставка да је Црњански полинежанско острво Суматру одабрао као ескапистичку утопију инспирисан управо овим помињањем у роману Достојевског. Наиме, Црњански је своју поетику првобитни назвао етеризам, да би јој у време рада на свом првом роману дао име суматраизам. Ова сложена интертекстуална прожимања између два, по времену настанка удаљена, али по аутобиографској заснованости и приповедачком поступку блиска романа, директно реализују поетичка начела суматраизма о изненадним и неочекиваним везама. Рајићев доживљај стварности битно је одређен и посредован књигама које чита и које чине да текст *Дневника* буде отворена интертекстуална структура. „Све је у вези и све се слива", вели приповедач у *Писмима из Париза*, „парафразирајући" Чарнојевићеве исказе из романа: „Све што су чинили тврдио је да негде, далеко, на једном острву оставља траг" (Црњански 1921: 74).

Готово сви ликови у *Дневнику о Чарнојевићу* одређени су књигама које читају, па тако, док Петар Рајић чита Достојевског, његова супруга Маца, али и друге јунакиње, опседнута је романом *Сањин* руског аутора Михаила Арцибашева. Када се Рајић из рата враћа у своје банатско село, жене „би ме опет питале да ли сам читао 'Сањина', а ја бих се тргао кад би оне прошле поред мене. А оне би ме опет питале, да ли сам читао 'Сањина'; веселе и заборавне, оне су ми признавале сто малих тајни" (Црњански 1921: 25). Маца ужива у сладострашћу желећи да поред себе има мушкарца какав је јунак Арцибашевљевог романа. „Она се чудила мојој нехатности, миру и досади

и једнако ми давала савета како да чешљам косу, па ми је и сама чешљала. А ја сам, међутим, покушавао да је обухватим и гурао сам се са њом, док би ме она одгурнула и рекла: Ах, ти си гори од Сањина" (Црњански 1921: 26). Утицај Арцибашева видан је у српској књижевности почетком двадесетих година прошлога века, поготову у експресионистичкој прози Драгише Васића и Рада Драинца (В. о томе: Вучковић 2000: 51). У ставовима главног јунака у *Дневнику о Чарнојевићу* може препознати нешто од Сањиновог „нихилистичког морала", који „одриче сваку веру и смисао", о чему је поводом превода романа Арицибашева писала Исидора Секулић 1911. године (Секулић 1977: 349), а одређени трагови постоје и на плану Рајићевих еротских авантура. Ипак, разочарани повратник из рата у роману Црњанског свакако није заговорник слободне љубави као Сањин нити има његову виталистичку енергију. Рајић се повлачи из живота у утопијске визије, сећања и, коначно, у обликовање текстуалне стварности у дневнику који води. Сањин фигурира првенствено као мушки идеал Рајићеве супруге оспеднуте чулним задовољствима – сексом и храном.

Не изненађује што се у *Дневнику о Чарнојевићу*, роману у којем се тако наглашено потенцирају активности читања и писања, појављује и фигура једног пасионираног читаоца романа какав је Дон Кихот. Док се Рајићев суматраистички двојник Чарнојевић карта у некој собици препуној огледала, у сцени у којој се као на филму динамично смењују збивања и ликови, изненада се на вратима појављује Шаљапин: „На вратима се указа Шаљапин, на раги, сав крив у седлу, са грдном мотком у руци и са једним разбијеним лонцем на глави, зидови се тресли од песме његове" (Црњански 1921: 83–84). Реч је о познатом руском оперском певачу Фјодору Ивановичу Шаљапину (1873–1938), који се у европским метрополама пред Први светски рат прославио улогом Дон Кихота у истоименој опери Жила Маснеа. Занимљиво је, дакле, да се један руски уметник појављује у Рајићевом сну у улози славног романескног јунака о чему се приповеда у дневничким белешкама у књижевном делу жанровски одређеном као роман, што речито говори о деликатним односима између документарног и имагинарног, сна и јаве, личности и маске, дневника и романа.

Дневнику о Чарнојевићу свакако је један од најзначајнијих српских (анти)ратних романа. Рат је је ту виђен очима појединца и представљен кроз субјективу психолошку реакацију. Светскоисторијска пустош постала је садржај индивидуалне свести, епохални слом вредности предмет је спознаје и доживљаја усамљеног јунака. „Научили смо да пијемо живот дубље но икад откад свет постоји. Ништа нема смисла, све је пропало у ове три године", исписује Петар Рајић, „Страховито, уплашено, пажљиво ја гледам у њима живот и држим га рукама које дрхте, и гледам око себе шуме и путеве и небо" (Црњански 1921: 29). И у *Дневнику*, као и наредном роману Милоша Црњанског, у *Сеобама*, по први пут се у српској прози очитује онај процес о којем Жак Рансијер пише поводом Толстојевог приповедања у *Рату и миру*. Док научна историографија покушава да себе обликује трудећи се да створи појединачне фигуре као носиоце друштвеног закона и моћи, дотле књижевност „живи у процепу између разума колективне инертности и деловања појединаца који тврдоглаво сањају о бољем свету за себе и друге" (Ransijer 2008: 83). Роман успоставља истину о историји саткану од онога што сведоци или документи знају али и од онога што званичној историографији остаје непознато, од свесног деловања појединца и од несвесног закона који их повезује.

У покушају да књижевно представи положај појединца и народа на светскоисторијској позорници у романима *Сеобе* (1929) и *Друга књига Сеоба* (1962) Црњански ће се ослонити на поетичко искуство Толстојевог *Рата и мира*, од паралелно компонованог ратног и мирнодопског тока радње у првим до историозофског финала у другим *Сеобама*. „Најмање су оба романа историјска, иако се заснивају на мемоарима тога времена и архивској грађи", истиче Црњански у једном интервјуу 1964. године и наставља: „Историјски романи су застарели и застарела форма, а често испадају и травестије, Калигуле, Рима, Париза, Наполеона. У роману Толстоја *Рат и мир* најмање је важна историја" (Crnjanski 1992: 64). Уметничка визија прошлости, према Црњанском, заснива се на откривању универзалног и метафизичког смисла људске судбине у метежу историјских дешавања. Имајући у виду *Рат и мир* он истиче да је у својим романима желео да опише „страховиту збрку људског живота у оквиру једне веће заједнице, читавог једног народа. [...] Није мени било стало до костима, до евокације и описа прошлог, него до људске судбине у тој прошлости. А стално сам покушавао и да кажем да треба бити оптимист, у томе смислу, да је све у вези, на свету, у људском животу" (Crnjanski 1992: 46).

Управо до једне (не)очекиване књижевне везе са Толстојевим јунаком из романа *Ана Карењина* Црњанском је било посебно стало, али, нажалост, није успео да је реализује због дугог и тешког изгнанства проведеног у Лондону. Поред *Сеоба* и *Друге књиге Сеоба* Црњански је намеравао да на основу историографских извора напише још четири наставка и тако заокружи шестотомну романескну визију судбине српског национа на европској позорници у осамнаестом и деветнаестом веку. Трећи том требало је да се одвија у време Првог устанка и прати трагичну судбину двојице Срба из Аустрије који су се прикључили устаницима, четврта књига збивала би се револуционарне 1848. године а пета би као историјски оквир имала изгнанство кнеза Милоша и Михаила. Коначно, шести и завршни тома великих *Сеоба* приповедао би о повратку потомка породице Исаковић у Србију за време српско-турског рата 1876. „Исаковичи су се населили (у мом роману) у Русији, а своје насеље звали Рајевка. Отуда, пореклом, пуковник Рајевски се, у мом завршном роману, враћа у своју земљу са руским добровољцима и гине при нападу, после битке код Шуматовца. Имате ту личност код Толстоја" (Crnjanski 1992: 80). Дакле, у завршници своје романескне епопеје Црњански је планирао да се велики смисаони и историјски круг сеоба српског национа оконча повратком и смрћу у завичају. У исти мах то би био величанствени сусрет књижевне имагинације Црњанског и Толстоја и то у личности пуковника Николаја Николајевича Рајевског (1839–1876). Он је руском писцу послужио као прототип за лик грофа Вронског, који на крају романа *Ана Карењина* одлази у српско-турски рат. Као што је из историје познато, пуковник Рајевски је јуначки погинуо 1. септембра 1876. у бици за Адровац, код Алексинца, на месту на којем је касније у знак сећања подигнута црква Свете Тројице. Његов деда, генерал Николај Рајевски, био је херој Отаџбинског рата против Наполеона 1812. године и овековечен је у Толстојевом роману *Рат и мир*. Иако Црњански није до краја реализовао своју романескну замисао о шест томова *Сеоба*, она свакако сведочи о изузетном значају коју је придавао руској књижевности и српско-руским историјским везама.

Међутим, и оно што је Црњански успео да оствари од своје замисли, романи *Сеобе* и *Друга књига Сеоба*, засновано је на тематској грађи преузетој из аутобиографске књиге написне на руском, тачније рускословенском језику. У питању су, наравно, мемоари Симеона Пишчевића (1731–1797), *Живот генералмајора и каваљера Симеона*, *сина Стефана Пишчевића*, како гласи њихов краћи наслов, о којима се у нашој историографији и књижевности дуго није ништа знало. Половином двадесетих година прошлога века Црњански је у београдској *Политици*, у форми биографског есеја, представио нашој јавности живот овога Србина, који је међу „оним авантуристима и официрима, који су за доба царице Јелисавете и Катарине постали ђенерали и војсковође у Русији" (Црњански 1991: 61). Захваљујући историчару и књижевнику Васи Стајићу, који му је скренуо пажњу на архивску грађу о српским сеобама у Русију у осамнаестом веку, Црњански се заинтересовао најпре за мађарски превод Пишчевићеве књиге коју је Имре Хусар у скраћеном облику објавио 1902. у илустрованом листу *Vasarnapi Ujság* а потом као засебно издање 1904. године. У Русији су се Пишчевићеви момоари појавили у редакцији Нила Попова 1881–82. у часопису *Чтения в Обществе истории и древностей российских* а потом самостално, две године касније. У преводу Светозара Матића код нас ће бити штампани тек почетком шездесетих година прошлога века, у време када и *Друга књига Сеоба*. Како то у својим истраживањима закључује Милорад Павић, Симеон Пишчевић је као тринаестогодишњак почео да води дневник на српском језику, у време аустријско-француског рата 1744. године, док је био писар у пуку у којем је служио његов отац Стефан а којим је командовао Вук Исаковић. Дневничке белешке писаће и касније, као аустријски официр и потом након преласка у Русију 1753, где наставља војну службу и постаје генерал. „Тек трећа, завршна редакција текста, настала око 1784. године, била је писана на оном језику којим је Пишчевић и своју другу књиги, историју Срба, спремао за штампу – некаквом руско-словенском" (Павић 2005: 124).

Тема сеоба и трагедије српског народа на просторима јужне Угарске дискретно је присутна већ у *Дневнику о Чарнојевићу* а своју конкретизацију добиће најпре у ауторовим есејима „О стогодишњици Јакова Игњатовића" (1922) и „Записи ђенерала Пишчевића" (1924), у којима се јасно уочава тематско и поетичко језгро будућих *Сеоба*. Колико су Пишчевићеви мемоари били инспиративни Црњанском, види се и по томе што их он у есеју повремено препричава, поготову збивања везана за битку код Мајнца и под тврђавом Луј, потпуно се уживљавајући у позицију очевица, прелазећи са перфекта у аорист и развијајући експресионистичку стилизацију реченице. Приметно је да је Црњански посебно осетљив за патње и страдања војника, што није изненађујуће јер је и сам био војник на фронту и о томе певао у *Лирици Итаке*. Док Симеон плаче уплашен за живот свога оца, један стари граничар га теши речима које Црњански овако наводи: „Плач ти ништа не помаже, учи и гледај да се навикнеш на занат војника, научи како је горак војнички хлеб и како човек стиче славу" (Црњански 1992: 62). Трагедија војника-најамника који по туђој вољи и за туђи рачун ратују биће једна од смисаоних окосница романа *Сеобе*. Показујући како приповедач *Сеоба* преузима податке, па и читаве исказе, из Пишчевићевих записа и потом их саображава са структуром романа тако да они добијају лирски набој и метафизички контекст, Новица Петковић истиче да је у мемоарској грађи Црњански

могао наћи и онај моменат који ће суштински одредити његову романескну визију не само српске историје него и вечите човекове беззавичајности. „У самој грађи, код Пишчевића, лако је могао наћи и то да се време одигравања радње романа међу Србима у Угарској, и не само међу њима, шири и митологизује представа о Русији као обећаној земљи" (Петковић 1988: 307). Док су Суматра, у раном, и Хипербореја, у позном, стваралаштву Црњанског утопијски простори око којих се симболично окупљају визије и знамења, Русија је историјски конкретизован хронотоп среће, обећана земља која поред митских, старозаветних, обриса добија и геополитичка одређења.

Као таква, Русија се указује у *Другој књизи Сеоба*, у којој је сижејна веза са Пишчевићевим текстом још наглашенија. Позиција свезнајућег приповедача који се упушта у коментарисање ликова и догађаја, у дијалог са читаоцем и, коначно, у обухватну реконструкцију епохе, уз обиље интертекстуалних веза, омогућила је, за разлику од првих *Сеоба*, наглашеније присуство реминисценција из руске књижевности. Једна од тих веза је посебно важна за разумевање смисла људске судбине који се обликује у овом роману. У тренуцима када у Русији тоне у меланхоличну безвољност, помирен са тим да обећана земља постоји само у метафизичким просторима сна и слутње али не и у историјским и политичким димензијама овоземаљског света, Павле Исаковић, Вуков посинак, у последњој глави романа, закључује да човековим животом не управљају ни Бог нити воља људска, него неке мађије, и наставља: „Живимо, плачемо, смејемо се, кад како. Свако има свој век, своју љубав, свој светли део живота, као тица која, кажу, улети из мрака у осветљну дворану и излети на другу страну у таму" (Црњански 1981: 439). Ову алегоријску слику Црњански је вероватно преузео, и дао јој нови значењски контекст у завршници *Друге књиге Сеоба*, из једног од својих омиљених романа – *Руђина* Ивана Тургењева. Настојећи да објасни смисао живота главни јунак Тургењевљевог романа посеже за северњачком причом о цару који проводећи зимску ноћ у некој брвнари види птицу што је изненада улетела. „Цар примети да је та тичица као човек на овом свету: долетела је из мрака и одлетела у мрак, после једног тренутка проведеног у топлоти на светлости" (Тургењев 1956: 39).

Везе са руском књижевношћу нису присутне само у романима Црњанског него и у његовим путописима, понајпре у *Љубави у Тоскани* (1930), вероватно кључној књизи за разумевање суматраистичке поетике. Непрестано прожимање историјских и имагинарних светова, успостављање веза између словенског истока и романског запада испуњава странице овога путописа, који је у знаку кретања како кроз културно наслеђе Тоскане тако и кроз текстове и поетике различитих аутора који су на том простор некада боравили. Један од њих је и Гоголь, који је у изгнанству у Италији завршио своје најзначајније дело, *Мртве душе*, тачније њихов први том. Суматраистички путописац Гоголља узима као једну од кључних уметничких фигура словенског света, некога ко је најбоље изразио величину и трагедију Русије и то управо онда када је био у изгнанству, далеко до отаџбине за којом је патио. Сећање на Гоголља за приповедача је важно у контексту словенског тематског круга који у *Љубави у Тоскани* афирмише визију ренесансе словенских нација. Буђење словенске снаге и духовности, прожете лиризмом, страдањем и љубављу, треба да донесе препород западној Европи посрнулој након Великог рата.

У неколико есеја насталих у првој половини тридесетих година прошлога века, у време док је боравио у Берлину као аташе за штампу, Црњански ће писати о руској књижевности након Октобарске револуције. Изразито критичан према совјетским властима, он се првенствено бави питањима односа књижевности и политике, тачније тежње да се уметност насилно стави у службу бољшевичке пропаганде и комунистичке идеологије. У есеју „Смех Валентина Катајева" (1930) Црњански прави јасну разлику између револуције у руској књижевности, засноване на новим изражајним поступцима и преиспитивању традиције у делима Белог, Блока, Хлебњикова, Замјатина или Пастернака, од тенденција совјетских власти да књижевност промовише бољшевичку револуцију и идеализује живот у социјалистичком друштву. Међутим, тај тип ангажоване литературе доживео је неуспех.

> „Тако је бољшевизам, годинама, обасипао Запад и једном новом, својом књижевношћу, што је патетично славила, улепшавала и крила оно што се у Русији догађало.
>
> Досадна, громопуцателна књижевност бољшевика, била је тако наивно намештена да није имала успеха, у иностранству, а што је значајније, ни у Русији.
>
> Нико није хтео да чита ту тенденциозну књижевност Совјета, те хваљене и награђиване славопојке и списанија радничке диктатуре, химне колективних песника совјетском режиму" (Црњански 1991: 315).

Црњански примећује да већ од краја двадесетих година нове власти допуштају појаву књига које се критичке односе према друштвеној стварности а нека од тих дела доживљавају велики успех у Европи, попут Бабељеве *Црвене коњице* или Пиљњакове *Голе године*. Највећу пажњу Црњански посвећује роману *Распикуће* (*Растратчики*) писца Валентина Катајева, који, на трагу Гогољеве прозе, даје гротескну, карикатуралну слику корумпираног чиновничког апарата у совјетској држави. Позивајући се на Илју Еренбурга, Црњански истиче да Октобарска револуција није изродила велику књижевност, попут рецимо буржоаске револуције у Француској, и да се од нове генерације писаца очекује да превазилазећи банални политички ангажман изгради нову поетику која ће доказати да „Русија не припада једном фанатичном и крволочном политичком систему, већ човечанству и, пре свега, Славенству" (Црњански 1991: 318).

Питању односа књижевности и политике Црњански ће се враћати и касније, али са знатно ублаженом антикомунистичком реториком. У поменутој анкети из 1962. године у којој са дивљењем говори о руским класицима, он се осврће на одлуку Нобеловог комитета да награди Бориса Пастернака, оцењујући да она није произашла из естетских колико из политичких разлога. Западу је, сматра Црњански, Пастернак потребан само као комунистички јеретик, као неко ко би био критичар режима, док тај исти капиталистички свет не види да се његова култура урушава и да је пред налетом нових медија који нуде баналне садржаје, књига већ на издисају. „Док се певају химне Пастернаку на Западу, ситуација литерата постаје у капиталистичким земљама све више буфонерија, којој је допринео и ужасни пораст баналности на филму и на телевизији. Има земаља у којима књига умире" (Crnjanski 1991: 43). Ако Пастернака, вероватно, није превише ценио, Црњански је у неколико наврата врло похвално говорио о Јевгенију Јевтушенку. Поредећи га са Мајаковским, по активизму, Црњански је првенствено фасциниран Јевтушенковом појавом, наступом, начином на који казује своју поезију и тако привлачи читаоце. „Направио

је чудо у Немачкој. Зато што уме да прави покрете, да занесе, да придобије публику. Ја верујем у његову искреност" (Crnjanski 1991: 43).

Ако је почетак модернизма у српској књижевности обележен појавом *Дневника о Чарнојевићу*, онда је његов завршетак, почетком седамдесетих година прошлога века, у знаку *Романа о Лондону*. Одисејевска фигура изгнаника, присутна у свим делима Црњанског, сада је изведена на космополитску сцену модерног мегалополиса да лута без наде да ће се икада вратити у отаџбину. На често постављано питање зашто је за јунака овога романа одабрао баш једног Руса, Црњански је дао одговор који најбоље изражава његов однос према трагичном искуству руског народа у двадесетом столећу, обележеном толиким насилним егзодусима народа и појединаца.

> „Мој јунак је морао бити Рус. Његова земља је највећа – њихова трагедија је највећа. Руска емиграција је права емиграција. Аристократска. Али руска емиграција слабо је стајала материјално. У књизи се види како су припадници чувених фамилија морали да зарађују лебац радећи као продавци старина, дактилографи итд. Такви руски емигранти били су погодни да *покрију* оно што сам желео да кажем" (Crnjanski 1992: 183).

Такав је главни јунак романа, некадашњи кнез Николај Рјепнин, чији су преци били чувени још у доба Наполеновог похода на Русију. Након лутања Европом, у таласу емиграната расејаних после Октобарске револуције, Ријепнин и његова супруга Нађа стижу у Лондону где у „астрономском конгломерату" у чију мрежу је ухваћено четрнаест милиона душа отпочиње прича о „судару два света, и судару између једног човека и једне огромне вароши" (Црњански 2004: 19).

Као што у Вавилону модерног доба одјекују различити језици, тако су и у самој наративној структури романа уписане многе алузије и цитати из светске књижевности. Поетичку самосвест о писању романа приповедач испољава већ у првим реченицама, у којима вели да се сви романописци слажу да је свет у којем живимо нека врста велике, чудноватe позорнице на којој свако неко време игра своју улогу и потом силази са ње да се више никада не врати. Међутим, увод *Романа о Лондону* дискретно призива у читалачку свест још један чувени романескни почетак: „*Quintilian* каже да, за познавање човечанства, није потребно знати цело човечанство. Доста је упознати, добро, и једну фамилију" (Црњански 2004: 9). Овако уведена тема породице могла би садржати алузију на знамениту реченицу којом опочиње Толстојева *Ана Карењина*. Несрећна судбина Рјепнинове породице, која симболично репрезентује несрећу људи у савременом добу, биће тема књиге Црњанског.

У напору да преживи у једном привидно либералном а заправо врло негостољубивом свету, који га доживљава као туђинца, Рјепнин се повремено присећа Русије, од топлих зима на Криму до чудесних вртова Петерхова и ноћних улица Санкт Петербурга. Призиваће у свест и стихове њему омиљених руских песника. Размишљајући о самоубиству као једином достојанственом излазу из овога света, Рјепнин у једном тренутку шапуће стихове песника из деветнаестога века Николаја Некрасова, упућујући их Нађи: „*Утешитсја жена*, *и друга лучшиј друг забудет*. Утешиће се жена и друга ће и друг заборавити" (Црњански 2004: 39). У Енглеску је овај брачни пар донео само једну књигу, збирку Пушкинових стихова. Сећајући се петроградских ноћи, Рјепнину се чини да „су те ноћи, и сада, тамо, као што су биле у његово доба. Светле, румене, са прозрачним сумраком, који је био дан и остаје дан, и у ноћи, и поново се претвара у дан. *Бљеск безлунић* – каже Пушкин" (Црњан-

ски 2005: 286). Такве литературом посредоване слике пратиће главног јунака све до његовог силаска са позорнице живота. Тиме се симболично затвара поетички круг лутања и изгнанстава у романима Милоша Црњанског, који је у великој мери у знаку утопијског, историјског и меланхоличног доживљаја Русије – од жудње Вука Исковића и развејане илузије Павла Исаковића до поетских визија Николаја Рјепнина.

Пишући о великом руском песнику Јесењину, Црњански је овако представио његове последње дане уочи самоубиства:

> „Оставив бољшевике, оставив уопште политику, муж играчице Исидоре Данкан, песник Јесењин, пропадајући, банчећи по Москви, пред самоубиством, син сељака, и сам сељак, плачући је викао: Не треба ми рај, дајте ми само моју Русију" (Црњански 1991: 317).

Јунак последњег романа Милоша Црњанског Јесењинов је тихи, трагични сапутник.

Извори

Тургењев И. *Руђин*. Прев. З. Велимировић. Нови Сад: Матица српска,1956.
Црњански М. *Дневник о Чарнојевићу*. Београд: Свесловенска књижарница, 1921.
Црњански М. *Друга књига Сеоба*. Београд: Нолит, 1981.
Црњански М. *Есеји и прикази*. Нови Сад: Књижевна заједница, 1991.
Црњански М. *Роман о Лондону*. Београд: Завод за уџбенике, 2004.

*

Crnjanski M. *Ispunio sam svoju sudbinu*. Priredio Z. Avaramović. Beograd: BIGZ, 1992.
Dostojevski F. *Zapisi iz mrtvog doma*. Prev. M. Babović. Beograd: Rad, 1983.

Литература

Вучковић Р. *Српска авангардна проза*. Београд: Откровење, 2000.
Павић М. *Роман као држава и други огледи*. Београд: Плато, 2005.
Петковић Н. *Два српска романа*. Београд: Народна књига, 1988.
Секулић И. *Из страних књижевности*. Књига II. Београд: Вук Караџић, 1977.

*

Ženet Ž. „Pitanje pisanja." Prev. M. Vuković. *Treći program*, br. 103/104, 1985.
Ransijer Ž. *Politika književnosti*. Prev. M. Drča. Novi Sad: Adresa, 2008.

Предраг Ж. Петрович

МИЛОШ ЦРНЯНСКИЙ И РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Р е з ю м е

В работе исследуется вопрос, насколько русские классики, Гоголь, Тургенев, Толстой и Достоевский, влияли на формирование поэтики романа Милоша Црнянского. Уже в первом романе автора, *Дневник о Чарноевиче* (1921), существует множество интертекстуальных связей с русской литературой. В *Переселении* (1929) и *Второй книге переселения* (1962) наблюдаются влияния романов Толстого, в то время как в *Романе о Лондоне* (1971) повествуется о судьбе русского эмигранта в современном городе. Связи с русской литературой присутствуют не только в романах Црнянского, но и в его путевых заметках, в первую очередь в *Любви в Тоскано*, вероятно, ключевой книге для понимания поэтики суматраизма. Наконец, в нескольких эссе, созданных в первой половине 30-х годов прошлого века, Црнянский пишет о русской литературе после Октябрьской революции.

Ключевые слова: русская литература, роман, поэтика, история, суматраизм, интертекстуальность, автобиография.

821.163.41.09:398
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch24

Валентина Д. ПИТУЛИЋ*
Универзитет у Приштини
са привременим седиштем
у Косовској Митровици
Филозофски факултет

НАРОДНЕ УМОТВОРИНЕ СРБА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ ОД ИВАНА СТЕПАНОВИЧА ЈАСТРЕБОВА ДО ПОСЛЕДЊИХ ЗАПИСА

У раду се бавимо прегледом записа народних умотворина Срба са Косова и Метохије од појаве прве збирке Ивана Степановича Јастребова па до последњих записа студената Катедре за српски језик и књижевност Филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Богат корпус песама са ове територије научној јавности био је углавном непознат јер се у време систематског записивања народних умотворина Вука Караџија није могло лако доћи на територију Старе Србије која је била под турском влашћу. Појавом збирке Ивана Степановича Јастребова европској јавности је презентовано до тада научним круговима напознато фолклорно усмено наслеђе које је било једно од примарних у сагледавању колективног усменог наслеђа словенских народа. Показаћемо како је текао процес записивања народних умотворина Срба на Косову и Метохији од записа Ивана Степановича Јастребова (преко записа у *Цариградском гласнику,* Дене Дебељковића, Јанићија Поповића, Глише Елезовића, Бранислава Нушића, Владимира Бована) па све до последњих студентских записа.

Кључне речи: народне умотворине, Иван Степанович Јастребов, лирика, епика, говорне народне творевина, колектив, Стара Србија, Косово и Метохија, фолклор.

Усмено наслеђе Срба са Косова и Метохије представља саставни део усменог стваралаштва Срба уопште. Наталожено колективно искуство нашло је свој одраз у уметности речи, која је била део обредно-обичајне праксе и слика свеукупног живота колектива и појединца. Усмено наслеђе Срба са Косова и Метохије записивано је у распону од отприлике век и по, а то је фонд од око 4800 записа. Почетком тридесетих година 19. века прве песме са Косова и Метохије забележио је Вук Стефановић Караџић, који није обишао Стару Србију, али је у Крагујевцу 1821. године,

* valentina.pitulic@pr.ac.rs

од свог певача Анђелка Вуковића из села Орахова код рудника Трепче забележио пет песама. Овај запис је значајан јер је Анђелко Вуковић Вуку казивао епске песме, а Косово и Метохија је лирски крај, тако да је ово сведочење да је на Косову и Метохији било епског певања (у белешци уз песму *Змија Младожења* у предговору књиге *Народне српске пјесме* (Лајпциг 1823) и у *Рачуну јуначких песама* у књизи *Народне српске пјесме* (Беч 1833). Вуковог певача са Косова поменуо је и Атанасије Урошевић у својој књизи *Косово* (1965: 92). Од Анђелка Вуковића Вук је записао следеће песме: *Мајстор Манојло* (Караџић 1846: 45), две о ускоцима: *Женидба Ива Сењанина* (Исто, песма бр. 26) и *Млади Марјан и Арнаут Осман* (Исто, песма бр. 27) и једну новију, о одбрани манастира Дечана од пљачкаша из Скадра, *Јаут-бег и Перо Мркоњић* (Исто, IV, песма бр. 16). Овим песмама треба додати и епску песму приповедног карактера *Змија младожења* (Исто, песма бр. 12).

У овим крајевима се сигурно певало и пре Косовске битке. С обзиром на то да је ово била територија у којој је било седиште царевине, постојали су сви услови за неговање лирске народне песме, која је имала и обредни и обичајни карактер, али је било и љубавних, посленичких и других лирских врста. Из овог периода имамо сачуване богате лирске врсте, али и јуначке песме које су биле другачијег садржаја од оних после Косовске битке. То што је било мање епских песама о догађајима пре Косовске битке треба тражити у ставу Вука Стефановића Караџића:

> „Ја мислим да су Срби и прије Косова имали и јуначких пјесама од старине, но будући да је она премјена тако силно ударила у народ, да су готово све заборавили, што је било донде, па само оданде почели наново приповиједати и пјевати" (Караџић 1824: 37).

Словенац Бенедикт Курипечић на путовању према Цариграду 1530. године прошао је кроз Косово и оставио драгоцене податке о јуначкој народној песми о Косовском бој у на месту где се битка догодила. Посебно је важно што је он тада оставио податке о родољубивом осећању Срба који су се надали да ће им хришћани помоћи:

> „Ти исти Срби које затекосмо у хришћанској вери, указаше нам много љубави. Тако би по који старац долазио к нама и говорио младима: „Видите каква су господа била у овој земљи за вријеме наших отаца. Ах, Боже, ми смо се увијек надали да ћете нас ослободити" (Курипечић 1530: 32).

Византијски писац Критовул оценио је Србе на овај начин: „Србија има красно становништво и особито ратоборну омладину" (Радонић 1930: 74)

Како је Косово и Метохија изразито лирски крај, прва збирка народних песама је збирка лирских песама, која је на крају прве половине 19. века настала у Пећи. Записивач је био анониман. Ова збирка представља прву збирку (Вуксан 1938: 244–252) народних песама насталу на територији Косова и Метохије. У овом периоду записана је још једна песма коју је у Великој Хочи забележио Геодон Јуришић (1852). У другој половини 19. века почиње подробније интересовање за усмено наслеђе Срба на Косову и Метохији и појављивање првих штампаних збирки: Ивана Степановича Јастребова (Ястребовъ 1886), Дене Дебељковића (Дебељковић 1907; Бован 1984),[1] Бранислава Нушића (1902–), Стевана Мокрањца (1966), Јанићија

[1] Дена Дебељковић, рукопис: *Народне песме са Косова*, Етнографска збирка САНУ, бр. 10.

Поповића[2], Косте Манојловића (1933: 44–47), Владимира Ђорђевића (1928, 1931), Љубице и Данице Јанковић (1929, 1934, 1937, 1948, 1949, 1951, 1952, 1964) и Миодрага Васиљевића (1950). Други запис лирске народне песме датира из 1865. године (Срећковић 1865: 72–73), а прва (непоуздана) збирка Милоша Милојевића (1869, 1870, 1875) штампана је 1869. године.

Најзначајнија, најаутентичнија и најобимнија збирка настала је у другој половини 19. века, а то је збирка руског конзула у Призрену, Ивана Степановича Јастребова (Ястребовъ 1886). Убрзо је изашло и друго издање (1889), у којем је додато још педесет нових лирских народних песама. Јастребов је објавио српске народне песме и две песме на турском језику. Његов рад био је веома значајан јер је записивао у тренутку када су народне умотворине доживеле свој врхунац како у броју песама тако и у естетском смислу. Рад Ивана Степановича Јастребова, како наводи Владимир Бован, био је веома значајан јер „седамдесетих и осамдесетих година деветнаестог века у ове крајеве под Турском није [се] могло долазити са стране, а поготову не из Србије, ради истраживачких подухвата" (1996: 7).

Појава збирке Ивана Степановича Јастребова била је од великог значаја јер је први пут европска научна јавност упозната са усменим наслеђем Срба у тадашњој Турској и што се на основу сакупљеном материјала могла извршити реконструкција целокупног духовног живота Срба са ове територије. Велики руски научник, Веселовски, бавио се посебно верским народним песмама упоредивши их са румунским, грчким и бугарским. Он се бавио и појединачним песмама налазивши симболе који указују на индоевропско порекло. Јастребов је забележио велики број ђурђевданских песама, а Веселовски показује њихову велику сличност са руским и румунским, а о велигданским песмама писао је Димитрије Николски у свом приказу Јастребовљеве књиге (Николский 1886).

Јастребов је подробно писао о обичајима у околини Призрена и у књизи их објављује овим редом: слава, преслава, свети Игњат, коледа, бадње вече, Божић, Мали Божић и Василица, Богојављење, Св. Јован, Бела недеља, велики пост, лазарице, велика недеља, Ускрс, Ђурђевдан, Јеремијин дан, Бела среда, додоле, Видовдан, жетва, обичајне песме, моравске песме гуслара, сватовски обичаји и песме, песме за светог Николу зимског, обичаји при рођењу детета, погребни обичаји.

Значај Јастребовљевој књизи дао је и руски научник Пипин (1886: 895–897), који је за ову збирку рекао да она представља допринос прве врсте у проучавању народне поезије у словенском контексту. Он наводи да је значај ове књиге у томе што је први пут скренута пажња на усмено стваралаштво Срба, о којем се у науци ништа није знало, а за Јастребов је по његовом мишљењу бољи познавалац овог стваралаштва него српски научници, што је и разумљиво с обзиром на то да се у ове крајеве није могло лако долазити. Опширан приказ Јастребовљеве књиге дао је и Ровински (1866: 382–405), који је упознао научну јавност са богатим пределима Старе Србије, оценивши Јастребовљеву књигу као крупан допринос у развоју науке, упоредивши је са књигом Вука Стефановића Караџића о Црној Гори (1837), Врчевићевом књигом о Боки, Херцеговини и Црној Гори (1890), књигом Милана

[2] Јаничије Поповић, *Народни обичаји, умотворине и игре са Косова,* Архив Матице српске, М. 7.538, рукопис.

Милићевића о Кнежевини Србији (1876) и Петрановићевој књизи о Босни и Херцеговини (1867, 1870).

У очувању народног блага Срба са Косова и Метохије велики значај имали су у културни посленици; учитељи, свештеници, културни радници, који су имали осећај за богатство колективног наслеђа Срба на Косову и Метохији, па су своје записе објављивали у *Цариградском гласнику*, првом листу у тадашњој Турској, који је излазио само на турском језику. Први број *Цариградског гласника* изашао је 1895. године у Цариграду, а излазиће све до 1909. године. Био је ово лист где су културни посленици могли да објављују записе народних умотворина, али не и да покрећу политичке теме. Петар Митропан оставља следећи запис о *Цариградском гласнику*: „Сва питања која су се третирала у Цариградском гласнику могу се обухватити двема речима: школа и вера, а ове две установе водиле су истом циљу – просвећивање масе, буђењу и одржавању у њој националне свести" (1895: 166). Објављивање народних умотворина било је у функцији буђења националне свести. У првим листовима објављиване су народне умотворине из Вукових збирки, али су касније објављиване и народне умотворине које су записивачи веродостојно записивали онако како се у народу приповедало. У овом једином гласнику на српском језику место су нашле лирске народне песме, пословице, изреке, загонетке, приповетке и бројанице. Од 247 лирских народних песама највише је обредних, затим љубавних, обичајних, посленичких, породичних, верских и родољубивих. Значај записивача је у томе што су поред песама записивали и обреде и обичаје који су их пратили, као важан моменат етнолошког богатства Срба у Старој Србији, а највише је обичаја везано за ђурђевске,[3] лазаричке, славске и жетварске песме (наводимо песме онако како стоји у *Цариградском гласнику* и како су се називале у народу). Највише је записа из Средске и Сиринићке жупе, Пећи и околине, Призрена и околине. У *Цариградком гласнику* налазе се песме велике старине, посебно ђурђевске и велигданске. Обредне песме су сачувале древне симболе који указују на њихову старину. Од обредних песама заступљене су: коледарске, водичарске, ранилачке, лазаричке, на Цвети, велигданске, ђурђевске, спасовске, крстоношке. Нешто је мање обичајних песама (сватовске и славске), као и верских песама, али су оне изузетне лепоте јер се у њима преплићу паганski и хришћански мотиви. Посленичких је мало, углавном су жетелачке, али се за њих се може рећи, како каже Владимир Бован, да су антологијске (2006: 12).

Записивачи су забележили и породичне и родољубиве песме, док епских песама готово и да нема, из разумљивих разлога, јер је лист био под будним оком турских власти, а јуначке песме су углавном певале о бојевима против Турака. Епско-лирске, тј. приповедне песме биле су „безазленије" па је у Старом Колашину код Косовске Митровице забележена романса *Стојан и Мирјана*[4]. На страницама *Цариградског гласника* нашле су се и љубавне песме које су у тренутку записивања достигле највиши домет естетске вредности и у којима доминантно место припада девојци чија је лепота представљена устаљеним формулама. У *Цариградском гласнику* место су нашле и породичне песме у којима је опеван однос између мајке и

[3] *Цариградски гласник*, бр. 20, 1900, забележио Ђорђе Јакић, *Цариградски гласник*, 1901, бр. 17, забележио Радомир Шабић, *Цариградски гласник* 1899, бр.17, забележио Љубомир Спасић.

[4] *Цариградски гласник*, 1901, бр. 32, забележила Олга Лазић.

ћерке, док је родољубивих песама мало, из разумљивих разлога политичких неслобода. Богатство лирских народних песама у *Цариградском гласнику* говори о још увек живој обредно-обичајној пракси уз преплитање древних симбола и хришћанске религије, као и радосно осећање живота, а њихова посебна вредност је што су испеване на дијалекту.

У *Цариградском гласнику* објављено је 16 приповедака (легенде, шаљиве приче, приче о животињама и новеле), док су од говорних народних творевина заступљене пословице, изреке, загонетке и бројанице и оне представљају важну грађу о животу Срба у Старој Србији. У њима је дата слика богатства свакодневног живота, где доминира висок степен духовности у окружењу великог броја манастира, али и свакодневних турских зулума. Богатство записа посебно чини и руковет бројаница које је *Цариградском гласнику* послао учитељ из Пећи Петар Д. Петровић. *Цариградски гласник* нуди и податке о месту записивања, као и о записивачима који су дешифровани тек у наше време, јер су се многи потписивали иницијалима или су слали под псеудонимом, бојећи се да Турци не открију свој идентитет. Да записи *Цариградског гласника* буду доступни данашњем читаоцу, потрудио се Владимир Бован, који је објавио записе у књизи *Српске народне умотворине са Косова и Метохије на страницама Цариградског гласника*.

Још једна значајна рукописна збирка народних умотворина појављује се крајем 19. века. Липљански свештеник, Дена Дебељковић, предаће рукопис (Бован 2006) Архиву САНУ у којем се налазе лирске и епске народне песме. Зборник лирских и епских песама из рукописа Дене Дебељковића објавиће Владимир Бован 1984. године. У предговору овог издања Владимир Бован даје податке о томе да се у рукописној заоставштини Дене Дебељковћа налазило преко седам стотина лирских и стотина епских песама. У првој објављеној књизи (приредио Владимир Бован) налазе се лирске и епске народне песме. Лирске врсте говоре о богатству народне обредно-обичајне праксе и у књизи се налазе следеће врсте: обредне песме (божићне, лазаричке, велигданске, ђурђевске, троичинске, додолске, крстоношке); обичајне (здравице, сватовске, верске, посленичке, љубавне, родољубиве). Епске песме: приповедне (легенде у стиховима, баладе, новелистичке песме); јуначке (претковсовске, косовске, песме о Марку Краљевићу, покосовске, песме о хајдуцима, песме о ускоцима). Осим збирке Дене Дебељковића у овом периоду појавило се неколико мањих збирки. После Другог светског рата рад на сакупљању народних умотворина наставиће Владимир Бован и објавиће их у десет књига под насловом *Народна књижевност Срба на Косову* (1980).

Иако је Косово и Метохија лирски крај, постоје подаци да је негована и епска народна песма. Податак о епском певању оставио је Миленко Филиповић, који је 1934. године посетио село Махуџир-Талиновце крај Урошевца. Он је том приликом слушао једног гуслара и оставља податак о томе да људи врло радо гуслају, како старији и млађи, тако и деца. Он примећује да пре певања песме гуслар одгусла увод, односно уводну епску формулу. Он даје податак о томе да је слушао гуслара, младића Станка Јевтића, и наводи да је особеност гуслања у томе што се последњи (десети слог) не изговара. Гуслар му је том приликом певао песму „Марко Краљевич и Муса Кесеџија" (Филиповић 1934: 260–262). Матија Мурко је, трагајући за народном епиком, 1930. године обишао Пећ, Ђаковицу, Призрен, Ораховац, Уроше-

вац, Приштину, Лапље Село, Лепињу, Добротин, Доњу Гуштерицу, Липљан, Грачаницу, Косовску Митровицу, Звечан и Вучитрн и уочио да епска народна песма, упркос константном умирању, ипак још увек живи. Он оставља податке о певачима који су гуслали и наводи да се епска песма најбоље очувала у подримском срезу (Ораховац, посебно у селу Кијево и Дрсник), наводећи да се епске песме на Косову зову „старе", „старе јуначке", „старе од Косова", „старинске" или „старовремске" (Мурко 1938: 565–576)

У другој половини 20. века на територији Косова и Метохије живела је обредно-обичајна пракса, али је била на сталном удару како комунистичких власти тако и деловања албанских структура које су својом политиком лагано затирале све што је имало предзнак српског. Међутим, записивање седамдесетих и осамдесетих година прошлог века добило је други облик. Записивачи су сада били студенти књижевности и језика на Филозофском факултету Универзитета у Приштини, који су одлазили на терен под менторством и руковођењем професора Народне књижевности, Владимира Бована[5] .

У записима студената нашао се највећи број обичајних песама, међу њима највише сватовских, које су у неким селима живеле у свом непромењеном облику, али су у срединама где је разорена патријархална заједница и даље чуване песме, иако је сватовски обичај нестајао под утицајем савременог начина живота. У оквиру сватовских обичаја било је доста здравица које су сачуване још из паганских времена. О сватовском обичају из Призрена и околине оставили су податке Иван Степанович Јастребов (Ястребовъ 1886) и Петар Костић (1928: 8–17, 76–81), из Липљана и околине Дена Дебељковић (1907: 185–221), а Јанићије Поповић[6] из Грачанице. О сватовском обичају писали су и Бранислав Нушић, а о свадби из околине Пећи Коста Манојловић. О музичкој страни сватовских песама писали су Миодраг Васиљевић и сестре Јанковић . У записима студената нашле су се и верске, посленичке и родољубиве песме у којима су сачувани архаични облици колективне свести. У

[5] Седамдесетих и осамдесетих година XX века студенти Одсека за југословенску књижевност и српскохрватски језик, данас Одсек за српску књижевност и језик, Филолошког факултета у Приштини обавили су један врло значајан национални посао у сакупљању народних умотворина код Срба на Косову и Метохији, спасавајући их од заборава као неумитне судбине. Они су у својим семинарским радовима из Народне књижевности записали и саопштили, па тако и спасли од заборава на хиљаде народних песама, приповедака и говорних народних творевина (пословица, загонетака, изрека, питалица, клетви, заклетви, здравица и благослова, брзалица и др.). У 144 семинарска рада сто четрдесет и четворо студената је „ускладиштило" огромну грађу коју је народ српски на Косову и Метохији вековима стварао и вековима користио као своје најбоље средство против однарођавања од свог језика, веровања и свог српског имена. Сакупљањем народних умотворина, наводи Владимир Бован:

> „заменили су једну српску научну институцију, која за Србе на Косову и Метохији није било и која није могла ни да се оснује само зато што би се бавила проучавањем српске културе, књижевности, историје, обичаја, обреда, веровања и живота Срба уопште, иако су Шиптари имали свој Албанолошки институт, основан још 1967. године. У студентским семинарским радовима, који су сачувани има 7 411 записа народних песама, махом лирских, затим на стотине говорних творевина међу којима је највише изрека, пословица и загонетака. Студентски записивачи су направили сјајан снимак стања народног усменог стваралаштва код Срба на Косову и Метохији седамдесетих и осамдесетих година нашег века, који се више никада неће моћи поновити, с обзиром да је много те грађе коју су студенти забележили већ пропуштено забораву и засвагда нестало и из сећања најстаријих генерација. Старице и старци, певачи и казивачи тих народних умотворина студентима, већ почивају у свом миру" (Бован 2001: 5).

[6] Јанићије Поповић, *Народни обичаји, умотворине и игре са Косова*, Архив Матице српске, М, 7538.

верским песмама се преплићу паганski и хришћански слојеви, док у посленичким доминирају жетелачке и косачке, али се оне често у студентским записима преплићу са љубавним. Како је у патријархалној заједници на Косову и Метохији била чврста породична задруга, то су и породични односи били веома чврсти, стога је сачуван велики број породичних песама. Занимљиво је да је у породичним песмама углавном опеван однос мајке према својој деци јер је она била средишња личност, али је са посебном топлином опеван однос брата према сестри.

У бројним родољубивим песмама опевана је љубав према отаџбини, која је изражена и у епским народним песмама, али је ово осећање посебно изражено у лирским народним песмама. Оне најбоље сликају осећање сталне жеље за слободом на територији која је била у вековном ропству. Велики број песама су љубавне, а приповедне и епске песме сведоче о томе да је усмено наслеђе Срба на Косову и Метохији очувано и у доба савремене културе друге половине 20. века јер је патријархална заједница у селу тешко прихватала савремени облик живота. Стара обредно-обичајна пракса споро се мењала и она је у одређеном друштвено-историјском тренутку била чувар идентитета.

Упоредо са лирским и епским песмама, као и другим народним умотворинама, на Косову и Метохији живеле су и приповетке, али се записи јављају релативно касно. Први запис приповетке настао је у првој половини 19. века, а касније ће се појавити још неколико записа (Вуксан 1935: 252; Веселиновић 1895: 41–42: *Голуб* 1895: 76–78; 1896: 119–121; 1897: 91–97; 1898: 83–94; *Босанска вила* 1898: 139).[7] Прву збирку сачинио је Дена Дебељковић[8] пред крај 19. века, која се састоји од преко стотину народних приповедака из липљанског краја. Најбројнију збирку оставио је Јанићије Поповић[9] из Грачанице, док ће у периоду између два светска рата интересовање бити нешто веће јер су их научни истраживачи записивали ради лингвистичког истраживања, када је настало неколико рукописних збирки (Елезовић 1935: 548–549; Павловић 1939: 242–259, 286–291; Алексић 1970; Владимир Цветановић, рукописна збирка; Бован 1980). Народне приповетке имале су живот сличан народним песмама и говорним народним творевинама. Последњи записи народних приповедака датирају из периода седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, а то су записи студената Филозофског факултета Универзитета у Приштини које је приредио Владимир Бован (2005).

У истој књизи објављене су и говорне народне творевине. Студенти су на терену записивали преостале облике приповедачке прозе (приче о животињама и басне, легенде, скаске и предања, новеле, шаљиве приче, анегдиоте; а од говорних народних творевина пословице, изреке, питалице, брзалице, здравице, заклетве, клетве, бајалице и бројанице).

После бомбардовања Савезне Републике Југославије 1999. године под сталним притисцима албанског живља велики број Срба напустио је своја вековна огњишта и са њима је отишао један добар део усменог наслеђа. Живот преосталог народа

[7] До краја XIX века објављено петнаестак народних приповедака.

[8] Дена Дебељковић, Рукописна оставштина откривена у његовој личној архиви. Рукописи се налазе у Архиву САНУ, улазни инвентар бр. 644, Етнографска збирка бр. 496.

[9] Јанићије Поповић, *Народни обичаји, умотворине и игре са Косова*, рукопис, Архив Матице српске у Новом Саду, бр. М. 7.538.

који је остао да живи на територији под управом „мировних снага" организовао је свој живот у сеоским срединама. Поражавајуће је што је велики део усменог наслеђа Срба са Косова и Метохије заувек нестао пред лицем Европе, чији је учени свет у 19. веку учио српски језик да би у оригиналу читао српске народне песме.

Како више није било могућности за институционално записивања преосталих облика усменог казивања, посебно у оним срединама које су биле у потпуном албанском окружењу, на Филозофском факултету у Косовској Митровици студенти су наставили добру праксу коју је седамдесетих година прошког века започео професор Владимир Бован са својим студентина у Приштини. Студенти Катедре за српски језик и књижевност Филозофског факултета у Косовској Митровици су у првој деценији 21. века са терена доносили записе преосталих обичаја. лирских народних песама, приповедака и говорних народних творевина. Показало се да је фолклорно наслеђе још увек живо и да је чување колективног усменог наслеђа једини начин очувања идентитета Срба на Косову и Метохији. Последњи записи студената представљају богату грађу, чијом се анализом може направити увид у фреквентности појединих врста као и етнопсихолошка функција појединих врста у датом друштвено-историјском миљеу. Њихови записи су архивирани и чакају срећну околност да буду и публиковани.

У прилогу дајемо један од последњих студентских записа из Сиринићке жупе.

ПРИЛОЗИ

Записи из Сиринићке жупе, село Готовуша

У селу Готовуша сваке године празнује се *Прочка* (Беле покладе), а догађај који се приказује је женидба Марка Краљевића.

На Прочку, ујутру се сакупи омладина, мушкарци, се маскиру, ће стају маске, рогове на главу, а овамо ће се обучу у кожушчиће. Е је'н се изберe, се преруши у снашу, и после који су најврашки сељани тија ће украдну снашу. Свако село имало своје вучаре и снашу. Е, па ће узу коње, чезе, и ће иду од село на село. После сви се враћу у своје село и се веселу, игру, пoју. Млого било убаво.

Песма која се певала приликом поворке за Беле покладе:

Заспало ми Калинче, нане Калинче,
Заспало ми Калинче, нане Калинче,
На вр' бело планинче, нане планинче,
На вр' бело планинче, нане планинче
На зелене ливаде, нане ливаде,
На зелене ливаде, нане ливаде,
На студене камење, нане камење,
На студене камење, нане камење.
Диг' се, диг' се Калинче, нане Калинче,
Ниг' се, диг' се Калинче, нане Калинче,
Доста си се наспало, нане наспало,
Доста си се наспало, нане наспало,

Три вечери без мене, нане без мене,
Три вечери без мене, нане без мене.

Казивао Милорад Радић, село Готовуша, рођен 1931. године.

Вучари, 2017. год., село Готовуша

Лепосава Радић (село Готовуша, рођена 1930. године, домаћица) наставља причу:

Увече уземо кумбаре па ајд' сви на улицу. Цело село се сакупљало туј. Е после сваки запали своју кумбару и гу врти око себе, божем да растера духове. Кад се долази од улице, са све комшије се изљубимо и викамо: 'Ти да ми опростиш', а он одговара: 'Нека ти је просто'. Кад дођемо дома, напрајмо питу па се кадимо, вршимо обичај и запостујемо за Велигдан, јаја, сир, млеко, месо... све тој има на совру, јер од јутре се пости. А исто се обеси се на куку од зид јаје, и цела фамилија са уста ваћа јаје и кој га увати тој је његово, и узе паре.

Беле покладе, „Мавање кумбаре", село Готовуша, 2005. год.

Бадњи дан

На Бадњи дан домаћин иде са сече бадњак и увече се уноси у кућу са све сламу и све се спраља посна храна, и домаћица га чека домачина са рукајцу пуну жито. Држи му врата и пита га: 'Какво је време на мегдан?' а он треба да одговори: 'Свуд ведрина над нашу кућу облачина.' и тако три пута. Е онда га пусти унутра и док уноси сламу и бадњак она га посипује са жито из рукајце, а деца сабиру жито од под. Домаћин стај бадњак да гори па после се заоди са омесен колач око астал, три круга и се вика: 'пиу, бау, му, бе...' све животиње се имитиру. Па се пева 'Господи помилуј',крши се колач, пије вино и узима ченица. Кад се заврши обичај, се ивади бадњак из огањ и се напива, домаћин му сипује вино озгор и вика: 'Здрав си бадњаче! –Наздравље јуначе! – Ти здрав ја никад не болан.' Е, јутредан, ујутру најпрво од врапче уземо месо, мало га пресушимо и уземо дрен и вино и породица једе и вика: 'Да летимо ка врапче, да бинемо здрави ка дрен и црвени ка вино'. После брат и сестра узу р'жану сламу да вржују око воћке, брат узе секирче и вика: 'Ће сечем', а сестра: 'Не, не, ће родим'. Тој у воћњак при дрво вику тој и туј сламу заврржу на свако стабло да би родило воће тој године, еее тако било. И после у цркву ишле домаћини да носу врућу ракију па кад дођу дома јопе се вршија обичај. Разне песме се певале, и у јену кућу, кој има по голему одају идемо и разне игре играле се, на пример, љутике потпалу љуте и девојка рипа, ако ги помену име од симпатије она настави да рипа, а ако не онда застане, и се викало: Играј, играј јеженце.

Казивао Милорад Радић.

Цветнице

Ми кад смо биле девојке, ће се разбудимо рано ујутру па ће се промењамо.Ће обучемо народну ношњу, али не исту ка од Лазарице, него тад обучемо свилено кошуљче и црну сукњу сас бошњче и колан, па лично обујемо везене чарапе и опанце и онда идемо на игранку. И кад отинемо тамо, саберемо се сви и играмо и певамо разне песме, свака девојка пева коју песму највише воли, и тако.

Велигдан

По стари, пред Велигдан напрају ни нишало, како који има по више место, 'ал у двор, 'ал у воћњак, и онда ми деца а и девојке и момци ће се нишамо. И како кој дође на ред да се ниша, пева песму овако:

Лако трупче на орашче, лелајо, лелајо,
Чије да је, мајкино је, лелајо, лелајо,
Чије да је, татково је, лелајо, лелајо,
Мајку греје као Сунце, лелајо, лелајо,
Татка греје као Месец, лелајо, лелајо,
Доста си се нанишала, лелајо, лелајо,
И у поље нагледала, лелајо, лелајо,
Све си момце избирала, лелајо, лелајо.

Казивала Лепосава Радић.

Спасовдан

Утој старо време, ја кад сам бија млад, имале људи трла и много овце, а сви биле чобани. За Спасовдан, чобани се викале крстоноше јер секле лесковачу и од њу правили крст. По више таква крста се прајле и јен би се стаја на врата, јен у башћу, а јен поносиле кад ишле кроз цело поље. И сви чобани крстоноше се скупу у поље и иду на бачење. Тамо бачица ги донесе сир, млеко и друго, стај на совру и кад поједу иду у трло и растуру место де спале овце, тој ги био ко обичај. На бачењу имале три кучета да чуву од вуце и кад крстоноше растуру тој трло, пушту тој кучиће да растеру дивљаћију, вуце. Младе чобанице на Спасовдан певале песму 'Чувам овце крај зелене јове'.

Казивао Милорад Радић.

Литература

Алексић К. *Народне умотворине града Пећи и околине*, I. 1970.

Бован В. *Народна књижевност Срба на Косову*, I–X. Приредио Владимир Бован. Приштина: Јединство, 1980.

Бован В. *Народна књижевност Срба на Косову*, *Народне приповетке I*, *II*. Приштина: Јединство, 1980.

Бован В. *Српске народне умотворине са Косова и Метохије из рукописа Дене Дебељковића*. Књига прва, лирске и епске народне песме, књига 6. Приредио Владимир Бован. Књига X, Одељење језичких и књижевних наука и уметности. Приштина: Академија наука и уметности Косова, 1984.

Бован В. *Јастребов у Призрену*. Призрен: ДД Графика, 1996.
Бован В. *Лирске и епске песме Косова и Метохије*. Приредио Владимир Бован. Приштина – Београд – Исток: Институт за српску културу – Народно дело – Дом културе – Стручна књига, 2001.
Бован В. *Народне приповетке и говорне умотворине са Косова и Метохије*. Приштина-Лепосавић: Институт за српску културу, 2005.
Босанска вила. 1898.
Васиљевић М. *Југословенски музички фолклор*, I. Београд, 1950.
Веселиновић М. *Поглед на Косово*. Београд, 1895.
Врчевић В. *Народне приповијести и пресуде из живота по Боки, Херцеговини и Црној Гори*. Београд, 1890.
Вуксан Д. „Једна збирчица лирских народних пјесама." *Прилози проучавању народне поезије*. Књ. V, св. 1–2 (1938).
Голуб. Календар. Цариград, 1895.
Дебељковић Д. „Косово. Обичаји народа српског." *Српски етнографски зборник*, VII, 1907.
Дебељковић Д. *Народне песме са Косова*. Етнографска збирка архива САНУ, бр. 10, рукопис.
Дебељковић Д. Рукописна оставштина. Архив САНУ, улазни инвентар бр. 644, *Етнографска збирка* бр. 496.
Ђорђевић В. *Српске народне мелодије (Јужна Србија*). Скопље, 1928.
Ђорђевић В. *Српске народне мелодије (предратна Србија)*. Београд, 1931.
Елезовић Г. *Речник косовскометохијског дијалекта*, књ. II. Београд, 1935.
Јанковић Љ. *Народне игре*, књ. I–VIII. Београд, 1934, 1937, 1939, 1948–1952, 1964.
Ястребовъ И. С. *Обычаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ (въ Призрѣнѣ, Ипекѣ, Моравѣ и Дебрѣ*). С. Петербургѣ, 1886.
Јуришић Г. *Дечански првенац*, Нови Сад, 1852.
Караџић В. С. *Народне српске пјесме*, књ. I. Лајпциг, 1824.
Караџић В. С. *Народне српске пјесме*, књ. III. Беч, 1846.
Караџић В. С. *Народне српске пјесме*, књ. II. Беч 1846.
Костић П. „Свадбени обичаји у Призрену." *Јужни преглед* (1928).
Курипечић Б. *Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију*. Сарајево, 1950.
Манојловић К. „Свадбени иобичаји у Пећи." *Гласник Етнографског музеја у Београду* (1933).
Милићевић М. *Кнежевина Србија*. Београд, 1876.
Милојевић С. М. *Песме и обичаји укупног народа српског*, I, II, III. Београд, 1869–1870, 1875.
Митропан П. „Прилог за историју српске штампе у Отоманском царству." *Обележја* (1895).
Мокрањац С. *Записи народних мелодија*. Београд, 1966.
Мурко М. „За народном епиком на Косову." *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 1938.
Николский Д. *Обычаи и пьсни турецкихъ сербовъ*. Извъстия, 1886.
Нушић Б. *Косово, опис земље и народа*, I, II. Нови Сад, 1902–1903.

Павловић М. *Говор Сретечке жупе*. Београд, 1939.
Петрановић Б. *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*, I–III, Сарајево – Београд, 1867–1870.
Пипин А. *Обычаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ*. Вьстник Эвропи, 1886.
Поповић Ј. *Народни обичаји, умотворине и игре са Косова*. Архив Матице српске у Новом Саду, бр. М. 7.538, рукопис.
Поповић Ј. *Народни обичаји, умотворине и игре са Косова*, Архив Матице српске, М, 7538.
Радоњић Ј. „Критовул, византиски историк." *Глас* САНУ, књ. 80, 1930.
Ровински П. „.С. Ястребов, Обычаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ, С. Петербургѣ, 1886", *Журналъ Министарства народного просвещенія 1866*, *шестое десятилитіе*, *томъ XLVII*, *декабр*.
Срећковић П. *Синан Паша*. Београд, 1865.
Урошевић А. *Косово*. Београд, 1965.
Филиповић М. „Епска песма о Средској." *Прилози проучавању народне поезије*, 1934.
Цариградски гласник. Приредио Владимир Бован. Исток – Лепосавић: Дом културе „Свети Сава" Хвосно, 2006. Цариградски гласник, бр. 32, 1901.

*

Karadžić V. S. *Montenegro und Montenegrinei*. Stutgard, 1837.

Валентина Д. Питулич

УСТНОЕ НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО СЕРБОВ ИЗ КОСОВО И МЕТОХИИ ОТ ИВАНА СТЕПАНОВИЧА ЯСТРЕБОВА ДО ПОСЛЕДНИХ ЗАПИСЕЙ

Р е з ю м е

В работе показано, как были записаны произведения устного народного творчества сербов из Косово и Метохии, учитывая общественно-исторические условия векового турецкого ига. Так как Старая Сербия – это край, в который сербы принесли со своей родины древние формы традиционной обрядовой практики, оказалось, что эта форма архаичного коллективного сознания имела большое значение в сохранении идентичности под властью турок. Принимая во внимание богатство устного повествования, русский консул Иван Степанович Ястребов первый систематически работал над сбором обычаев и песен сербов в этом крае, а до него Вук Стефанович Караджич в 1821 году в Крагуеваце записал несколько эпических песен одного исполнителя из Косово, Анджелко Вуковича.

В работе показано, что запись устного народного творчества в Косово и Метохии велась непрерывно, включая и печатные сборники устного народного творчества, и рукописные сборники, которые или остались в архивах Матицы сербской или Сербской академии наук и искусств, или имели счастье быть опубликованными. Значение записи устного наследия сербов из Косово и Метохии состоит в том, что в период после Второй мировой войны под давлением и из-за политики албанского населения в Косово и Метохии началось уничтожение всех форм сербской культуры, особенно того, что являлось хранителем идентичности. В этом плане значительным является труд Владимира Бована, который работал над сбором устного народного творчества и направлял своих студентов на полевых работах отмечать последние

формы патриархальной культуры сербов. Таким образом спасено от забвения то, что иногда не могут спасти и важнейшие учреждения, а эту важную работу продолжили студенты Философского факультета в Косовска-Митровице в еще более тяжелых обстоятельствах, но с не меньшим успехом.

Ключевые слова: устное народное творчество, Иван Степанович Ястребов, лирика, эпика, устное народное творчество, коллектив, Старая Сербия, Косово и Метохия, фольклор.

94(367)
257.7
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch25

Немања Ј. РАДУЛОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност са
јужнословенским књижевностима

НОВ ЖИВОТ *ВЕЛЕСОВЕ КЊИГЕ*: ПРЕОБРАЖАЈ МИСТИФИКАЦИЈЕ У СВЕТУ КЊИГУ

Велесова књига је настала као мистификација с „родословом" који се протеже до осијанизма, а постала је данас свети текст родноверних (словенских неопагана). Тема рада је који слој саме *Књиге* омогућује такво читање. Она садржи у себи митске теме, али и један историјски, еухемеристички слој, везан за идентитет. Могућности присвајања пружила су оба, мада историјски изгледа утицајнији.

Кључне речи: мистификација, родноверје, *Велесова књига*, неопаганизам.

Велесовој књизи могуће је приступити на неколико начина.[1] Један долази од разматрања питања аутентичности. Наравно, одговор на ово питање одавно је дат и консензус филолога-слависта, етнолога, историчара и археолога јесте да је реч о мистификацији (Алексеев 2004; Петров, Шнирельман 2011: 97–178).[2] Како у јавности опстају инсистирања на аутентичности текста, понављање и популарисање научних закључака очигледно је неопходно. Ипак, приступ *Књизи* не мора бити ограничен дивулгацијом истраживања и популарно-просветитељским циљевима. Други могући приступ је да се *Књига* посматра као културни индикатор, чиме се нагласак истраживања премешта на културни оквир у ком се јавља и на њену рецепцију (Соболев 2002). Она није само производ савременог доба већ има дугачку генеалогију која почиње још са Макферсоновим осијанским мистификацијама. Тај родослов није увек нечастан – ту су и Вацлав Ханка, Мериме, провансалски песник Фабр д' Оливе, (можда и бретонски Де Ла Вилмарке), сви запамћени пре као песници или родољуби, него као преваранти.[3] *Велесова књига* може се посматрати

* nem_radulovic@yahoo.com

[1] Користим текст књиге који је објавио О. Творогов (1990), као и издања Асова и Р. Пешића.

[2] Термин делује прецизније од „фалсификат".

[3] Меримеова *Гусла* је пример литерарне игре.

онда као позни изданак осијанизма.[4] Пример таквог културног утицаја, који је шири од тзв. „маргиналних" и „супкултурних", види се и у томе што је *Велесова књига* извор савремене фантастике словенских аутора (Ајдачић 2016). Ови жанрови, често славизирани деривати толкиновске прозе, свој митолошки свет граде према (песудо)митском свету *Књиге* (подела космоса на Јав, Нав и Прав, рецимо). Ово свакако није нов феномен: фиктивна митска бића попут Ладе и Љеља утицали су на поезију и ликовне уметности 19. и раног 20. в.

> „Иако су богови љубави Словена плод фантазије читавог низа митографа, сматрам да њихова појава као и појава других словенских богова у књижевним и уметничким делима чини део словенских култура, те да их истраживачи историје књижевности и историје уметности морају испитивати у склопу промена односа стваралаца према словенској митологији" (Ајдачић 2016: 119).

Ова мистификација није стога само нешто што се може посматрати кроз однос аутентично/лажно, већ служи као митопоетски предложак књижевности, те се тиме смешта у необичну и тешко одредиву категорију дела која у књижевноисторијским таксономијама немају јасно место, од Макферсона преко Грејвсове *Беле богиње* до дела аутоматског писања.

Напослетку, *Велесова књига* добила је нов живот као сакрални текст у родноверју. Питање које постављамо у овом раду јесте како је једна мистификација – која није ни нарочито уверљива, ни добро компонована, нити има оних поетских квалитета какве имају текстови Макферсона или Ханке – постала свети спис. Пун одговор на ово питање свакако би захтевао паралелан теренски рад међу родноверним заједницама у више земаља, што овде није случај. Мада смо имали и нешто теренског боравка међу једном српском родноверном групом, закључци које овде представљамо изведени су првенствено из анализе текстова: из тога шта сама *Књига* нуди као могућност сакралног читања, као и из егзегеза које су понудили савремени родноверни аутори.[5]

Неопходан је сасвим кратак осврт на историју овакве рецепције (нужно непотпун, за детаље упућујем на литературу). Први корак везан је за Русију и руске групе. Мада има и оних гласова унутар родноверја који упозоравају следбенике да је *Књига* мистификација (да би изгледали озбиљније) или да је не треба узимати као што монотеистичке религије узимају своје свете текстове, *Књига* је ипак извршила кључан утицај на формирање родноверја. У Русији је посебну улогу имао Александар Асов. У украјинском покрету *Књигу* је усвојио Владимир Шајан, још седамдесетих, а најпознатији савремени њен тумач вероватно је Галина Лозко (2007). У Србију је *Велесова књига* ушла деведесетих година, преко интересовања за параисторију и етнологију, да би нови облик рецепције уследио са појавом родноверја код нас у последњих десетак година.[6] Према доступним ми подацима у пољском, чешком,

---

[4] Наравно, ако се прихвати претпоставка да је њен прави аутор Сулакадзев, онда је реч о непосредном производу из времена осијанске моде.

[5] Не сме се заборавити да је родноверје далеко од јединствене појаве, тако да је употреба једнине овде варљива.

[6] Радивоје Пешић помиње је крајем осамдесетих-раних деведесетих у чланцима и користи за своје тезе о старим европским писмима („велесовица") и месту српског језика (обједињено у књизи *Оптужујем ћутање*, Београд, Пешић и синови, 2001); зборник *Catena mundi* (1992) доноси текст Б. Ребиндера, који је учествовао у обзнањивању ВК (Борис Рајхбиндер/тако/, „Хришћанство и Велесова књи-

словеначком и хрватском родноверју *Велесова књига* не игра већу улогу (пољски превод појавио се тек 2013–2014).

Овде је место да се помене васкрсење још две мистификације, овог пута са јужнословенског терена – Милојевића и Верковића. Збирку Милојевића је у својим синтетички замишљеним, али нажалост некритичким радовима, уз *Велесову књигу* као извор користио Сретен Петровић. Преко Петровића је највероватније дошла до домаћих родноверних група, које се позивају на Милојевића, као на сакупљача, али и као на романтичарског историографа. Верковићева *Веда Словена* недавно је поновно штампана у Русији (2010; 2014); Асов се још и пре користио Верковићем (*Тајне књиге Велеса* 2001).

Успон родноверја може се посматрати као део снажног таласа десекуларизације који је прошао до скора комунистичким земљама, а који није донео само обнову традиционалних религија, већ и „алтернативе", која је ионако већ седамдесетих и осамдесетих била јака на том простору. Остали извори овог покрета су: све снажније окретање националном идентитету и национална рестаурација у том периоду;[7] књижевна фантастика; етнолошке теорије. (Треба додати да извори вероватно нису само текстуални, већ и визуелни, што тек треба испитати.)[8]

Није само родноверје утицало на књижевност већ је утицај ишао и у обратном правцу; две појаве које су привлачиле читаоце истих афинитета често су сплетене тако да граница књижевност/религија није увек јасна. Што се науке тиче, у Русији су тезе Бориса Рибакова о Роду имале кључан утицај на родноверје. Хрватски родноверни позивају се понегде на тезе Катичића, које су опет изведене из Иванова и Топорова.[9] Српски се позивају на Чајкановића. Познато је да су викани преузели системе Фрејзера и Маргарет Марej, десне неопаганске групе Димезила, а да су феминистички оријентисани паганski покрети своју теологију засновали на теорији Марије Гимбутас.[10] Поређење Иванова и Топорова или Б. Успенског са родноверним групама показује да и једни и други теже реконструкцији словенског религијског система, али да ови други пружају бриколаж и желе да древну религију

га", *Catena mundi* I, прир. П. Р. Драгић Кијук, Краљево–Београд: Ибарске новости–Матица исељеника, 95–100). Г. 1996 излази цела књига Ребиндера *Живот и религија Словена према Влес књизи* (Београд, Мирослав). Објављен је и текст Јохане Вајдерс Мирољубов (Свеске 9, 39–40, 1998, стр. 213), супруге творца *Књиге* (њен приказ Пешићевог издања). Издавачка кућа „Пешић и синови" објављује ВК (од 1997. до 2013. имати шест издања); уз то се преводе и књиге Асова. Српско издање је, према уводној напомени, самостална обрада („превод") Р. Пешића, који је изгледа познавао удовицу Мирољубова, Јохану. Родноверна група „Свевлад" сарађује са Галином Лозко, а група „Старославци" користи делове књиге у обредима (Д-2а, у српском издању *Књиге*: „Молимо се и клањамо првом Триглаву...."). Нажалост, *Књигу* је као веродостојан извор користио естетичар Сретен Петровић у радовима о српској митологији (вид. *Систем српске митологије*, 2000, као и позивања на књигу у уџбенику културологије *Култура и цивилизација*, Београд, Лела, 1997, стр. 225, нп. 1.), а Радмило Марojевић, професор славистике на Филолошком факултету, наведен је као рецензент издања Асова.

[7] Посебна тема, везана за СССР, јесте однос комунистичких власти и према хришћанству и према националном идентитету, од седамдесетих година, као један од могућих извора родноверја.

[8] Рецимо, колико је популарна екранизација *Господара прстенова* почетком овог миленијума утицала на представе о митском и херојском свету, али и на начин облачења, витешких игара и сл. Постоје и нови религијски покрети инспирисани Толкином.

[9] Код родноверних, као и код западних неопагана, примећује се појава генерације која је истовремено у научном раду и неопаганском активизму.

[10] Тиме се теолошки системи ослањају на етнолошке тезе које брзо застаревају и постају предмет критика.

оживе. Основни проблем – недостатак интерних извора о словенској претхришћанској религији – истраживачи решавају, између осталог, и коришћењем фолклорних текстова записаних у 19. и 20. в (метода која потиче још од *Немачке митологије* Јакоба Грима). У родноверју се фолклористички подаци модерног доба, књижевна дела и савремени западни окултизам сливају у покушају да се створи – „реконструише"– целовит паганski систем. Али родноверни тврде да имају и непосредан извор, а то је *Велесова књига*.

Сам Мирољубов, према оном што знамо, није био неопаганин чија је амбиција била да створи свети текст, већ бели емигрант-антикомуниста, не антихришћанин, аматерски заинтересован за старину. Један од мојих информатора је рекао: знамо за отворена питања око књиге; али чак ако је и настала у савремено доба, аутор је био родноверан. Исти став може се срести и код неких руских родноверних. *Књига* постаје аналогон Библији или Ведама, тако да долази до текстуализације словенског паганизма. И није да нису у праву поједини родноверни аутори који упозоравају „паству" да се таквим поштовањем *Књиге* приближавају авраамовским религијама.[11]

Проучаваоци *Књиге* већ су истакли да је религија старих Словена представљена анахроно, према „природној религији" 18. века и као суштински монотеистичка (Алексеев 2004: 94–108), као и да је морални систем узмакао пред ортопраксијом (Ајдачић 2016: 187). Има ту и полемичких тонова (извештаји о људским жртвама одбацују се као клевета). Још две особености треба истаћи. На Мирољубова су вероватно утицале и концепције о природној митологији, популарне у 19. в. Зато су наглашени митолошки мотиви везани за сунце и његова златна кола, зору, месец, звезде, ноћно путовање небеских тела. Други је утицај представа о Индији, који је почев од романтичарске рецепције обликовао популарну имагинацију и интелектуалне моде. Мирољубов је словенску религију и у другим радовима изједначио аматерски са „ведизмом" (што се код многих родноверних и аматерских аутора задржало до данас); писмо *Књиге*, мада очигледно обликовано према ћирилици, личи на деванагари тиме што су слова везана за горњу црту. Нека митолошка имена и појмови изворно су хиндуистички, само преобликовани (Тваситар-Тваштр, Кришни-Кришна, Вишењ-Вишну, Сурија-Сурја, Дају Питар-Дјаус Питр, пиће сурина-сура) или су чак исти као у хиндуизму (божанства Јама и Индра, „дас" као ознака непријатеља).[12] Позивање на Индију треба да пружи доказ старине књиге и самог словенског рода, што је облик легитимизације језика и културе, који потиче још од романтизма (првенствено од Фридриха Шлегела и његовог дела *О језику и мудрости Индијаца*).[13] Ова индофилна концепција утицала је и на мистификације Милојевића и Верковића.

Компаративно посматрано, оваква читања срећу се и другде. Један пример је судбина текста *Арадија*, који је 1899. објавио амерички фолклориста Чарлс Леланд.

[11] Мада свакако свети списи имају централно место и у хиндуизму и зороастрејству.

[12] Не само што се религија старих Словена не може изједначити са ведском религијом (друга су ствар заједничке теме пореклом из још старијег слоја) већ Мирољубов уводи и слојеве из млађег хиндуизма (Кришна).

[13] Расистички облици овакве легитимизације и рецепције појма „аријски", познати из 19-раног 20. в., јављају се и у неким струјама родноверја.

Књига описује антички култ богиње Арадије који се сачувао кроз средњовековно вештичарство до модерног доба на тлу Италије, где је Леланд наводно срео њене поклонице, своје информаторке. Мишљења су подељена око тога је ли Леланд мистификовао или је био обманут, што нас подсећа на Верковићев случај. Могуће је да постоје неке фолклорне основе овим тврдњама, мада свакако не онако како их је Леланд представљао. Оно што је значајније јесте да је овај текст нејасног карактера, објављен као фолклорни рад, утицао пола века касније на формирање неких токова западног неопаганизма. Тешко да је и Леланд очекивао да ће Арадија постати једна од кључних фигура вике. Други пример је *Хроника Ура Линда*, текст објављен у 19. в. у Холандији, који наводно потиче из древног доба Фрижана, пореклом с Атлантиде, и излаже њихову митску космогонију и повест. Каква год била изворна намера састављача и ко год он био, књига је у 20. в. доживела необичну рецепцију. Херман Вирт, холандски фолклориста који је усвојио пангерманске идеје и прешао у табор паранауке, прогласио је *Ура Линду* неком врстом нордијске Библије. Једно време Химлеров штићеник у организацији *Наслеђе предака*, Вирт је објавио „превод" и свој обиман рад *Порекло човечанства* засновао на *Ура Линди*. Од деведесетих година 20. в. Александар Дугин дао је своју верзију„хиперборејског" порекла овог текста, а посебну пажњу посветио је словенским народима (*Хиперборејска теорија*; *Мистерије Евроазије*). Дугин повезује *Ура Линду* са *Велесовом књигом* и ћириличним писмом, као и са целим низом езотеричних учења. Истовремено се књига чита у англофоним њу ејџ круговима. Текст је, дакле, од потврде фризијског идентитета добио знатно шире читање. Тако је и *Велесова књига* усредсређена првенствено на повест Источних Словена,[14] али је у рецепцији код Срба постала општесловенско наслеђе.

Концепт *Велесове књиге* који је најснажније утицао на родноверје јесте подела света на три дела: тзв. јав, нав и прав. Прав је свет богова, јав људи, а нав подземље. Ево неких примера тумачења код руских родновера која наводи Роман Шиженски: прав је божански закон, јав опажање света, а нав део космоса који људи не могу појмити; или се узима да одговарају моралној, материјалној и културној сфери; или различитим деловима тела. Аналогија се (очекивано) прави са дрветом света: нав у ком су преци је у корену дрвета, људски јав у средини а прав у крошњи (Шиженский). Више филозофски: јав је све пројављено, нав непројављено, а прав је „закон Сварога" који два друга света држи у равнотежи. Више теолошки: бог се манифестује као господар стоке и природе у јаву, смрти у наву и мудрости у праву. Овим примерима можемо додати неке необичније који показују могућности егезегетских заокрета. Неке заједнице објавиле су текстове назване *Велика књига Нава* и *Навова велика књига*, у којима излажу особен „пут леве руке" словенског паганизма – клањање фиктивним мрачним боговима словенског подземља. Аутор који се назива Волхв Велеслав објавио је још *Књигу упира*, *Књигу Маре* и *Словенску књигу мртвих* у истом духу.

Одговор на питање који је то слој *Велесове књиге* који је формирао космологију родноверја и подстакао таква и толика тумачења, може се наћи у разликовању мита

[14] Између руских и украјинских неопагана постоје очекивано разлике у наглашавању националног карактера књиге.

и историје. Разлику прихватају приступи који су иначе супротстављени и који и сам однос мита и историје другачије тумаче, од елијадеовских до просветитељских.

На једном плану троделна структура космоса, да се задржимо на најутицајнијем делу *Књиге*, одговара добро познатим трипартитним поделама света какву познају митски системи. Родноверни полазе од ове поделе, која у *Књизи* није детаљно изложена, и проширују је у пуну космологију. Уз троделну структуру света, јављају се и друге митолошке теме: Перун-громовник као коњаник, настанак Млечног пута од млека краве Земуње, Велес као културни јунак, Велесово ноћно кретање светом Сварге и јутарње отварање врата храма, опис раја као сеоског живота без мука, Сварожи круг (космички циклус, још један хиндуистички мотив), змајеборство, настанак пића сурине или квасуре (богиња Лада упућује човека Квасуру како да справи пиће или пиће потиче од Краве), космичко јаје. Има и неколико ритуалних обраћања. Али знатно више пажње посвећено је приповедању историје. (Књиге Асова покушавају да „исправе" управо ову лакуну уметањем разнородног материјала). *Књига* садржи, дакле, два слоја, псеуомитолошки и псеудоисторијски. Како је онда ово дело постало кључан текст у креирању слике света родноверних и у покушају да се ресакрализује секуларизовани свет? Приступи који би се ослањали на Мелетинског или Елијадеа препознали би у тексту универзалне митске структуре које својом снагом привлаче пажњу читалаца, те оживљавају у савременом добу. Друго објашњење било би да можда не митски архетипови, већ баш историјска природа повести – колико год деловало парадоксално – објашњава овај успех у ресакрализацији. Тумачење историје у служби је идентитета. Није случајно што у круговима заинтересованим за родноверје постоји истовремено снажно интересовање за „скривену" историју народа. Није неочекивано што је откриће Милојевића-фолклористе ишло упоредо са открићем Милојевића-историчара. У модерном добу историја је била „органон [...] теоријског и практичног одређења" „националне интеграције" (Плеснер 2005: 14), али и више, замена за филозофију или религију; увидом у њу упознаје се хердеровски замишљен дух народа и језгро светског збивања. Ово открива да је читање *Књиге* какво дају родноверни могуће посматрати и као антимодерно, митотворно, митопоетско, али и као суштински модерно (упркос програмског антимодернизму) јер је уобличено модерним схватањем нације. Историја и идентитет постали су сакрализовани. С једне стране постоји талас ресакрализације света ком припада и словенски неопаганизам. С друге стране, књига садржи у себи један *имплицитни еухемеризам*, који су читаоци прихватили и развили: свети текст се чита као (алтернативна, „права") историја. Мит није више излазак из историје у Елијадеов *illud tempus* и аисторијски свет архетипова, већ текст даје податке о пореклу и кретању предака. Не чуди отуда блискост параисториографији. Још Верковић нуди читање епског и „митског" текста као историјске потврде словенског порекла.[15]

Познато је да у тзв. реконструкционистичким неопаганизмима колективни идентитет има средишње место. Али нагласак овде стављамо на поступак читања текста, у напетости између митског и историјског, при чему други претеже. Судећи

[15] На парадоксалан начин родноверје је ту донекле слично Старом завету, где се Јахве објављује у историји изабраног народа. У самој историји јављају се богови предака и и преци-богови, неразграничени под појмом Рода.

према истраживањима присутни су и други елементи, попут игре (вероватно на индивидуалном плану пре него на колективном). Митски аспект несумњиво привлачи и уметнике, као што је било и у ранијим периодима, код стваралаца који су за словенску религију били заинтересовани естетски, а нису се сматрали паганима. Даљи однос ова два аспекта питање је за будућа истраживања јер зависи од будућности самог покрета.

Извори

Асов А. *Свято-Русске веды. Книга Велеса*. Москва: ФАИР, 2007.
Асов А. *Тайны Книги Велеса*. Москва: Вече, 2008.
Велесова књига. Београд: Пешић и синови, 2003.
Влх. В. *Книга Родной Веры: Основы Родового Ведания Русов и Славян*. Москва: Велигор, 2009.
Лозко Г. *Велесова книга. Волховник*. Вінниця: Континент-Прим, 2007.

Литература

Ајдачић Д. *Перуновславија. О паганским боговима у непаганско време*. Београд: Алма, 2016.
Алексеев А. А. (ред). *Что думают учёные о Велесовой книге*. Санкт-Петербург: Наука, 2004.
Петров А. Е., Шнирельман В. А. *Фальсификация исторических источников и конструирование этнократических мифов*. Москва: ИА РАН, 2011.
Плеснер Х. *Закаснела нација*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2005.
Соболев Н. А. *„Влесова книга" в свете историографии фальсификаций и издательской практики XX в*. Диссертация МГУ, 2002 (автореферат).
Творогов О. В. «Велесова книга». *Труды Отдела древнерусской литературы* 43 (1990): 170–254.
Шиженский Р. В. «Явь, Правь и Навь» – как религиозно-философские основы славянского неоязычества.
http://ogin.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=29:l-r-&catid=3:2009-11-01-23-08-24&Itemid=8
Шиженский Р. В. *Философия доброй силы. Жизнь и творчество Доброслава*. Нижний Новгород: Типография «Поволжье», 2014.

*

Jensma G. „How to Deal with Holy Books in an Age of Emerging Science. The *Oera Linda Book* as a New Age Bible." *Fabula* 48, 3–4 (2008): 229–249.
Magliocco S. „Who Was Aradia? The History and Development of a Legend." *The Pomegranate*, 18 (2002): 5–22.

Magliocco S. „Aradia in Sardinia: The Archaeology of a Folk Character.” *Ten Years of Triumph of the Moon*. Ed. D. Evans, D. Green, Hiden Publishing, 2009: 40–60.

Неманя Й. Радулович

НОВАЯ ЖИЗНЬ *ВЕЛЕСОВОЙ КНИГИ:* ПРЕВРАЩЕНИЕ МИСТИФИКАЦИИ В СВЯТОЕ ПИСАНИЕ

Резюме

„Велесова книга” возникла как мистификация с „родословной”, идущей до оссианизма, теперь она стала священным текстом язычников (славянских неоязычников). Темой работы является выяснение, какой пласт самой *Книги* допускает такое прочтение. Она содержит в себе мифологические темы и, вместе с тем, один исторический, эвгемеристический пласт, связанный с идентификацией. Возможности присвоения предоставляют оба, хотя исторический выглядит более влиятельным.

Ключевые слова: мистификация, язычество, *Велесова книга*, неоязычество.

821.163.41.09
27-23
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch26

Оливера В. РАДУЛОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српску књижевност

БИБЛИЈА – ДУХОВНА ВЕРТИКАЛА У РАЗВОЈУ СРПСКОГ ЕСЕЈА

Премиса истраживања јесте да се духовна вертикала у српској есејистици – коју успостављају: Лаза Костић, Исидора Секулић, Момчило Настасијевић, Миодраг Павловић и Владета Јеротић – темељи на *Библији* и библијској књижевности. Анализа је показала да се у подтексту пропитиваних огледа знаменитих српских есејиста налази *Књига постања,* платонистичко *Јеванђеље по Јовану*, те *Откривење Светог Јована Богослова*. Сан јеврејског праоца Јакова о лествицама које стреме ка небу, посредован делом *Божанствена лествица* византијског писца Светог Јована Лествичника, обједињујућа је слика која у трагањима за духовношћу српских есејиста сугерише динамизам успона према непостижном узору и служи повезивању етичких, естетичких и поетичких ставова које и метафорично наглашава.

Кључне речи: *Библија*, есеј, православље, духовност, небеске лествице, подобије, византијска традиција, Свети Јован Лествичник.

I. *Библија* представља цивилизацијски темељ на ком се гради модерна европска култура и један од главних чинилаца њене имагинативне традиције. Проучаваоци свете хришћанске књиге из различитих области називали су је, не без разлога, многим именима, каква су: *вечита књига*, *велики кодекс уметности*, *књига над књигама*, *добра вест*, *митолошки универзум књижевности*, *велика библиотека*, чиме су наглашавали њену вишезначност и универзалност. У прилог реченом говори чињеница да је *Нови завет* преведен на преко девет стотина језика и наречја, постајући на тај начин *плодно тло* за развој различитих националних књижевности и уметности. *Библија* је и књижевност али и знатно више од ње саме јер, поред религијске, има антрополошку, филозофску, психолошку, историјску, социолошку, уметничку па чак и енциклопедијску димензију. Као *библиотека* и својеврстан жанровски хибрид, она представља и антологију књижевности и жанровски *мозаик* или *тканицу*

* oliveraradulovic.ff@gmail.com

и у том смислу је подстицајна савременим писцима и уметницима као што је то била и на почецима словенске писмености. *Библија* је као прва књига преведена на старословенски језик, која је везала хришћанство за писменост и – као култна и највише цитирана књига наше традиције – несумњиво утемељила српску књижевност. Иако заправо више слободна интерпретација него класичан превод, изузетно значајан тренутак представља Вуков превод *Новог завјета*, који је стилски образац узоран у језичком погледу јер пресудно утиче на начин изражавања наших писаца. Треба обратити пажњу на указивање Вука Караџића, у Предговору превода *Новог завјета*, на потребу читања *Светог писма* **као књиге** којом се један народ уводи у храм светске цивилизације. „Овај пријевод није за то да се чита у цркви, него само да га **људи читају као књигу**, да би из ње закон хришћански боље познали и што научили, и да би с помоћу њега славијански пријевод у цркви боље разумјели" (Караџић, из Предговора *Новом завјету*, у Бечу, 1847).

Лествица (Лествичник 1997), дело Светог Јована Лествичника (1997: 525–608) надахнуто *Светим писмом* а намењено монасима, састављено је од тридесет поука са идејом ступњевитог узрастања у духовном савршенству. Симболика броја тридесет, везана за године када је Исус Христос почео да проповеда хришћанску веру, представља доба зрелости, које се може постићи савладавањем тридесет ступњева у подвигу духовног узрастања. *Лествица* је надахнута *Постањем* и представља пророчански сан старозаветног патријарха Јакова (Израиљ), родоначелника израелског народа, који симболизује божанску милост и заштиту дату Авраму и његовом народу у тренутку његове малодушности и усамљености.[1]

> „И дође на једно место, и онде заноћи, јер сунце беше зашло; и узе камен на оном месту, и метну га себи под главу, и заспа на оном месту. **И усни, а то лестве стајаху на земљи а врхом тицаху у небо, и гле, анђели Божји по њима се пењаху и силажаху; И гле, на врху стајаше Господ,** и рече: Ја сам Господ Бог Аврама оца твог и Бог Исаков; ту земљу на којој спаваш теби ћу дати и семену твом; И ево, ја сам с тобом, и чуваћу те куда год пођеш, и довешћу те натраг у ову земљу, јер те нећу оставити докле год не учиним шта ти рекох" (Пост. 28, 11–17).

Са визијом небеских степеница повезани су и усаглашени многи призори и слике у *Библији*, која је образац савршене текстуалне конструкције чији је смислени досег метафора из *Новог завета*: Исус Христос симболизује степенице које воде до неба јер сам представља узор и врхунац духовног узношења.

> „Одселе ћете видети небо отворено и анђеле Божије где се пењу и силазе к Сину човечијем" (Јован, 1, 51).
>
> „Симболички, Јаковљева лествица, која стоји на земљи а врхом дотиче небо, по којој се анђели Божији пењу и силазе, и на чијем се врху налази сам Господ, треба да означи човеков пут ка висинама божанског савршенства, везу између земље и неба, пут на коме човека прате анђели Божији и који има сасвим одређен циљ: самога Господа Бога" (Лествичник 1997: 8).

II. Песник Лаза Костић најзначајнији је есејиста у српској књижевности 19. века, те, када је реч о поетици ове врсте интелектуалне прозе, учитељ и претходник Исидоре Секулић, што је аргумент који иде у прилог опажању његовог модерног сензибилитета. Ерудиција, припадност истом културном простору, заговарање идеје *укрштаја* култура и цивилизација Истока и Запада, склоност великим синте-

[1] Видети више у Kinder 1990: 160–161.

зама, дигресивност, читање и тумачење књижевних дела у контексту, библијска парадигма при анализи текста, деконструкција и иновација жанра, дијалошка форма огледа у којима се симулира разговор са читаоцем, стилско саображавање названо *војвођанским стилом* – све су то одлике које потврђују сродност њихових поетика, имагинација и начина изражавања.

Огледи, критике и беседе Лазе Костића не разликују се много у погледу форме јер им је акценат на фрагментима који функционишу као есеји у равни микрожанра, захтевајући образованог читаоца и слушаоца који може да прати карактеристичан начин компарирања, асоцирања, повезивања и тумачења текстова; крећу се између две крајности: дубоког аналитичког понирања – *кристализације*, која потврђује више пута изречену констатацију Јована Деретића да је реч о најинвентивнијем песничком мислиоцу српског романтизма (Деретић 2007: 749) и луцидне импровизације, каламбура, игре са читаоцима или слушаоцима, провокације која неретко прелази у пародију текста о ком је реч. Тако у Костићевим огледима и беседама, који, нажалост, још нису сакупљени и истражени, наилазимо на поетизоване фрагменте *Библије*, апокрифне медаљоне, драматизоване сегменте наративних исечака из *Светог писма*, хумореске на библијске теме, демистификоване повести из *Торе* у духу шаљивих народних приповедака, анегдоте о библијским личностима, филозофске и естетичке трактате на хришћанске теме, реинтерпретиране библијске приче које су занимљив пример дописивања текста, али и, што је најдрагоценије, на особена тумачења књижевних дела у дијалошком, полемичком или пародијском контексту. Иако је Лаза Костић био најистакнутији хеленофил међу романтичарима, он је добро познавао *Библију*, која му је служила као својеврсна противтежа, супротна позиција у дијалогу на класичне теме, омогућавајући му да доследно спроведе склоност опозицијама, *јединство супротица*. Пишући есеје из књижевности и уметности, естетичке и филозофске огледе и беседећи на значајне теме на трибинама, залагао се за чување традиције, коју поима као жив културно-историјски, етички и естетички процес колективног памћења и развоја. „Сваколика образованост свију садањи хришћанских народа оснива се на Библији и јелинској класичности" (Костић 1990: 20). Костић у том погледу развија поставке Вука Караџића изнесене у Предговору превода *Новог завета*, али – свестан утицаја *Светог писма*, те књиге општег човечанства, на имагинацију народних песника и приповедача, коју је често доводио у везу са усменом књижевношћу, називајући је *народним јеванђељем* те упућујући на сродан културолошки и традицијски контекст – одлази и много даље од Вука. „Христово јеванђеље долази из књиге у срца, народно јеванђеље [...] долази из срдаца у књиге" (Костић 1990: 10). Овакви ставови имплицирају тумачења усмене књижевности у контексту библијске књижевне традиције из које израстају. Костић је међу првима указао на значај *Откривења Јованова* за књижевност, дела са којим су, након њега, у интертекстуалном дослуху и Момчило Настасијевић и Миодраг Павловић, дела у ком тријумфује песничка машта, а које ће највише од свих библијских књига подстицати имагинацију песника 20. века, бивајући каталогом песничких слика и фигура. „Завештаним формама најобилатије је откровеније светог Јована, само што је и у томе песничка машта Јованова надвисила све старозаветне претече своје" (Костић 1990: 25).

Реинтерпретација, дијалог и полемика запажају се у Костићевим предавањима одржаним у Матици српској, која су била пропраћена јавним читањем и тумачењем усмене књижевности у библијском кључу. У својим одступањима од уобичајеног Лаза Костић се открива као весник модерног и постмодерног односа према књижевном делу, заговорник је интертекстуалности, оплемењивања, укрштаја и свепрожимања књижевних текстова, обнове и реинтерпретације традиције која захтева *дораслог* читаоца. Наш песник и есејиста је веровао у естетске разлоге чувања традиције, заговарајући тезу да се узорни текстови не смеју опонашати, него их треба оплемењивати па и проблематизовати. Костићеви есеји јесу хибридне творенице формиране на рубовима традиционалних облика, развијене дигресије које аутору постају значајније од саме теме, као што је то случај у поетици есеја Исидоре Секулић, са насловима који не обухватају садржај записаног, при чему заговарају особен начин контекстуализације, асоцирања и фигуративног изражавања. Прво Костићево јавно предавање, одржано 1867. у Новом Саду у Матици српској, било је *Косовка девојка*, познатије као *Христово и народно јеванђеље*. Навод из јеванђеља на почетку Костићевог предавања служи као окосница излагања и представља добар пример *илуминативне цитатности*,[2] карактеристичне за авангардну књижевност – „Где су се тројица у моје име састала, ту сам ја међу вама!" (Костић 1990: 9) – којим беседник себе пореди с Исусом Христом и аргументује теолошки *саблажњиву* идеју да посета позоришту и културним свечаностима може заменити одлазак у цркву јер је свака духовно напредна идеја богомдана. Тим поводом је почела полемика у периодици: сматрало се нечувеним светогрђем поређење Топлице Милана са Христом и Косовке Девојке са Богородицом и мироносницама.

Хришћанска идеја жртвовања блиска је нашем песнику и кад осмишљава своју поетику:

> „Само онај ко је кадар одрећи се свесно каквог добра, које би само његовој личности користило да тиме унапреди свој род, само је тај заслужио име човека. Ко је [...] кадар дотерати у [...] одрицању до свесног прегора и самог живота свог, у томе је оличен напредак рода његовог, тај је заслужио да се назове мучеником рода свог [...] или мучеником своје мисли" (Костић 1990: 14).

Занимљиво је запазити да беседник идеју духовног препорода доводи у везу са јеванђелским појмом жртве и чином жртвовања.

Друга Костићева беседа, *О јунацима и женама*, објављена у Матици 1867. и 1868. године, излаже основна естетичка начела која су касније развијена у студији *Основа лепоте у свету*. Начело развоја и усавршавања, сродно хришћанској идеји *подобија* а сагласно метафори небеских лествица, налазимо у основној тези излагања да сваки настанак води развоју све савршенијих облика, што се може сагледати у свеукупном духовном стваралаштву као *закон кристалисања.* Лаза Костић је *тумачио закон противности* на примеру различитог односа према вери који сагледавамо у *Старом* и *Новом завету*. Супротстављајући формализму *фарисејских цепидлака и надуваних совуљага* учење Исуса Христа о вери као духовној суштини која се заснива на слободном избору и непрекидном усавршавању, Костић, добро

[2] Цитатна мотивација у Костићевој беседи иде од властитог према другим делима, нудећи ново виђење, односно очуђење и модификујући семантику на рачун асоцијација које иду према тексту изворнику.

упућен у новозаветну мисао, говори о Спаситељу, који је истовремено и Бог и човек, у ком се сагледава „вечити одбој и привлак, закон противности, узвишено божанство оразумљено обичним човештвом, обично човештво узвишено неразумљеним божанством" (Костић 1990: 15), а јединство те супротности, према инвентивном тумачењу предавача, симболизује крст са Голготе. Жена је, у беседниковој интерпретацији, у *Старом завету* оличење греха, а у *Новом* – љубави, материнства и страдања, чија је парадигма Богородица, узор према коме је и обликован морални лик Косовке Девојке, близак идеалу девичанства.[3]

III. Исидора Секулић, прва жена чланица Српске академије наука и уметности, имала је ретку просветитељску енергију и упорност која је покретала њено стваралаштво, названо *културним мисионарством* (Павловић 2004: 222–238). Отварала је *прозоре* и *врата* српске књижевности према Истоку и Западу, бивајући увек изнад и Истока и Запада, залагала се једнако за славенофилство, писала са истим интересовањем о православљу и католичанству. Иако је имала слуха за модерну књижевност, ипак је истицала значај књижевне традиције, говорећи о ванвремености вечних стваралаца. Веровала је да се уметност рађа у тренуцима озарења, да су писци свеци који као зраци иду из истог сунца, да нема великих дела без жртава, које су услов духовног раста и преображаја. Приступна беседа у Српској академији наука и уметности Исидоре Секулић изговорена је у уверењу да нема временских ни националних граница међу стваралоцима, да уметничке руке не познају визиткарте: „Увек исти монашки рад човека. Ћутање, згрбљена леђа, ритам около наоколо, као коњ у вршају" (Секулић 2010: 385). Исидора Секулић је један од стожера кроз чије стваралаштво пролази духовна вертикала српске есејистике. Њен опус (девет од дванаест томова *Сабраних дела*) у знаку је књижевно-научне форме есеја, те писати о њеном књижевном послању значи бавити се историјом и поетиком овог књижевног облика, који је *матично стабло* и *језгро* њеног стваралаштва. Есеј као књижевно-научни жанр био је близак особеном креативном профилу ове књижевнице, сјединио је утанчану сензибилност и несвакидашњу аналитичку интуицију с научничком прецизношћу једне пуританке склоне филозофским опсервацијама.

Исидора Секулић не само да је, својим интелектуализмом и виртуозношћу, обележила *златно доба есејистике* (Деретић 1997: 269) већ је својим жанровским искорацима допринела развоју есеја. Познавала је одлично све врсте уметности, сликарство, музику и позоришну уметност је пратила, била је зналац филозофије, писала огледе из естетике, и будући да јој је било блиско религијско осећање, о њему је писала и размишљала поводом хришћанских светаца и стваралаца. „Уметник ради, Бог сарађује" (Секулић 2010: 314). Наглашавамо особену духовност Исидориних огледа који се заснивају на моралним постаментима хришћанства. „Бог је створио све а само у човеку почива. Све пролази, и добро и зло, на жалост и добро и зло. Остаје рад, напор, **света енергија духа**" (Секулић 2004: 350). Читалац у њима сагледава тежњу ауторке да стави знак једнакости између етике и естетике, у уверењу да просвећење подразумева просветљавање и трагање за идеалом да би се подстакло духовно зрење и напредак. Превазићи себе и властита ограничења, успињући се Јаковљевим лествама, које су метафора духовног раста уметника,

[3] Видети више у Радуловић 2011б: 243–252.

Исидорин је стваралачки императив, изречен поводом дела *Божанствена лествица* Светог Јована Лествичника. Ауторка је веровала у боголикост уметника, наглашавала његову божанску суштину, *свету енергију духа* која тежи да *оплемени прах*, стога се уметник уграђује у дело оживљавајући га. Есеји Исидоре Секулић значајан су путоказ Миодрагу Павловићу, који, следећи њено усхођење са вером у православну духовност, подстиче ствараоце на преображај свестан да идеал непрекидно узмиче трагаоцу.

Исидора Секулић је, као и Лаза Костић, читала *Библију* на модеран начин, доживљавајући је као ризницу мудрости, узорних текстова и песничких слика. Примећивала је да се *књига над књигама* код нас не чита и не цитира и упозоравала да нам зато недостаје камен темељац у култури.[4] Веровала је да је уметник сарадник Творца на усавршавању човека, а да је таленат, код ње метафорично називан *светлост у човеку*, знак човекове боголикости. Будући просветитељски настројена, била је склона параболичној форми, која јој је пружала могућност да преводећи значења алегоријских прича нагласи поруку у духу хришћанске етике. „Ако живиш у себи, нећеш много марити за празне речи! Ако има у теби нешто добро, о другима мисли да су добри како би смерност сачувао" (Секулић 1985а: 79). Блиска јој је била и источна аскеза настала у седмом и осмом веку пре Христа јер је заговарала уздржаност и осећање праве мере као императив живљења.[5]

Поводом визије небеске лествице, Исидора Секулић је, коментаришући универзалност симболичке слике, сведочила о могућностима исконског додира неба и земље кроз стваралачко искуство. Пишући о делу, огледала се у њему говорећи и о интелектуалним изазовима човековог узрастања у стваралачком процесу. Наглашавала је ступњевитост врлина до којих се долази само у успону који захтева жртвовање, што је у подтексту метафорично означено каменим узглављем уснулог јеврејског праоца. Исидорин императив пронађен у старозаветној повести јесте превазићи себе и властита ограничења успињући се Јаковљевом путањом, том метафором духовног раста уметника.

IV. Момчило Настасијевић, заговорник фолклорног модернизма, најзагонетнија је и најособенија појава у српском песништву (Деретић 2007: 1043). Иако се огледао у жанровима приповетке, драме и есеја, превасходно је лирски песник. Основе своје поетике, у којој доминира феномен матерња (родна) мелодија, везује за појам исконске музике, а образлаже га на есејистички начин верујући у *метафоре уха*, којима, као библијски писци, даје предност у односу на *метафоре ока*. Настасијевић је везан за средњовековну традицију српске књижевности, преко ње посредно и за *Библију*, а за последњу новозаветну књигу – *Откривење Јованово* – и непосредно. Читајући је песнички, користио ју је као ризницу слика и реторички образац како у поетички обликованим есејима тако и у песништву и наративној прози. Отуда Настасијевићеву поетику можемо повезати с идејом другог доласка Исуса Христа, који ће довести до откровења божанске суштине у уметнику. „У нама самима, у нашим рођеним моћима, и могућност беспуће је и могућност пута" (Настасијевић 1991: 78). Настасијевићев есеј *У одбрану човека*, његов духовни тестамент, филозофска

[4] На тему: *Библија у књижевности* ауторка размишља у *Записима*, Београд 1985: 98.
[5] Видети више у Радуловић 2009.

је, теолошка и песничка визија ретке духовне инспирације, посвећена хришћанству, које је са Христом устало у одбрану човековог достојанства и права на слободан избор. Костићева друга беседа, *О јунацима и женама*, на сродан начин афирмише идеју вере као слободног избора и развоја човека према Богочовеку. Појава Сина Божјег у историји човечанства представља прекретницу, вели Настасијевић, јер од њега почиње нова фаза развоја духовности, заснована на филозофији љубави, која добија свој пуни смисао кроз процес обожења, уподобљавања Христу, *оствареном лику човека.* „Од Христа наовамо процес човека убрзан је до крајњих граница могућности" (Настасијевић 1991: 74). Појава Спаситеља свако живо биће испуњава истодобно усхићењем и очајањем, *усхићењем какви бисмо могли бити и очајем, какви смо били и какви јесмо*. Надаље, писац хришћанство доживљава као непрекинут процес суочавања са собом, нужно прочишћење и прогледавање духовним очима. Иако се у есејима самоодређује као православни хришћанин, Настасијевић *Библију* чита песнички, као *књигу над књигама*, као образац у тематском, жанровском, етичком, реторичком, стилском и типолошком смислу. Његово поимање језика може се довести у везу са *Јеванђељем по Јовану* и идејом да је Бог реч из које настаје човек, рођен са мелодијским милозвучјем исконске речи, која је и стваралачка сила. Овај аутор, писац есеја *За матерњу мелодију*, један је од ретких стваралаца у српској књижевности који је веровао у откривалачке могућности уметничког дела, спреман на изазов непрекидног усавршавања у стваралачком процесу који води у земљу духовних обећања.

Откривење Јованово је јасно прозирљив подтекст у есејима и приповеткама Момчила Настасијевића. Последња књига у *Библији* послужила је писцу да, следећи њен фигуративни језик, проговори о уметности, о стваралачким поривима, који откривају природу уметника, дочара процес настајања књижевног дела, те проблематизује питање разумевања текста. Појам *откривења* – везан за хришћански мистицизам – означава у Настасијевићевој поетици постепену, потпуну спознају човека и универзума током стварања уметничког дела; писац стиче нарочите пророчанске моћи и преноси, попут пророка Јована, загонетне визије које су одзив на исконске слике, древне гласове чији се одјек чује у аутентичном делу. Ваља истаћи да је већина поетичких ставова Момчила Настасијевића везана за хришћанска филозофска и етичка опредељења: отуд захтев да уметник буде чист и просветљен, и да ствара ослобођен таштине. Уметник је препознат у библијској метафори *јагње Божје*, предаје душу свету, страда у процесу уметничког послања, умирући у тексту, као јагње на жртвенику, попут рођаке Марије која се смирује и смеши са везом у рукама *као први пут кад се насмеши*. Отуда ће уметникова душа бити означена фигуративним библијским говором – као *рајска башта*, икона Богомајке, а предео Настасијевићевог дела као храм. Надолазећа апокалипса служи писцу да проговори о духовној неиспуњености човека:

> „Од Христа наовамо у појачаном смо процесу себе, спасти се или пропасти. [...] Пламичак непропадљивог, шака правих људи, као иза новог потопа, нека остане по највишим планинама, па и то је човечанство" (Настасијевић 1991: 78–79),

али и реинтерпретира типологију ишчекивања другог доласка Спаситеља која уцеловљује стварање, а симболично изражава процес дезинтеграције уметника који се стапа са универзумом.

V. Миодраг Павловић, отац српске духовне поезије, *води нас корак по корак у висину која се чини лебдење* (Павловић 1999: 78), корачајући небеским лествама, усавршава своја поетичка начела и стреми ка земљи духовних обећања. Реч је о песнику, есејисти и романописцу који стваралачки еволуира превазилазећи себе, баш како је то замислио у есеју *Православна духовност и уметност* (Павловић 1999), уверен у безграничне могућности усавршавања стваралаца духовне оријентације. Размишљајући о динамици православне духовности као идеалу који измиче, наводи високе уметничке досеге у визији речи, речитости слике и беседи која досеже највиши ниво у неизрецивости. „Лествица по којој се примичемо ономе што узмиче, на којој благослов с висина не потире сасвим искушења понорних дубина, главно је уздање да ће се стићи у земљу духовних обећања" (Павловић 1999: 78). Сећајући се *Лествице* Светог Јована Лествичника, аутор наглашава да се уметник преображава у успону до висине која личи на лебдење, превазилазећи притом своју телесност и прожимајући аутентичном духовношћу дело које ствара. Павловићево дело подразумева цивилизацијски, културни и књижевни контекст и доживљава се као велика уметничка синтеза. „Преобразити телесност уметничког дела и њеног творца јесте идеал православне духовности, откровење које чека поету и читаоца на серафимским висинама" (Павловић 1999: 78–79).

Извор песничких слика и призора у његовом стваралаштву, у фази његове поетичке пуноће и зрелости, јесте *Библија*. У уверењу да права песма, док није написана, брује као *матерња мелодија*, као вибрација у слуху, препознајемо поетички дослух са Настасијевићем, а преко библијског подтекста, као одјека творачких речи које лутају светом тражећи своје астрално тело у делима аутентичне духовности. Стога постоји само покушај песме у свечаном ритуалу повратка прајезику. „Пишући поезију, ја највише очекујем од критике која се бави песничким сликама" (Pavlović 1978: 55). Трагање за прасликама, њихово проналажење у самом корену вида, откривање у очном живцу, истанчаном песничком интуицијом, јесте визуализовање обредне драмске ситуације: стварање света од речи. Поетичка промишљања Миодрага Павловића у дубоком су сагласју са платонистичким *Јеванђељем по Јовану*, одакле он црпи своје надахнуће, које је поетички постамент и Настасијевићевог песништва.

Прапочетак – у знаку Божјег логоса, чији је израз мудра реч која вечито траје испуњавајући празнину, бездан над којим лебди Дух Творца – јесте контекст *Књиге постања*. Човекова мисао је, према учењу јеванђелисте Јована а у коментарима Светог Јустина Поповића, непостижна у односу на Логос, из кога се све изнедрило и чији је епитет *неизрецивост*, јер је свеизвор постојања.

> „У почетку бјеше ријеч и ријеч бјеше у Бога, и Бог бјеше ријеч. Она бјеше у почетку у Бога. Све је кроз њу постало, и без ње ништа није постало што је постало" (Јован, 1, 3).

Реч представља врата кроз која улазимо у постојање, све је премрежила њена стваралачка сила, стога је сав створени свет у знаку Христојављања, па се у души сваке ствари открива стваралачки порив, нагон ка усавршавању. Уђи у живот зна-

чи бити просветљен божанском светлошћу, па живети значи *светлети* љубављу, истином, правдољубљем и мудрошћу, стваралаштвом, а *живети у Господу* значи одржавати је у вечном пламсају стваралачког просветљења. „У њој бјеше живот, и живот бјеше видјело људима. И видјело се свјетли у тами и тама га не обузе" (Јован, 1, 5–6). Када је реч постала тело, тријумфовало је стваралачко начело у природи, а човек постао божји храм, обитавалиште љубави и мира у непоништивом чуду вере. Миодраг Павловић, у *Похвали светлости*, блесак сазнања метафорично везује за божанско откровење, пишући химну стваралачком начелу у човеку; попут Лазе Костића и Исидоре Секулић, хвали песничку интуитивност, која доводи до етеризације, потпуног одуховљења уметника. Трагајући за источницима речи, сагласно Костићу и Настасијевићу, буди њихова необична ритмичка таласања, оживљава призоре из религије, митологије и историје. Лирски јунак становник је света ком прети апокалипса, архетипска је жртва, јагње божје, трпељив и стишан, обремењен теретом властитог крста и загледан у личну и националну голготу. Павловић верује у очување човекове духовности, у спасење чија се тајна крије у језику. Трагајући за правим стваралачким речима, он понавља ритуал стварања света по законима Божјег логоса, духовно се профињује и уздиже понављајући речи које су створиле свет, иако језик увек остаје за уметника *вавилонска кула*, непостижан циљ. Стога његов говор, попут Настасијевићевог, звучи као пророчанство или чаробна формула која се одгонета, извор дубоке смислености и сврховитости, одјек је прве речи која је постала тело.

VI. Есеј *Јаковљеве лествe* Владете Јеротића (Јеротић 2009: 75–81) сабирно је *сочиво* у ком се, у метафоричној слици лествица које дотичу небо, преламају естетички и поетички ставови Лазе Костића, Исидоре Секулић, Момчила Настасијевића и Миодрага Павловића. Сам есеј је драгоцен због тумачења архетипског сна јеврејског праоца, у ком је визија стваралачке будућности човечанства. Говорећи о просветљењу у процесу духовног узрастања, аутор истиче да, што је пут напорнији, то је радоснији сусрет с анђелима, духовним ободритељима из Јаковљеве визије. Божје изговарање речи која истог тренутка постаје дело и тело – узор је према ком се креће стваралац хришћанске духовности, који живот осмишљава успињањем ка непостижном циљу, стреми досезању оног нивоа духовности која делује преобразитељски, а чији му идеал непрестано измиче. Просвећивање као зрачење светошћу, односно просветљавање, још један је од привилегованих појмова који помињемо бавећи се генезом речи у контексту старозаветне повести. Јеротић у интертекстуалном дијалогу с Павловићем у есеју *Јаковљеве лествe* размишља о померању граница живота: „Просветљеном човеку у успону, а успон је схваћен као духовни напредак, више није битно да ли ће у овом животу стићи близу врха који је недостижан јер за њега смрт више не постоји" (Јеротић 2009: 81).

VII. Истраживање изнето у овом раду извршено је на корпусу есеја са духовном тематиком чији су аутори Лаза Костић, Исидора Секулић, Момчило Настасијевић и Миодраг Павловић, а поентирано је есејем Владете Јеротића *Јаковљеве лествe*. Показало се да су поменути ствараоци надахнути *Библијом* преко идеје савршеног стварања Творца из *Постања* и налога духовног усавршавања који је присутан у Беседи на гори Исуса Христа: „Будите ви дакле савршени као што је савршен отац ваш небески" (Матеј, 6, 48). Показало се да се *Библија* јавља као импулс књижев-

ницима хришћанске духовности, као узорна *књига над књигама* која утиче на стваралачку имагинацију и представља ризницу у тематском, жанровском, реторичком, стилском и типолошком смислу. Сан јеврејског праоца Јакова о лествицама које стреме ка небу овековечен делом *Лествица* Светог Јована Лествичника – слика је која у есејистичким реминисценцијама српских есејиста сугерише динамизам хришћанске духовности и служи повезивању етичких, естетичких и поетичких ставова, које и метафорично наглашава. *Књига постања* и симболика стварања изговарањем речи, платонистичко *Јеванђеље по Јовану* и *Откривење Јованово* у подтексту су коментарисаних огледа. Мотив светлости, који симболизује стваралачко начело у човеку, у асоцијативној је вези с преображењем Исуса Христа, и јавља се као константа у есејима који крећу из *Библије* и успостављају духовну вертикалу у српској књижевности.

Литература

Библија или Свето писмо Старога и Новога Завјета. *Стари Завјет* превео Ђура Даничић, *Нови Завјет* превео Вук Стеф. Караџић. Београд: Британско и иностранo библијско друштво, 1993.

Деретић Ј. *Поетика српске књижевности*. Београд: Филип Вишњић, 1997.

Деретић Ј. *Историја српске књижевности*. – 4. издање. Београд: Сезам бук, 2007.

Јеротић В. *Есеји: психолошке и религијске теме.* Нови Сад: Матица српска, 2009.

Костић Л. *О књижевности и језику.* Приредила Хатиџа Крњевић. Нови Сад: Матица српска, 1990.

Лествичник Ј. *Лествица.* Света Гора Атонска: Манастир Хиландар, 1997.

Настасијевић М. *Есеји, белешке, мисли*. Сабрана дела Момчила Настасијевића, књ. 4. Приредио Новица Петковић. Горњи Милановац: Дечје новине – Београд: Српска књижевна задруга, 1991.

Павловић М. „Исидора Секулић.” Глушчевић З., Јосимчевић М. (ур). *Други о Исидори*. Сабрана дела Исидоре Секулић, књ. 15. Нови Сад: Stylos, 2004.

Павловић М. *Свечаности на платоу: обреди поетичког живота*. Београд: Просвета, 1999.

Поповић Ј. *Тумачење Светог Еванђеља по Јовану*. Сабрана дела светог Јустина Новог у 30 књига, књ. 11–12. Уредник епископ ЗХП Атанасије. Београд: Наследници оца Јустина – Ваљево: Манастир Ћелије, 2001.

Радуловић О. „Плес речи. Поетика есеја Исидоре Секулић.” *Књижевност и језик*, год. LVI, бр. 1–2 (2009): 85–99.

Радуловић О. „Утицај Вуковог превода Новог завета на имагинацију Иве Андрића.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 40/2 (8–10. IX 2010): 433–445, 2011а.

Радуловић О. *Нове научне методологије у настави књижевности*. Нови Сад: Orpheus, 2011б.

Секулић И. *Писма.* Нови Сад: Stylos art, 2004.

Секулић И. *Нека реч о анонимном раду. Изабрани есеји.* Приредио Ђорђе Јанић. Нови Сад: Академска књига, 2010.

*

Kinder D. *Postanak*. Prevod Tomislav Jonke. Novi Sad: Dobra vest, 1990.
Pavlović M. *Poetika modernog*. Beograd: Grafos, 1978.

Olivera V. Radulović

BIBLE – THE SPIRITUAL VERTICAL IN THE DEVELOPMENT OF THE SERBIAN ESSAY

Summary

Serbian literature of the 20th century is marked by the development of essays as a form of intellectual, non-fiction literary type, especially in the period between the two wars called *the golden age of Serbian essay*. The spiritual vertical, important for the genesis of this form, is established by Laza Kostic, Isidora Sekulic, Momcilo Nastasijevic, Miodrag Pavlovic and Vladeta Jerotic with a related spiritual orientation based on the *Bible*. *The book of Genesis,* the symbolism of creation by pronouncing the words and the platonistic *Gospel of John*, are in the subtext of the analysis. The dream of Judean forefather Jacob about the ladders stretching to the sky – is an image which in the essayist reminiscences of Serbian essayists suggests the dynamism of Christian spirituality and serves to connect ethical, aesthetic and poetic attitudes and to emphasize them metaphorically.

Key words: *Bible*, essay, spirituality, celestial ladders, *image of God*, Byzantine tradition, St. John Climacus.

821.161.2(439)"17/18"
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch27

Јанко Ђ. РАМАЧ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за русинистику

СВІТОГЛЯД РУСИНІВ ПІВДЕННОЇ УГОРЩИНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ АПОКРИФІВ З ЇХ РУКОПИСНИХ ЗБІРНИКІВ З XVIII ТА XIX СТСТ.**

Тексти апокрифів з рукописних збірників русинів Південної Угорщини перший почав досліджувати Іван Франко і на зламі XIX–XX стст. опублікував і проаналізував деякі фрагменти з них (Франко 1899; Франко 1906). Після того рукописна спадщина духовної поезії і прози русинів на півдні Угорщини на довгий час залишилася поза увагою дослідників, хоча саме з неї бере початок їхня писана література і процес розвитку літературної мови. У апокрифічних текстах часто яскраво відображений зовсім оригінальний світогляд народу, тому вони заслуговують на докладніше дослідження філологів, істориків, істориків культури, фольклористів та інших спеціалістів. В даній статті автор ставить собі за мету крізь призму текстів апокрифів з рукописних збірників дослідити властивості світогляду русинів Південної Угорщини, який проглядає крізь описи географії, топографії, кліматичних умов, побуту, подій, персонажів, мови, розуміння/нерозуміння релігійного і суспільного життя єврейського народу у Палестині новозавітньої епохи. Проаналізовано матеріал двадцяти рукописних збірників духовної прози з якої вилучено взірцеві цитати, на підстав яких автор доходить основних висновків.

Ключові слова: Русини у Південній Угорщині, новозавітні апокрифи, рукописні збірники, світогляд.

Публікуючи фрагменти з рукописних збірників новозавітних апокрифів русинів Південної Угорщини, які отримав від Володимира Гнатюка,[1] Іван Франко деякі з них коротко проаналізував, окремо звертаючи увагу на мову і певні локальні властивості текстів (Франко 1899, т. II: 74–98, 191–196, 211–220, 237–240, 369–370

* janko.ramac@ff.uns.ac.rs

** Праця написана в рамках наукового проекту Обласного секретаріату Автономного краю Воєводини „Савремено стање у русинистици: језик, књижевност, култура" № 142-451-2783/2017-01.

[1] Володимир Гнатюк (1871–1926) у літніх місяцях 1897 р. побував на науковій експедиції між русинами у Південній Угорщині, у Бач-Бодрозькому комітаті (далі: Бачка), і тоді віднайшов певну кількість рукописних збірників духовної прози і поезії (Гнатюк 1898:51), а деякі поніс з собою до Львова. Згодом частину духовної поезії з тих збірників опублікував (Гнатюк 1985), а кілька збірників дав І. Франкові.

; Франко 1906, т. IV: 80, 234–235, 357–360). Михайло Ковач опублікував дві статті, присвячені рукописній духовній поезії і апокрифічній прозі русинів Південної Угорщини, передусім звертаючи увагу на їх мову і бажаючи зацікавити даною темою дослідників (Ковач 1973; Ковач 1977). Юліан Тамаш у монографії, присвяченій літературі русинів у Югославії, на підставі апокрифічних фрагментів текстів, опублікованих І. Франком, проаналізував деякі з них і дав оцінку їх ролі і значення у історії літератури (Тамаш 1997: 61–69). Янко Рамач досліджував апокрифічні тексти „Хожденіє Богородици по муках" і „Страсті Христові" (Рамач 2011; Рамач, 2016).

У дослідженні даної теми ми користувалися оригінальними рукописними збірниками, що зберігаються в інституціях або у приватних збірках: у бібліотеці греко-католицької парафії у Руському Керестурі, у відділі старої книги (далі: ГПРК) – 9 рукописів; у Музейній збірці у Руському Керестурі (далі: МЗРК) – 9 рукописів; на греко-католицькій парафії у м. Шід – два збірники; один належить Марії Дорошки з Руського Керестура, один – Агнеті Бучко-Папгаргаї з Нового Сада, а один – у власності автора статті. Для зручнішого цитування на кінці статті подано список використаних збірників. Короткий формальний і змістовий опис деяких з них вже опубліковано (Рамач 2016), а повніший готуємо до друку.

Щодо авторства та хронології написання рукописних збірників, тільки приблизно половину із них можна точніше датувати і знайти дані про їх автора/переписувача чи замовника. Нема достатньо даних, на підставі яких можна твердити, що якийсь із них настав у XVIII ст., проте можна а припустити, що деякі переписані із старших, що настали у XVIII ст. Найстарший мабуть той, в якому записано: „тому мено то булъ [...] року Яли[2] Михалъ писалъ 1819". Фізичні особливості письма і мови духовної поезії у збірнику дають підставу припустити, що він настав на початку XIX ст. (Яли 1819). Інформації про авторів/переписувачів чи замовників збірників дуже скупі. Тільки в рідкісних випадках крім імені і прізвища подається ще якась інформація: наприклад: „Сїи писми сутъ Хома Янка, жителя Керестурского. Писани сутъ 1876. року. Писалъ Папуґа Михалъ, кушниръ. Дописани су року 1876. мѣсяца фебруара. Започани су писацъ1874-го" (Папуґа 1874). В іншому збірнику на внутрішньому боці обкладинки стоїть: „А сия книга Страсти принадлежитъ Гирйовати Илони, 1902 року правени", а на останній, 177 сторінці: „Писалъ Няради Михалъ Бачъ-Керестуре. Докончелъ 1904 фебруара дня 7-ого, алилуя" (Гирйовати 1902).

Під час своєї наукової експедиції між русинами у Бачці 1897 р. В. Гнатюк був здивований наявністю великої кількості рукописних збірників духовної поезії і апокрифічної прози. Тоді він зазначив, що у Коцурі „находять ся навіть такі люди, що в зимі не роблять нїчо друге, лиш перепісують. Я був у двох таких переписувачів і оглядав прекрасний псалтир (з пояснюванями), євангеліє і друге. Письмо їх так хорошо представляє ся, що не можна собі красшого бажати. [...] Оден є такий чоловік, що переписує на замовленя: я видїв зладжену ним на замовленє книгу зо страстями і піснями" (Гнатюк 1898: 51).

[2] Упереписах населення Керестура і Коцура не знайдено прізвище Яли (Жирош 1997), а у переписі населення Керестура з 1828 р. під № 45 записаний Ґали Мишка.

Популярність рукописних збірників між русинами Південної Угорщини не зменшувалася до кінця XIX – початку XX ст., адже до часу коли вони все частіше почали добувати друковане слово, газети, часописи і книжки духовного і світовного змісту з Угорщини і ще більше з Галичини (Дуличенко 1972; Рамач 2010). До того часу рукописні збірники духовної прози і поезії та короткі тексти народних хронік поселень виконували функцію писаної літератури. У текстах рукописних збірників духовної поезії і прози крізь ціле XIX століття точиться процес поступового переходу з церковнослов'янської чи книжної мови на народну говірку тамтешньої русинської громади. Тема цікава для лінгвістичних досліджень.

У даній праці досліджується як у текстах апокрифів у рукописних збірниках відображений світогляд властивий тій невеликій русинській громаді. І. Франко вважав, що народ вніс в апокрифи свої міркування, світогляд, психологію, ментальність тощо, тому він (Франко) так невтомно працював над зібранням і публікуванням апокрифічної літератури, щоб зібрати те „що ще не затратилось в довгих лихоліттях, знищене або вивезене на чужину, а на підставі того зібраного матеріялу вникнути якомога в глиб душі тих давніх поколінь..." (Франко: т. 39, с. 31).

Аналіз текстів згаданих збірників апокрифів дає підстави виділити кілька планів, на яких проявляються елементи, властиві світоглядові русинів у Бачці у XIX ст., а саме: на плані географії, топографії і кліматології в описах Палестини новозавітньої епохи; на плані розуміння/нерозуміння релігійного життя і побуту еврейської спільноти тої ж епохи; на плані розуміння і тлумаченя чи доповнення опису подій і персонажів з новозавітньої епохи; на плані мови – текстуалні глоси та дивне застосування граматичних форм церковнослов'янської мови у говірці русинів у Бачці.

Іван Франко слушно зауважв, що в апокрифах русинів Південної Угорщини часто „на основу взяту з канонїчних євангелий, накладено [...] багато деталїв не так може апокріфічних, як радше зовсїм фантастичних" (Франко II: 194). А ті „фанстатичнї деталї" – подробиці, які „доповнюють" описи подій, персоналій, топографії, яких немає у канонічних євангеліях, а також тлумачення і власне розуміння побуту і релігії єврейського народу Палестини євангельської епохи.

Опис Івана Хрестителя, хоч в основному співпадає з євангельським, у апокрифах доповнений численними подробицями, які всьому надають локального світогляду, властивого тій русинській громаді. Так Іван „у пустинѣ бивалъ, цо Їєрусалимъ и Єрихонъ вароши. Медзи тима тота каплѣчка була, якъ отъ Їєрусалима такъ и отъ Вифлеєма штири години ходу. Два крочаи длуга, а три широка, а барсъ на високимъ брегу, барсъ чежко виходциць ґу нєй було, бо под ню долѣна була, и у тей каплѣчки єдна округла цира була цо ясносцъ служела нука. [...] И предъ тоту каплѣчку єдна студня була, и Янъ з нєй пилъ воду, а у шицкей пустинѣ лєпша вода нє була" (Папуґа 1874: 1; Чизмар 1877: 1). Очевидно, автори не дуже визнаються в географії: якщо капличка була між Єрусалимом і Єрихоном – не могла бути на чотири години ходи і від Єрусалиму і від Вифлеєму. Дивне також, що Іван живе у пустині, на дуже високій горі, у малій капличці. Там була криниця, з якої він пив воду, а у цілій пустині ліпшої води не було. Вода, та ще й дуже добра – у пустині рідкість. У Бачці русинам води не бракувало: до проведення меліораційних заходів до кінця XIX ст. її у краї було й понад міру, та не легко було знайти криницю з доброю водою. У спогадах

мешканців Руського Керестура, записаних В. Гнатюком 1897 р., згадується, що перші переселенці із Закарпаття дуже тяжко привикали жити у нових умовах: вода для пиття була їм смердючою і не хотіли „сідьіти йак жабі у воді" (Гнатюк 1898: 6). Напевно тому в апокрифі згадується, що на горі, де Іван постив, не було нічого, та була криниця з доброю водою.

У русинів Бачки було своє уявлення про пустиню. Вони терміном пустиня позначали тзв. пустару (угор. puszta) – землю у власності державної казні, що нікому ще не була налілена і віддавалася в оренду. Автор апокрифа мальовничо описує, де починає пустиня: „де кури не допівають, де дзвони не додзвоняють" (Франко, т. 32: 131). Світ, який пізнають селяни, в котрому настав рукопис апокрифа, дуже обмежений: фактично простягається доти, доки доходить голос півня і голос дзвону: це власна територія, а поза її межами – чужий світ, в який вони рідко заходять. Якраз та чужа територія ідентифікується з пустинею.

Іван Хреститель у пустині „твардо покуту трималъ, и ґу тому боси, и зосъ єдну шмату ше обганялъ, нье жадалъ вонъ красну обдзиву, на ноги чижми, лємъ такъ якъ з найменшимъ" [...] И кетъ Йоанъ с пустинѣ вишолъ ґу Іордану, и наротъ ше [злєкол] же такого ище нье видзели, бо вонъ булъ баржей ґу жвиру, якъ ґу чловеку, браду малъ вельку, власи густи, а чоло огорене от слунка. А цело от посценя вельког сухе було, а іого шмати були цо льемъ на єднимъ месце ше капчали" (Чизмар 1877: 3; Такач 1909: 3; Франко II: 191). Автор окремо підкреслює все, що не так, як Бачці: Іван босий, а для русинів у Бачці бути босим – бути дуже бідним. Тут кожний господар взимі взуває чоботи. Іван босий – бідний, а це і його скромність і покута. І одіж його дуже скромна – запинається тільки на одному місці, що також незвичайне для людей Панонської низовини. До того ж, велика борода, довге волося, чоло загоріле від сонця – не дивно, що люди налякалися, коли побачили такого, що „булъ баржей ґу жвиру, якъ ґу чловеку".

Подія Христового хрещення від Івана в апокрифі „доповнена" численими подробицями, крізь які проглядає світогляд русинів Південної Угорщини, а певні елементи засвідчують, що автори не пізнають специфік географії, топографії, клімату, побуту і релігії єврейського народу. Ітинерарій Христа з Назарету до Йордану дуже дивний: „и вонъ отъ своей мацери благословенство приялъ и до Їєрусалиму пришолъ, и отамаль на Голгофту гору, и оталь до Вифлеему, и отамаль на гевтоту гору пресъ тоту пустиню, дзе Їоанъ булъ. Одъ пустинѣ 5 годзини ходу до Єрихону варошу. [...] З Назарету на нови рокъ вишолъ, и на Трокралѣ ґу Їор[д]анови пошолъ ґу Їоанови [пришол], цо отъ Єрихону два штации[3] ходу було, и такъ требало Христови 5 дни ходу твориць, у тей твардей драги путовацъ, бо то було у полъ жими, кедъ найбаржей марзло (Чизмар 1877: 4; Папуґа 1874: картка 3). Очевидно, автор плутається у географії. Дорога з Назарету до Єрихону не дві „штации", але приблизно п'ять, а до того, автор водить Христа з Назарету до Єрихону і ріки Йордану трохи в обхід, через Єрусалим, Голготу і Вифлеєм. Кліматичні умови Палестини ототожнюються з панонськими, тому середина січня – час коли сильні морози.

Христове преображення замість на Таворську зміщується на Синайську, Сіонську або на Єлеонську/Оливкову гору (Чизмар 1874: 7; Сеґеди 1892: 1; Фран-

[3] Штация – 2,5 угорські милі ≈20,8 км.

ко II: 211–213). Також, Ісус проповідує у Єрусалимі, на вечерю йде до Вітанії, до дому Марти і Марії, а відтак іде помолитися на гору Голгофту (Берек 1884: 52–53; Сеґеди: 42).

Коли у апокрифі „Страстей Христових" описує преображення Христа на горі, автор згадує, „же Їєлеонску гору Ісусъ вибралъ, бо у шицкимъ жидовскимъ орсаґу таке место нє було якъ тота гора. Така була якъ на жеми рай. У Галилейскей жеми, от Назарету три годзини ходу, от виходу ньедальеко от Галилейского моря. Тамъ тота гора сама, коло ньей рити и студнѣ, цо зосъ гори вода идзе и тоти води скапу и наполня ше. А зосъ тей гори видно шицокъ Израилски орсаґъ и Мертве морйо. А дзе ше Христовъ обрасъ пременьел на тей гори, єстъ цо вельо трави, древа на хасенъ (Чизмар 1877: 8; Сеґеди 1892: 2; Франко II: 211). Тут автор дуже поплутався і багато вигадує. Оливкова гора розташована біля Єрусалиму, не менше 100 км від Назарету і від Галилейського моря. Опис автором болiт і криниць, які наповнюються водами з гори, досить неясний. Ю. Тамаш вважає, що „мочари и студнї" – болота і кринниці – реальність русинского поселення у Бачці у XVIII–XIX стст. (Тамаш 1997: 65).

За євангеліями синоптиків, Матея, Марка і Луки, після хрещення Дух повів Ісуса в пустиню, щоб диявол спокушував його сорок днів (Мт. 4, 1; Мр. 1, 12–13; Лк. 4, 1–2). У русинських апокрифах описується, як Христос постив на горі: „А терасъ думаме тоту гору, дзе Хр[ист]осъ посцелъ [отъ] Їерихону варошу єдна годзина ходу, у шицкимъ жидовскимъ орсаґу виша гора нє була, цо штверъ ношъ требало на ню исцъ" (Сеґеди 1892: 14; Такач 1909: 17). Та назва гори, на яку „штверъ ношъ требало на ню исцъ" тут нє згадується. Для русинів у Бачці висока гора просто диво, а вийти на неї дуже трудно. Очевидно, вони у Панонській низині вже давно забули про гори, тому вважають, що на високу гору можна піднятись тільки „оштернош". За описом, це найвища гора в Палестині, і до того зовсім пуста: „Тамъ нѣяке древо нье було, ничъ нье росло, льемъ каменье ньевиповедзене" (Сеґеди 1892: 14; Такач 1909: 17).

Найдовша і найчастіша версія апокрифа „Страсті Христові" (Шанта 1874, Папуґа 1876, Чизмар 1877, Берек 1884, Винаї 1889, Сеґеди 1892, Гудак 1905, Такач 1909; Будински) написана місцевою русинською говіркою з незначними домішками церковнослов'янської мови, очевидно настала з одного протоґрафу, оскільки відмінності між тими рукописами незначні, переважно це lapsus calami: хибне написання чи випущення слова, кілька слів, рідше цілого рядка тощо. Це може бути тема окремого дослідження. У цій версії згадується, що диявол спокушував Христа після його посту на горі і накінець схопив його своїми пазурами і поніс. Тут автор запитується: „О, якъ вонъ то шмелъ вробицъ, якъ вонъ вишного Бога шмелъ до пазурохъ влапицъ, такъ го нєсолъ якъ каня[4] голуба" (Чизмар 1877: 16; Берек 1884: 30; Сеґеди 1892: 18). Опис картини неймовірний: диявол схопив Христа і ніс його у своїх пазурах, немов канюк голуба. Тому автор ставить серйозне запитання і навіть обвинувачує диявола, як він смів таке зробити з Всевишнім Богом?

У апокрифі описується Христов піст на горі. Автор піст розуміє як нестачу всього, що для звичайної людини щоденна потреба. Христос прийшов на гору „и

[4] Каня (від угор. kánya) – канюк, шуліка.

тамъ була єдна хишка цо себе Їисусъ Христосъ вибралъ. [...] У пустинѣ воднье и вноци, якъ даяки ташчок. Нє малъ тамъ Хрїстосъ посцелѣ, анѣ заглавка, лємъ камень, дзе льежалъ и шедзелъ. Нье мал стола анѣ пеца, анѣ дзевери, подумай чловече, нье малъ вонъ огня, боси бул, а то було у штред жими. Бо цо на тей гори нѣґда нє престано витор дулъ. Такъ Хрїстосъ творелъ тамъ штерацецъ днѣ и 40 ноци" (Берек 1884: 26–29, Сеґеди 1892: 14). Хата, в якій немає ліжка і на ньому подушки, ні стола, ні дверей, ні печі – не хата. В середині зими надворі вітер, замерзає, а Ісус босий в хаті, в якій немає печі.

Болота і боротьба з водовою стихією довго супроводжувала русинів Південної Угорщини. Мабуть тому автори апокрифів болота згадують і в епізоді вхоплення Ісуса в Гетсиманському саді та його провадження до первосвященика: „А якъ вишли на мостъ, Кедронскїй потокъ, та єго долу здрыльелѣ зоз моста, до води и до блата, бо воды нье вельо було у тотъ часъ: а єго с[вя]тая милость, ужь от велкого змученя и битки нє моголъ висцъ зозъ того блата, а Жидове зоз ланцухомъ вицагли на сухе, а якъ до краю єго прицаглѣ, лапалѣ и за уха, а єдни назадъ дрилялѣ єще до блата, а тоти цо ланцухъ трималѣ, ньепрестано єго поривалѣ и таргалѣ, у тимъ велѣкимъ блату (Фечо 1891: 23–24; Москаль 1899: 20). Ця картина з Христом в болоті нагадує реалії повсякденного життя бачванських русинів в ситуаціях, коли вони часто були змушені ланцюгами і мотузами витягати з болота своїх коней і волів, що застрягли з повними возами.

Локальну специфіку у апокрифах автори застосовують і до органів влади. Так Христос, у розмові з матір'ю навіщує свої страждання: „Я тебе то хочу повисти. Такъ я пиду на ту святу Оливецку гору, а я отъ страху нє буду спати. Я будемъ ведени од єдного бирова[5] ґу другому, отъ Юдаша до Фаризея, до Пилата, предъ Геродяша" (Франко II: 219). Жиди до Пилата звертаються: „Пане старосто нашъ єрусалимски, Пилате" (Маньош 1857: 23). Автори для представників єврейської влади вживають назву биров, а єврейських священиків і первосвящеників називають попами і владиками (Берек 1884: 27; Такач 1909: 17). Проте, вважаємо, що тут не йдеться лише про мовне пристосування своїх локальних назв до священослужителів єврейської реальності. У євангеліях відкрито висловлене негативне ставлення до єврейських священиків і первосвящеників, садукеїв і фарисеїв, а їх йменування у апокрифах „попами й владиками", має і свою глибшу конотацію, оскільки таким чином трохи прикрито висловлене обвинувачення вірянами своїх священиків і владик, життя яких суперечать основам християнської моралі. Не маючи достатньо хоробрості відкрито це висловити, звичайний народ картав своїх священослужителів у апокрифах та в усній народній літературі: у анкдотах, легендах, оповіданнях, причтах тощо (Гнатюк 1986: 15–150).

Локальна специфіка і властивий світогляд русинів висловлені у апокрифах і мовними засобами: висловами, назвами, глосами тощо. Коли Христос під час тайної вечері „почалъ имъ ноги умывати, найперше Юдовѣ, а вонъ умылъ и фартухомъ утаръ (Фечо 1892: 18; Москаль 1899: 15), так як русинські жінки все втирають своїми фартухами. Після того як у дворі Каяфи Петро вперше відрікся Христа, „вонъ

[5] Биров (угор. biró – суддя), що означає і сільського старосту.

оталъ пошолъ до приклєта и єдна огня почала роздувац...” (Винаї: 131), так само, як це робили у приклєце/сінях русинські жінки.

Єврейське вбрання автори апокрифів сприймали як щось дивне – якісь „плахти”, які люди накидають на себе чи загортаються ними. Проте, взуття має бути таке як у Бачці: взимі чоботи – влітку постоли. Коли свята сім’я верталася з Єгипту до Назарету „Исусъ Христосъ малъ на себе шмату хтору му його мати виштрикала, а на ногохъ бочкорки хтори му Осиф направел з льисковей скори” (Вислављски (А): 133). Також, стоячи під хрестом свого розп’ятого сина, Богородиця „видци пресвяту безгришну кревъ на бочкорохъ, на шматохъ, на рукохъ ньемилосердних катох” (Колєсар: 19). Таким чином бочкори/постоли з свинячої кожі, як повсякденне взуття селян у Бачці у русинських апокрифах перенесені в єврейську реальність Палестини.

У русинів у Бачці був звичай, що одіж померлого сім’я часто дарувала комусь бідному, тому і „Преблажена Мария стала прѣ кресту, чекала же кому тоти шмати прѣпадню, чи нье худобному” (Колєсар: 28).

За канонічними євангеліями Христові на хресті в останніх хвилинах життя подали на тростині губку натоплену оцтом (Мт. 27, 48; Мр. 15, 36; Ів. 19, 29), а у русинських апокрифах про це записано: „Исусъ виректулъ смядни сомъ, а Жидзи кетъ то чули та му на наду у канчове дали ґу устомъ. Исусъ покоштовалъ, а то барсъ ньедобре було. А чомъ то було такъ думамъ же пре нашо гарла цо ньевимераного попиваме” (Чизмар 1877: 18; Берек 1884: 157–158; Винаї 1889: 126–127). Автори апокрифа може не розуміли слово „губа/губка”, тому наводять, що Христові на тростині принесли до уст кухоль з оцтм, а рівночасно подано і пояснення, що це „барсъ ньедобре” було як кара, що її Христос прийняв на себе задля людей, які надмірно п’ють алкогольні напої.

У русинських апокрифах дуже часте йменування Христа учеником замість учителем. Неясно, чи дійсно автори не вбачали різниці між назвами учитель і ученик/учень, або може найменування Христа учителем авторам апокрифів здавалася недостойним, оскільки сільська громада недоцінювала власних сільських вчителів, а назва ученик, що загально не вживалася, могла виглядати достойнішою.

У деяких рукописах апокрифа „Страсті Христові”, тексти яких ще сильно насичені старослов’янізмами, зустрічаються глоси для пояснення деяких слів церковнослов’янської мови словами місцевої русинської говірки, наприклад: „А дияволъ между нѣма искаше глєдалъ такого котры...” (Москаль 1899: 5). Іноді, очевидно, що і сам автор/переписувач не розумів деяких слів, які переписував: у новішому рукописі Юда звертається до вояків, які йшли вхопити Христа словами: „Кто васъ поєдналъ мздою сего за плацу?” (Фечо 1891: 22), хоч у старшому варіанті стояло: „ктосъ васъ поєдналъ мздою” (Маньош 1857: 19). У деяких випадках незрозуміле церковнослов’янське слово трохи деформується або надається йому інше значення, наприклад: „Жидзи [...] на кажди свой сабашъ и в пятокъ вечаръ жрутъ цеснокъ” (Маньош 1857: 21), а у новішому варіанті вже стоїть: „на кажди сабатшакъ пятокъ вечаръ жрутъ цестнокъ”, де сабашъ (євр. субота) замінено з сабатшакъ[6]– свобода, воля.

Не менш цікаві прояви застосування граматичних форм церковнослов’янської мови до говірки русинів у Бачці подібно, як колись св. апостоли Кирило і Мефодій,

[6] Сабатшак – (від угор. szabadság) – свобода, воля.

перекладаючи святі книги з грецької на слов'янську мову, часто, у намаганні якнайвірніше перекласти, були змушені створювати граматичні форми грецької мови, яких не було у розмовній словянській мові. Так у русинських апокрифах зустрічаються церковнослов'янські дієслівні форми застосовані до слів народної говірки: „дриляху, таргаху" (Москаль, 20), „и дриляху и штухали..." (Фечо 1891: 23), хоча повино стояти: „дриляли, „таргали". Інколи вживається інфинітив на -ти, хоча він у русинській мові завжди кінчається на -ц: „Почали медзи собу поцихи бешедовати" (Фечо 1891: 12), замість „бешедовац", „да Отца и Матку треба поштовацъ и слухати" (Фечо 1891: 9; Москаль 1899: 8). Вживання унгаризмів як глос, на нашу думку, більш у функції показати, що автор володіє і престижною – державною мовою. Ось, приклад: коли Юда Жидам „задуркалъ до цверохъ ихъ, а вони закрѣчали: сабатъ[7] – шлєбодно (Фечо 1891: 7; Москаль 1899: 6). Іноді церковнослов'янське слово, яке було вживане у старшому варіянті апокрифа, у новішому вже замінено словом з народної говірки або унгаризмом: „ Войско великоє и жолнѣровъ" (Маньош 1857: 7) – „(войско) катонацохъ" (Москаль 1899: 7).

Русини у Бачці ще й у XIX – на початку XX ст. грім називали перуном – іменем колишнього слов'янського бога грому і блискавки Перуна. Це промовисто засвідчує епізод, коли Христос, навчаючи у храмі у Єрусалимі, звернувся до Бога Отця: „Оче мой, поблагослови тотъ народъ цо ту, и з гирмотан[ь]омъ ше явело слово и такъ рекло: поблагословел сом це и поблагословимъ це. А народъ ше улєкнулъ и такъ думалъ же перун" (Берек 1884: 51; Дюра Сеґеди, 42). Та це не єдиний випадок, що у русинських рукописах грім називається перуном. У хроніці Руського Керестура записано: „1907: 2 хижи згорели од перуна Блишкова и Гала..." Миз 1971: 91).

Коли під час тайної вечері Христос сказав апостолам, що один з-поміж них зрадить його, вони одним голосом казали: „О, мой панье, кетъ ми даєденъ, та най насъ фаркаши[8] розтаргаю" (Берек 1884: 83). Може б таке реагування апостолів у Палестині мало реальну основу, але для людей у Бачці, де вовків не було, таке покарання зрадника виглядає дивно (Сеґеди 1892: 73). Згодом, ще в одній сцені згадується вовк. Коли Христа вхопили в Гетсиманському саді, апостоли повтікали „Такъ якъ кетъ фаркашъ овци розплаши" (Москаль 1899: 16).

У апокрифі „Страсті Христові" про Юду Іскаріотського автор каже, що він „любелъ куповацъ и предавацъ, пеньежи меняцъ, то єго лакомство було – тарґовина (Фечо 1891: 6; Москаль 1899: 5). Для русинів у Бачці найчесніша і гідна пошани праця хлібороба, а купців, пастирів, вчителів менше цінували. Автори засуджують Юду, що продав свого вчителя, та ще й дорікають, що дуже дешево продав його: „Прекляти Юдо, цо ци твой учителъ таке завиньелъ, чи це на добре нье учелъ. О ти, преклятнѣку, шатъ кетъ ши го предлъ та чом ши го такъ туньо далъ, та чомъ ші му мацеръ нье предалъ з нѣмъ въєдно, шакъ гочъ би була зажобрала та би ци була дала" (Берек 1884: 61–62; Такач 1909: 40).

В апокрифі згадується, що Богородиця дуже довіряла Юді і просила його, щоби дбав про Христа, а автор їй дорікає: „О, незлобливая овечко, якъ нє знашъ

[7] Сабатъ (від угор. szabad) – вільний, свобідний.
[8] Фаркаш (від угор. farkas) – вовк.

кому С[и]на своєго найдракшаго и найлюбезнѣшаго, давашъ фаркашови баранка, а злодѣєви злато" (Фечо 1891: 13; Москйаль 1899: 11).

Богородица дуже просила Ісуса, щоби перед Пасхою не йщов до Єрусалиму, оскільки з розмов апостолів довідалася, що жиди хочуть вбити його. Даремно вона просила і переконувала: „Я такъ тебе радъ, якъ квока курчатохъ подъ кридла загарнуцъ, такъ я це радъ, а ти нье сцешъ" (Чизмар 1877: 31; Берек 1884: 57). Вкінці, коли не помагали ні моління, ні сльози материні, вона застерігає свого сина його заповіддю: „Бо и сам єси приказалъ в Законѣ, да Отца и Матку треба поштовацъ и слухати (Фечо 1891: 9; Москаль 1899: 8).

У канонічних євангеліях Христов вхід в Єрусалим на Цвітну неділю описаний як урочистий, а у русинських апокріфах – як недостойний для Ізраїлового царя. Бо, бач, він в'їжджає на осляті – „нє малъ вонъ коруну, анѣ коня, анѣ циґурни шмати, такъ ишолъ нєбесни кралъ" (Чизмар 1877: 24). У Бачці кожний русинський добрий господар мав добрі коні, та якого ж тоді повинен мати ізраїльский цар? Крім того, не має він ні відповідної царської одежі, ні корони.

На відмінну від Христа, Никодим приходить до дому Марти, Марії і Лазаря на коні (Чизмар 1877: 39; Берек 1884: 68; Сеґеді 1892: 58). Тим автори апокрифа ніби вказують, що він не звичайна людина, оскільки звичайні люди їздять на ослах, а він – член єврейського суду. Він приходить потаємно, щоб повідомити про рішення суду, що Ісуса треба вхопити і вбити. Никодима запрошують в хату, та він не хоче увійти – боїться, щоб хтось його не побачив. Хоча він член суду, має страх перед владою, так як мають страх перед владою і русинські селяни у Бачці.

Цікаво описаний епізод, коли Христос після воскресення приходить відчинити пекло: „А Їсусъ на тото слово вжалъ крижъ и такъ удерелъ дзвери же нье льемъ же ше ростворели алье ашъ зосъ зависохъ вискочели" (Такач 1909: 121).

Популярність духовної прози між русинами Південної Угорщини у XVIII–XIX стст. засвідчують не тільки численні рукописні збірники, а також і записані В. Гнатюком 1897 р. християнські легенди, анекдоти і апокрифи, які він згодом опублікував. Тісний зв'язок між писаною і усною духовною прозою засвідчує записаний В. Гнатюком апокриф „Страсті Христові" від народної оповідачки і співачки Гані Рамач, який вона майже слово в слово передає так як записано у збірниках Д. Шанти, М. Чізмаря, Гані Берек, М. Виная, Д. Сеґеді, Ґ. Вислáвського і М. Такача. Отже, духовна проза побутувала у рукописних збірниках і чаталася, а так само люди її оповідали як інші оповідання.

На підставі викладеного можна зробити висновок: духовна проза, передусім рукописні збірники апокрифів славилися великою популярністю між русинами у Південній Угорщині у XVIII– XIX стст. і до певної міри, внаслідок неіснування власної художньої літератури, виконували цю функцію. Однак, через брак літературного таланту серед авторів/переписувачів, цей вид книжкової літератури так і не наблизився до художньої.

Джерела

Використані рукописні збірники:

Анонім. *Збірник апокрифів „Страсті Христові”*. Греко-католицька парафія у м. Шід, 198 карток. Формальний вигляд, рукопис і зміст майже вповні тотожні з збірником Дюри Сеґеді з.

Анонім. *Збірник духовної поезії і прози*. Музейна збірка Руський Керестур (далі: МЗРК), без обкладинки, бракують сторінки на початку і на кінці, 3–103 с.

Анонім. *Збірник апокрифів „Страсті Христові”*. МЗРК, без обкладинки, бракують сторінки на початку і на кінці, картки 3–85.

Анонім. *Збірник апокрифів „Страсті Христові”*. Бібліотека греко-католицької парафії у Руському Керестурі (далі: ГПРК).

Анонім. Збірник апокрифів, повчань, молитов. МЗРК, без обкладинки, бракують сторінки на початку і на кінці, с. 5–102.

Берек Г. 1884. *Збірник апокрифів „Страсті Христові” і інші*. Руський Керестур, ГПРК.

Будински М. *Збірник духовної поезії і прози*. МЗРК, без обкладинки.

Гирйовати И. *Збірник апокрифів „Страсті Христові” і інші*. Руський Керестур, ГПРК, 1902.

Винаї П. М. *Збірник апокрифів „Житіє Ісуса Христа...” і інші*. МЗРК, без обкладинки, бракують сторінки на початку і на кінці, 1889: с. 8–185.

Вислављски Г. *Збірник апокрифів „Страсті Христові” і інші*. Русьий Керестур, МЗРК, 1905.

Вислављски Г. *Збірник: „Хожденіє Богородиці по муках”*. Хроніка Руського Керестура, МЗРК, без обкладинки, бракують сторінки на початку і на кінці, 1909, с. 3–42.

Вислављски Г. (А). *Збірник апокріфу „Життя Пресвятої Богородиці...”*. МЗРК, без обкладинки, бракують сторінки на початку і на кінці, с. 3–144.

Колєсар С. *Збірник апокрифів*. Хроніка Керестура, ГПРК.

Маньош Я. *Збірник духовної поезії і прози*. Греко-католицька парафія у м. Шід, 1857.

Москаль І. *Збірник духовної поезії і прози*. ГПРК, 1899.

Павлович Я. *Збірник духовної поезії і прози*. МЗРК, без дати, без обкладинки, бракують сторінки на початку і на кінці.

Папуґа М. *Збірник духовної поезії і прози*. Руський Керестур, паґінація не йде до кінця збірника, власниця Марія Дорошки, Руський Керестур, 1874.

Сеґеди Д. *Збірник апокрифа „Страсті Христові”*. Руський Керестур, 1892.

Такач М. *Збірник апокрифа „Страсті Христові”*. Руський Керестур, ГПРК, 1909/1910.

Фейди Д. *Збірник духовної поезії і прози*. Хроніка Руського Керестура, без обкладинки, бракують сторінки на початку і на кінці, власниця Агнета Бучко- Папгаргаї. Новий Сад, ??: с. 1–101.

Фечо Д. *Збірник*, *духовні пісні*, *„Страсті Христові”*. Руський Керестур, власник Янко Рамач. Кисач, 1891.

Чизмар М. *Збірник апокрифа „Страсті Христові”*. Руський Керестур, ГПРК, 1877.

Шанта Д, *Збірник духовної поезії і прози*. Руський Керестур, ГПРК, 1874.

Яли М. *Збірник духовної поезії*. МЗРК, 1819.

Литература

Гнатюк В. „Рускі оселї в Бачцї. (В Полудневій Угорщині).” *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, т. XXII. Львів (1898): с. 1–58.

Гнатюк В. *Угроруські духовні вірші*. Нови Сад: Руске слово, 1985. (Репринт видання з 1902 р.).

Гнатюк В. *Етнографічні матеріяли з Угорської Руси. Байки*, *лєтенди*, *істор. перекази*, *новелї*, *анекдоти – з Бачки*. Нови Сад: Руске слово, 1986. (Репринт видання з 1911 р.).

Дуличенко А. «О єдним жридлє у вязи историї югославянских Руснакох у XVIII и XIX вику.” *Шветлосц*, 2 (1972): с. 159–166.

Жирош М. *Бачванско-сримски Руснаци дома и у швеце*. Т. I. Нови Сад: Грекокатолїцка парохия св. Петра и Павла, 1997.

Ковач М. „Розвой писаного слова и сучасна видавательна дїялносц у нас.” *Нова думка*, 4 (1973): с. 41–45.

Ковач М. „Шлїдами зазберовачох народних духовних скарбох у нас.” *Нова думка*, 16 (1977): с. 49–46.

Мельник Я. „Найвизначніша того роду поява в слов’янській науці.” *Апокрифи і легенди з українських рукописів*. Т. I. Апокрифи старозавітні. Репринт видання з 1896 року. Львів: Львівський національний університет, 2006, с. V–XLII.

Миз Р. „Спомин вични керестурски.” *Християнский календар 1971* (*за вирних Крижевацкей епархиї*). Руски Керестур: Войводянски викарият, 1971: с. 90–96.

Рамач Я. „Тексти апокрифа ’Хожденіє Богородици по муках’ у руских рукописних зборнїкох.” *Шветлосц*, 1/2011, Нови Сад: Руске слово, 2011: с. 49–70.

Рамач Ј. „Почеци националног препорода Русина у Јужној Угарској у првој половини 19. века.” *Годишњак филозофског факултета у Новом Саду*, књ. XXXV–1 (2010): с. 255–266.

Рамач Я. «Матеріали до вивчення апокрифів з рукописних збірок русинів Південної Угорщини (XIX ст).” *Проблеми славянознавства/Problems of Slavonic studies*, Випуск/Issue 65 (2016): с. 158–166.

Тамаш Ю. *История рускей литературы*. Нови Сад – Завод за уџбенике и наставна средства Београд, Београд, 1997.

Франко І. *Апокрифи і легенди з українських рукописів. Т. II*, *Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні евангелія*. Львів, 2006. (Репринт видання з 1899 року.)

Франко І. *Апокрифи і легенди з українських рукописів. Т. IV. Апокрифи есхатологічні*. Львів, 2006. (Репринт видання з 1906 року.)

Франко І. *Зібрання творів у п’ятдесяти томах*. Київ: Наукова думка, ??.

Janko Đ. Ramač

THE WORLDVIEW OF THE RUTHENIANS OF SOUTHERN HUNGARY THROUGH THE PRISM OF APOCRYPHA FROM THEIR MANUSCRIPTS FROM THE 18TH AND 19TH CENTURIES

Summary

In this article, the author, using twenty manuscripts of apocryphal prose written by the Ruthenians of Southern Hungary, studies the characteristic features of their worldview which can be traced through these texts. The analysis of the manuscripts, mainly the texts of the Apocrypha „Passion of Christ", shows several levels with characteristic elements revealing the worldview of this Ruthenian community. As for the geography, topography and climatology of the New Testament Palestine one can find rather arbitrary descriptions because the authors had no knowledge of the real situation of the Holy Land of that time. They tried to „supplement" often laconic descriptions of canonical gospels by adding to them the coloring of their own experience, sometimes even their own fantasy. This refers equally to the understanding/misunderstanding of the religious and everyday life of the Jewish community of the epoch. Linguistic elements also contribute to the local specifics of the Apocrypha: the use of glosses for explaining less understandable Church Slavonic words, in some cases as synonyms for the words from the colloquial language. Often using words of Hungarian origin, the authors simply prove their knowledge of the prestigious – state language. Regardless of their efforts to create their own literature, the authors/copyists, lacking literary experience and talent, failed in turning this form of spiritual prose into artistic literature.

Key words: Ruthenians in Southern Hungary, The New Testament Apocrypha, manuscripts, worldview.

Јанко Ђ. Рамач

ПОГЛЕД НА СВЕТ РУСИНА ЈУЖНЕ УГАРСКЕ КРОЗ ПРИЗМУ АПОКРИФА ИЗ РУКОПИСНИХ ЗБОРНИКА ИЗ XVIII И XIX ВЕКА

Резиме

Аутор у чланку на грађи двадесетак рукописних зборника апокрифне прозе Русина Јужне Угарске анализира карактеристичне особине њиховог погледа на свет, који прогледа из споменутих текстова. Анализа коришћених зборника, пре свега текстова апокрифа „Страдања Христова", пружа довољно материјала да се издвоји неколико планова, на којима се јављају елементи, карактеристични за поглед на свет Русина у Бачкој у XIX веку. На плану географије, топографије и климатологије Палестине новозаветне епохе аутори у апокрифима дају прилично произвољне описе како због очигледно недовољног познавања реалија Свете земље, тако и због настојања да „допуне" често лаконске описе канонских јеванђења, придодајући им на тај начин колорит властитог искуства, понекад и фантазије. То се односи и на коришћење глоса ради тумачења мање разумљивих речи црквенословенског језика као и примењивање у русинском говору граматичких облика овог књижевног језика. Унгаризми се у неким ситуацијама користе као средство за тумачење црквенословенских речи, у другим – као синоними речи народног говора, а не ретко аутори коришћењем унгаризама желе да демонстрирају своје познавање престижног – државног језика. Мада је све речено до извесне мере показивало тенденције ка стварању властите књижевности, ипак аутори/преписивачи познатих текстова нису испољили нарочите књижевне склоности и таленат, те се овај облик русинске духовне прозе није приближио ауторској уметничкој књижевности.

Кључне речи: Русини у Јужној Угарској, новозаветни апокрифи, рукописни зборници, поглед на свет.

821.163.41.09:398
398(=163.41):94(367)
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch28

Снежана Д. САМАРЏИЈА*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност са
јужнословенским књижевностима

СЛОВЕНСКИ СВЕТ У СРПСКОМ УСМЕНОМ СТВАРАЛАШТВУ**

Различити поступци стилизације и значења везана за Словене заступљени су у српском фолклору, нарочито међу епским песмама. Овом приликом се издвајају поједини ликови (Шишман, краљ Владислав, московски/руски владари); њихови односи са јунацима српске традиције и маркирања простора. Уз корпус песама ,,на народну", назначен је шири контекст сусрета словенских култура.

Кључне речи: Словени, српско усмено стваралаштво, ликови, формула, простор.

Представе о другим народима и у српском фолклору првенствено зависе од поетичких законитости усмених облика. За апстрактни стил бајке није пресудно чији су царски синови и кћери, нити се препреке на њиховом путу иницијације географски одређују. Међу легендама и предањима преовлађују веровања о богу, свецима и демонима или тумачења настанка и нестанка видљивог и познатог окружења. Остале приповедне форме[1] махом одражавају породичне и друштвене реалије одређене средине. Лирске народне песме и лирско-епске врсте усмерене су на свакодневни живот, древни и христијанизован аграрни календар (Meletinski, b. g.), обреде прелаза (Ван Генеп 2005), биолошке и емотивне промене, битне за јединку и патријархалну задругу. Тек по изузетку, спомињу се ,,странци", што илуструје обредна минијатура о древном богу светлости. Његово одсуство током зимског периода изједначено је са ратним походом:

* markosoft91@gmail.com

** Рад је део пројекта *Српско усмено стваракаштво у интеркултурном коду* (Институт за књижевност и уметност у Београду), који финансира Министарство РС.

[1] Басне, приче о животињама, шаљиве приповетке, новеле, анегдоте.

„Војевао бели Виде, коледо!
три године с клети Турци
а четири с црни Угри" (Недић 1977: 31).

Искуство заједнице пресудно је и за епску слику о суседима и далеком свету (Млеци, Угари, Турци, Арапи), било да се активирају ритуално-магијски слојеви баштине, митске представе и/или рефлекси историјских реалија. Сходно техници грађења ликова, пријатељи и непријатељи се именују и по територији којој припадају: од Немаца бан, Муса Арбанаса и Ђемо Брђанин, Филип Мађарин, од Хорвата Мато, Грчић Манојло. Наспрам мање-више персонализованих актера, колективни и споредни ликови одређују се по просторно-етничкој „припадности" (угарска господа, Латини, Арапија). Те црте повезане су и са друштвеним статусом: млетачки дужд, угарски краљ; турски султан, мада се он одређује и као цар Мурат, Бајазит, Појазит, Отмановић. Ознака „туђег" света не носи увек негативан предзнак. Карактеризација зависи од односа тих актера према главном („нашем") протагонисти и усклађена је са сижејним моделом.

У српској епици се спомињу и словенски народи. Неоспорно, током бурне историје Словена на Балкану избледеле су успомене на прасловенску заједницу, мада се везе слуте из дубинских слојева традиције.[2]

У онога цара Шишманина

Међу најстаријим записима и у грађи коју су сакупили Вук Караџић, његови савременици и следбеници, поједина имена и локалитети се посредно или директно односе на друге Словене. Од суседа, са којима су успостављани различити контакти, изгледа да се памтила бугарска династија Шишмана.

Једна од најраније записаних балада[3] обликована је као дијалог између девојке и Шишмана (Милошевић-Ђорђевић 1986: 139–148; Пантић 2002: 59). Тај Шишман, додуше, не носи ниједну од средњовековних владарских титула. Има тек улогу гласника, док извештава о исходу неке битке између хришћана и Турака. Забринута за судбину краљевића Андријаша и Лазара, анонимна девојка баш од Шишмана очекује да ће чути поуздане гласове. Сцена дијалога је оквир ретроспективног сведочења о витешком држању заробљених јунака. За естетске домете ове баладе и значење опеваног удеса није пресудна историјска подлога, мада су проучаваоци у личним именима ликова налазили рефлексе историјских збивања на Балкану из друге половине 14. века.

И једна варијанта из Вукове збирке може, али и не мора бити одјек успомена на средњовековне сукобе Срба са Бугарима. Владари зараћених страна – српски цар Стеван и бугарски краљ Мијајло су споредни ликови (Караџић 1988: 31). Редуковано се приказује њихов двобој, што није честа епска сцена, јер се иначе огледају

[2] Те се везе указују у истраживањима словенског фолклора (Халански 1894; Толстој 1995; Веселовски 2005: 601–650; Гура 2005 итд.).

[3] Петар Хекторовић је слушао баладу 1555/1556. од двојице рибара и, заједно са три лирске почаснице и две бугарштице, унео у *Рибање и рибарско приговарање* (Венеција, 1568).

заточници. Али рат две државе само је део спољашње мотивације за удаљавање главног јунака из свога дома и варијацију модела о неверству жене (Меденица 1965, Krstić 1984: 183–185). При тумачењима ове песме такође су уочаване историјске секвенце, колико год да су оне суштински безначајне за карактеризацију ликова и (типичну) породичну драму. Ипак, делећи мишљење Д. Костића, С. Матић сматра да је судар две војске рефлекс битке код Велбужда из 1330. када је погинуо бугарски цар Михајло Асен III Шишман. Истиче и да је Михајло ,,обично име краља странца, али овде се то име стварно поклопило са историјским краљем бугарским који је ратовао са Дечанским" (Матић 1958: 673–674).

Сукоби између Немањића и Шишмана иначе су решени тако што је сестра Јована Александра, Јелена, постала жена цара Душана. Премда се епски цар Стјепан жени странкињом, те епске околности немају историјских примеса, већ су стилизоване према класичном моделу (Pešić – Milošević-Đorđević 1984: 112–113; Петковић 2008: 16–45).

Али, познатог јунака балканских простора опчини девојка коју види:

> ,,А под двором краља Шишманина,
> Мати моја у земљи Бугарској" (Вук II: 56°).

У овој обради јуначке женидбе са препрекама, тазбина је благонаклона према зету, те краљ Шишманин саветује Марка да из сватова изостану странци.

Бугарски владар се у другој песми прецизније одређује:

> ,,Од Трнова од земље Бугарске" (Караџић 1988а: 75°).

Своје зле намере да погуби кума Радул-бега, притворни Шишманин плаћа главом. Историјски догађаји имали су другачији ток, јер се Шишман умешао у спор око престола између браће Мирче и Дана. Коментаришући споне историје са епиком и анахронизме, Матић указује на процесе стилизације. Конкретни догађаји су ,,добили у нашој песми облик романтичне приповетке о завади међу браћом" (Матић 1958: 739).

Т. Маретић у лику Шишмана препознаје последњег бугарског цара Јована Шишмана III, после чије смрти бугарско царство нестаје под окриљем турске империје Такође примећује да је бугарски цар, по историјским подацима и епским песмама, савременик краља Марка Мрњавчевића и влашког војводе Радула (Maretić 1966: 230).

Колико год да су српско-бугарске везе биле непосредне и динамичне, успомене на средњовековну прошлост подређене су епској техници. Народ и територија су апстраховани ликом владара, којем независно од карактеризације и сижејне окоснице увек припада споредна улога.

Ово му је сврха била славна краља Владислава

Када се у старијим записима спомиње краљ Владислав, титула владара Угарске потпуно апсорбује краљево порекло. Изостају чак и алузије на пољско-литавску династију Јагелона (Јагелонаца, Јагеловића), чији је краљ Владислав III, као Владислав

I, био на челу Угарске од 1440. до 1444. Његова погибија код Варне, у бици између угарских и пољских снага против султана Мурата II, стопила се са епском традицијом о Косовском бој из 1448. Поразе хришћана повезао је и Јанош Хуњади – епски Сибињанин Јанко. Сходно епском делокругу владара (Самарџија 2008: 201–241), Владислав је пасиван, док се са историјским појединостима подудара тек младост епског краља, чије је име током векова заборављено.[4] Иако се опевају покрет трупа и трагичан исход окршаја, радња је удаљена од обе битке (на Варни и Косову), а мотиви се више групишу око породичних односа него што укључују јавно делање војсковође.[5]

Име Владислава краља среће се и међу лирским песмама *Ерлангенског рукописа*, али је уз владарско достојанство наглашена старост јунака – као непожељног мужа (Геземан 1925: 48°). И друга, лирско-епска варијанта је удаљена од историје (Геземан 1925: 49°). Када сина кнеза Владислава заробе Турци, отац тражи да га погубе, како не би био сведок смрти свога јединца.[6]

У бугарштицама краљ Владислав гине без наследника, остављајући мајку и неудату сестру да туже за њим. Трагичан исход боја увећава се и као коб породице. Премда су овакве околности универзалне при описима ратних сукоба са разних простора, можда би се могле повезати са нестанком лозе Јагелонаца након Мохачке битке из 1526, када гине последњи изданак куће, Лајош II. Међутим, епске реминисценције су ишле другим смером. Док се пораз хришћана код Варне „замењује" њиховим страдањем на Косовом пољу, локалитет Мохачке битке се боље очувао:

„Турци војску разбише на л'јепому Мухачеву" (Богишић 1878: 24°).

По типичном епском анахронизму и на овом бојном пољу налази се Угрин Јанко војвода, али се име краља не спомиње.

Москови су од боја јунаци

Међу записима са српско-хрватског језичког простора од краја 15. до половине 18. века само се једном спомиње Петар од Москова (Богишић 1878: 116°). Придружен је каталогу ратне коалиције, обликоване по принципу формуле о „седам краљевина",[7] а борбе се воде против везира Али-паше како би се освојио Београд. Хришћанске трупе предводи *од Беча чесар*, *принџип Алесандро*. Петрова титула изостаје, али се он према ћесару опходи као једнак у хијерархији, јер му:

---

[4] И Други косовски бој и удес краља Владислава опевани су међу бугарштицама, док су за Вукове певаче били занимљиви тек поједини мотиви везани за Јанка и Секулу (Караџић 1988а: 81°, 85°, 86°; Караџић 1988б: 30°).

[5] Слични мотиви, уз адекватну измену номенклатуре ликова, укључени су у епско приказивање Првог и Другог косовског боја (веридба уочи боја, сновиђења, извештаји са попришта, оплакивање погинулих, препознавање убијеног јунака по прстену итд. Богишић 1878: 1°, 2°, 19°–22°, 25°, 28°, 29°). Мотивска сродност стилизације ових историјских догађаја подстицала је проучаваоце на различита тумачења путева генезе тематских кругова српске епике (Костић 1939; Михаљчић 1975; Петровић 2001).

[6] Иначе, ово није усамљен пример да се историјске личности, опеване у епској поезији, именују као ликови лирских и лирско-епских песама.

[7] Каталог чине: Текелија Јово, Ракоција краљ пољашки „од Полашке равне"; Петар од Москова, Вишњица краљица и њен зет Јован/Дука „од Горанце", у чијој су војсци Хрвати.

„не целива руку ни кољена,
Нег' чесара у бијело лице".

Ова хроничарска обрада започиње класичном формулом вилиног кликовања, а укључују се и други мотиви карактеристични за епску стилизацију бојева (нпр. ухођење непријатеља) или хајдучких акција (нпр. деоба плена). Петру од Москова поверено је старање о војсци, распоред трупа и утврђивање броја погинулих.

Наспрам старијег корпуса грађе, у десетерачким песмама из збирки Вука Караџића, његових савременика и следбеника, спомињу се московски краљ/цар, госпа Јелисавка, московска краљица/царица. Када су варијанте састављене по узору на усмену епику (певање „на народну"), предочавају се прецизне титуле или мала генеалогија царских породица. Оба типа именовања не подразумевају само владара одређене области него активирају још једну, битну компоненту значења. Московски краљ често и није присутан на епској сцени или је, попут московске царице, најављен уводном формулом, али певани догађаји истичу повезаност Срба и Црногораца са „Московима".

Илузија епске објективности (и поузданог казивања) ослања се на подразумевање просторне удаљености. То не умањује узајамно пружање војне помоћи у даљој и блиској прошлости. Певачи и писци епских стихова опевају разне руско-турске ратове, док су јасно датирани поднаслови песма из пера црногорских. Таква знања су уско омеђена личним искуством, било да су појединци обавештени о европским збивањима, да су путовали до Русије, или су примали руске дипломате упућиване ка Црној Гори и српској држави у зачетку.[8]

Једна песма[9] из Вукових антологија приближава Московску српској средњовековној држави. Вариран је мотив о девојци коју проси више јунака,[10] али удаја Јеринине кћери и њени просци подређују се фолклорним „тумачењима" српске историје. Поред московског краља, истом девојком намеравају да се ожене Вилип Мађарин и цар Отмановић. Ликови се разликују по друштвеном положају (феудални велможа – краљ – цар) и, још изразитије по верској припадности – католицима, православној цркви и исламу. Избором султана за зета, Јерина решава судбину српске деспотовине:

„Даде ћерку за Отмановића
И с њом даде земљу и градове" (Караџић 1988а: 80°).

Кроз удес српске принцезе и пад Смедерева преплетени су мотиви и формуле са честицама историје.[11] Спомињање других просаца само појачава кривицу Ђурђеве Јерине и један је од разлога с којих јој припада епитет – проклета.

---

[8] Историјат веза Србије и Русије неће овом приликом бити разматран, јер је то посебна и велика истраживачка област, јер се контакти, у оба правца, могу пратити од средњовековне епохе до 21. века.

[9] По Вуковој напомени, певач ове песме, Павле Ирић, „служио [је] као момак у књаза Милоша" (Недић 1981 65–66; Караџић 1986: 402). Самим тим, могао се лакше од других певача упознати са разним иностраним везама.

[10] Овај чест модел женидбе-удаје (Krstić 1984: 256–257) реализује се на више начина, уз срећан или трагичан исход свадбе, уз поштовање невестине жеље или одлуке старешине куће.

[11] Петнаестогодишња Мара Бранковић дата је 1433. у харем Мурата II. А, када су кључеви престонице предати Турцима 1459. са мапе Европе нестаје српска деспотовина. Два догађаја из средњовековне историје предочена су у епској песми као узрок и последица.

Другачије су предочени рефлекси историјских сукоба Турске са Русијом. Размена дарова истиче „разлоге" опадања и успона царевина, а главна улога припада – старом српском патријарху. Његова мудрост и спремност на жртвовање пресудни су за односе снага две велесиле. Он зна тајну хришћанских реликвија и саветује султана:

„пошљи штаку Немањића Саве,
златну круну цара Костантина,
и одежду Светога Јована,
крсташ-барјак српског кнез Лазара" (Караџић 1988б: 15°).

Султан не слути значај тих предмета. Лојалан саветодавац, паша Соколовић, прекасно открива господару да су та знамења давала моћ турској царевини.

Од четири симбола православља, два су истовремено српске светиње из периода успона и краха средњовековне државе. Тако је у епском систему очуван смисао веза Русије и Србије, уз преокренуте позиције заштитника и оних којима је помоћ потребна. Иницијална формула ове песме је јединствена варијација учесталих епских увода (Детелић 1996: 140). У магловитој представи о локалитетима, изједначава се име престонице са целом територијом „Москве простране". Можда и због природе заплета, али и због непознавања историје, епизодни лик Мехмед-паше Соколовића је негативно окарактерисан.[12] Ј. Деретић овој песми даје посебно место:

„Песме на стране теме не образују посебан тематски круг, оне се могу узети као интернационални историјски оквир за песме 'средњих времена'. За идеологију песама 'средњих времена' највећи значај имају песме у којима се Русија ('Московија') представља као највећа хришћанска сила и заштитница поробљених балканских хришћана" (Деретић 2000: 270–271).

По Вуковом сведочењу те су теме живеле у више варијаната. Драгоцено је његово запажање да су некад: „узета лица готово из данашњега нараштаја."[13] Уношење нових имена у старије обрасце је уобичајен поступак епске стилизације. Али, напоредо са анахронизмима уочава се и процес реверзибилности, када називи из старијих епоха истискују млађа именовања појединих територија, држава, градова и владара. То се одлично испољава при везивању епске радње и ликова за Московију.[14] Поред старијег имена, честе су и алтернације (Московија и Русија), док у певању на народну преовлађује означавање – Русије.

---

[12] Банашевић изричито тврди како певач „није знао да је Соколовић био наклоњен Србима и да је баш његовом заслугом обновљена Пећка патријаршија (1557. године)" (Банашевић 1954: 599).

[13] У напомени је сажет сиже о писмима госпе *Јелисавке*, која најпре од *султана Сулејмана*, а затим од цара *Татарина*, тражи да јој врате реликвије. Пошто Татарин прети како ће: „војску на њу подићи *Петрибора с земљом поравнити*" започне рат „и Госпа Јелисавка завлада Крмом" (Караџић 1954: 88–89). Каталог реликвија се у више варијаната постојано чува, уз незнатна варирања:

„Златна круна цара Симеуна,/ И одежда Светога Јована,/ Крстат барјак цара Константина,/ Златна штака светог оца Саве,/ Бритка сабља силнога Стефана/ И икона оца Димитрија" (Караџић 1974/IV: 2°).

Заплет је исти и када се каталог редукује на три света предмета, али се у таквом контексту кратко евоцирају важни догађаји, попут Косовске битке или пада Цариграда. (Караџић 1974/IV: 3°).

[14] Велику московску кнежевину је од 1547. наследило Руско царство, на челу са царем, а од 1721. императором Петром Великим.

Још две песме из Вукових „средњих" епских времена посвећене су руско-турским сукобима и променама ратне среће. Из перспективе хришћанских певача предочене су победе госпе Јелисавке над Бећир-пашом. Светећи браћу и очевину, Црнојевић Саво погуби пашу, а на молбу московске господе поштеди живот пашином сину. Млади Осман-бег прима православље и покалуђери се. Догађаји се нижу ретроспективно, помоћу устаљеног оквира о гаврановима, након чијег извештаја умире љуба пораженог јунака (Караџић 1988б: 88°). У другој песми колективни лик победника представља „русиску господу". Они од заробљеног Хасан-паше желе да сазнају какви су градови, јунаци и девојке по Босни и Херцеговини (Караџић 1988б: 89°).

Састављајући напомене уз ове варијанте, Н. Банашевић с правом сматра да последња песма нема историјска упоришта. Дијалог између Хасан-паше и капетана Влајсављевић Јове само треба да увелича добра утврђења Фоче и лепоту Фочанки. С друге стране, Банашевић је истакао историјску подлогу песме *Бошњаци на Москову*. Он примећује да се епска Озија може препознати као варош Очаков близу Одесе, где су Турци више пута били поражени, упркос утврђењу Озу-Кале (Банашевић 1954: 694).

Песма о руско-турском сукобу, коју је Вук 1830. записао од слепог гуслара Гаје Балаћа (Караџић 1986а: 399–400), није естетски успела. Међутим, она потврђује колико је ова тема привлачила пажњу различитих певача, уз постојано чување локалитета Озије „испод Московије" (Меденица 1975: 393–395). Једну од тих варијаната Сарајлији је певао слепи гуслар Гашо Ришљанин, чији репертоар садржи неколико песама о руско-турским сукобима (Милутиновић 1990: 165°, 166°, 167°).

При опевању узећа *Озије* ликови се доследно одређују као Москови и „удовица московска царица". Локализација радње и јунака из песме *Морски бој Русах с Турцима* је другачија: Орле је „руски ђенерал"„од Русије земље православне", а његова узданица Лесо је „словинскога рода и племена". Трећи запис је варијација честог модела спасавања градова од зулума црног Арапина. Мемед-Арапин удара уобичајене намете Московији – „под стојнијем Петробургом градом". Гуслар користи оба назива Русија славна и Московија, док је заточник „русинске царице" Иво из Подгорице. Наспрам дугог путовања, од Земуна, преко Беча до „русинског" двора, мегдан је веома сведен. А када Иво ослободи „русинске / Московке ђевојке", царица му дарује: „колаину од сувога злата,/ што јунаци носе око врата".

Овакав вид указивања почасти заслужним јунацима могао би се везати за различите историјске периоде. Међутим, животне реалије певача и слушалаца спонтано активирају процесе реверзибилности. Песме „спеване" у 19. веку показују колико је за карактеризацију и главних и споредних ликова пресудан удео публике пред којом песма настаје. Православним певачима и слушаоцима су Московија – Русија и њени владари моћни заштитници, чије победе и помоћ могу да воде до ослобођења из вековног ропства. Међу Муслиманима је, напротив, Русија вечити непријатељ, који на разне начине угрожава највиђеније породице.

Учешће српских трупа у руским војним походима само је позадински мотив казивања о деспоту Стефану Лазаревићу (Милошевић-Ђорђевић 2011: 222–223). Последње деценије српске средњовековне државе се подразумевају именовањем владара, у чију се поетску биографију укључују различито мотивисана путовања. По предању: „Високи Стефан идући с војском из Московске у Србију дође у Будим на конак [...]" (Караџић

1969: 187). Околности су битне само због тумачења рођења војводе Јанка.[15] За приповедача (и публику) није пресудно због чега деспот Стефан борави баш у Московској. Али детаљи из варијаната с краја 19. века посвећени су и тим разлозима.

„Русинско царство" у певању на народну

Записи Богољуба Петрановића, као и песме црногорских владара-песника илуструју прелазни тип епске стилизације, у којој се наслеђен фонд формула повезује са афинитетима и циљевима писмених аутора епских варијаната. Но, и поред измењеног процеса настанка текста, овакве писане творевине испољавају извесну подударност са аутентичним усменим фондом. Додири су изразити на стилско-изражајном нивоу, а понекад је уочљива и мотивска сродност са старијим слојем епског певања. Фабуларну окосницу Петрановићевих песама о деспоту Стефану и Змај Огњеном Вуку чини рођење или детињство најмлађег изданка владарске лозе. Дете мора бити склоњено из родитељског дома и отаџбине, јер му о глави ради узурпатор престола. Због издаје проклете Јерине, њеног унука (Геземан 1925: 21°) родитељи поверавају угарском краљу. Такав сегмент Вукове епске биографије подразумева се и међу бугарштицама.[16]

По записима из Петрановићеве збирке другачије су одређени уточиште и страни владар, заштитник. „Госпојица русијска краљица" чува Змаја Огњеног од злонамерне Јерине и Турака (Петрановић 1867/II: 40°). Сличне је судбине и његов ујак Високи Стеван, јер га је мати: „малена [...] у Русију дала" (Петрановић 1870: 29°). Околности изгнанства су различити. Осим заштите од Вука Бранковића (Петрановић 1867/II: 29°; 1870: 21°), истиче се образовање деспота, јер га у Русију шаљу:„Да научи велике науке / књиге и науке" (Петрановић 1867/II: 28°; 1870: 22°). Руски владари се кроз варијанте мењају (Алексије краљ, русијска краљица), али је чврста веза између њих и српског јунака, мада штићеник мора да прође иницијацијски тест.[17] И Владика Петар I шаље синовца Рада „цару русинскоме" (Караџић 1974/IV: 30°).

Из епског корпуса, бележеног током 19. века, могао би се издвојити мали круг „руских" тема. У тим песмама се смењују руски цареви (Павле, Николај, Алесан-

[15] Изразита је подударност Вуковог предања са бугарштицом о рођењу сибињских близанаца (Богишић 1878: 8°). Ово није усамљен пример адопције странца у националну баштину (Самарџија 2014). Кроз тумачење порекла Сибињанин Јанка испољава се и типичан процес инверзије узрока и последица при обликовању колективног „знања" о прошлим епохама. Сличне „народне историјске традиције" плету се око свих значајних догађаја и многих личности (Новаковић 1982: 4–14), често у потпуном раскораку са историјским чињеницама.

[16] Јерина издаје Турцима тек рођеног унука, јер се по његовим обележјима види да ће бити велики јунак. У овој варијанти те одлике су ближе особинама чудесне, златне (прогоњене) деце из бајке, која по правилу постају жртве бабе, тетке, очеве маћехе итд. Сличан мотив, усклађен са епском стилизацијом, везује се за Змај Огњеног Вука. Варијанте: Милутиновић 1990: 152°; Караџић 1975: 735°; Караџић 1988а: 12°; Караџић 1966: 236 и Караџић 1986б: 308–309 (Змајогњени); Krstić 1984: 262. У песми о аманету Змај Огњеног Вука, јунак – вазал наглашава оданост господару. Мада се не наводи којом земљом влада тај краљ, служење Угарској је заједничка појединост низа бугарштица, а порука укључује дуг временски период Вукове оданости: „Вјерно сам те дворио од дјетета малахнога, / Од дјетета малахнога до јунака великога" (Богишић 1878: 16°)

[17] Под утицајем модела бајке о спасиоцу царства, развија се епизода јунаковог двобоја против аждаје. У једној варијанти низ епизоде укључују и друге сегменте предања о судбини Високог Стефана

дар, Петар), а опевани су махом ратови и мировни споразуми. Кроз догађај се понекад преламају судбине Србије и, нарочито, Црне Горе. Текстови се налазе међу Вуковим рукописима и у збиркама Симе Милутиновића, Његоша и Петрановића. Милутиновић уз запис из *Пјеванције* некада наводи, а понекад изоставља податак о ствараоцу[18], док Његошево *Огледало српско* не садржи такве напомене. Ипак, најчешће се зна ко је аутор-писац стихова, а и када те белешке изостају јасно је да их није испевао неписмен гуслар. Доминира десетерац, мада има и осмерачког певања „на народну", понекад са једноставном римом. Овај тип стилизације условно је близак усменим хроничарским моделима, од којих се разликује по тематици, наглашеној историчности, намени, начину стварања дела и по процесима његовог преношења. Писци су црногорске владике и владари, Петар I и Петар II Петровић Његош, док је сенка сумње у аутентичност грађе обележила Петрановићеве збирке.

Спомињу се у тим песмама султани, од „Беча ћесар", Луј Бонапарта, Шведи, Угари, војска „Леа и Пољака", међутим, само руски цареви имају посебну улогу избавитеља православних „Слављана" (Караџић 1974/IV: 38, 55). По узору на епске обраде бојева, предочене су битке из руско-турских ратова, учесталих током 18. и почетком 19. века, са променљивом ратном срећом. Прослављен удео руских савезника, односно црногорских јунака, открива и средину у којој се пева. Једно анегдотско сведочење Вука Врчевића, везано је баш за настанак песме о војевању царице Катарине II против турског цара. Наиме, млади Раде Томов је 1829. нашао књижицу о овом рату, на руском језику, и саставио је песму „у народном духу", која је била толико популарна да се „по свој Црној Гори уз гусле пјевала" (Меденица 1975: 141).

На сложена питања стварања и трајања једног тока усмене епике први је указао Вук, поводом песама које су певали слепи гуслар Ђура Милутиновић и неки Црногорац. Вук примећује: „Ја за цијело мислим да је ове обадвије пјесме о боју Црногораца с Махмут пашом начинио црногорски владика Петар I (садашњи Свети Петар), па су послије ушле у народ и идући од уста до уста колико се могло догоњене према народнијем пјесмама" (Караџић 1986а: 66).

Механизам реверзибилности могао би се придружити својствима ауторског писања стихова по узору на усмену епику, нарочито ако написана варијанта започне и свој усмени живот. Друштвени статус епске песме у одређеним срединама био је погодан и за ширење политичких идеја, чији су заговорници владари и/или сакупљачи умотворина. Идеолошке тенденције[19] обухватају и представу о Русији као великој заштитници православних народа, који се вековима боре за слободу, а одолевају исламизацији и унијаћењу. Процеси „спуштања" те идеологије из уског круга образованих људи ка најширим слојевима (још увек неписменог) пука никако се не могу генерализовати до теорије о постанку целокупне епике. Примери, заправо, одражавају тек једну, можда и завршну, етапу трајања епског песништва. Тај тип

[18] Име певача (или писца) изостаје („ма не знам ким је спјевана" или „не знам од кога је имам") уз део песама, чији су аутори Петра I Петровића и Његоша (Милутиновић 1990: 979), а међу њима су и обраде „руских" тема.

[19] О политичком концепту који чини шири оквир штампања збирки С. Милутиновића и Његоша в: Љубинковић 2000: 204–266.

стилизације је континуирано пратио матични – усмени ток епског спевавања[20], да би постао доминантан у постфолклорном периоду живота традиције.[21]

Ауторске песме о руско-турским ратовима прешле су пут од написаног текста до усмене импровизације, било да су их извођачи учили „наизуст" или су их „догонили" према општем фонду усменог наслеђа. С обзиром на то да је локализација увек битна компонента епске структуре, особен сигнал „страних" тема постају називи географских појмова. Имена далеких градова, река, поља и мора преузимају се аутоматски, уз варирања која одају певачево непознавање локалитета.

Земље и градови Словена

Осим алтернације Московске и Русије као синонима, певачи и њихови слушаоци оваквим ознакама одређују удаљене територије. Атрибуција понекад подразумева велико пространство, јер се за Моску, Москву, Московију и Московску везују епитети „равна" и „пространа" (Detelić 2007: 277),[22] премда су варијације придева „равна" учестала формула уз читав низ локалитета опеваних у епској песми са ових простора (Detelić 2007: 537–541). Некада се таква одредница подудара са рељефом, али је додавање епитета руковођено ритмом асиметричног десетерца.

Име Петрограда је преиначено, можда и под „притиском" назива Санкт-Петербург. Певачи по свом поимању прилагођавају „значење" када спомињу Петарбур, Петребур, Петрибор, или Петробор. Као особени „дублети" јављају се и одреднице Крм и Крим, док се освајање Севастопоља „тврдог" опева у једној од ауторских песама (Караџић 1974: 38°). Кијев се спомиње као град, поље (Караџић 1974: 2°, 3°), али је и „висока планина" (Detelić 2007: 192).

У већем броју песама о руско-турским ратовима спомиње се Озија, односно име утврђења Озу-Кале, које је за поједине Вукове певаче „испод Московије" (Вук 3, 88; 7, 56). Код Милутиновића се међу песмама о ратовима Русије против Турске спомиње и Одеса, Одес (Милутиновић 1837: 46, 55). Другачија значења приписана су луци на левој обали Дона, при ушћу у Црно море. Варијације имена Азов, Азак и Хазак срећу се и међу ауторским хроникама о руско-турском рату. Али, далеки град означава опасно место у моделима о робовању епских јунака. По представама певача Азак припада оностраним сферама, те се успоставља аналогију између земље/краља арапског и азачког. Док је у азачкој тамници, Марко јавља побратиму како су „Тешке муке у арапске руке", а спасилац се на путу ка Азаку прерушава: „Начини се црни Арапине" (Караџић 1988а: 65°).

Локализација је део епске технике, док фабуларно језгро сеже до аграрних митова (Meletinski b. g: 222–223). У старијој варијанти (Богишић 1878: 5°) и код Вука (Караџић 1988а: 64°), хтонска обележја су изједначена са јунаковим боравком ис-

[20] Сродном виду обрада може се придружити и део варијаната из збирке Б. Петрановића, због чега су проучаваоци сумњали у аутентичност овог корпуса.

[21] Међу особеностима оваквих епских хроника је, између осталог, мање-више наглашена идеолошка димензија. Аутори су писмени, те се по образовању разликују од претходних генерација гуслара. В: Ђорђевић Белић 2016.

[22] У корпусу словенске народне поезије за Москву се везује и епитет *камена* (Detelić, Ilić 2006: 220).

под земље, где се налази тамница арапскога краља. Увођење Азака града са истим значењем које има арапска територија можда указује и на природу обавештености сељака из Рудничке нахије. Овај Вуков певач је и при стилизацији Карађорђевог опраштања од Србије, поред цара Московског, споменуо још један инострани град, додуше из Бугарске. Вожд намерава да устаницима набави олово, барут и: „Из Силистре оштрога кремена" (Караџић 1986а: 40°).[23]

Међу мотивским муслиманским песмама среће се и ојконим Пожун. Када хришћански гуслари спомињу Пожуј или Пожун, данашњу Братиславу, опевани су нпр. турска војевања на Беч и судбина српског патријарха Арсенија Чарнојевића (Караџић 1974: 3: 70, 71; Detelić 2007: 67). Епитет бели учестало се везује за више градова (Detelić, Ilić 2006). Али по атрибуцији се издваја – златни Праг, додуше, само у два записа, вероватно ауторског порекла (Detelić 2007: 341).

Од хидронима је река Дунав веома заступљена у традицији Срба и других Словена. Осим ознаке реалија, овај појам је добио и сложенија симболична значења (Jagić 1876), и то не само као део епске локализације радње. Често се лирске слике, поређења и теме везују за тихи Дунав, било да се сугеришу опасности, искушавања љубави, срећни или трагични сусрети младих.[24] Из обрада тема које се односе на словенске народе махом изостају називи чак и највећих река са словенских простора. Када се са тим упореди учестало лоцирање епске радње у песмама о јунацима и дохађајима од националног значаја,[25] још је изразитија разлика између аутентичних усмених варијаната и ауторских текстова. Спомињање реке Прут у Његошевој песми још јасније раздваја типове стварања и извора епских хроника.

Словенски род и племе

С краја 18. и почетка 19. века панславистички покрет повезао је идеологију, политику и културу, у циљу очувања етно-културног идентитета. Заговорници таквих тежњи били су најугледнији појединци из словенских центара.[26] Али, и много пре ове утопије, међу образованим људима, независно од конфесионалне припадности,

[23] У Вуковом *Рјечнику* стих гласи другачије: *И Силистре оштрога кремења*, а тумачење се односи на бугарски град. Вероватно је на основу репертоара сељака из Рудничке нахије тај појам унет међу одреднице другог издања *Српског рјечника*, јер 1818. изостаје из Вуковог корпуса (Караџић 1966; Караџић 1986б: 927). Ипак, за разлику од *сабље димискије* или *стреле татаранке*, силистарски кремен не може се придружити фонду формула, карактеристичним за епске стилизације.

[24] По Јагићевом мишљењу у словенском фолклору Дунав има и „napola mitski sjaj":

> „Čim naime treba da bude govora o nekoj velikoj, širokoj, strašnoj, silnoj rijeci, koja donosi sreću, a još više nesreću, može se već unaprijed pogoditi da će biti spomenut Dunaj-Dunav". Јагић сматра да се симболика Дунава развила у далекој прошлости: „Jer, kad se o tihom Dunaju pjeva daleko na severu na Onješkom jezeru isto tako kao i na jugu, na Ohridskom – onda to podudaranje predstavlja vrlo stara vremena" (Jagić 1876: 153, 150, 174).

[25] Лаб и Ситница, Бојана, Морава, Морача, Дрина, Неретва, Сава или свадба Дунава и Саве, у којој притоке добијају улоге уобичајене за свадбени ритуал (Геземан 1925: 12°).

[26] Јан Херкел, Јурај Крижанић, Павел Јозеф Шафарик, Јан Колар, Људевит Гај, Вук Караџић, *Енциклопедија бриртаника* 2005: 149.

уочава се потреба свеобухватног сагледавања словенских народа. На самом почетку 17. столећа Мавро Орбин штампа *Краљевство Словена*.[27]

Инспирисан и Орбиновим делом, фрањевац Андрија Качић Миошић је писао песме по узору на усмену епику и објединио их под насловом *Разговор угодни народа словинскога* (1756, 1759²).[28] О популарности песмарице сведочи и чињеница да је од 1756. до 1836. доживела десет издања. И за младог Вука је Качићево дело представљало најпре збирку народне поезије. Но, већ 1823. Вук одређује природу тих песама, које су само „налик на народне" (Караџић 1975: 569). По речима С. Милутиновића, Качић је „први славено сербски сабиратељ" (Милутиновић 1990: 38).

Ипак Качићева песмарица није проширила идеје јужнословенског и свесловенског јединства. Снажније су се испољиле романтичарске идеје о духу народа, што је очито при осврту на збирке српских, хрватских, бугарских, муслиманских народних умотворина. Ауторске творевине „на народну" писане током 19. века једним делом испољавају усхићеност Русијом, од које се очекивао „спас за српски народ на Балкану" (Килибарда 1989: 5). Те су тенденције дошле до изражаја у Црној Гори и Босни и Херцеговини након анексије, наравно међу образованим православцима. Занимљиво је и то што су при опонашању стила епске народне поезије писци инсистирали на анонимности, посредно сугеришући прихваћеност творевина.

Тај круг епике, упоређен са богатим корпусом аутентичног усменог стваралаштва, показује да су свесловенске идеје, панславизам, па и русофилство примарно елитистичког карактера. Визија заједнице Словена или православних словенских народа припада уским, ученим круговима. С друге стране, руска империја се међу песмама писаним „на народну" глорификује помоћу класичних епских модела: кликовања виле, борбе против Арапина (аждаје), заштита манастира, сновиђења. Најмлађи, хроничарски наноси су изразито ауторски, што откривају и поднаслови песама.[29] Идеализација (страног) владара остварује се у сижејном контексту, непосредним коментарима и уз истицање угледа српских и црногорских јунака. Они спасавају руско царство или чланове владарске породице, а за узврат стичу захвалност и почасти и моћне заштитнике. Недовољно упућеним слушаоцима „објашњава" се улога руских царева:

„Петар први, император руски";
„Од нашега цара славенскога/православна" (Петровић 1951: 4°);

„Страшни царе православни [...]
Сви у тебе над имамо
Ко се крсти су три прста" (Караџић 1974/IV: 38°).

[27] Књига је објављена 1601. у Пезару. Руско-словенски превод Саве Владиславића, по налогу руског цара Петра I, штампан је 1728. у Петрограду. Користећи разне изворе и усмено преношене песме и предања, Орбин је писао о прошлости: Далмације, Хрватске, Босне, Србије, Рашке и Бугарске. Та историја није одговарала кодексима римске цркве, те се 1603. наша на списку забрањених књига (Самарџија 2012).

[28] У литератури су навођени: три млетачка (1756, 1758, 1759) или једно будимско (без године) и два млетачка издања (1756, 1759). Преовлађује мишљење да је *Разговор* први пут објављен у Венецији, 1756, а затим 1759. (Пантић 2002: 202).

[29] Тежња ка историјској тачности испољава се у навођењу датума. Његош у *Огледалу српском* то чини редовно, независно од тога да ли су опевани догађаји локалног или националног значаја или се односе на везе са Русијом.

Илузија објективности постиже се указивањем на околности, у којима је Русија принуђена да окрене леђа савезницима и склопи примирје са непријатељима. Још једном треба нагласити да процес прихватања поезије, чији су писци образовани људи, не пружа аргументе теоријама о генези усменог песништва.[30] Примери „руских тема" у српској усменој традицији боље илуструју обрнут смер утицаја – од усменог фонда ка опонашању епске технике. Ти текстови, у служби ширења одређене идеологије, не могу се придружити „високој" литератури, тим пре што управо по естетским дометима далеко заостају за најбољим усменим варијантама. Епско песништво је било погодно за популаризацију идеолошких и политичких тежњи. Али и пошто су се поједини словенски народи ујединили, распад тих држава крајем 20. века открио је наличје једне утопије и превласт политике над културном баштином.

Извори

Богишић В. *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*. Биоград: СКА, 1878 – Горњи Милановац: ЛИО, 2003.²

Геземан Г. *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*. Сремски Карловци: Српска краљевска академија, 1925.

Караџић В. С. *Пјеснарица 1814. 1815*. СД, I. Пр. В. Недић. 1965.

Караџић В. С. *Српски рјечник (1818)*. Сабрана дела В. С. Караџића (СД), II. Пр. П. Ивић. Београд: Просвета, 1966.

Караџић В. С. *Етнографски списи*. Пр. М. Филиповић, Г. Добрашиновић. Београд: Просвета. 1969.

Караџић В. С. *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*, *I–IV*. Пр. Ж. Младеновић, В. Недић. Београд, САНУ, 1974.

Караџић В. С. *Српске народне пјесме I*. СД IV, Пр. В. Недић. 1975.

Караџић В. С. *Српске народне пјесме IV*. СД VII, Пр. Љ. Зуковић. 1986.

Караџић В. С. *Српски рјечник (1852)*. СД XI/1, Пр. Ј. Кашић. 1986.

Караџић В. С. *Српске народне пјесме II*. СД V, Пр. Р. Пешић.1988.

Караџић В. С. *Српске народне пјесме III*. СД VI, Пр. Р. Самарџић. 1988а.

Милутиновић С. *Пјеванија црногорска и херцеговачка*. Лајпциг 1837. Пр. Д. Аранитовић. Никшић: Универзитетска ријеч, 1990.

Недић В. *Антологија народних лирских песама*. Београд: СКЗ, 1977.

Пантић М. *Народне песме у записима 15. до 18. века*. Београд: Просвета, 2002.

Петрановић Б. *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*, I–III. Пр. Н. Килибарда. Сарајево: Свјетлост, 1989.

Петровић Његош П. *Огледало српско*. Сабрана дела Петра Петровића Његоша, 5. Пр. Р. Бошковић – В. Латковић. Београд: Просвета: 1951.

Петровић С. *Косовска битка у усменој поезији*. Београд: Гутенвергова галаксија, 2001.

[30] То се посебно односи на приступе Крочеа, Наумана или Мајера (Kokjara 1985/II: 303–306, 320–324).

Литература

Банашевић Н. *Белешке и објашњења уз трећу књигу Српских народних пјесама Вука Стеф. Караџића*. Београд: Просвета, 1954.

Веселовски А. *Историјска поетика*. Прев. Р. Мечанин. Београд: Zepter Book World, 2005. / А. Н. Веселовский, историческая поэтика.

Ван Генеп А. *Обреди прелаза*. Прев. Ј. Лома, прир. А. Лома. Београд: СКЗ, 2005. / Van Genep, A. *Les rites de passage*. Paris: Emile Nourry, 1909.

Гура А. *Симболика животиња у словенској народној традицији*., Београд: Бримо – Логос, 2005. / А. В. Гура, *Символика животных в славянской традиции.* Москва: Индрил, 1997.

Деретић Ј. *Српска народна епика*. Београд: Филип Вишњић, 2000.

Детелић М. *Урок и невеста*, *поетика епске формуле*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 1996.

Ђорђевић Белић С. *Постфолклорна епска хроника. Жанр на граници и границе жанра*. Београд: Чигоја штампа, 2016.

Килибарда Н. *Богољуб Петрановић као сакупљач народних пјесама*. Предговор Б. Петрановић, нав. изд, стр. 1–28.

Костић Д. *Тумачења друге књиге Српских народних пјесама Вука Стеф. Караџића*. Београд, 1937.

Костић Д. ,,Два косовска цикла.” *Прилози проучавању народне поезије*. Београд, књ. VI, св. 1 (1939): стр. 1–18.

Љубинковић Н. *Пјеваница црногорска и херцеговачка Симе Милутиновића Сарајлије.* Београд: Рад, КПЗ Србије, 2000.

Матић С. *Белешке и објашњења за другу књигу Српских народних пјесама Вука Стеф.* Караџића. Београд: Просвета, 1958.

Меденица Р. *Наша народна епика и њени творци*. Цетиње – Београд: Обод, 1975.

Милошевић-Ђорђевић Н. ,,Девојка и Шишман: историја и усмена традиција.” *Студије и грађа за историју књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1986: стр. 139–148.

Милошевић-Ђорђевић Н. *Радост препознавања*. Нови Сад: Матица српска, 2011.

Михаљчић Р. *Крај српског царства*. Београд: СКЗ, 1975.

Недић В. *Вукови певачи*. Пр. Р. Пешић. Нови Сад: Матица српска, 1991.

Орбин М. *Краљевство Словена*, Зрењанин: Sezambook, 2006. / M. Orbin. *Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni. Historia*, Pesaro: G. Concordi, MDCI.

Пантић М. *Мавро Орбин*. Предговор: М. Орбин, нав. дело, стр. XI–CXV.

Петковић Д. *Типологија епских песама о женидби јунака.* Београд: Чигоја штампа, 2008.

Путилов Б. Н. *Јуначки еп Црногораца*. Прев. Д. Аранитовић. Титоград: Универзитетска ријеч – Побједа, 1985. / Путилов, Б. Н. Героический эпос Черногорцев. Ленинград: Академия наук СССР, 1982.

Самарџија С. *Биографије епских јунака*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2008.

Самарџија С. ,,Мавро Орбин и краљевство традиције”. *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*. Књ. VII. Београд, Филолошки факултет, (2012), стр. 33–65.

Самарџија С. „Епски јунак у својој и туђој култури.” Делић L. (ur.) *Филолошке студије*, св. 2 (2014): стр. 430–447.
Толстој Н. И. *Језик словенске културе*. Пр. Љ. Раденковић. Ниш: Просвета, 1995.
Халанский, М. *Южно-славянские сказание о Кралевиче Марко в связи с спроизведениями русского былевого эпоса*. Варшава 1893–1896.

*

Detelić M., Ilić M. *Beli grad*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 2006.
Jagić V. „Dunav – Dunaj u slavenskom narodnom pjesmičtvu.” *Archiv für slavisdhe Philologie*, Berlin, I (1876): str. 299–333. Prev: Jagić V. *Izabrani kraći spisi*. Zagreb, 1948, str. 150–177.
Kačić Miošić A. *Razgovor ugodni naroda slovinskog. Djela Andrije Kačića Miošića*, I. Zagreb: HAZU, 1942.
Kokjara, Đ. *Istorija folklora u Evropi*, *I–II*. Prev. T. Majstorović, J. Vučo. Beograd: Prosveta, 1985 / G. Cocchiara. *Storia del folklore in Evropa*. Torino: Ed. Boringhierti, 1971.
Krstić B. *Indeks motiva narodnih pesama balkanskih Slovena*. Beograd: SANU, 1984.
Maretić T. *Naša narodna epika*. Pr. V. Nedić. Beograd: Nolit, 1966.
Meletinski E. M. *Poetika mita*. Prev. J. Janićijević. Beograd: Nolit, b. g.
Pešić R., Milošević-Đorđević N. *Narodna književnost*. Beograd: Vuk Karadžić, 1984.

Снежана Д. Самарджия

СЛАВЯНСКИЙ МИР В СЕРБСКОМ УСТНОМ НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ

Р е з ю м е

Представления о славянских народах по-разному репрезентированы в сербском фольклоре и стилизованы в соответствии с закономерностями эпической поэзии. В данном случае выделяются отдельные персонажи (Шишман/король Шишманин, король Владислав, московские/русские правители), их отношения с героями сербской традиции, а также стилизации интернациональных мотивов. Указано на подходы, в которых прослеживаются возможные отзвуки исторических событий с эпохи средневековья до середины XIX века. Выделены приемы обозначения пространства и символическая роль России как защитницы православия. Такие значения вместе с точной датировкой событий русско-турецких войн встречаются среди эпических песен, которые писали Петр I Петрович и Петр II Петрович Негош, как и в записях Б. Петрановича.

Подчеркнуто, что этот корпус текстов не дает аргументов теориям о генезисе устной народной поэзии. Примеры «русских тем» и славянофильства в сербской устной традиции лучше иллюстрируют подражание эпической технике в целях распространения определенной идеологии.

Ключевые слова: славяне, сербское устное народное творчество, персонажи, формула, пространство.

821.16
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch29

Мирјана Д. СТЕФАНОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

ПРОСВЕТИТЕЉСТВО/ПРОСВЕТИТЕЉСТВА У СЛОВЕНСКИМ КЊИЖЕВНОСТИМА

Постављањем питања о томе да ли постоји европско просветитељство (сингулар) или је реч о разноликим националним просветитељствима у 18. столећу, рад полази од методолошке претпоставке о негирању постојања центра и периферије, тј. о постојању многих и разноликих центара који су калеидоскопски обликовали целовиту представу културолошки новог доба у развоју идеја. Живећи у различитим националним државама, усвајајући, притом, западноевропске књижевне обрасце, словенске литературе су развијале свој књижевни идентитет утолико јаче уколико су експлицитније, оригиналом или преводом, преносили западноевропски образац жанра, теме или начина критичког размишљања, кантовски речено: јавне и приватне употребе ума. Матрица обеју могућности, оно што је заједничко и оно што је национално различито, чак и кад није контрастирано, пружа овом раду могућности за претпоставке о томе колико је позитиван био смисао тако замишљене глобалне идеје слободног ума. Поготову се то чини истакнуто важним за српску књижевност, која је, живећи изван свог географског подручја, тј. у аустријској царевини, просветитељски изнедрила и свест о важности националне традиције за будућност националног идентитета.

Кључне речи: просветитељство, српска књижевност, руска књижевност, пољска књижевност, бугарска књижевност, немачка књижевност, књижевни жанрови, грађанство, Доситеј Обрадовић, периодизација књижевности.

На почетку овог размишљања важно је, и то баш јасно и неувијено декларативно, истакнути неколико напомена, које се могу разумети и као методолошке, јер ће умногом олакшати критичко промишљање над ту изнесеним идејама. Једна од таквих напомена свакако је насловљени појам просветитељства, употребљен и сингуларно и плурално, и то као готово истоврсне семантичке вредности. При том, најмање се мисли на утврђивање истих тема, можда и уже – мотива, у различитим словенским литературама. Овом раду, тако, није првенствено у центру онај тип књижевних тема, који јунака једне културе – Петра I, на пример – узима за своје стваралаштво друга словенска књижевност, српска (Захарија Орфелин) или дубровачка (Чигринский 1979: 219–230). Такав компаративни приступ, добродошао

* mdstefan@neobee.net

за нека друга промишљања, овде би само затамнио оно што је различито у глобалистички замишљеном просветитељству.[1] Не мисли се, даље, ни на компаративне, а увек одличне јер плодотворне, могућности посматрања једног аутора – какав је Партеније Павловић – унутар две словенске књижевности којима је припадао по свом стваралаштву, бугарској и српској; таквих радова има и у српској и у бугарској науци,[2] али они указују на сличности и контакте, никако пак на разликовности обликовања ових суседних словенских култура; идентичан пример односи се и на стваралаштво Симеона Пишчевића, који се изучава и као српски и као руски писац (Стефановић 2013). Чак би могло и да се постави питање, веома важно, можда и опасно по овај рад, јер би друкчије замишљен одговор од негативног онемогућио било какву расправу на насловљену тему. Питање је једноставно и гласи: да ли просветитељство као епоха има било где своју аутентичност (националну различитост), будући да је било глобална појава? Један двотомни руски зборник (Бабаева 2006), посвећен овом добу, има поднаслов који би могао да сугерише онај по овај мој рад опасни одговор. Већ други део тог поднаслова, међутим, потврђује могућност плуралистичког промишљања појма просветитељства, јер говори о ширењу просветитељских идеја на културе епохе царице Катарине Велике; сингуларно, дакле, употребљен, збирни појам „европска култура" доноси и културно-историјско национално обележје једне велике словенске заједнице.

Уосталом, лако је замислити колико се, иначе у многим стварима, словенски народи међусобно разликују. Тај огромни словенски свет, по многима најбројнија етнолингвистичка група у Европи, тј. разни народи који припадају овом комонвелту, потиче из исте заједнице пре вишестолетне сеобе, својим настањивањем диљем старог континента почео је да се разликује. Кад је реч о 18. столећу, чињеница да Словени живе под различитим владама, у различитим државама, унутар различитих водећих конфесија, свакако би била плодотворна за плурални облик насловљене теме: Пољаци живе унутар различитих царстава (руског и немачког), Руси под својом круном, Хрвати и Словенци под аустријском и млетачком владавином, Лужички Срби унутар Пруске, Срби – под Турцима, али и унутар бечке круне, касније и руске, и тако даље. Верујући хришћани, различито су се исповедали, што је свакако могло да утиче и на разноликост литературе. Уједињени, међутим, у једној новој и модерној идеји (Latur: 2010), ипак су је различито реципирали. Али су јој знали име; то је било – просветитељство.[3] Просветитељски и просвећени мизансцен јесте се одвијао у различитим друштвеним, политичким и верским контекстима, али ипак унутар готово идентичне идеологије.[4] За разлику од осталих књижевних епоха, тај

[1] Иако посвећен различитим појавностима просветитељства на тзв. европском Истоку, и чувени немачки часопис *Das Achtzehnte Jahrhundert* (19/1995, sv. 1) обрађује сваку националну књижевност (пољску, румунску, мађарску), али без компаративног увида у међусобне разноликости.

[2] Прилика је да се овде наведе и један од најновијих примера, какав је дипломски рад Монике Фаркаш Барати (M. Farkas Baráthi), који је под менторством ове ауторке, проф. др Мирјане Д. Стефановић, 1999. године одбрањен на славистичкој катедри Универзитета у Сегедину.

[3] Изгледа да је то била једина књижевна епоха која је себе именовала у време кад је живела свој живот. Кад је реч о српској књижевности, први је тај појам употребио Лазар Бојић (1815)) и то у својој књижици која је прва историја српске књижевности и то баш просветитељства – *Памјатник мужем у славено-српском књижеству славним* (Стефановић 1994).

[4] Чак и на примеру реформе образовања у Хабзбуршкој монархији може се установити културна повезаност европских народа, као и заједничке просветитељске идеје о формирању личности и образо-

покрет новог духа уистину је уједињавао културе различитих страна света, па је, а исправно, изгледало како су јаче биле заједничке идеје од оних које су их делиле и међусобно разликовно обликовале; чак и једнаке, истоветне појавности у различитим књижевностима могле су и настајале су управо као резултат различитих процеса (Cieński 1992: 141). Таква плуралистичка епоха (Todorov 2015: 108–110) створила је оно што се у постколонијалној теорији назива хибридним идентитетом; али то није ништа деструктивно по индивидуалност, јер не иде на рачун свог изворног порекла; наиме, и међу Србима, на пример, најистакнутије код Доситеја Обрадовића, владало је уверење, подстакнуто терезијанским реформама, да ће свако бити бољи Европљанин уколико је бољи Србин.

Ни то, међутим, не би смело да значи како се синхроницитет и ширењу и прихватању просветитељских идеја међу Словенима може тумачити само идеологизацијом живота уметности; без обзира на несумњиву чињеницу о томе како је ова епоха имала своја друкчија обележја или, научно актуелније казано, друкчије уметничке функције истих карактеристика у односу на своје суседне епохе (средњи век и романтизам), које јесу стизале из миљеа нове идеологије. Проблем је ипак нешто друкчији, нарочито кад се разуме колико је нова класа, настала из отпора према аристократији, идеологију свога покрета претворила у уметност и такав замах духа који је до данас остао без премца у историји светске цивилизације. Тај покрет новог духа глобалистички је уједињавао културе различитих географских страна света, па су јачима бивале заједничке идеје од оних које су их или делиле или их међусобно разликовно обликовале. Различитост је заправо била она снага која је уједињавала у идеји демократизације шаренила језика, приватних живота, јавних установа.[5] Отуд и јесте провокативно видети те разноликости у калеидоскопу сличности. Тај плурални облик просветитељства (Mortier 1978: 39–51), тј. различито испољавање просветитељских идеја у словенским културама, чак и кад су оне међусобно једна на другу утицале – на пример, просветитељске идеје су међу Лужичке Србе долазиле из чешке средине (Zeil 1968) – никако не доводи у сумњу оно што је јединствено за читаву епоху.

Сличности су биле јасне и испреплетане нитима различитих националности. Ево тек један, а илустративан доказ: Србин школован у Бечу, и то на идејама Немца Игнаца Фелбигера, Теодор Јанковић, засновао је школски систем у руској царевини (Polz 1972). Већ и тај један пример, а било их је још, упућује на упитаност о постојању центра и периферије књижевног живота унутар словенског света. Потекле из различитих, јер јасно обележених специфичних културних, традиција, условљених животом на различитим геополитичким просторима, словенске литературе уједињавале су се у отворености према слободи ума у 18. столећу, чак и шире – веку; с различитим Другим у комуникацији, налазиле су, путовањима и преводима, своје место сусрета у главним просветитељским идејама, свакако на оној наважнијој

вању интелектуалца, што се илустративно указује и на примеру *Калиграфије* Захарије Орфелина (Симић 2009).

[5] Тумачећи Дејвида Хјума, Цветан Тодоров каже: „Хуме је можда први мислилац који идентитет Европе не доживљава и неком свима заједничком обиљежју (насљедство Римскога Царства, кршћанске религије), него у самој њезиној плуралности: не у оној појединца, него у оној земље која га обликује" (Todorov 2015: 106).

– пријатељству – изниклој на идеји толеранције као суживота различитости (Стефановић 2009). Тешко је зато одредити где је центар словенског/словенских просветитељства – у Бечу, Лондону или Паризу – а где би била периферија као европска културна околина. Све то свакако наликује калеидоскопској слици у оној симпатичној дечјој играчки, где се релативизује партикуларност као основна идеја, већ се таква расцепканост и различитост посматра као саставни и нераскидиви део целине која би и била мањкава без те различитости.

Чак и кад је галоманија наткрилила читаву Европу, просветитељсство је имало и националне карактеристике које су једну културу разликовале од друге, било да су биле компатибилне или супротстављене, али увек у мрежи увезујућих Аријадниних нити. Било је то мноштво нијанси у међувременским односима једне глобалистичке раширене идеје. Уосталом, нова књижевност зачиње се, по Јозефу Добровском, онда када се публикује чињеница о том да народни, а не више општи – латински, буде књижевни језик. И то се згодило управо у 18. столећу, у различитим годинама у појединачним словенским литературама. Чињеница да су се неке од словенских књижевности – српска, словачка, на пример – развијале у држави немачког, па и мађарског, као званичног јзика – несумњиво је доносила разлике према осталим словенским литературама. Можда би се у тој чињеници и крио одговор на то што, за разлику од руске или пољске књижевности (Kostkiewiczowa – Goliński: 1995), српска књижевност има, изгледа, само један текст експлицитне поетике, и то тек неколико реченица о драми, насловљених, истина, експлицитно жанровски „О комедији" (Обрадовић 2008: 124);[6] иста је ситуација и у словеначкој и хрватској књижевности.

Веома развијен жанр, још од 17. столећа у руској и пољској књижевности, књижевна критика је на јужнословенском подручју била тек у повоју; оно што би се сматрало клицом тог жанра било је кратак (п)опис неколико дела руске и српске књижевности као последња рубрика Орфелиновог *Славеносрпског магазина* (1768). Али задатак пред тим литературама, које су уласком у аустријску монархију почеле да живе у новој цивилизацији, друкчијој од прескриптивности и догматичности средњовековног доба, значио је мотивацију да се на књижевном плану истрчи маратон; и те су га литературе истрчале веома брзо, дакле, на начин спринта, хрлећи у ослобођеност мишљења и руковођење не неким од горе, већ управљањем над сопственом судбином. Матија Антун Релковић, нешто дискретније и Вид Дошен, својим делима и методом стваралаштва упућују на зору хрватске књижевне критике (Fališevac 2007: 277–288).

Па и однос према традицији биће да је нијансирано различито тумачен у појединим словенски књижевностима: 1. У бугарској, на пример, која је најкасније од словенских култура ушла у просветитељски начин мишљења (Andreewa 1983), свест о својој прошлости истакао је Пајсије Хиландарац у делу *История славяно-болгарския* (1762); 2. Око године смрти царице Марије Терезије и почетка владавине Јосифа II, дакле, на прелому терезијанства и јозефинизма, код словенских народа

[6] Уносећи свој превод Лесингове комедије „Дамон" у своје *Собраније разних наравоучителних вештеј*, испред њега ставио је свој аристотеловски заснован текстуљак „О комедији"; зато се у српској књижевности предговори делима могу интерпретирати као облик имплицитне поетике, која Русима или Пољацима није била потребна, јер су већ увелико објављивали књижевнотеоријске расправе.

унутар ове велике царевине садашњост је почела да се самерава са прошлошћу (Klingenstein 1985: 19–20), што је најпре било видљиво у бујању статистичких брошура с темама о миграцијама становништва. Живећи у Аустрији, тако су и Срби са свим грађанима царевине делили иста сазнања, исту садашњост и очекивану будућност, иако им је у свести постојала и различита прошлост. У српској култури, то је најпре учинио Павле Јулинац *Кратким уводом у историју порекла славеносрпског народа* (1765), а волуминозно тек крајем столећа (1794–1795) и Јован Рајић, и то обједињујући и у њиховим историјским различитостима јужнословенски простор, бугарски, хрватски и српски; 3. У руској култури, међутим, таквих је тонова бивало маргинално, више се живело отворено просветитељски, тј. просторно а не временски схваћен појам живота. Ово је видљиво и у чињеници актуелизације и самеравања са актуелним тренутком идејâ, темâ и јунакâ из антике.

У одличној, а данас још увек актуелној, историји руске књижевности (Сперански 1960) упућује се на такве заједничке теме и преводе истих дела на словенске језике, бар оне који су се у тим литературама сматрали књижевним језиком; утврђујући како исти извор – византијски, на пример – омогућава сличности међу руском књижевношћу с јужнословенским литературама у средњем веку, ова књижевноисторијска монографија даје занимљиве теоријске премисе које се могу применити и на 18. столеће (Сперански 1960: 9–11). Кад, наиме, упућује на преводе у словенском простору чувених дела, најчешће с француског – *Нума Помпилије*; *Телемах* – ова књижевна историја показује и утврђује заједнички извор идејама просветитељства. Постоји, ипак, и различита обрада исте теме, каква је, на пример, чувени руско-аустријско-турски рат с краја просветитељског века. У руској књижевности објављене су тада дела која тематизују само битку за тврђаву Бендер (Сперански 1960: 206); у хрватској књижевности, неколико писаца објављује епске песме с темом појединачне битке (Станојевић 1981); Јован Рајић, међутим, објављује еп у којем овај рат, описом три кључне битке, подиже на општи ниво борбе против зла (Стефановић 2008). Разлике у обради исте теме у овим словенским литературама биће да проистичу из разумевања позиције сопственог народа. Русима и Хрватима, наиме, готово маргинално географски захваћена је територијална претензија Турака; српском писцу, пак, свест о турској владавини на територији српској, важна је као актуелизација појма толеранције. Живећи и негујући, тако, више патриотизама, Срби су оваквом обрадом теме чували сећање на своју отаџбину. Или, да се каже метафором Исаије Берлина (Berlin 2009: 7–11): Архилоховом басненом алузијом на демаркациону линију два начина размишљања; једно је монистичко (јеж: на примеру руске и хрватске књижевности), а друго – плуралистичко (лисица: на примеру српског епа).[7]

Рађањем такве историјске свести у садашњици живота почели су се јављати и критички тонови. На читавом словенском подручју радикализују се идеје просветитељства, расправља се о узроцима и последицама извесних могућности о реализацији просветитељских идеала.[8] Биће да се то систематски и најдиректније најпре

[7] На то упућује и цртеж Јакова Орфелина за насловну страну Рајићеве *Историје*, са фигурама словенских ратника и насловом цртежа „Роду и општеству" (Костић 2009.)

[8] Различитости у политичком положају словенских народа, и као мањине унутар различитих држава у 18. столећу, наравно, као и различита социјална раслојеност, условљавали су и друкчије тематски про-

згодило у руској књижевности. Чувени руски часопис *Трудолюбивая пчела* већ 1759. објављује преводе сатиричких дела из немачке књижевности и доноси своје оригиналне прилоге. Под утицајем аустријске књижевности и њеног агилног сатиричара Јозефа Рихтера, српски писац Михаило Максимовић огромно задужује будућност српске сатире својим делом, насталим под утицајем аустријског писца, *Мали буквар за велику децу* (Стефановић 2007: 219–234; Стефановић 2017: 221–229). Ипак, међу руском и српском сатиром разлике су видљиве. Прва је на свој зуб узела дембелију племићког живота, а српска – малограђанштину и затуцаност калуђерског реда;[9] слично је било у у словеначкој књижевности, у којој се пишу дела тзв. књижевног супстандарда најчешће у стилском поступку сатире (Koruza 1980). Руска књижевност чак има и сатирички интонирану комедију *Јабеда* (1798) Василија Васиљевића Капниста; српској, још увек живећој на страном тлу, овакви развијени жанрови недостају. Бугарској књижевности ни толико није било присутних радова; изгледа да је просветитељство у овој литератури било „изолована, специфично бугарска појава" (Andreewa 1985: 257), јер се јавило најпре преводима западноевропских дела, а оригинална су била готово духовне провенијенције. И кад ова књижевност у свом касном периоду просветитељства (који је у њој трајао поетички чак до четрдесетих година 19. столећа, дакле, у време живог западноевропског романтизма) открије за себе Лесинга или Гелерта, на пример, то ће бити она дела која нису у 18. столећу занимала српског просветитеља; Срби преводе Лесингова дела с темом пријатељства, јер је то битна одредница суживота у туђини, али и његове басне, а Бугари преводе *Емилију Галоти*, трагедију у којој се сукобљавају феудална представа љубави и нови просвећени грађански морал, па се све то тумачи чак и на политичком плану. Српска књижевност, даље, нема оригиналну драму, а у Дубровнику се већ театарски изводи Молијер (Đorđević: 2011).

Такав калеидоскоп као легура више културâ очигледно је значио плодоносније повезивање различитих идеја, писаца и дела. Наликује свакако чувеној макаронској песми, која је постојала у неколико словенских литература и компонована је из стихова наизменично писаних на два језика: немачком и неком од словенских, а међусобно римованих; интересантно је колико је та различитост потиснута писањем немачког језика писмом словенске националне литературе, у словачкој књижевности словачким, мада још увек некодификованим, латиницом, а у српској – ћирилицом: „Сад ми кажи, драга, / вер хат дих гемахт, / да ја не могу спават` / ди ганце либе нахт..." (Маринковић 1966: 363). Тај облик глобализма значио је управо оно што је било у складу с просветитељком поетиком: толерантни облик мишљења о томе како и оно имаголошко Друго јесте саставни део човека као европског бића, па му ни немачки језик није стран; отуд га пише својим писмом које јесте различито од једне до друге словенске културе. Уосталом, толерантни глобализам просветитељства, без централистичких идеја, јер без центра и периферије у својој актуелној популарности, и јесте био онај извор и она снага која је омогућила сопствено боко-

блемско подручје књижевних дела ове епохе (Bobrownicka 1980).

[9] Овде свакако треба разликовати Доситејев критички став према калуђерима и њиховом заговарању сујеверја, какво је истакнуто исказано у дијалогу са Зилотијем у завршном поглављу *Живота и прикљученија* (1783), јер ту није реч о сатири као поступку, већ о критичком просветитељству без уплива било ког нивоа комичког.

рење у различитим појавностима и њиховим нијансама у словенским књижевностима; тај глобализам био је, дакле, без догме, а с обиљем идеја које су се различито адаптовале међу словенском заједницом разних нација. Био је то глобализам пун флексибилности. Његова снага омогућила је сваком човеку да се европски развија унутар своје словенске културе и тренутне историјске позиције (Mortier 1975: 157). У таквој шуми, да се каже помало метафорички, видела се посебност сваког дрвета. И кад румунски историчар књижевности поставља важно, при том, и сугестивно питање: „Hat der Begriff der Aufklärung nur ein einziges oder aber mehrere operative `Modelle`?" (Cornea 1983: 122), ово би могло бити тек реторско питање, будући да је културални модел европског просветитељства књижевно плодно живео у својим разноликостима и шаренилу; било је то, речима познатог философа, „врење које делује на све стране" (Касирер 2003: 18). Плурализам просветитељских модела у различитим националним литературама, као и полицентризам у ширењу књижевности овакве поетике, заснован на различитим односима између високе и усмене културе, довео је до разумевања плуралног облика просветитељства.[10] Тамо где је, на пример, племство било водило главну књижевну реч, јаз међу класама и њиховим стваралаштвом био је јачи (у руској књижевности, поготову у пољској култури, на пример, уп. Cieński 1992), док је у српској књижевности главну реч имао – (мало)грађанин.[11] И, коначно, ваљда једном треба исправити погрешке књижевне историографије, бар једног њеног мишљења, о томе како је, пишући своју монографију о српској књижевности у 18. веку, Јован Скерлић потпуно одсекао један свакако важан део српске баштине – средњовековну књижевност – говорећи како она нема ама баш никакве везе с новом литературом. Слично се сматрало и у ис-

[10] Ево и једног примера. Док је Имануел Кант био протагонист класичног обрасца просветитељства, дотле су његови тзв. епигони – као и увек кад је реч о важности чувања основног обрасца понашања, мишљења или жанра – бивали у различитим словенским културама много важнији. Управо су они у пракси реализовали опозицију владајућем уверењу о важности сазнања Ја и Света, а увек у уверењу како је човек заправо облик (микро)космоса (Wyss 1993). Ето још једног од одличних примера за то колико је просветитељска идеја уткана у оно што се широко назива авангардном књижевношћу.

[11] Зато је потпуно разумљиво што Доситеј Обрадовић цитира, а без зазора, народне пословице, или стихове из народне песме; у *Етици* (1803) говори о основном моралу који се налази још у народним стиховима. Поредећи немачку културу у којој је тај облик основног понашања индивидуе био уткан у народни стих, наводи пример из српске епике:

„Каково чувствованије јоште и данас у српском срцу чине оне речи:

Да је коме послушати било,
Како љуто кнеже заклињаше,
Ко не дође на бој на Косово,
Од руке му ништа не родило.

Ово се у Омеру нариче ПРОСТО ВИСОКО" (*Етика*, стр. 109).

Други пример јесте песмица коју у дирљивом писму тршћанској пријатељици Софији Теодоровићки уноси као израз дискретне еротизованости својих емоција:

Спала би[х], спала,
ал' не могу сама.
И радо би[х] дала
три коња плава
и четири врана,
да не спавам сама" (Стефановић 2010: 362).

торијама других словенских књижевности. Мада није интерпретирао тај свој став, овај велики књижевни историчар био је ипак у праву. Просветитељство у српском и ином словенском простору није имало раскида са својом традицијом; био је то у новом добу, у првој фази настајућих модернизама, заправо, чин критичког разумевања традиције. Није ли то, коначно, онај облик толеранције који је у свом волуминозном делу коментарисао један од највећих заговорника такве идеје о пријатељском скупу разноликости – Пјер Бејл (1647–1706)? Тај нови поглед на другог човека и на другу културу, омогућавао је и боље познавање сопствене. Негдашњу прескриптивност и детерминизам, па, дакле, и монизам, снагом *sapere aude* сменила је плурастичка, калеидоскопска слика културолошког шаренила словенског света. Јесте то био тепих истих димензија, али различитог ткања и различитих узорака, који свакако не би ни могли постојати без сопствене прошлости. То се, уосталом, лако потврђује и надолазећом свешћу о важности народног као књижевног језика. Зато је лако историјски разумети и појаву пољског или руског речника сопственог језика, а свакако и 1818. Вуковог *Рјечника*, којом се појавом зачиње нова епоха – романтизам, с истим жанровима из просветитељства, сличним темама и јунацима, али у друкчијој функцији. Тако би, ето, требало разумети и потпуно дручију од рецентне историјске и генолошке поетике књижевних епоха.

Литература

Бабаева Е. Э. (Ред.). *Век Просвещения. 1. Пространство европейской культуры в эпоху Екатерины II*. Москва: Наука, 2006.

Касирер Е. *Филозофија просветитељства*. Прев. Д. Н. Баста, Београд: Гутенбергова галаксија, 2003.

Костић М. „*Роду и обществу*. Цртеж насловне стране *Историје* Јована Рајића – рад сликара Јакова Орфелина.” *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, књ. 37, (2009): стр. 109–125.

Маринковић Б. *Српска грађанска поезија II*. Београд: Просвета, 1966.

Обрадовић Д. *Собраније разних наравоучителних вештеј. Мезимац*. Прир. М. Д. Стефановић. Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2008.

Симић В. „Културни трансфер у доба просветитељства. Орфелин, *Калиграфија* и реформа српских основних школа.” *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, књ. 37 (2009): стр. 193–220.

Сперанский М. Н. *Из истории русско-славянских литературных связей*. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1960.

Стефановић М. Д. (прир.). *Памятникъ мужемъ у славено-сербскомъ книжеству славнымъ*. Нови Сад: Културно-просветна заједница Војводине – Прометеј, 1994.

Стефановић М. Д. „Сатира у српској књижевности XVIII столећа.” Стефановић М. Д. *Библиотека српске књижевности*. Београд: Чигоја штампа, 2007: 219–233.

Стефановић М. Д. „Први еп у српској књижевности као пародија јуначког епа.” Рајић Ј. *Бој змаја са орлови*. Прир. М. Д. Стефановић. Београд: ЈП „Службени гласник”, 2008: 107–126.

Стефановић М. Д. *Лексикон српског просветитељства*. Београд: ЈП „Службени гласник”, 2009: 7–16, 175–177.
Стефановић М. Д. (прир.). *Доситеј Обрадовић*. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2010: 362 364, 428.
Стефановић М. Д. (прир.). *Симеон Пишчевић*. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2013.
Стефановић М. Д. „Цели је свет – ларфа или Статус читаоца у сатири.” *Јеротеј Рачанин – Јован Рајић – Михаило Максимовић*. Прир. Т. Јовановић, Д. Грбић, М. Д. Стефановић. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2017: 221–229.
Чигринский М. П. „К вопросу о русско-дубровницких историко-литературных связях эпохи барокко.” Рогов А. И. (ур.). *Славянское барокко. Историко-культурные проблемы эпохи*. Москва: Издателство „Наука”, 1979: 219–230.

*

Andreewa–Popowa N. „Die europäische Aufklärung und die bulgarische Wiedergeburt.” Sziklay L. (Hg.). *Aufklärung und Nationen im Osten Europas*. Budapet: Corvina Kiadó, 1983: 249–269.
Berlin I. *Der Igel und der Fuchs*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2009.
Bobrownicka M. „Model poljskega in slovenskega razsvetljenstva in vprašanje književnih tokov.” Paternu B. (Ur.). *Obdobje razsvetljenstva v slovenskm jeziku*, *književnosti in kulturi*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, [1980]: 65–78.
Wyss B. „Die Kunst auf der Suche nach ihreem Text.” Wyss B. (Red.), *Mythologie der Aufklärung. Geheimlehre der Moderne*. München: Verlag Silke Schreiber, 1993: 8–14.
Cieński M. „Aufklärung in Deutschland und Polen. Versuch eines Vergleichs.” Jüttner S., Schlobach J. (Hrsg.). *Europäische Aufklärung(en). Einheit und nationale Vielfalt*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1992: 141–151.
Đorđević B. *Molijer u Dubrovniku*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2011.
Klingenstein G. „Österreich und Europa 1780.” R. G. Plaschka – G. Klingenstein, Hrsg.), *Österreich im Europa der Aufklärung : Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II. Bd. 1 / Internationales Symposion in Wien*, *20.-23. Oktober 1980*. Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1985: 19–28.
Koruza J. „Konstituiranje slovenske posvetne književnosti in njenih žanrov.” Paternu B. (Ur.). *Obdobje razsvetljenstva v slovenskm jeziku*, *književnosti in kulturi*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, (1980): 7–25.
Kostkiewiczowa T., Goliński, Z. *Oświwieceni literaturze*. Warszawa: Wydawnictwo Nukowe PWN, 1995.
Latur B. *Nikada nismo bili moderni. Esej iz ssimetrične antropologije*. S francuskog prevela Olja Petronić. Novi Sad: Mediteran Publishing, 2010.
Mortier R. „Diversité des Lumières européenes.” Fabian B., Biggemann W. (Hrsg.). *Das Achtzente Jahrhundert als Epoche*. Nendeln: KTO-Press, 1978: 39–51.
Polz P. „Theodor Janković und die Schulreform in Rußland.” Ischreyt H. (Red.). *Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa*. Wien: Böhlau Verlag, 1972: 119–174.
Fališevac D. „Šta je Relkoviću *Satir?*” Fališevac D. *Stari pisci hrvatski i njihove poetike*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2007: 277–288.

Todorov Tz. *Duh prosvjetiteljstva*. S francuskog prev. G. V. Popović. Zagreb: TIM press d.o.o, 2015.

Zeil W. *Zur Bedeutung der josefinischen Aufklärung für die sorbische nationale Wiedergeburt*. Budyšin: Nêmska akademija vêdomosćow w Berlinje – Ludowe nakładnistwo Domowina, 1968: 141–154.

Mirjana D. Stefanović

AUFKLÄRUNG/AUFKLÄRUNGEN IN DEN SLAWISCHEN LÄNDERN

Resümee

Mit der Stellung der Frage, ob es eine europäische Aufklärung gibt (Terminus im Singular), oder ob es sich (im Plural) um nationale Aufklärungen im 18. Jahrhundert handelt, geht die Arbeit von der Hypothese aus, dass mehrere Zentren bestanden haben, die ihre Ideen auf die einzelnen Nationalliteraturen verbreitet haben. Die Matrix von beiden Möglichkeiten hat genügend Provokationen geboten, dass man auf Grund der Analyse und Interpretation schlussfolgern kann, dass die Zentren die deutsch/österreichische und die französische Aufklärung waren, welche – jede auf ihre eigene Art und Weise – ihren Einfluss auf die russische, polnische oder serbische Literatur reflektiert haben. Im Vergleich zu den anderen angeführten slawischen Literaturen lebte die neue serbische Kultur außerhalb der Grenzen ihrer nationalen Heimat, d. h. in Ungarn und in Österreich. Im Maße, in dem das gemeinsame Leben in der neuen Heimat auch die Möglichkeit einer unterschiedlichen Grundlage zur Entstehung der nationalen serbischen aufklärerischen Idee entfaltete, so hat es auch noch eine Frage aufgeworfen: ob es zweckmäßig ist, dass man die Verschiedenheiten der nationalen Aufklärungen auch in der konfessionellen Bestimmung suchen soll – aber immer mit dem unzweifelhaften Einfluss des liberalen Protestantismus –, oder in den unterschiedlichen Einstellungen der Christen beider Konfessionsrichtungen (Orthodoxer Glaube, Katholizismus) gegenüber der Welt und dem Leben. Durch die Interpretation der Idee von einer neuen Gesellschaftsschicht, dem Bürgertum, entsteht die Vorstellung der Aufklärung vom frei denkenden Individuum, welches das Wissen als Quelle von Freiheit, Güte und Toleranz gegenüber anderen Menschen benötigt. Durch die komparative Betrachtung von einigen nationalen Literaturen im 18. Jahrhundert wird auf folgendes hingewiesen: 1. die Variationen der nationalen Kulturen innerhalb der global begründeten Epoche der Aufklärung und 2. die enge Verwandtschaft zwischen den nationalen Entwicklungen, welche durch die innovativen Ideen der rationalistischen Philosophie der Aufklärung umrahmt sind von der einheitlichen Idee von ganz neuen literarischen Gattungen, welche nach ihrer Poetik verwandt sind und miteinande vergleichbar, innerhalb von unterschiedlichen Literaturen, den slawischen und den nicht slawischen.

Stichwörter: Aufklärung, serbische Literatur, russische Literatur, polnische Literatur, bulgarische Literatur, deutsche Literatur, literarische Gattungen, Bürgertum, Dositej Obradović, Periodisierung der Literatur.

821.163.41-1.09
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch30

Драган Л. ХАМОВИЋ*
Институт за књижевност и уметност у Београду

СЛОВЕНСКА САМОСВЕСТ МОДЕРНЕ СРПСКЕ ПОЕЗИЈЕ**

Хердерове идеје из епохе романтизма о еманципацији и потенцијалима словенских култура задобијају нов контекст и смисао у раздобљу авангардног преокрета у уметности. Најпре се фокусирамо на рефлексе руске револуционарне епохе у програмским поставкама Станислава Винавера, те на различна испољавања словенског неомитологизма и словенске самосвести у српској авангардној поезији. Међуратни отклон од европоцентричне позиције (нпр. Мићићев зенитизам) на трагу је руске критичке мисли о Европи, културних идеја Достојевског, Шпенглера и тада актуелне теорије евроазијства (Николај Трубецкој). Прати се преиначење идеје о самосвојној југословенској књижевности и култури ка идеји о новој балканској култури (Растко Петровић, Милош Црњански, Раде Драинац). Одјеке оваквих тежњи сагледавамо и на изабраним примерима након Другог светског рата (Васко Попа, Миодраг Павловић, Десанка Максимовић, Стеван Раичковић и Љубомир Симовић).

Кључне речи: савремена српска поезија, словенски неомитологизам, југословенски месијанизам, културна самосвест, културни симболи.

Колико може бити продуктивно истраживање словенске самосвести модерне српске поезије ако знамо да је далека 1848. година била „врхунац словенског осећања код Срба", а да „после тога то осећање слаби, а искључиво српско национално осећање јача", како наводи Јован Скерлић у *Историји нове српске књижевности*: „Место идеала 'Славјанског Царства' долази идеал 'Душановог Царства', и из панславизма четрдесетих година излази ужи српски национализам" (2006: 198). Српска народна самосвест на таласу романтизма на дужи рок односи превагу, да би тек на међи векова била озбиљно стављена на испит, у име отварања према ширим културним перспективама, наравно – с претежним погледом на западне стране.

Поткрај Првог светског рата и након почетка Руске револуције Томаш Масарик пише расправу *Нова Европа. Словенско становиште* (1918), где разматра поли-

* hamovicdragan@gmail.com

** Текст је настао као резултат рада на пројекту „Смена поетичких парадигми у српској књижевности 20. века: национални и европски контекст" (178016), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

тичке и културне димензије насловне теме. Видећи изворе панславизма у немачкој филозофији историје и Хердеровом концепту народâ „као природних органа човечанства", тј. у националном принципу, Масарик повлачи значајну разлику између пангерманске идеје о надређености другима и панславизма који се „задовољавао литерарном и културном узајамношћу" (2016: 159). Опет, с почетка двадесетих, Николај Трубецкој, доспео у емиграцију, „словенски карактер" и „словенску психу" одлучно оглашава за митове:

> „Сваки словенски народ има свој особен психички тип [...] 'Словенска култура' је такође мит, јер сваки словенски народ изграђује своју културу самостално, и културни утицаји једни на друге нису јачи од утицаја Немаца, Италијана, Турака и Грка на те исте Словене" (2004: 172).

С друге стране, песници на откривене митотворне потенцијале спремно реагују. Управо су првих деценија 20. века руска и српска књижевност у знаку „словенског неомитологизма" (в. Петковић 2010: 13). О словенској култури се још увек говори као о јединственом ентитету, свакако и под упливом руске мисли, читав претходни век забављене противуречним односом Русије према култури Европе. Бритка разлучења у оквиру тадашњих идејних поларизација даје и млади Николај Велимировић у тексту „Ниче и Достојевски" (1912), у часу када и српску средину дотиче дах ничеанства. Наспрам *натчовека* уводи се појам *свечовека*, потекао из мисли Достојевског: „Засад само Словен је у стању бити свечовек, јер Словен познаје два света, свет западно-европски и свет словенски; човек са Запада познаје само Запад" (1996: 342). Словенско становиште бива оснажено у српској средини након страшног судара с пангерманским милитаризмом и стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Томе занимању и личним подстицајима Исидоре Секулић дугујемо настанак серије чланака Василија Зењковског, накратко Београђанина, у часопису Нова Европа (1922),[1] сабраних крајем исте године у књизи Руски мислиоци о Европи. У предговору, Секулићева наглашава епохална колебања, декаденцу Запада: „Руска основна мисао, мисао о Богу, нема декаденце. Та мисао обухвата нас данас све" (нав. према Зењковски 2012: 6–7). Зењковски слично интонира свој увод, алудирајући на актуелну Шпенглерову историософску синтезу: „Није само Немачка она која говори и пише о 'пропасти Запада'. Свуда, свуда царује осећање узнемирења, прети духовна пропаст, доминантна постаје свест о унутрашњем бескућништву" (2012: 11). У таквој поратној атмосфери, криза савремене културе, дотад неупитно европоцентричне, изискује разрешење у ослонцу на словенске потенцијале, или, према речима Зењковског:

> „Од Гоголја до Скрјабина, од Скороводе до Фјодорова, руски трагаоци виде у уметности творећу и преображавајућу силу, и када је Достојевски написао да ће 'лепота спасити свет', он је изразио једно од најдубљих веровања руских мислилаца, веровање да уметност крије у себи снагу преображавања живота" (2012: 13).

Словенски, тачније руски месијанизам, од прошловековне словенофилске мисли кристалисан као пројекција глобалног излаза, задобија изопачени лик у октобарским и потоњим револуционарним кретањима. Авангарда је, уосталом, проје-

[1] Више о томе у раду Видосаве Голубовић (1910: стр. 239–240).

кат уметничког колико и друштвеног преврата, који оличавају и кубо-футуристи и бољшевици. У својој програмској књизи *Громобран свемира* Станислав Винавер се пита: „Хоћемо ли завршити наше растење, увирањем у неку Русију" (1921: 49) те поставља Скрјабина насупрот Вагнера и „немачке материјалистичке културе". Помиње „филозофско-старословенску архаично-декадентску апокалиптичност" Скрјабинове музике и позива се на оцену Вјачеслава Иванова: „Спој, синтеза Скрјабинова: преко свих појединачних пропасти иде величанствена поезија рушења" (Винавер 1921: 69). „Јесам ли добро разумео Иванова", пита се опет Винавер при почетку текста о руском композитору. Иванов је, да подсетимо, истицао да Скрјабин говори „хорским гласовима саборног мноштва које је подизао из дубина", из страшне песме „древног рођеног хаоса" (2001: 237). А речи *саборност*, *рођени хаос* и *стихија* кључни су појмови којима је оперисало руско самопознање, а Скрјабинова музика виђена је као израз тога познања.

У књизи *Руске поворке* (1924) Винавер често изједначава револуционарну и руску народну стихију, не без горке ироније сведока тектонског друштвеног потреса:

> „Ми рушимо без мржње, јер кад бисмо рушили с мржњом, она би се, понеки пут, преобразила у љубав, и ми не бисмо рушили. [...] У рушењу је пијанство, коме ми после тражимо социјалистичко или царистичко оправдање. Ми смо Скити који рушимо" (2015: 55).

Подсетимо на то да је у прочељу трећег броја авангардистичког часописа *Зенит* (април 1921) отиснута, у оригиналу, песма „Скити" Александра Блока. Мајски број Мићићевог часописа доноси песму „Једрила" Растка Петровића, послату из Париза, у којој читамо и следеће самоодређење лирског Ја: „Прадедови наши Славени, крволочни ал путници [...] Син сам Словена дивљих некада, ал сада путник." На изучавања о пореклу Словена, оптерећена тамним местима и предрасудама, Растко се осврће још у чланку „Једна теорија о пореклу Словена", где јетко примећује да нам намећу „своју генијалност, аљкавост и пијанство" (1920: 2). Упућен у токове научне реконструкције словенских почетака, иронијским штитом се опире дејству западних, романо-германских стереотипа, док ће, као авангардист, који лествицу вредности наглавце изокреће, негативне ознаке своје расе примати у афирмативном тону, баш као у песми „Пустолов у кавезу": „док су по теби барбарства моја словенска / и њини перунски врти, / својом косом као венцем ме узвиси". Враћа се почецима, рођењу и првим доживљајима своје телесности, иза међе културе, у детињство и дивљаштво оличено у словенским прецима, поистовећује с њиховим лутањем и примитивним одликама као залогом насушног витализма. Словенски пантеон, уведен у поезију и, нарочито, прозу Растка Петровића послужује као материјал за бурлескна поигравања.

С друге стране, Петровић у есејима у којима се посвећено бави разним аспектима словенског наслеђа брани ону представу о прапрецима коју беше обликовао словенофил Хомјаков, „мирољубивих, земљорадничких племена који су и пре примања хришћанства били носиоци древног иранизма" (вид. Суботић 2001: 140), а иранизам „почива на поштовању слободног стваралачког духа, на представи о Богу као творцу и хришћанство представља њен највиши и најчистији облик" (Исто: 137). Словенско племе на Балкану, читамо у једном Растковом есеју, „носи реноме

изврсних бораца у тренутку рата и часних сељана за време мира", а живот им је „још увек близу примитивног, буколичан и георгичан" (1975: 298). За таквим истим менталитетским портретом предака трага и Црњански, кроз уводни део биографије *Свети Сава* (1934):

> „Много више него у подацима о другим варварским народима, у та времена, речито нам говори из тих спомена необична душа Словена, пуна прича и гатања, што је сачувала у себи присну везу са светлошћу небеских пожара, тамом шума и животом бившим, у травама и водама, у спокојству земљорадничком, најбољој страни, и сад још, у бићу нашег народа" (Црњански 1999б: 11).

И унутар *Хиперборејаца* аутор иде за тим словенским трагом, назирући заједничке претке под разним именима нађеним код античких писаца, у описима скитског безбрижног живота у земуницама, у пијуцкању медовине – а непромењен животни образац, у коментарима *Итаке*, распознаје по повратку из рата и код завичајних Иланчана, у Банату.

Добро је познат Црњансков програмски текст „За слободни стих" (1922), један од кључних за поимање првог таласа српске авангарде. Насловна тема, оправдање напуштања дотадашњих погодби стиха, као да је одвратила пажњу са једне од важних програматских реченица у првом делу текста, у којој се „словенско становиште" помиње као нешто битно и саморазумљиво:

> „Јер и без неке националне теорије: 'transformation des nations directrices', сад, после уједињења, однос наше уметности према европскима постаје други. Најновија руска музика, чешки футуризам и Мештровић, први су знаци тих нових, словенских појава" (Црњански 1999а: 24).

Рез који је настао Великим ратом био је сувише велик да би „однос наше уметности према европскима" остао исти као пре рата. Предратна уметност је „музеј европских копија", каже Црњански и заступа потребу напуштања француске версификације и заснивања оригинално наше, „сазидане на традицијама народним" и „расном изразу". Словенство и карамазовштина чине лајтмотив Црњансковог повољног критичког осврта на поезију Иве Андрића (в. Исто: 280). Као критичар, Црњански показује резерву према старословенском слоју *Откровења* Растка Петровића, али оданде ипак чује и „крик наше расе" после милиона бесмислених смрти (320). У путопису *Љубав у Тоскани* (1930) исписује: „Дошао сам, јер осетих једног дана јасно своју судбину Словенства, безмерну будућност што ме је слала у Тоскану, у име Руса и Пољака, Бугара и Словака" (Црњански 1983: 111). Наспрам толиких „бесмислених смрти" идеју о рађању види као „очишћење од сељачких бесова, спасење од умора словенског". Породиља постаје тамна и слатка нада, „ради оних што помреше по петроградским улицама, по нашим бедним паланкама и у туђини, надајући се свему од Словенства" (Исто: 152). На видику Црњанског свуда је Словенство, које је, у доживљају путописца, „дрхтало као звезда зорњача" (Исто: 221).

Пошто је у песмама Лирике Итаке десакрализовао родитељство и чин рађања, саму основу људске културе, сада га, међу сијенским Богородицама што „личе на кијевске", изнова сакрализује. Већ је писано о томе да се лирски субјект Црњанскове програмске „Моје песме" удваја у две предачке историјске фигуре, сељака и граничара (сережана), чији је траг уочљив и у низу других песама. Двојничка фигура оружаног најамника без дома и отаџбине, еквивалент ратном искуству самог песника колико и његових предака на војној граници између Запада и Турака, обликује

се као симбол невољног словенског искуства.[2] Словенским траговима проткане су смисаоно маркантне песме Лирике Итаке. У песми „Химна" рецимо: „Ни мајке ни дома не имадосмо. / Селисмо нашу крв", или у песми „Народни вез": „Цео свет је за мене вез / пун шара моје крви". Нису, значи, код Црњанског, као код Растка, путника и скитача, преци оличени једино у дивљим Скитима, него у доцнијем историјском лику, у припадницима словенских пукова на граници царстава и млетачких „скјавонских најамника", али се обојица с фигурама робусних предака поистовећују, на њиховим постојаним одликама заснивају лични идентитет. Преци су унутар нас, нису прошлост.

Матица откривене, препознате „расне" самосвести у случају оба авангардна гласа има деромантизовано, али обновљено словенско извориште. То је знак интуитивне нађености „у тражењу себе", да употребимо насловну синтагму једног од Настасијевићевих програмских есеја:

> „Намеће се у овом погледу поређење с Русима. Код њих је расцеп тражења себе на дому и тражења себе у свету дубљи и трагичнији од нас. Коренитије се у руској земљи остајало и коренитије из ње бежало, па се из оштрине сукоба родила мисао, дубоко се поставио проблем" (1991: 110–111).

Српски преводилац Шпенглера, Владимир Вујић, у чланку „Општечовечанско и локално" (1932), користи термине преузете из *Пропасти Запада* и сведочи што и Настасијевић. Велики је проблем „пред јужнословенском књижевношћу: стварање свога или уобличавање кроз туђе, оригинално стварање или лажно формирање, напор и развој самосталном казивању живота или псеудоморфоза" (Вујић 2013: 129).[3]

Родна мисао, дубока и жртвена, коју помиње и својски решава Настасијевић, насупрот површности властитог искорењивања кроз примање туђих модела и „привида културе", била је упориште и Црњанском и Петровићу, неизбежно обележена базичним словенским знаком. Носиоци српске авангардне поезије били су учесници обухватнијег културног пројекта након Великог рата и народног ослобођења. Владимир Велмар-Јанковић описује контуре тога генерацијског подухвата, подложеног мишљу о свечовечанском словенском месијанизму. „Верујемо да за стварање наше слободне народне културе постоји у душама нашим запретан основ поуздања у *историјску мисију* нашег народа, у његово нарочито посланство које му је наменила судбина" – пише Велмар-Јанковић у тексту „За прву оријентацију" (1928): „Корен те вере налазимо у инстинктивном и реалном убеђењу да је словенским народима додељена улога да за вољу једне боље и достојније човечности помире у себи и нађу вишу синтезу два света, Истока и Запада" (2006: 35). Растко Петровић, коме је тешко приписати конзервативне погледе, у есеју „Између Истока и Запада (идејни хашишизам у књижевности)" (1930) такође пројектује мисију помирења Истока са вредностима Запада и стварања („генијем расе") општечовечанске културе (1975: 193).

Месијанистичке примисли, у својој југословенској редакцији, очито су обухватале и средишњи српски културни ток, као и авангардну бунтовну периферију

[2] Више о томе у: Хамовић 2016: 89–108.

[3] Више о утицају Шпенглера на међуратну књижевну мисао у: Димитријевић 2016: 196–212.

након Великог рата. У манифесту „Дело зенитизма" (*Зенит*, 8), Љубомир Мицић декларише медијалну позицију Балкана у повесним сударима Истока и Запада, идеју коју ће доцније варирати: „Ми можемо бити само пионири и деоници стварања једне нове свечовечје културе коју собом носи ИСТОЧНИК Човек с Урала, Кавказа и Балкана – рођен у колевци која се зове РУСИЈА. Балкан је мост између Истока и Запада" (1921: 2). Подстицај за пренос фокуса са словенског на балканско подручје могао се наћи у написима Трубецког: „Јужни Словени ушли су у сферу утицаја Византије и заједно с другим племенима Балканског полуострва учествовали у стварању особене 'балканске културе', хеленистичке у својим врховима, која се у подножјима не да подробније етнолошки одредити" (90). У „Зенит манифесту 1922" (*Зенит*, 11) Мицић додатно распирује своју барбарогенијску пројекцију: „Ми смо Балканци – Источници / Стварамо / балканску уметност / да / балканску културу / Хоћемо БАЛКАНИЗАЦИЈУ ЕВРОПЕ" (Мицић 1922: 1), да би, у распри са загребачком средином у којој је деловао (*Зенит*, 24), кориговао првобитно виђење „балканске мисије". Разликује „српски конструктивни балканизам" и „деструктивни хрватски европеизам": „Балканизација Европе, наш је позив и заповед. Балканизам је праснага древног огњишта прве европске културе, те као синтеза дивљега славенизма и зрелих плодова класичног хеленизма" (1923: 2).

Сличне декларације истовремено шаље и Раде Драинац у „Програму хипнизма" (*Хипнос*, 1, 1922): „Време је да се Балкан запали духовно. Доста нас је понизно за петама лизао католицизам, папски Рим и галска ватра Париза. А тако смо близу сунцу Истока" (Драинац 1999б: 9), или, у наредном броју *Хипноса* (1923): „Ми не смемо да живимо по рецепту странаца. Време је, да нас, Балканце, пренесу преко границе, јер наша дивља душа има све особине помућене шекспировске генијалности" (Исто: 10). У листу *Правда*, након више година, објављује манифест „За балканску културу" (1931), с познатим звучним ставовима: „Отвореном борбом противу западне културе ја сам се бацио свом снагом на изграђивању једне новије и човечанскије културе: *балканске културе* [...] Боримо се противу западне културе, противу индустријске и економске предоминације" (Драинац 1999б: 28, 30).

Драинац уводи у насловну песму своје збирке Бандит или песник (1928) и назив актуелног покрета у окриљу руске заграничне мисли: „Поздравило ме пролеће балканско са својим необузданим цветањем. […] Још једна неурастенична зора натапа моје лице / У болну гримасу еуразијских егзалтација."[4] Поборник евроазијства, Трубецки, по аналогији с појмом „језичког савеза" генетски различитих језика у блиском додиру, наспрам идеје о заједничкој словенској култури, даје теоријску легитимацију новој балканској култури, истицањем значаја „ареалних и географских веза међу народима разнородног порекла" (Станишић, у: Трубецки 2004: 201).

[4] Први је Новица Петковић прочитао многима нејасну синтагму еуразијске егзалтације оцртавајући културни наратив којим се овде бавимо, дуго потиснут из књижевноисторијског хоризонта, упућујући на евроазијску теорију „коју су двадесетих година, управо у Београду као и у Софији и Паризу, заступали руски научници у емиграцији": „И ма шта ми данас мислили о тој теорији, она је морала бити блиска Драинчевој замисли балканске културе, макар тиме што је одбијала, шпенглеровски речено, европску културу на заласку", објашњава Петковић и поентира: „И као што се истицало да руска не сме бити њена копија ни провинција, него улази у засебан источноевропски и азијски културни круг, тако исто и српска улази у засебан балкански културни круг" (2007: 87).

Ознака Драинчеве поетике као „деконцентрисане" вреди и за евроазијска уверења у његовој поезији. Наиме, када пролазимо кроз Драинчеве песме у којима се, у дисперзивном асоцијативном току, појављују искази о словенству и балканству, чини се да песник неретко упада у полемику с властитим програмским поставкама, да их деконцентрише и деструише, клонећи се и властитог догматизма и клишеа о словенској осећајности: „Мрзим словенску тугу као на анзис картама / Душу бих хтео да ослободим од винограда и звезда", налазимо у песми „Воз одлази", док у песми „Варљиве звезде" помиње „словенску мрачну грандиозност што спава у дну вена", а „излишну словенску меланхолију" у песми „Банкет". Опет, у песми „Улис II" читамо и ово: „Пљујем на ту фамозну словенску душу, / Натопљену у сирће мистицизма!" У песми „Тестамент блудног сина" се поистовећује с ликом Руђина од Ивана Тургењева: „Потребно је у будућности да ме неко спасе баналности, / Данас кад пијем и мењам возове, / Сав предан огромној словенској фаталности".

Тек се јаснија потврда програма „балканске културе" сагледава у песми „Нова земља":

> „Крик за земљом није ли побуна крви у нашем варварском телу? / Волим тај јецај за њом, и певам све трагедије балканских поља и њива [...] А величајући мостове на Дунаву, Сави, Марици и Вардару / Ја славим напор тврђи од гранита [...] О крвави крик за земљом, оштрији од свакога ножа, / За Земљом и Слободом! / Волим тај јецај за њом, и певам све трагедије балканских поља и њива, Ја, први песник балкански."

Невеселу лабудову песму свога балканизма, с алузијама на нове заплете у германско-словенским односима, исписује Драинац у „Поеми" из заоставштине, датованој у 1941. годину (в. Тешић, у: Драинац 1999а: 325–332). У „Поеми" се јавља „занесен балкански хајдук" те сагледава новонасталу ратну ситуацију:

> „Почео је да влада чудак из минхенске крчме и највећи шарлатан / што га је свет родио! [...] Србији славној у груди зарио мач тефтонски нитков. // Побише нас браћа! И неће заборавити свет / Крв Срба што у земљу потања."

Словенско откровење у водећим делима српске авангардне и постављангардне поезије није ипак поглавито културно-идеолошко, него је више питање преиспитивања и одређивања према унутрашњем наслеђу, навирућем из дубина пробуђене и стратешки побуђиване свести. Према јунговцу Нојману, „модерна структура свести темељи се на интеграцији, и свако Ја датог времена мора у свом развоју прерадити битне делове културне прошлости који му се васпитањем преносе као вредносни канон његове културе" (1994: 9). Авангарда, отуда, није значила само одбијање затечене традиције и „величанствену поезију рушења", него откриће и рехабилитацију садржаја потиснутих или неуведених у простор културног самоописа, нарочито садржаја почетних, у личном и колективном искуству. Битни су делови културне прошлости у несвесном посложени и авангарда настоји да их изведе на површину свести и текста. Прошлост није протекла и нестала, остала је унутар нас, до самих почетака културе. Над овим је темама наднет интуитивни тумач попут Растка у есејима далекосежним за претемељење српске и словенске самосвести, као што су „Младићство народног генија" и „Народна реч и геније хришћанства", али и у путописима с локација најраније словенске културне географије („чудно подсећање на наш најосећајнији живот што протицаше кроз нас"). Као што каже у песми „Пусто-

лов у кавезу", почетној у збирци *Откровење*: „Има такве неке моћи у мени да само једно могу; / све је утопљено: бескрај, пустоловина, манастири, / мој живот ми сија као звезда издалека."

После Другог светског рата и политичке епитимије над опусом невољног емигранта Растка Петровића, важан тренутак за његов велики повратак у видокруг поставангардног модернизма чини есеј Зорана Мишића (1961). Истицао је тада Мишић да је Растко

> „био на најбољем путу да оствари синтезу коју нико није био остварио, да измири крајности које се још ни данас не могу измирити: да приближи Исток и Запад у нама и повеже нашу прошлост са садашњицом; да збратими своје пустоловне словенске претке, бахате и чемерне, са модерним европским пустоловима утанчаних и неуротичних чувстава" (1963: 165).

Ипак, синтеза коју је Петровић започео, уз друге међуратне песнике, већ је била прилично замакла у остварењу, у поезији коју је Мишић свесрдно подржавао. Реч је, пре других, о Васку Попи.

Парадокс уметности речи учинио је да визију екстатичног, многореког и спонтаног откриваоца невиђених новина и неистражених дубина оствари церебрални и екпресивно редуковани песник, идући трагом фолклорних основа и активираних архетипских симбола. Међу тим симболима су националне историјске фигуре, као што су Свети Сава, Венцоносац с Косова поља и његови бојовници, Црни Ђорђе – али то су фигуре обремењене знацима још дубље дубине. Ту је тотемски Вук, чији двоструки, и хтонски и соларни, глас допире из недовршене поеме Растка Петровића и Попине Вучје соли (1975) и коме се ауторски глас одазива. Словенска света липа добија код Попе централно место, пре свега у космологији спева Споредно небо (1968). Некадашња липа насред села у Попиној топографији постаје „Липа насред срца", бива поунутрашњена као крунски знамен наслеђа, преношеног као надлични садржај свести. „Васко Попа је у Споредно небо уградио једну знатну симболошку ерудицију", читамо код Ивана В. Лалића који опажа „карактеристично присуство неких слика и симбола из словенског фолклорног мита" (1997: 113) и описује особену Попину стратегију употребе древних симбола. Према Лалићевом увиду, он „гради слике које у склопу његове комуникације дејствују самостално, примарно као поезија, али су у исто време укотвљене у древни симбол", па изграђена слика „ненаметљиво продире у дубину онога што зовемо колективним сећањем, до симбола, до центра из којег је слика еманирана" (113). Тако је са симболом липе, око којег се смисаоно окупљају криптични лирски сижеи.

На врху липе насред срца „певала млада истина у мраку", читамо иницијалну слику седмоделног циклуса протканог старословенским знацима, да би се у епилошкој и насловној песми циклуса липа појавила као топос који води до „последње дубине", „дубље од рођеног живота". „Млада истина" и „последња дубина" ознаке су наше митске основности – зависно од тога да ли гледамо од почела или према почелу – а словенска липа је дата као читак знак што веже нашу појединачност и колективне почетке, а њих безочно ништимо. Јер табуисану липу сечемо те стога хладнимо у себи, говори завршна песма циклуса „Липа насред срца". У песмама Усправне земље (1972) симболичко-асоцијативно зрачење липе бива још очевидније. У песми „Врачар поље" лик старца пастира (тј. Свети Сава онамо постхумно

спаљен) носи „живо вуче око врата" и свира „у липов лист", док ауторски глас откида липов лист и свирку продужава. У циклусу „Поклоњења хромом вуку" ауторски глас моли словенско божанство да га огњем из чељусти надахне: „да пропевам у твоје име / Праматерњим липовим језиком". Има ли изричитијег програмског опредељења за словенски континуитет, као најдубљу подлогу наше песме и културе?

Доследном стратегијом редукције сликовног мноштва на архетипске симболе, базично словенско наслеђе, митолошки пантеон, Попа највећма своди на два симбола. Тиме је, нема сумње, Попа доспео до циља који је његов заговорник Зоран Мишић прокламовао у есеју „Језик и поезија", дошао је „до песничког језика националног и универзалног у исти мах, који ће моћи да изрази сензибилност савременог човека и дух наше епохе, остајући при том на своме сопственом тлу, у присном дотицају са живим снагама земље" (1963: 73). Словенски симболи постају лозинке најдубље самосвести песника којом прожима своје модерне лирске светове.

У важном часу ауторског кретања и послератне књижевне еволуције, Миодраг Павловић објављује књигу *Велика скитија* (1969). Песник развијене историјске свести не посеже овде за словенском митологијом, него за повесном тачком у којој Словени улазе у хришћанску васељену и за чином уласка у обзор писане културе. „И наша ће се голотиња у речи оденути / ко бреза с пролећа у лишће", налазимо у песми „Словени под Парнасом", речено гласом незнаног сведока, а у „Епитафу словенског прапесника" чујемо непокорни глас „Ја остајем где сам / у земљи језика мог". У песми „Солунска браћа" (*Нова скитија*, 1970), са имперсоналне позиције, Павловић описује мисију Ћирила и Методија с дистанцом ерудитног искуства и без настојања да се приближи предачкој стајној тачки. Павловић у есеју о Растку Петровићу бележи да песниково „одустајање од космополитске вокације, откривање егзотизма у сопственом културном наслеђу, као да је била део оног покрета којим је европска култура [...] бежала од саме себе, ка далеким изворима освежења" (1974: 238). За Павловића, стари словенски свет био је најближи од егзотизама у који ће се рекреативно загледати. Као песник културе, он у прапрецима види „словенско тесто" за које Солунска браћа носе словесну со и квасац и „сеју знаке за сањива племена / и небом отварају изворе млека". Сложену тему културног обрата, увођења у хришћански Логос и транзиционих тегоба Павловић уткива у песме *Велике скитије* и *Нове скитије*, које се крећу уздуж историјске осе, али с почетном свести да „у песми / а не у рушењу треба провести ноћ", дакле у смислотворењу, а не у разарању. Сам медијум песме повезује последње са првим у језику и памћењу, па је тематизација почетака историјске меморије, христијанизације и алфабетизације Словена, била упоришна тачка *Велике скитије*. „Неко је на небу заверу ково / и кидао перунике с ливаде / као што смрт отима војнике. / једно пополдне видесмо свог бога / како силази да се купа с нама", налазимо у песми „Перунов одлазак".

Антрополошка испитивања одвешће Павловића ка запретаним местима древне усмене лирике и обреда, где налази архајске словенске, сплетене с другим културним слојевима. Међуратно оптирање за сложај балканске културе, код Павловића, чији умни поглед силази низ културну дијахронију, долази до онога што је Мицић звао „праснагом древног огњишта прве европске културе", до старобалканских извора. Балканизам Павловићев управо се испољава у сапостојању многих знакова културне прошлости, с којима се суочавамо и које ишчитавамо, а од којих је словен-

ски удео тек један од горњих садржаја, сагласно речима с краја песме „Балкански путопис": „Све што си видео на Балкану / беху само привид-лађе / на мркој пучини прапочетка", или пак у спеву *Дивно чудо* (1982): „Овде око Ртња / обичаји древни / куљају као дивље цвеће / док се са римског града / скидају наслаге хумуса."

Под утицајем Павловићеве песничке и есејистичке праксе и Љубомир Симовић промишљено зарања низ описану вертикалу, спушта сонду у слојеве тла, посежући и за Чајкановићевом реконструкцијом старе српске религије. Симовић, чији поетски опус почиње збирком *Словенске елегије* (1958) – и прожет је лирским призивом древности свога народа и алузијама на његове историјске удесе – у зрелој ће фази у завичајну топографију западне Србије уткивати митолошке и псеудомитолошке слике, али и чудесне искораке из сурове реалности у хришћанске епифаније. Гости из облака, као Перун из Павловићеве песме, силазе доле и „божанско за овчарско мењају име и презиме" („Преображење", *Источнице*, 1983), а исто тако ликови овдашњих људи и жена узрастају до митских димензија. Женски ликови попут Копилуше и Живане са Субјела, рецимо, пројављују несагледиве демонолошке капацитете. У сликама из Симовићевог митизованог завичаја мире се и тесно коегзистирају овострана и оностранa реалност, баш према лику старих српских и балканских веровања и тиме се повраћа нарушена равнотежа животног поретка. Дотле, исти песник, у циклусу „Руске вечере" (*Горњи град*, 1990), у непосредном суочењу са пределима руске зиме, као удубљени посматрач осликава тамошње духовне пејзаже. Тек у песми „Пахомије" лик српског светогорског монаха што је оставио трага у позној средњовековној култури Русије посредно упућује на давне и подубоке споне. Али је нарочито говорљива „Руска питалица" с питањем „Где је Русија", прекорно упућеним некоме што је изгледа обећавао „мисирске житнице", „корпе, каце и трпезе", неописиве висине и даљине, а оставио руски колектив у беди и пометњи, разгоревши чак и град у облаку. Налик библијском Новом Јерусалиму, град у пепелу пре чини слику здања револуционарног пројекта, у име којег се недосегнути земни добитак обећавао, при оној „величанственој поезији рушења".

Сводећи овај сажет и селективан поглед на манифестације словенске самосвести у модерној српској поезији, сагледаћемо још два истакнута примера из реда тзв. чистих лиричара или неоромантичара, Десанку Максимовић и Стевана Раичковића. „Свет је оно што видим", писао је програмски Раичковић. Он, рецимо, у сонету „Калемегдан", налазећи се пред сликом изразито историчног топоса београдске тврђаве, одиста, опис гради без и једне културне асоцијације. Историјску свест своје лирике Десанка црпи из предањског искуства својих ближњих сеоских ликова, који су саставни део завичајног пејзажа. Тако, у песми „Балкански ратови" (*Заробљеник снова*, 1960), обична слика уз вино заселих бранковинских сељака, ратника из Балканских ратова, преображава се у заветну икону Кнежеве вечере. У истој збирци, иста песникиња што је, између два рата, преузимала и гласове старих гоњених богумилских јеретика, солидарност показује према „оборeном богу", словенском Перуну, с којим се, као дете, дозивала кроз грмљавину, али благоразумевање преноси и на распетог бога што је Перуна оборио, у сну разговарајући „с онима који трпе". Не искључујемо у оваквом бранилачком ставу и дискретни рефлекс на идеолошку опресију титоистичког доба. У сонетима збирке *Сајам речи* (1987), у призваном словенском пантеону „старих богова" Десанка налази могућност ближег, рођачког општења, јер су и људи

и паганski богови упоредиви у својој несавршености: „Ја још у срцу чувам црквицу стару, / они сви у њезином олтару – / мада и они грешни, мени су свети." Перун је, у овој лирској пројекцији, домаћин међу домаћим боговима, по аналогији с породичном задругом коју смо имали („Породица богова"). Словенски богови су, заправо, посвећени словенски и српски претходници, чиме песникиња пређутно упућује на начело посмртне дивинизације предака из српског култа мртвих.

С друге стране, у књизи *Летопис Перунових потомака* (1976), Десанка се упушта у једну добронамерну, али „политичку" интервенцију. Вероватно као песнички одговор на набујалу србофобију и антијугословенске тежње у Хрватској током тзв. „Маспока" с почетка седамдесетих година прошлог века, Десанка преузима штуре податке писаних извора из прве трећине 10. века: од Бугара потучени српски жупан Захарија са својом војском „налази уточиште код хрватског краља Томислава", Хрвати и Срби заједно одолевају бугарском упаду и потом јача покрет за словенско богослужење, а тада је – како стоји у уводном запису ауторке – Хрватска „била моћна на копну и на мору". Десанка учитава „Глас претков" који се обраћа бугарском цару речима да они „на које би да завојштиш, / твоја прадавна су, Царе, својта", док тај исти глас опомиње и хрватског владара: „А около са сваке стране / не један предак / већ њих стотину / мрморе кроз ноћну тмину / или негде Краљу у души: / Дај Рашанима уточишта!" Перун је, очито, као заборављени заједнички ауторитет, потегнут у име идеје о међусобној упућености суседних, истокорених народа, упркос историјским препрекама. Велика српска песникиња је своје изрекла, као и историја, и пре и касније.

У запажене песме Стевана Раичковића убрајамо сонет „На Невском проспекту". На главној улици Петрове престонице лирски субјект се обрео у несвагдашњем, мистички противречном доживљају („Ја никад са душом овако блажом / Не стајах под небом горд, а мали"). Песник је саживљен с руским градом и пределом, исказује „унутрашње сведочанство бића" о својој примарној припадности: „Гле: златно кубе сред ноћне воде. / (То моје срце блешти у мраку.) / Ја као да видим: по житу и маку / Словенског себе који оде". Ипак, Раичковић још потпуније исказује словенску самосвест у своме необичном преводилачком подухвату, *Словенске риме* (1976). Уводна белешка његове преводне књиге, у којој окупља лирске одабранике разних словенских језика, поприма најинтимнији – више заветни неголи програмски карактер. Уместо да пружи кратка обавештења о концепту приређивача и преводиоца, Раичковић ову белешку претвара у танану исповест. Рукопис *Словенских рима* песник именује као својеврсно *скровито место* у којем је читаву деценију боравио: „Овим записом, као неким кључићем неуобичајена облика, отварам једну кутију по којој сам [...] пребирао по злату и сребру словенских речи" (1988: 201). Раичковић је, дуго и циљано, пребирао по лирици других словенских језика да их обједини својом лирском руком. У поенти записа развија линију што

> „силази за читавих једанаест векова надоле: у једном истом оваквом дану, Константин Солуњанин, нешто касније названим Ћирило, исписао је првим словенским словима, глагољицом, коју је сам и измислио – и прву реченицу на једном од словенских говора. И та реченица (као и цела ова књига) била је *превод* из Јеванђелистара: *Искони бе слово.* У почетку беше реч" (202).

Раичковић, значи, не почиње од Перуна него од прве писане реченице на језику испрва разумљивом свим Словенима. Ако се Растко поистоветио са Старим Словенима, Црњански са прецима граничарима, Раичковић то чини с ониме што је праодавно исписао прву реченицу словенским језиком на словенском писму. Лирска позиција, уосталом, и почива на почетним, основним ситуацијама, нарочито ако знамо да прва општесловенска реченица и упућује на сазнање да је Реч на почетку. И да та света реченица, *Искони бе Слово*, хтели не хтели, повезује све оне што су историјским трајањем постали безмерно удаљени или бесповратно отуђени.

Будући да је српска авангарда легитимисала садржаје најдубље културне прошлости и колективних почетака сачуване у свести модерног појединца, освешћени знакови прошлости постају нова упоришта, битни тематски пунктови. Признањем трансперсоналних садржаја свести издвајају се архетипски и културни симболи. Они се кристализују у постављангардној српској поезији с неизбежним словенским почетним знаком, али и с другим суседним културним траговима. Као настављачи међуратног програма југословенске и балканске културне еманципације, водећи послератни српски *песници културе* постају активатори разнородних елемената наслеђа којим је наслојен њихов културни простор. С почетне тачке авангардног словенског месијанизма, допрло се до развијене свести о још присније припадности матичном културном ареалу балканског подручја, као неизбежном тематско-симболичком поетском ресурсу.

Извори

Винавер С. *Громобран свемира*. Београд: Издање свесловенске књижарнице М. Ј. Стефановића и друга, 1921.

Винавер С. *Земље које су изгубиле равнотежу*. Дела Станислава Винавера. Књ. 14. Прир. Гојко Тешић. Београд: Службени гласник – Завод за уџбенике, 2015.

Драинац Р. *Бунтовник и апостол*. Дела. Други том. Београд: Завод за уџбенике и др., 1999.

Драинац Р. *Силазак с Олимпа*. Дела. Четврти том. Београд: Завод за уџбенике и др., 1999.

Мицић Љ. „Дело зенитизма.” *Зенит*, бр. 8, октобар 1921.

Мицић Љ. „Зенит манифест 1922.” *Зенит*, бр. 11, фебруар 1922.

Мицић Љ. „Папига и монопол ’хрватска култура’.” *Зенит*, бр. 24, мај 1923.

Настасијевић М. *Есеји. Белешке. Мисли*. Београд: СКЗ – Горњи Милановац: Дечје новине, 1991.

Петровић Р. „Једна теорија о пореклу Словена.” *Прогрес*, бр. 128, 1920.

Петровић Р. *Есеји и чланци.* Дела Растка Петровића. Књ. VI. Београд: Нолит, 1974.

Раичковић С. *Препеви*. Сабрана дела. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, БИГЗ, СКЗ, 1988.

Црњански М. *Путописи*. Изабрана дела. Београд: Нолит, 1983.

Црњански М. *Есеји и чланци I*. Београд: Задужбина Милоша Црњанског – Лозана: Наш дом, 1999.

Црњански М. *Есеји и чланци II*. Београд: Задужбина Милоша Црњанског – Лозана: Наш дом, 1999.

Литература

Велимировић Н. *Сабрана дела владике Николаја.* Књ. 2. Ваљево: Глас Цркве, 1996.
Велмар-Јанковић В. *Огледи о књижевности и националном духу. Играчи на жици.* Београд: Задужбина Светог манастира Хиландара, 2006.
Вујић В. *Од Шпенглера до Светог Саве*. Прир. Владимир Димитријевић. Београд: Жагор, 2013.
Голубовић В. „Руски мислиоци и Европа.” *Нова Европа 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1910: 239–240.
Димитријевић В. *Тржиште или храм*. Становиште Владимира Вујића. Београд: Cateria mundi, 2016, стр. 196–212.
Зењковски В. *Руски мислиоци и Европа. Критика европске културе код руских мислилаца*. Прев. Марија и Бранислав Марковић. Београд: Логос, 2012.
Иванов В. *Предосећања и предсказања*. Прев. Ениса Успенски. Београд: Zepter Book World, 2001.
Лалић И. В. *О поезији.* Дела. IV. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997.
Масарик Т. Г. *Нова Европа. Словенско становиште*. Прев. Александар Илић. Београд: Завод за уџбенике, 2016.
Мишић З. *Реч и време II. Песничко искуство*. Београд: Нолит, 1963.
Нојман Е. *Историјско порекло свести*. Прев. Глигорије Ерњаковић. Београд: Просвета, 1994.
Павловић М. *Поезија и култура.* Београд: Нолит, 1974.
Петковић Н. *Словенске пчеле у Грачаници.* Београд: Завод за уџбенике, 2007.
Петковић Н. *На извору живе воде.* Београд: Завод за уџбенике, 2010.
Скерлић Ј. *Историја нове српске књижевности*. Београд: Завод за уџбенике, 2006.
Суботић М. *Тумачи руске идеје.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2001.
Трубецки Н. *Европа и човечанство*. Превод и поговор Вања Станишић. Београд: Логос, 2004.
Хамовић Д. *Пут ка усправној земљи*. Модерна српска поезија и њена културна самосвест. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2016: 89–108.

Драган Л. Хамович

СЛАВЯНСКОЕ САМОСОЗНАНИЕ СОВРЕМЕННОЙ СЕРБСКОЙ ПОЭЗИИ

Резюме

Славянское самосознание в сербской поэзии широко распространяется после Первой мировой войны и после объединения югославских народов. Сербские авангардисты выдвигают требование эмансипации и уклонения от западных моделей и создания новой оригинальной (юго)славянской культуры. В основе таких послевоенных стремлений лежат идеи о славянском мессианизме, взращенные в недрах русской критической мысли о Европе, а также новой идеи Шпенглера о закате западной культуры, в то время как актуальный импульс им давала евразийская теория Николая Трубецкого. Трубецкой отрицает существование единой славянской культуры, полагая, что славянские народы развили особенные психические типы, и в русском случае он выступает за евразийскую культуру, а в югославском случае указывает на балканскую культуру.

Станислав Винавер в программной книге «Громоотвод Вселенной» находит глубинные аналогии между революционным переворотом в обществе и искусстве и русской народной стихией, которую воплощает музыка Скрябина. Растко Петрович вводит фигуры старославянских предков, экстатических и витальных, а также бурлескных персонажей славянского пантеона. Милош Црнянский в лирике, а потом и в романе *Переселение* формирует исторический архетип славянского воина-наемника без отечества, который проливает кровь в Европе ради чужой выгоды. Антизападная позиция и идея югославского, а потом балканского мессианизма оставляют заметный след в «зенитистской» авангардной программе Любомира Мицича и в манифестах и поэзии Раде Драинаца, в идее новой и животворной всечеловеческой культуры.

Поскольку авангард узаконил содержание глубочайшего прошлого и коллективных начал, сохранившееся в сознании современного индивидуума, пробужденные знаки прошлого становятся тематически-символическими опорами. В современном открытии трансперсональных содержаний сознания выделяют архетипические символы, значение которых возрастает в поставангардной сербской поэзии. Васко Попа воплощает живое славянское начало в символах волка и дерева липы, которые пересекаются с другими, историческими фигурами, и эти славянские и сербские символы получают центральное место в его внимательно конструированном поэтическом универсуме. Миодраг Павлович фокусируется на переходной драме между славянским устной и письменной культурой, между язычеством и христианством, чтобы позднее переключить внимание на балканское культурное наследие, в котором, кроме славянского, переплетаются и другие слои. По этому пути пойдет и Любомир Симович, который содержание старой сербской мифологии и христианского предания встраивает непосредственно в жизненные ситуации родных просторов западной Сербии.

Десанка Максимович в послевоенный период обращается к образам свергнутых славянских богов, с которыми она может более непосредственно вступать в контакт, поскольку они, в соответствии с реконструкцией Чайкановича древней сербской религии, обоготворенные предки. Другим способом славянское самосознание выражает лирик Стеван Раичкович, который обычно последовательно избегает исторических и культурных ассоциаций. В сонете «На Невском проспекте» лирический субъект свидетельствует глубокую принадлежность к славянскому происхождению, что он программно выразил, собирая поэтов, пишущих на славянских языках, в книге *Славянские рифмы* (1976), во введении к которой проводит параллель между моментом своего писания с давним моментом, когда Константин (Кирилл) писал свое первое предложение, понятное всем славянам.

Ключевые слова: сербская современная поэзия, славянский неомифологизм, югославский мессианизм, культурное самосознание, евразийство, балканизм, культурные символы.

ВУКОВ *СРПСКИ РЈЕЧНИК* (1818) У СВОМ ВРЕМЕНУ И ДАНАС

811.163.41'374"1818"
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch31

Марта Ж. БЈЕЛЕТИЋ*
Јасна Б. ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ
Институт за српски језик САНУ, Београд

LUPUS IN ETYMOLOGIA
Вуково дело на страницама *Приручног етимолошког речника српског језика***

> А збогъ обычая народны, и збогъ различны примѣчанїя, свакїй ће е [кньигу] Србльинъ читати съ особитомъ радостїю и увеселенїемъ.[1]

У раду је систематски представљен допринос Вуковог *Српског рјечника*, као и целокупног Вуковог корпуса, *Приручном етимолошком речнику српског језика* (ПЕРСЈ). Тај допринос се огледа у сва три сегмента одреднице новог речника, а пре свега у првом, документационом, и у трећем, аргументативном, јер за многе речи из основног лексичког фонда српског језика обрађене у ПЕРСЈ у *Српском рјечнику* и другим Вуковим списима налазимо прве потврде и/или примере употребе илустративне за њихово изворно значење и културноисторијски контекст у којем су настале. Посебно су истакнути случајеви када Вук пружа податке значајне за доношење етимолошког суда, који се даје у другом делу одреднице ПЕРСЈ.

Кључне речи: српски језик, етимологија, лексикографија, *Српски рјечник*, Вук Караџић.

0. Вуково грандиозно дело лежи у основи све потоње српске лексикографије, било да се цитира његов *Српски рјечник* (у свим својим издањима), било преписка, списи или народне умотворине које је сакупио. Цео тај корпус вишеструко је уткан у *Приручни етимолошки речник српског језика* (ПЕРСЈ).[2]

* marta.bjeletic@gmail.com; marta.bjeletic@isj.sanu.ac.rs; jasna.vlajic@isj.sanu.ac.rs

** Овај прилог је резултат рада на пројекту 178007 „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*", који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[1] Извод из другог Вуковог огласа (Второ обявленїе о срьбскоме словару), в. СДВК II – Додаци, стр. 12.

[2] У питању је нови етимолошки речник српског језика, ограничен на основни лексички фонд, који се пише паралелно са ЕРСЈ и у функцији предлошка будућих популарних издања. Више о методологији

0.1. У раду на ПЕРСЈ највише се користи *Рјечник* због чињенице да је он не само лексикографско, већ уједно и етнографско и фолклористичко дело. У чисто језичком домену, *Рјечник* пружа податке релевантне за разна лингвистичка истраживања,[3] нпр. фонетска, акцентолошка, морфолошка, творбена, семантичка, лексиколошка, ономастичка, дијалектолошка, па чак и за етимолошка.

Из Вукове преписке са Копитаром види се да су они размишљали и о могућем етимолошком карактеру речника. „Српски ће рјечник бити алфабетски, него би се могла ђешто и етимологическа примјечанија додати, али код млогих рјечи није нужно, а млоге не знам ни ја одкуд су произведене" – пише Вук Копитару (в. Popović 1983: 9–10). Иако та замисао није у потпуности спроведена у дело, *Рјечник* садржи низ директних етимолошких података. У првом реду то је маркирање турцизама звездицом.[4] Спорадично се указује на стране предлошке из других језика: грчког, италијанског, немачког дијалекта који се говори у Аустрији, француског[5] – већ према Вуковом и Копитаровом познавању дотичних језика.[6] У области домаће, словенске лексике Вуково етимологисање је индиректно и огледа се у тријажи одредница којом су из *Рјечника* изостављене учене речи црквенословенског (српско- или рускословенског) порекла – са изузетком једног броја црквено-религијских и апстрактних термина.[7]

0.2. У даљем излагању – на примерима конкретних одредница ПЕРСЈ[8] – приказује се на које је све начине Вуково дело инкорпорирано у поменути речник.

1. У првом делу одреднице ПЕРСЈ где се, између осталог, указује на први помен носеће речи, бројни су случајеви када је извор тог помена Вуков *Српски рјечник* – у неком од својих издања. Тако су нпр. речи *дȕга*, *кâња*, *клѐмпав* по први пут забележене у првом издању, а нпр. *пȍклīч* – тек у другом. Међутим, у складу са методологијом израде ПЕРСЈ, у првом делу одреднице не цитирају се коришћени извори, али се та информација може наћи у њеном трећем делу. Ево примера:

> **нòкшӣр** *-úра* m., *нóша* f. hyp. ◄ Од нем. аустр. *Nachtgeschirr*, досл. 'ноћни суд' поред нем. књиж. *Nachttopf* 'ноћни лонац' ▲ Вук већ у првом издању речника уз ову реч даје њен немачки етимон и напомиње да се она тада употребљавала у Срему, Бачкој и Банату по варошима; о њему самом постоје анегдоте како је доцније у Крагујевцу користећи ту „новота-

израде ПЕРСЈ в. Бјелетић / Влајић-Поповић 2013, а о развоју његове концепције и новинама у односу на Скоков етимолошки речник в. Влајић-Поповић / Бјелетић 2016.

[3] Свеобухватна лингвистичка анализа Вуковог језика из првог и другог издања *Рјечника* дата је у поговорима њихових критичких издања (Ивић 1966 и Кашић 1987), на које се реферише даље у овом прилогу.

[4] О турцизмима у Вуковим речницима в. Пецо 1987; такође Ивић 1966: 87; Кашић 1987: 1689–1693; Popović 1983: 29–50.

[5] О позајмљеницама из поменутих језика в. Ивић 1966: 87–88; Кашић 1987: 1687–1688.

[6] На речничкој платформи raskovnik.org налази се дигитализовано издање *Српског рјечника*, као и његови посебно издвојени лексички сегменти, „исечци", у којима је лексика груписана према различитим критеријумима, нпр. турцизми, одреднице у којима се помињу грчке речи, опсцена лексика и сл.

[7] О томе в. Ивић 1966: 163–164; Кашић 1987: 1688; Ивић М. 1988: 23; Влајић-Поповић 2017: 141.

[8] Напомињемо да су у питању њихове радне верзије, подложне ревидирању. Спационирани сегменти текста у одредницама истичу онај елемент Вуковог доприноса који се у датом параграфу разматра. Скраћенице које се односе на коришћену литературу, дате на крају одредница, овом приликом се не разрешавају.

рију” на двору кнеза Милоша наилазио на подсмех кнежевог окружења. ● Skok 2: 523; Михајловић 1972–1974: 418.[9]

шва̀лēр *-éра* m., *шва̀лēрка* f.: од швалера боља рода нема, од швалерке боље родитељке НП Вук, *швалѐрāј, -áја* m., *швалерáција* f., *швалѐрисати се* impf. ◄ Од нем. покр., заст. *Schwaliê(r)* ’љубавник, младожења’ ▲ Нем. реч употребљавала се у бечком жаргону, из Беча се ширила преко Војводине, одакле је доноси Вук у другом издању речника (илуструјући је примером из „бачванскијех пјесама нашега времена”, што уједно говори о њеној рецентности). Потиче од фр. *chevalier* ’витез, племић’; истога порекла и са сличним развојем значења **кава̀љēр**, за крајњу етимологију уп. **ко̀била**. ● Skok 2: 66 s.v. *kavàlēr*; Striedter-Temps 214; Михајловић 1972–1974: 773.

1.1. Прво издање Вуковог *Рјечника* уједно је и једини лексикографски извор опсцене лексике, која се у ПЕРСЈ обрађује без цензуре (нпр. s.vv. *јебати*, *курац*, *пизда*), пошто је она подједнако легитиман предмет истраживања као и сви други лексички сегменти.[10]

2. Најчешће у трећем, али неретко и у првом делу одреднице, цитати из усменог народног стваралаштва које је Вук сакупио користе се као илустрација употребе анализираних речи. Исти поступак примењивао је и Вук „тамо где [му] се то чинило потребним, или где је имао примере на дохват руке. А сами примери су разнородни. Најчешће су то стихови народних песама, или типичне везе речи често употребљаване у свакодневном говору ... У овој функцији нису ретке ни пословице или узречице ” (Ивић 1966: 93–94; в. и Кашић 1987: 1716–1739).

2.1. Тако су и у ПЕРСЈ најбројнији примери из народних песама који за етимолога могу бити вишеструко информативни.[11]

2.1.1. Посведоченост речи у народној поезији поуздан је знак да је она народна (в. § 4.1.1), као нпр. *бисер*:

бѝсер *-éра* m.: Бисер Мара по језеру брала НП Вук, *бѝсēрка* f. (*кока* ~), *бѝсēран, -рна, -рно* adj.; стсрп., српсл. од XIII в. бисеръ, бисерьнь од XVI–XVII в. ЛИ Бисерька. ◄ У крајњој линији од ар. *busr* ’стаклене перле’, уп. стсл. бисеръ, бисьръ, бисъръ, бисръ, буг. *бѝсер*, слн. *bîser*, стчеш. *biser*, пољ. *bisior*, рус. *бúсер* ▲ Реч је народна само на словенском југу (у словеначком из с.-х., домаће је *pêrla*, у руском из цсл., народно је *жемчуг*; у чешки је вероватно ушла у XIV в. посредством хрватских глагољаша, у пољски, где се јавља од XV в., из чешког; у пољском значи и ’скупоцена тканина’, можда укрштањем са лат. *byssus* ’исто’). Јужним Словенима могли су је донети у раном средњем веку арапски трговци, али се њен слов. облик не изводи непосредно из претпостављеног ар. етимона; претпоставља се посредство неког турског језика (сттур. **büsrä* или сл.). Нагласак на првом слогу у бугарском (а такође у руском и албанском) у складу је са том етимологијом, док српски нагласак, првобитно на другом слогу (уп. *бисêр, -ѐра* Косово, *бисéр* Тимок) указује на могуће укрштање са домаћом речју **(o)b-vis-erъ* ’оно што виси’ (в. **вѝсити**), уп. пољ. *wisior(ek)* ’привезак, украс, драгуљ на огрлици; обешена сланина’ < **viserъ(kъ)*, са **ob-* и декомпозицијом *o-* као у **бѐсити**, уп. рус. дијал. *бисéрь* ’велика кутлача за разливање, црпаљка (која се качи на зид)’. Из словенског алб. *bishër*. Назив за врсту афричке кокоши *бисерка* и сл. можда је укрштен са *мѝсӣрка* *’кокош из Мисира’, *Мисир* (тур.) ’Египат’. ● ЕРСЈ 3: 306–308; Skok 1: 157; Ильинский PF 11: 189–190; Фасмер 1: 168; ESJS 63; Snoj 73.

[9] Помен код Вука је најстарија лексикографска потврда, мада је реч забележена још 1794 (В. Михајловић, *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду*, I–II, Нови Сад 1972–1974, 418).

[10] За попис од тридесетак „скаредних” речи в. Popović 1983: 28; такође Кашић 1987: 1535; за коментар в. Šipka 1987: 118–119.

[11] О језику цитираних стихова в. Ивић 1966: 165–176.

2.1.2. Маркираност у *Рјечнику* скраћеницом „ст.” (= стајаћа реч)[12] – што се у ПЕРСЈ узима у обзир али не обележава посебно – указује на то да је у питању архаизам, као нпр. придев *боран*:

бо́ра *-é* f., *(на-, из-)бо́рати се* (im)pf. ◄ Од псл. (?) **bora*, уп. рус. *борá* ’набор на одећи’ ▲ Поствербал од **bьrati sę* ’набирати се’, уп., са истим вокализмом, *на́бор* од *нàбрати се*, даље в. **бра̀ти**. Претпоставка да је реч у српском русизам чини се неоснована, уп. заст., песн. *бо́ран, -рна, -рно* ’изборан’: борно чело / лице, ’набран, плисиран’: Те ми реза борну сукњу | У скутови сабориту | у појасу разбориту НП Вук. У значењу боре на лицу није искључена нека веза са **borzda* > **бра́зда**, **borna* > *бра́на* ’дрљача’, уп. нем. *Furche* ’бразда; бора’. Уп. и **бр̀чкати (се)**. ● Skok 1: 202; Vaillant 4: 45.

2.1.3. Лексемски спојеви у народној поезији одражавају старе прајезичке формуле у којима се чувају најраније употребе речи, релевантне за њену етимологију, као нпр. *бијела брада*:[13]

бра́да *-ē* f.: Бијела му брада до појаса НП Вук, *брàдат* adj., *обрàдатити*, *брáдоња* m., *дугò-*, *белò-*, *голò-*, *бèз-брад* adj.; стсрп. брада. ◄ Од псл. **borda*, уп. цсл. брада, мак. *брада*, буг. *брадà*, слн. *bráda*, слч., чеш. *brada*, глуж., длуж., пољ. *broda*, рус., укр. *борода́*, блр. *барада́* ▲ Реч је балтословенска, уп. лет. *bārda*, лит. **barzda-* (где се *-z-* објашњава укрштањем са непосведоченим балтским панданом псл. **borzda* > **бра́зда**) и још праиндоевропска, уп. нем. *Bart*, лат. *barba* < пие. **bʰardʰ-*; литавски лик неки сматрају изворним и претпостављају **bʰarsdʰ-* као сложеницу од **bʰars-* ’чекиња’ и **dʰ(e)hₗ-* ’стављати, чинити’ (в. **дѐнути**). У сваком случају, значење истуреног доњег дела лица је секундарно у односу на длаке које на њему расту, што се већ лепо види из придева *брадат* < псл. **bordatъ* који, као и прасродна образовања лат. *barbatus*, лит. *barzdótas*, означава онога чије је лице обрасло длакама а не онога ко има великУ, истурену доњу вилицу (у смислу у којем је *носат* неко са великим носем), а такође из још прасловенских спојева са **sě dъ* / **bělъ* у епским формулама типа срп. сиједа / бијела му и глава и брада НП Вук, рус. *голова бела*, *борода седа*. Уп. **бра̀давица**. ● ЭССЯ 2: 197–198; SP 1: 317–319; Skok 1: 195–196; ESJS 75; NIL 4–6; EIEC 251 s.v. ’hair’.

2.2. У ПЕРСЈ се често укључују и народне пословице, које је и сам Вук издашно користио у *Рјечнику* као згуснуте и репрезентативне примере усмене употребе речи:[14]

а̀лāт *-áma* m. coll.: Без алата нема заната НПосл Вук, *àлатка* f., заст., покр. и *халат*; од XVII–XVIII в. *алат / халат*, множина и *халти*. ◄ Од тур. *alât* ▲ Балкански турцизам, уп. мак. *алат*, буг. дијал. заст. *алàм*, *халàм*, рум. *halát*, арум. *hălláte*, *hal'eáte*, алб. *hallát*, *alát*. Тур. реч је од ар. множине *ālāt*, чиме се, уз утицај домаћег синонима **о̀рӯђе**, може објаснити колективно значење речи. Облици са *x-*, *h-* у балк. језицима су секундарни. ● ЕРСЈ 1: 112; Skok 1: 25; Škaljić 85; Стаховский 1965: 198; БЕР 1: 8; Михајловић 1972: 12.[15]

3. Трећи део одреднице ПЕРСЈ, резервисан за најразличитије коментаре и дискусију, обилује подацима из Вуковог *Рјечника* и ширег корпуса.

3.1. Ту се наводе различити формални аспекти носеће речи одреднице, евентуално и неке друге речи релевантне за тумачење које се предлаже.

---

[12] О томе в. Ивић 1966: 173–176; Кашић 1987: 1716 нн; Popović 1983: 53–56.

[13] О устаљеним спојевима *грозни виногради* и *рујно вино* в. Лома 2015а.

[14] О томе в. Кашић 1987: 1733–1736; Кашић 1987а: 174–191, Popović 1983: 166–168.

[15] Уп. још и s.vv. **бе́да**: У старца млада жена биједа готова НПосл Вук, **збӣља**: У доста шале има мало збиље НПосл Вук, **сви́тац**: Поноси се као свитац гузицом НПосл Вук. У ПЕРСЈ су најређи примери из народних приповедака, нпр. s.v. **клопо̀тати**: Чује у пећини клопот свакојакијех верига НПр Вук.

3.1.1. У овом делу се дају различита објашњења која се тичу фонетике, морфологије и творбе анализираних речи. Следе примери одредница у којима се тумаче фонетске варијанте носеће речи (*макнути*) или пак детаљи творбе (*опна*):

мàкнути *-нēм (се)*, такође *мàћи (се)* pf., *за-*, *до-*, *из-*, *на-*, *о-*, *од-*, *по-*, *при-*, *про-*, *раз-*, *у-*, *узмàкнути / -мàћи (се)*, *пòмак*, *рàзмак*, *ѝзмак* (*на ѝзмаку*) m., *ỳзмак* (*без ỳзмака*), *нȁдомак* adv., *ни мàкац!* interj.; стсрп. **оть- (ѡд-), по-, подь- (пода-), при-, прѣ-, оу-мькноути, измькь (на измакꙋ** 1381). ◄ Од псл. **тъknǫti, тъknǫ*, уп. цсл. (**въ-, про-**)**мъкнѫти**, буг. *мъ̀кна*, слн. *mekníti*, чеш. *mknouti*, пољ. *mknąć*, рус. *за-*, *при-*, *ото-*, *со-мкну́ть*, укр. *за-мкну́ти*, блр. *мкнуць* ▲ Псл. глагол сродан је са лит. *mùkti, munkù* 'умаћи, утећи', лет. *mukt*, стинд. *muñcáti* 'ослобађа, пушта', са другим превојем лит. *maũkti, maukiù* 'извлачити, скидати' итд.; инф. *(-)мàћи* нема паралела у другим слов. језицима те се сматра да је настао аналогијом према **мòћи** и сл.; стсрп. је посведочено само **ꙋмкнꙋть** (остале потврде нису у инфинитиву, већ у презенту: **примькнѥмо**, аористу: **прѣмкохь**, **ꙋмкохь**, **подамчѥ**, **промчѥ** (и код Вука: момче ми промче кроз село НП), **ѡдьмакосмо** и кондиционалу: **би сѥ помькао**); ипак није искључено да је посреди архаизам, псл. **тъkti*, подударно не само са лит. *mùkti* него и са индоир. глаголском именицом стинд. *múkti-* f. 'ослобођење', авест. *fra-muxti-* f. 'одрешење'. У савременом језику вокализација коренског полугласа проширила се на све облике: *умкох* > *умакох*, *помкао* > *помакао*, *рàзмак, -ака* итд., уп. **зáмак**, **зâмка**, **ôмча**, псл. **тъčati* у покр., колок. *(з)дòмчати* 'зграбити, украсти'. За псл. итератив **mykati* в. **мѝцати (се)**. Уп. и **смȁк**, **надòмак**. ● Skok 2: 347–348; ЭССЯ 20: 219; LIV 443–444.[16]

ȍпна *-ē* f. ◄ Од псл. дијал. (јсл.) **obrьna*, уп. мак. *опна*, дијал. *опен* 'два гвоздена засуна на вратима', слн. *ôрпа* 'опна, тапет' ▲ Псл. реч је поствербал од **obpęti, obrьnǫ* или **obrьnǫti* у значењу 'затегнути, превући нешто преко нечега' (в. **-пети, -пнем**, уп. **ȍпанак**), са редукованим степеном корена; старије образовање са *о*-превојем је **obpona* > с.-х. заст., покр. *ȍпона* 'опна' код Вука, стсл., српсл. **опона**, слн. *орôпа*, слч., чеш., пољ. *оропа*, рус.-цсл. *опона* све 'завеса, застор', струс. и 'клин, спојница', укр. *опóна* 'завеса; покривач', блр. *апóна* 'завеса, покров', дијал. и 'плацента'. ● Skok 2: 561; ЭССЯ 29: 54–55 s.vv. **obrьna*, **obrьnǫti*; 28: 190–191 s.v. **obpęti*, 258–259 s.v. **obpona*; Bezlaj 2: 252.[17]

3.1.2. У овом делу се даје и материјал из ширег Вуковог корпуса који доприноси реконструкцији формалног развоја анализираних облика:

вàљати *-ām* impf., *вàљāн*, *-áна*, *-áно* adj., **невàљао**, **вàљда** adv. ◄ Само с.-х. реч, најпре у вези са **вòлети**, **вȍља**, **вèлӣм** ▲ У прилог таквом тумачењу иду варијанте са превојем: покр. *вољȁт / вељȁт* Косово и Метохија, *вељȁти* Жумберак, слн. *veljáti*, које проблематизују алоглотску етимологију од ит. *vaglia* 'новчана вредност', лат. *valēre* 'вредети'. Придев *вàљâн* је деминутивно образовање на **-ъхъпъ*, **-ъšьпъ*, уп. варијанте *вȁљâхан, -хна, -хно*, *вȁљâшан, -шна, -шно*, у НП ваљаане коње и јунаке (Вук II 40°, 211), за тип *лȁгахан* > *лȁган* s.v. **лȁк**. ● Skok 3: 563–564; Bezlaj 4: 296a.

3.1.3. У трећем делу одреднице ПЕРСЈ неретко се тумаче архаични облици разматраних речи:

кȁмēн *кȁмена* m., *кàмење* coll., *камéнац, -éнца*, *камèнчић*, *камúчак* dem., *кȁмен, -а, -о*, одр. вид *кàменӣ*, *камèнит* adj., *камèница* f., *камèњар* m., *(с)кȁменити, -ӣм (се)* (im)pf., *òкаменити се* pf., *кȁменовати, -ујем* impf., *каменòлом*, *каменорéзац* m.; стсрп. **камы**, **-єнє**, српсл. **камєнь**, **-єнє**. ◄ Од псл. **kamy, kamene*, уп. стсл. **камъı** / **камєнь**, мак. *камен*, буг. *кàмен*, слн. *kámen*, слч. *kameň*, чеш. *kámen*, глуж. *kamjeń*, длуж. *kaḿeń*, пољ. *kamień*, словињ. *kamen*, *kaḿin*, полап. *komóį*, рус. *кáмень*,

[16] Иако су примери вокализације полугласника код Вука у начелу исти као данас, Ивић (166: 107, 137, 167) уочава и сразмерно незнатна одступања у облицима аориста *промче* [према *промаче*], *замче* према *замаче*, такође *омћи* према *омаћи* – за шта су подлогу давале особине говорног језика.

[17] Још је Ивић (1966: 109) приметио да *опна* није случај фонетске редукције, већ дублет према *опона* као старом образовању.

укр. *ка́мінь*, блр. *ка́мень* ▲ Псл. **kamy, -ene* тешко се да̂ одвојити од речи за ’камен’ одражене у лит. *aktuõ* ’камен’, лет. *aktens* ’исто’, стинд. *aśman-* ’камен’ и ’небо’, ав. *asman-* ’камен’, гр. ἄκμων ’наковањ’ < ие. **ak̑-men-* (у крајњој линији вероватно од корена који је у **ȍштар**), али у коренском слогу одступа од реконструисаног пие. предлошка; осим кентумског рефлекса пие. **k̑* (какав је и у балтском), морала би се претпоставити и метатеза **h₂ek̑-* > **keh₂-*, за какву нема других примера. Као и у књижевном српско-хрватском, и у другим слов. језицима архаичан номинатив **kamy* већином је замењен акузативом једнине; обрнут процес одиграо се у неким јз. српским говорима, где се сачувао стари номинатив *ка̏ми*: ками ти у срце! (код Вука), ками ти у дом! ’семе ти се затрло’, преузевши и функцију акузатива; до тог изједначења дошло је већ у старосрпском пре XIII в. Псл. **kamy* чува се још у полап. *komói̯* nom. f. и у изведеници **kamykъ* (> с.-х. *ка̏мӣк*, одатле деминутив *ками́чак*). Варијанта *ка̏м*: кам из руке, а ријеч из уста (тек у другом издању Вуковог речника), у кам удрило! ’несрећа или болест нека удари у камен, а не у чељаде’, уп. чеш. поет. и каш. *kam*, настала је одбацивањем наставка **-y*, уп. *плам*, *прам* поред **пла̏мēн**, **пра̏мēн**, **гр̂м** поред *грмен*. Придев *камен* од **kamęnъ* < **kamen-no-*, уп. рус.-цсл. **камѧныи**, укр. *кам’яни́й*, или **kamen-ьnъ*. Стсрп. **камы** и као мера за тежину вуне и лана, уп. у том значењу чеш. *kamen*, пољ. *kamień*, нем. *Stein*. Сложеница *каменолом* калк према нем. *Steinbruch*. Израз *камен спотицања* је библијског порекла, цсл. **камєнь прѣтъкновєниꙗ**, и првобитно је означавао препреку коју је Бог поставио Израиљцима да би остали чврсти и доследни у вери. Израз *бацати дрвље и камење* ’оштро, жестоко нападати, осуђивати некога’ вероватно је у вези са древним обичајем каменовања преступника, а *дрвље* је ту ушло из народне поезије, где је *дрвље и камење* устаљен спој. За израз *драги камен* в. **дра̂г**. ● Skok 2: 26–27; ЭССЯ 9:137–140 s.v. **kamy*, **kamene*, 135–136 s.v. **kamenьnъ(jь)* / **kamĕnъ(jь)*; ESJS 301 s.v. *kamy*; Vaillant 2: 179; Snoj 279; Влајинац III 342–344; Лома 2015: 99, 101–102.[18]

3.2. У трећем делу одреднице ПЕРСЈ доста простора се посвећује семантичкој анализи за коју од суштинске важности могу бити управо Вукови подаци.[19]

3.2.1. У овом делу се скреће пажња на изворно значење анализираних речи:

бр̏до *-а* n., *ỳз-*, *нѝз-брдо* adv., *ỳз-*, *нѝз-брдица* f., *по́брђе* n., *бр̀дскӣ*, *брдо̀вит* adj., *бр̏ђанин* m.; стсрп., српсл. **брьдо**. ◄ Од псл. **bьrdo*, уп. цсл. **бръдо**, мак. *брдо*, буг. *бъ̀рдо*, слн. *bŕdo*, слч., чеш. *brdo*, длуж., пољ. *bardo*, рус. *бёрдо*, укр. *бе́рдо*, блр. *бёрда* ▲ Изворно значење је ’гребен на разбоју’, присутно у свим слов. језицима, код Вука *женско брдо*; у том значењу пуну балтску паралелу пружа лет. *birds* поред *bir̂de* ’разбој’; даље се сродним сматра гот. *(fota-)baúrd* ’клупица (за ноге)’, стисл., агс. *bord* ’даска, сто’. Орографски термин је, као и у случају речи **грѐбен**, метафора из ткачке терминологије, ограничена на јсл., слч., чеш. и укр. У топониму *Ново брдо*, стсрп. **Ново брьдо**, превод за нем. *Berg* ’брдо; рудник’. ● Skok 1: 204–205; SP 1: 428–429; ЭССЯ 3: 164–166.

3.2.2. У овом делу се помињу или тумаче старија (*ганути*) или покрајинска (*ној*) значења анализираних речи:

га̀нути *га̏нēм* pf., *га̏нӯт*, *гану̀тљив* adj., такође *уга̀нути* pf. ’ишчашити (руку, ногу)’. ◄ Од псл. **gъbnǫti* ’савити’ (в. **-гнути**), уп. слн. *ganiti* / *geniti* ’померити, макнути’, ’емотивно дирнути’, у потоњем значењу и глуж. *hnuć*, длуж. *gnuś* ▲ Слаби коренски полуглас озвучио се у иницијалној позицији, док је у *на-/по-гнути* итд. закономерно испао. Вуков симплекс *га̀нути* ’уганути’ показује старије конкретно значење ’макнути; изместити’. За исти семантички развој уп. русизам *тро̀нути* < рус. *тро́нуть* ’додирнути; ганути’ од *тро́гать* (в. **тр̏гати**). ● Skok 1: 576–577; ЭССЯ 7: 188; SP 8: 320; Snoj 194–195.

[18] О облику *ками* и Ивић 1966: 179.

[19] О семантичким разликама између Вуковог и данашњег књижевног језика в. Ивић 1966: 157–159; Кашић 1987: 1713–1716.

нȍј *-а* m., такође *нȏј*: Девет пера, дванест челенака | а тринесто ноја тице крило НП Вук, заст. *нȍје, -а* m., *нȍјевица* f.: двије тице, двије нојевице НП, *нȍјев* adj.: *нојево јаје*. ◄ Вероватно од имена библијског праоца *Нȍје*, стсл., српсл. **Ноѥ**, рус. *Ной* ▲ Старозаветно ЛИ потиче преко гр. Νῶε од хебрејског *Noah*; у српском фолклору могло се пренети на велику егзотичну птицу преко приказа у црквеном сликарству, где су се међу паровима животиња које Ноје укрцава у свој „ковчег" истицале птице налик на ноја. Слично се покр. *нȍј* 'врста грожђа; вино од њега' (Смедерево) може објаснити старозаветном причом о Ноју и његовом винограду, такође приказиваном на зидовима цркава. Фолклорни назив је тек у XIX в. примењен да се у орнитолошкој таксономији означи врста Struthio. Слн. *nój* је из српско-хрватског. Претпоставка да је реч могла настати изобличењем цсл. назива **иногъ** 'грифон, крилати лав' полази од површне сазвучности. ● Bezlaj 2: 226; Snoj 474.

3.2.3. У трећем делу се објашњава семантички развој анализираних речи на основу података које даје Вук:

пȍклȍн *-а* m., *(дȁти) на пȍклōн, поклȍнити, -ӣм* pf., *пȍклањати, -āм* impf., *поклонодáвац, -вца, поклонопри́мац, -мца* m.; стсрп. **поклонь**, **поклонити**. ◄ Од псл. **poklonъ / *poklona*, уп. стсл. **поклонъ** 'клањање, покајање', мак. *поклон* 'наклон; свадбени дар', буг. *поклȍн* 'клањање; поздрав; свадбени дар; врста обредног хлеба', слн. *poklȍn* 'клањање, поклоњење; дар', слч. *poklona* 'наклон главом; послужење на свадби, врста свадбеног колача, свадбени дар', чеш. *poklona*, ретко *poklon* 'наклон у знак поштовања,' пољ. *pokłon* 'исто; дар поданика господару', струс. *поклонъ* 'поздрав уз наклон; клањање при молитви; дар као израз поштовања; врста феудалног данка', *прийти съ поклономъ*, *приходити на поклонъ* 'приступити с даровима у знак покорности', рус. дијал. *поклóн* 'пријем гостију у младином дому другог дана свадбе', *принести / положить* (и сл.) *на поклон* 'уручити свадбени дар младенцима; поклонити (некоме нешто)', укр. *поклíн, -ону* 'наклон, поздрав', *на поклíн* 'у поздрав, из наклоности' ▲ Реч је поствербал од псл. **pokloniti (sę)* 'савити, преклонити (колена), клекнути; погнути главу пред неким у знак поштовања' (в. **клȍнити (се)**), уп. српсл. **поклонь колѣнѣ свои, поклонет се прѣдь тобою**, стсрп. **понизно поклонѥнье творимо до свете землѥ** (1608). Из изворнијег значења 'указивање поштовања наклоном' (код Вука *поздрав и поклон*) развило се 'дар' путем синегдохе, јер је обичај био да се поданик поклони господару и истовремено му уручи дар; уп. сличне семантичке развоје у фр. *hommage*, нем. *Verehrung* 'поштовање; поклон', лат. *honorarium* 'награда, хонорар' од *honorare* 'поштовати', уп. и **чâст**. Глагол *поклонити* са спољашњим акузативом објекта и дативом лица (*нешто некоме*) представља деноминал од *поклон*, уп. укр. *поклонити щось комусь* 'посветити нешто некоме'. Из црквенословенског рум. *plocon* 'поклон' (са метатезом *l*). ● Skok 2: 102–103 s.v. *klòniti se*; Snoj 561; ESJS 321–322 s.v. *kloniti sę*.

3.3. У трећем делу одреднице ПЕРСЈ понекад се тумаче застарели или покрајински синоними односно хомоними носеће речи (било да је она домаћа или позајмљена) – за шта су подаци често црпени из Вука.

кàшика *-ē* f., *кàшичица* dem., *кàшикаст, -а, -о* adj., *кàшикāр* m., *кашѝкара* f. ◄ Од тур. *kaşýk* ▲ Балкански турцизам, уп. буг. *кашѝк*, рум. *caşic* (воденичарски термин) / *caşică* (преко српског), алб. *kashík*. Словенски назив је био **lъžica*, одатле стсрп. **лажица**, **ложица**, **лоужица**, **ожица**, **жлица**, покр., заст. *льжи́ца* (Тимок), *лàжица* (J. Игњатовић, Л. Лазаревић), код Вука и *лȍжица*, *ȍжица*, *жлѝца* (тако и у хрв. варијанти књиж. језика). Псл. реч је деминутив на *-ica* од **lъga*, посведоченог само посредством алб. *lugë* 'кашика', ако је посреди позајмљеница из словенског а не исконска албанска реч. Реч се користи и као приручна мера, нарочито при кувању и узимању лекова: *велика (супена)* и *мала (кафена) кашика*. ● Skok 2: 59–60; Škaljić 399–400; БЕР 2: 300 s.v. *кашѝк*[1]; Михајловић 259; Влајинац III 377.

нȍвац *нóвца* m., *нȍвчанӣ* adj., *новчàнӣк, -и́ка* m., *ỳнōвчити* pf., *уновчáвати* impf. ◄ Поименичење придева **нȍв** у мушком роду, највероватније према **дӣнȁр** ▲ Најраније потврде речи су из друге половине XVI в. изван српског језичког подручја, у једној словенским језиком писаној признаници влашког војводе Петра Младог, издатој у Букурешту 1567, где се каже да је платио половину сребром, а другу *новцами* и у двема хрватским исправама: *wzaky dwkat po zto nowacz* 1568,

z gotowimy nowczy 1592. Реч је изгледа настала на тлу Угарске поименичењем синтагме *нови динар* као превода за лат. назив *novus denarius*, забележене у Загребу већ почетком XV в.; рана појава речи у влашкој исправи указује на њену тадашњу распрострањеност и међу Србима у Панонији, код којих је непосредно посведочена тек 1696. у Будиму (*сто форинти десет новаца*). Старосрпски назив за новац био је **пѣнєзь**, још код Вука (околина Дубровника) *пѐнēз*, стсл. **пѣнѧзь**, рана позајмљеница из германског, истог порекла као нем. *Pfennig*. ● Skok 2: 526a s.v. *pȏv*; Ј. Влајић-Поповић, ЈФ 66/2010: 159–181.

За пример хомонима носеће речи одреднице в. *завет* ’заветрина’ s.v. *за́вет* (§ 4.1.1).

3.4. У трећем делу одреднице ПЕРСЈ наводе се и разноврсна факта везана за културну историју речи, где је Вук – као изузетан познавалац не само народног језика, него и укупне српске народне традиције из које је поникао – незаобилазан.[20]

за̀дужбина *-е* f.: Саградио себе задужбину НП Вук, *задужбȕнāр* m.; стсрп. **задоужьнина** 1336, **задоужьбина** XVII в. ◄ Изворно *задушнина* ’оно што је за спас душе’, изведеница на *-ина* од **за́душнӣ** ▲ У изворном облику реч је посведочена у повељама цара Душана манастиру Трескавцу, а затим више пута у писму из 1472. у вези са заоставштином херцега Стјепана; у херцеговом тестаменту из 1465. **задѹжнинѹ** вероватно треба читати ***задѹшнинѹ**. Данашњи лик најраније је документован у српскословенском рукопису Чуда Богородичиних из XVII в.; за дисимилацију *-нина* > *-бина* уп. име села на Златибору *Нѐгбина* од **Нєгнина** (XVII в.), где је у основи старо српско женско име *Негна*, посведочено од XIII в. Уз фонетски процес на делу је била и морфолошка реанализа према поствербалним изведеницама типа **вра̏ћбина**, иако овде у основи није глагол већ препозиционална синтагма *за душу (учинити / дати* и сл.). Уп. *пòпудбина* < *пòпутнина*, слн. *popótnica* ’храна, пиће за путовање’, *popóten* ’путни’, рус. *попу́тный* ’успутан’, све од синтагме ***po poti*** ’успут’ (в. **пȗт**). Појединци су за живота завештавали део имања да би се након њихове смрти у црквама молили за њихову душу, док су за друге то чинили њихови потомци; стога је *задушнина*, *задужбина* изворно било обдаривање или градња цркава или манастира, а доцније се значење раширило на свако доброчинство, милостињу. Вук у Рјечнику пише: Највећа је задужбина начинити намастир, или цркву ... потом ... ћуприју на каквој води ... калдрму по рђаву путу ... усадити или накалемити воћку близу пута, гладног нахранити, жедног напојити, голог одјести (и ово се каже учинити или начинити задужбину), уп. у „слепачкој” песми: Један новчић, мален дарак, | А велика задужбина, | Рајска врата отворена, | Души место уваћено, код М. Ђ. Милићевића: Накалемити питому гранчицу на дивљаку узима се више као нека задужбина, као добро дело, него као каква привреда и тековина. На тај начин реч је постала синонимна са турцизмом *сѐвāп*, уп. код М. Глишића: Унесите га у своју собу ... Учинићете задужбину, севап један. Из српског буг. (?) дијал. *задȕжбина*, *задȕшбина* (НП). ● Skok 1: 81b s.v. *-ba*[1]; Михаљовић 1982–1984: 99; БЕР 1: 586; А. Лома, ОП 13/1997: 10.

4. За ово разматрање најзначајнији су случајеви када Вукови подаци непосредно доприносе утврђивању крајње етимологије или, у случају нерешених речи, макар усмеравају потрагу за крајњим етимоном у одређеном правцу.

4.1. Важан фактор у доношењу етимолошког суда, пре свега код домаћих речи, може бити и само присуство односно одсуство неке речи у Вуковом *Рјечнику*, што „пружа индицију о њеној старини [в. § 2.1.2., 2.1.3.] или њеном статусу унутар српског језика” (в. Лома 2015: 90; такође Бјелетић 2015).

[20] На Копитарову иницијативу он је у *Рјечник* унео описе многих обичаја, народних веровања, бајања и врачања, игара и разних појединости из народног живота (в. Ивић 1966: 94; в. и Кашић 1987: 1677; Popović 1983: 57–78, 79–124).

4.1.1. Чињеница да је нека реч забележена у *Рјечнику* у принципу говори да је она народна, чиме се отклања сумња да је у питању инословенска позајмљеница или евентуално калк.

за́вет -*а* m., ијек. *за́вјет*, такође ’поклон који верници прилажу цркви’, *Стари ~*, *Нови ~* ’делови Светог писма’, *за́ветан, -тна, тно* adj.: *за́ветнӣ ковчег*, *за́ветнӣ пост*, *за́ветни̂к* m., *за́ветница* f., покр. *за́ветина* f. ’сеоска слава, светковина’, *за́ветовати (се)* (im)pf.; стсрп., српсл. **ꙁавѣть**. ◄ Од псл. **zavětъ*, уп. стсл. **ꙁавѣтъ**, **завѣтовати**, мак. *завет*, буг. *завѐт*, слн. *zavȅt, -vę́ta*, слч. *závet* ’опорука’, чеш. *závět* ’исто’, пољ. дијал. *zawiat* ’камен међаш’, рус. *заве́т*, укр. *заві́т*, блр. *заве́т* ▲ Псл. реч је поствербал од непосведоченог **za-větiti (sę)* ’зарећи се’, уп. слч. *vetit’* ’говорити’, стчеш. аор. *věcě* ’рече’; боље су потврђени итеративи **větati* > покр. *вијѐтати, вȉјетāм* ’обећа(ва)ти’ (ЦГ, Вук), тамо и *обѐтат, обѐтати* (в. **обѐћати**), **заветати* ’посветити (дете, болесника) неком свецу’ (Врање), **vět’ati* > *в(иј)ећати* (в. **ве́ће**), стсл. **вѣштати**, слн. *prevę́čati* ’преварити’, стпрус. *waitiāt* ’говорити’, уп. даље лит. дијал. *vaiténti* ’судити, одлучивати’, авест. *vaē-* ’пресудити’. Због своје семантике реч би могла бити и староцрквенословенска творевина, али посведоченост у народним говорима, уп. код Вука *завјет (учинити)*: Завјет чини Дунавка ђевојка |Да се никад удавати неће НП, ипак иде у прилог њене псл. старине. Народски карактер имају и њен поствербал *за́в(ј)етовати се*: Колико се ја заклиња и завјетова и широко распрострањена изведеница *за́в(ј)етина*; уп. још **занове́тати**, **са́вет**. Другог порекла је покр. *завет* (ји. Србија) ’заветрина’ < псл. дијал. **zavětъ*, од корена који је у **вѐтар**. ● Skok 3: 590a s.v. *vijèće*; Mažuranić 1672; Bezlaj 4: 396 s.v. *zavȅt II*, 3: 348–349 s.v. *svȅt II*, 4: 286 s.v. *-večati*; Vaillant 4: 96; БЕР 1: 574.

4.1.2. Са друге стране, чињеница да нека реч стандардног језика, какве се у ПЕРСЈ узимају за одреднице, код Вука није забележена (што се у одредници јасно истиче), у принципу указује на то да она није народна – односно да је њен српски лик вероватно резултат позајмљивања из неког другог словенског језика или калкирања.

ȍдличан -*чна, -чно* adj. ◄ Од рус. *отли́чный* ▲ Из руског и буг. *отлѝчен*, слн. *odlíčen*, слч. *odličný*. Рус. придев посведочен је од XVI в. а изводи се од глагола *отличи́ться* pf., *отлича́ться* impf. ’разликовати се, одликовати се’ или од именице заст., покр. *отли́ка* ’одлика’. За дубљу етимологију в. **од**, **ли̂к**, **ли́чити**. Вук нема. И с.-х. *ȍдлика*, *ȍдликовати (се)* у својим савременим значењима су русизми (в. **ȍдлика**, тамо и за стчеш. *otličný*). ● Skok 2: 300a s.v. *lîk*; ЭССЯ 37: 133–134; Maretić 1892: 89; Maretić 1924: 75; БЕР 964; Snoj 488.

4.2. Вук у *Рјечнику* даје назнаке о распрострањености речи (чешће у другом издању него у првом),[21] а ти подаци о ареалу значајни су јер прилично сигурно упућују на порекло дате речи. Ево неких примера:

кàфа -*ē* f., дијал. *кàва*, *кàфица* dem., *кàфен, -а, -о* adj., *кафѐнисати, -ишēм* impf., *кафѐџија* m., *кафѐџӣница* f. ◄ Од тур. *kahve* ▲ Балкански турцизам, уп. мак. *кафе*, буг. *кафѐ*, рум. *café*, *cafea*, алб. *café*, нгр. καφές. Турска реч се у остале европске језике ширила различитим путевима, уп. још ит. *cafè*, фр. *café*, енгл. *coffee*, нем. *Kaffee*, рус. *ко́фе*; слн. *káva* (из с.-х.). Вуков податак да се *кафа* говори за *кава* у Војводини указује да је облик са *-ф-* (које је у српском могло настати фонетским путем од *хв*) преовладао под немачким утицајем, што је утицало и на гласовни лик изведеница, *кафеџија* место *кавеџија* (< тур. *kahveci*), **кафàна** место *кавана*). Тур. *kahve* је од ар. *qahwä* ’окрепљујући напитак’, реч је наводно у предисламско доба означавала вино а изводи се од глагола *qaha* ’немати апетита’ (јер га кафа „убија”), но није искључена веза са именом области Кафа (*Kaffa*) у јз. Етиопији, где биљка расте самоникло; по легенди, њено окрепљујуће дејство открио је један пастир по понашању коза

[21] Иако провинцијализми у Вуково доба, неке од тих речи су у међувремену ушле у стандардни језик – што се у одговарајућим одредницама ПЕРСЈ такође нотира (в. Лома 2015: 92–93).

које су зобале њене бобице, па је то откриће пренео калуђерима оближњег манастира који су их почели користити да остану будни током ноћних бдења. Испрва су конзумирана пресна зрна кафе и куван је чај од њеног лишћа; готовљење напитка од пржених зрна кафе посведочено је први пут у XV в. у Јемену; прве кафане отваране су током XVI в. на подручју тадашњег Османског царства, у Бањалуци већ почетком а у Бечу тек крајем XVII в. Називи малог ресторана: *кàфе̄, кафѐа* n. < фр. *café*, *кафетѐрија* f. < ит. *caffeteria* или амер. шп. *cafetería*, *кàфић* m. је домаћа творба. ● Skok 2: 14 s.v. *kàhva*; Snoj: 292; Škaljić 381–382; БЕР 2: 281–282; Клајн/Шипка 2006: 598; Михајловић 257–258.[22]

но conj.: но да видиш чуда изненада НП, стсрп., српсл. **нь** ’него’, једном **но̀**. ◀ Од псл. **пъ*, уп. стсл. **нъ**, мак. *но*, буг. *нъ*, струс. *нъ*, рус., укр., блр. заст. *но* ▲ Псл. **пъ* највероватније је прасродно са пие. **пӣ* ’сад’ > лит. *nù*, лет. *nu*, гот. *nu*, стинд. *pā*, хет. *nu*, тох. А *nu*, В *no*, са проширеним варијантама у псл. **пупě* / **пъпě* ’сад’ > рус. *ныне* итд., гр. νῦν, лат. *num*, *nunc*, можда у етимолошкој вези са **пецos* > **но̀в**. Псл. возник би закономерним развојем у српско-хрватском дао **н* или, са озвучењем слабог полугласа – до којег је дошло и у другим језицима – *на* (овај последњи облик једном је забележен 1497); лик *но*, посведочен од краја XV в., објашњава се укрштањем са *него*, односно можда тек са његовим упрошћеним ликом *но̂* (в. **не̏го**). По Вуку, говорило се у Црној Гори (одакле је и најранија потврда) и у Војводини по варошима, где би посреди могао бити и рускословенски утицај. Није извесно спада ли овамо узвик покр., заст. *ну̏* (нпр. *ну ходи!*) < псл. **ну*, где би посреди могла бити проширена варијанта **нāи* од **на* > **на̂**; уп. и **ну̏дити**. ● Skok 2: 495 s.v. *nâ*[1]; ЭССЯ 26: 50–51 s.v. **пъ* (уп. 30–31 s.v. **ну*, 57–60 s.v. **пупě* / **пъпě*); de Vaan 418; Mažuranić 698.[23]

4.3. Вуков допринос изради ПЕРСЈ најзначајнији је у случајевима када потврде из *Рјечника* или ширег корпуса – било својим обликом, било значењем – доводе до кориговања односно прецизирања постојећих решења (нпр. *клиħи* s.v. *кликнути*) или пак пружају основу за предлагање нових (нпр. *орити се*).[24]

кли̏кнути *клӣкнēм* pf., *по̀-*, *у̀с-кликнути*, заст. и *(по-)клӣħи*, *-клӣкнēм* pf., *-клики́вати*, *-клӣкујēм* iter., *клӣк*, *по̀клӣк*, *у̀склӣк*, **по̀клӣч** m., *клӣктāти*, *клӣкħēм*, *клӣктāј* m.; стсрп., српсл. **кликноу̏ти**, **вьскликноу̏ти**, **кликь**. ◀ Од псл. **kliknǫti, kliknǫ* поред **klikti* (?), уп. стсл. **въскликнѫ̀ти**, мак. *кликне*, буг. *клѝкна*, слн. *klíkniti*, рус. дијал. *кли́кнуть*, укр. *кли́кнути*, блр. *кли́кнуць* поред струс. *кличи* ’викати’ ▲ Псл. глагол има најближу паралелу у лит. *klỹkti* ’кричати’ поред *klìkti* ’крикнути’, уп. даље стенг. *hlīgan* ’приписивати неком нешто’, срхоланд. *līen* ’изговорити’; пие. корен био би **kleh*$_1$- ’звати, викати’ (в. **кле́ти (се)**). Облик инфинитива *клӣħи*, *по̀клиħи* бележи само Вук, илуструјући га аористом *кличе* 3.sg.: Кличе вила из горе зелене НП, а од других слов. језика једино још струс. *кличи* даје основа за реконструкцију псл. **klikti* коме би тачно одговарао лит. инфинитив *klỹkti*. Акценатски лик *клӣкнути* променио је у савременом језику значење под утицајем енгл. *to click*. Из словенског рум. *clic* ’клицање’, *a clicui* ’клицати’. В. **кли̏цати**, **крӣк**. ● Skok 2: 98–99 s.v. *klíći*; Snoj 307 s.v. *klíkniti*[1]; ЭССЯ 10: 42 s.v. **kliknǫti* I; ESJS 317 s.v. *klicati*; Sławski 2: 222–223 s.v. *klicz*.[25]

о̀рити се *-ītм се* impf., *задрити се* pf.; заст. и *хорити се*. ◀ Подложно различитим тумачењима ▲ Обично се везује са рус. *ора́ть, ору́* ’викати, издирати се (на некога)’, дијал. и ’лагати, блебетати; мукати (о крави), рзати (о коњу), блејати (о овци), лајати (о псу), гукати (о гусци), громко звучати (о музичком инструменту), зујати’, које би пак било прасродно са стинд. *āryati* ’хвалити, славити’, гр. ἀράομαι ’молити се’, ἀρύω ’викати, говорити’, лат. *ōrāre* ’изговарати молитву’, неизвесно да ли и са хет. *ariya-* ’постављати питање пророчишту’. Та етимологија, која за једну реч ограничену на с.-х. ареал и без историјских потврда претпоставља велику старину, могућа је ако се узме да је њено изворно значење ’разлегати се’ са звуком као субјектом (нпр. *песма се ори*), но Вук

[22] О именици *кафа* и Ивић 1966: 86, 111.

[23] За коментар о овој речи као средству подругивања („у Србији до времена Караџорђијева, als Parodie der germanisierenden Serben”) в. Кашић 1987: 1673, 1716.

[24] За сличне примере в. и Лома 2015: 93.

[25] Ишчезли облик *клиħи* припада краћим глаголским формама без наставка *-ну*, којима је у оба издања *Рјечника* давана предност, док је данас ситуација обрнута (в. Ивић 1966: 137, 184; Кашић 1987: 1633).

у свом речнику има само значење ’одјекивати’ са субјектима *шума*, *планина*, стављајући овај глагол заједно са хомонимним *орити се* ’обрушавати се’, где је у примеру субјект опет *планина*. Стога је могуће да у основи лежи хипербола лишћа које опада, земље која се рони од силине гласа, позната народној песми: Бре колико Новак подвикује | све са горе лишће отпадаше | а са земље трава полијеће НП Вук и да је у питању само посебан семантички развој псл. **oriti (sę)* (в. **обòрити**, **разòрити**). У сваком случају, *x*- ће бити секундарно, уп. **нахéрити се**. ● Skok 2: 565–566; ЭССЯ 32: 165 s.v. **oriti (sę)* II, 109–110 s.v. **orati* II / **oriti (sę)*; LIV 271 s.v. **$h_2$er-* ’gewichtig/laut sprechen’, уп. 251 s.v. 1. **$h_1$reh$_1$-* ’fragen’.

5. Овај прилог у основним цртама приказује на које све начине Вукова грађа доприноси изради (и квалитету) ПЕРСЈ. Она служи првенствено за илустровање употребе анализираних речи и документовање њихових застарелих облика и значења, а неретко и као инспирација за проналажење етимолошких решења. У раду на ПЕРСЈ највише се, ипак, користи Вуков *Српски рјечник*. *Српски рјечник* и *Приручни етимолошки речник српског језика* два су лексикографска подухвата сасвим различита по типу, раздвојена јазом од два столећа – али заправо веома слична. Оно што им је заједничко јесте тежња да послуже не само основној сврси описног, односно етимолошког речника, већ и да пруже фолклорне, етнолингвистичке и сваковрсне ванлингвистичке појединости привлачне читаоцу, које истовремено омогућују најдубље увиде у прошлост језика и народа који њиме говори. Вук можда и није био у потпуности свестан вредности података које је уградио у свој речник, али аутори ПЕРСЈ драгоценост тог материјала откривају са сваком новом одредницом за коју Вуково дело служи као извор. На тај начин ова два речника представљају својеврсну симбиозу, функционалну и живу. С једне стране, Вукова грађа у великој мери и у разним аспектима обогаћује ПЕРСЈ, а с друге – ПЕРСЈ из новог угла осветљава скривене нивое лексичког и културног блага похрањеног у *Српском рјечнику*.

Литература

Бјелетић М. „Проблема хронологическо-геналогической стратификации слов славянского происхождения в однотомном этимологическом словаре сербского языка (на примере номинальных сложений).” *Etymological Research into Old Church Slavonic*. Janyšková I., H. Karlíková (eds.). Praha: Lidové noviny, 2015: 43–55.

Бјелетић М. / Влајић-Поповић Ј. „Екстралингвистички фактори у етимолошким истраживањима (на примеру *Етимолошког речника српског језика*).” *Зборник Матице српске за славистику* 73 (2008): 57–70.

Бјелетић М. / Влајић-Поповић Ј. „Једнотомни етимолошки речник српског језика (методолошки аспект).” *Зборник Матице српске за славистику* 83 (2013): 171–180.

Влајић-Поповић Ј. / Бјелетић М. „Приручни етимолошки речник српског језика – допринос савременој етимологији.” *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених приступа*. Ристић С., И. Лазић Коњик, Н. Ивановић (ур.). Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016: 197–210.

Влајић-Поповић Ј. „Етимологија српског језика данас (уз осврт на јуче и поглед ка сутра).” *Јужнословенски филолог* 74/3–4 (2017): 137–161.
ЕРСЈ – *Етимолошки речник српског језика* 1–. Ур. А. Лома. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2003–.
Ивић М. „О Вуковој лексици и поводом ње.” *Научни састанак слависта у Вукове дане* 17/1 (1988): 23–28.
Ивић П. „О Вуковом Рјечнику из 1818. године.” СДВК II – Додаци, Београд: Просвета 1966, 19–245.
Кашић Ј. „О Српском рјечнику из 1852. године.” СДВК XI – Додаци, Београд: Просвета, 1987: 1483–1744.
Кашић Ј. *Трагом Вукове речи*. Нови Сад: Матица српска, 1987а.
Лома А. „Од Светог Саве до Вука. Сведочанства српскога народног језика.” *Вук Стефановић Караџић (1787–1864–2014)*. Београд: САНУ, 2015: 87–96 (= Научни скупови САНУ, књ. CLVI; Одељење језика и књижевности, књ. 27).
Лома А. „Грозни виногради и рујно вино.” *Језик данас* XI/3–4 н.с. (2015а): 22–27.
Пецо А. *Турцизми у Вуковим рјечницима*. Београд: Вук Караџић, 1987.
СДВК – *Сабрана дела Вука Караџића*. Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864–1964. Београд: Просвета, 1965–1974.

***

Popović M. *Pamtivek. Srpski rječnik Vuka St. Karadžića*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1983.
http://raskovnik.org/ – Речничка платформа Института за српски језик САНУ. Уредници С. Петровић и Т. Тасовац.
Šipka D. „Vukov leksikografski postupak – na primjeru odnosa prema „vulgarizmima” i homonimiji.” *Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću*. Sarajevo: RO Institut za jezik i književnost, OOUR Institut za književnost, 1987: 117–122.

Marta Ž. Bjeletić, Jasna B. Vlajić-Popović

LUPUS IN ETYMOLOGIA
Vuk Karadžić's opus in the pages of the
Concise etymological dictionary of the Serbian language

Summary

This paper presents a systematic overview of what the *Concise etymological dictionary of the Serbian language* (CEDSL) owes to the magnificent opus of Vuk Karadžić (Vuk). This contribution is directly or indirectly reflected in all three segments of this dictionary's lemma. What this looks like is illustrated by examples of particular lemmata.

The first part of the CEDSL lemma typically refers to Vuk's *Srpski rječnik* (The Serbian dictionary, in some of its editions) as a source of the first fixation of words hitherto unattested (s.vv. *нокшир*, *швалер*). The first edition of that dictionary is also the single source of obscene lexicon, which is also treated in CEDSL.

In the first, but also in the third part of the lemma, excerpts from folklore (lines of epic poems, proverbs, etc.) collected by Vuk are used as illustrations of the use of the words analysed (e.g. *бисер*, *бора*, *брада*; *алат*).

The third part of the lemma, reserved for various comments and discussion, abounds with data from Vuk's *Rječnik* and from his wider corpus. Various formal aspects (phonetic, morphological and word-formation ones) are quoted and interpreted or else those related to semantics (original meaning, obsolete and regional meanings, semantic developements) of the words analyzed (e.g. *макнути*, *опна*; *ваљати*; *камен*; *брдо*; *ганути*, *ној*; *поклон*; *кашика*, *новац*). This part of the lemma can include facts related to the cultural history of words (e.g. *задужбина*).

Etymological judgement is provided in the second part of the CEDSL lemma. It happens frequently that exactly Vuk's data contribute to establishing the ultimate etymology, or at the very least point the pursuit of the final etymon in a certain direction. At times the very fact of presence or absence of a word in the *Rječnik* is indicative of its chronology and/or its status within the Serbian language (e.g. *завет*; *одличан*), and occasionally the origin of a word is implicated by Vuk's information about its geographic distribution (e.g. *кафа*, *но*). But of the greatest consequence are instances when Vuk's examples, by the way of their form or meaning, most directly influence the formulation of etymological judgement (e.g. *кликнути*, *орити се*).

Vuk's entire corpus, and especially his *Srpski rječnik*, enters into a specific symbiosis with CEDSL: to a large extent, and in many aspects, Vuk's material enriches CEDSL which, in its turn, sheds new light onto deeper layers of lexical and cultural riches hidden in Vuk's *Srpski rječnik*.

Keywords: Serbian language, etymology, lexicography, *Srpski rječnik*, Vuk Karadžić.

811.163.41'374“1818“
821.163.41.09:398
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch32

Бранко Р. ЗЛАТКОВИЋ*
Институт за књижевност и уметност у Београду

ВУКОВ *СРПСКИ РЈЕЧНИК* КАО ЛИТЕРАРНА ТЕМА**

Као једна од најважнијих књига српске културе свих времена, *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима* (1818) Вука Стефановића Караџића постао је знатна и учестала тема великог броја прича и анегдота које су остале забележене у мемоарским, биографским, дневничким, књижевно-полемичким и историографским штивима, као и у кореспонеденцији, те и у усменој народној традицији. У раду се тематизују, систематизују, обједињују и на хронолошко-биографски начин контекстуализују расуте приче и записи који претходе настанку *Српског рјечника*, затим они који описују процес његовог уобличавања, штампања и објављивања. Такође, наводе се и примери који сведоче о карактеристичном пријему *Рјечника* међу Вуковим савременицима и потоњим нараштајима, те и о ширини одјека знамените књиге у словенским и у европским културним срединама и круговима. Осим важних личности и судбоносних догађаја, у традицији, дакле, остају упамћене и прекретне појаве у културној историји народа.

Кључне речи: Вук Караџић, *Српски рјечник*, биографско-мемоарска проза, песништво, књижевне полемике, предговори, преписка, анегдоте, записи.

Вишегодишњи рад на српском речнику Вук је започео у Бечу, у јесен 1815. Вук сведочи биографу И. И. Срезњевском да га је Јернеј Копитар саветовао и пре тога да се лати скупљања народних српских речи. Међутим, Вук је једнако обећавао, али ништа није предузимао све док Копитар није дошао Вуку и донео му читав рис хартије исечене на парчиће, па му рече: „Сећајте се речи за које знате да се употребљавају у народу, па их записујте на овим парчићима хартије, сваку на посебном парчићу. Мало помало накупиће их се и цео речник.” – „Посао није био тежак” вели даље Вук, „и ја се почнем њим бавити марљиво.” Да би олакшао рад, Копитар му је дао да прегледа *Ričoslovnik* Јосипа Волтића (1805), а после и речнике Ивана Белостенца, Андрије Јамбрешића и Јоакима Стулија. Вук наводи да је речнике

* branz_1973@yahoo.com

** Рад је резултат делатности пројекта *Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду* (178011), који се реализује у Институту за књижевност и уметност у Београду и који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

више разгледао него што их је читао, писао је на листићима више из главе и јемчи да никад није узимао речи из речника за које не би могао поуздано да тврди да се употребљавају у народу (Срезњевски 1987: 22). Посвећен лексикографском послу, Вук је у децембру 1815. отишао у Срем, у српско говорно подручје. Захваљујући гостопримству Лукијана Мушицког, боравио је у манастиру Шишатовац (Караџић 2004: 309–310). Ту је почео да учи латинску граматику и да саставља речник. Међутим, како саопштава Вуков биограф Ђорђе Рајковић, затребали су му „шокачки" речници које је листао у Бечу, па он писмом моли Копитара да му их пошаље. Те све књиге, збори потом Вук, налазе се и у библиотеци митрополита Стефана Стратимировића[1], али они нису ради да просе помоћи српском језику у највећег непријатеља његовог, него то треба да им пошаље Копитар, а Стратимировић нека се само зачуди када у Објављенију речника види да ће књига имати све оне речи које садрже и та издања, јер он сматра да речник ниједан Србин не може да састави осим њега (Рајковић 1950: 73). О Стратимировићевом лексикографском послу постоји анегдота коју је Вук саопштио према казивању Л. Мушицког. Када се једном Аугуст Лудвиг Шлецер пожалио митрополиту Стратимировићу што не постоји никакав речник нити граматика српског и бугарског језика, овај да би угодио чувеном немачком научнику науми да скупи српске речи, па да их уметне међу словенске и руске и да тако Шлецеру одштампају српски речник. Да би се то лакше учинило, Стратимировић подели посао према словима, па се Лукијану Мушицком препоруче речи које почињу са *л* и *м*, Јосифу Путнику са *ј* и *п*, а Стратимировић узме *с*. Неколико дана после тог договора први дође Путник и баци пред Митрополита хартију, на којој је био написао неколико речи, и каже да тај посао није за њега и да су га они преварили, премда највише речи почиње са *п*. Утом се и Стратимировић наситио тог посла, па Путников изговор прими смејући се, те рад око српског речника тако сасвим замре. Да је анегдота веродостојна сведочи и податак да је Л. Мушицки у Шишатовцу предао Вуку око педесет речи које је прикупио (Огњановић 1900: 123–124; Рајковић 1950: 154–155; Караџић 2004: 327–328).

Највише муке Вуку задавао је превод речи на немачки језик. Изгледа да су Вукови противници преувеличавали допринос Мушицког у том погледу с обзиром на то да се Вук у писму (август 1816) јада Копитару: „Риечи су за Србски Рјечник већ одавно скупљене, и постављене у азбучни ред, но и за Вас је остало посла доста. Мушицки ми ништа ние могао помоћи у немачком', зашто нема кад" (Караџић 1987: 316), јер он вазда „бере кукуруз, поправља бурад, отаче вино, пече ракију и проче" (1987: 334). Поред свега, пише му Павле Соларић из Венеције да речник треба да садржи и речи у италијанском преводу, јер ће само тако имати пролу и у Далматинској епархији и у Црној Гори (1987: 311, 316). Вуку се то, ипак, учинило примамљиво, па је отписао Соларићу да ће бити, а Копитару је, предочавајући му Соларићев предлог, поручио: „Ја сам Вама казао да ћете Ви имати посла око Србског Рјечника више него ја" (1987: 315). Међутим, када је *Српски рјечник* објављен Соларић се „хватао за главу" како ће сад пред пренумеранте, јер их је лично уве-

[1] Током школовања у С. Карловцима 1805. и 1806. Вук је боравио у библиотеци Стефана Стратимировића (Поповић 1987: 27).

равао да ће српске речи у речнику бити толковане и на италијски језик, а они се претплатили само под том погодбом (1978: 730).

Радећи на речнику, Вук науми да у априлу 1816. пређе у Србију да чује како Срби говоре и шта певају, па ће да се врати у Беч да штампа речник (1987: 295, 297). Већ тада је помишљао да се лично препоручи кнезу Милошу и да му потражи трошак за штампање српског речника који ће му заузврат посветити. Особито је полагао у то наде јер је био у уверењу да је Кнез већ тада знао шта је то „слава" пошто је уредницима *Новина сербских* у Бечу, Д. Давидовићу и Д. Фрушићу, послао 1000 #. Уздајући се у подухват, већ је уверено писао Копитару у Беч да штампар Антон Штраус треба „да нам начини лиепа писмена, особито *ђ* и *ћ*, да буде лепше, него код Шнирера, а *јот* (j) треба тако да начинимо, да је налик на Србска писмена" (1987: 297). Међутим, када је у мају 1816, први пут после емигрирања 1813, поново ступио на тле Србије, било је све узаврело од политичких смутњи.[2] Необављена посла вратио се у Шишатовац почетком јуна 1816, а у јесен свраћао је у Карловце код Стефана Стратимировића, који му је једва допустио да хронике Ђорђа Бранковића мало чита и да нешто мало забележи језика ради. Када је Вук навео разговор око српског речника, Митрополит „за Српски речник није ћео поменути, него је догонио до Штулија и до Волтиџија, говорећи да им је језик никакав" (Рајковић 1950: 150). Вук се и наредне године сусрео у Бечу са Митрополитом кога је међу пријатељима шаљиво називао *Ча Стева*. О сусрету 2. јуна 1817. пише Мушицком:

> „Синоћ сам био код Ча Стеве. Могу се похвалити да ме љепо дочекао. Кад сам га пољубио у руку, онда ми је рекао 'ти већ постаде Бечлија.' А ја: 'Бечлија Ваша Екцеленција'. Он: 'Како ти иду послови?' Ја: 'Добро'. Он: 'А шта радиш?' Ја: 'Пишем Српски Рјечник'. Он: 'Словар, словар, ни је Рјечник!' потом је наставио предиковати о имену словар, и по свом обичају говорио је о том читав 1/8 сата. Отуда је прешао на диалекте Српског језика, но ту се осрамотио: зашто је говорио о ствари, коју ја разумем десет пута боље од њега" (Караџић 1987: 462).

Из Шишатовца Вук је пошао у Беч у септембру 1816. године (Стојановић 1987: 112). Вукови биографи приписују одлазак Вуков наредби Стратимировићевој Мушицком да га отера, под изговором да се не смеју мирски људи држати по манастирима. Митрополит је загрмео: „Терај Вука из манастира, јер ћу иначе отерати и тебе и њега!" (Рајковић 1950: 154). После Вуковог одласка из Шишатовца, Мушицки је боравио 14. и 15. децембра 1816. у Карловцима. Том приликом Митрополит пакосно му је рекао о Вуку Караџићу: „Какве ће још он плевели по Бечу сејати и простирати!" (Караџић 1987: 430–431). Други пут корио га је: „Ја се чудим теби, какову ти предилекцију имаш к Вуку! Како си могао онаког' богаља држати међу свештеницима! по манастири – тако су ми казивали – водити! бринути се, да добије место Господин Вук! (овим' последним' речма указао је насмешно уваженије руком и главом)" (1987: 444). Потом је слао у манастир свог шпијуна, дворског протосинђела Гаврила Хранислава (Добрашиновић 1980: 86). Мушицки сведочи о томе да Хранислав „мотрио је мајмунски, као што има обичај, неће ли где видети портрет" Вуков који је у Шишатовцу 1816. сликао Павле Ђурковић. Но, није га видео,

[2] Баш у то доба у Београду је била, о Ђурђевдану, Народна скупштина на којој је кнез Милош свршио са Петром Николајевићем Молером, председником Народне канцеларије и главним политичким противником. Исте ноћи, удављени су и чувени Карађорђев војвода, Капетан Радич Петровић, као и кујунџија Јован Дељa, који је био оптужен за ковање лажног новца (Караџић 1969: 206, 508).

јер га је Мушицки скрио под портретом патријарха Јосифа Јовановића Шакабенте, па је под „том завесом" и даље тамо остао окачен (Караџић 1987: 443, 527).

У октобру 1816, хвалећи прилике у Србији, Стефан Живковић Телемах позвао је Вука да се врати: „А ти си отишао у тај весели Беч да дангубиш. Гледаи час пре, да довершиш књиге, за кое амо весма распитују – пак ајде да живиш" (1987: 322). Вук се није осврtао на позиве, већ је хитао да сврша речник. Уазбучио је лексичке јединице, али је остало још доста послова и то превасходно оних које су захтевале помоћ његовог бечког пријатеља и учитеља. О заједничком раду с Јернејем Копитаром казивао је Вук биографу: „Он је долазио к мени сваки дан пред вече, не обазирући се ни на кишу, ни на блато, па смо седели на послу до зоре. Ја сам узимао хартијце једну за другом, па сам му објашњавао значење сваке речи, објашњавао док не бих видео да је Копитар потпуно разумео, а он је преводио речи на немачки, латински, загледајући у сумњивим случајевима у Аделунгов, Шелеров и друге речнике" (Срезњевски 1987: 22). Слично Вук саопштава и Мушицком: „Ми додаемо Српском Рјечнику Латинске речи на место Талијанских. Тако смо нашли за добро. Копитар је код мене сваки дан после подне (од 6–9). Пред нама стое два астала (или стола; астал сам код Вас у Срему научио) и на њима велики Аделунг у 4. тома, и Шелер у 5. томова латинских и 2. Немачка" (Караџић 1987: 356–357). – „Понекад кад би ми се учинило потребним" настављао је Вук да сведочи Срезњевском, „терао би ме (*Копитар*) да напишем пример који би могао олакшати разумевање смисла речи, или читав опис предмета, обичаја и сл. Наш посао је даномице одмицао, и речник је тај начин био готов за штампу и штампан 1818. године. То време свакодневних разговора с Копитаром остаће за мене насвагда незаборавно: тада се моје раније, ма да опширно, али несвесно знање српског језика оживљавало свесношћу; сваки дан сам имао могућност да мислим и о облику речи, и о његовим граматичким променама, и о различном изговору у месним говорима, и о синтактичким слојевима речи" (1987: 22).

Састављајући речник, Вук је приложио и богат етнографски материјал. Описивао је обичаје и начинио је читаве приповетке, пружајући примере употреба речи. Тим поводом јадао се читаоцима: „Али ће ми слабо ко вјеровати и разумјети, како је приповјетке тешко писати! Ја сам се овђе, око ови ђекоји мали, толико мучио, да би наши ђекоји списатељи могли готово читав роман написати, или све идиле Геснерове на Српски превести" (1966: IX). У *Рјечнику* дао је Вук завршни облик азбуци. Дираме ль, нь заменио је словима *љ*, *њ*; за дь Мушицки је створио слово *ђ* (Караџић 1987: 437–445); уместо грчког ї прихватио је Копитарево латинско *j*, а питање слова *ф* и *х* тренутно је оставио отворено. Претходно је питао за савет Мушицког: „Него за Бога кажите ми што ћемо радити са *х*? Код народа се не чује нигде осим у Херцеговаца на крају и то као *г*: наргь брда, орагь, кожугь итд.", а шишатовачки игуман је одговорио тако да је Вук завршио речима: „Бог да му душу прости". Тако Вук није у *Српском рјечнику* заступио гласове *ф* и *х*. „Писме" *хјер (х)* Мушицки назива „књижним Прометејом", јер „час се чује и то јаче или слабије, час се затаи, час се промени (изврне). Прави је Прометеј у азбуки нашој" (1987: 396, 430–431). Потом је саставио и епиграм у коме иште изузетке:

„Шта ћемо с књижним Прометејем, писменом хјер,
Да се нигди
Стани зар оно у нас? Пра? Вр? Стра? Свети ду?
Кажу без изјатија ни једног правила нема.
Допушта Галл, аи Бритт! Зашт да не следује Серб”
(Мушицки 1938: 117).

Свакодневно напорно радећи *Српски рјечник*, Копитар и Вук крепили су се шљивовицом која је стизала из Шишатовца. Када је буренце било на измаку, Вук пише Мушицком: „Ја сам Буренце са Шљивовицом изнио у Беч и оточио у бутеле, пак сад пијуцкам са Копитаром и (*Јеремијом*) Гагићем, и у Ваше здравље напијамо; него не знам шта ћемо онда кад’ ово попиемо?” (Караџић 1987: 357).

Старао се Вук у Бечу да не остане без сремске шљивовице, али га је све време рада на речнику пратила крајња оскудица. О томе се поверио Мушицком: „Српски ми је рјечник изјео живот. Ласно сам га написао, али штампајући га, изгубио сам оно што је човеку најмилије на овом свијету, т.ј. здравље. Ја сам од љетос неколико пута догонио, да нијесам имао ниједне крајцаре (а у Бечу!); продао сам чивутима све што се могло продати (најпослије и кошуље и мараме с врата и из џепа: само да не умрем од глади” (Караџић 1987: 638). О томе не пређуткује нити у Предговору *Српског рјечника*: „Ја сам се око ове књиге намучио, што може бити до данас нико око какве није: зашто осим труда, који сам подносио ријечи купећи и у ред дводећи, морао сам се старати како ћу књигу на свијет издати, и како ћу међу тим живљети” (1966: XIV). Позајмљивао је за храну и већ је био дужан 300 форинти, а откуда му за речник 6000, питао се Вук! (1987: 418). Још га је Копитар натерао да у речнику пространо опише и обичаје, па ће то бити још неколико табака више, односно изаћи ће штампа још скупље. Вук у шали додаје да не мари: „Јер ми смо богати људи, немамо ништа” (1987: 358). Да невоља буде већа, одзив на претплату био је неочекивано слаб. Стефан Живковић јавља Вуку да је нудио Јокса скелеџију да се претплати на *Рјечник*, а овај му одговорио: „А шта је то, и што ће то нама; имаш ти какви дебели волова; није нама до књиге” (1987: 402). Мушицки пише да игуман манастира Чокешине, Хаџи Константин, није ниједног претплатника могао да нађе, јер вели: „Људи задивљали, нико о књиги не ће ни да чује”. „Зло! Али – шта ћемо!”, закључује архимандрит шишатовачки и бодри Вука: „Горе главу; сутра ће можда бити боље” (1987: 416). И Мушицки је нудио претплату калуђерима. Један рече: „Ја не разумем шта је то.” Други: „Ја ћу купити кад изиђе.” На то Мушицки резигнирано додаје: „Несрећни син! а би ли изашао кад би сви таки били” (1987: 569). Димитрије Фрушић пише из Земуна: „Немам новаца, а штафетом би те о радости мојој известио. Твој Словар, Србски Словар, наш Словар, Копитарев Словар, па и мој Словар излази. Благо свима нама, а мени преблаго!” (1987: 508). Из Букурешта Стефан Живковић јавља: „За Србе или Бугаре који живе по Влахији премда их много има, могу вам казати да они за пренумерацију књига или за књижество толико знаду колико и сви остали Турци.” Није било вајде нити од влашких бољара, јер „како что Србе познају као хајдуке, под именом Арнаута [...] зачуди ли би се да им ко каже да у Срба има учених људи и књига” (1987: 634–635). Шидски парох Аврам Панић нудио је парохијанима да се пренумерирају. Изговарали су се да не могу да плате док словар не виде, јер су се и досад на многе књиге претплаћивали, а по том

нису нити новаца, а ни књиге видели (1987: 629). Стеван Филиповић пише из Руме: „За Лексикон досадише ми овдашњи пренумеранти, кад ће бити; не згорег било и Вас ради и Совокупитеља Ваши да ставите неколико слова у Новине и изјасните узрок тога закосненија, да се људи уталоже; један ми овде рече: та он и није у Бечу, него ено га у Турској" (1987: 505). И Јован Гавриловић из Вуковара јавља да су многи одустали од претплате, јер им позно књиге долазе (1987: 648). А с *Рјечником* баш се отезало. Од првог *Објављенија* из Шишатовца (20. март 1816) па до другог бечког позива (20. март 1818) протекло је тачно две године.

Одмах свестан да од претплате не може да подмири трошкове штампе, Вук се писмом, крајем 1816, обратио кнезу Милошу за помоћ (Караџић 1987: 376–378). Иако је подухват хвалио, Вук није заинтересовао Милоша. Зато је молио Димитрија Фрушића да се и он заузме код Кнеза (1987: 509). Фрушић је 1818. прешао из Земуна у Србију и лично је хтео да понови Милошу молбу (1987: 560–562). *Српски рјечник* је из штампе изашао после убиства вожда Карађорђа. Драматичан догађај био је повод ширењу многих гласова о Милошу као о убици, крволоку и турском слуги. Стога се као анегдота препричавало негодовање земунског генерала Червенке, који је тек касније дознао да је он Фрушићу издао пасош да пређе из Земуна у Београд како би наговорио кнеза Милоша да плати штампу *Рјечника*, а да му књига заузврат буде посвећена: „А Милошу Обреновићу посветити књигу, то је са свим срамота, и малоумје. Ако је добро новце од сваког искати и примити, није советно тако слабог човека у општенародној књизи представљати с похвалама" (1987: 561). Премда Милош није послао новац, изостала је и посвета. Но, према анегдоти, Вук није само намеравао да књигу посвети Милошу, већ је он и њен садржај пригодио Кнезу и његовој околини. Када је Јован Хаџић замерио Вуку што је у *Рјечник* ставио онолике срамотне поскочице, приповечице и изразе, Вук је одговорио да је он тиме хтео да угоди кнезу Милошу и старешинама који су се псовкама најрадије забављали, јер „све се надмећу који ће што срамотније казати, па се онда начини смех" (Караџић 1969: 344).

Вук је, затим, потпору тражио на све стране. Чак је и лично излазио пред аустријског цара Франца I. Аудиенцију је описао на комичан начин:

> „Кад дођем у јутру у 7. сати у кабинет, а то у једној соби чекају више од 100 људи и жена; помислим ја у себи: кад ћемо ми сви добити ред да говоримо с царем, зашто сам мислио да ћемо ићи к њему један по један, као дуовнику на исповијед; кад уђемо у једну велику салу па станемо у реду у наоколо, док један пут почеше ђекоји шаптати јели то цар? Кад ја погледам, а то он зашао редом од једнога до другога те узима прошенија и пита шта је! Онда ја већ виђе каква ће бити аудиенција, и одма се поче кајати, што сам се мучио и толико пута пењао у трећи кат (зашто сам мислио да ћу доћи цару у собу, па да говорим с њим на само као с човеком, а не као с царем), и да сам био близу врата, одма би изишао напоље, али будући да сам био чак на другом крају сале, помислим у себи: кад је дошло дотле, ајде већ сад што му драго. Кад дође до мене, дам му и ја моје прошениje, а шта сам му могао рећи, кад слуша толики свијет? (ваља да је то зато и измишљено тако, да људи не могу молити и откривати своје невоље); кад узе прошениje, он ми рече да ћу добити" (Караџић 1987: 640).

Бечки двор, ипак, није одобрио молбу (1987: 624).

Обраћао се Вук митрополиту Стратимировићу и владикама и спахијама српским, али је одзив био незнатан. У то доба Мушицки му пише о својој невољи, да му је дух убијен, јер је био заглибљен у манастирским дуговима и преплашен претњама Митрополитовим (Рајковић 1950: 158; Караџић 1987: 547). Читајући ње-

гова јадања, Вук је мислио: „Кукај, мајко, те ме разговарај! У највећој биједи чини се човјеку лакше кад види да није сам, него да има и више његова друштва на овоме свијету" (Рајковић 1950: 151). Када је *Рјечник* напокон предат Штампарији Јерменског манастира у Бечу, Вук је морао да купује хартију, да недељно плаћа штампу и да живи, а није имао пребијене крајцаре у кући са женом и дететом. „Чисто ми је долазило кашто да полудим", исповеда се Вук, „јела ме је брига каква се само може помислити; здравље ми се поремети – нијесам додуше лежао у постељи, али сам једнако био болешљив" (Рајковић: 1950: 151–152). Сиромаштво је Вука довело до очајања. Већ је наумио да пише Мушицком последње писмо и да напусти Беч и Аустријско царство и да се мане речника – када му изненада бечки трговац и банкар, а негдашњи оршавски трговац Димитрије Тирка, с којим се упознао још као цариник у Кладову, укаже помоћ од 5.000 форинти за издавање *Српског рјечника* (Караџић 1987: 611; Поповић 1987: 99). Позајмицу Вук је добио захваљујући Тиркиној супрузи Марији Демелић Маци и њеној матери Анки. Свестан да без њиховог утицаја ништа не би било, Вук подстиче Мушицког да спева оду захвалности: „Кад би Вам ћела лира (или Муза) запевати што госпои Маци (то је она штоно јој Телемах посветио *Благодетелну музу*), не би се осрамотила: Маца је жена (што се тиче разума и срца, а и лица), која би могла бити каква Царица" (Караџић 1987: 513). Мушицки је испевао стихове и насловио их је једноставно – „Вуку Стефановићу":

„Та шта о Вуче! Зар си ми се већ и из
Вјенне ићи спремао? Предати,
Ах! Бедни сербски Речник судби
Гвозденој? Сердце ми трепти! Бози!"

У четвртој строфи оде, датиране 18. октобра 1817, спомињу се именом и чувењем Вукове добротворке:

„Док само дирнеш, у помоћ ништима
Већ лете. Тирка! Анно с Марием! Ви
Лампаду ноћну нашег Вука
Вољно подкреписте, умиравшу"
(Мушицки 1838: 68–69).

У Предговору *Српског рјечника* Вук благодари добротвору Тирки, његовој супрузи Марији и њеној матери Анки. Уз оштру друштвено-сатиричну опаску он велича њихово доброчинство:

„Има у народу нашему богатији људи од Тирке, који по кавanама и за постављеним столовима тако уздишу кад се што о народу говори, да би човек рекао и крви би испод грла дали за народ и за његову срећу и славу: али да им дође народ у кућу, па да заиште, не пет хиљада форинти (колико је дао Тирка на Српски рјечник), него пет иљада новчића, одма би се згрозили као да је смрт дошла пред њи, и почели би се тужити на зла времена и на рђаве пазаре, и драговољно би се отресли од свога народа, само да ништа не иште и да им се прије кине с очију" (1966: XV).

Занимљиво је и то да је судбину и добре изгледе *Српског рјечника* угрожавао и интимни живот његовог аутора. Када се у Карловцима пронела вест о Вуковој женидби, митрополит Стратимировић се, према сведочењу Лукијана Мушицког, „срдио, викао, пљувао је на Ваш поступак, говорио: ево (онда приспело ваше писмо

и он тео отворити) иште да му се националисти пренумерирају, а он токорсе националист како се не стиди националиста" (Караџић 1987: 568). Такође, против брака био је и Вуков заштитник Лукијан Мушицки. Он је првороћеном Вуковом сину 29. марта 1818. посветио пригодне стихове у којима, ипак, није пропустио, а да не изрази незадовољство Вуковом женидбом католикињом, а што је штетило и пријему *Рјечника*:

„Здравствуј, драги Милутине, знатни отцем, рођеним!
Отца веселиш ти, браниш га чудесна већ.
Речника претплатителе отвраћа мати,
Оду првенац мамиш с именом ти"
(Мушицки 1847: 100).

Док је с Копитарем приводио *Рјечник* крају, Вук је 1817. постао и уредник *Новина сербских*.[3] У њима је наставио полемику са оновременим најпопуларнијим српским романсијером Милованом Видаковићем. Критика је изазвала сензацију. Фрушић јавља Вуку из Земуна: „Овде читатељи слогове твоје памте" (Стојановић 1987: 159). Међутим, многи нису одобравали оштрину Вукових удараца. Мушицки га прекорева: „Да, да! Бесни 'сте Ви! остависте речник, па нападосте на сиромаха. Љубомирова вољу! Ала' су чудни Ерцеговачки ударци! Страшно је пасти в руки Ерцеговца. То је оно – Бака насити! Ајде, ајде, кад излијете сву црну жуч на бедног снотворца, вратите се ведрим духом к Речнику" (Караџић 1987: 504). Гаврило Бајчевић из Новог Сада јавља да су изгледи за претплату *Рјечника* јако смањени откако Вук у *Новинама* напада Видаковића, јер „Србин има осећај сажаљења и због тога неће више да чује ни за ваше Новине ни за Речнике" (Караџић 1987: 606; Стојановић 1987: 160).

Пошто се оженио, саставио речник, уређивао новине и објављивао критике, Вук се почетком децембра 1818. упутио у Русију. Понео је тридесет примерака тек одштампаних *Рјечника*. У Петрограду упознао је барона Шилинга, који је Вука одвео у посету код К. К. Родофиникина. Иако је овај руски посланик, за време Првог српског устанка, провео у Србији 1808. и 1809, Срби нису били њиме задовољни, али ни он није о њима лепо судио. Стога, када је барон Шилинг Родофиникину најавио Вука као Србина заслужног за састављање *Српског рјечника*, он с подсмехом рекне: „Што ће Српски рјечник? – Али опет може бити од потребе: кад нестане Срба да се зна какијем су језиком говорили" (Караџић 1969: 76). У Москви Вук је жалио што није понео више *Рјечника*, јер је већ у Петрограду поделио тридесет, а да је имао и три стотине „прошли би као алва". Свој речник видео је у Москви код статског совјетника Малиновског. Он је питао Вука „како се зове српски *хуй* и *ѣть*, а кад сам му ја показао у словару (*курац* и *јебати*), он се смијао, а Калајдовић се чудио, говорећи да њихова цензура не би допустила" (Караџић 1987: 756). Вук се на Истоку задржао скоро десет месеци. Из Лавова писао је Мушицком: „Знам да знате да сам отишао да постанем Славенски аџија [...] То је важно путешествије за Српскога Лексикографа. Шта ли би Ви дали, да сте могли бити с њим само у Москви

[3] Гласило су од 1813. уређивали Д. Фрушић и Д. Давидовић. Од маја 1816. уредник је само Давидовић, а за време његовог одсутва из Беча због женидбе, Вук је 1817. уредио осам издања (Златковић 2015: 122).

у Архиви колегије иностраних дјела, или у Патријаршеј библиотеци и ризници?" (1987: 685). Архимандрит је отписао: „Ви сте доиста славенски аџиа!" – а затим у шаљивом тону додаје: „Збиља! Нисул' Вам богојављенском водицом поскропили Ваш несташни и голишави Речник, спутника Вашег' пре нег' што су Вас пустили у Патријаршу Библиотеку?" (1987: 702).

У духу Лукијанових задиркивања Вука су с далеког пута дочекале грдње. У Карловцима, Новом Саду и Земуну *Српски рјечник* био је на злом гласу. И пре него што је иједан примерак доспео у Земун прочуло се да је књига „безобразно списана, и испогањена простим ерцеговачким дијалектом" (1987: 761). „Свуд (се) хули и ружи Ваш словар", збори Мушицки (1987: 746). Незадовољство је било толико да је Митрополит спалио речнике. Према писму Евстатија Михајловића патријарху Самуилу Маширевићу, 20. октобра 1867, „блаженопочивши митрополит Стратимировић Вукове *Рјечнике* од године 1818. због јоте и садржаја скаредних речи (благоизволио) спалити дати" (Поповић 1981: 45). Трагови о паљењу Вукових књига налазе се у и писму кнеза Милоша упућеног П. П. Његошу, 20. октобра 1836: „Ја сам то у согласију с Г. Митрополитом Карловачким Стратимировићем предупредио многе такове књиге у ватру бацивши а многије читавим сандуком побацавши" (1981: 44–45).

Осим тога, Мушицки је обавестио Вука да је Карловачки двор писао бечком Конзилијуму тужбу против његовог „Словара, сообштивши му пространи извод оне Ваше поганије и свињарие! Ха, ха, ха. – Ала ће конзилијари бечити очи, кад им се мете на астал тепсија пуна пичака, пиздурина, пичица, кураца, курчекања, курчића" (Караџић 1987: 775). Због тога Митрополит није само прогањао Вука, него је кињио и Мушицког да „Словар чини баш чест Шишатовцу". И у Пешти су говорила против Мушицког „што је онаки гад у словару". Пред Стратимировићем Лукијан је ћутао, али је Вука бранио пред епископом Јосифом Путником. Хвалио је његов разум, оштроумље, укус у литератури и неуморност у делу. Међутим, нападачи су викали: „Какав разум, какав вкус! Метнути у књигу Акримандрит, Акријерej, причешало, курац, курцекања, пизда, пиздурина!" (1987: 746).

Поред тога што је Мушицки често отворено стајао у Вукову одбрану он се пак и јавно изјашњавао против *Рјечника*. У одговору Ђорђу Магарашевићу, 30. јануара 1819, који га је обавестио о садржају *Рјечника*, Мушицки пише: „Жао ми је Вука и Копитара – највише чрез умаление обште ползе – што су се тако, као што ми пишете осрамотили. Ја се чудим Копитару, и срдим се на њега, што је, као Цензор – оне свињарије или свињарства допустио. Тако ћу му и писати. У његовој је дужности, не допуштати ништа contra bonos mores[4]." Потом је саставио и епиграм „Сербскоме Лексикографу (Вуку Стефановићу)", у коме је критиковао зазорни *Рјечник*:

„Јави се већ порожденије твоје, лексикографе
Србскиј! Убаво да, налик на Сербљина јест,
Али зашт' посла у свет ти голо наго?
Зашто га научи ти, свуд да простире срам?
Тебе отца похваљују многи уљудна, вкусна,
Ал' се чеда твог, верој, гнушају сви.

[4] Против добрих обичаја (против пристојности).

Није ти Амор знаш да га милују дјеве;
Стидљиво није ти, да га прије у дом.
Мргоде се на њега и отцеви, матере љуто;
Деци у дружство га, чуј, не пуштају отњуд,
Куд ти је пристало сад? Та зашт' не послуша мене?
Грађанскиј царује свет! Бежи у природниј с њим!
Ил' га епикурејскоме дружству несташном, или
Једним филологом дај! Деци обучено шљи!"
(Мушицки 1938: 131).

На то је Копитар отписао песнику: „Зар се речници пишу за децу? Нико не спречава да се направи извод за дечаке. – Само злонамерни људи и будале могу да их истраже међу 30.000; оне су обрађене са озбиљношћу коју захтевају такве ствари и ниједан Немац не би ту ништа замерио" (Рајковић 1950: 243).

И потом, 1821. године, док је опрезно и дволично подржавао Вукову ортографију, Мушицки наставља да куди неприхватљиву компоненту *Рјечника*. Стиховима тражи Вуку да очисти речник:

„Не допусти, Стевановићу, да т' пребацују гадна!
Има т' Рјечник ти' Гадна избаци за чест.
На чисто после ти што т' остане, достојно хвале,
Неће ти сатрти те злобе, нит времена зуб"
(Рајковић 1950: 242).

На то је Вук саблажњиво одговорио архимандриту:

„За рјечник мој није ми баш мило, што га *гадним* називате [...] Но ја ћу исправити *тојан*, али не као што Ви велите, зашто ове све ријечи да се прештампају без и кака толковања стало би 500 f., а ја могу за мање прештампати само оне листове, на којима је *гад*, па ето ти онда рјечника без *курца* и *пичке*. Деде колико ћете ви дати у помоћ, да очистимо рјечник од *гада*? Него Вас молим покорно, да ми назначите све оне ријечи које ваља изоставити из рјечника" (Караџић 1988: 49).

Међутим, иако је *Српски рјечник* био жестоко нападан због бестидних садржаја, проницљиви савременици сматрали су то само изговорима, јер су у ствари прави мотиви потицали из страха од приближавања Срба католицима и Аустрији, те и од одвајања од православља и Русије (Добрашиновић 1980: 104–105). Наиме, највише отпора је изазвала Вукова правописна реформа, поглавито преузимање у нову азбуку слова *j* из латинице. Вук је то учинио први пут у *Српском рјечнику*.[5] Због *јоте* се управо и водио педесетогодишњи правописни рат (1818–1868) (Поповић 1981: 28). Када је Вук саопштио Мушицком да је речник у штампи и да су завршена слова *а*, *б*, *в*, *г*, *д*, *ђ*, *е*, *ж*, *з*, *и*, ***ј***, те да је на реду слово *к*, спазивши *јоту*, Мушицки је запрепашћено одговорио: „За Бога! Млого је реформе у еданпут! А промислите, како су прошли сви Reformatores? Тешко си Вашим' штакама" (Караџић 1987: 632). Слично поручује и Григорије Гершић: „Ако сад живи останете, дуго умрети нећете". У продужетку писма преноси шта се у Карловцима говори: „'Вук прост, безку-

[5] У српским рукописима *јота* се налази и пре Вукове правописне реформе. Вук је ћутао о томе и тврдио је да је јоту, због које је имао многе непријатности, узео из латинице. Међу првима је Захарије Орфелин употребио слово *j* (Поповић 1981: 7, 10, 23).

сан, неслан; Копитар ни србски не зна, ни славенски, и није више него шест школа свршио' – Ово је усмена и писмена критика овдашња" (1987: 630). У многе српске куће дуго није смела да уђе књига с јотом (Полит Десанчић 2006: 38). Француски дипломата Боа ле Конте пише да су му 1834. српске старешине говориле: „Српски би се народ цео дао набити на колац, пре него што би пристао да пише латиницом" (1894: 21). У *Мемоарима*, Јаков Игњатовић бележи: „У оно време држало се код дебелојероваца да јота смера на 'пошокчење' или 'поунијаћење', да је јота само реп за 'порепити се', да је Вук – Вук Бранковић, и подмићен од Метерниха" (1989: 27). У рату за српски језик и правопис Јоаким Вујић био је један од најватренијих Вукових противника. Низом увредљивих епитета вели да је Вуков *Рјечник* „сасвим гадан, ружан, смрдљив, бестидан, бешчастан, срамотан, неслан, соблазнителан, будалкаст, луд и безобразан какогод и његов славни списатељ" (1964: 43–44).

Старе анатеме о непристојности *Српског рјечника* претрајале су до дан-данас, јер када се хоће да се неком пребаци да не бира речи често се спомиње изрека да се „служи Вуковим речником" (Ђоковић 1934: 5). С друге стране, анегдоте сведоче о култној улози коју *Српски рјечник* има у савременој српској култури. Прича описује примерак Вуковог *Рјечника* који је припадао Јовану Јовановићу Змају и који „од силне дугогодишње и сталне употребе беше сав исцепан и разлистан" (Хаџић 2012: 101). Према другој анегдоти, Лаза Костић је „(као Змај, и још више) волео да гради кованице – то су му многе добре речи народне узете из Вуковог речника, сматране као кованице, само зато што нису биле уобичајене и познате. Кад га је један пријатељ запитао: 'Шта вам је, забога, *сустримак*?' Лаза је, по обичају, слегао раменима и мирно рекао: 'Видите Вуков Речник'" (Шевић 2011: 62).

Дакле, на основу приложене и на хронолошко-биографски начин контекстуализоване разноврсне грађе испољава се закључак да Вуков *Српски рјечник* (1818), као једна од прекретних и најзначајнијих књига српске културе свих времена, не представља само неисцрпан извор сваковрсних истраживања и проучавања (лингвистичких, историографских, етнолошкиих, антрополошких, књижевних, фолклористичких и др.) већ и то да је знаменита књига постала и сама веома подстицајан предмет литерарног обликовања. Мноштво прича и записа веома карактеристично сведоче о процесима настајања *Рјечника*, затим описују његово уобличавање, штампање и објављивање. Такође, налазе се и примери који зборе о особитом пријему *Рјечника* међу Вуковим савременицима и потоњим нараштајима, те и о ширини одјека знамените књиге у словенским и у европским културним срединама и круговима. Према томе, *Српски рјечник* спада међу најфреквентније теме Вукове преписке са савременицима. Његови одјеци и помени веома су распрострањени и у корпусу српске мемоарске, аутобиографске, биографске, књижевно-полемичке и историографске литературе, те и у сувременом песништву и у предговорима Вукових књига, али особито и у мноштву забележених усмених казивања.

Литература

Вујић Ј. „Најбезобразнији и најзлобивији господин Вук.” Добрашиновић Г., Маринковић Б. (ур.). *Сусрети с Вуком*. Нови Сад: Матица српска, 42–45.

Добрашиновић Г. (ур.). *Копитар и Вук*. Београд: Вуков сабор – Рад, 1980.

Ђоковић М. „Хоћемо ли најзад добити речник савременог књижевног језика?” *Правда*. 21. јануар 1934: стр. 5.

Златковић Б. *Мале приче о Вуку Караџићу (од 1878. до 1824)*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.

Игњатовић Ј. *Мемоари (1)*. Нови Сад: Матица српска – Приштина: Јединство, 1989.

Караџић В. С. *Српски рјечник (1818)*. Сабрана дела Вука Караџића. II. Ур. П. Ивић. Београд: Просвета, 1966.

Караџић В. С. *Историјски списи II*. Сабрана дела Вука Караџића. XVI. Ур. Р. Самарџић. Београд: Просвета, 1969.

Караџић В. С. *Преписка I 1811–1821*. Сабрана дела Вука Караџића. XX. Ур. Г. Добрашиновић. Београд: Просвета, 1987.

Караџић В. С. *Преписка II 1822–1825*. Сабрана дела Вука Караџића. XXI. Ур. Г. Добрашиновић. Београд: Просвета. 1988.

Караџић В. С. *Срби сви и свуда*. Ур. Д. Иванић. Андрићград: Андрићев институт, 2004.

Конте ле Б. „Србија у години 1834. Писма грофа Боа-ле-Конта де Рињи министру иностранх дела у Паризу о тадашњем стању у Србији.” Новаковић С. (ур.). *Споменик СКА*. XXIV. Београд, 1894.

Мушицки Л. *Стихотворенија I*. Пешта, 1838.

Мушицки Л. *Стихотворенија IV*. Нови Сад, 1847.

Мушицки Л. *Одабрани стихови*. Ур. В. Стајић. Београд: Геца Кон, 1938.

Огњановић И. *Занимљиве приче и белешке из живота знаменитих Срба*. Загреб, 1900.

Полит М. Д. *Успомене*. Нови Сад, 2006.

Поповић М. *Вук Стеф. Караџић*. Београд: Нолит,1987.

Поповић М. *Јота*. Београд: Вуков сабор – Рад, 1981.

Рајковић Ђ. *Изабрани списи I. Биографије књижевника*. Нови Сад: Матица српска, 1950.

Срезњевски И. И. *Вук Стефановић Караџић*. Београд, 1987.

Стојановић Љ. *Живот и рад Вука Стефановића Караџића*. Београд: БИГЗ, 1987.

Хаџић З. „Записи и анегдоте Милана Шевића о Змају.” Миларић В. (ур.). *Детињство*, *часопис за децу*, год. 38, бр. 3–4 (2012): 90–106.

Шевић М. *О нашим људима великим и малим*, *анегдоте и сећања*. Ур. З. Хаџић. Нови Сад: Градска библиотека, 2011.

Бранко Р. Златкович

СЕРБСКИЙ СЛОВАРЬ ВУКА КАК ЛИТЕРАТУРНАЯ ТЕМА

Р е з ю м е

Будучи одной из важнейших книг сербской культуры на все времена, *Сербский словарь, истолкованный немецкими и латинскими словами (Српски рјечник истолкован њемачким и латинским рјечима)* (1818) Вука Стефановича Караджича стал значительной и частой темой огромного количества историй и анекдотов, запечатленных в мемуарах, дневниках, биографической, литературно-полемической и историографической литературе, а также в переписке и устной народной традиции. В работе тематизируются, систематизируются, объединяются и в хронологическо-биографическом порядке контекстуализируются разбросанные рассказы и заметки, предшествующие созданию *Сербского словаря*, затем те, которые описывают процесс его оформления, печати и публикации. Также приводятся примеры, свидетельствующие о характерном приеме *Словаря* современниками Вука и последующими поколениями, а также о широте распространения отголоска знаменитой книги в славянской и европейской культурной среде и кругах. Следовательно, кроме важных личностей и судьбоносных событий, в традиции остаются запомненные и поворотные явления в культурной истории нации.

Ключевые слова: Вук Караджич, *Сербский словарь*, биографическо-мемуарная проза, поэзия, литературная полемика, предисловия, переписка, анекдоты, заметки.

811.163.41'374“1818“
811.163.41'373
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch33

Зоја С. КАРАНОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

ОБРЕДНА ЛЕКСИКА И ОБРЕДИ У *РЈЕЧНИКУ* (1818) ВУКА СТЕФАНОВИЋА КАРАЏИЋА

Предмет овог рада је обредна лексика, односно номинација обредних поступака, те дескрипција обредно-обичајне праксе Караџићевог времена која је, ако је судити по обиму вокабулара и разноликости чланка које нуди *Рјечник* (1818), посебно занимала Вука Караџића. То се очитује у примарној лексици и, посебно, у описима значења христијанизованих празника из календарског циклуса (*Аранђел*, *Варин дан*, *материце*, *оци*, *Божић*, *Бадњи дан*, *Богојављење*, *Крстов дан*, *Лазарева субота*, *Васкресење*, *Ђурђев дан*, *Ђурђиц*, *Спасов дан*, *Тројице*, *Тројичин дан*, *Ивањдан*, *Митров дан...)*, примарно везаних за култ плодности, као и у иницијацијским елементима које ти обреди садрже. Осим тога, *Рјечник* је богат извор обредне лексике и изведених речи, те описа веровања, поступака, учесника, реквизита и вербализација који су поменуте празнике пратили – стихова, прича, фразеологије (*бадњак*, *варица*, *букара*, *додоле*, *дружичало*, *завјетина*, *завјетовати се*, *коледа*, *крсно име*, *крстоноше*, *краљице*, *лазарице*, *лазити*, *милање*, *мирбожење*, *напијати*, *печеница*, *положајник*, *честица* и сл.). Богатство информација, као и лексике са симболичким значењем у стихованим формама и прозним облицима, налази се у *Рјечнику* и у опису обреда прелаза – рођење (*бабине*, *једномјесечићи*, *спати*, *цуп*), венчање (*добјеглица*, *молитвена чаша*, *женидба*, *златоје*, *језичан*, *јенђебула*, *конђа*, *отмица*, *свадбарина*, *сват*, *чауш*) и смрт (*задушнице*, *даћа*, *нарикача*). Ово је само део лексике која се налази у *Рјечнику* (1818), којим се Вук Караџић уврстио у пионире српске фолклористике и етнографије. Истраживање се врши с циљем да се утврди опсег и природа лексема које припадају наведеној тематској скупини, што би био један од индикатора релевантности обредно-обичајне праксе у духовној култури Срба, али и шире, у другим словенским заједницама, у којима је евидентирана аналогна обредно-обичајна пракса.

Кључне речи: Вук Караџић, *Рјечник* 1818, обредна лексика, обреди, српска култура, словенске културе.

Вук Ст. Караџић се, потакнут Копитарем, Гримом, Мушицким,[1] још на почетку свог рада заинтересовао за народну културу и, у њеним оквирима, за обредно-обичајну праксу везану за кризне тренутке у човековом животу, календарске промене у

* zoja@ff.uns.ac.rs

[1] О томе види: Љ. Стојановић (1924: 110–113; 125–140; 162–173); М. Филиповић (1972: 520–522); М. Радовановић (1973: 70–71).

природи[2] и аграрне празнике који се на њих односе, те одговарајућу лексику,[3] што се може пратити већ у његовим раним песмарицама. А своју прву праву материјализацију ово Вуково занимање задобило у *Рјечнику* (1818), којим се он уврстио не само у оснивача српске лексикографије (в. Ивић 1966: 34–35) већ и етнографије и етнологије (в. Филиповић 1972: 514–515).[4]

У *Пјеснарици* (1814) Караџић доноси две сватовске песме (бр. 85 и 86), чије извођење упућује на обредни контекст и аналогну лексику (прва је певана „кад полазе сватови с девојком", друга: „код младоженьине куће, кад сватови долазе са девојком". И *Пјеснарица* (1815)[5] садржи циклус сватовских песама (бр. 54–68), где су такође подаци о времену извођења и учесницима припадајућих обреда. А уз песме бр. 58 и бр. 60. бележе се и ситуације у којима су певане. Прва: „На вратима затворенымъ" по Бачкој где је „обычай да само младоженю пусте къ дѣвойцы, пакъ онда препрече врата, те остали сватови мораю плаћати, кои е радъ да види дѣвойку пріе него е изведу" и додаје да по Србији само девера пусте, али да и он мора платити; „а младоженя ту не сміе ни приступити", што је опис код Срба и данас распрострањеног обичаја „на вратима" девојачким, и некада је био у вези с табуом виђења и показивања, те с опасностима поступног превођења у нову заједницу. Уз песму бр. 60, пак, стоји објашњење да се певала: „Кад' хоће братъ да изведе дѣвойку" и: „Свуда је кодъ Србаля обычай да братъ (или братучедъ, ако не има брата) изведе дЂвойку и да преда деверу" (што се понегде ради и данас) и такође је било повезано с превођењем у нову заједницу. Караџић је, дакле, од почетка истицао важност обреда за познавање културе народа преко поезије и све је то у ширем захвату инкорпорирао у *Рјечник*. А већ тада је описивао и њихове варијетете у различитим крајевима, чиме скреће пажњу на разлике у испољавању одређених сегмената ритуала у појединим областимма и тако постаје претеча картографирања етнографског и фолклорног материјала, популарног у 20. веку (в. Толстой 1995: 20).

Више података о учесницима, њиховим функцијама у појединим фазама обреда, с дескрипцијом поступака и фокусирањем на радњу (у игри хватања сламке), он даје уз песму под бр. 97, која је певана: „Кад се њива дожанЂ", у оквиру постжетвеног весеља, које је у обреду љубљења имало обележја ритуалне смеховности – пошто правило игре налаже да се љуби онај чију сламку саиграч ухвати, без обзира на старосну доб: „Да гледамо ко ће коме, / У срећи пасти. / Коме старо, коме

[2] Караџић их је називао: „Обичаји о најзнатнијим људским догађајима" и „Обичаји о различнијем празницима" (Караџић 1867, према изд. 1972: 217, 153). А. А. Плотникова их вазује за, како каже: „народный календарь" и назива их: „сельскоехозяйственая обрядность" и „семейственая обрядность" (Плотникова 2004: 9).

[3] Обредна лексика односи се на означавање утврђених радњи и поступака у којима учествују одређена лица, реквизити, односно предмети, које се везују за утврђено време и место, у међусобном прожимању, који се у култури именују на специфичан начин и имају симболички, шифровани смисао (в. Толстой 1995а: 63). Та лексика чини део система датог језика и културе у којој се обред формирао.

[4] О овој димензији Вуковог дела писали су Ј. Копитар, Ј. Грим, Срезњевски (1846); Ђ. Даничић (1847), Шафарик (1865) (Филиповић 1972; 513, 539–540, 543; Радовановић 1973: 79); његове етнографске квалитете истицали су Љ. Стојановић и Т. Вукановић (према Радовановић 1973: 74–79). Прво издање *Рјечника* иначе има око 27.000 речи, друго, са ширег језичког подручја, 47.000. Отприлике је такав и размер обредне лексике у њима.

[5] Штампана, како аутор каже, на херцеговачком и сремачком дијалекту (Караџић 1818: IX–X). О томе и: Филиповић 1972: 536; Радовановић 1973: 70–71.

младо / Ком' што срећа да...” – везане за аграрне култове, чиме већ тада наговештава важност овог сегмента културе.

Збирка садржи и изузетно вредну руковет краљичких песама (бр. 69–92),[6] с детаљним описом обреда који им претходи. Говори се о времену упражњавања, актерима, подели улога, одећи, опходу, начину извођења, игри, реквизитима, његовој географској распрострањености, чиме се истиче важност повезаности акционалне и вербалне стране обреда. И све то у нешто измењеном облику преноси у *Рјечник*, уз одредницу *краљице*.

У Додатку је неколико славских песама (в. Филиповић 1972: 525–527, 536), без коментара, али које садржином упућују на ритуално извођење, као и руковет жетелачких стихова (бр. 93–101) и једна прелска песма (бр. 99) (в. Филиповић (1972: 521), чиме се шири дијапазон обреда у које је Караџић од почетка имао увида.

Ова збирка опскрбљена је и Толкованијем речи, с неколико лексема из поменутог тематског поља: *енга* (из песме бр. 56); *лељо* (у песми бр. 69), *молитвена чаша* (у јуначкој песми бр. 10) и *ручни девер* (у белешци уз песму бр. 58, бр. 60 у песми бро 61, бр 64, в. Филиповић 1972; 522*)*. И ове речи, антиципирајући његов будући рад, с мањим или већим изменама и алфабетским померањима, ушле су у *Рјечник* – само што се у *Рјечнику*, због природе посла, полази од лексеме ка тумачењу њеног значења.

Рјечником (1818) Караџић је иначе представио лексички фонд српског језика (у различитим говорима),[7] њему савременог тренутка, што у предговору и каже: „ријечи што су овде скупљене [...] све у народу познате и овако [...] се изговарају као што су овђе записане” (Караџић 1818: VII),[8] инсистирајући на верном записивању савременог језичког материјала. Уз то је настојао да представи и опише и „ђекоје народне обичаје”[9] (Караџић 1818: VIII), као и да их детаљно објасни, о чему каже: „у Рјечнику треба да се истолкује и опише што се боље може све што народ о ријечи једној зна и приповиједа” (Караџић 1818: VIII). Или: „У Рѣчнику ће Србском бити описани скоро сви обычаи Србски” (Добрашиновић 1988: 122), пише он Мушицком, 1816 (в. и Филиповић 1972: 520; Радовановић 1973: 70). Тиме ова књига улази у окружење речника „новога” типа, у којима се користио „емпиријски етнолингвистички приступ” (в. Плотникова 2000: 11, 21–31). Фокусирање на однос речи и културе, односно језика и културе савременог доба, до краја ће остати Вукова прео-

[6] За краљичке песме Караџић се у Предговору захваљује Максиму Ранковићу, од кога их је и добио (IX, према изд. 1965: 141).

[7] *Рјечник* је заснован на дијалекатској основи и обухвата штокавски језички простор, о чему Вук у Предговору каже: „Ја сам провео године с Бошњацима и Ерцеговцима (из Пиве, из Дробњака, из Гацка, из Никшића), а провео сам године са Србијанцима од Лознице до Неготина; а провео сам године и по Њемачкој, од Земуна, па до Петриње. од Сентандреје, до Ршаве”, па је то уједно и речник општенационалног карактера.

[8] И: „Ако и нијесу у овој књизи скупљене све ријечи, али је постављен темељ да се скупе (колико је могуће у живом језику)” (Караџић 1818: VIII).

[9] Пре Вука систематског рада на бележењу лексике обредног карактера и описа самих обреда није било, иако је било полемичких и узгредних, свакако важних помена и описа из пера странаца, међу којима је посебно значајан Алберто Фортис (1774), и наших људи: Јеротеј Рачанин (1704), Antun Matija Relković (1776), Јован Рајић, Доситеј Обрадовић. Ђорђе Бранковић, Василије Бркић (1771), Петар Рујанин, Стеван Стратимировић, Сава Текелија (в. Филиповић 1972: 516–31).

купација и један је од најважнијих задатака, што је резултирало етнографским и фолклорним материјалом, квантитетом и квалитетом код нас до тада непознатим.

Целокупна грађа *Рјечника*, као и обредна лексика, азбучно је устројена и протумачена немачким и латинским речима, при чему се аутор руководи општим поступком лематизације (основни облик, ознака рода, генитивни облик, понекад облици множине), додајући у неким случајевима и изведенице, као посебне речи, са или без објашњења.

Тако речи као: *варин дан*; *женик*, *жеников*, *женити*; *заручница*; *испросити*; *јенђа*; *погреб*, *погребни*; *сунет*, иако не садрже објашњења, својим основним значењем улазе обредно окружење.[10] У *Рјечнику* се налазе и речи које, обрнуто, својим значењем не упућују на ритуал, али се у објашњењима с њиме повезују, на пример: *језичан*, *спати*, *стратор*, *соколица*, *стреа*, *цуп* – стиховима или другим фолклорним облицима, као илустрацијама, оне улазе у дати контекст. За илустрацију се издваја реч *језичан*, коју прати песмица: *Ој ти*, *зрно шенично / Ти не буди језично*, */ Па ћеш бити честито. / Ако л' будеш језично*, */ Нећеш бити честито*, с објашњењем о ситуацији у којој се песма изводила: „пјевају ђевојци кад је убрађују". И, на крају, постоје речи из фонда обредне лексике које се не јављају као издвојене одреднице, већ само као саставни делови објашњења неке друге лексеме – на пример уз реч *Божић* се бележе: слама, жито, вреће, као обредни реквизити, а квоцање и пијукање као ритуалне радње. А све то је сведочанство о важности коју је Караџић придавао именовању и описима обредне праксе, односно народној култури свога времена.

Поступци семантизације у *Рјечнику* различите су природе и код обредне лексике, као и код осталих речи, иду од упућивања на другу реч, као – *букара* или *ватриште*; *дружичало*, „у Сријему говоре Ружичало, а у Банату побушени понедељак"; *заветина*, „носити крста, или крстоноше"; *чеиз*, ђевојачки дарови; *рожанство* cf. Божић; *четрдесетница*, cf. *дађа*; *гробница*, рака; што су дублети (у случају регионализама), или синонимске речи. При томе, и само упућивање на другу реч може да садржи честицу обреда: као *колалом лалом*, „припјева се на бабинама"; *част* cf. женидба; *чауш*, cf. женидба; или *цветоносије* (Ерц.) vide *цвијети*.

У објашњењима значења речи, као и обредне лексике, аутор користи и дескриптивни принцип семантизације (нпр: *бадњак*: „сирова церова главња, што се по обичају, уочи Божића ложи на ватру"; *божји дан*, први дан по Божићу; *васиљица*, „колач што се по обичају мијеси на Мали Божић"; *добјеглица* (Ерц.) „ђевојка која добјегне (тј. сама дође за момка)".

Сами обреди описују се у објашњењима речи, која се у целини или делом односе на одговарајућу праксу, као уз одредницу *заветовати се*, уз коју се део објашњења односи на заветовање појединца, а други на колективни завет, сеоску славу:

> „У Србији свако село има један дан кога слави и светкује (и то обично бива љети, од Васкресенија до Петрови поста): скупе се сви сељаци (женско и мушко) на какво брдо, или на друго лијепо мјесто у селу; ту изведу своје пријатеље који им дођу из другије села, дозову попове и калуђере, те чате молитву, свештају масла и свете водицу, па се онда дигну сви с крстовима и иконама, по

[10] На важност Вукове лексике која није снабдевена опширним објашњењима за етнографска изучавања упутили су М. Филиповић 1972: 540 541 и М. Радовановић 1973: 104.

пољу (по житима и по ливадама), а ћешто и од куће до куће; потом дођу опет на оно мјесто, па онда ручају и читав се дан часте, играју и пјевају",

што је евидентно преплитање прастарих веровања са елементима хришћанске праксе. И објашњења уз реч *кум* и *прикумак*, на пример, садрже описе два обреда, везана за крштено и венчано кумство, где се такође, посебно у опису стрижбе, преплићу стара веровања с хришћанским обредом. А и међусобна преклапања различитих празника и оказионалних ситуација с пратећим обредима, у оквиру једне речи у *Рјечнику* нису ретка и њима се, између осталог, указује на хибридност обредних ситуација и последично на поливалентност номинација. Иначе овде је у оба случаја реч о елементима живе обредне праксе у неким селима код Срба данас.

Караџић у објашњењима упућује и на одговарајуће наречје, бележећи дублете, везане за екавски и јекавски изговор: *благовест* (Рес. и Срем), vide благовијест; *привенчати* (Рес. и Срем), vide привјенчати; *заветина* (Рес. и Срем); vide завјетина. Уз исту реч он такође бележи податке о регионалној распрострањености: „а у Јадру говоре: носити крста (крсте?), или крстоноше". А уз реч *дружичало*: „у Сријему говоре *ружичало*, а у Банату *побушени поднедељак*. Исто тако, нпр: *бабине* (у Сријему ћекоји говоре *бабиње*); а за израз *крсти куме дете* „каже се у Сријему". Тако је Вукова свест о потреби уочавања регионалних и дијалекатских разлика донела податке о географској разуђености обредне праксе у различитим местима и регијама и обогатила увиде у њу и, истовремено, отворила, усмерила и проширила могућности даљих истраживања, код нас и у словенском свету.[11]

А све то, прибегававање уобичајеном лексикографском поступку (основни облик, генитивни наставак и одређење рода), али и множина именице и изведене речи, као посебне одреднице, отежало је одређивање броја лексема у *Рјечнику* које се везују за обреде. Њихов број се релативизује и уврштавањем синонима, регионализама, али и међусобним преклапањем празника и пратећих обреда, описаних у оквиру једне речи. Стога се, заправо, може сачинити само груба процена броја ових појмова, односно ритуала који се у оквиру њих описују. Таквих речи – у којима се именује, наговештава, или мање више развијено описује обредно-обичајна пракса везана за животни циклус, породично-календарски празник славу, календарске промене у природи, као и обреде везане за обављање различитих послова – има око двеста.

Богатство обредне праксе у примарној лексици *Рјечника* очитује се посебно у описима благдана и светковина из годишњег циклуса, односно календарских прекретница за које се они везују, те послова и обредних радњи који се обављају у утврђене дане и њиховим делимично христијанозованизованим и христијанизованим празницима (*Лазарева субота*, *Ђурђев дан*, *Ивањ дан*, *Јовањ дан*, *Петровдан*...), чиме се уједно алудира на процес преплитања и наслојавања различитих представа у култури у освит 19. века, свакако и раније пошто оне не настају и не

[11] Тако су резултати Вукових истраживања у *Рјечнику*, па пример, због важности документације, инкорпорирани у и постали основа за неке од одредница у Речнику словенских старина (в. Плотникова 2015: 87).

нестају умах. Лексеме из датог окружења у *Рјечнику* су најбројније и чине око половину речи од њиховог укупног броја.[12]

Зато, а и због немогућности да се у оквиру оваквог рада представи укупна лексика, за илустрацију Караџићевог поступка изабрана једна, цетрална реч из календарског циклуса, *Божић*,[13] која се односи на почетак нове године, а која је уједно одредница с једним од најразвијенијих објашњења, и око које се у *Рјечнику* окупљају речи из аналогног значењског окружења. Тамо су јој придружене лексеме које су у вези с Божићем и празницима око њега: *бадњак*, *бадњи дан* (у објашњењу само превод), *богојављенска водица* (само превод), *богојављење* (вјеровање и предање); *божићни* (само, ражањ, свијећа); *божићовање* (само превод*)*; *божићовати* (само превод); *Божји дан* (само: „први дан по Божићу”); *вара* („Наврела вара од Дундулова дола (у приповиједетки)”); *варварица* (само песмица); *варин дан* (само превод*)*; *вареник* (садржи објашњење); *варица* (садржи објашњење); *васиљица* („колач што се по обичају мијеси на Мали Божић”); *коледа: колеђани*, *мали Божић*, *материце*, *милати*, *мирбожење (мирбожати се*, *мирбожити се)*; *оци*; *печеница*; *положајник* (све са објашњењима); *рожанство* (само в. Божић*)*, *сјакање* (само cf. Божић), *Тучин дан* (само cf. печеница); *чесница* (с коментаром). Са или без објашњења, ове одреднице већ у *Рјечнику* 1818. обухватају најважније поступке, учеснике и реквизите везане за овај празник.

Уз реч *Божић* описују се различити обреди на Бадње вече као: уношење *бадњака* и сламе, квоцање, певање – све су то радње које се, иначе, доводе у везу с плодношћу ([К]улишић 1998а: 50–52) и овај аграрни и хришћански празник уводе у дати контекст. Говори се о аналогним радњама на Божић, о јутарњем одласку на воду и посипању воде житом; о мешењу *чеснице*, пуцању из пушака, ујутро и пред ручак, молитви за софром, са свећама, и *мирбожењу*:

> „Тј. изљубе се сви говорећи ’Мир Божји, Ристос се роди, поклањамо се Ристу и Ристову *рожанству’*. Потом домаћин покупи оне свијеће у једну руковет и усади у жито, које стоји на софри у каквој карлици, или у чанку (свакојако жито помешано заједно; у том житу стоје и колачи којекакви), те онђе мало погоре, те и угасе оним житом. Оно жито дају жене послије кокошкама да носе јаја”.

---

[12] То су речи: *Аранђел*, *Бабини укови*, *батати*, *безимена нељеља*, *бијела нељеља*, *благовијест*, *богојављенска водица*, *Богојављење*, *бадњак*, *бадњи дан*, *барјам*, *батати*, *богојављенска водица*, *богојављење*, *Божић*, *божићни*, *божићовање*, *божићовати*, *Божји дан*, *букара*, *вара*, *варварица*, *вареник*, *варин дан*, *варица*, *васиљица*, *Васкрс*, *васкрсеније*, *васрсовање*, *васкрсовати*, *Великдан*, *велика нељеља*, *вељача*, *Видов дан*, *водичар*, *глува нељеља*, *дворкиња*, *дода*, *додола*, *додоле*, *додолски*, *дружочало*, *дружичање*, *дружичати се*, *дуови*, *Ђурђев дан*, *Ђурђевски мјесец*, *ђурђиц*, *заветина*, *завјетина*, *заветовати се*, *завјетовати се*, *Ивањдан*, *Јовањ дан*, *Јовањштак*, *коледа*, *колеђани*, *краљице*, *крстов дан*, *крстоноше*, *кумача*, *ладо*, *лазарева субота*, *лазарице*, *лазати*, *леља*, *литија*, *Мали Божић*, *материце*, *међуденвице*, *међудневички*, *месојеђе*, *мијена*, *милати*, *мирбожење*, *мирбожати се*, *мирбожити се*, *Митров дан*, *млада нељеља*, *младина*, *мученици*, *оци*, *Петров дан*, *печеница*, *покладе*, *покладовање*, *покалдовати*, *положајник*, *ранило*, *Рожанство*, *ружичало*, *себична недеља*, *сјакање*, *сјакнути*, *Спасов дан*, *спасовати*, *спасовиште*, *средопосни*, *сретеније*, *трапава недјеља*, *Трипуњдан*, *Тројице*, *Тројичин дан*, *Ускрс*, *цвијети*, *чесница* и сродне речи, као изведенице које овде нису набројане.

[13] Божић се помиње још у српским средњовековним споменицима, дубровачким изворима (према Бојанин 2005: 35, 73, 86–87, 89–92), као и под називом *календе*, или *коледа*, са конотацијама паганских светковина, такође од средњег века (Исто: 184, 189–195), што је иначе један и од назива за Божић. Али тако називају и поворке које су ишле о Божићу (в. Плотникова 2004: 81–84). А помињу га и српски писци у 18. веку: Д. Обрадовић и Ј. Рајић (в. Торњански Ркп. 2–4)

Овим се успоставља веза између свега живог и неживог, људи и животиња, у кући, на њиви, у тору, што је обележје овог празника, који календарски сематизује почетак, и у опису се то истиче, односно имплицира. Следи опис ручка, односно божићне хране и пића, који према сведочењу из *Рјечника* имају карактеристике ритуалне гозбе. Каже се: „прије свега срчу *вареник"*, ломи се *чесница*. Даље се говори о прекомерној храни и пићу, на почеку овог периода, као и провоцирању ритуалног инцеста: „О Божићу се опити и побљувати није никакове срамоте (ако сам се опила, Божић ми је дошао, ако сам се открила, према свом ђеверу)", што је обредно кодирано (в. Чајкановић 1994: 246–251), односно реч је о инверзији уобичајеног понашања које је карактеристика прастарих празника. Говори се и о томе да се ручак обавља на врећи, да се софра не диже и кућа не чисти три дана, што су даље типична обележја ове ритуалне праксе и уједно инверзије понашања у понављању и нагомилавању аналогних радњи, које су у вези с култом мртвих и истовремено култовима везаним за плодност (в. Чајкановић 1994: 127–128). У овиру описа значења речи Божић и поступака и лица везаних за овај празник, помиње се *положајник*, за којег је у *Рјечнику* резервисана и посебна реч. А аутор се дотиче и *сјакања* и веровања да ће се жеље, у оквиру првог дана у години везаног и за соларни култ (в. Чајкановић 1994, 120–121), остварити: „На неким мјестима (као по Босни и Ерцеговини) сјачу на Божић: тј. домаћин рано ујутро виче: 'Сјај Боже и Божићу нашему (или нашој) по имену свим укућанима'". Као део описа овог обреда следи шаљива причица о томе како је Србин отишао бегу да моли жита за чесницу, а овај (сећајући се своје хришћанске прошлости?) тражио да му за узврат сјакне, што сељак и чини на смешан начин, доводећи у питање делетворност жеље, изречене за добробит неверника. Колико је овај комплексни опис обредно-обичајне праксе, с радњама, реквизитима, актерима, храном, пићем и вербалним исказима био Караџићу важан, казује чињеница да је готово у целини ушао у његову коначну верзију дескрипције *Божића* (Караџић 1867, према 1972: 155–156).

Исто тако, многи од поменутих обреда, актера и ритуалних предмета, у оквиру одреднице *Божић*, јављају се и као посебне речи; и уз њих такође допунска фолклорно-етнографска објашњења која употпуњују слику обредне праксе о Божићу у Караџићево доба, што уједно отвара могућности за даља испитивања.

Уз реч *бадњак* – чије је сечење, иначе, практиковано код јужних, али и осталих Словена (Толстој 1995б: 244–252), а у писаним изворима прати се од 13. века, у Дубровнику (в. Толстој 2001а: 14) – Караџић доноси објашњење значења речи. Описани су време и место сечења бадњачке гране; *Рјечник* помиње број бадњака, начине на који се уноси у кућу (домаћин, „или са воловима у Ерцеговини"); наводе се дијалози које укућани тада воде; говори о горењу и угарцима од бадњака и њиховој примени у вођњаку (да потпомогну плодност). А у оквиру поменуте речи упућује се и на реч cf. *положајник*. Положајник, каже се: „скреше бадњак, тј. узме ватраљ, па удара њиме у бадњаке ђе горе (да скачу варнице), говорећи: оволико говеда, оволико коња, оволико коза, оволико оваца...", што употпуњује слику о радњама с њиме и такође пружа податке о првом посетиоцу и радњама за плодност, које су могуће у вези с теофанијом, односно с појавом бога даваца (в. Чајкановић 1994: 146–150), што је спорадично, као радња с измењеним значењима, одржано до данас. Положајник (први гост, првога дана у години који доноси бериħет кући), иначе

треба да буде неко за кога се сматра да је срећан, понекад се стога и бира неко ко је за ту прилику погодан. У вези с тим прастарим веровањем он, према опису из *Рјечника*, посипа жито по кући, на разгрнути пепео меће паре, а жене га огрћу губером, „да им се вата дебео скоруп" – односно он обавља низ симболичких радњи везаних за плодност. А сви ови и аналогни поступци из култа плодности, које у вези с полазником описује Вук, потврђени су код нас и код других словенских народа (Усачова 1978: 27– 47). И утолико је овај опис за разумевање укупне словенске традиције, везане за њега, драгоценији.

Уз реч *чесница* је објашњење о начину, времену, материјалу од којег се прави овај најзначајнији Божићни обредни хлеб код Срба ([К]улишић 1998в: 459–463; Плотникова 2001: 577–588); говори се о томе да је прави домаћин; о новчићу које се у њу ставља; о ломљењу чеснице и њеном дељењу међу укућанима. Све су то прастари обичаји из култа плодности, што показује и одредница *милати се* која се такође односи чесницу, за коју је у *Рјечнику* резервисана посебна реч, у чијем се објашњењу каже: „Приповједају да се Ерцеговци милају на Божић с чесницом, тј. узму двојица чесницу, па је окрећу међу собом и пита један другога: 'Милам ли се?' (тј. помила ли се иза чеснице). Онај му одговори: 'Милаш се мало.' А онај први онда рече: 'Сад мало а до године нимало.' (тј. да роди жито добро и да толика буде чесница да се нимало не помила иза ње). Радња се односи на ритуално скривање иза хлеба, које је посведочено у словенским културама (Толстой 1984: 5–72), а у новије време најпре код Вука, и то у развијеном облику и јасним функцијама. Међу обредним божићним хлебовима је и *васиљица*, за коју се у *Рјечнику* каже: „колач што се по обичају мијеси на Мали Божић" и још једном показује колико је мешење ритуалних хлебова у ово време било важно.

А и лексема *вареник*, с објашњењем: „вруће замећено и забиберено вино, што се по обичају пије на Божић прије јела (у Сријему и у Бачк.)", иде у ред оних речи које, поред тога што се описују у оквиру речи Божић, имају посебну одредницу. И њен опис даље потврђује Караџићев однос према дијалекатској лексици и локалним обичајима. Пијење вареника пре јела је важно, јер поставља границу између поста и мрса, односно обележава почетак конзумирања алкохола и мрсне хране. Овај период, који се иначе се назива *месојеђе* и посведочен је још у 15 веку (Бојанин 2009: 107–116), *Рјечник* такође бележи говорећи о континутету сегментирања времена код Срба и Словена у дугом временском периоду. Лексема *печеница* пак садржи детаљан опис, у којем се говори о врсти животиње која се једе за Божић; бележи се време убијања – туче се: „на Тучин дан", с тим што се, без посебног објашњења, та одредница доноси у поменутом облику, али и као *туцин дан*. Затим се у одредници говори и о томе како и када се готови конзумира, што јасно указује на њен сакрални жртвени карактер (В. Чајкановић 1994: 137–146). А све упућује на Караџићево добро познавање појединих сегмената обредне праксе, везане за овај празник у њему савременом добу, које се практикује и данас..

За реч Божић везују се и речи: *мирбожање*, *мрбожати се*, варијантно *мирбожити се*, на коју упућује последња од њих, и у оквиру одреднице Божић њихово значење се, како је поменуто, и објашњава и значи мирење свих са свима, с јасно имплицираном семантиком о делотворности магије која се упражњава првога дана

у години. *Рожанство* је пак такође посебна одредница, којом се само упућује на: cf. Божић, с асоцијацијом на рођење Бога.

Уз реч *колеђани*, стоји cf. *коледа*, и овде се односи на комплексну мушку опходну поворку и обреде за плодност код Словена, која се обављала на крају старе и почетком нове аграрне године (Кабакова 1999: 568–570; Виноградова 1999: 570–575), чији помен се прати у записма још од средњег века (Бојанин 2005: 192–196, 209, 220). У *Рјечнику* се за њих каже: „Приповиједају да су отприје ишла момчад уочи Божића од куће до куће, те играла и пјевала некакве пјесме од коледе, тј. готово уз сваку ријеч говорили су коледо! Ја се мало опомињем такове једне пјесме, како пјевају да им краве буду млијечне, да намузу пун кабао млијека, да окупају малога Бога: Да окупам, коледо!/ Малог Бога, коледо!/ И Божића, коледо" (у основи је преузето и 1867). Овим се сам обред везује за прошлост, иако се данас зна да су у Вуково време коледари ишли што, уосталом, потврђује и наведена песмица, чији садржај је такође везан за култ плодности и лустративне радње, што је у основи божићне народне обредности, о чему је Вук још на почетку свога рада много знао и у *Рјечнику*, у виду мозаика, оставио комплексна сведочанства.

У *Рјечнику* је вредно и објашњење уз реч *бата*ти, са стиховима који је тумаче и доводе у везу с актером божићног даривања и гласе: „Божић бата на обоја врата/ да унесе три товара злата[14], који се, како аутор бележи, певају „у очи Божића", јер они демистификују заблуду о Божић Бати, и даваоца правилно идентификују као Божића (малог бога), доносиоца богатства[15], што је везано за прастаро веровање.

Посебну групу лексичких одредница чине: *вара*, *варварица*, *варица*, житно јело (панспермија), кувано на св. Варвару (4/17. 12), што је предбожићни обичај, такође из култа плодности ([К]улишић 1998б: 77–78), распрострањен пре свега код јужних, али и код осталих Словена (Толстој 2001б: 62–63). И док уз реч *вара*, стоји vide: варица, а за објашњење користи фраза: „наврела вара од Дундолова дола", уз реч *варварица* каже се: „само у овој пјесми: „Варварица вари/ А Савица лади/ Николица куса" sf. *варица*. Реч пак у оквиру које се објашњавају цитирани стихови, који парафразирају време и начин справљања јела, а које се описује као: „жито што се по обичају кува на Варин дан: метне се у један лонац, или котао од свакога жита, или варива, те се скува заједно, па се једе други или трећи дан, пошто се олади; и зато се пјева" (поново се наводе исти стихови). Уз исту реч поновљен је и пословични израз из претходне, као алузија на потенцијални беријет у новој години, што је повезано с магијским радњама с варицом, које су у директној вези с поменутом фразом, у запису: „па се ујутру гледа с које је стране наврела, те на оној страни сију жита оне године, зашто кажу да ће онамо најбоље родити". Наведени опис се иначе налази у основи коначног Вуковог описа у *Животу и обичајима* (1867, према 1972: 153–154), и потоњих истраживања аналогних пракси код Словена (Толстој 1995в: 287–288)

Уз одредницу *Богојављење* (6/19. 1) – прастари словенски празник давања, који означава крај некрштених дана и нови почетак, а православни га славе као дан сећања на Христово крштење (в. Виноградова, Плотникова 1999: 667–672) – Ка-

[14] Варијанта ове песме публикована је у целини 1841: бр. 194.

[15] О томе и М. Шипка, *Зашто се каже Божић-Бата*, https://www.sedmica.me/zasto-se-kaze-bozic-bata/, преузето 8.1. 2018.

рацић доноси, иначе распрострањено, прастаро веровање да се на овај дан отвара небо, односно да је тада могуће успоставити контакт с Богом даваоцем, који испуњава жеље. А у вези с тим је и пратеће шаљиво предање. У њему се говори о човеку који је, полакомивши се на благо и, промоливши главу кроз прозор кад се небо отворило, грешком рекао: „Дај ми Боже од осмак главу", уместо: „Дај ми, Боже, осмак блага". А кад му је Бог испунио ову жељу, није могао да је врати, па је био приморан да на то потроши две преостале жеље – и тако остао без ичега. Уз исту реч описан је и распрострањени обичај купања у хладној води, који се у бележењима код Руса прати још од 17. века,[16] а одржао се до наших дана и у вези је с веровањем у посвећеност воде, крштењем, тренутком који затвара циклус Божићних празника.

Број одредница *Рјечника* (1818), везаних за обредну лексику и календарске промене у природи, посебно божићне празнике и њихова објашњења (што је овом приликом показано) – у које су укључене различите представе, веровања и фолклорни облици, повезани с обредном праксом – заправо фокусирање на међуодноснo речи и културе, језика и културе савременог доба, резултирало је етнографским и фолклорним материјалом, квантитетом и квалитетом код нас до тада непознатим. *Рјечник* је стога документ прве врсте о времену и средини у којој је аутор живео. Али будући да су обреди капсуле у којима се чувају прастари остаци живота, он је и сведочанство о начину живота и веровањима много пре тога, и то не само код Срба већ и Словена уопште. Ово потврђује аналогна грађа код осталих словенских народа, те утицај који је Караџић имао на друге словенске речнике са етнографском грађом у прошлости (Радовановић 1973: 74–75), а у наше време речника „Словенске старине" (в. Плотникова 2015: 85–97), да само наговестим путеве којима би се даља истраживања могла кретати.

Литература

Бојанин С. „Меснице – средњовековни назив за зимски мрсни циклус." *Гласник Етнографског института САНУ*, LVI, I/1 (2009): стр. 107–116.

Бојанин С. *Забаве и светковине у средњовековној Србији*. Београд: Историјски институт, 2005.

Виноградова, Л. Н**.** „Колядование." Толстой Н. И. (ред.). *Славянские древности. Этнолинвистический словарь (в пяти томах)*. Том II. Москва: Российская академия наук – Институт славяноведения, 1999: стр. 570–575**.**

Виноградова Л. Н., Плотникова Л. А. „КреЩение (Богоявление)." Толстой Н. И. (ред.). *Славянские древности. Этнолинвистический словарь (в пяти томах)*. Том II. Москва: Российская академия наук – Институт славяноведения, 1999: 667–672.

Добрашиновић Г. (прир.) *Преписка I*. Сабрана дела Вука Караџића XX. Београд: Просвета, 1988.

[16] Чак се у реци Москви купао цар са велможама (Виноградова, Плотникова 1999: 670)

Ивић П. (ур.). *Српски рјечник (1818).* Сабрана дела Вука Караџића. Београд: Просвета, 1966.

Кабакова Г. И. „Коляда.” Толстой Н. И. (ред.). *Славянские древности. Этнолинвистический словарь (в пяти томах)*. Том II. Москва: Российская академия наук – Институт славяноведения, 1999: 568–570.

Караџић В. С. *Мала простонародња славено-сербска пјеснарица*. Сабрана дела Вука Караџића. Књ. прва. Приредио В. Недић В. Београд: Просвета, 1965.

Караџић В. С. *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским рјечима*. Сабрана дела Вука Караџића. Књ. прва. Приредио П. Ивић. Београд: Просвета, 1966.

Караџић В. С. „Живот и обичаји народа српскога.” Филиповић М. (ур.). *Сабрана дела*. Књ. 17. Београд: Просвета, 1972.

[К]улишић Ш. „Божићна слама.” Кулишић Ш., Петровић П., Пантелић Н. (ур.). *Српски митолошки речник*. Београд: Етнографски институт САНУ – Интерпринт, 1998а: стр. 50–52.

[К]улишић Ш. „Варица.” Кулишић Ш., Петровић П., Пантелић Н. (ур.). *Српски митолошки речник*. Београд: Етнографски институт САНУ – Интерпринт, 1998б: стр. 77–78.

[Кулишић] Ш. „Чесница.” Кулишић Ш., Петровић П., Пантелић Н. (ур.). *Српски митолошки речник*. Београд: Етнографски институт САНУ – Интерпринт, 1998в: стр. 459–463.

Плотникова А. А. *Словари и народная культура*. Москва: РАН, 2000.

Плотникова А. А. *Этнолингвистическая география Южной Славии*. Москва: Индрик, 2004.

Плотникова А. А. „Српска грађа у московском речнику словенске старине.” Ђорђевић С. Љајић Д. и др. (ур.). *Савремена српска фолклористика* II. Београд: Удружење фолклориста Србије, 2015: 85–97.

Радовановић М. *Вук Стефановић Караџић етнограф и фолклорист*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1973.

Стојановић Љ. *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*. Београд: Штампарија „Макарије”, 1924.

Толстој С. Љубинковић Р. (ред.). „Чесница.” *Словенска митологија*. Београд: Zepter Book World, 2001: стр. 577–588.

Толстой Н. И: „Фрагмент славянского язычества: архаический ритуал-дијалог.” *СБФ*. Москва, 1984: стр. 5–72.

Толстой Н. И. *Язык и народная культура: очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*. Москва: Индрик, 1995а.

Толстој Н. И. „Балканскословенски обреди: структура и географија, Бадњак.” *Језик словенске културе*. Ниш: Просвета, 1995б: стр. 244–248.
Толстой Н. И. „Варвара.” Толстой Н. И. (ред.). *Славянские древности. Этнолинвистический словарь (в пяти томах)*. Том I. Москва: Российская академия наук – Институт славяноведения, 1995в: 286–291.
Толстој Н. И. „Бадњак.” Толстој С., Љубинковић Р. (ред.) *Словенска митологија*. Београд: Zepter Book World, 2001а: стр. 14.
Толстој Н. И. „ Варвара.” Толстој С., Љубинковић Р. (ред.) *Словенска митологија*. Београд: Zepter Book World, 2001б: стр. 62–63.
Торњански С. „Коледарске и божићне песме у контексту зимских календарских обреда.” Ркп. докторске дисертације: стр. 2–4.
Усачова. „Обряд ’полазник’ и его фольклорные элементы в ареале сербскохорватского языка.” *СБФ*. Москва, 1978: 27–47.
Филиповић М. (ур.). „Вук Караџић и српска етнологија.” *Сабрана дела Вука Караџића*. Књ. 17. Београд: Просвета, 1972.
Чајкановић В. *Студије из српске религије и фолклора 1910–1924*. Пр. В. Ђурић. Београд: СКЗ – БИГЗ – Просвета – Партенон М. А. М., 1994.

Зоя С. Карановић

ОБРЯДОВАЯ ЛЕКСИКА И ОБРЯДЫ В «СЛОВАРЕ» (1818) ВУКА СТЕФАНОВИЧА КАРАДЖИЧА

Р е з ю м е

Предметом данного исследования является обрядовая лексика в *Словаре* (1818) Вука Стефановича Караджича, принципы номинации обрядовых актов и дескрипция обрядовой традиционной практики, которая, судя по объему словника и разнообразию статей, в нем представленных, была частью праздничной жизни времен Вука, и автор проявлял к ней большой интерес. Богатство описаний проявляется в толковании значения частично христианизованных праздников из календарного цикла и связанных с ними аграрных праздников, а также в описаниях верований, актов, участников, атрибутов и вербализации, которая упомянутые праздники сопровождала, – стихах, истории, фразеологии. Богатство информации, а также лексики с символическим значением в стихотворных и прозаических формах находится в *Словаре* и в описании обрядов перехода – рождения, брака, смерти, а также семейно-календарного праздника Славы. А поскольку все слова в *Словаре*, которых множество, невозможно детально проанализировать, в данной работе отдельно представлена лексема *Божић* (Рождество) и слова, которые относятся к описанию принадлежащих к этой сфере ритуалов, которых в *Словаре* более тридцати. Все это один из показателей того, какое важное место занимала традиционная обрядовая практика в духовной культуре сербов времен Вука Караджича, но и шире, в других славянских общинах, в которых зафиксирована аналогичная традиционная обрядовая практика. Перечислена, однако, только часть лексики в *Словаре* (1818), составление которого ввело Вука Караджича в ряды пионеров сербской фольклористики и этнографии.

Ключевые слова: Вук Караджич, *Словарь* 1818, обрядовая лексика, обряды, сербская культура, славянские культуры.

821.163.41.09:398
811.163.41'374
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch34

Миодраг С. МАТИЦКИ*
Иниститут за књижевност и уметност у Београду
Вукова задужбина

ВУКОВЕ ПРИЧЕ О РЕЧИМА

У *Српском рјечнику* из 1818. године налазимо обиље наративних записа који показују да се, тада, Вук увелико учио како да усмено казивање преточи у писани запис, кратак и ефектан у мери да буде прихваћен од стране слушалаца. Велики мајстори српске поезије и прозе наслутили су колики се мајдан митских слојева, претакања легенди у мит, поетског сензибилитета, наративне фикције и сновиђења крије у народним приповеткама, посебно оним кратким, пре свега у Вуковим причама о речима у *Српском рјечнику*.

Кључне речи: Вукове приче о речима, Српски рјечник, народне приповетке, мит.

Након књиге *Српске народне приповијетке* (2017) – у којој су, поред Вукове истоимене збирке објављене у Бечу 1853, сабране и остале Вукове приповетке из посебних издања: прештампана руковет из додатка *Новина сербских* (1821), приповетке из рукописа које је објавила 1870. Вукова удовица Ана, а припремила његова кћер Мина, као и оне приповетке за које Вук вели да су народне у његовом бечком забавнику *Даници* – приредио сам и другу књигу Вукових приповедака под насловом *Приче о речима*. У ову књигу уврстио сам кратке приповедне форме којима је Вук Караџић тумачио речи у *Српском рјечнику* (1818; 1852) и *Народним српским пословицама и другим различним као оним у обичај узетим ријечима* (1836). Књига *Приче о речима* покушај је реконструкције сложеног пута стасавања Вука Караџића као приповедача и сакупљача српских народних приповедака. Осим тога, желео сам да ова књига буде од велике помоћи проучаваоцима српске уметничке прозе, посебно оне настале после појаве *Српског рјечника.*

У *Српском рјечнику* из 1818. године налазимо обиље наративних записа који показују да се, тада, Вук увелико учио како да усмено казивање преточи у писани запис, кратак и ефектан у мери да буде прихваћен од стране слушалаца. Тако се калио вештини мајстора редиговања српске усмене прозе, развијао урођени таленат

* maticki.miodrag@gmail.com

да дотерује усмени запис, некада тек синопсис народне приче коју је чуо и није могао да директно бележи како је то чинио са песмама, стих по стих. Научио је да своју усмену прозу дотерује у складу са усменим приповедањем које је подразумевало директно обраћање и перформансу, са свим покретима и речитим паузама којима се одржава пажња слушалаца.

У српској књижевној периодици 18. и 19. века су и иначе деценијама предност имале кратке приче са поентом, којима се „држала" пажња читалаца, чије се упориште налазило у анегдоти вешто истргнутој из хроничарског приповедања, а све то се садржавало у основи усменог казивања. Скраћивања су претежно остваривана уз помоћ уметања пословица и „у обичај узетих речи", фразама које су биле опште препознатљиве. То је срж изванредне Вукове народне приче и једна од основа „новог правца у српској књижевности" за који дугујемо Вуку не само због реформе језика и писма већ и због, ако не радикалног заокрета у српској прози 19. века, а оно свакако због преусмерења уметничке приповетке.

Овакав приступ потврђује српска књижевна периодика Вуковог доба, пре свега она коју уређују вуковци првога реда, мада не треба занемарити да су и Вукове приповетке обилно прештампаване у листовима, алманасима и календарима, и то, као што је био случај са народним песмама, не све и одреда, тако да се може начинити типологија прештампавања српске усмене прозе у периодици која је замењивала недостатну аутентичну српску прозну продукцију. Тако се стварала јединствена, општа српска усмена баштина, издвајало оно највредније у локалној традицији.

Народна приповетка почела је да преко књижевне периодике знатније утиче на прозне писце уношењем кратких прозних усмених облика, позајмљивањем ликова, ситуација, досетки усменог постања. Читаве руковети Вукових народних прича заискриће у српској прози, па и комедији. Само на основу мотива *надлагивања* („Лаж за опкладу", „Лажа и паралажа"), надмудривања са свецима и ђаволом, написане су многе успеле шаљиве приче и комедије.

Аутори српске поезије и прозе наслутили су колики се мајдан митских слојева, претакања легенди у мит, поетског сензибилитета, наративне фикције и сновиђења, ослобађања хумора владањем њиме као средством ослобађања личности од свакодневља и невоља, крије у народним приповеткама, посебно оним кратким, пре свега у причама о речима. Вуковим приповеткама нису се без разлога окретали српски писци друге половине 20. века, чак и припадници најмодернијих праваца у српској књижевности. Незаобилазни су прилози Иве Андрића о Вуку (девет студија, есеја, пригодних осврта и чланака), антологије усменог/народног стваралаштва Васка Попе (*Од злата јабука*, 1958; *Урнебесник*, 1960; *Поноћно сунце*, 1962), великог романсијера Бошка Петровића, аутора романа о Тешану Подруговићу – *Певач*, који је, са Стојаном Трећаковим, изабрао и приредио у издању Матице српске малу антологију Вукових „прича о речима" (*Мале приче*, 1987; друго, допуњено издање – 2000). Када је реч о пословицама и изрекама као својеврсним причама о речима посебно је значајна књига Радомира Константиновића, који је у издању Просвете 1964. године, о стогодишњици Вукове смрти, објавио књигу *Расковник. Проза из Рјечника*, пропраћајући свој избор веома значајном студијом. У дослуху са Васком Попом, Миодраг Поповић је 1983. године објавио књигу о *Српском рјечнику* Вука Стеф. Караџића – *Памтивек*, јединствени портрет ове Вукове књиге која је коперникански

преокренула токове српске књижевности и српског књижевног језика. Већим делом он се дотиче кратких прозних форми којима је Вук тумачио у обичај узете речи, биле оне згуснуте у пословице, изреке, веровања у оно ,,што не може бити", или усменог памћења о митским и историјским личностима које су обележиле историју српског народа. Миро Вуксановић, уредник едиције Матице српске „Десет векова српске књижевности", као прозни писац који је најлепше странице своје прозе посветио речима, приредио је 2012. године за ову едицију Вуков *Српски рјечник*. У уводној студији открио нам је постмодернистичке Вукове предлошке који се тичу жанра *речника-романа* какав је у 20. веку у свет изнео Милорад Павић са својим *Хазарским речником* (1984) а, да додамо, наслутио га још Ђорђе Марковић Кодер у својим причама о роморењу као прапочетку језика.

*

Голуб Добрашиновић је сабрао Андрићеве текстове о Вуку Караџићу, почев од његове приступне беседе у САНУ изговорене 24. 1. 1946, у књигу *Иво Андрић о Вуку* (1977) на основу које је Бошко Сувајџић показао да је Андрић ,,вуковску традицију недвосмислено изабрао и декларативно обзнанио као *своју"* (Сувајџић 2017: 112–113), окрећући се Вуку као писцу особитог духа и технике књижевног израза (Исто: 117), као приповедачу кога из прошлости занима пре свега ,,жива старина" (Исто: 118), те да је преважно што је Скерлић Вуков ,,тобожњи романтизам" одредио и ограничио Вуковим ,,рационалистичким духом". Сувајџић закључује свој прилог закључком да се ,,открива несумњива духовна присност између Андрића и Вука, исказана у Андрићевим есејима, али и имплицитно, у њиховом стилу и језику", посебно када је реч о оној линији Андрићевог приповедања која води ,,до Вука и његове народне приповетке, до матрице народне књижевности и поетике усменог обликовања" (Исто: 123).

О овим везама Андрића са Вуком говоре најсликовитије историјска проза, Андрићева ослањања на Вукове кратке историјске приче о речима које се тичу живог традицијског памћења историје српског народа. Тако у Андрићевим романима и приповеткама са историјском основом, подвизи јунака, често наопаки, могу да оживе само у приповедању окренутом огледалу колектива. Кратке и упечатљиве историјске слике које се нуде као ,,приче о речима", и код Андрића ,,оверава" паремијска свест колектива. Оне су живе и упечатљиве на вуковски начин само зато што Андрић црпи наративно искуство из Вукових кратких прича о речима у којима и ликови, и веровања, и мотолошка предања, и оно што чини усменом вековима памћену историју народа, што опстојава и доживљава се као писана метаморфоза усменог. Тек тако преточени, писмом фиксирани, сведени на кратку причу о речима, историјски ликови и историјске сцене оживљавају у свести читалаца за сва времена, захваљујући снази високодометног историзирања романа и романсирања историје. Свега тога чаробног не би било у Андрићевој историјској прози да нема тог колективног огледала у који читалац урања, призван волшебном Вуковом фразом која упозорава на вазда живу усменост, на снагу усменог казивања и обраћања слушаоцима као једином живом репрезенту колектива. Та фраза се у *Српском рјечнику* понавља стотинама пута као шлагворт и она гласи: ,,Људи приповиједају".

На тој линији српске прозе заживео је снажан ток историјског приповедања који можемо да пратимо, захваљујући Доситеју, чак од 18. века, а свакако да га препознамо утврђеног у *Мемоарима* Проте Матеје Ненадовића, у варошким причама Љубе Ненадовића, преко Петра Кочића, све до Иве Андрића и Бранка Ћопића, при чему посебно треба издвојити прозу Растка Петровића у којој се на веома суптилан начин бележи оно што „људи говоре".

Највећи значај за заокрет српске књижевности ка откривању живе књижевне традиције има песник Васко Попа. Он је шездесетих година 20. века подстакао и подржао професора Ђорђа Трифуновића да начини *Српљак. Службе*, *канони*, *акатисти* I – III (1970; рукопис је био спреман за штампу још 1967), да готово на длану писцима примакне богату средњовековну књижевну баштину. И данас, захваљујући томе, протрајава гласна и откривалачка линија духовне лирике у српској поезији. А такве песме певали су српски песници у 18. и почетком 19. века, називајући их *псалми*. То су били и наслови рубрика интимне духовне лирике у првим српским периодицима, да би у *Новинама сербским* 1820. године Лукијан Мушицки превод псалме први означио новим термином: „ода духовнија", и нешто потом, за књиге црквеног садржаја, извео назин „духовна сочињенија". Убрзо за рубрику такве лирике уредници књижевних периодика стављају ознаку: „Духовна поезија".

Својим антологијама које је објавио готово у серији (*Од злата јабука*, 1958; *Урнебесник*, 1960; *Поноћно сунце*, 1962) Попа је понудио посве ново читање баштине српског народа, упоредо доказујући у својим песмама колико и у модерној поезији могу бити продуктивни и подстицајни усмени и средњовековном књижевношћу подстакнути жанровски облици. У првој антологији у низу, Попа креће са кључним порукама, најдубљим разлозима свог окретања народној књижевности. Мото његова уводника чине два цитата из бајки (реч је о прози у којој се описује нешто што је измаштано, нешто што није реално, како Вук вели „то не може бити"). Први је цитат из бајке *Златна јабука и девет пауница* о рађању јабуке златним плодовима, а други из приповетке *Немушти језик*, у којем се истиче оно што је за језик најбитније, да се уз волшебне стваралачке потицаје може развити његова расковничарска природа и помоћи човеку да може да проникне у све тајне битија и збитија: „Чобан пође кроз шуму, и идући чујаше и разумеваше све што говоре тице и траве и све што је на свету". У потоњој *Руковети народних умотворина* Попа даје повеће одломке из ових и других бајки. Реч је, како потом вели у уводу, „о плодовима златне јабуке на гранатој воћки човекове маште", о надограђивању и обогаћивању овога света речима песме, о доприносу усменог певача, народа, – „нашег првог песника" (Попа 1979а: 7–8). Овакав Попин приступ део је новог програма који он тих година наслућује, па чак у светској књижевности и чује како се остварује. Тај се нови препород, у нас, по њему, „овога пута, заснива на поново откривеним темељима и стубовима народне уметности" тако „да можемо само да се поносимо поетским благом свога народа, јер не морамо лутати по свету". Истовремено прориче: „Загонетним, никад до краја одгонетнутим трагом те родне понорнице једино се може допрети до срца света и учинити да се чује један бар откуцај његов и гласом наше земље и наших људи" (Исто: 9).

У руковетима народних умотворина Попа бира оне записе у којима до изражаја долази чаробност нашег језика, изоставља епске песме због дужине (и не само због

тога), а у прегрштима, вешто их компонујући, читаоцима пружа чаробну антологију: кратких прича о речима и одломака дужих бајки (*Цариград*, *Тамни вилајет*, *Златна јабука и девет пауница*, *Немушти језик*), пословица, загонетки о крунским појмовима (сунце, месец, звезде, земља, ветар, муња, дуга, очи, глава, језик, говор, срце), брзалица, бројаница, басми, клетви, заклетви.

Можда се у издвојеној загонетки *Мртвац и носиоци му* крије поетска Попина загонетка о упрегнутом коњу који има осам ногу: „Пет тијела, четири душе, сто ноката", или је у оној о каишу који се састаје на „пупчи-пољу" и загонетки о барки „Мртви живога носи преко непочин-поља", Попа нашао заметак свог симбила који носи једну збирку његових песама – *Непочин-поље*. Попа, можда, баш у бајаличкој бројаници од урока у којој се користи као лековито понављање речи *чудо* (чудан човек, чудна њива, чудно рало, чудна бразда), да би се поентирало синтагмом „чудна змија" („Не чудим се чудној змији, но се чудим Милановом уроку", открио њему омиљену поетску слику: „чудно чудо" (Исто: 48), или је у басми од црвеног ветра открио „зев над зевовима": *земља зину* (Исто: 158).

Другом антологијом, *Урнебесник*, Попа је у свом препородном програму отишао корак напред. То је, у ствари, читанка хумора у српској књижевности у којој усменом стваралаштву, посебно краћим прозним формама, припада значајно место. Он је то усмено благо имао на уму док је слагао хронолошким низом остварења песника новије српске књижевности „у којима ликује прави хумор", оно што је „за собом оставило дубљи песнички траг" и што садржи „поносна и пркосна знамења хумора" (Попа 1979б: 7–11). Пре избора Попа пружа избор одломака из есеја о хумору под насловом *Мали речник хумора*, у којем окупља савременике који су се, на неки начин, већ укључили у нови препород српске књижевности који је подразумевао откривалачки начин окретања усменом стваралаштву и традицији. Попа издваја прилоге Исидоре Секулић, Марка Ристића, Сретена Марића, Павла Стефановића, Коче Поповића, Ели Финција, Зорана Мишића, Зорана Глушчевића и Боре Ћосића. То су, махом, припадници крука око „Нове литературе", око НОЛИТА. Свакако да би посебно била занимљива антологија усменог/народног хумора коју је Попа помињао као вредан подухват који неко треба да оствари, да би на том плану до пуног изражаја дошла кратка Вукова народна приповетка, пре свега анегдота која је продужила живот басана у 19. веку.

Али Васко Попа је успео да начини волшебну антологију *Поноћно сунце* (1962), у којој нам је открио „Кључеве сновиђења". Под тим насловом, он на почетку зборника доноси одломке из текстова Лазе Костића, Марка Ристића, Сретена Марића, Зорана Мишића и Зорана Глушчевића. Опет је реч о кругу припадника новог препородног покрета око НОЛИТА, у који је као родоначелник укључен велики песник Лаза Костић. Васко Попа истиче у предговору да су књигу, која носи симболично значење *Поноћно сунце*, принели читаоцима песници, да су „поноћно сунце исковали, чини нам се, од самих загонетака без одгонетке [...] изнели су га из својих виђења с ове или оне стране земље и неба". Износећи примере сновиђења насталих на „сновном тлу", сазданих „језиком свемогућих преображавања", Попа успева да нам открије „како се укида смртоносна несразмера између нас и свеколиког свемира, очухински равнодушног према нама", како можемо да се „изједначујемо са самим непрекидним свемирским стварањем", да „владамо том звезданом чаролијом

и у исти мах јој служимо". И, на крају, пита се: „Није ли сваки од ових светова који овде, пред нашим очима настају у ствари салик или нелик или пралик овог нашег света јаве?" (Попа 1979в: 7–9).

У овој књизи усмено стваралаштво добија своје право место. Попа се опредељује за тумачења снова (*Народни сановник*), *питалице*, *изреке*, *предања*. Он чак доноси 22 предања о настанку појединих космонима, топонима, животиња: „Предања о постанку света", „Звезде, земља, човек", „Гром", „Вода", „Вјетар", „Камење", „Вук", „Корњача", „Пчела" [...] Реч је, у ствари, о кратким причама о речима. Тако нас је Васко Попа навео на прави пут откривања велике теме о кратким причама о речима у Вуковим књигама *Српски рјечник* и *Народне српске пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*, помогао нам да уочимо колико су усмени жанрови умрежени и повезани када је реч о примању и разумевању појединих појмова који чине координате српске духовности. У тим причама о речима некада се, готово притајено, наслућује загонетка, чује питалица, оно што „људи приповиједају", поука анегдоте, маштарија из бајке, казивање „о ономе што не може бити", да би се, често, све зачинило пословицом која само релативно важи за сва времена, јер је зависна и од ваката и од људи. Све у овим причама остаје заталасано, могуће, отворено да се доприча и надогради. У томе је срж усмености, усменог преношења с колена на колено, а не у петрификирању и заувек датим порукама. Управо на том плану започета су опозициона конфронтирања у просуђивању Вуковог дела која ће понајбоље одредити наслов књиге Меше Селимовића: *За и против Вука* (1967).

Свега две године после појаве Попиног трећег зборника *Поноћно сунце*, о обележавању стогодишњице Вукове смрти, Радомир Константиновић креће са унапред одређеном, и већ петрificираном тезом о пословицама као делу епског вуковског канона који је деценијама ретроградно деловао када је реч о иновацијама и продору модерних струјања у српској књижевности, управо тежњом да се све утврди и зацементира десетерцем, пословицом и изреком, у обичај узетим речима, да се „памтивек" усмено чуваног свакодневног искуства и мудровања, историјског искуства и промишљања добрих и злих сила, учини затвореним, за свагда датим, простором усмености. У том кључу пословице проглашава круном свођења мудрости и искуства. У сржи његовог предговора избору кратких Вукових прича (Константиновић 1964) крије се клица опозиционих надгорњавања на плану утврђеном синтагмом Меше Селимовића „За и против Вука!" По њему пословице, као утврђене фразе, наводе на помишљај да су оне круна за свагда утврђене усмено памћене историје српског народа, „памтивека" мудрости и искуства које је српски народ стекао кроз туробне векове искушења, ропства и буна, да су оне сам врх погубног леденог брега епског канона који као фатум притиска српски народ кроз векове. Истовремено, оне су потврда да Вуков епски канон доприноси затварању свести народа за свака модернија искушавања певања и мишљења, за сваки модернији наговештај светске литературе. Исти је случај, вели он, и са загонеткама, за које постоји само један „одгонетљај".

Прилика је да подсетимо да је забележено више десетина опречних пословица и загонетки о Богу, на пример, о човеку, срећи, да су се оне међусобно поништавале, и у разговарању веома често потирале, као и да загонетања не би било да није постојала могућност два, па и више „одгонетљаја" како су то говорили почетком

19. века. Константиновић је превидео живи принцип усмености на делу, разговор на граници надгорњавања и окушавања речима што чини суштину усмене прозе типа „људи говоре", која се, како Вук вели, тешко може и бележити док се не стекне ситуација у којој настаје, која је повод да се нека од тих краћих усмених прозних форми уопште и употребе. Свакако је то проза која отвара и упућује вазда на приповедне странпутице, на зачињања хумором, на увођење у причу живих, присутних слушалаца, на призивање сведочанства како би се приповедано потврдило макар и „фиктивном збиљом" (о виђењу вила и вештица). Подуга епска песма о женидби Душановој сведена је у завршним стиховима на пословицу исковану у десетерцима: „Тешко свуда своме без својега!" А, истовремено, у колективној свести лелујају и варијанте пословица о брату који када ископа брату око, гледа да то учини дубоко. Или, прича о кумству као светињи и уjму своди се у шаљивој Вуковој причи о речима (*уjам* у *Српском рjечнику* из 1818) на пословицу, боље рећи на у обичај узете речи које се понављају као подука са паремијском основом. Кад се издалека угледају кумови, сељак што доноси жито куму да му самеље вели у себи: „Благо мени! Ево мога кума, самлеће ми без уjма"! А кум млинар истовремено помишља: „Благо мени! Ево мога кума, даће ми два уjма"! Управо усменост, краткоћа прича о речима, причама претходницама пословица о понашањима људи у одређеним ситуацијама, при чему се користе и драмски елементи, отворили су писцима у Вуковом *Српском рjечнику* мајдан наративних модела и омогућили да до данас захватају са тог извора усмености крепка наративна искуства која помажу српским прозаистима да узлете, да се укључе у модерне струје приповедања, да српску прозу учине самосвојнијом и препознатљивом у шару мозаика светске литературе. Треба напоменути да, на пример, под речи *њемушти језик* Вук у другом издању *Српског рjечника* (1852) упућује на подужу народну приповетку, наглашавајући да се само ту налази њено тумачење и њена употреба. Значи, Вуков *Српски рjечник* је за апстрактне, митолошком маглом потиснуте речи, дозвољавао и могућност коришћења и подуже приче о речима као најпоузданије илустрације значења.

Конфронтирање Радомира Константиновића ставовима Васка Попе у великој мери осветљава природу Вукових прича о речима и оних из којих су проистекле пословице. У предговору *Расковника* Константиновић креће од истих Попиних кључних упоришта којима дочарава моћ усменог приповедања када је реч о сновиђењима, од *тамног вилајета* и истоимене Вукове бајке:

> „Тамни вилајет, царство без могуће одлуке и решења, јер без својих правила, без унутрашњег свог реда и поретка у које би дух могао да проникне и, тако, да изиђе на видело овога света, био је исконска опасност за епског човека, велика негативна инспирација за највише тренутке нашег епског стварања и, можда, чак и нека таква инспирација и за самога Вука, који је ваљда управо у коби тамно-вилајетске безизлазности нашао подстицај за свој граматичарски занос, за своју потајну али моћну веру у интегралну граматичност света, у моћни ред и поредак који владају њиме и који омогућавају разрешење свега загонетног, крајње простим одговорима, тријумфалним као што су сви „одгонетљаји" на загонетке [„Загонетка је увек порицање загонетног", вели на једном месту Константиновић – М. М.]. Није ли чак и сам Вуков фонетски правописни принцип израз ове тежње, овога типично епског нашег веровања у савршену једноставност света, израз прадревног напора да се порекне све недокучиво и тамно, да се управо предухитри и оспори противуречје које, за епски дух, шта би могло друго да буде него пустиња тамног вилајета?" (Константиновић 1964: 8–9)

Константиновић потпуно другачије тумачи појам *расковника*, траве која помаже да се све ствари на свету учине јасним. По њему, када је у питању свест, маштање и дозвољавање права да се ствари могу сагледати на више начина, расковник је погубан и пре има значење *заковника*, само такав подобан је епском вуковском канону:

> „Епски дух упућен је методи; он је принуђен да верује у њу. *Осуђен је на оптимизам* несамерљив, на овај расковничарски, оптимистички рационализам: или тамни вилајет, беспуће у колебању свуда, у свему, или свеопшти склад, механички једноставан, који расковник омогућава и дозива! Читаво стварање епског човека зато је тражење методе, што боље и што савршеније, сан о универзалној методи, тражење расковника".

Константиновић се у свом есеју обара на отпор епског канона случајностима и непредвидивом, на епског човека расковничара који је у суштини „граничар", који се највише страши безграничног. Он се чак индиректно упушта у полемику са Васком Попом. По њему:

> „техника савремене поезије која покушава да се надахне Вуком и његовим *Рјечником* није ништа друго него техника заборављања ових одгонетки, тог јемства границе и ограничавања, кућевног, као кућа затвореног. Ми, ипак, хоћемо кућу да заборавимо а епски човек, епски расковничарски дух у Вуку хоће кућу, ту што редовнију редовност живота, ону баш коју ликујући слави пословица" (Исто: 14).

Пословица је, вели Константиновић, у славу куће створена, пре свега је пословица-кућаница, пословица-правило и део закона редовног „под који епски дух хоће све да подведе, сваки покрет и сваки случај" (највише је реч о животним ситуацијама које и чине суштину приповедања, свакако басана и кратких прича са клицом подуке – прим. М. М.). По Константиновићу и смех који налазимо у причама које претходе пословицама „увек је у име правила и закона а на рачун отпадника и, уопште, отпадништва од правилности" (Исто); захваљујући пословицама „закон тријумфује а не прича" (Исто: 16). Константиновић у овом контексту наслућује и нешто битно што се тиче наративности кратких прича о речима, посебно оним које претходе пословицама:

> „Можда зато овај говор не познаје раскошност. У његовој простоти, у некаквом сталном унутрашњем сужавању система све ужих концентричних кругова [овим Константиновић отвара питање холограмске структуре кратких прича о речима – прим. М. М.], у напору ка апсолутној концентрацији, ка есенцијелности лексиконске фразе којом Вук пише увек и не само у `Рјечнику`, као да се слути иста воља за правилом а не за причањем, воља која води у сиромаштво, али не принудно сиромаштво које нас, данас, често угрожава, не, дакле, по невољи духа који свуда види, и кад неће, закон, правило једног поништавајућег уопштавања, већ сиромаштво вољно, сиромаштво које подразумева ова верност правилу закона. То сиромаштво је у тражењу границе и ограничења (генезом из одгонетке на загонетке, из обичаја и веровања), јер у тражењу свемоћне технике, у обећању оног универзалног метода-расковника као јемству максималне сигурности" (Исто).

Свој предговор Константиновић завршава поређењем стила Вукове наративности у кратким причама о речима са Доситејевом фразом. У Вуковој фрази он види „епско тражење сигурности", недостатак неочекиваног, непознатог, чак и присенка будућности, коначност и неизменљивост избора речи и њиховог значења, не налази никакве игре маште. Вукове реченице су кратке, у њој глагол има брзо и моћно дејство. Ништа се не препушта ћудима реченице и вољи језика. Насупрот

томе, Доситеј је умео да проговори о ,,бездну", о ,,оцеану" у који одлазе све људске речи, сва људска говорења. Константиновић се пита: ,,Где је тај бездан у Вуковој прози? Кад се он Вуку отворио?" (Исто: 19)

Бошко Петровић, у сарадњи са Стојаном Трећаковим, објавио је у издању Матице српске избор прича о речима из Вукова оба издања *Српског рјечника* (1818; 1852), под насловом *Мале приче* (1987; 2000 – допуњено издање), као и из народних пословица. Сматрао је да су те приче пошто служе као објашњења речи и изрека ,,остале углавном незапажене": ,,Читалац лако прелази преко њих и исто их тако заборавља". У овој књизи приче о речима су тек делом представљене; избор је сведен на ,,мале приче, у ствари анегдоте, превасходно хумористичке; изузевши три-четири унеколико другачије, којима, по начину како су сачињене и причане, место у овој књизи неће бити спорно". У књигу су унесени и неколики записи из *Рјечника*: ,,Они нису приче, него као неки одмори између њих, али нити ће се косити с њима, нити ће бити наодмет читаоцу" – следи закључак кратке ,,Белешке уз књигу" приређивача (Петровић, Трећаков 2000: 150).

У оквиру едиције Матице српске ,,Десет векова српске књижевности", као десету књигу по реду, Снежана Самарџија је приредила избор усмене Вукове прозе под насловом *Народне приповетке и предања* (2017) и пропратила га својим уводним прилогом о одликама усмене прозе под насловом ,,Причам ти причу" и одломцима најрелевантнијих научних прилога о овој тематици. Од онога што је Вук написао, издвојила је као преважно становиште да ,,у писању приповијетки већ треба мислити и ријечи намјештати (али опет не по своме вкусу, него по својству српскога језика), да не би ни с једне стране било пређерано, него да би могао и учен читати, и прости слушати" (Исто: 247). Такође, С. Самарџија у напомени скреће пажњу да ,,термином *мале приповетке* Вук обухвата све прозне варијанте које штампа као секундарну грађу, када тумачи речи и пословице. Објединио их је по форми, тј. сведеној композицији, док су облици различити (басне, шаљиве приче, анегдоте, фрагменти бајке и новеле, предања, веровања, приче из живота, етнографски описи и цртице)". С. Самарџија битним сматра да су за Вука народне приповетке биле посебно важне због језика: ,,Као што су пјесме углед језика наше народне поезије, тако ће ове приповијетке бити углед народног језика у прози", при чему је истицао једнако важним записе из Бачке и Срема, као и оне из Херцеговине и Боке Которске (Исто: 248). Одломак преузет од Вука С. Самарџија с разлогом закључује Вуковом напоменом да се и народне приповетке, као и песме, могу поделити на мушке и женске: ,,Женске су приповијетке оне у којима се приповиједају којекаква чудеса што не може бити (и по свој прилици само ће за њих бити ријеч гатка, њемачки Marchen); а мушке су оне у којима нема чудеса, него оно што се приповиједа рекао би човјек да је заиста могло бити. Многе су мушке приповијетке смијешне и шаљиве". У студији Наде Милошевић Ђорђевић ,,Преглед прозних облика наше усмене књижевности" С. Самарџија издваја запажање да Вук у предговору неколиким приповеткама одјављеним у Давидовићевим *Новинама сербским* и издатим као посебно издање 1821. године, ,,први систематично указује на њене врсте, да би у својој збирци из 1853. пружио и пуни преглед богатства наративних облика" (Исто: 249). Што се тиче предања која ће Вук унети као етнолошку грађу у своју књигу *Живот и обичаји народа српског* (1867), која се, такође, находи и у оба издања *Српског*

рјечника, Нада Милошевић Ђорђевић сматра да се треба држати поделе која је назначена у поглављима Вукове књиге *Живот и обичаји народа српског*: 1. етиолошка и есхатолошка предања; 2. историјска и културноисторијска; 3. демонолошка и митолошка; 4. легенде, као међународна група са којом се „не подудара ни једна категорија Вукове етнографске грађе у овој књизи" (Исто: 250). Пошавши од постулата да је Вук стилизовао, прекрајао и враћао у „природно" стање записе народних приповедака „како би оне могле послужити његовој замисли о чистоти народног језика, и уздизању националног духа", Нада Милошевић Ђорђевић закључује да је Вук истовремено стасавао и „као редактор, стилизатор, приповедач и уметник": „Он је створио један облик приповетке који је био од далекосежног утицаја на касније сакупљаче и створио код нас уопште, један појам народне приповетке као искључиво сеоско-пасторалне форме, помало апстрактне и врло блиске идеји о идеалном облику бајке – какав је (преко Гримових збирки) сагледао и блиставо анализирао Макс Лити (Max Lüthi) (*Das Europäische Volksmärchen*, Bern 1947, München 1962) (252). У одломку прилога Немање Радуловића „Вук и Механџић: проблем схватања народне приповетке" као да се допуњава горе изложено сматрање о канонизацији Вукових збирки народних умотворина:

> „Када је о приповеткама реч, није претеривање ако кажемо да је слика народних приповедака не само канонизовани Вук него и оно што је дао Механџић. Примећено је да је слика Марка Краљевића коју савремени читалац има, заправо, Марко како га представља Тешан Подруговић. По аналогији може се рећи да је слика српске народне приповетке, нарочито бајке, данас оно што је дао Механџић, а прерадио Вук. Лако се намећу паралеле са браћом Грим и канонизацијом *Дечијих и домаћих бајки* у немачкој култури" (Исто: 257–258).

У едицији „Портрет књижевног дела" Завода за уџбенике и наставна средства, Миодраг Поповић је 1983. године објавио можда своју најзначајнију научну књигу: *Памтивек. Српски рјечник Вука Ст. Караџића*. У овој својеврсној монографији о можда превратнички најзначајнијој књизи српске књижевности, посебно су занимљива поглавља посвећена појединим слојевима *Рјечника* као својеврсног памтивека српске духовности: *Митски лексички извори* (обухваћено је обиље митских појмова); *Паганси слојеви* (у здравицама, култним легендама, пословицама и празничним обредима посебно, Поповић прати успомену на старе богове, као и трагове матријархата); *Хришћанство*; *Оријент* (посебно су занимљива проматрања Насредин-хоџиних досетки као моста између Истока и српске сеоске заједнице, као и Вуков однос према турцизмима и оријентализмима, при чему нам пружа обилну лексичку грађу на седамнаест штампаних страница, Поповић 1983: 30–47). Изузетно су занимљива Поповићева опажања разлика у језику првог и другог издања *Српског рјечника* која се тичу ширења вокабулара и обухватања све ширег круга које покривају појмови: „Срби сви и свуда" и „Срби сва три закона", при чему укључује битне елементе и источнога и западнога говорног подручја, а искључује дијалектолошке екстреме (чакавски, кајкавски, торлачки), „те тако крчи путеве стварању наддијалектолошког српскохрватског књижевног језика". Чврстом вером у будућност наддијалекатског српскохтватског језика Вук се очигледно определио „не само за народни већ и за општенародни језик" (Исто: 143).

Када је реч о причама о речима, оне Поповићу служе да покаже како траје процес Вуковог „покњижевљавања народног говора" (Исто: 144–160). По њему, на

Вука су утицала сва три постојећа књижевна језика у Срба када је почео да ради на *Рјечнику*: *славеносербски*, *народни књижевни језик* и тада већ мртав *српскословенски*: „Чистећи српски језик од русизама и хибридне славеносербске морфологије, Вук у извесној мери преузима оно што се складно уклапа у народни књижевни језик и из славеносербске лексике. Нешто слично чини и са српскословенским речима у преводу *Новог завјета*". Поповић сматра да „оптужбе против Вука због тобожњег духовног и интелектуалног осиромашења књижевног језика, које се чују све до данас, више се заснивају на Вуковим изјавама из раног периода његова рада него ли на самом Вуковом језику" (Исто: 145). И начин писања кратких прича о речима, у којима се Вук држао у већој мери народног говора као основе будућег српског књижевног језика, допринео је да Поповић дође до закључка да је такав језик сматран „од стране његових ускогрудих следбеника као Вуков лични језика и стил за књижевну норму (не само граматичку). Тиме су они увелико утрли пут фолклоризацији српске књижевности" (Исто: 146).

Да би показао колико је сложен одговор на питање којим језиком Вук говори и пише почетком 19. века, Поповић посебно издваја Вуков *језик полемика*, *језик превода Новог завјета*, *језик Српског рјечника*. Када говори о трећем, „главном члану Вуковог језичког тројства", блиском народном говорном језику, Поповић истиче да се он први пут јавља у написима и огледима уз поједине речи у *Рјечнику* 1818. године: „Њиме или, прецизније, једном његовом варијантом Вук ће писати и уставничку прозу и приповетке. И у њему, у граматичко-морфолошком смислу, Вук је дао образац истог језика; само нешто другачији: разлике су лексичке, звуковне и само делом синтаксичке" (Исто: 148). Миодраг Поповић језик Вуковог *Рјечника* сматра синтезом живога говора и постојећег песничког (усменог) језика, при чему се они развијају, „претачу у модерно књижевно писмо": „Вуков језик у *Рјечнику* није фолклорни, већ народни књижевни саздан на претежно говорној основи. Вуков писани текст често делује на читаоца као живи народни говор. Илузију усмености, поред управног говора и мемоарског казивања, стварају и обрти из свакодневног живота које писац често уткива у свој текст [...] Илузију усмености некад појачавају и пословице које се, као и у говору спонтано јављају у Вуковом тексту" (Исто: 152–153). У разликама прича о речима између издања *Рјечника* из 1818. и 1852. године, Поповић показује како је Вуков језик постајао све пунији, богатији, разуђенији, па и књижевнији, а текст литерарнији – „живи говор се претварао у добар књижевни језик, у коме је свака реч нашла своје место" (Исто: 155). „Вуково намештање речи имало је несумњиво велику улогу у покњижевљавању народног говора [...] Вуку је поред тачног тумачења речи било стало и до њене лепоте, свежине, непохабаности". Тако је, закључује Поповић, *Рјечник* од лексикографског подвига прерастао у књижевно дело изузетне вредности, несумњиво једно од највећих у свом времену" (Исто: 157–159).

Двострука улога Вуковог *Рјечника*, да истовремено буде и читанка о народу и књига за народ, допринела је да преузме и улогу алманаха, магазина, забавника, форме класичног књижевног периодика с краја 18. и првих деценија 19. века, чији централни садржај чини „ковчежић" крцат народним умотворинама, Вуковим мемоарским и путописним упамћењима и преношењем читаоцима онога што је народ сматрао „паметодостојним". Поповић детаљно представља готово све усмене обли-

ке који се у њему находе са лексикографском наменом, али у избору који представља и естетске њихове вредности, Вук их ,,књижевно оплемењује": изреке (благослови, поздрави, заклетве), басме, клетве као антибасме, читав систем поништавања окретањем ствари и ритуалних радњи ,,наопако", све до погребног ,,кола наопаког" које помаже мртвом да лакше оде на онај свет, и ношења копља ,,наопако" за мртвим јунаком, што потиче још од доба варварства, загонетке, пословице, изреке, ,,у обичај узете речи" (и у *Рјечнику* Вук не истиче јасну границу између изрека и пословица, иако наводи пет стотина примера ових усмених облика), ругалице, тужбалице, молитве, беседе (здравице), обредне песме, лирске минијатуре, преткућнице, попијевке, подскочице, шаљиве и дечје песме, епске фрагменте у десетерцима, анегдоте, шаљиве приповетке, легенде, херојске скаске, приче о животињама, демонолошка предања, каже, гатке, гаталице, ритуалне записе, описе друштвених и витешких игара. У овим усменим књижевним формама Вук нам открива етнички и естетички идентитет српског народа, оне одговарају тренутку у коме настају и стилизоване су тако да се налазе на средини фолклорних жанрова и књижевних врста. У том процесу све је у настајању, у живом преплитању говореног и литерарног: „У *Рјечнику* иначе доминира слободна нарација, казивање. Вук не подучава, не загонета, не беседи; он прича, управо ствара. Њега мање привлаче опште (пословичне) истине и реторички искази. Занимају га и конкретни детаљи, али га посебно привлачи оно што људи приповиједају и о чему маштају" (Исто: 169).

Где треба у Вуковом *Рјечнику* тражити приче о речима? Свакако међу четрдесетак омањих приповедака и хумористичких анегдота, међу многим легендама, у мањем броју скаски и малобројним причама о животињама, у демонолошким предањима, комадима бајки, деловима митова о Милошу Обилићу, Сибињанин Јанку, Марку Краљевићу, Змају Огњеном Вуку... Поповић овоме придодаје и Вукове прозне записе као својеврсни мозаички *речник-летопис* народа (средњовековног порекла, инспирисаних *Библијом* или устаничким временима), омање огледе (развијене записе, посебно у издању *Рјечника* из 1852), као и ритуалне сценарије (драматизације са дијалозима). Он с правом Вукове ,,ђекоје мале приповијетке" у *Рјечнику* из 1818. године проглашава ,,првим српским прозним делима објављеним на чистом народном језику". Те приповетке, примећује, Вук наводи као народно казивање („Приповиједају"; „Приповиједали су ми"), али он у њима гради сажету композицију, без дигресија и излишних метафора, зачињује их сатирично-иронични хумором уз помоћ ,,агресивно-агоналног менталитета патријархалног света" или префињеном иронијом када се приповеда о свету који је досегао ,,културно оплемењени менталитет". Те ,,ђекоје мале приповијетке" испричане су тако као да их усмени приповедач ствара тог тренутка а не као брижљиво клесану књижевну прозу" (Исто: 170–171).

Поповић уочава и живо преплитање и мешање појединих облика, да су мотиви из бајке расути по демонолошким предањима, по скаскама и легендама, по митолошким записима, да су засути стиховима лирским и епским; много шта се илуструје и притврђује, налазимо облике фантастике које тек треба да прерасте у бајку, пуно је легенди и скаски у настајању. То посебно важи за скаске, које у речнику најчешће остају кратке и неразвијене, поготову оне демонолошке, о вештицама, вукодлацима, ђаволима, грабанцијашима, вилама, аждаји и о свакојаким другим

бићима и „стварима којијех нема”. Посебно су занимљиве легенде праћене причама о постању појединих места, именовању локалитета, природних феномена, те о појединим митолошким или историјским личностима, за које се везују и предања за одређене локалитете: Проклета Јерина (Голубац, Козјак), Старина Новак (Бишина), војвода Момчило (Пирлитор), Смиљанић Илија (Вучјак), Милош Обилић (Двориште), Марко Краљевић (Прилеп и још десетак локалитета које народ везује за Марка). Поповић истиче да легенде о неким јунацима (о Милошу Обилићу, Змај Огњеном Вуку, Сибињанин Јанку) често у себе укључују и митолошка предања, да се легенда о њима често преображава у јуначку скаску (Исто: 173), као што неке легенде и скаске прелазе у херојска житија. Управо Миодраг Поповић прејудицира каснију претпоставку Мира Вуксановића да *Српски рјечник* садржи у себи праискру постмодернистичке форме *речника-романа*, коју ће маестрално остварити Милорад Павић у свом у свету прихваћеном делу *Хазарски речник* (1984): „Напис о Краљевићу Марку такође је сплет херојских легенди и скаски, које се међусобно прожимају и асоцијативним путем уланчавају у целину. Тако начињена „приповедачка” целина такође делује као мозаичко херојско житије” (Исто: 174).

У оквиру едиције Матице српске „Десет векова српске књижевности”, Миро Вуксановић је приредио књигу Вука Стеф. Караџића под насловом *Српски рјечник или азбучни роман* (2012), у којој је сабрао књижевне делове првог и другог издања *Рјечника*. Његов избор подразумевао је речи „испод којих су кратки прозни облици усмене књижевности (пословице, загонетке, питалице, разговорчићи, изреке, устаљене фразе и друго), са свим таквим објашњењима” (Исто: 523). У уводној студији под насловом „Књига над књигама”, Вуксановић издваја Вуков *Рјечник* као „темељник новије српске књижевности” и „етнографски лексикон”, као књигу у којој се, када је реч о приповедању и приповедним деловима, „Вук Караџић јавља као писац, а сви ти делови као књижевност” (Исто: 25), да је то „једина књига из његовог доба која је и данас отворена” (Исто: 37). Оно што Вуксановић чини када је реч о „отварању” Вуковог *Рјечника* у нашем времену јесте управо промишљање ове књиге, сврставање обрада појединих речи по облицима, по жанровима, при чему се структура *Рјечника* разбија на више азбучних целина. Пред нама се, тако, указује нарочит „азбучни енциклопедијски роман, роман лексикон у исто време”, у коме „лежи попут некаквог, дубоко закопаног блага, читав један свет наше литературе” (26). Вуксановић је свестан да Вук „није могао наслућивати романескну структуру у свом *Рјечнику*, али је повезао чињеницу да је уредник књиге *Расковник* Радомира Константиновића био Милорад Павић, аутор *Хазарског речника* (1984). Он нам скреће пажњу и на још нека слична дела којима је Вуков *Рјечник* „био први и далеки предак”, пре свега на дела Ђорђа Марковића Кодера (*Начала* и *Наречено*, која су приредили и објавили Весна Малбашки –Пуповац и Сава Дамјанов 2008. и 2011. године), како би претпоставио да је Вук: „*Српским рјечником* (као књижевним делом!) антиципирао неке аспекте будућег српског лексиконског и енциклопедијског романа, најпотпуније оствареног баш у *Хазарском речнику*” (Исто: 26–27).

На правцу читања Вуковог *Рјечника* као уметничког дела – романа-речника – Вуксановић упућује на књигу Јована Делића *Традиција и Вук Стеф. Караџић* (1990). Делић на издвојеним наративним тематским целинама показује начин могућег уланчавања сложенијих прича о речима (*Милош Војиновић*, *Мрњавчевићи и*

Марица, *Видовдан*, *Косово*, *Честити Кнез*, *Милош Обилић*, *Бановић Страхиња*, *Високи Стефан*, *Косовски мит у Првом устанку*), да би за „роман-мозаик" о Марку Краљевићу из Вуковог *Рјечника* закључио да у њему налазимо „један од најмодернијих, најбољих и најсложенијих ликова што их је дала наша књижевност" (Исто: 27–28).

Одрживост те линије речничког романсирања, снажног трага прича о речима у српској књижевности (кључне координате: Вук, Кодер, Павић) можемо притврдити и неким паралелама које се находе у књижевној периодици с краја 19. и у 20. веку, посебно код песника језикотвораца попут Лазе Костића и Васка Попе, али и у богатој есејистици и прози аутора код којих је у великој мери постојала присутна свест о чаробности и значају малих прича о речима за снажење и творење књижевног језика, без обзира да ли је то у склопу лексикографске грађе или прозних и есејистичких огледа о језику.

Могућност умрежавања мозаика о једној историјској личности по угледу на Вуково искуство у *Рјечнику*, Павић вешто остварује на примеру више одељака *Хазарског речника* посвећених *Столпнику Гргуру Бранковићу (1676–1701)*, при чему користи чак и упутнице, он попут Вука у речник уноси пословице са пропратним тумачењима („Најтеже је орати туђу њиву и своју жену – бележи он – али пошто је сваки човек разапет на својој жени као на крсту, излази да је теже носити свој него туђи крст", Поповић 1984: 57), користи многе вуковске наративне форме за тумачење речи: *записе*, *повести* итд. Да ова линија дуго протрајава у српској књижевности, најбоље сведочи Павићева обрада лика *Скиле Аверкија (XVII* –почетак *XVIII века*), који је објавио искуство мачеваоца и сабљаша 1702. године у књизи *Најлепши потписи сабљом*. И луталица Ђорђе Марковић Кодер скрасио се једно време у Београду и Темишвару, где је отварао школе мачевања. Док је једном приликом боравио у Цариграду, стигао је глас о Шлимановом открићу Троје. Он зграби пртљаг под мишку, штап у руку, мач о пасу, па одмах пешице крене да посети те чувене развалине. Реч је о песнику који је страсно годинама преводио *Илијаду* (више хиљада стихова тог превода пропало је у рукопису), за кога је изгубљена Троја била животна фикција. У својим белешкама он оставља податак да је лутао данима по развалинама Троје, поносан што може да каже: „Да, ја сам био први Србин који је угледао зидине Троје!" И тада је, врхом мача, на једном тек ископаном зиду, црквеним словима исписао своје име". Био је то, да подсетим на Скилу Аверкија, најлепши српски потпис сабљом за сва времена. А Кодерови записи о значењима речи *теза*, *пчеле*, којих нема у првом издању Вуковог *Рјечника*, начињени су као да је Кодерову руку водила Вукова лексикографска и књижевничка рука. У њима сам и ја пронашао грађу за две Кодерове приче о речима и уклопио их у приповетку „Упокојење Ђорђа Марковића Кодера" објављену у збирци *Сеновите приче* (2008):

> „Све је у једном гласу, у гласу *з*. Тај глас ми је открио суштину човечијег бића и језика. Питао сам се коју је природну храну човек прву открио, а да није из земље, богомдани плод, већ нешто што се ствара. Нећете веровати, био је то мед. Зато медом мажу довратак, и бадњак. Гледао сам то толико пута, и код других народа шта са медом чине. И при том нешто роморе што по гласу наликује зују. Глас *з*, да, пчелињи глас је било прво људско оглашавање. Хватали су се, као пчеле, у коло лицем окренути један другом, и испуштали су глас *з*: *з*, *з*, *з*, *з*, *з*... Док је било тог гласа, нико се из тог кола није пуштао. Тако је почео људски род, тако се зачео говор. И прве настамбе настајале су попут пчелињег роја, све су се на пчеле угледали, као да им оне долазе са онога света да их подуче

и окрену људскости. Захваљујући пчелама, настале су и прве заједнице, и међу њима издвајала се мајка матица коју су следили и за коју су били спремни и мед да донесу и да убоду иако им иза убода није преостало живота.

Онда сам бирао речи у којима је важно место заузимао глас *з*. *Теза*, на пример. И схватим колико је велик рој појмова око те речи, колика је густина језика ако се тако гледа на његово постање. Теза је име материно. Дете чека тезу да га нахране. Док тражи жртву и шестари, орао је у тези. Теза је птиче полетарче што не сме да излети из гнезда, птица несмелица. У разбоју теза је основа. Теза је знак оком да се сачека, да се нешто не твори. Теза је свећа која оклева да се разгори. Теза је во који неједнако вуче, особа која оклева да воду прегази, паук се тезом доле срозава. Баштa је у тези кад воће позни, воће је у тези ако лагано у трулеж прелази. Дрво у тези црв тешко точи, лист је у тези ако заостане на грани и ако му је одавно било време да отпадне. Неки су тезе у јелу, или опелу. Теза је 'налик-зора' која се јавља око Божића, после које, најпре, мрак дође, па тек онда сване дан. Невеста је теза док отеже да са сватовима напусти родитељску кућу. Млеко које крава за теле 'затаји' теза је, и оно је најбоље. Сабља кад се из корица тешко извлачи теза је. И онај простор плави од једног сјајног небеског тела до другог теза је небеска, и птица кад издише и истеже ноге и крила у смртној је тези, и сунце зубато је теза, и мушмула која никако да угњили, и руже и пупољци који позне, па и она црна смоква арнаутка, па самртник који тешко умире. И Мом који оклева да ме прими, па сам ја у тези" (Исто: 192–193).

Управо на примеру речи *теза* коју Вук није унео у *Српски рјечник* Кодер је показао како се ослобађа енергија живог језика, да је Вук идући усмерењем на народни језик, можда и ненамерно, запоставио вокабулар „предвуковског језика", који би тек требало да се начини по могућству на Кодеров начин.

Најзад, паралела делова људског тела са словима из антологијске песме Лазе Костића „Спомен на Руварца", као завршни акорд ове величанствене Костићеве песме, они његови стихови о алфи и омеги – глави и телу човечјем оживели су у Павићевом *Хазарском речнику*:

„Како слова земаљске азбуке одговарају свако по једном делу човечијег тела, тако слова небеске азбуке одговарају свако делу тела Адама Кадмона, док белине између слова означавају ритам покрета тела. Али, пошто напоредност божије и људске азбуке није допустива, увек се једна од њих повлачи да би начинила места другој и обратно, кад се друга шири, прва је у узмаку. То вреди и за писмена *Библије – Библија* стално дише" (Исто: 168).

Да додам, тако је и са Вуковим *Рјечником* памтивека српског. Крај песме Лазе Костића гласи:

„Алфа и омега!
О мудра смрти, о самртничка,
жива мудрости!
Алфа је глава, алфа, то је ум,
почетак свега, душин неимар,
што у њој зида будућности сјај;
а омега, јест, омега је кук,
срамота, трбух, лакомост и блуд,
зидара умног вечни рушитруд –
то омега је свему, свему крај."

Литература

Вуксановић М. *Српски рјечник или азбучни роман. Књижевни делови првог и другог издања (1818*, *1852)*. Десет векова српске књижевности, књ. 107. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2012.

Делић Ј. *Традиција и Вук Стеф. Караџић*. Београд, 1990.

Караџић В. С. „Углед народног језика у прози.” Самарџија С. *Народне приповетке и предања*. 2017: стр. 247–248.

Константиновић Р. *Расковник. Проза из Рјечника*. Београд: Издавачко предузеће Просвета, 1964.

Марковић Кодер Ђ. *Начала*. Приредили Весна Малбашки Пуповац, Сава Дамјанов. Београд, 2008.

Марковић Кодер Ђ. *Нареченно*. Приредили Сава Дамјанов, Весна Малбашки Пуповац. Београд, 2011.

Матицки М. *Сеновите приче*. Београд: Атлас – СКЗ, 2008.

Матицки М. *Вук Караџић*, *Српске народне приповиједетке*. Предговор и приређивање Миодраг Матицки. Београд: Вукова задужбина – Лагуна, 2017.

Милошевић Ђорђевић Н. „Преглед прозних облика наше усмене књижевности.” Самарџија С. *Народне приповетке и предања*. 2017: стр. 249–256.

Павић М. *Хазарски речник. Роман лексикон у 100-000 речи*. Београд: Просвета, 1984.

Петровић Б., Трећаков С. *Вук Стеф. Караџић*, *Мале приче*. Изабрали и приредили Бошко Петровић и Стојан Трећаков. Нови Сад: Матица српска, 2000.

Радуловић Н. „Вук Механџић: Проблем схватања народне приповетке.” Самарџија С. *Народне приповетке и предања*. 2017: стр. 257–265.

Самарџија С. *Народне приповетке и предања*. Приредила Снежана Самарџија. Десет векова српске књижевности, књ. 10. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2017.

Сувајџић Б. „Андрић о Вуку.” *Даница*, *српски народни илустровани календар за годину 2018*, год. 25 (2017): стр. 111–124.

*

Popa V. *Od zlata jabuka. Rukovet narodnih* umotvorina. Beograd: Nolit, 1979a. [1958]

Popa V. *Urnebesnik. Zbornik pesničkog humora*. Beograd: Nolit, 1979б. [1960]

Popa V. *Ponoćno sunce. Zbornik pesničkih snoviđenja*. Beograd: Nolit, 1979в. [1962]

Popović M. *Pamtivek. Srpski rječnik Vuka St. Karadžića*. Beograd: Bibliotreka „Portret književnog dela” – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1983.

Миодраг С. Матицки

РАССКАЗЫ О СЛОВАХ

Р е з ю м е

Издательство «Вукова задужбина», совместно с издательским домом «Лагуна», опубликовало в 2017 году том *«Сербские народные сказки» (Српске народне приповијетке)*, в котором помимо одноименного сборника Вука [Караджича], опубликованного в Вене в 1853 году, собраны и другие сказки Вука из отдельных изданий: переиздания сборника стихов из приложения к *Новине сербске* (1821), сказки из рукописи, опубликованной в 1870 году вдовой Вука Аной, подготовленной его дочерью Миной, а также те сказки, о которых Вук говорит, что они народные, из его венского журнала *Даница*.

К печати подготовлен второй том историй Вука под названием «Рассказы о словах» *(Приче о речима)*. В него вошли краткие повествовательные формы, которыми Вук объяснял слова в «Сербском словаре (1818; 1852) и «Народных сербских пословицах и поговорках» *(Народне српске пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи)* (1836), так как за каждой пословицей стоит рассказ, повествовательная ситуация, из которой произошла пословица. В этом томе реконструирован сложный путь становления Вука как сказителя и собирателя сербских народных сказок, эта книга обязательно станет большим подспорьем для исследователей сербской художественной прозы, с момента появления «Сербского словаря».

В «Сербском словаре» 1818 года мы обнаруживаем обилие повествовательных заметок, показывающих, что Вук в то время усиленно учился, как устное сказание превратить в письменную форму, краткую и эффектную в той мере, чтобы ее приняли слушатели. Здесь он нарабатывал мастерство обработки сербской устной прозы, развивал врожденный талант доработки устного сказания, иногда только синопсис народной сказки, которую он слышал, но не мог напрямую записать, как он это делал с песнями, куплет за куплетом. Он научился дорабатывать свою устную прозу в соответствии с манерой устного повествования, подразумевающей прямое обращение и сценическое представление, со всеми движениями и говорящими паузами, позволяющими удерживать внимание слушателей.

В сербской литературной периодике XVIII и XIX века, впрочем, на протяжении десятилетий преимущественно преобладали короткие рассказы с моралью, которые «держали» внимание читателей, которые базировались на анекдоте или были умело вырваны из эпического повествования, которое в самой своей основе содержит устное сказание. Сокращения в основном реализовывались при помощи вставки пословиц и поговорок, фраз, которые были общеузнаваемы. В этом состоит суть исключительности народной сказки Вука, одна из основ «нового направления в сербской литературе», которым мы обязаны Вуку не только из-за реформы языка и письма, но и из-за если и не радикального поворота в сербской прозе XIX века, но, в любом случае, изменения направления художественного повествования.

Этот подход утверждается в сербской литературной периодике времен Вука, прежде всего, редактируемой вуковцами первого ряда, хотя не следует забывать факт, что и сказки Вука во множестве переиздавались в газетах, альманахах и календарях, при этом, как это произошло и с народными песнями, не все и не подряд, так что можно составить типологию переиздания сербской устной прозы в периодике, восполнявшей недостаток аутентичной сербской прозаической продукции. Таким образом создавалась единое, всеобщее сербское устное наследие, выделялось все самое ценное, имевшееся в местной традиции.

Народная сказка начала при помощи литературной периодики все сильнее влиять на писателей-прозаиков путем внесения кратких прозаических устных форм, заимствования образов, ситуаций, острот устного происхождения. Целые сборники народных сказок Вука заискрятся в сербской прозе, да и в комедии. Только на основании мотивов *соперничества во лжи* («Ложь на спор», «Один врет, другой помогает»), соперничества в хитрости святых и дьявола написаны многие успешные юмористические рассказы и комедии.

Великие мастера сербской поэзии и прозы предугадали, какие залежи мифических пластов, превращения легенды в миф, поэтической чувствительности, повествовательной фикции и сновидения, высвобождения юмора при помощи владения им как средством освобождения личности от рутины и бед, кроется в народных сказках, особенно тех, коротких, и прежде всего, в рассказах о словах. К сказкам Вука не без оснований обращались крупнейшие сербские писатели второй половины XX века, даже приверженцы самых современных направлений в сербской литературе. Невозможно обойти вниманию

ем заметки Иво Андрича о Вуке (девять исследований, эссе, юбилейных обзоров и статей), антологии устного/народного творчества Васко Попа (*Од злата јабука*, 1958); *Урнебесник*, 1960; *Поноћно сунце*, 1962), великого романиста Бошко Петровича, автора романа о Тешане Подруговиче – «Певец» (*Певач*), который вместе со Стояном Тречаковым собрал и подготовил в издании «Матицы сербской» малую антологию «рассказов о словах» Вука (*Мале приче*, 1987; второе дополненное издание – 2000). Когда речь идет о пословицах и поговорках как своего рода рассказах о словах, особое значение имеет книга Радомира Константиновича, который в издании «Просвета» в 1964 году, к столетнему юбилею смерти Вука, опубликовал книгу *Расковник. Проза из Рјечника*, сопроводив свой выбор весьма внушительным исследованием. В сотрудничестве с Васко Попа Миодраг Попович в 1983 году опубликовал книгу о «Сербском словаре» Вука Стеф. Караджича – *Памтивек*, единый портрет этой книги Вука, которая по-коперниковски перевернула течения сербской литературы и сербского литературного языка. По большей части он касается кратких прозаических форм, которыми Вук объяснял фразеологизмы, будь они спрессованы в пословицы, поговорки, веру в «то, что не может быть», или изустной памяти о мифических и исторических личностях, отмеченных в истории сербского народа. Миро Вуксанович, редактор издания «Матицы сербской» «Десять веков сербской литературы», как писатель-прозаик, лучшие страницы своих прозаических произведений посвятивший словам, подготовил в 2012 году для этого издания «Сербский словарь» Вука. Во вступлении он открыл нам постмодернистские предложения Вука, касающиеся жанра *словаря-романа*, какой в XX веке выпустил в свет Милорад Павич со своим «Хазарским словарем» (1984) и какой, добавим, предвидел еще Джордже Маркович Кодер в своих рассказах о журчании, как праначале языка.

Ключевые слова: «Словарь» Вука, рассказы о словах, пословицы, поговорки, анекдоты, юмористические рассказы, сказки, роман-словарь, сербская проза.

811.163.41'374:639.2“1818“
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch35

Александар М. МИЛАНОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност са
јужнословенским књижевностима

ВУКОВА УЛОГА У СТВАРАЊУ РИБОЛОВНЕ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ У *СРПСКОМ РЈЕЧНИКУ* (1818)

Вук је у *Српски рјечник* (1818) унео многа, али не и сва (**смуђ*, **бандар*), познатија именовања слатководних рибљих врста, редукован назива делова рибљег тела (**крљушт*, **мјехур*, **шкрге*), као и само део термина везаних за технике лова рибе (**аласлук*, **рибарење*; **бубањ*, **буњкало*, **пловак*). Нису потврђене привредно битне дунавске врсте (**јесетра*), врсте типичне за Вуков родни крај (**скобаљ*), ни специфична именовања у њему (**болен*). У *Српском рјечнику* (1852) наведене су нове врсте, нови синоними за врсте, нови алати и делови рибљег тела. У оба издања Вук избегава германизме (**форел(а)*, **протвиш*). Вуков боравак у Подунављу није оставио дубљег трага у првом издању (**јесетра*, **кавијар*), па можемо тврдити да он заиста јесте речник тршићког говора. Скоро сва именовања риба забележена у речницима касније су и устаљена у савременој риболовној терминологији, уз ретке изузетке (*липен*, *ноствица*, *пастрма*, *црвемперка*), а исто важи и за друге риболовне термине.

Кључне речи: Вук Караџић, *Српски рјечник*, риболовна терминологија, називи рибљих врста, деминутив, аугментатив, лексикографија

0. Српски рјечник као одраз живота Срба у 18. и 19. веку. Често је у литератури истицано како је Вуков *Српски рјечник* из 1818, а потом и онај из 1852, верно описао народни живот Срба, па су ова лексикографска дела постала и извор информација за истраживања из области историје, етнологије, антропологије, социологије и сл. Присуство или одсуство појединих лексема служили су неретко као сведочанства о српским обичајима, веровањима, одевању, привреди, кулинарству, стању просвете, друштвеном устројству.

Како је и слатководни риболов почетком 19. в. био једна од битних привредних делатности српског народа нарочито уз велике реке и језера,[1] баш као и морски, оче-

* aleksandar.jus@gmail.com

[1] О овоме сведочи етнографска литература (нпр. Јовићевић 1909, Дробњаковић 1934), али и штампа из 19. в. *Новине читалишта Београдског* извештавају о извозу рибе из Србије и увозу у њу (1847/21, 160; 1848/243–244, 313). Наведена литература показује да Срби још увек нису масовније уживали у спортском риболову.

кивано је да су називи рибљих врста и друга риболовна терминологија у мањој или већој мери потврђени у речнику. Будући да је овај терминолошки систем и данас у одређеној мери неустаљен, један од циљева овога рада јесте да установимо колико је Вук допринео стабилизацији именовања појмова везаних за риболов на српском језичком простору. Истовремено, циљ је и да преко риболовне терминологије у првоме речнику (1818) проверимо колико су оправдане тврдње које потичу још од Александра Белића (1933: 10): „То је, на првом месту, речник језика једног човека и једног краја".[2] Трећи циљ рада јесте утврђивање лексичких допуна везаних за риболов у другом издању речника (1852).

1. Риболовна терминологија у речницима пре Вуковог. При провери наведених тврдњи о речнику језика једног човека и једног краја ваља пре свега узети у обзир добро познати податак да је Вук и пре одласка у Беч путовао по српским земљама, као и да је при изради речника консултовао речнике које је сматрао српским.[3] Поред речника које је Вук навео, и други речници већ су крајем 18. в. доносили риболовну терминологију, па тако и *Речник мали* (РМ 1792: 26–27) у поглављу „ꙍ рибахъ" заправо говори о риболову, не само о рибама. Он потврђује два општа назива животиња које се у овој делатности лове (*риба*, *рак*), називе слатководних врста риба (*јегуља*, *кесега*, *линьак*, *кечига*, *моруна*, *мрен*, *мреница*, *пастрма*, *сом*, *шаран*, *штука*), називе појединих *делова риба* (*љуска рибња*, *икра*), само један nomen agentis (*рибар*) и назив само једног алата (*мрежа*). Иако скромног обима, посебно поглавље о риболову у *Речнику малом*, додатно сведочи о значају ове привредне делатности у свакодневном животу Срба.

2. Вукови додири са риболовом. Вук је одрастао у близини Дрине, а кроз Тршић је протицала речица Жеравија, у којој и данас има кркуше и поточне мрене, па се са риболовом морао површније или ближе упознати још у родном крају. Риболов је, међутим, и тада био развијенији на Дунаву, највећој и различитим рибљим врстама најбогатијој реци. До одласка у Беч Вук је имао више додира са Дунавом. Школовао се са 17 година у Сремским Карловцима (Кулаковски 1987: 37–46, Стојановић 1987: 1–15), био је писар код Јакова Ненадовића и имао друга задужења у многим подунавским градовима: Новом Саду, Београду, Панчеву, Кладову, Брзој Паланци. Као управник брзопаланачког среза и судија, 1813. г. записивао је непознате речи у жељи да што боље упозна народне говоре (Кулаковски 1987: 45, Поповић 1983: 7), па би ваљало очекивати да је у Подунављу забележио и понешто од специфичне терминологије значајне привредне делатности локалног становништва.

2.1. Вукова упућеност у риболовну терминологију видљива је и ван речника. Већ у *Писменици српскога језика* (1814) навео је именицу *смуђ* као пример за де-

[2] Исто мишљење имао је и Павле Ивић (1991: 69): „Вуково прво издање је у основи речник говора једног човека". Тако и Миодраг Поповић (1983: 24, 130) понавља да „reči koje nisu živele u tršićkom govoru, u odnosu na ostali materijal, predstavljaju zanemarljivu manjinu", тј. да се „u Rječniku iz 1818. nalaze uglavnom reči iz Jadra". И савремени историчари језика, попут Боже Ђорића (2014: 93) имају полазиште да је у речнику окупљена „лексичка грађа, која првенствено потиче из ауторовог завичајног дијалекта".

[3] Вук је навео списак извора у тексту „Обявленїе о Сербскоме Рѣчнику (Словарь, Лексїконъ, Wörterbuch)", штампаном у бечким *Новинама српским* уз бројеве 88 и 172: „Содержаваће све Сербске рѣчи, кое се налазе у Рѣчницыма: Курцбековомъ (кои е само именомъ Сербскїй), Деллабелли, Белостенцу, Ямбрешићу, Стуллїю, Волтичжїю, Хайму; и имаће їошт' едну третину правыхъ Србскихъ рѣчїй, кое се ни у едноме, отъ реченых Рѣчника, не налазе" (Караџић 1966: 4).

клинацију: *смудь*, *смудьу*, *смудьем*, *смудьеви* (Караџић 1968: 47–48); *смудь*, *смудьа* (Караџић 1968: 139). У недостатку других примера, једина српска лексема за именовање ове слатководне рибе (уп. Михајловић/Вуковић 1977: 433) била му је неопходна као пример именице мушког рода са финалним /-ђ/. Осим ове именице, из риболовне терминологије је у *Писменици* наведен још један пример, за активни („дјејствителни") глагол, са типичним правим објектом: *он лови рибу* (Караџић 1968: 67). У тексту „Одговоръ господину – Ц – на нѣгово мнѣнїе о Србской Граматици (у 45 и 46 числу Нов. Србски)" Вук као пример лексеме са групом /št/ узима именицу *штука* (Караџић 1968: 234), једини српски назив широко распрострањене рибље врсте (уп. Михајловић/Вуковић 1977:433).

И у *Српској граматици* (1818), која прати речник, Вук је поновио пример из *Писменице* за деклинацију именица на /-ђ/: *смуђ*, *смуђу*, *смуђеви* (Караџић 1966: XXXVIII). Понавља се и пример за групу /št/: *штука* (Караџић 1966: XXXIV), а илустрација за изговор рефлекса вокала јери је *риба* (Караџић 1966: XXXIV). Занимљивије је да је примере лексеме са финалним /-ć/ из *Писменице*, тј. облике именице *брођ*, *брођу*, *брођем* (Караџић 1968: 234), заменио облицима речи која именује слатководну врсту рибе: *манић*, *манићу*, *манићем* (Караџић 1966: XXXVIII). Проценио је, највероватније, да је нови пример бољи, познатији и семантички прозирнији (иако је и лексема *брођ* потврђена у речнику) јер је манић врло распрострањена рибља врста по српским рекама и име јој мало варира (уп. Михајловић/Вуковић 1977: 433).

Избором лексема *смуђ*, *штука* и *манић* Вук је показао добро познавање рибљег света и његовог именовања не само у Подрињу и Подунављу: одабрао је познате, привредно значајне врсте чија имена готово и не варирају у српском језику. И пословице у којима се помиње рибљи свет Вук је активирао у преписци пре збирке из 1836. г.[4]

3. Риболов у *Српском рјечнику* (1818). Шта све спада у риболовну терминологију, у литератури је различито дефинисано, чему понекад доприноси и недовољно разграничење термина *рибарство* и *риболов*.[5] Уколико термин *риболов* схватимо у најширем значењу – и као привредни, али и као спортски (који је у 19. в. код Срба био тек у повоју) – постају јасније и контуре термина *риболовна терминологија*. Под „српскохрватском рибарском терминологијом" Велимир Михајловић и Гордана Вуковић подразмевали су речи и изразе везане за врсте риба, превозна средства, мреже и друге алате и мамце, али и „кулинарију", а анализирали су примарне и секундарне семантичке реализације у риболовачкој свакодневици и фолклору (Михајловић/Вуковић 1977: XV–XLII).[6] Овакав приступ сматрамо исправним.

---

[4] У писму Лукијану Мушицком 28. априла 1820: „Кажете да не ћу банкротирати, и да се не учим бити егоист! Не знам, али ћу Вам рећи: *Сит гладну не разбира*, или *Двије се рибе на једној ватри пеку*, *па једна другој не вјерује*? То вам обадвоје могу казати" (Караџић 1988: 782). Пословицу је навео и у речнику.

[5] Данас се обично говори о *привредном риболову* и *спортском риболову*. Само први тип риболова назива се данас још и *рибарство*, а само други још и *пецање*. Сматрамо да је зато термин *риболовна терминологија* шири од термина *рибарска терминологија*. *Рибар* данас, опет, има углавном значење 'привредни риболовац' (синоним је *алас*), док *риболовац* најчешће значи 'спортски риболовац' (синоним је *пецарош*). Оваква семантичка диференцијација није апсолутна, али доминира.

[6] Упитник у Михајловић/Вуковић 1977: VIII–X садржао је следеће: Рибе, Рибарски алати, Риболов, Услови за риболов, Мамци, Превозна средства, Кулинарија, Рибарска склоништа, Пословице о рибама,

При ексцерпцији лексема из поменутих тематских група у *Српском рјечнику* лако увиђамо да је Вук у њега унео многа, али не сва познатија, именовања слатководних рибљих врста, редукован број лексема везаних за делове рибљег тела, као и само део термина везаних за технике лова и кулинарије.

4. Именовање врста риба, њихових делова и кулинарија. Већ „Предговор" у речнику нуди две речи као илустрације њиховога специфичног српског гласовног састава (*смуђ*) и рефлекса јерија – *риба* (Караџић 1966: IX).[7] Сâм речник, наравно, потврђује лексему *риба*, која је илустрована пословицом *Двије се рибе на једној ватри пеку*, *па једна другој не вјерује* (726), али и праћена двема формама аугментатива, од којих *рибетина* добија предност над данас архаичним *рибурина*: *рибетина*, *f. augm. v. риба* (727); *рибурина*, *f. vide рибетина* (727).[8] Од деминутива наводи се само облик *рибица*, *f. dim. v. риба* (727), без иједног творбеног дублета (нпр. **рипче* и сл.). Потврђен је придев *рибљи* (727). Региструје се и лексема *пљуцавица* у изразу *Ситна риба пљуцавица* (565).

4.1. Вук у речнику наводи и називе многих слатководних врста риба, избегавајући њихове синониме и дублете, којих је у српском језику било и остало много (Михајловић/Вуковић 1977). Не изненађује што именује пре свега шире познате врсте, значајне у риболову и исхрани становништва: *буцов* (56), *гргеч* (108), *деверика* (122), *јегуља* (281), *караш* (298), *кесега* (303), *ноствица* (*кечика*, *кечига*) **(**303), *клен* (308), *кркуша* (341), *линьак* (369), *манић* (385), *младица* (405), *моруна* (415), *мрена* (416), *пастрма* (*пастрмка*) (545), *паструга* (545), *пеш* (555), *сом* (780), *чиков* (902), *шаран* (913), *штука* (925). Наведени списак заслужује три коментара. Први, да уз изузетак *ноствице* и *пастрме* као Вукових препоручених форми, све наведене врсте и данас имају исту форму именовања као доминантну, ако не и стабилизовану. Други, да међу наведеним врстама *пеш* и *чиков* нису били привредно интересантни, нису значајније употребљавани у исхрани, али су их рибари радо користили и данас користе као *мамац*, тј. као **кедере*, издржљиве на удицама при лову цењених грабљивица (сома, смуђа, штуке, младице, пастрмке), док је *кркуша* морала бити чест улов, чак и дечији, на потоцима и речицама. И трећи коментар, да у речнику нема *смуђа*, што је сасвим сигурно Вукова омашка, будући да је ово народно именовање значајне врсте већ потврђено у *Писменици*, *Српској граматици* и предговору *Српском рјечнику*.

4.2. Тешко је утврдити све разлоге због којих Вук није регистровао бројне савремене синониме и варијанте, фонетске и творбене, у именовању врста: неки од њих вероватно нису ни постојали у Вуково време, неке није чуо и записао, неке је можда и избегао да не оптерети речник сувишним лексичким варијацијама. Тако уз *буцов* није навео и распрострањено **болен*, барем равноправно именовање врсте данас у западној Србији, уз *моруна* и облик **морун*, чест у Ђердапу (Петровић 1941: 3), уз *пастрма* и *пастрмка* немамо и **пастрва*, уз *линьак* и **линь*, а уз *шаран* и **крап*, везан за мањи део језичког простора углавном око Скадарског језера. Од

Приче о рибама, Сујеверје о рибама и риболову, Риба као лек, Штеточине за рибу (птице и остале животиње).

[7] Сви даљи примери у тексту наведени су према овоме издању, без пуне скраћене референце због уштеде простора.

[8] Вук је давао предност аугментативим а са суфиксом *-етина* над суфиксом *-урина* (Кашић 1987: 49).

синонима и фонетских дублета Вук је регистровао само мали део лексичког блага, у два примера. Први се односи на *кечигу*, распрострањену врсту у нашим водама: *кечика (кечига)*, *f. vide ноствица* (303); *ноствица*, *f. eine piscis genus* (471). Занимљиво је да је при конкуренцији облика *ноствица*, *кечика* и *кечига* дао предност данас архаичном облику *ноствица*,[9] док је у речнику очито најмање пожељан облик *кечига*, данас најраширенији. У конкуренцији облика *пастрма* и *пастрмка* првенство даје данас ређем облику: *Пастрмка*, *f. vide пастрма 1* (545). Овакав несклад између стања у Вуковом речнику и савремених назива (уп. Симоновић 2011), показују остали примери, посве је изузетан.

4.3. Многе слатководне рибље врсте нису потврђене у речнику. Поред *смуђа*, испуштеног грешком, поменућемо само неке раширене врсте, под данас најчешћим називима: **бандар* (**буљеш*), **белица* (**бјелица*, **беовица*, **кауглер*), **бодорка* (**бодарка*), **вијун* (**вијуница*), **вретенар*, **главоч* (**ружица*), **јаз* (**протвиш*), **јесетра* (**јесетар*), **крупатица* (**крупачица*, **карапатка*, **крупатка*),[10] **липљан* (**липљен*, **липен*), **носара*, **пијор*, **сабљар* (**сабљарка*, **сабљара*), **сим* (**симче*), **скобаљ* (**шкобаљ*, **подуст*), **црвенперка*, **шљивар*, **штампајзер*. У складу са пуристичким књижевнојезичким начелима, Вук није унео поједина одомаћена именовања страног порекла у српском језику, нарочито она са тла данашње Војводине, попут германизма **форел(а)*.[11] Нису регистрована ни регионална именовања ређих врста, попут назива **укљева* из Црне Горе. Међу наведеним врстама највише чуди одсуство лексеме *јесетра*, имена привредно веома значајне дунавске врсте импозантних размера и изгледа, која је била један од главних извора прихода тадашњих рибара и читавих породица, те је за њу Вук практично морао чути у Подунављу.

4.4. При анализи деминутива изведених од назива рибљих врста теоријско-методолошки опрез је неопходан будући да и данас они понекад означавају посебне рибље врсте (Милановић 2017). Вук је, с једне стране, унео деминутиве из живог говора код врста које и не расту много, па су обично величине длана или нешто веће. Отуда деминутиви овде вероватно не означавају мале примерке, незнатно мање од најкрупнијих, већ заправо одлику врсте: *карашчић*, *m. dim. v. караш* (298), *кесежица*, *f. dim. v. кесега* (303), *кленчић*, *m. dim. v. клен 2* (308), *кркушица* f. dim. v. кркуша (341), *линачић*, *m. dim. v. линак* (369), *мреница*, *f. dim. v. мрена* (416), *пастрмица*, *f. dim. v. пастрма 1* (545).[12] Наведени деминутиви заслужују више коментара. Уз именицу *кесега* дат је само деминутив са алтернацијом /k/ : /ž/, данас сасвим застарео, а није потврђен облик **кесегица*, чест у 19. и 20. в. На распрострањеност лексеме *кесега* и деминутива **кесегица* утицало је шире значење ’ситна бела риба’, у коју спада више врста.[13] Вук је раздвојио деминутиве именица *клен* са значењем врсте дрвета и врсте рибе, као што су то учинили и говорници народног језика: *кленић*,

[9] Наравно, данас у фонетској форми *носвица* (Петровић 1941: 3).

[10] Уп. *карапатка* (Момировић 1937: 147).

[11] Уп. пример: *пастрва (форела)*, *Новине Србске*, 1818, 718. Именицу *форел(а)*, очито распрострањену у војвођанским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта под утицајем немачког језика, срећемо и у преводу са немачког: *који је пун форела и други риба* (Јован Суботић, „Описаније Црне Горе”, *Српски летопис*, 74, 3, 1846).

[12] Међу наведеним врстама само пастрмка и линак могу тежити и више килограма.

[13] Уп. значење из *Речника малог*: *Ein Weisfisch* (РМ 1792: 26), и синтагму *род кесеге* (Јован Суботић, „Описаније Црне Горе”, *Српски летопис*, 74, 3, 1846, 86).

m. dim. v. клен (308) за дрво, док је код деминутива назива рибе *кленчић* проблем разрешен индексом 2. Даље, именица *мреница* може именовати и посебну врсту у односу на *мрену*, тј. *поточну мрену*. Сасвим опште и кратке Вукове дефиниције у речнику остављају нас и овде без детаља. Коначно, уз *пастрма* облик *пастрмица* наведен је као деминутив, док облик *пастрмка* нема исти граматичко-лексикографски третман: *пастрмка*, *f. vide пастрма 1* (545).[14]

Са друге стране, речник бележи још пет деминутива изведених од назива речних риба, али сада, сасвим супротно претходним примерима, управо оних врста које уз јестеру максимално расту у нашим водама: *Моруница f. dim. v. моруна* (415), *Сомић*, *m. dim v. сом* (780), *Сомче*, *чета*, *n. ein Bachs*, *salmo* (780), *Шаранчић*, *m. dim. v. шаран* (911), *Штучица*, *f. dim. v. штука* (925).[15] Вук је тако описао комуникативну потребу рибара да деминутивом јасно одреде, готово лексикализују, величину уловљене рибе тамо где је то више него релевантно за продају и зараду. Он наводи и данас архаичну збирну именицу *сомчад*: Сомчад, f. (coll.) kleine Bachse, salmones pervuli (780).

4.5. Осим наведених облика *рибетина* и *рибурина*, у речнику нема других потврда за аугментативе у риболовној терминологији, па ни уз називе за врсте који су данас чести и са примарним и са секундарним, пејоративним значењем: **сомина*, **сомчина*, **штукетина*, **шаранчина* и сл., којих је могло бити и у тадашњем говору.

4.6. Поред лексеме *рибљи* (727), потврђени су само још придеви изведени од имена привредно значајнијих врста: *моруњи* (413), *сомљи* (780), *сомов* (780), *шарањи* (911) и *штучји* (925). Нема придева **морунин*, **шаранов*, **штукин*, **смуђев* и сл., који би се могли наћи у синтагмама са именицама *глава*, *реп*, *мрест*, *икра*, *млечаț* и др., као у данашњем риболовном дискурсу, као ни придева **сомовски*, **шарански* и др.[16]

4.7. Од кулинарије, регистрован је само назив сомовог меса *сомовина* (780), не и облик **сометина*, потврђен у Војводини (Ћорић 2012: 377). Могуће је да је одсуство именице **смуђ* условило и одсуство изведенице **смуђевина* (Ћорић 2012: 380), настале несумњиво због цене и квалитета смуђевог меса. Именица *икра* (256) може се посматрати и из перспективе кулинарије будући да је пржена на уљу или у рибљој чорби била и остала специјалитет, али нема лексеме **кавијар*, коју је Вук морао чути у бројним градовима на Дунаву, пре свих у Кладову.

4.8. Међу лексемама са значењем делова рибљег тела у речнику нема распрострањених именица **крљушт*/**краљушт* (уп. Момировић 1937: 147), **мјехур*/**мехур*, **шкрга*.

5. Именовање процеса и алата. Речник даје много лексичких потврда за разне рибарске реалије, било да је у питању лов мрежама или удицама. Наведени су и хунгаризам *алас* (5) и наша реч *рибар* (727), али Вук предност даје домаћој изведеници, на коју позајмљеница, као споредна, упућује: *Алас*, *m.* [...] *vide рибар* (уп.

[14] О доследности означавања деминутива в. Кашић 1987: 50.

[15] Као и код облика *кесежица*, Вук наводи само облик *штучица* са извршеном палатализацијом. Данас је распрострањенији облик **штукица*. Уп. облике *ножица*, *ручица* „без напоредних варијаната" (Ивић 1991: 133).

[16] Уп. устаљене синтагме у савременој риболовној терминологији: *сомовски* тј. *шарански прибор*/*удица*/*опрема*.

Кашић 1987: 35, Ивић 1991: 78, 147). Међутим, поред лексема *пецање* (553) и *пецати* (553) нема именица **пецарош* и **пецач*, као ни придева **пецарошки*. Уз *алас* ту су и лексеме *аласов* (5) и *аласки* (5), а уз *рибар* стоје и *рибарев*, *рибаров* (727) и *рибарски* (727). Боље је регистровано све што је у риболову материјално него оно што је апстрактно. Тако срећемо више лексема са значењем алата за риболов: *Алов*, *т. велика пређа што се рибе ватају* (6), *кошар* (332), *мрежа* (416), *мрежица* (416), *оствe* (525),[17] *удица* (853), *мамац* (385). Неких од раширених лексема, нарочито у Подунављу и Посавини, ипак нема: **бубањ*, **буњкало*, **окце*, **пампур*, **пловак*, **пловац* и сл. Према процесу именованом као *пецање* (553), нема апстрактних именица парадигматског значења **аласлук*, **рибарење*, **риболов*, **риболовље*,[18] а наспрам глагола *пецати* (553) не стоји глагол **рибарити*. Вештачки уређен простор са рибом именован је као *рибњак* (727), али нема именовања зимског пребивалишта рибе ни као **кртог* ни као **зимовник*.[19]

Именовања у процесу размножавања риба добро су одсликана на нивоу и конкретног и апстрактног: *икра* (256), *млечац*, *чца*, *т. (Рес. и Срем.) vide млијечац* (407), *млијечац* (407), *мрест* (416), *мреститисе* (416), *мрешћење* (416), *мријест* (416), *мријеститисе* (416), *мријешћење* (416). Па ипак, простор на којем се риба мрести није именован, нема лексеме **мрестилиште*/**мријестилиште*.

7. Развој терминологије после *Српског рјечника* (1818). Вукова путовања и проширивање знања о српском језику на целокупноме простору условили су процесе реконструкције норме из 30-их година 19. в., али у *Пословицама* готово да нема нових лексема везаних за риболов, осим именице *гера* (*У репу од гере није вечере. У Дубровнику*). Ту су, према регистру Михаила Шћепановића (2015), још и очекиване лексеме *мрежа*, *риба* и *рибица*, али нема лексема **рибар*, **удица* и сл. у метафоричној употреби.[20] Поједини називи риба у пословицама управо су сликовито активирани, на пример *кесега*, *моруна* (*Кесега побије цену моруни. И мала ствар*, *кад се јевтино даје*, *поквари цијену и великој*) и *сомче* (*Красно момче*, *ка' балаво сомче*). Укусна риба *штука* постаје симбол локалног краја (*Напије л' се ко Вуке и наједе л' штуке*, *остаде у Вуковару*), а посведочена је и у пословици анегдотске природе (*Тука*, *буди штука! Казао поп или калуђер*, *кад су негђе уз пост преда њ донијели печену туку*, *и овијем ријечима као претворивши је у рибу*, *стао јести*).

Битан подстрек за даље богаћење риболовне терминологије у другом издању речника (1852), у којем је број лексема значењски везаних за рибе и риболов знатно порастао (Стојићевић 1927: 4), Вук је нарочито добио када се појавила књига Григорија Лазића (1836) *Проста наравна историја*. Лазићева књига је „служила као основа свим доцнијим писцима, који су о рибама што писали. Од 27 имена, колико их Лазић наводи за рибе из слатке воде, 26 је ушло у Рјечник II издања, а свих 27

[17] У Михаиловић/Вуковић 1977: 251 уз облик *оствe* стоји упућивање на потврђене облике: „v. bodila, osve, ospe, ostva, osti, ošća, cigonj, džida". Од њих, у *Српском рјечнику* потврђена је само именица *џида* (909), али у значењу 'копље'. Петковић у путопису из 1734. употребљава облик *оства* (Јовић 2017: 145).

[18] Такође, нема ни лексеме **риболовац*.

[19] Уп.: *Зимовник*, m. der Winteraufenthalt Winterquarrier (der Räuber), hiberna praedonum (231), уз пример из епске народне песме.

[20] Уп. такав исказ: „На малу удицу и гльисту лове рибари велику рибу. Ловке, гвожђа, ступе, замке, мреже, яме, оружіе, засъде, све то крию, и покриваю ловци" (В. Лазићъ, „О преводу Новога завѣта", *Додатакъ къ Новинама Читалишта београдскогъ* брою 8. 1848. год.).

у Панчићеве рибе у Србији" (Стојићевић 1927: 4).[21] Видљиво је да је тако и Вук, барем посредно, утицао и на Јосифа Панчића да у делу *Рибе у Србији* (Београд, 1860) устали називе слатководних рибљих врста. И српска штампа, попут *Новина читалишта београдског*, почиње доносити све више познатих конструкција (*рибу ловити* НЧБ 1847/ 31, 242) и речи (*рибар* НЧБ 1848/1, 8), али и нове речи добијене комбинованом (сложено-суфиксалном) творбом, као што је *риболовље* (НЧБ 1848/38, 313, 1848/42, 347).

8. Риболов у *Српском рјечнику* (1852). Под утицајем литературе, али и својих спознаја са путовања, Вук у новом речнику наводи више назива риба, било да означавају нове врсте или да на други начин именују врсте вћ наведене 1818. године, а појављују се и морске врсте. Речнички чланци постају богатији: чешћи су синоними и творбене варијанте, доследнији латински називи, неретка територијална прецизирања, цитиране су нове пословице и фразеологизми као потврде и др. На пример, уз *шаран* сада се наводи да је то и: *(у Ц. г.) мушки надимак* (833). Богати се и фонд речи које се односе на технике риболова, а незнатно и фонд деминутива од назива речних врста риба.

8.1. У новом речнику потврђено је више нових слатководних рибљих врста (*бадељ*, *балаваџ*, *бандар*, *безрибица*, *звездар*, *јаз*, *јестера*, *кочић*, *крупатица/крупатка*, *липен*, *патуџа*, *сабљарка*, *сим*, *уклија*, *црвенперка*, *шљивар*), неуједначено лексикографски обрађених.[22] На пример, без ширих објашњења ту су *балаваџ*, *безрибица*, *звездар*, *јестера*, *кочић* или *шљивар*: *БАЛАВАЏ* [...] *2) риба*, *Stichling*, *gasterosteus aculeatus* (13); *БЕЗРИБИЦА*, *f.* [...] *cyprinus alburnus minor* (21); *ЗВЕЗДАР*, *звездара*, *т. (у Сријему) некака риба* (203); *ЈЕСТЕРА*, *f. der Stör*, *accipenser sturio* (254); *КОЧИЋ*, *т.*[...] *2) (у Сријему) некака риба* (295); *ШЉИВАР* [...] *piscis genus* (844). У речнику је сада и *јаз*: *der Bratfisch*, *cyprinus ballerus* (245), али не и данас распрострањени синоним, германизам **протвиш/протфиш*. Регистрован је и *сим*, уз неодређено *риба некака* (680). Детаљније су описане две рибе чија су имена забележена у Срему, *бадељ* и *патуџа*: *БАДЕЉ*, *т (у Сријему) нека риба*, *у које је глава као у змије* ; *тешко се струже и не пори се*, *него јој се црijева навлаче на уши*, *Art Fisch*, *piscis genus* (11); *ПАТУЏА*, *f. (у Сријему) некака риба*, *у које је трбух изнутра црн*, *der Nafenfisch*, *Schneiderfisch*, *cyprinus nasus* (491).[23]

Вук уводи и нове синониме и дублете: поред именице *лињак* Вук несигурно као истозначну наводи и именицу *лињ*: *ЛИЊ*, *т. (у Хрв.) некака риба (ваља да је* лињак*)* (329). Вуково нескривање недовољне упућености у рибље врсте препознајемо и у одредници *липен*, али је територијално одређење сасвим прецизно: *ЛИПЕН*, *т. некака риба у Србији по јужним крајевима и у Херцеговини* (329). Ваљано лоцирање

[21] Вук критички приступа Лазићевој књизи и не уноси његов облик *мрен* поред облика *мрена*, као ни лексему *косаљ* (врста данас обично именована као *шпицер*) из непознатог разлога.

[22] Истовремено, нерегистроване су остале многе распрострањене рибље врсте, као и њихова различита именовања: **кауглер* (**беовица*, **бјелица*, **белица*), **бодорка* (**бодарка*), **вијун* (**вијуница*), **вретенар*, **главоч* (**ружица*), **пијор*, **штампајзер* и др.

[23] Кашић (1987: 130) међу називима за врсте риба из Срема прави две грешке. Прва, овде смешта именицу *црноглавак*, превиђајући речцу *као*: *ЦРНОГЛАВАК*, *авка*, *т. (у Сријему) као рибица мала*, *црне главе*, *cf. буђара* (815). Међутим, Вук овде мисли на пуноглавца, што доказује и *буђара* (47), која опет упућује на *жабић* (154). Друга, он погрешно преноси форму имена „врсте рибе" као *црноглавка*, што је у речнику само *тица* (815).

видимо и уз именицу *крап*: *КРАП*, *т. (по југоз. кр.) vide шаран* (299). Синониме и њихово територијално разграничење налазимо и у речничком чланку уз именицу *бандар*: *БАНДАР**, *бандара*, *т. (у Сријему) некака риба (која се у Бачкој зове* буљеш) (14).[24] Међутим, уз *буљеш* стоји другачије лоцирање: *т. (у Барањи) vide бандар* (48). Облици *сабљар* и *сабљара* упућују на надређени облик *сабљарка* (659). Регистрован је и облик *скобаљ* (687) и данас мање распрострањен фонетски дублет *шкобаљ* (841), али без међусобног упућивања, и без синонима **подуст* за исту врсту. Наводи се сада и облик *пастрва*, уз упућивање на облик *пастрма*: *ПАСТРВА*, *f. (по југоз. кр.) vide пастрма* (490). Облици *крупатица* и *крупатка* наводе се као равноправни (308), али нема форми **крупачица* и **карапатка*. Облику *црвемперка* даје се предност у односу на облик *црвенперка*: *ЦРВЕМПЕРКА (црвенперка)*, *f.* [...] *cyprinus rutilus* (814). Поред имена *јегуља*, сада је у чанку додато и *угор* (249), али је одређење *угора* много информативније: *јегуља тежа од по оке. Кад се јегуље у Габели хватају и продају*, *која је мања од по оке*, *онијех се 300 броји у товар*, *а угори се продају особито на мјеру* (768). Регистровани су и облици *уклија* и *укљева*, неједнако лексикографски обрађени. Уз *уклија* стоји кратко и уопштено одређење: *УКЛИЈА*, *f. некака мала рибица* [...] *cf. укљева* (776). Уз *укљева*, пак, налазимо још једно веома детаљно сведочанство о значају риболова у Црној Гори: *УКЉЕВА*, *f. (у Ц. г.) мала риба (мало већа од срђеле) у језеру Скадарскоме*, *која се Талијански зове scoranza. Укљеве пред зиму навале крају*, *особито у она мјеста гдје се вода друкчија види*, *и која се зову ока (cf. око). Укљева се суха продаје у Котор и оданде на морске лађе. Црногорци које хватајући и сушећи укљеву које носећи је у Котор заслуже на годину по неколико хиљада дуката* (777).[25]

8.2. Захваљујући путовањима и информаторима, Вук је боље упознао и имена морских врста риба, нарочито у Дубровнику, па је у речник унео и именице *буква*, *гера*, *главоћ*, *зубатац*, *лист*, *пијерка*, *скобој*, *сопа*, *срђеља*, *ципо/ципол*, *шкрпина* и др., увек уз шкрта и једнолична објашњења:[26] *БУКВА*, *f. (gen. pl. букава)* [...] *2) (у Дубр.) некака морска риба* (47); *ГЕРА*, *f. (у Дубр.) некака мала риба* (85); *ГЛАВОЋ*, *т. (у Дубр.) некака морска риба*, *Grundel*, *gobius* (87); *ЗУБАТАЦ*, *зубаца*, *т. (у Дубр.) некакак морска риба* (214); *ЛИСТ*, *т. (loc. листу)* [...] *5) (у Дубр.) некака морска риба* (330); *ПИЈЕРКА*, *f. (у Дубр.) некака морска риба* [...] piscis quidam marinus (499); *СКОБОЈ*, *т. (у Дубр.)* (687); *СОПА*, *f.* [...] *2) (у Дубр.) некака морска риба*, *salpa*

[24] Кашић (1987: 139) погрешно преноси Вуково *бандар* као *бандер*.

[25] Несумњива је сличност са: „У известно време хвата се овде особито риба, коју Србљи *Укљевом*, Италијанци *Скоранца* зову, род кесеге, велика као сардина. Кад се зима приближи, повуку се укљеве у Скадарско језеро, и тако густо иду, да површност воде особиту боју добије. Ове рибе задржавају се особито на овим местама језера, која *око* зову (то јест у вртлозима, које протичућа врућа вода језера прави, којих мекша температура укљеве примамљује). Ту се често у толиком множеству налазе, да кад се весло међу њи тури, то оно управо стојеће остане. Племена, која на брегу језера седе, притјажавају скоро искључително ока језера, и у јесен само треба мрежу да баце, па је таки пуна. Најситније међу у плетене кошаре, и намећу и толико, да се скоро макнути не могу, пак онда кошаре на најплићим местама језера, гди доста траве има, у воду метну" (Ј. Суботић, „Описаније Црне Горе", *Српски летопис*, 74, 3, 1846, 86).

[26] Терминологија морског риболова у речнику (1852) тема је која због значаја и обима заслужује посебан рад.

(700); *СРЂЕЉА*, *f. (у приморју) die Sardelle*, *clupea enerasicolus L.* (708); *ЦИПО*, *ципола*, *т. (у Дубр.) некака морска риба* (813); *ЦИПОЛ*, *т. vide ципо* (813).[27]

8.3. Међу примерима за лексеме сада су и нови устаљени изрази, као уз именице *гргеч* и *пеш*: *Кесеге му коло воде*, *а* гргечи гледе (99); *Зинуо као* пеш (498). Исто је и код нове лексеме *гера*: *У репу од гере није вечере* (85). Занимљиво је и Вуково несигурно објашњење синтагме *сомли нож*: *т. ј. у којега су коре (камзе) од сомова зуба (?)* (700). Уз именицу *риба* даје се и изрека *Риба по дубоку плива* (649).

8.4. Незнатно расте и број деминутива у односу на прво издање, па се тако поред већ потврђеног деминутива *шаранчић* као равноправан наводи и деминутив *шаранац* (833).

8.5. Лексема попут *риболов*, *риболовац*, *риболовље* и сл., очито књишког порекла, нема ни у другом издању речника.[28] Појављује се, међутим, по први пут именица *рибарење* (649), док је значење глагола *рибарити* само 'носити рибу по селима те продавати, као што у Сријему и у Бачкој чине многи' (649).[29] Значење 'ловити рибу', уз територијалну напомену дату у загради *(у приморју)*, у речнику има само данас архаичан глагол *рибати* (649).

8.6. У новом речнику није богатији само фонд имена рибљих врста, већ и имена делова рибљег тела, па су ту *шкрге*, наведене прво у множини па у једнини у истој одредници (843), као и именице *краљушт* (299) и *крељушт* (301), које упућују на пожељнији облик *крљушт* (304).[30] Уз именицу *перо* сада стоји и значење: *пера у рибе* (495).

8.7. И даље у речнику нема именица **пецарош* или **пецач*, као ни придева **пецарошки*, али је бољи и богатији опис техника за лов рибе. Тако се сада појављује именица *бубањ* у значењу 'кош од прућа, којим се риба хвата', уз територијалну напомену у загради (у војв.) (45). Ту је и именица *бућкало*, са добрим објашњењем: *дрво којим рибари бућкају по води*, *те маме сомове на удицу* (50). Вук доноси и именицу *пловац*, прецизно објашњавајући њено значење и употребу: *ПЛОВАЦ*, *пловца*, *т.* [...] *2) (највише се говори pl. пловци) од мљечике као обручић на три угла*, *што рибари вежу на мрежу метницу*, *те плови поврх воде*, *да мрежа не би са свијем потонула и да би се познало кад риба у њу дирне*, *die Flösse* (508).[31] Појављују се по први пут и лексеме везане за морски риболов: *РИБАРИЦА*, *f. (у приморју) лађица с које се риба хвата* (649).

8.8. Иако сада има именице *смуђ*, и даље нема именице **смуђевина*. Нема ни именице **кавијар*, која је била потврђена код других савремених писаца блиских Вуку,[32] као ни лексема **мријестилиште/*мрестилиште.*

---

[27] Нема форми **сардела* и **сардина*.

[28] Уп.: „А над свим љубе Црногорци *лов и риболов*, и тако исто умеду згодно звер убити, као што су вешти кад ваља Турцима главе одбијати" (Ј. Суботић, „Описаније Црне Горе", *Српски летопис*, 74, 3, 1846, 78).

[29] Кашић (1987: 142) напомиње да ова локализација „није довољно прецизна".

[30] Овако је решен однос ових лексема у РМС, где је архаичан, и чини се у речнику сувишан, облик *крељушт* потврђен само примером управо из Вуковога речника. У РСЈ, сасвим исправно, наведен је само облик *крљушт*.

[31] Нема дублетне форме **пловак*.

[32] „Овим начином гоје се рибе, и умножава им се икра, из које се кавијар готови, који Преваском врло мало уступа" (Ј. Суботић, „Описаније Црне Горе", *Српски летопис*, 74, 3, 1846, 86).

9. Закључци. На основу свега изнесеног, можемо извести а) Вук је у *Српски рјечник* (1818) унео многа, али не и сва, познатија именовања слатководних рибљих врста, редукован број лексема везаних за делове рибљег тела, као и само део термина везаних за технике лова и чувања рибе. б) У *Српском рјечнику* (1818) нису потврђене поједине привредно битне дунавске врсте (**јестера*, **сим*, **смуђ*), али ни неке врсте типичне за Вуков родни крај (**љипљен/*липљан/*липен*, **скобаљ/*шкобаљ/*подуст*), као ни специфична именовања у њему (**болен* : *буцов*). в) У првом речнику нема ни многих уобичајених лексема везаних за технике риболова, алат, делове рибљег тела (**аласлук*, **рибарење*; **бубањ*, **бућкало*, **окце*, **пампур*, **пловак*, **пловац*; **крљушт/*краљушт/*крељушт*, **мјехур/*мехур*, **шкрге*). г) У другом издању све ове тематске групе су обогаћене, а потврде су са много шире територије. *Српски рјечник* из 1852. напредак је у сваком смислу: наведени су називи за нове слатководне и морске врсте, нови синоними за називе врста, нови називи алата и делова рибљег тела; речнички чланци су богатији, са прецизнијим територијалним одређењима и новим устаљеним изразима. д) У оба издања речника Вук је избегавао германизме, нарочито оне распрострањене у данашњој Војводини, а предност је давао словенским тј. српским именовањима (**форел(а)* : *пастрма*, **протвиш/*протфиш* : *јаз*). ђ) Вуков боравак у Подунављу није оставио дубљег трага у речнику из 1818, што се види из одсуства појединих речи карактеристичних за тамошњи риболов, врло битну грану локалне привреде (**јесетра*, **морун*, **кавијар*) и народнога живота уопште, на основу чега можемо потврдити да он у доброј мери заиста јесте речник тршићког говора. е) Скоро сва именовања риба забележена у Вуковим речницима касније су и устаљена или доминирају у савременој риболовној терминологији, уз ретке изузетке (*липен*, *ноствица*, *пастрма*, *црвемперка*), а исто важи и за све друге риболовне термине.

Извори

Караџић В. Ст. *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. Беч, 1852.

Караџић В. Ст. „Српски рјечник (1818).” Ивић П. (прир.). *Сабрана дела Вука Караџића*. Књига друга. Београд: Просвета, 1966.

Караџић В. Ст. „О језику и књижевности I.” Николић Б. (прир.). *Сабрана дела Вука Караџића*. Књига дванаеста. Београд: Просвета, 1969.

Караџић В. Ст. „Преписка I.” Добрашиновић Г. (прир.). *Сабрана дела Вука Караџића*. Књига двадесета. Београд: Просвета, 1988.

Лазићъ Г. *Проста Наравна Исторія*. Будим, 1836.

Рѣчникъ малый, въ Вѣннѣ, при Г. Стефанѣ отъ Новаковичъ, къ Славенно-Сербской, Валахїйской и Восточныхъ Іазыковъ Тѵпографїй, 1972.

Литература

Белић А. „Српскохрватски књижевни језик.” *Наш језик*, год. I, св. 1 (1933): стр. 4–10.

Дробњаковић Б. *Риболов на Дрини*. Београд: Етнографски музеј у Београду, 1934.

Ивић П. *О Вуку Караџићу*. Прир. А. Младеновић. Целокупна дела Павла Ивића. Том IV. Сремски Карловци – Нови Сад, 1991.

Јовић Н. *О језику путописа „Поклоњеније гробу господњу” (1734) Андреја Петковића*. Ниш: Центар за црквене студије, 2017.

Јовићевић А. „Скадарско језеро и риболов на њему.” *Српски етнографски зборник*, 13 (1909): стр. 155–257.

Кашић Ј. *Трагом Вукове речи: чланици и расправе*. Нови Сад: Матица српска, 1987.

Кулаковски П. *Вук Караџић, његов рад и значај у српској литератури*. Београд: Просвета, 1987.

Милановић А. „Нова именовања слатководних риба у српском језику.” *Наш језик*, XLVIII, 3–4 (2017): стр. 125–134.

Милошевић М. „Неколико података о риблову на средњем току Пека.” *Гласник етнографског музеја у Београду*, XIV (1939): стр. 107–115.

Момировић П. „Риболов у Смедереву и околини.” *Гласник етнографског музеја у Београду*, XII (1937): 145–165.

Петровић М. *Ђердапски риболови у прошлости и у садашњости*. Београд: Српска краљевска академија, 1941.

Речник српскохрватскога књижевног језика. 1–6. Нови Сад: Матица српска – Загреб: Матица хрватска, 1967–1976.

Речник српскога језика. Измењено и поправљено издање. Нови Сад: Матица српска, 2011.

Стојановић Љ. *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*. Београд: БИГЗ, 1987.

Стојићевић Д. *Народна имена риба у Србији (Noms populaires des poissons en Serbie)*. Београд: Просвета, 1927.

Ћорић Б. „О дериватима са значењем *производа животињског порекла* у српском језику.” Драгићевић Р. (ур.). *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима*. Београд: Филолошки факултет, 2012: 367–385.

Ћорић Б. „Кратак преглед творбе речи у српском језику.” *Семинар српског језика књижевности и културе*, *Предавања*, 3. Београд, 2014: 93–114.

Шћепановић М. *Вукове српске народне пословице с регистром кључних речи*. Београд: Јасен, 2015.

*

Mihajlović V., Vuković G. *Srpskohrvatska leksika ribarstva*. Novi Sad: Institut za lingvistiku u Novom Sadu, 1977.

Popović M. *Pamtivek: Srpski rječnik Vuka St. Karadžića*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1983.

Simonović P. *Ribe Srbije*. Beograd: NNK International – Biološki fakultet Univerziteta u Beogradu – Zavod za zaštitu prirode Srbije, 2011.

Александр М. Миланович

РОЛЬ ВУКА КАРАДЖИЧА В СОЗДАНИИ РЫБОЛОВНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В *СЕРБСКОМ СЛОВАРЕ* (1818)

Резюме

Вук Караджич в *Сербский словарь* (1818) внес многие, хоть и не все, известные наименования пресноводных видов рыб (**смуђ*, **бандар* и т.д.), ограниченное число лексем, связанных с частями тела рыбы, и только часть терминов, связанных с техниками ловли рыбы (**аласлук*, **рибарење*; **бубањ*, **буђкало*, **окце*, **пловак*; **крљушт*, **мјехур*, **шкрге*). Не подтверждены некоторые важные для хозяйственного использования дунайские виды (**јесетера*) и кулинарии (**кавијар*), виды, типичные для родного края Вука Караджича (**скобаљ*), а также специфические наименования в нем (**болен*). В *Сербском словаре* (1852) даны названия новых пресноводных и морских видов, новые синонимы названий видов, новые инструменты и части тела рыбы. В обоих изданиях Вук Караджич избегает германизмов (**форел(а)*, **протвиш*). Пребывание Вука Караджича в Подунавье не оставило глубокого следа в первом издании словаря (**јесетра*, **морун*, **кавијар*), на основании чего можно утверждать, что это действительно словарь тршичского диалекта. Почти все наименования рыб, встречающиеся в словарях Вука Караджича, позже и упрочились или доминируют в современной рыболовной терминологии за редким исключением (*липен*, *ноствица*, *пастрма*, *црвемперка*), что актуально и для всех остальных рыболовных терминов.

Ключевые слова: Вук Караджич, Сербский словарь, рыболовная терминология, названия видов рыб, деминутив, аугментатив, лексикография.

811.163.41'374::371.3“1818“
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch36

Зона В. МРКАЉ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност са
јужнословенским књижевностима

ВУКОВ *СРПСКИ РЈЕЧНИК* У НАСТАВНОМ КОНТЕКСТУ

У раду се разматра широки значај *Српског рјечника* В. С. Караџића у настави српског језика и књижевности, која корелира и с другим школским предметима (попут Историје, Географије итд.). Увидом у значај *Предговора Рјечнику* (1818), као и у поглавље *Српска граматика*, шири се и употпуњује рад са ученицима у наставној подобласти *Језик*. Мада се *Рјечник* посматра, пре свега, као лексикографско остварење, показује се на који је начин тумачење одредница ове књиге значајно и за наставу књижевности и реализовање различитих методичких поступака и радњи (нпр. мотивисање, читање, локализовање, тумачење непознатих и мање познатих речи и израза). Анализом одабраних појмова истиче се шта све ученици могу да сазнају о прошлости, историји и традицији српског народа; о народним играма, ношњи, празницима. Помоћу задатака за истраживачко читање *Рјечника* показује се како се поједине одреднице могу довести у везу са народним приповеткама и предањима, којима се поједини појмови у *Рјечнику* илуструју. Тумачењем *Српског рјечника* у наставном контексту развијају се опште и међупредметне компетенције за крај средњег образовања.

Кључне речи: *Српски рјечник*, настава, српски језик, књижевност, истраживачки задаци, методички поступци и радње, међупредметне компетенције, корелација, усмени прозни облици.

Циљ овога рада је да истакне различите начине читања и коришћења *Српског рјечника* (1818) Вука Стефановића Караџића у настави српског језика и књижевности, уз наглашавање јачања међупредметних компетенција ученика, дефинисаних новим документима који доприносе развоју образовног система Републике Србије. Повезивање садржаја који се према програмима наставе и учења обрађују у оквиру различитих школских предмета (Српски језик и књижевност, Историја, Географија, Биологија...) и остваривање наставних циљева, везаних за упознавање ученика са животом нашег народа у прошлости, обичајима, традицијом и фолклором, могуће је остварити управо наставним тумачењем Вуковог *Српског рјечника*.

* zonamrkalj61@gmail.com

Српски рјечник (1818) инспирисао је многа наставна проучавања ове вредне књиге. Поједина истраживања на пољу Методике наставе књижевности и српског језика допринела су, у новије време, афирмисању овог великог лексикографског дела у српским основним и средњим школама. Као занимљиве издвајамо: поглавље „Шаљиве народне приче као коментари уз народне пословице и појмове из Вуковог *Рјечника*" (Мркаљ 2008: 339–350) и студију Миодрага Павловића „Истраживачка наставна обрада Вуковог *Рјечника*" (2014б: 61–83), у којој аутор, указујући на Караџићеве речнике из 1818. и 1852. објашњава особености Вуковог тумачења речничких чланака. Овај аутор је назначио и важност истраживачких подстицаја намењених ученицима, при чему се истичу различити сегменти оба речника, тематски се обједињују поједине одреднице узете у разматрање, као и њихове стилске особености.

У уџбеничкој апаратури читанки с краја XX и почетком XXI века (за осми разред основне школе и други разред гимназија и средњих стручних школа), налазе се драгоцени радни налози помоћу којих се ученици подстичу да самостално, или уз помоћ наставника, током редовне и додатне наставе претражују и тумаче одреднице Вуковог *Рјечника* (1818), да упознају друштвене односе и политичке прилике којима је Вук био савременик; сазнају где се налазе и како су добили имена бројни градови, планине, реке; откривају чудесан свет животиња и биљака, које могу судбински да одреде човеков живот; науче правила заборављених игара, ток обреда везаних за обичаје људи у патријархалној заједници итд. Истраживачки задаци који се могу дати ученицима за припрему, тј. за читање и разумевање одабраних одломака из *Рјечника*, везују се за одабране примере, дате у акредитованим читанкама.

У зависности од тога о ком је узрасту реч, склоп задатака је другачији.

Примери задатака за истраживачко читање у осмом разреду основне школе[1]

Читајући опис речи Божић, научићеш који су обичаји поштовани у српском народу приликом прославе великог хришћанског празника. Који се од тих обичаја данас поштују? Обрати пажњу на речи: *бадњак*, *чесница*, *полажајник*. Потруди се да протумачиш значење наведених речи из контекста и служећи се личним искуством.

Уочи и размотри шаљиве и ироничне примесе у објашњењима речи: *ђаволак*, *злогук*, *клинчорба*, *корњача*. Припреми се да о томе говориш на часу.

Прочитај објашњења речи *јеленак* и *разбој*. Забележи данашње значење датих речи. Погледај тумачења ових речи у *Речнику српског језика* Матице српске (РСЈ 2007). Имај на уму да уместо овог и Вуковог *Рјечника*, можеш да користиш и *Речник српског књижевног и народног језика* (РСАНУ 1959–).

Образложи значења израза који се у *Српском рјечнику* наводе уз реч „рука". Сети се још неких. Шта значе изрази „на своју руку" и „ради као без руку"?

[1] Овде наведени задаци прате избор речничких лема наведених у *Читанци за 8. разред основне школе* (Бајић, Мркаљ 2010: 23–26).

Прочитај још једном епску песму „Диоба Јакшића”, обрађену у седмом разреду, и размотри значај *молитвене чаше* коју је Анђелија употребила да помири браћу Дмитра и Богдана.

Уз реч „клис” прочитај из *Рјечника* како су се некад играле дечје игре *купа* и *провођач*. Који су данашњи називи игара којих се деца играју у дворишту или у парку? Опиши их.

Размотри тумачења која Вук Караџић даје уз речи *Дечани* и *Котор*. Шта све сазнајеш из ових објашњења? Зашто је, по твом мишљењу, Вук користио народна предања да би објаснио наведене речи? Пронађи и прочитај предање о постанку Цариграда.

Прочитај у *Рјечнику* шта значи реч *златоје*, а затим се подсети значења речи *дјевер* и *кум*. Набroj и напиши што више речи којима се данас означавају родбинске везе. Притом се посебно распитај ко су: *заова*, *јетрва*, *нећак*, *шурак* и *пашеног*.

Примери задатака за истраживачко читање Вуковог Предговора *Српском рјечнику* (1818) у другом разреду средње школе

Запази снагу и утемељеност Вукових ставова у тексту овога предговора. Проучи главне стилске квалитете његовог текста: прегледност, разложност и систематичност у изношењу мишљења.

Како је Вук приказао и протумачио чињеницу да Срби хиљаду година имају слова и писмо, а немају свој прави језик? Кога је означио као свог претходника у реформи језика и правописа? Шта важно Доситеј Обрадовић и његови следбеници нису схватили да је потребно учинити по питању реформе језика? Образложи шта значи писати „по правилима баба Смиљане”.

Шта су главни узроци компликованог стања у српском језику које је Вук затекао на почетку 19. века? Зашто је школовање Срба на страним језицима узрок забуне до које је дошло у српској писмености? Којим се језицима служе српски писци Вуковог доба? Зашто неки одбацују народни језик? Каква решења језичких питања су писци нудили? У чему сви они, према Вуковом суду, греше? Који језик Вук сматра добром основом за стварање књижевног језика? Како је он образложио ова гледишта?

Какав став Вук има према ортографији српског језика? Која је нова слова унео у азбуку? Проучи на који начин је образложио увођење слова Ј из латиничног писма.

Реформа српског језика и правописа је централни део Вуковог рада и кључни напор његових стваралачких активности. Више нападан и осуђиван, него подржаван и подстицан од савременика, Вук никада није посустајао. Запази и тумачи делове текста који сведоче о његовој марљивости, упорности и оптимизму. Зашто су ове Вукове карактерне особине важне за активности којима се бавио? Шта оне сведоче о великим прегаоцима и њиховим делима?

Примери задатака за истраживачко читање одабраних одредница из *Српског рјечника* у другом разреду средње школе[2]

Запази делове текстова које је Вук обликовао на уметнички начин. На којим местима уочаваш кратке форме усмене прозе?

Како народни колектив доживљава и слави божићне празнике? Запази чему се у народу током Божића придаје посебан значај. Протумачи исказе и обредне радње (понашање) којима се током празничних дана подстичу доживљаји мира, радости, заједништва, благородности и жеље за бољим животом. Шта се жели остварити, односно постићи описаним радњама и речима које их прате? Због чега се пажња током празника посвећује животињама и биљкама? Колико се божићни обреди, описани у *Рјечнику*, разликују од данашњих, а колико су им блиски? Зашто Вук приказује начин божићног обредовања у различитим крајевима?

Издвој елементе анегдоте у одредници *хајдук*. Проучи који део ове одреднице се развија у приповедачком смислу. Која ти сазнања о хајдуцима и хајдучији доноси овај текст? У којим деловима тог текста је Вук испољио научну објективност? Опиши морал хајдука. Прикажи шта се о начину хајдуковања, односно о животу и ратовању важно дознаје. Зашто Турци окрутно кажњавају хајдуке? Протумачи запажања о храбрости хајдука коју опевају народне епске песме. У ком делу текста се аутор појављује у улози сведока? Проучи и прокомментариши какву улогу имају епизоде чији су актери Михаил Шошо и Станко Црнобарац.

Које важне ставове и драгоцене историјске чињенице доноси текст уз одредницу *школа*? Установи и објасни какав значај за историју школе и школства у Србији има ова одредница. Процени квалитет школа у Србији Вуковог времена. Шта је, према твом суду, у овим школама било лоше? Шта мислиш, који су узроци таквог стања у тадашњем школству?

Вуков *Српски рјечник* из 1818. представља неисцрпан извор различитих знања која би ваљало да генерације ученика стекну, уз поуздано наставничко вођење. Мада се *Рјечник* посматра, пре свега, као лексикографско остварење, у школи се његов садржај мора разматрати знатно шире. На почетку наставног рада важно је ученицима објаснити контекст у којем је ова књига настала[3]. У том смислу можемо се

---

[2] Овде наведени задаци прате избор речничких лема наведених у *Читанци за други разред гимназија и средњих стручних школа* (Павловић 2014а: 107–114).

[3] Ученицима ћемо посебно истаћи да је Вук Караџић тек у другој књизи народних лирских песама, у „Народној србској пјеснарици", објавио песме на народном језику, а да је до тада у језик народних песама уносио славеносрпске речи. Пишући и читајући дуги низ година на славеносрпском и црквенословенском, Караџић је тек 1818. године написао чистим народним језиком предговор и тумачење појединих речи у свом *Српском рјечнику*. Скуп од 27.270 речи представља речник говорног језика Вуковог краја, пропуштен кроз језичко осећање даровитог писца и научника. Богат етнографски материјал, дат као тумачења уз поједине речи открива духовну физиономију патријархалне средине из које је Вук потекао. Ратарско-сточарска и занатско-војничка лексика, као и зачеци правне и културне терминологије, речи које се употребљавају само у усменом песништву чине овај речник јединственим и посебним за сва времена, мада је стваран по угледу на речник новогрчког језика који је почео да излази у Цариграду 1815. Оштар сукоб између Вука и Копитара на једној страни и митрополита Стратимировића на другој, као и забрана штампања речника изван Будимске штампарије, довела је до штампања *Српског рјечника* у Бечу, у штампарији мехитариста (јерменски калуђерски ред). Мехитаристи су имали царску привилегију да могу штампати књиге на свим источним језицима, међу које је, по ондашњим критеријумима, спадао и српски. Према (Поповић 1975: 56).

послужити књигама доступним ученицима у школским библиотекама (на пример, делима Миодрага Поповића или Јована Деретића), као и одломцима из секундарне литературе, датим у читаначким изборима.

Тек након локализовања *Српског рјечника* у историјски контекст и усвајања значајних информација с тим у вези, ученици могу приступити размишљању о задацима које наставник претходно припреми и уручи ученицима. У зависности од индивидуалних ученичких могућности и интересовања, неки од захтева могу се прилагодити индивидуалном истраживачком раду, који захтева више времена за припрему, или организованом раду групног или фронталног типа, током редовне наставе.

Уколико би се ученици чешће бавили истраживањем значења старих речи и израза и одговоре тражили у речницима српског језика, па и у Вуковом *Рјечнику* из 1818. године, превазишле би се многе тешкоће у разумевању дела наше народне књижевности за која аутори многих прилагођених издања избора народне књижевности траже пречице, те архаизме замењују њиховим савременим синонимима. Подилажење младим читаоцима у овом смислу не иде на руку развоју њихових читалачких компетенција, бар не онако као то сагледава методика као наука о настави, уважавајући књижевнонаучну методологију.

Као посебно значајне, овде наводимо *естетичке компетенције*, које спадају у корпус међупредметних компетенција. Њих ученици треба да стекну до краја средњег образовања. *Српски рјечник* из 1818. Вука Стефановића Караџића је дело које у настави може вишеструко помоћи усвајању различитих знања и вештина и развијању способности наших ученика.

Пошто је ученик упознат са културним наслеђем људске заједнице, он стиче свест о вредности уметничких и културних дела и њиховог значаја за развој друштва. Постаје свестан значаја естетске димензије у свакодневном животу, има критички однос према употреби и злоупотреби естетике; повезује уметничка и културна дела са историјским, друштвеним и географским контекстом њиховог настанка.

Уз *естетичку компетенцију*, при читању и тумачењу одабраних одреница из Вуковог *Рјечника*, посебно се издваја и компетенција *решавање проблема*, где ученик ангажује своје индивидуалне капацитете (знање из различитих предмета, искуство стечено изван школе, као и интелектуалне, емоционалне и социјалне способности) и друге ресурсе који му стоје на располагању (различити извори информација, књиге, искуство других ученика, наставника и других особа из школског и ваншколског окружења, итд.), селективно и сврсисходно их користи, припремајући се за истраживачки рад на Вуковом *Српском рјечнику*.

„Развијајући компетенцију *сарадње*, ученик је способан да се у сарадњи с другима или као члан групе ангажује на заједничком решавању проблема или на реализацији заједничких пројеката. Учествује у заједничким активностима на конструктиван, одговоран и креативан начин афирмишући дух међусобног поштовања, равноправности, солидарности и сарадње. Активно, аргументовано и конструктивно доприноси раду групе у свим фазама групног рада: формирање групе, формулисање заједничких циљева, усаглашавање у вези са правилима заједничког рада, формулисање оптималног начина за остварење заједничких циљева на основу критичког разматрања различитих предлога, подела улога и дужности, преузимање одговорности за одређене активности, надгледање заједничког рада и усклађивање

постигнутих договора са новим искуствима и сазнањима до којих се долази током заједничког рада и сарадње. У процесу договарања уме да изрази своја осећања, уверења, ставове и предлоге. Подржава друге да изразе своје погледе, прихвата да су разлике у погледима предност групног рада и поштује друге који имају другачије погледе. У сарадњи с другима залаже се да се одлуке доносе заједнички на основу аргумената и прихваћених правила заједничког рада" (Општи стандарди 2015: 12)[4].

Задаци за истраживачко читање *Српског рјечника* (1818) могу се организовати у више група, према различитим ученичким интересовањима. Они не морају увек бити усмерени ка проширивању знања из српског језика и књижевности, већ се могу односити и на широк спектар функционализованих знања и стицање опште културе.

- **Прва група** може добити задатак да истражи шта је у *Рјечнику* записано о празницима који се светкују у нашем народу и обичајима везаним за њих, као и о манастирима, центрима српске културе и духовности.

У том смислу, издвајају се лексеме: Божић, чесница, полажајник, бадњак, Богојављење, Јованђан, Васкрс, Крсно име, Никољдан, Ђурђевдан, намастир, Дечани, Сопоћани, Студеница, Врдник, Милешева итд.

- **Друга група** би могла да пронађе називе и описе јела која су се припремала и конзумирала у прошлости.

Књижица рецепата, започета на следећи начин, учинила би функционалним бављење речничким одредницама, чак и ученицима који су се определили за трогодишње средње стручне школе.

ЋУФТЕТА – „Исјеца се ситно пријесно месо и метне се у њега мало бибера и ситно исјецана црна лука, па се онда начине као ораси и умељају се у шенично брашно (и то се зову ћуфтета). Послије тога ћуфтета се попрже на маслу, па се поспу бијелим луком и киселим млијеком" (Караџић 1966: 846)[5].

ЧИМБУР – „Настави се вода у тигању па се посоли; кад вода узаври, онда се на њу разбију јаја, те се читава (не мијешају се) скувају; па се онда вода исциједи и метне се мјесто ње скорупа те се јаја као мало зачине; ђекоји још утуку бијелога лука те и залуче" (Исто: 902).

- **Трећа група** може тражити речи које данас имају другачије значење него некада, или се другачије изговарају.

На пример, посебно занимљиве ученицима могу бити следеће речи: *отмица*, *старешина*, *гласати*, *глад*, *коб*, *кокошка*, *џаба* и сл. Наиме, опис обичаја отимања девојке (у случају да се родитељи и родбина успротиве удаји) био је веома ризичан и понекад се завршавао смрћу младожење и батинањем сватова, а свештеник који

[4] Општи стандарди постигнућа за крај општег средњег и средњег стручног образовања и васпитања у делу општеобразовних предмета развијани су у периоду од 2010. до 2013. године у оквиру пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја; Подршка осигурању квалитета система завршних испита на националном нивоу у основном и средњем образовању (ИПА 08) који је финансиран из средстава Европске уније и буџета Републике Србије. (Аутор овог рада, З. М., била је један од чланова радне групе за израду поменутих стандарда и Приручника за наставнике.)

[5] У даљем навођењу речничких одредница даје се само број параграфа у којем се одредница налази у *Српском рјечнику*.

би обавио венчање протериван је из службе. Ученичко разумевање речи *старешина* превазилази Вуково објашњење везано за сеоског и кућног старешину, пошто је њима најближи разредни старешина. *Гласати* је у Вуково време значило обављати одређену врсту ручног рада; *град* је представљао тврђаву (утврђење), *коб* сусрет, *кокошка* је дугуљаста, шупља основа на коју се намата вуна или конац, те поприма дугуљасти облик, а *џаба* – џаба ти; на част ти то!

Ученици ове групе могу добити и налог да сачине задатке према следећим моделима, као и да пронађу примере из народних приповедака у којима се поједине речи појављују; на пример – *челац*, у причи *Лаж за опкладу*: „[...] Па ми да и челца, и још пуну торбу проје од изора. Онда ја упртим торбу с пројом на леђа, а седло с пијевца пребацим на челца, те челца узјашем, а пијевца поведем у поводу, да се одмори (Караџић 1969: 16).

а) На линијама напиши синониме за следеће глаголе које проналазиш у Вуковом *Српском рјечнику* из 1818. године.
Споречкати се (посвађати се);
Спотакнути се (саплести се);
Вајкати се (премишљати се, нећкати се).

б) Уместо глагола *спазити*, у српском можемо употребити глагол (видети/опазити/уочити).
Уместо глагола *умакнути*, у српском можемо употребити глагол (побећи).

- **Четврта група** може се бавити састављањем списка женских и мушких имена, наведених у *Рјечнику*.

Овде ћемо навести само нека, с почетка азбуке: Аврам, Адам, Алекса, Ацко, Алексија, Алексије, Алемпије, Ана, Анушка, Андра, Андрија, Андријаш, Анђа, Анђелија, Анета, Аница, Анка, Анчица, Анта, Антонија, Антоније, Аранђел, Арса, Арсен, Арсенија, Арсеније, Аца, Вељко, Вера, Верица, Васа, Василија. Василије, Весо, Веселин, Вића, Вићо, Вићентије, Витомир, Витко, Владисав, Влаисав, Влајко, Влатко, Влашко, Вранеш, Гојко итд.

- **Пета група** може преписати описе дечјих игара, наведених уз поједине речничке чланке, и добити задатак да те игре изведе.

Анализирањем одредница: *банати се*, *клис*, *купа* и сл. ученици се подстичу да након што проуче игре, њихов ток и смисао, драматизују текст описа игре и припреме га за извођење на позорници, чиме се јачају њихове стваралачке активности.

Овде наводимо игру, описану у коментару речи „помељавити” (Исто: 596):

„Кадшто кад оће деца да забране једно другом говорити, онда једно рече: ’Пун кош жаба, пун кош црви, пун кош гуја (итд.): ко се јави, све да помељави’, па већ онда не смију ни једно проговорити.”

- **Шеста група** би се бавила пописивањем топонима поменутих у *Рјечнику*, тражила их у географском атласу и поједине уцртавала у нему карту (на пример, Алексинац, Англија, Арнаутска земља (Албанија), Браничево (Пожаревачка нахија), Брачинац, Ваљево, Варадин, Вараждин, Вилиндар (Хиландар), Винковци, Вишеград, Врдник, Градачац, Градишка, Ћуприја, Требевић, Шумадија, Шишатовац, Требишњица, Сарајево итд.

У корелацији са наставом историје и географије, занимљив материјал за наставно проучавање представља нпр. реч Крајина / Крајина Неготинска (Исто: 333–334). Проучавања оваквог тип откривају не само богате историјске или географске садржаје већ представљају драгоцен извор података о прошлости, територијалном распореду, друштвеном уређењу итд, што је значајно за истраживаче различитог типа.

- **Седма група** би се могла бавити анализирањем обичаја при свадби, при чему се у наставу може увести и компаративно проучавање лирских народних сватовских песама, или лексиком којом се именује паганско-митска слика живота српског народа. У том смислу, ученици би се припремали да коментаришу речи: *вук*, *вукодлак*, *вила*, *вјештица*, *дружичало*, *краљице*, *коледа*, *додоле*, *расковник*, *кукавица*, *врзино коло*... Овде наводимо објашњење које Вук даје уз мање познату реч „стуаћ" (Исто: 801):

„По Ерцеговини приповиједају да се стуаћи (као виле или ђаволи) налазе по великим планинама и по камењацима, и имају на ногама гужве од људскијех жила: да им се ноге не клизају по страни и по камењу; кад се коме прекине гужва, а он увати човека и извуче му жиле из ногу, те начини другу."

- **Осма група** имала би задатак да попише и класификује предања која Вук Караџић наводи у *Рјечнику*: Цариград, Тројан, Милошева скакала, Дечани, корњача, те да их допуни избором предања различитог типа, која ученици могу пронаћи нпр. у књизи *Од како се земља охладила*, Наде Милошевић-Ђорђевић (1997). Шире о предању као школском штиву ученици могу пронаћи у књизи *Наставно проучавање народних приповедака и предања* (Мркаљ 2008: 285–295).
- **Девета група** би издвојила шаљиве приче и анегдоте унете у *Рјечник* ради илустрације појединих одредница, као и стихове из одабраних шаљивих лирских народних песама, узетих за илустрацију речи.

У свом речнику Вук објашњења у виду шаљивих прича наводи као народно казивање и тиме постиже већу сугестивност, што доприноси веродостојности и потврђује реалистичност догађаја. Ове приче су језгровите. Утисак о динамици приче постиже се одговарајућом организацијом композиционих сегмената, чему доприносе и форме приповедања попут дијалога. У *Рјечнику* су све приче једноепизодичне и фабула им је типична за реалистичку причу. Сажета је, без описа и дигресија; води право ка поенти.

„ЈЕСЕНАС – Калуђере, да те оженимо?
Кад, ваистину?
Јесенас.
Ваистину, што ће бити јесенас, нек буде вечерас" (Караџић 1966: 286).

Ученици издвајају и тумаче и објашњења уз речи: *ђаволак*, *дембел*, *злогук*. Посебно им се допадају шаљиве приче о јунацима чији су поступци извори смеха и комике и у којима се исмевају људске мане попут лењости, себичлука, саможивости, глупости... У шаљивој причи се присуство комике подразумева. Може се говорити о два типа комике: вербалној и комици ситуације. У многим примерима из *Рјечника*

доминира вербална комика. Пример је прича уз реч „ђаволак" где додетљив поп каже ђаку за девојку да је то ђаволак, а ђак предложи да једног ђаволка поведу у манастир. На комику ситуације наилазимо уз реч „ујам" кад два кума помисле сасвим супротно, видевши да је један од њих воденичар.

На шаљива објашњења у *Рјечнику* се наилази и потпуно неочекивано. На пример, уз реч „шумнат" (Исто: 927) стоје следећи стихови:

„Мушка глава ко шумната грана:
Удри главом о зелену траву,
Лист опадне, а грана остане."

Реч „четвртин" (Исто: 900) прати следећа прича:

„Прела баба ноћу уочи четвртка па изашла напоље и у мраку нагазила и узја(х)ала јуне; кад јуне скочи и понесе бабу на себи, онда она стане говорити: 'Господине четвртине! Пусти мене, тебе ће бака светити.' Она је мислила да је носи четвртак: што преде уочи њега."

Примеса шаљивог запажа се и уз објашњење речи „верати се". За разлику од данашњег значења, некадашње је било: *крити се*, *провлачити се*. Тумачење је у *Рјечнику* пропраћено шаљивим стиховима:

„Не чудим се лији ни ђердану,
Већ се чудим зецу и гаћама:
Кад се вере, како не издере" (Исто: 65).
Ученицима су смешни и стихови који прате објашњење речи „шићар":
„У бећара свакога шићара,
Понајвише буа (бува) и ушију (вашака)" (Исто: 918).

- **Десета група** може сачинити избор народних веровања, као и попис кратких фолклорних форми (питалица, пословица, загонетки, брзалица, изрека, благослова, клетви итд.).

Овде издвајамо само неке од њих:

Веровања: ЋИРИЛ ФИЛОСОФ „Срби приповиједају да тице на Ћирилов дан траже друга свака себи да граде гнијездо и да носе јаја; па која не нађе друга, она се објеси" (841).

ШТУЦАТИ „Кад се коме штуца, онда кажу да га неко помиње; а кад погоди ко га помиње, онда штуцање престане" (Исто: 925).

ЧАБАР „У нашега чабра гвоздене уши (реку жене кад ко приповиједа у кући за какву болест, или за другу какву несрећу, која се ће догодила" (Исто: 892).

Загонетка: ЦИЦИБАН „Поручује Цицибан Цицибаници: пошљи мене шетљу петљу на магарици; покисе ми бела пена на загалици? (то јест, човек из воденице поручује жени да му пошље кола да носи брашно) (Исто: 888).

Клетва: УЗЈА(Х)АТИ „Да бог да га узја(х)али Турци!" (Исто: 856).

Пословице: Живи као бубрег у лоју, или Ко се (х)вали, тај се квари.

Вуков *Рјечник* пружа материјал који се може искористити и за проверавање ученичке вештине разумевања прочитаног путем теста, чак и за учење српског језика као нематерњег.

Задатак за стандард 2.СН.1.3.4. *Ученик чита с разумевањем, уз помоћ речника, књижевне, стручне или информативне текстове различитих форми и садржаја.*

Прочитај текст *Како су се српски војници хранили у Првом светском рату*. Уз помоћ информација из текста и Вуковог *Рјечника* (1818) одреди значења речи које су подвучене.

> Иако је аустроугарска војска имала богатије оброке, српски војници су се хранили здравије током Великог рата – употребљавали су таин. И сит и сигуран! То је таин значио за српског војника. Специфична мешавина ражаног и белог брашна могла је да траје дуго и да даје снагу и гипкост у борби. Реч „таин" је турског порекла и значи „следовање", објашњава Димитрије Вујадиновић, аутор пројекта „Хлеб у Великом рату". „Наша војска је одмах после турско-српских ратова – почела да производи таин, војни хлеб. Он је био здрав и хранљив. Његови састојци су: 70 одсто ражаног брашна, 30 одсто белог брашна и све се то замеси, не са квасцем већ старим и очврслим, сувим – већ квасним тестом, које се зове комин."

О Вуковом *Српском рјечнику* из 1818. ученици, према програмима наставе и учења, стичу почетна знања у осмом разреду основне школе, а проширују их у другом разреду средње школе. Притом се остварују многи значајни наставни циљеви (образовни, васпитни и функционални). Овде ћемо навести неке од њих:[6]

- утврдити зашто је прво издање Вуковог речника из 1818. године једна од најзначајнијих књига у историји српске културе;
- анализирати на који начин су у Предговору *Српском рјечнику* (1818) формулисане основне поставке Вукове језичке и правописне реформе;
- протумачити аргументе које Вук наводи у корист увођења српског народног језика у средиште књижевности и културе;
- анализирати у којој мери се Вукова реченица у описима појединих одредница овог речника ослања на реченицу српске народне прозе;
- упознати се са историјским развојем српског књижевног језика и нагласити допринос Вука Караџића у том смислу;
- препознати основна ортографска решења која Вук примењује у реформи азбуке;
- анализирати *Граматику* коју је Вук објавио уз *Рјечник*, која доноси и фонолошки правопис;
- разумети значење Вукове реченице из Предговора *Рјечнику*, да он није сакупио све српске речи које се говоре у народу, већ је само поставио темељ да се и оне скупе;
- разматрати зашто је учени цензор за словенске књиге Дворске библиотеке у Бечу, врсни филолог Јернеј Копитар, пресудно утицао на идеју објављивања речника, на његову концепцију, као и на превођење речи на немачки и латински језик;
- утврдити од каквог је значаја Вуков *Српски рјечник* био за своје доба, а од каквог је значаја данас.

Највећи значај Вукових лексикографских творевина из 1818. и 1852. лежи у чињеници да речници представљају синтезу целокупног Караџићевог рада. У њима су заступљене све гране делатности Вука Стефановића Караџића: филологија, ет-

[6] Ови наставни циљеви изведени су према радној апаратури из *Читанке за други разред гимназија и средњих стручних школа* (Сувајџић, Угреновић, Станковић-Шошо 2014: 96–97).

нологија, историја, етимологија, народне умотворине. Управо ова чињеница обезбеђује остваривање бројних наставних корелација (унутарпредметних и међупредметних). Зато је веома важно планирати тематске часове посвећене *Српском рјечнику*, у чијој ће реализацији, поред ученика, учествовати и наставници различитих школских предмета. Ову потребу поткрепљује и одломак из преписке Јована Ристића[7] и Вука Стефановића Караџића из давне 1855. године:

> „Филозофи, ето вам речника, па тражите у њему скривен ход језика; образујте му тајну и пронађите правила угрожене благогласности његове! Филозофи, ето вам богатства сећања народни – филозофије популарне; откријте нам тајну душе! Судије и учитељи, ето вам књиге, па тражите имена за све што је народу право, што мило, што красно! Певци, ето вам језика ливаде цветне: бирајте цвеће да искитите изливе ваших срдаца српских. Па и ви историци и географи, и сви редом књижевници српски, сви ћете ту наћи доста блага које вам је дојако неприступачно било" (Добрашиновић 1996: 34).

У данашње време, Вуков *Српски рјечник* доступан је ученицима и у оквиру прилагођених издања лектире, у којима они могу наћи, прегледно и уз методичко вођење, избор речничких одредница, репрезентативних за стицање комплексних, мултидисциплинарних знања.

Ова капитално Вуково лексикографско дело крије у себи толико богатство, да би се његовом проучавању могла посветити цела школска година, при чему су тематски часови реалнији вид остваривања значајних међупредметних корелација. На наставницима је да све високе вредности *Српског рјечника* уткају у свест и знање савремених ученика и тако укажу на значај повезивања младих људи са традицијом, обичајима и фолклором нашег народа.

Литература

Бајић Љ., Мркаљ З. *Читанка за 8. разред основне школе*. – 1. изд. Београд: Завод за уџбенике, 2010.

Добрашиновић Г. *Вук Стефановић Караџић*, *Преписка XI*, *1855–1858*. Београд, 1996.

Караџић В. С. *Српски рјечник (1818)*. Сабрана дела Вука Стефановића Караџића. Приредио Павле Ивић. Београд: Просвета, 1966.

Караџић В. С. *Српске народне приповиједтке*. Дела Вука Караџића. Приредио др Мирослав Пантић. Београд: Просвета, 1969.

Милошевић-Ђорђевић Н. *Од како се земља охладила*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997.

Мркаљ З. *Наставно проучавање народних приповедака и предања*. – 1. изд. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2008.

Општи стандарди постигнућа за крај општег средњег и средњег стручног образовања и васпитања у делу општеобразовних предмета за предмет Српски језик и књижевност. Приручник за наставнике. Београд: Завод за вредновање образовања и васпитања, 2015.

[7] Угледни политичар, државник и историчар. Уз Илију Гарашанина и Николу Пашића спада у ред највећих државника Србије 19. века.

Павловић М. *Читанка за други разред гимназија и средњих стручних школа*. Уредила Зона Мркаљ (након смрти аутора). Прво издање. Београд: Klett, 2014а.
Павловић М. *Спреми се да говориш*. Приредили проф. др Зона Мркаљ и проф. др Бошко Сувајџић. Прво издање. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2014б.
Поповић М. *Романтизам*. – књ. 1. Београд: Нолит, 1975.
РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, I–XVIII. Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српски језик, 1959–.
РСЈ: *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
Сувајџић Б, Угреновић А., Станковић-Шошо Н. *Читанка за други разред гимназија и средњих стручних школа*. Прво издање. Београд: Нови Логос, 2014.

Zona V. Mrkalj

SERBIAN DICTIONARY BY VUK STEFANOVIC KARADZIC IN THE TEACHING CONTEXT

Summary

The paper discusses the wide importance of the Serbian vocabulary V.S.Karadzica in teaching Serbian language and literature, which correlates well with other school subjects (such as history, geography, etc.). After examining the significance of the Foreword of the Glossary (1818), as well as in the chapter Serbian grammar, expands and completes work with students in the teaching of an area of sub-language.

Although the Dictionary is primarily seen as a lexicographic achievement, it is shown how the interpretation of the terms of this book is important for the teaching of literature and the implementation of various methodical procedures and actions (e.g. motivation, reading, localization, interpretation of unknown and lesser known words and expressions).

By analyzing the selected concepts, it is emphasized what all students can learn about the past, history and tradition of the Serbian people; about national games, costumes, holidays. Using the vocabulary for research exploration, it is shown how individual items can be linked to folk tales and lectures, which illustrate certain terms in the Dictionary. Consideration of the Serbian vocabulary in the teaching context encourages the adoption and interdisciplinary competences of the general standards of learning for the end of secondary education.

Key words: Serbian dictionary, teaching, Serbian language, literature, research tasks, methodical procedures and actions amongst subject competencies, correlation, oral prose.

811.163.41.09(410)
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch37

Првослав Т. РАДИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик са
јужнословенским језицима

ВУК КАРАЏИЋ У БРИТАНСКОЈ ФИЛОЛОШКОЈ ВИЗУРИ
(На примеру Џ. Бауринга и Д. Вилсона)

Однос према В. Караџићу и његовом филолошком раду исказан је у британској јавности у широком вредносном луку од прихватања и величања Караџићева дела до мање или више отвореног оспоравања његовог приступа појединим питањима. Ово британско филолошко меандрирање у приступу Караџићеву делу током XIX и XX столећа добрим делом је условљено британским политичким интересима који су одређивали и који, уосталом, и данас одређују однос британске науке према Србима, те српском језичком и националном питању. Циљ овог рада је да то покаже на примерима филолошке делатности двојице Британаца – Џ. Бауринга и Д. Вилсона.

Кључне речи: В. Караџић, Џ. Бауринг, Д. Вилсон, српски језик, национализам, југословенство, титоизам, идеологија, геостратегија.

1. У језичком огледалу народног духа

Вук Караџић и његов филолошки рад постали су познати широм Европе још док је он био млад. Караџић је и сам готово читав свој живот провео у Европи, понајвише у Бечу, пропутовавши добар њен део. Научна литература даје доста података о његовом боравку у европским земљама, о његовим везама с европским интелектуалцима (посебно немачким, нпр. Ј. Гримом, Ј. В. Гетеом, В. Хумболтом, Л. Ранкеом), а до данас је углавном остала сачувана и његова богата преписка с њима. С појединим европским центрима и тамошњим интелектуалцима Караџић је имао мање додира и ова дешавања су, отуда, често остајала на маргинама потоњих српских филолошких интересовања. То се, на пример, односи на део Караџићеве активности уперене према Великој Британији, најпериферијем делу западне Ев-

* prvoslavr@yahoo.com

ропе. Иако Караџић, за разлику од његовог претходника Д. Обрадовића, није био у Британији, он је одржавао везе с британским учењацима, а његово дело је и после његове смрти у различитим друштвеноповесним тренуцима и на различите начине читано и тумачено међу тамошњим стручњацима за различита јужнословенска и балканска питања.[1]

Тако је, у оквиру контаката с многим европским интелектуалцима и институцијама око објављивања његових дела, Караџић био у преписци и са **Џоном Баурингом** (John Bowring, 1792–1872), енглеским филологом и секретаром Грчког комитета у Лондону. Караџић се обратио Баурингу 1826. године распитујући се за помоћ коју би могао добити од лондонског Библијског друштва за штампање свога превода *Новог завета* на српски. С тим у вези, Караџић у писму изражава жељу да и сам дође у Лондон ако треба (Стојановић 1924: 612). Иако с овим Караџићевим предметом није ишло лако међу Британцима,[2] Бауринг се, по свему судећи, и тада и доцније трудио да помогне Караџићу око овог посла. Јер, и након појаве превода *Новог завета* (1847), Караџић је у вези с Баурингом и упућује му предлог да Библијско друштво откупи један број примерака превода (Исто: 666). Уосталом, Бауринг је 1826. године објавио у Лондону приказ трију Караџићевих књига, с десетак својих превода српских народних песама (исп. Wilson 1970: 204). Баурингове филолошке и фолклористичке склоности те заинтересованост за Балкан биле су јавности добро познате. Захваљујући њима, већ 1827. године појавила се у Лондону књига његових превода Караџићевих народних песама на енглески језик под насловом *Servian Popular Poetry* (Bowring 1827).

Друштвеноповесне и културне прилике у Европи биле су повољне за промоцију и популаризацију српског фолклора. У романтичарској Европи тога времена појачан је интерес за фолклор као израз аутентичности једног народа и његовог националног идентитета („огледало народног духа"), а управо је српска народна поезија на том плану имала шта да понуди Европи. Караџићеве збирке народних песама имале су одличан пријем код европских народа и биле су превођене на све главне европске језике, тако да Караџићев фолклористички рад тада постаје познат код Немаца, Француза, Руса, Мађара, Чеха, Словенаца, Украјинаца, Швеђана, Италијана, Пољака и др. Објављивањем у Британији, Караџићева дела постала су позната и крајњем западу Европе, одакле се њихова популарност ширила и пут северноамеричког континента. Српска епска поезија је у Британији прихватана кроз својеврсне паралеле према друштвеноповесној ситуацији и епској поезији с тамошње шкотске границе,[3] као и кроз симпатије шире јавности за народне ослободилачке покрете, што показује да је књижевни укус тога времена често био у непосредној вези с политичким уверењима (исп. Wilson 1970: 204). У том светлу треба посматрати и

[1] У представљању Караџићева дела у данашње време се у оквиру својих различитих активности укључује и Британска библиотека у Лондону. Међу последњим њеним таквим активностима било је организовање међународног скупа *Language and the making of nations* (2014. год., в. www.bl.uk/whatson/events/programme.pdf), на којем је у једном од реферата анализирана Караџићева филолошка делатност (в. Радић 2016).

[2] Исте године Бауринг отписује Караџићу да Друштво не подржава његов долазак у Лондон, али хоће да финансијски помогне издавање ове књиге ако се она буде штампала у Београду (Стојановић 1924: 612).

[3] Исп. *Translations from the Servian Minstrelsy*, *to which are added some Specimens of Anglo-Roman Romances*, London 1826 (према Goldsworthy 1998: 23).

појаву поменутог Бауринговог превода – обимне антологије *Servian Popular Poetry*. У опширном уводу на педесетак страна, уз ослонац на тада владајућу научну и стручну литературу (П. Ј. Шафарик, Ј. Грим, Ј. К. Аделунг, Ј. Копитар и др.), Бауринг даје кратку повест српског народа, преглед књижевног рада међу Србима (до времена Обрадовића и Караџића), те основна културолошка обележја српских народних песама и њиховог језика, што је модел који је аутор користио и у представљању других народа (Руса, Холанђана, Шпанаца, Пољака, Мађара и Чеха) и њихових фолклористичких домета (Исто: 203). Пуно хвале аутор упућује Караџићу и његовом раду, а на почетку књиге је и подужа песма-посвета њему намењена („To Dr. Steph.Vuk Karadjich. My friend! it is thou, it is thou / Who hast usher'd these gems into day […]").

Ослањајући се на релевантне повесне радове тога времена, на самом почетку своје књиге, у првој реченици увода (Introduction), Бауринг овако преноси научна сазнања о распрострањености српског народа након великих миграција у VII столећу: „In the middle of the seventh century, a number of Slavonian tribes stretched themselves along the Sava and the Danube, down to the Black Sea, and founded, at different times, no less than six separate kingdoms, those of Bulgaria, Croatia, Servia, Bosnia, Slavonia, and Dalmatia ; under the name *Srb* the four last of these nations must be considered as comprised" (Bowring 1827: VII). Бауринг, дакле, под српско етничко име подводи становнике „Србије, Босне, Славоније и Далмације", а то је иста она језичка и етничка (вишеконфесионална) територија коју ће и Караџић препознати у својим радовима као српску, посебно у студији *Срби сви и свуда* (Караџић 1849, исп. Радић 2016: 63–68).[4] Српски етнички простор Бауринг представља кроз тадашњу Караџићеву поделу српских дијалеката на тзв. херцеговачки, сремски и ресавски дијалекат („*Herzegovinian*, […] that spoken in Bosnia, Montenegro, Dalmatia, and Croatia ; the *Sirmian* which is used in Sirmia and Slavonia ; and the *Resavian*", Bowring 1827: XIX). Такав методолошки приступ у препознавању националног идентитета био је у складу с европском, посебно немачком филозофијом тога времена (Ј. Г. Хердер), која је истицала, или је бар очекивала, „да ће границе између појединих нација успостављати лингвисти, а не генерали" (према Екмечић 2011: 130).[5] Баурингови ставови о распрострањености Срба и српског језика проистичу, дакле, из европског научног миљеа тога времена, а захваљујући Баурингу, Британија је имала прилике да се непосредније упозна са српским народом и његовом културом на Балкану. Посебно су, изгледа, српске епске песме биле добро прихваћене у британској јавности. О томе у нас сведочи *Летопис Матице српске* (Будим, 1828), који преноси немачке коментаре у вези с овим Бауринговим преводом. У њима се истиче „да се и у Енглеской на еданпутъ вкусъ за народну поезію Сербаля распространіо, и да е као нѣкій родъ моде постао" (према Ковачек 1987: 138). Караџићева фолклористичка дела, првенствено епске песме, не само да су на унутрашњем плану подизала националну свест српског народа, у време када му је то било прекопотребно, већ су

[4] У лингвистичком смислу ова област се у одређеним периодима назива и „штокавском", у односу на „чакавску" (хрватску) и „кајкавску" (словеначку).

[5] Отуда и запажање европске науке (нпр. Немца Ј. Б. Шелса, 1813) да су српски војнички (фрајкорски) корпуси крајем XVIII и почетком XIX столећа стварани „из једне нације и једног језика" (према Екмечић 2011: 101).

утицала и на то да се на устанке Срба против оријенталног турског угњетача гледа са симпатијама у јавном мнењу европских држава.

Наравно, званична политика дела европских држава знала је и за посве другачије приступе у вези с устанцима Срба и слабљењем турских позиција на Балкану. Такав је, уосталом, био случај и са званичном британском политиком, која на ова балканска дешавања, благо речено, није гледала са симпатијама. Штавише, она је током целог XIX столећа неуморно и палетом различитих средстава радила на очувању целовитости Османског царства (Stavrijanos 2005: 217), утолико пре што је у свом врло широком империјалном миљеу морала водити рачуна и о односу према муслиманском свету. Уосталом, Британија је држећи Јонска острва у то време (1815–1865) и сама била балканска земља,[6] што свакако говори у прилог томе да је била живо заинтересована да контролише развој политичких прилика на Балкану и спречава могућа повезивања међу балканским устаницима (нпр. између српског вожда Карађорђа и грчких устаника на челу с Ригом од Фере). Још један не мање важан разлог био је одлучна тежња Британије да спречи икакво присуство православне Русије на Балкану, у чему је она увек лако налазила савезнике у западној Европи (Stavrijanos 2005: 217).[7] У том смислу је западни свет према Србима („руским коњоводима на топла мора") био и остао уздржан и неповерљив. Ипак, за све ово време у британској јавности је било слободоумних интелектуалаца који су говорили и писали о Србима као браниоцима европске цивилизације на Балкану, а тај интелектуални талас ће се прелити и у XX столеће (Ф. Сандес, Р. Вест, Е. Трубриџ и др.).

2. Ка југословенском колоплету

У другој половини XIX столећа и нарочито у XX столећу, британски поглед на Караџића и његове филолошке радове удаљио се од некадашње друштвене визуре усмерене на општу подршку јавног мнења борби за слободан национални дух сваког народа и очување његовог културног наслеђа. Бауринговски филолошки приступ почео је да уступа место другачијим, далеко практичнијим и мање-више политички обојеним виђењима ових питања. На то су утицале бурне друштвеноповесне и политичке промене које су у међувремену захватиле Европу, укључујући Балкан (исп. фус. 7). Тако се британски историчар и политичар Роберт Вилијам Ситон-Вотсон (Robert William Seton-Watson, 1879–1951) почетком XX столећа заложио за стварање јаке словенске државе на Балкану као бедема немачком продору на исток, али без снажног српског (дакле: доминантно православног) идентитета у њој јер би, по њему, победа свесрпске идеје на Балкану била „trijumf istočne kulture nad zapadnom

[6] У том смислу је неретко у крви гушила тамошње грчке устанке (Екмечић 2011: 244).

[7] То је посебно морало доћи до изражаја након Кримског рата (1853–1856), који се водио између Русије, на једној страни, и Британије, Француске, Османског царства и Пијемонта, на другој. Овај рат се водио и за превласт на Балкану, и био је добрим делом верски. У српској литератури је остао занимљив податак из тог времена који говори о томе како је један париски бискуп своју паству просвећивао сазнањима „да су католицима ближи мухамедовски Турци него хришћански Руси" јер је мухамеданство „само једна секта хришћанства" (Скерлић 1925: 55, исп. 129–130), с чим се велики део Француза данас свакако не би сложио. Вероватно се у истом светлу може посматрати податак да је власт Ј. Броза у периоду 1950–1970. у БиХ саградила 800 џамија (Антић 2013: 310).

[...] smrtni udarac napretku i modernizaciji na čitavom Balkanu" (према Todorova 1999: 207, исп. Екмечић 2011: 487). То је значило британско фаворизовање католичанства и хрватске националне идеје (исп. Екмечић 2011: 387) у оквиру југословенске политичке концепције, и то пре свега комунистичке.[8] Јер, она ће с британском бити у сагласју по многим основама, укључујући и однос према српском питању.

Тако су Караџић и његов филолошки опус, а најпре делови везани за српско језичко и национално питање, сагледавани сада међу Британцима у другачијој, поприлично измењеној и новим политичким временима прилагођеној визури. Она је сада, директно или индиректно, подразумевала угуравање Караџићева дела у склоп југословенске политичке мисли, посебно „србохрватства" као њеног носећег стуба, као што је у тај немушти национални и лингвистички конструкт требало утопити српски народ и његов језик.[9] Све ово и поред чињенице да класична европска друштвена мисао идентитетску везу између народа и језика препознаје у широком временском луку од радова Ј. Г. Хердера и Хумболтовог лингвистичког *Велтаншаунга* (исп. „Права отаџбина у ствари је језик"), с размеђа XVIII и XIX столећа, до Сосировог учења с почетка XX столећа по којем „jezik u velikoj meri čini narod" (Sosir 1996: 43), и надаље. То, наравно, не значи да су у Британији прошлог века заборављене чињенице о широкој заступљености српског народа на средишњем Балкану, и то добрим делом узимане и по језичкоидентитетским параметрима. Само се добрим познавањем те фактографије од стране британских стручњака може објаснити то што су се Босна, Херцеговина, Славонија и делови Далмације нашле у оквиру могућег територијалног проширења Србије на једној пројектованој политичкој мапи западног Балкана, створеној тајним Лондонским уговором у време Првог светског рата (1915, в. Радић 2016: 68–69).[10] Иако су идеје о овим територијалним „уступцима" Србији вероватно инспирисане тек тадашњом снагом српског оружја и првим српским војним успесима, српске западне границе на овој мапи својим дометима умногоме подсећају на српски језички и етнички простор који је у својим радовима омеђио Караџић у првој половини XIX столећа, уз менторство и стручну подршку европских интелектуалаца тога времена, укључујући Ц. Бауринга. То може само значити да су међу британским стручњацима Караџићева језичка и етничка истраживања и почетком XX столећа узимана као поуздана, иако не и у сагласју с британским политичким интересима на Балкану.

Добру илустрацију за оваква британска научнополитичка превирања у приступу Караџићеву делу даје нам британски дипломата, и једно време амбасадор у СФР

---

[8] Британска страна ће у ту сврху злоупотребити и боравак младог југословенског краља Петра Карађорђевића у Лондону у време Другог светског рата (исп. Stavrijanos 2005: 777, 792). Р. Вест је с огорчењем реаговала на овај политички заокрет Лондона и његову подршку Брозу, сматрајући да је овај део Балкана тиме препуштен „комунистичкој тиранији" (Vest 2008: 879–880). О овоме на сличан начин у новије време пише Ц. Барнс (Burns 1997: 602–603), као о својеврсној предаји српског народа, у већини антикомунистички оријентисаног, југословенским комунистима.

[9] Зачеци тог идеолошког приступа српско-хрватском (па и српско-хрватско-словеначком) јединству налазе се у ранијим временима, нпр. у старим аустроугарско-немачким лингвистичким (и политичким) стратешким пројекцијама везаним за овај део Балкана. Нису случајно у таквом приступу искључиване било какве идеје о српско-бугарским језичким, културним и другим везама, и пред њих стављане различите врсте препрека.

[10] Уосталом, до данашњег дана су те западне српске границе тема домаће и стране научне литературе, укључујући и хрватску (исп. Чуркина 1997: 29; Kordić 2010: 273).

Југославији (1964–1968), сер **Данкан Вилсон** (Duncan Wilson, 1911–1983), који је српском учењаку посветио научну монографију (Wilson 1970). Вилсоново виђење Караџићеве улоге је у неку руку репрезентативно јер се нашло на методолошкој размеђи, у оштром раскораку између неговања старог, караџићевског филолошког приступа, и обликовања нових тумачења која су Караџићеву филолошку делатност покушала подвести под идеологију србохрватства и југословенства. У монографији о Караџићу Вилсон је проницљивом анализом дотакао готово све главне делове Караџићева живота и рада, уз ослонац на друштвеноповесни оквир Караџићеве појаве те његов национални рад у области лингвистике, књижевности, етнологије и повести. Аутор ће у јеку титоизма[11] на много места караџићевски проговорити о српском језичком идентитету и широким централнобалканским просторима на којима се говори српски језик. А то је управо она тема због које се поједина Караџићева дела (нпр. *Срби сви и свуда*) нису милила тадашњој југо-комунистичкој власти. Осврћући се на тзв. илирски покрет, Вилсон пише како је Гајева *Даница* у Загребу „почела [...] излазити на *главном српском* [дијалекту, тј. ијекавици], а не на уобичајеном хрватском дијалекту" („began to appear in the principal Serbian rather than in the normal Croatian dialect", Исто: 300, курз. П.Р.).[12] Заиста, повесно посматрано, ијекавица се на јужнословенском терену, па и не само јужнословенском, мора узети за типично српско језичко обележје. Зато је у србистици и истакнуто да је прихватање ијекавице од стране Хрвата био „мудар потез који је огромно размакао границе културног и политичког зрачења Загреба и отворио пут на формирању модерне хрватске нације" (Ивић / Кашић 1981: 360). Вилсон даље истиче да је Караџић „био одушевљен Гајевим усвајањем *главног српског* дијалекта" („Vuk was delighted with Gaj's adoption of the main Serbian dialect", Исто: 301, курз. П.Р.). На бечком Књижевном договору (1850), разматрајући начин стварања будућег књижевног језика, учесници су се сложили, пише аутор, да не би било исправно мешати дијалекте, већ изабрати један, „те да је најисправније и најбоље усвојити јужни [= ијекавски] *српски* дијалекат као књижевни" („that it was most correct and best to accept the Southern Serbian dialect as the literary one", Исто: 312, курз. П.Р.), итд.[13] У оквиру додатног аргументовања аутор преноси и ставове познатих страних слависта Караџићева времена: „Срезњевски је 1842. писао да 'нова школа илираца сматра да је дошло време *да науче језик и стил Вуков* и да пођу његовим стопама', док је исте године Надеждин представио Загреб центром '*српско-католичке* књижевности'" („to learn the language and style of Vuk" [...] „described Zagreb as the centre of 'Serbo-Catholik literature'", Исто: 301, курз. П.Р.).

Но, извесне недоследности у оваквом приступу и одступања од њега појавили су се када је аутор покушао да у тему посвећену Караџићу утка југословенску политичку ноту, те да сачува зацртани идеолошки и политички оквир британског дипломате, који у СФРЈ борави више година (1951–1953, 1964–1968), управо у вре-

[11] Године 1979. Вилсон ће објавити и књигу *Титова Југославија*.

[12] Ту чињеницу није негирао ни сам Љ. Гај, као предводник илирског покрета (исп. Gaj 1846).

[13] И низ других аспеката Вилсоновог рада завређује пажњу. Увидом у широк распон етничке распрострањености српског народа на Балкану, аутор с правом покушава да одвоји терминолошку употребу придевских речи *Serb* и *Serbian* (исп. и *Croat* и *Croatian*), за чим енглеска терминологија и данас има потребе.

ме диктаторске владавине Јосипа Броза. Тако, између осталог бележи да је сам Караџић „много [...] допринео смањивању језичких разлика између Срба и Хрвата и тако отворио пут за оснивање југословенске државе" („Vuk himself did much to minimize the linguistic differences between Serbs and Croats and thus to prepare the way for the foundation of a Yugoslav state", Wilson 1970: 6), а по добро познатој политичкој методологији лажне симетрије у подели заслуга (и одговорности) између Срба и Хрвата, негованој и у Брозовој Југославији, за исту заслугу доделиће признање и хрватској страни.[14] За бечки Књижевни договор аутор истиче да је „послужио као један од темеља за данашњу вишенационалну Југославију" („the Vienna Agreement […] has served as one of the foundations of the multi-racial Yugoslavia of present times", Исто: 313), а за Караџићев рад пише да се, ипак, мора признати да се „снажно кретао у правцу који ће омогућити [новојугословенско] 'братство и јединство'" („he was working steadily in a direction which made 'brotherhood and unity' possible", Исто). Овакве тврдње, иако међусобно често неусаглашене и анахроне, на махове парадоксалне и нелогичне,[15] довољно одсликавају природу „политичке коректности" (у Брозовој Југославији: „политичке подобности") којом је аутор, ако ништа друго, покушао да испуни дуг пријежног британског госта. Он и његови европски савременици су свакако знали за ставове појединих историчара који су процењивали да ће комунистички режими на Балкану оставити много погубније последице по друштвени живот тамошњих народа него период османске владавине (исп. Stavrijanos 2005: 802–803).

Разумљиво је отуда што је Вилсон српски народ у овом случају покушао ограничити на Србију, што је свакако било у складу с владајућом политичком парадигмом у Југославији, али и на Западу, где је то остао политички императив до данашњих дана (исп. Радић 2012). Тако, пројектујући оновремене политичке идеје у повесна догађања, за Караџићеву језичку реформу Вилсон пише да је припремила терен „за културно повезивање Срба из Србије са *јужнословенским* [– курз. П.Р.] становништвом Аустријског Царства" („cultural *rapprochement* between the Serbs of Serbia and the South Slav inhabitants of the Austrian Empire", Исто: 349).[16] На овим местима, ауторов приступ Караџићу остајао је, дакле, близак традицији спутавања српског националног питања те националног обезличавања Срба изван територије некадашњег Београдског пашалука, што се уклапало не само у британске него и у некадашње коминтерновске планове о даљем дробљењу српског етничког (↔ језичког) простора. Већ у међуратном периоду (1932), Р. В. Ситон-Вотсон предлаже да се Краљевина Југославија организује као федерална држава, са Словенијом,

[14] Он бележи да се (и) Гајев најважнији део посла огледао у „успостављању лингвистичке основе за зближавање Хрвата са Србима и осталим Словенима" („in establishing a linguistic basis for Croat *rapprochement* with the Serbs and other Slavs", Исто: 300). Гајева се интервенција, наиме, огледала, „у прилагођавању хрватског језика како би могао постати разумљивији осталим Јужним Словенима" („in adapting the Croat language so as to be more easily intelligible to other South Slavs", Исто).

[15] Јасно је, нпр., да је то Гајево „зближавање" са Србима, те „прилагођавање хрватског језика [...] осталим Јужним Словенима" (в. фус. 14), могло само значити преузимање српског језика за књижевни језик Хрвата, на шта аутор, видели смо, и сам на више места експлицитно указује и много јаснијом методологијом.

[16] Непомињање српског имена западно од Дрине овде је у складу с давнашњим аустријским политичким конструктом заједничког и анационалног *илирског* имена („проналазак црно-жутих учењака", Будимир 1969: 145), чему се противио већ сам В. Караџић (1849: 130).

Хрватском (уједињеном са Славонијом и Далмацијом), Босном и Херцеговином, Војводином, Србијом, Црном Гором и „Старом Србијом" [тј. Косовом и Метохијом] у свом саставу (Екмечић 2011: 427). Овај британски рецепт је, очито, Брозу био идеја водиља у рушењу Краљевине Југославије и њеном преобликовању, што ће најзад отворено показати и Устав СФРЈ из 1974. године (исп. Екмечић 2011: 543). Према овом уставу, требало је да се српски народ широм Југославије, рачунајући и саму Србију, чврстим републичким и покрајинским границама стави у својеврсно политичко заточеништво.[17] Потоњи догађаји су показали да Срби, ипак, нису били спремни да учествују у таквој врсти самоуништења.

3. Епилог

Рушењем Берлинског зида крајем XX столећа (1989), у новом европском геостратешком приступу нарасла је политичка свест о неодрживости (и беспотребности) СФР Југославије. Тиме је, по логици ствари, на светло дана на југословенској и европској позорници поново изашло у запећак гурано српско национално питање. Покушају српског народа, распрострањеног диљем југословенских територија (од Р. Словеније до Р. Македоније), да себи обезбеди биолошки опстанак и сачува национални идентитет на својим етничким просторима супротставиле су се западне земље, међу којима је Британија поново имала запажено место.[18] Паралелно с политичким, економским, најзад и војним акцијама против српског народа различитим методама деловало се и у области информисања, културе и просвете. У оквиру ниподаштавања и затирања српске културе оспораван је и рад славних личности из српске културне повести (Н. Тесла, М. Пупин, И. Андрић, М. Селимовић, В. Попа и др.), или су оне, једноставно (још снажније) приписиване другим народима. На мети су се посебно нашли српски интелектуалци који су српство и српско питање посматрали интегрално, у повесно-територијалним оквирима српског народа. Тако ће у овом периоду Вук Караџић, раме уз раме с низом српских историјских личности, као и српских институција, у делу британске литературе бити сматран једним од оснивача жигосаног политичког концепта тзв. Велике Србије. На сајту британске Википедије (Wikipedia...), о Караџићу се, на пример, говори у контексту развоја тзв. великосрпске идеје, заједно с *Начертанијем* И. Гарашанина (1844), књижевним делом Д. Обрадовића и П. П. Његоша, преко тајне организације *Црна рука* (1911),

[17] Фаворизовање хрватске државности, њене културе и стандардног језика, требало је у том смислу да буде најделотворнији лек против српског питања. По овом уставу, нпр., Хрватска је државно ојачана и заокружена, а Србија разграђена и унижена. Штавише, комунисти су већ током Другог светског рата размишљали и о додатном проширењу Хрватске на рачун српских етничких територија у Војводини. Све то је по много чему био само наставак процеса стваних по мери тзв. Независне Државе Хрватске, сателита Хитлерове Немачке.

[18] Британија је, нпр., признала отцепљену Словенију, Хрватску те Босну и Херцеговину већ почетком 1992. год., а главни је покретач ревизије Дејтонског споразума (1995), којим је после више векова Србима из БиХ поново признато право на неку врсту сопствене државности. Она је имала запажено место у бомбардовању СР Југославије (1999) и међу првима признала отцепљену јужну србијанску покрајину Косово и Метохију за самосталну државу (2008). Била је покретач резолуције у УН (2015), којом је српски народ требало прогласити геноцидним због ратних дешавања у БиХ. Тихи је саветник Србима у стварању још једне Југославије (тзв. Балканије / Региона WB6 и сл.).

до Меморандума САНУ (1986), те и политичке делатности С. Милошевића и В. Шешеља. И у литератури коју смо склони да сматрамо озбиљнијом истицаће се, тако, како је Караџићев приступ српском националном питању „рани пример идеологије национализма која грубо прелази преко чињеница с терена" („This was an early example of the ideology of nationalism riding roughshod over facts on the ground", Miller 2005: 567). Ни она, додуше, неће имати пуно жеље да залази управо у чињеничка питања с терена, ни историјска ни савремена (в. фус. 10), чврсто остајући на својим предрасудама и већ помињаним британским политичким пројекцијама с почетка XX столећа и њеним геостратешким интересима.[19]

Литература

Антић Ч. *Српска историја*. Београд: Вукотић медиа, 2013.

Будимир М. *Са балканских источника*. Београд: Српска књижевна задруга, 1969.

Екмечић М. *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*. Београд: Evro–Giunti, 2011[4].

Ивић П. и Кашић Ј. „О језику код Срба у раздобљу од 1804. до 1878." У: *Историја српског народа*, *пета књига*, *други том*. Београд: Српска књижевна задруга, 1981: 311–380.

Караџић В. „*Срби сви и свуда*." Беч, 1849. У: Милосављевић П. *Срби и њихов језик (Хрестоматија)*. Београд: Требник, 2002: 129–146.

Ковачек Б. *Магарашевићев Летопис о Вуку и народној поезији. Фототипски колаж*. Нови Сад: Матица српска, 1987.

Радић П. „Српски језик у америчким филмовима. Из анатомије једног цивилизацијског сукоба." *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 41/3 (2012): 93–125.

Радић П. „Језичка реформа Вука Ст. Караџића и српско национално питање." *Српски језик*, XXI (2016): 55–72.

Скерлић Ј. *Омладина и њена књижевност (1848–1871)*. Ново исправљено издање у редакцији В. Ћоровића. Београд: Издавачка књижарница Напредак, 1925.

Стојановић Љ. *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*. Београд–Земун: Штампарија Графичког завода „Макарије", 1924.

Чуркина И. В. „Национальное возрождение югославянских народов Габзбургской монархии." У: Чуркина И. В, Достян И. С. и др. *На путях к Югославии: за и против*. Москва: Российская академия наук – Институт славяноведения и балканистики, Индрик, 1997: 8–58.

*

Bowring J. *Народне српске пјесме – Servian popular poetry*, *Joште*, *браћа*, *да вам ријеч кажем!* Translated by John Bowring, Harvard College Library, From the Sub-

[19] Овај најновији корпус западњачке филолошке литературе о В. Караџићу заврећује посебну анализу.

scription Fund, 1827. <https://archive.org/stream/servianpopularp00bowrgoog#page /n6/mode/2up> 17. XI 2017.
Burns J. C. „Interests of the Great Powers in the Balkans and Their Influence of National Movements." У: *Ислам*, *Балкан и велике силе (XIV–XX век)*. Београд: Историјски институт Српске академије наука и уметности, Књига 14, 1997: 601–605.
Gaj Lj. „Čije je kolo." Zagreb, 1846. У: Милосављевић П. *Срби и њихов језик (Хрестоматија)*. Београд: Требник, 2002: 169–171.
Goldsworthy V. *Inventing Ruritania*, *The imperialism of the imagination*. New Haven and London: Yale University Press, 1998.
Kordić S. *Jezik i nacionalizam*. Zagreb: Durieux, 2010.
Miller N. „Serbia and Montenegro." У: Frucht R. (ed.). *Eastern Europe: An Introduction to the People*, *Lands*, *and Culture (Volume 3)*. Santa Barbara (California), Denver (Colorado), Oxford (England): ABC – CLIO, 2005: 529–581.
Sosir F. *Kurs opšte lingvistike*. Red. D. Točanac Milivojev. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1996.
Stavrijanos L. *Balkan posle 1453. godine*. Prev. V. Kostić. Beograd: Equilibrium, 2005.
Todorova M. *Imaginarni Balkan*. Prev. D. Starčević i A. Bajazetov-Vučen. Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa, 1999.
Vest R. *Crno jagnje i sivi soko. Putovanje kroz Jugoslaviju*. Prev. A. Selić. Beograd: Mono i Manjana 2008[2] (1. изд.: New York 1941).
Wikipedia. „Greater Serbia." *Wikipedia.* <http://en.wikipedia.org/wiki/ Greater_ Serbia> 17. XI 2017.
Wilson D. *The life and times of Vuk Stefanović Karadzić (1787–1864)*, *Literacy*, *literature*, *and national independence in Serbia*. Oxford: at the Clarendon Press, 1970.

Prvoslav T. Radić

VUK KARADŽIĆ IN THE BRITISH PHILOLOGICAL PERSPECTIVE
(The examples of J. Bowring and D. Wilson)

Summary

The reception of Vuk Karadžić and his work in the area of the Serb language in British public opinion has covered a wide range of value judgments, from the acceptance and glorification of Karadžić's philological work to more or less overt opposition to his approach to individual issues (e.g. Serb linguistic and national issue). In the first half of the 19th century, in the epoch of Romanticism, Karadžić and his philological work were widely accepted among the British public (J. Bowring), while the 20th century witnessed a unique shift in his reception. This was the period when the scholars who were objectively knowledgeable about Karadžić's oeuvre sought to balance between science and politics (D. Wilson), keeping in mind the political circumstances under which they worked. This was particularly evident in the period of the decline and disintegration of SFR Yugoslavia. The twists in the British philological approach to Vuk Karadžić's work during the 19th and 20th century were probably largely determined by various British political interests associated with Balkan areas, including the ethnic territories of the Serbs.

Key words: V. Karadžić, J. Bowring, D. Wilson, Serb language, nationalism, Yugoslav ideology, Titoism, geostrategy.

811.163.41'374::371.3“1818“
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch38

Наташа Б. СТАНКОВИЋ ШОШО*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност са
јужнословенским књижевностима

СРПСКИ РЈЕЧНИК (1818) КАО МЕТОДИЧКА ТЕМА

У раду се образлаже на који начин је могуће применити бројна методичка гледишта, корелативне и функционалне методичке радње и поступке у наставном проучавању Српског рјечника (1818) Вука Стефановића Караџића. Сагледава се његова заступљеност у наставним програмима и читанкама за основну школу, указује на адекватну примену методичких гледишта у читању и тумачењу одабраних одломака, као и на уметничке вредности, посебност и сврховитост проучавања Српског рјечника у настави књижевности.

Кључне речи: *Српски рјечник* (1818), народна књижевност, наставно проучавање у школи.

Наставно проучавање *Српског рјечника* (1818) Вука Стефановића Караџића, омогућује да ученици сагледају његове књижевноуметничке и културноисторијске вредности, као и да доживљајно, сазнајно и истраживачки прочуе српско народно стваралаштво објављено у њему (народне лирске песме, шаљиве приче, митолошка, етиолошка и културно-историјска предања и кратке говорне облике).

Вуков *Српски рјечник* подробније се проучава у основној школи од 2008. године, када је реформисаним наставним програмом предвиђено да се поједине одреднице тумаче као секундарни текстови у 5, 6. и 7. разреду,[1] а да се одговарајући одломци као примарни текстови обрађују у 8. разреду.[2] Репрезентативни одломци

* natasoso06@gmail.com

[1] Реформисан *Наставни план и програм за основну школу* садржи и бројне научнопопуларне и информативне текстове о животу, вјеровању и обичајима српског народа. У шестом и седмом разреду предвиђен је избор из *Живота и обичаја народа српског* Вука Стефановића Караџића. (Видети: *Правилник о наставном програму за шести разред основног образовања и васпитања*, „Службени гласник Републике Србије – Просветни гласник”, год. LVII – бр. 5/2008, Београд, 26. мај 2008, стр. 2–8; *Правилник о наставном програму за седми разред основног образовања и васпитања*, „Службени гласник РС – Просветни гласник”, бр. 6/2009 од 10. 06. 2009. године, стр. 2–9).

[2] У читанкама за 8. разред основне школе наводе се одреднице из оба издања *Српског рјечника*. Међу најзаступљенијима одредницама из првог издања извајају се: *школа*, *Божић*, *чесница*, *полажајник*, *Златоје*, *бадњак*, *куга*, *мора*, *вила*, *кукавица*, *бабине*, *задужбина*, *Обил*, *Богојављење*, *вјештица*, *додоле*, *женидба*, *Иваньдан*, *крсно име*, *намастир*, *моба*, *лазарице*, *слава*.

из првог издања *Српског рјечника*, као одабрани секундарни, у првом реду књижевнонаучни текстови, заступљени су у читанкама од 5. до 7. разреда основне школе и у уџбеницима се наводе уз одговарајући књижевни текст са којим су у корелативном односу. У табеларном приказу наведене су одреднице из првог издања *Српског рјечника* које у наставној пракси могу бити реализоване приликом наставног проучавања народне поезије и прозе.

Табела 1.

Књижевни текст	Одредница из *Српског рјечника*
Вила зида град	Вила (1818: 70)
Војевао Бели Виде, коледо *Грану сунце иза брда* *Добар вечер, коледо*	Коледа (1818: 521) Колеђани (1818: 521) Вид (1818: 69)
Божић, Божић бата	Божић (1818: 39) Батати (1818: 22)
О јуначе, смиљаниче!	Богојављење (1818: 38)
Кој Лазара дарива	Лазарице (1818: 360) Лазарева субота (1818: 360)
Ђурђево цвеће најлепше	Ђурђев дан (1818: 262)
Домаћину	Краљице (1818: 335)
Иванско цвеће, петровско	Ивањ дан (1818: 237)
Наша дода Бога моли	Додоле (1818: 135)
Еро с онога свијета	Кмет (1818: 314) Када (1818: 291) Еро (1818: 164)
Свети Саво	Вилиндар (1818: 70) Задужбина (1818: 191) Ђурђеви стубови/ступови (1818: 162) Грачаница (1818: 107)
Три јегуље	Вјештица (1818: 74)
Кад се испроси дјевојка *Кад се надају сватовима код дјевојачке куће*	Женидба (1818: 368, 369, 370, 371, 372) Молитвена чаша (1818: 410)
Највећа је жалост за братом	Кукавица (1818: 350) Тужити (1818: 834) Задушнице (1818: 192)

Комади од различнијех косовскијех пјесама *Цар Лазар и царица Милица* *Смрт Мајке Југовића* *Косовка Дјевојка*	Лазарица (1818: 360) Видов дан (1818: 65)
Марко Краљевић укида свадбарину	Женидба (1818: 368, 369, 370, 371, 372) Свадбарина (1818: 745)
Народна предања	Вила (1818: 70) Вјештица (1818: 74) Корњача (1818: 327) Кукавица (1818: 745) Куга (1818: 348)
Јабланова моба	Моба (1818: 408)
Диоба Јакшића	Молитвена чаша (1818: 410) Утва (1818: 874)

Савремена методика наставе књижевности залаже се за афирмацију интерпретативно-аналитичког и проблемско-стваралачког приступа у наставном проучавању (Rosandić 1980: 9), чиме се подстичу и снаже ученикова истраживачки, стваралачки и проналазачки однос према књижевноуметничком делу (Николић 2012: 54). Љиљана Бајић указује на значај оспособљавања ученика да у књижевним текстовима откривају „претпостављене начине /деловања и да их стваралачки следе приликом тумачења" (2014: 26).

Локализовање обредних песама помоћу репрезентативних одредница из *Српског рјечника* има мотивациону улогу у наставном процесу. Приликом обраде митолошке песме *Вила зида град* одредница о вили подстиче заинтересованост ученика за естетске вредности те народне песме. Наставну интерпретацију обредне лирике употпуниће објашњења о празницима (*Божић*, *Богојављење*, *Васкрсеније*, *Ђурђевдан*, *Иваньдан*) и аутентичним обредима и народним обичајима (*полажајник*, *бадњак*, *додоле*, *лазарице*, *коледо*, *краљице*). Избор из сватовске лирике може се у наставном проучавању поткрепити вантекстовним објашњењима о *женидби*, *молитвеној чаши*, *отмици*, као и о улози кума у свадбеним обичајима и породици. Корелативним приступом се омогућава да ученици поузданије разумеју народне обичаје, начин живота и породичне вредности наших предака у прошлости. Свака одредница из *Српског рјечника* доприноси доживљавању, сазнавању и вредновању народне песме уз коју се јавља, репрезентује уметнички свет књижевног дела уз који се наводе и функционално је повезана са њим.

Засноване на начелима довољности и примерена узрасту и знањима ученика, одреднице из *Српског рјечника* подстичу истраживачку радозналост ученика. Приликом наставног проучавања посленичких народних песама усвајање нових речи (*моба*, *прело*, *побратим*, *наджњевање*) омогућава да ученици постану свесни значаја колективног добровољног рада, солидарности и пожртвованости наших предака у прошлости.

Снажење свесне активности ученика, путем истраживачке делатности усмерене на свет књижевног дела и на књижевноисторијски контекст, доприноси њиховој бољој припремљености за интерпретацију књижевног текста. Ученици се у истраживачким задацима подстичу да у припремном раду, који се обавља код куће, трагају у *Српском рјечнику* за значењима мање познатих речи и израза. Њихово истраживање је усмерено према анализи читалачког чина и усвајању књижевнонаучних чињеница. Приликом наставног проучавања народне песме *Свети Саво* ученици ће разумети значај задужбинарства у песми уколико открију шта су задужбине значиле у прошлости српског народа и какав је био њихов културно-историјски значај. На тај начин ученици богате свој лексички фонд на продуктиван, активан и истраживачки начин.

У методичкој литератури указано је на потребу да се локализовање врши када је „друштвено-историјска тематика у делу ученицима непозната, а приказана је тако да подразумева читаоце који су о њој довољно обавештени" (Николић 2012: 285).

У првом издању *Српског рјечника* незнатан је број одредница које указују на историјске чињенице, биографске околности и прототипску стварност. Одредница *крвнина* (Караџић 1818: 338) доприноси сагледавању историјских околности под којим је српски народ живео док је био под влашћу Турака. Поједине одреднице (*село*, *школа*, *старјешина*, *спаија*, *пандур*, *намастир*) описују друштвено-историјске прилике у прошлости нашег народа. Вантекстовне околности се могу саопштити ученицима при непосредном мотивисању за читање дела, у склопу истраживачких задатака, у уводном излагању и током интерпретације дела. Приликом наставног проучавања епске народне песама *Комади од различнијех косовскијех пјесама* одреднице *Видов дан*, *Лазарица* и *Обил* из *Српског рјечника* доприносе „свестраном постављање текста у аутентичне историјске и развојне околности" (Николић, 2012: 284). Вантекстовни подаци о владавини Турака допринеће бољем разумевању народних епских песама средњих (*Старина Новак и кнез Богосав*, *Мали Радојица*) и новијих времена (*Почетак буне против дахија*, *Бој на Мишару*). Ширим локализовањем народна епска песма се осветљава са временског, просторног, књижевноисторијског, историјско-рецепцијског и поетичког становишта.

Локализовање као методичка радња има мотивацијску улогу у настави, подстиче и развија истраживачке навике и способности ученика и омогућава да они успешније доживе, разумеју и поузданије тумаче и вреднују само дело (Павловић 2008: 105).

Наставник локализовањем текста у надређену целину настоји да прошири сазнања ученика о животу и обичајима српског народа и стваралачком опусу Вука Стефановића Караџића. Припремајући ученике за тумачење народних епских песама новијих времена у осмом разреду, наставник може да локализује текст у стваралачки опус на следећи начин:

> – Са *Српским рјечником* Вука Стефановића Караџића сусретали сте се у досадашњем школовању. Присетите се народних предања о корњачи, мори, вештици, вили и кукавици. – Истакните на који начин су она обогатила ваша сазнања. Образложите који морални прекршај симболизује настанак корњаче. Зашто се баш кукавица везује за губитак брата? Чиме је мотивисано деловање демонолошких бића (виле, вештице, море, куге) према човеку?

Подсећање ученика на занимљиве одреднице које су у претходним разредима обрађивали заинтересоваће их за читање књижевног дела и допринеће њего-

вом бољем разумевању. Посебно заинтересовани појединци могу, на наставников подстицај, да остваре локализовање на основу информација из *Читанке* и увида у препоручену секундарну литературу.[3] Ситуирање текста у временске, просторне и друштвено-историјске оквире, упознавање ученика са битним садржајима, омогућавају ученицима да ваљано доживе, правилно схвате и поузданије тумаче књижевно дело у наставном проучавању.

Уже локализовање се у настави примењује приликом читања и тумачења одломка из *Српског рјечника*, који се у осмом разреду тумачи као примаран текст. Да би ученици на адекватан начин разумели репрезентативне одломке који се налазе у читанци, неопходно је да их наставник смести у шири контекст дела. Уводним локализовањем се дају сажета обавештења о настанку *Српског рјечника* и објашњавају појединости у вези са садржином дела. Такво локализовање има информативну и мотивациону улогу у наставном процесу. Наставник може сугестивним излагањем да прочита текст уводног локализовања из читанке и да на тај начин мотивише ученике за тумачење одговарајућег одломка. Уводно локализовање одломака из *Српског рјечника* може се остварити на следећи начин:

> – Вуков *Српски рјечник* из 1818. године је значајно лексикографско, етнографско и књижевно дело. Речник има обимнију лексикографску грађу, али садржи и низ народних казивања, веровања, прича и предања у функцији тумачења појединих речи. Објашњења многих речи сведоче о начину живота, веровањима, обичајима српског народа. Објављивање *Српског рјечника* представљао је је први и најважнији корак у стандардизацији српског књижевног језика.

Уводно локализовање има за циљ да заинтересује ученике да прочитају дело у целости. Мотивисање и локализовање се у настави врше помоћу подстицајних налога којима наставник настоји да добије објашњења од ученика којима су значења речи позната. Наводимо следеће примере:

> – Читајући одломак из *Српског рјечника*, сазнаћете како је народни колектив доживљавао и славио божићне празнике. Протумачите обредне радње којима се током празничних дана изражава заједништво, благородност и жеља за напретком. Проучите симболику речи приликом обраћања и откривајте њихова могућа значења. Које драгоцене историјске податке сазнајете читајући одредницу *школа*? Установите какав значај за историју школе и школства има баш та одредница.

Локализовање текста омогућава да се књижевно дело сагледа као саставни део ауторског, друштвеног, историјског, језичког контекста, чиме се остварују важни образовни циљеви – стицање знања о културноисторијском контексту у којем је аутор стварао и одјеку дела у времену у којем се оно појавило. У методичкој литератури се истиче да се различити одломци из секундарне литературе (одабране књижевне критике, одломци из историје књижевности) могу успешно користити у функцији мотивисања и локализовања. Помоћу њих се „и писац и дело могу сврстати у одређену епоху, а наглашавају се и позитивни (а понекад и негативни) естетски судови којима се подстиче проблемски приступ проучавању одабраног дела" (Мркаљ 2011: 74).

---

[3] Ученици се припремају за час на основу *Азбучника писаца* у читанци, одабраних одломака из енциклопедија и историја српске књижевности, монографских публикација о животу и раду Вука Стефановића Караџића. Наставник их упућује како да се у секундарној литератури обавесте о значају и вредности пишчевог стваралаштва. Препоручена секундарна литература за ученике: Деретић 1983.

Јован Деретић је указао на изузетност Вуковог *Српског рјечника* које је драгоцено лексикографског остварење и представља „енциклопедију српског народног живота у којој су описана народна веровања, обичаји, ношња, у којој су унесени исцрпни подаци о нашим крајевима, о друштвеним односима и национално-политичким приликама, о флори и фауни, о просвети и школама, о оружју и оруђу" (Деретић 1983).

Наставник може ученике да упути на самостално трагање за значењима речи у Вуковом речнику, којима ће они откривати истакнуте одлике. Погодне одреднице су: *Цариград*, *Дечани*, *намастир*, *мазија*, *молитва*, *Пириватра*, *крсно име*, *једномесечић*, *злогук*, *ђаволак*, *врзино коло*, *бабине.* На основу истраживачког рада ученици ће развијати способност за разумевање фигуративних значења речи и њиховог семантичког диференцирања. Они ће таквим поступањем богатити речник и усавршити своје језичко осећање.

Функционално повезивање наставе књижевности са наставом језика заснива се на уочавању и образлагању експресивних својстава језичких појава у књижевним текстовима који су тумачени на неком од часова који претходи обради, обнављању или систематизацији наставне јединице из језика. У методичкој литератури указано је да се таквим поступањем посебно подстиче мотивисаност и заинтересованост ученика да усвајају нове језичке појаве и постиже да настава српског језика буде занимљивија и продуктивнија (Николић 1979: 282).

Српски рјечник побудиће ученичку радозналост за сазнавање значења мање познатих речи и израза. Наставник ће подстицати ученике да откривају значења речи и израза на основу њиховог састава и контекста у коме су употребљени. Пожељно би било да наставник мотивише ученике да бележе у речнику значења мање познатих речи и да објашњавају њихова значења речима које имају исто или слично значење са њима. Ученици могу речи наводити као синонимске парове: *аваз* – глас; *ага* – господар; *ада* – острво; *адет* – обичај; *алем* – драги камен; *ашов* – гвоздена лопата; *крсно име* – слава; *злогук* – онај што све зло слути; *аспида* – зла жена. Наставник може да подстакне ученике да самостално осмисле дефиниције за неке лексеме с којима су се сусретали у *Српском рјечнику*, а које нису објашњене.

Уколико би наставник подстакао ученике да објашњења мање познатих речи пронађу у *Речнику српскога језика* Матице српске, таквим поступањем активни лексички фонд ученика основне школе био би обогаћен поузданијим објашњењима, а тумачење књижевних дела би било садржајније. Ученици би стекли навику да трагају за могућим значењима речи речи и да их примењују у говору и писању.

Табела 2. Употреба речника у настави српског језика.

Реч	Значење речи у *Српском рјечнику (1818)*	Значење речи у *Речнику српскога језика* Матице српске
срез	свака кнежина има по неколико среза; сад у вријеме Црнога Ђорђија звали су срез оно, докле је заповиједао један велики буљубаша (капетан)	административно-територијална јединица која је обухватала више општина; зграда у којој се налазила управа такве јединице
авлија	улица, велика бела марама коју носе девојке кад се удају	двориште
тестија		земљани суд, крчаг за воду крушкастог облика

Наведени примери показују да ће ученици у појединим случајевима увиђати да су се значења појединих речи током времена променила. Осим тога, ученици ће откривати да у *Српском рјечнику* постоје речи које се употребљавају у оквиру различитих струка и професија, а данас су ишчезле из употребе или су их замениле неке друге речи.

Табела 3. Употреба речника у настави српског језика.

касапин – месар
терзија – кројач
чаругџија – опанчар
чизмеџија – чизмар
ћурчија – кожуар, крзнар
ћарџија – трговац
дунђер – дрводеља
кадија – судија
кујунџија – златар
ашчија – кувар
бакал – трговац што продаје сир, масло и мед
алас – рибар

Ученике треба подстицати да речи посматрају у контексту и да у складу са њим дефинишу значење речи. Устаљени вишечлани изрази чије значење ученици откривају у истраживачком раду на речнику могу се примењивати и тумачити у контексту. На пример: *Ударио га Винко Лозић*. Значење: *Опио се*. Знања, умења и вештине које су ученици стекли истраживачким, индивидуалним и групним ра-

дом доприносе богаћењу лексичког фонда ученика. Таквим поступањем посебно се подстиче мотивисаност и заинтересованост ученика да усвајају нове језичке појаве и постиже да настава српског језика и књижевности буде садржајнија и продуктивнија. Увиђањем културноисторијских вредности *Српског рјечника*, ученици развијају истраживачке способности, читалачке навике и литерарни укус. Тиме се остварују и значајни функционални циљеви – богаћење речника, развијање способности за коришћење примарних, секундарних извора и уџбеника, којима ученици стечено знање проширују и употпуњују.

Литература

Бајић Љ. „Читалачке компетенције ученика у савременој настави књижевности." *Савремено изучавање српског језика и књижевности и словенских језика као матерњих*, *инословенских и страних*. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 2014.

Деретић Ј. *Историја српске књижевности*. Београд: Нолит, 1983.

Мркаљ З. *Наставна теорија и пракса 2*. Београд: Klett, 2011.

Николић М. *Методика наставе српског језика и књижевности*. Београд: Завод за уџбенике, 2012.

Николић М. *Књижевно дело у наставној пракси*. Београд: Научна књига, 1979.

Павловић М. *Припремање наставника и ученика за тумачење књижевних дела*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.

Павловић М. *Спреми се да говориш*. Београд: Друштво за српки језик и књижевост, 2014.

*

Rosandić D. *Problemska*, *stvaralačka i izborna nastava književnosti*. Sarajevo: Svjetlost, Zavod za udžbenike, 1980.

Rosandić D. *Metodika književnog odgoja*. Zagreb: Školska knjiga, 2005.

Наташа Б. Станкович-Шошо

«СЕРБСКИЙ СЛОВАРЬ» (1818) КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ТЕМА

Р е з ю м е

Применение многочисленных аспектов, коррелятивных и функциональных методологических действий и операций при образовательном изучении „Сербского словаря" (1818) Вука Стефановича Караджича дает возможность функциональной связи преподавания сербского языка и литературы. Исследование показало, что путем корреляции образовательного содержания народной литературы с „Сербским словарем" Вука можно с успехом реализовать образовательные, воспитательные и функциональные цели и задачи сербского языка и литературы, тем самым стимулируется и развивается языковая, творческая и функциональная грамотность учеников.

Ключевые слова: „Сербский словарь" (1818), народная литература, образовательное изучение в школе.

811.164.41'374"1818"
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2.ch39

Бошко Ј. СУВАЈЏИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност са
јужнословенским књижевностима

СРПСКИ РЈЕЧНИК (1818) У ВУКОВОЈ *ПРЕПИСЦИ*

Српски рјечник је преломна књига српске националне културе. Прво издање *Рјечника* представља темељ Вукове правописне и језичке реформе, означава дефинитиван прелаз ка народном језику као основици српског књижевног језика уз увођење фонолошког начела да сваком гласу одговара једно слово и уз фонолошки правопис. Из Вукове *Преписке* најбоље се да сагледати тегобна борба против главног тока друштвене матице, уз пуну свест о стварању историје, о дозревању епохе унутар корица једне књиге.

Кључне речи: Вук Караџић, *Српски рјечник* (1818), преписка, Јернеј Копитар, Лукијан Мушицки.

Када се сагледа из данашње перспективе, Вуков *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечма* (1818) изгледа као невероватан и незамислив подухват. Као да ова књига није написана, као да се сама написала. У времену које јој ни по чему није било склоно.

Српски рјечник је преломна књига српске националне културе. Прво издање *Рјечника* представља темељ Вукове правописне и језичке реформе, означава дефинитиван прелаз ка народном језику као основици српског књижевног језика уз увођење фонолошког начела да сваком гласу одговара једно слово и уз фонолошки правопис.[1] У првом издању драгоцени сарадник на изради речника и тумачењу речи био је Јернеј Копитар, у другоме пак Ђуро Даничић.[2] Речи су тумачене на

* bosko@fil.bg.ac.rs

[1] „Нема сумње, од свих појединачних Вукових списа прво издање Рјечника је најзначајније. Чак се не може навести ниједно друго дело у историји српске културе које би одиграло већу улогу као прекретница, као полагање темеља" (Ивић 1966: 19).

[2] „Први речник Вук је саставио са Јернејем Копитарем; словеначки научник био му је путовођа у раду. Вук и Даничић саставили су други. У раду на првом речнику Вук је слушао Копитара и у целини прихватио његову концепцију. Приликом састављања другог тражио је од Ђуре Даничића да и он њега слуша и хтео је да удари сопствени духовни печат делу за које је толико година прибирао грађу. [...] Основне идеје су биле Вукове, затим највећи део грађе и тумачење речи, али главни део посла око сређивања речника обавио је Даничић. Млади научник је уазбучавао речи, преписивао и дотеривао фише за

латинском и немачком језику, чиме су отворена врата њиховој рецепцији у ученој Европи тога доба.

Јернеј Копитар је вишеструко помогао Вуку у објављивању првог издања *Рјечника* из 1818. године. Може се с правом рећи да је Српски рјечник њихово заједничко дело. Учени цензор за словенске књиге Дворске библиотеке у Бечу пресудно је утицао на идеју објављивања речника, на његову концепцију, као и на захтевне послове превођења српских речи на немачки и латински језик.

Теоријска основа *Српског рјечника* почива на идејама Јохана Готфрида Хердера (1744–1803), до чијег је учења Вук дошао посредством Ј. Копитара. Отуда тежња да у *Рјечнику* почивају не само речи и језик него и дух и биће српског народа.

Поред тога што је лексикографско, *Српски рјечник* је и граматичко, мемоарско, књижевно, етнографско и фолклористичко дело. Рјечник је отворена књига.[3] Он је „сокровиште" народних обичаја, „летопис књижевних врста", ризница народних умотворина, „жива старина" српског народа.[4]

У *Српски рјечник* 1818. године унета је и опсцена лексика, која је, после жестоких критика јавности, у другом издању *Рјечника* 1852. године изостављена, што је изазвало немало негодовање Јакоба Грима (в. Бојић 1977).[5] Колико је Вук био испред свог времена, показује чињеница да „срамотне речи" објављене у Вуковом *Рјечнику* представљају до данашњег времена јединствен лексикографски извор опсцене лексике (в. Popović 1983; Кашић 1987; Šipka 1987; Влајић-Поповић, Бјелетић 2016).

Као што је познато, речи по народу Вук је почео да скупља још 1813. године, слушајући сељаке „кад се суде" у Брзој Паланци, али „без икаквог књижевног циља", како је касније сведочио своме биографу И. И. Срезњевском. Ипак, пресудни импулс за израду кључног дела нововековне српске културе дао му је учени Јернеј Копитар у Бечу 1815. године. Не треба занемарити ни далекосежни утицај Јакоба Грима, посебно циркуларно писмо о сакупљању народних умотворина новооснованог немачког друштва за проучавање старина, које је Вук добио посредством Ј. Копитара 12. маја 1815 (Караџић 1988: 233–242).

У напорима да суштински допринесу обликовању немуштог и пописивању невидљивог како би се, хердеровски, дух народа оваплотио у његовом језику, Вуку су немерљиво и несебично помогли Јернеј Копитар и Лукијан Мушицки. Из Вукове *Преписке* најбоље се да сагледати тегобна борба ових пренумераната вуковског

штампу, одбацивао сувишне речи и додавао нове, остале преводио на немачки и латински језик и бринуо се око штампања дела, као и око коректуре. Вук је углавном надгледао, допуњавао грађу и водио рачуна да Даничић до краја уради речник онако како га је он замислио" (Popović 1983: 128).

[3] „*Рјечник* је велика инспирација. Можда је он једина увек отворена књига нашег XIX века. Отворена је за сваког, кроз епохе: за романтичара, за реалистичког приповедача, за песника мистичке и метафизичке инспирације. У *Рјечнику* лежи, попут некаквог скривеног, дубоко закопаног блага, читав један свет наше литературе" (Константиновић 1964: 7).

[4] „Жива старина, сачувана у народним обичајима, веровањима и предањима, расута по целом *Рјечнику*, даје основну боју и тон делу. За тренутак читалац се осети као да је у неком прастаром свету, изван хришћанске цивилизације, негде у прадавнини, а опет близу. Неке речи и написи делују као поетске искре далеке прошлости; друге као тајне формуле древног рукописа који тек треба прочитати и тако открити најдубљи слој света који се крије у речнику. Тим пре што је све, од прве од последње речце, онако како се у народу памтило, чувало, ритуално изводило, приповедало" (Popović 1983: 79).

[5] Јакоб Грим је превео Вукову граматику из 1818. године, прерадио је и допунио, и објавио под насловом „Вукова мала српска граматика" (*Wuk's Stephanowitsch kleine Serbische Grammatik*, 1824).

духа против главног тока друштвене матице, уз пуну свест о стварању историје, о дозревању епохе унутар корица једне књиге. О обликовању немуштог.

Једна од најлепших одлика Вукове *Преписке* као архивског извора јесте то што у њој откривамо живе, целовите људе. Искрсавају нам они у свој својој биографској и аутобиографској пуноћи. Копитар, неприкосновени ауторитет, зналац, мајстор. Сви Вукови кореспонденти са страхопоштовањем изговарају његово име у свету учене светске филологије. Сви га неизоставно поздрављају у пост скриптумима писама упућеним Вуку.[6] Његов језик је прецизан, јасан, усредсређен. Мисао луцидна и оштра. Он је онај који увек сагледава јасније и види даље. Увек звезда водиља. Мушицки пак пунокрвни лик, лишен строге уштогљености својих класицистичких ода и свог калуђерског позвања. Његов језик је изразито живописан, проткан народним изрекама и изразима. Интелигентан и ироничан, бурлескно разигран и радознало устрептао, гипке вибрантности и уздрхталих емоција, Мушицки је такав, чини се, само у преписци са Вуком.

Миодраг Поповић је *Српском рјечнику* дао назив *књига-памтивек*, Радомир Константиновић пак говори о *књизи-расковнику*, која откључава видљиве и невидљиве браве. Ова књига је и једно и друго. И много више. Она захтева изразито увећање читалачке оптике. А ипак је самоникла и свезнадарна. Са крошњом у апстрактним појмовима, са кореном у предметном језику.[7] Стабло јој је чворновато и кргаво, опсцено и жилаво, упрегнуто у плуг језика, препуно звекета материјалних појмова, покућства речи, ларме обичаја и веровања, силовитог струјања народног живота.

Као што је добро познато, Вук је рад на *Српском рјечнику* започео у Бечу да би га интензивирао у манастиру Шишатовац, где ради у одличним условима, неспутано уживајући у благодетима гостопримства ученог архимандрита Лукијана Мушицког. Интензивно припремајући грађу за објављивање *Српског рјечника*, Вук из Шишатовца пише Јернеју Копитару о књижевним пословима, о сакупљању песама и сл. Добар део тих писама односи се на рад на *Српском рјечнику*. Од припремних послова за рад на речнику посебно се истиче потреба добављања „шокачких речника" (Стулијев, Јамбрешићев, Делабелин, Белостенчев, као и речник Руске академије), без којих Вук на објављивање свога не сме ни помислити, те моли Копитара да му их пошаље:

> „Овде сам већъ почео учити Латінску Грамматіку, и садъ друго ништа нерадимъ, него ню учимъ и *рѣчникъ* пишемъ; и да видите како нешто може быти отъ овога Србског' рѣчника, само Васъ іошт' ово морамо (я и Г. Муш.) молити: да намъ пошлѣте Ваше све Шокачке рѣчнике, као н. п. *Штуліа*, *Ямбрешића*, *Делабелу*, и *Белостенца*; и іоште *Россійскій Академіческій словаръ* (за потребу Г. Мушицкога). Те све књиге има С. С, али ни смо ради просити помоћи Србскоме езыку у найвећега непріятеля нѣговог', него то треба да нам' Вы пошлѣте, а С. С. само некасе зачуди кад' види у обявлѣнію да ће Србскій рѣчникъ имати све оне Србске рѣчи кое се у гореименованым' Шокачким' рѣчницыма налазе (зашто онъ мысли да те рѣчнике ни какавъ Србинъ неможе саставити, осимъ нѣга); а я ћу обявлѣніе послати одмах' да се печата како пріймимъ те рѣчнике

[6] Тако, рецимо, Григорије Гершић пише Вуку Караџићу (12/24. јануар 1817):

> „Господину Копытару премилом', и силном', найвећег, и найдражіег богатства Србског', помоћнику и уредителю, нѣму, велим, от мене поклон до землѣ изручите, и кажите му, да га искренно люубим, и почитујем, и да е већ себи у срцу паметны и добры Србаля вечный спомен подигао" (Караџић 1988: 398–399).

[7] Уврежено мишљење да српски језик није имао речи за апстрактне појмове оповргава то што се у *Рјечнику* налази око сто педесет речи за ове појмове (в. Popović 1983: 27).

отъ Васъ, а предье не сміемъ. – Садъ се (може быти) у Вама двѣ противне страсти боре: *любавъ к' Србскоме езыку*, и *страхъ да непропадну рѣчницы*. Но небойте се, не ће пропасти; спремите их ліепо и тако завійте и запечатите, да се не зна шта е, пакъ пошљите преко Дїлежанца у Новый Садъ *Г. Димитрію Стефановићу Пароху Новосадскоме*, а онъ ће послати у Шишатоваџъ, само Вы на атресу назначите да иде Г. Мушицкоме; а Мушицкій ће ихъ тако исто послати Вама у Бечъ" (Исто: 268–269).

Копитар на Вукову молбу потврдно одговара у писму од 6. марта 1816. из Беча, на немачком језику:

„Пријатељу,

Нисам Вам послао речнике овим поштанском колима зато што због руског [речника] за М[ушицког] још нисам имао одговор. Дакле, с в а к а к о следећом поштом. Међутим, неће бити речника руске академије, зато што га власник не даје од себе. Но ја сам наручио 3 нова, од којих М*** за 3 месеца треба да прими један, а такође и С. С. један од Паласа по бројевима, оно што му још недостаје.

Вечерас добијам коректуру рецензије Ваше Пјеснарице. Када ће стићи рецензија „Забавника"? Заправо не би требало да Вас ометам у раду на Речнику. Добровски ће ускоро стићи овамо са својом граматиком. – Ваш оглас може да кружи и док су моји речници на путу.

Препоручи ме вољеном архимандриту који ти је дао могућност за доколицу као што је Бог дао Вергилију. Копитар" (Исто: 288–289).

У писмима из Шишатовца Вук поставља Копитару конкретна лексиколошка и граматичка питања, као рецимо у писму од 16. марта:

„Любезный пріятелю!

Ели нуждно у Лексікону писати и нарѣчіе (adverbium) кодъ свакога прилагателног (будући да готово отъ свакога быти може) н. п. *брзый*, *за*, *зо* adver. *брзо*?

Ели нуждно и повраћателне глаголе писати н. п. *клати* и *клатисе*, *познати*, и *познатисе*?

Треба ли писати и имена собирателна (nom. col.) н. п. *цвѣће*, *лишће*, *прасцы*, *пилићи*?

Треба ли писати и diminutiva, коихъ е пунъ Србски езыкъ, н. п. *вода водица*, *трава травица*, *жаба жабица*, *пань паньићъ*? Тако исто и она уничижителна н. п. *жена жентурина*, или *женетина*; *крава кравурина*, или *краветина*?

Жао ће ми быти (и велика ће штета быти) ако се овай лексіконъ немог'буде ту печатати у Бечу. Мушицкій ми дае надежду да ћу добыти силу пренумеранта на Србскій лексіконъ. Пишите ми одмах; а я остаем свагда Вашъ Вук" (Исто: 291).

Јернеј Копитар одговара Вуку већ у писму од 19. марта:

„Пријатељу,

Јуче су речници, адресовани на Д. Стефановића, пошли за Нови Сад. Побрините се да он буде обавештен о томе и о даљем отпремању за Шишатовац. Још ће Вам недостајати међу њима најстарији, Микаља (који немам); а требало би такође да се Вранчићев Тетраглосон (тако се, чини ми се, зове) потражи од С. С. Али за невољу, уколико у потпуности ексцерпирате само оне које имате, и при томе ударите намет на памћење, Ваше и Ваше околине, тада ће Ваш речник већ у првом издању износити најмање 2/3 Банткеовог пољског речника, који сам приложио да бих Вам дао узор како се сажето, а ипак исцрпно, може речник написати. Банткеова граматика такође је приложена, уколико би господин М. хтео да је прочита. Она је богата, али слабо сређена. Речник академијин нисам успео овде да купим, али сам га наручио преко Фатера из Петерсбурга. Све ће, заједно са Геснером, стићи после Ускрса. [...]

Штраус хоће, кад речник заиста буде готов, да се у року од 2 месеца снабде лепим, новим словима! Дакле, врли мој Вуче, дико своје отаџбине и својих пријатеља!"

Када је реч о концепцији речника, Копитар инсистира на азбучном реду речи који не искључује етимолошки (коренски) принцип у њиховом навођењу, посебно

узимајући пример једног речника новогрчког језика који се 1815. године израђивао у Цариграду:

„[...]
P. S. Руси желе да академијин речник, који није азбучни, сада, од 1806, пресложе да би га штампали строго по азбучном реду, али су за 10 година стигли тек до 2. тома. Дакле, и ми строго по азбуци. Могу се с овим планом који је неопходан свакако објединити и захтеви етимолога, ако се код сваке, донекле сложеније речи дода кратак корен у загради. На пример училиште (учим), онако како је Шнајдер поступио у свом грчком речнику. Тада би се, такође, и за посматрача језика могао начинити додатак, где би породице речи по азбучном реду (као у речнику руске академије) и изведене речи, свака под својом матичном речју, биле само наведене, али без икаквог објашњења. Овај додатак не би износио више од 5–10 табака, и било би лако имати преглед над генеалошком армијом наших речи. Но као што рекох, главни распоред је по азбуци како би свако, без нагађања, знао где може упалити светло" (Исто: 293–294).[8]

У писму од 22. марта 1816. Вук прекорева Копитара због тога што му не одговара на стручна питања те наглашава да ће *Српски рјечник* бити написан и одштампан баш онако како народ говори:

„Реценсіе Вам' на забавникъ за садъ послати не могу; савъ е од самыхъ погрѣшака, пакъ бы я садъ имао више посла да га реценсірамъ, него Давидовићъ што е имао докъ га е превео; а я самъ се садъ забуніо око Лексікона. Съ данашньомъ поштомъ шалѣмъ Фрушићу обявленіе о *Србском' Рѣчнику* да га печатаю и разашлю у Србским' новинама; о чему и Васъ молимъ да настоите да се што предье печата, и особито дасе совокупительи онымъ истымъ редомъ напечатаю, као што су написани. Явите и Вы у Вашим' новинама и препоручите Вашимъ пріятельима како знате, не бы ли што више пренумеранта добыо; препоручите некасе и у Бемским' новинама яви; и пишите Шокачком' владицы, а одъ нашихъ се слабо надамъ, зашто они мысле да ће Србскій езыкъ оборити благочестіе. – Али ако Богъ да те я одкуд добыем новаца, не ћу я од ныхъ Србскога езыка ни орѳографіе учити, него ћу лиепо јотъ (ј) начинити, пакъ ћу мой матерный езык онако писати, као што га міліони душа говоре; а кои хоће да докаже да они покварено говоре, и да ихъ поправи, начастъ му слава. А мене лѣ на то садъ навући неће. **Ово е трећа година одкако самъ се я съ Вама познао, одъ онда самъ натрагъ почео ићи, и приближаватисе говору народном', и јошт' ни самъ на право мѣсто дошао. Втора частъ пѣснарице чистія е, него прва, и писменица; али трећа частъ пѣснарице, и Србскій Рѣчникъ быће башъ онако написани и напечатани као што народъ говори.** Тежка е то стваръ кад' се човеку изъ дьетинства што годъ у паметъ уврти! –

Овдье самъ у едном' намастыру нашао еданъ *поменикъ* (200 година старъ) из коега самъ извадіо више одъ 1000 Србскихъ имена, кое мужкихъ, кое женскихъ; и та ћу сва имена Србска додати у Рѣчникъ" (Исто: 294–295, подвукао Б. С).

Вук пише Копитару из Шишатовца у писму од 29. марта 1816. Захваљује се на рецензији на *Песмарицу*. Указује на то да се у „другој части" народне пјеснарице српске налазе две „погрѣшке противъ Србског' езыка, кое самъ я учиніо, мислећи да *поправимъ Србскій народъ*". Вук поентира ставом: „а *Рѣчникъ* ће Србскій управо казати, како Србльи ріечи изговараю" (бр. 73, стр. 296). У писму Вук високо вреднује Копитарев допринос у процесу израде *Рјечника*. Истовремено, у преписци све време провејава идеја о етимолошкој природи речника, што је у коначном облику задржано у одређеном виду: турцизми означени звездицом (в. Пецо 1987), указ-

[8] Завршни Копитарев став Вук готово дословно понавља у предговору *Рјечнику*: „[...] Ако и нијесу у овој књизи скупљене све Српске ријечи, али је постављен темељ да се скупе (колико је могуће у живом језику). **Сад сваки зна, ће ће коју ријеч тражити**, и ако је не нађе, виђеће да је нема и може је ће записати и оставити; и тако се сад сто пута лакше могу покупити остале ријечи, што су остале по народу, него што би се на ново почело и ове скупиле" (Караџић 1966, подвукао Б. С).

вање на позајмљенице из грчког, немачког и других језика (в. Ивић 1966; Кашић 1987).

„*Рѣчникъ* ће још’ до 10 дана быти готовъ (т. е. све ріечи у редъ поставлѣне); пакъ ћу га оставити овдье, а я ћу ићи у Србію особито сбогъ діалекта; изъ Србіе мыслимъ се вратити (ако ме не убію Србльи) у Юлію, пакъ ћу онда доћи у Бечъ да га (Рѣчникъ) печатамо; безъ Васъ не може быти ништа. –

[...]

Србскій ће Рѣчникъ быти alphabetisch, него бы се могла гдье што и етимологіческа примѣчаніа додати, или кодъ млогихъ ріечій ніе нуждно; а млоге не знамъ ни я одъ куда су произведене. Мы ћемо се о том’ разговарати кад’ я ту дођемъ.” (Караџић 1988: 297, подвукао Б. С)

Копитар Вуку пише на немачком из Беча 5. априла 1816. године залажући се апсолутно за азбучни распоред речи у речнику. Истовремено, шаљући му старе „илирске” речнике као узор и пример, Копитар исказује да то чини, упркос томе што му се учени пријатељи у Бечу смеју, јер на њему, Вуку, „све гради” и све заснива:

„Уз објаву додаћу још Банткеа, кога сам приложио пошиљци од 18. марта, заједно с граматиком, и Микаљу, најстаријег Илира, који садржи неке речи више него сви остали, и кога сте због тога морали себи из Карловца ласкањем да измамите (зато што га ја нисам имао). Потврдите ми пријем речника. **Једино Вама, зато што на Вама све градим, ја сам их послао. Други бечки слависти ми се смеју: али ја се нимало не кајем.**

У своме писму од 18. рекао сам много у прилог азбучном распореду. Нећете се покајати уколико се тога будете тачно придржавали. Тако онај ко не зна, али је жељан знања, зна где треба покуцати. Тамо му се такође може дати обимније обавештење.

Да ли ћете ради штампања доћи овамо? Било би добро. М[ушицки] нека од немачког дела уради оно што Ви не знате; ово ћу урадити и ја, уколико буде потребно. Чим изиђе оглас на српском, овај ће доћи у чешке новине и у ’Wiener Zeitung’” (Исто: 302, подвукао Б. С).

Јернеј Копитар пише Вуку из Беча, у писму од 28. јуна 1816. године, на немачком језику, радујући се његовом повратку, и мислећи какав би Вук био сарадник у *Новинама српским*, уместо Димитрија Фрушића. Уз помен како се Фрушић састао са Добровским, Копитар износи ласкаво признање Вуковом филолошком образовању у Бечу: „*Било је говора и о вама, мајстор не зна да сте у* међувремену *све доучили.*”

„Пријатељу,

Већ неколико дана пре Вашег писма од 12. о. м. гласине су нам објавиле Ваш срећан (здраво и мирно) повратак. Још више сам се обрадовао додатку уз ово да се у најмању руку не кајете због пута онамо. Завршите сада у срећној испосници своју збирку речи и песама. Типографски процес изнова се води и сва је нада да добра ствар мора победити. Ваш Речник, међутим, пошто ће садржати и немачке речи (а по Соларићевој жељи можда и италијанске) нема с овим никакве везе и сме се овде штампати чим га Ви довршите. Чак и Штраус би за овакав речник излио слова уколико би сигурно могао да рачуна с тиме, па и пре него што се добије парница. Дакле, пишите ми одређено о томе колико примерака, када треба отпочети итд.

Давидовић ради већ дуго на поређењу словенског и српског дијалекта, због најављене одбране против С. Стратимировића и др. – посао који сте Ви свакако већ одавно завршили. Требало би да Вас за то замоли.

Како Фрушић одлази, какав бисте Ви били добар сарадник! Али памет није могуће улити. Фрушић је видео Добровског. Било је говора и о вама, мајстор не зна да сте у међувремену све доучили (Исто: 307).

У писму Јернеју Копитару датованом у Шишатовцу 13. августа 1816. године, Вук поручује да ће, и поред тога што је скупио мало пренумераната, ипак доћи „у Беч на срећу, да печатамо *Србскій Рѣчникъ*". Вук додаје да ће из Шишатовца кренути најдаље до 20 дана, и да ће у Бечу бити у септембру. Истовремено, као узгред, правда се Копитару због предстојећег посла превођења речи на немачки, односно италијански (латински) језик, речима: „я самъ Вама казао да ћете Вы имати посла око Србског' Рѣчника више него я". Што се тиче Соларићевог предлога да *Рјечник* буде штампан црквеном ћирилицом („Кириловым' писменима"), Вук одговара у свом стилу:

> „Тако Штраусу слободно кажите нека ліе писмена; само нека буду ліепа; да небуду врло крупна. Я сам радъ да печатамъ ту (ако буде слободно) *трећу частъ пѣснарице*, и једну књижицу народныхъ Србскихъ загонеткій (Räthsel), кое самъ до садъ скупіо. Ріечи су за Србскій Рѣчникъ већъ одавно скуплѣне, и поставлѣне у азбучный редъ, но и за Васъ е остало посла доста. Мушицкій ми ништа ние могао помоћи у нѣмачком', зашто не 'ма кад? – Ово самъ дана приміо писмо одъ Соларића, у коему пише ми:
>
> Да Рѣчникъ буде *Србско-Нѣмачко-італіянскій*, као што сте му и Вы обрекли. И я самъ му одписао да ће быти (я самъ Вама казао да ћете Вы имати посла око Србског' Рѣчника више него я).
>
> Да онъ има изъ Венеціе 10 пренумеранта, изъ Црне Горе 13, и кодъ Епископа Кралѣвића 35 (и каже да ће ихъ и више добыти моћи, кад' га я цѣло увѣримъ, да ће и італіянске ріечи быти).
>
> Наговара ме и свѣтуе да печатамъ Рѣчникъ са Кириловым' писменима! **Я самъ му одписао да су Кирилова писмена само за светыню изобрѣтена, и да бы за ньи срамота была, да се ньима овай *простый*, *покваренный и говедарскій* езыкъ (тако га Карловачки дворъ называ) пише и печата, а особито са Србским' акцентима; него да мы ньи (Кирилова писмена) оставимо поповима и калугьерима, кои и онако желе све имати различно одъ осталога народа, пакъ нека га затворе у олтаръ и у пѣвнице заедно са садашньимъ (начинѣнымъ) славенскимъ езыкомъ**" (Исто: 315, подвукао Б. С).

Године 1816, Вук се враћа у Беч са прикупљеним речничким материјалом. Следствено томе, други део преписке око *Српског рјечника* Вук води из Беча, највећма са архимандритом Лукијаном Мушицким. Учени Мушицки, ментор и пријатељ о којега се Вук, чини се, ипак огрешио у чланку „Прави узрок и почетак сакупљања народних пјесама" (1842),[9] радује се Вуковом *Рјечнику* као дете. Наглашава, у преписци, значај етнографске грађе која је унета у *Рјечник*; истиче његову епохалну, преломну улогу у новијој културној историји Срба; несебично и усхићено кличе Вуковој генијалности; визионарски слути непроцењиву општу ползу коју ће Вуково дело српскоме националну донети; изрезује му свој предлог слова „ђ" („ђерв") који ће Вук на крају и усвојити. Наравно, Мушицки у својим ставовима исказује и

[9] У чланку „Прави узрок и почетак скупљања нашијех народнијех пјесама" (1842) Вук напомиње да су похвале које је упутио Лукијану Мушицком у предговору *Малој простонародној славено-сербској пјеснарици* заправо биле само „ђачки комплименти". Наводи малу вредност грађе коју је добио од Мушицког. Каже како шишатовачки архимандрит нити је разумео нити љубио народне песме: „Премда је народне наше пјесме радо имао и хвалио, није имао праве воље нити их читати, ни слушати!" Недвосмислено истиче пресудну улогу Јернеја Копитара у буђењу свог младалачког интересовања за народну поезију:

> „Да је покојни Лукијан Мушицки 1805. или 1806. године у Карловцима питао за народне пјесме нас, момчад из Србије која смо се онда налазила ондје, то је цијела истина, али да је оно његово питање мене у Бечу послије 7–8 година навратило да наше народне пјесме почнем купити и штампати, то није истина, него је томе прави и једини узрок г. Копитар."

разумљива ограничења. Његова се реформаторска смелост заплиће о калуђерске мантије. Залаже се за стари, морфолошки правопис.

Вук се Лукијану Мушицком јавља у писму из Беча од 18/30. септембра 1816. године. Уз обиље информација о повољном пријему његових класицистичких ода које је Вук читао ученим Србима у Бечу, стално провејава и Вукова брига око сакупљања пренумераната за *Рјечник*:

> „Несторовићъ ме врло ліепо приміо; моліо самъ га да ми Рѣчникъ Директорима препоручи, и казао е да ће учинити. Небы съ горега было кад' бы му и Вы зато писали. Аѳанацковићъ е већъ быо отишао у Сомборъ; говоріо е да ће и Васъ походити, него му препоручите пренумерацію на Рѣчникъ, а онъ ће у Сомбору имати добру прилику къ тому; препоручите му и за народне пѣсне, а особито за косовске и за сватовске, и поздравите га одъ мене. Гледайте за ону *Шлѣпицу* изъ Гргуреваца те е добавите и препишите ми оне три косовске пѣсне пакъ ми ихъ пошальите" (Исто: 320).

Вук Мушицком предочава и прегоран рад који Копитар и он предузимају у завршној фази израде *Рјечника*:

> „Копытаръ е приміо Ваше писмо, и Оду, коя му се врло допада; само е мени показао. Онъ бы Вам' одавно писао, али све чекамо докъ Вы мени пишете. Мой е квартиръ одъ Копытара далеко као и одъ Давидовића; но онъ мени свакій данъ послѣ по́дне долази, и одъ 6 сатій до 8. прегледамо Србскій Рѣчникъ, и додаемо му што треба. **Србскій ће Рѣчникъ быти Тріумфъ надъ свима непріятельима Србског' езыка**" (Исто: 334; подвукао Б. С).

Лукијан Мушицки у писму од 21. новембра / 3. децембра 1816. године, похваљује Вукову и Копитареву одлуку да уместо италијанског језика, како је то предлагао Соларић, речи буду преведене на латински:

> „За Лексіконъ много, премного требате. Весма сте добро смыслили, да вмѣсто италіанског' єзыка латинскій додате. Већа е частъ Сербаля, а и любителя сербског' єзыка, коим' е латінскій єзыкъ и познаніи и миліи" (Исто, бр. 108, стр. 348 –349).

У писму Лукијану Мушицком од 12/24. децембра 1816. године Вук објашњава практичан разлог због чега су Копитар и он увели „латинске речи" у *Српски рјечник*:

> Я и Копытаръ радимо еднако. Ни есмо ми Латинске ріечи сбогъ Срба узели, него сбогъ Енглеза и осталыхъ народа кои нѣмачки не знаду (Исто: 365).

Са пуном свешћу о величини посла којега се латио Вук пише о *Рјечнику* као о „тријумфу српскога језика", у писму од 24. новембра / 6. децембра 1816. године:

> „Мени е познанство и пріятельство Ваше, и вѣчни спомени у Одама вашим', довольна награда за савъ трудъ мой о Србском' Рѣчнику и о народным' пѣснама, и за све остале недоскутице. [...] Копытаръ такодьеръ іошт' ніе приміо писма Вашега. Онъ ће Вам' писати око новог' лѣта: зашто е онда Библіотека затворена 8 дана; а садъ не'ма кад': забуніосе око Србског' Рѣчника (свакій е данъ послѣ подне кодъ мене), а има и другихъ послова. **Рѣчникъ ће быти прво дѣло у Србском' кньижество, онъ ће быти Тріумфъ Србскога езыка; на првом' листу, гдѣ ће се А. почињати, стаяће Ангьелъ съ трубомъ (fama volat), кои ће побѣду гласити**' (Исто: 352, подвукао Б. С).

Изражавајући се врло похвално о његовим одама, Вук не пропушта да напомене Мушицком да се чува „славенских ријечи као живе ватре":

„Не треба гледати на оне кои кажу *да језыкъ треба поправлятн*. Језыкъ е добаръ него мы треба да га учимо. Сто година бы мало было найболѣемъ Списателю да сасвимъ научи језыкъ орача и пастыра!" (Исто: 356).

Вук Мушицком врло пластично описује радну атмосферу која је владала приликом израде *Српског рјечника*. Вук и Копитар се састају сваки дан (од шест сати после подне до девет увече) у кући Константина Емануела Ђике приљежно радећи на речнику. Ово је редак случај да из непосредне близине можемо завирити у радионицу великих мајстора, уживајући у сваком детаљу живописног приповедања:

„Мы додаемо Србском' Рѣчнику Латинске рѣчи на мѣсто Таліанскихъ. Тако смо нашли за добро. **Копытаръ е кодъ мене свакій данъ послѣ подне (одъ 6–9). Предъ нама стое два астала (или *стола*; *асталъ* самъ кодъ Васъ у Срему научіо) и на њима велики Аделунгъ у 4. тома, и Шелеръ у 5. томова Латинскихъ и 2. Нѣмачка**. Него новаца не'ма! Кралѣвићъ ми ни Соларићъ іошт' ни су послали ништа; већъ самъ почео узаимати да се ранимъ; а камо за Рѣчникъ? У овом' Рѣчнику треба да се печата и Исторія нѣгова" (Исто: 357, подвукао Б. С).

Вук с поносом наводи одреднице које посведочују да ће *Рјечник* бити етнографска и фолклористичка књига првога реда, наглашавајући пресудан Копитарев утицај у етнолошкој концепцији речника:

„**У Рѣчнику ће Србском' быти описани скоро сви обычаи Србски (Копытаръ ме на то нађерао**); неколико табака манѣ или више ништа зато: **мы смо богати люди ако и немамо ништа**! Ха! Ха! Ха. – **Докъ видите како е описана *вѣштица*, *вила*, *вампиръ*, *задушбина*, *задушнице*, *Иваньданъ*, *Крсно име*, *Даћа*, *Завѣтина*, *Бабине*,** и пр. и пр." (Исто: 357–358; подвукао Б. С).[10]

Мушицки му, у писму од 6/18. фебруара 1817. из Шишатовца, отписује речима хвале и благосиљања Јернеја Копитара због ове више него „срећне мисли":

„[...]
Сто пута благодареніе Гдну Копытару за срећну мыслъ, да опишете Србске обычае. То ће бити нуждно и пріятно за иностранне; пренуждно и преполезно за Србчаде, наипаче варошке, и за *одрасле* (?) господичиће... Іошт' бы я єдно желио, да сва имена србски' обычаева, кое 'сте описали, и други' вещій, кое 'сте за добро нашли описати, на концу кньиге у регистеръ ставите, да србска дечица као лекцію редомъ читаю; а велика деца да повторе" (Исто: 411–412).

У писму датованом у Шишатовцу, 29. децембра 1816. / 10. јануара 1817. године, учени шишатовачки архимандрит истиче неопходност чувања корена речи и залаже се за етимолошку природу речника:

„Кад 'смо ради, да Вашъ Лексіконъ буде вѣрный inventarium нашег' милог єзыка, и да нам' чисто представи отпечатакъ ума сербског', и народность уха нашег (уво), да и странни могу почувствовати, шта е сербском' єзыку мило, или шта су Сербльи, ако и єсу много страдали, за хиљаду година измѣнили, умекшали, усладили (Nichts ist nationeller und individueller als das Vergnügen des Ohrs. Herder), кад' 'смо, велимъ, ради то, не треба да у Вашем лексікону свудъ кореньтражимо. Нек' вам' се закованни Славяни ту не плаше. Нек' не дирају у свободу ума и вкуса србског' у милой и драгоцѣнной собственности. Мы 'смо дяци у Славенской Грамматицы, изговарамо како насъ

[10] И ово се понавља у предговору *Српском рјечнику*: „У рјечнику треба да се истолкује и опише што се боље може све што народ о ријечи којој мисли и приповиједа: зато сам код ђекоји ријечи описао, што се краће могло, ђекоје народне обичаје и додао приповијетке (и овђе може бити да је ђешто изостало, али додато и измишљено није заиста ништа). О овоме сам особито увјерен да ће бити мило свакоме правом Србљину: зашто су ме већ од неколике године молили ђекоји од учени и знаменити Србаља да почнем описивати народне српске обичаје и приповијетке" (Караџић 1966).

магістери уче, и сами тако исто отъ другихъ научени. У сербском' єзыку мораю насъ магістери, наипаче странни єзыкоиспытательи, слушати, и правый изговоръ изъ нашихъ уста на папиръ ставляти. Само морамо бити consequens, т. е. морамо имати постоянно правило и' постоянна изятія, по коим' нам' и умъ и уво дѣйствуе. –

[...]

Но гди се уво не вредьа, добро е држати коренъ. Сад' ево прекій отговоръ: женидба, свадба, удадба, просидба, косидба. Шипка. Задужбина. Гаћникъ, помоћникъ, добросрећникъ. За гатньикъ, помотьникъ я ни 'самь ни чуо, и' не допада ми се" (Исто: 385–386).

Вук Караџић одговара Лукијану Мушицком у писму датованом у Бечу 12/24. јануара 1817. године:

„[...] Мы се ціело надамо да ће Давидовићъ бити Србскій Типографъ у Бечу; већъ е постао калфа, садъ само да е новаца, пакъ съ мѣста майсторъ. Да видите како е то добро, што Вам' засадъ ніе слободно Ода печатати: зашто ћете ихъ по врем[ен]у, очистити одъ оныхъ коекаквыхъ Россійскихъ и Славенскихъ ріечій: метнућете мѣсто *обѣда ручак*, место *бронье оклопъ*, мѣсто *ибо зашто и ера* итд. Медьеръ заиста свако зло у себи има и добра. А може быти да ће се и смиловати *Ча' Стева*, и одріешити Вам' окове музи, кадъ види Оде у Паметнику свіета. [...] Него за Боа кажите ми што ћемо радити са *х?* Кодъ народа се не чуе нигдье осимъ у Херцеговаца на краю и то као *г*..." (Исто: 395– 396)

Вук на крају писма додаје да су Копитар и он већ „свршили пола словара (до П)". У писму Лукијану Мушицком (Беч, 30. јануар 1817) Вук пише:

„[...]

Какво ћемо име надьести Србском' Рѣчнику? *Рѣчникъ*, *Словаръ* и *Лексиконъ*, то е све мало. *Сокровище мыслій рода*, најболѣ бы было, али ево сіясета: што *сокровища* не'ма у мом' Рѣчнику! Микал е свой Рѣчникъ назвао *Благо илиричкога єзыка*; Грци садъ издаю у Цариграду еданъ Грчкій словаръ, пакъ су га назвали: *Ковчегъ єзыка*. Я бы радъ што годъ ново да у насъ буде: измыслите Вы неколико таквыхъ имена, пакъ ми пошальите."

Лукијан Мушицки се на овај позив одазива у писму од 6/18. фебруар 1817. године:

„Гле я не каза', како бы я, по моему мнѣнію, Вашъ и нашъ рѣчникъ назвао. Узнемири ме кое ко. Ево: Ковчегъ мысленне народности (der intellectuellen Nationalität) Србске" (Исто: 412).

Вук је сигуран да ће *Српски рјечник* бити непроцењиво благо српске лексике и обичаја:

„Чесница е описана као што треба, па ніе сама чесница, него и *бадняцы*, *Божићъ*, *свадба*, *отмица* (како се отимаю дьевойке), *Богоявлѣніе*, *Задушнице*, *воскрсеніе*, *Гьургьевданъ*, *Ивань данъ*, *виле*, *вѣштице*, *вампири*, *Стуаћи*, *в[р]зино коло*, *Грабанціяши*, *ранило*, *ружичало*, *завѣтине*, *крстоноше*, *крсно име*, *побратимъ*, *додоле*, *кральице*, *Лазарице*, *Коледа* и пр. и пр. и пр. Ко никадъ кньиге ніе читао читаће Србски рѣчникъ; али ево люте муке и неволѣ, како ће се печатати?

[...]

За име рѣчника не могу Вам' садъ ништа писати; зашто самъ се већъ разлютіо. Ни есамъ дао Арси оне развалине да да измала, него му Вы пишите и препоручите; я самъ се съ ньимъ разговарао о томъ. Онъ ће то знати врло добро начинити. Дакле *х* изоставите са свимъ? нека га дьаво носи. Овай рѣчникъ треба да покаже како Србльи говоре, а коме се не допадне, онъ нека намъ каже *како бы требало да говоре*" (Исто: 418).

Вук супротставља своје аргументе неименованом „г. рецензенту", који је његов речник напао и пре него што се он појавио, на основу Копитаревог огласа о српском

речнику. Та је негативна рецензија потекла из круга око карловачког митрополита Стевана Стратимировића, вероватно из пера његовог протосинђела Хранислава, и била је објављена и на немачком језику, и у Давидовићевим „Новинама сербским" за 1818. годину.[11] Вук пише Мушицком у истом писму:

> Шта Вам' се чини о том' догадьаю у Сербским' новинама подъ числомъ 17 на страни 133? Ел' да е то Хранисавлъво масло? Морао е и Румія на то навући? Видите шта чини завистъ и злоба, ал' нека, нека, *притиснуто яче све на више скаче* (Исто: 419).

Мушицки пише Вуку (Шишатовац, 11/23. март 1817) о домаћим приликама, али и рачуну од пјесама, износећи низ мисли о „живом језику народа Србског'":

> „Живый езыкъ народа Србског' єстъ сокровище мыслій нѣговы; єстъ отпечатакъ духа и характера нѣгова; єстъ мысленна народность нѣгова, столѣтіяма утврдьена и освећена. Што се у нѣму садржи, светыня е сваком' правом' Србльину" (Исто: 422).

Мушицки посебно издваја богатство језичких ознака за свет спољашње предметности у поређењу са оскудношћу лексичких одредница које означавају „богатство внутренные". На ово му одговара Копитар, којега Вук наводи као неприкосновени ауторитет у писму из Беча датованог крајем марта 1917. године:

> „Но я мыслимъ, да вы желите чути оно што се нама не допада; ево чуйте: Копытаръ вамъ неда за право, што кажете *да е мало внутренье богатство езыка нашега; и да е народъ нашъ слабо мысліо и размышлявао*. Онъ каже да ни еднога народа езыкъ ніе внутреные богатій од Србскога; народне су ріечи само оне (кодъ свакога народа) кое народъ *познае*, *говори* и *треба*" (Исто: 434).

Мушицки Вуку јавља да је протосинђел Хранислав, када је био у манастиру Шишатовац, „мотріо е маймунскій, као што има обычай, не'ће ли где видити вашъ портретъ". Но, Мушицки је Вуков портрет предострожно сакрио под стари портрет патријарха Шакабенте, не хотећи Вуку то раније саопштити да му не „оскорби" душу: „Но ваша е душа крѣпка и храбра. Не бы се иначе толикій патріотизмъ у ню сместіо" (Исто: 443).

У правдању свога поступка несрећни архимандрит посебно истиче велики притисак са Карловачког митрополитског двора и личну пизму Стратимировићеву на Вука. У светлу ових података види се величина геста Лукијана Мушицког, који је понудио гостопримство и несебичну помоћ Вуку у писању *Рјечника* и по цену своје штете (Исто: 444).

У напорима да *Рјечник* угледа светлост дана, Вук предузима опсежну акцију сакупљања пренумераната. Опсег те активности најбоље се може сагледати у Вуковој *Преписци*.

---

[11] Вук у предговору *Рјечнику* пише:

„Ево већ прва и највећа рецензија против овога српског рјечника изиђе прије од њега. Може бити да се она почела писати још прије двије године, кад је прво објављеније изишло о српском рјечнику; и зато је од оне стране, што не признаје да народ српски има свој језик, онако паметна свједочанства на то покупила и саставила (вала Богу! само кад се они један пут пред свијетом почеше бранити, и о том препирати). Све њиове остале рецензије против српскога рјечника и језика морају се на њој оснивати; зашто она каже да је данашњи наш црквени језик прави српски језик од старине, а овај што њим данас говори народ српски да је *покварен и испогаљен*, и да се у правоме граматическом смислу не може ни назвати језиком итд..."

У писму Господару Милошу Обреновићу из Беча, крајем 1816. године, Вук објашњава кнезу Милошу величину и значај свога подухвата, те га моли да му пошаље 300 дуката како би могао да наштампа ову књигу, а обећава му да ће је посветити „Вашему славном' имену":

> „Осимъ другихъ књижица, кое самъ я до данасъ издао на ползу, на честъ и на славу народа Србскога, саставіо самъ съ великимъ трудомъ *Србскій Рѣчникъ*, съ толкованіемъ Нѣмачког' и Латинског' езика. Књига е ова послѣ Историе Раићеве прва, и найважнія одъ свію књига Србскихъ; и быће цѣломе народу Србском' на превелику ползу, на честъ и на славу" (Исто: 377).

Вук ласка кнезу Милошу, али у тој ласки не пропушта да истакне и значај свог подухвата, сву револуционарност његову:

> „Я ћу ову књигу посветити Вашему славном' имену, кое ће быти као вѣнацъ свима Вашим' славным' и мужественым дѣлима: Свѣт ће видѣти да се Вы поредъ храбрыхъ и надалеко чувеныхъ дѣла Вашихъ и за просвѣщеніе народа Србскога бринете; сви ће Вам' Славенски народи, одъ Петрова града до Дубровника, зато благодарити; свакога ће правог' Србљина (одъ Адріятическог' мора до Тимока, и одъ Црне горе до Пеште и до Сет-Андріе) срце одъ радости заиграти, кад' види *Србскій Рѣчникъ*, Србіянцемъ саставлѣнъ, а трошкомъ народоначалника и поглавара Срба напечатанъ, и нѣговоме славном' имену посвећенъ..." (Исто: 377)

Невероватан је обим ове преписке. И Вукова упорност у сакупљању пренумераната, у мољакању силних и обесних. Стефан Живковић у писму из Шапца од 15/27. јануара 1817. године износи, у анегдотском тону, живописне чињенице о животу у Србији Милошева времена:

> „[...]
> Твое писмо што си писао Г. Ефрему поради пренумераціе на Лексїконе, честно 'самь предао у беле Руке ньиове: али залуду е кадъ люди немаре и кад' ниси имао коме писати. Я 'самь и ово дана Iwокси скележїи говоріо да бы што пружили пакъ знашь шта ми отговара, а штае то, а што 'ће то нама, имашь ти как'вы дебелы волова. Ніе нама до књига" (Исто: 402–403).

Када се сагледа из данашње перспективе, Вуков *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечма* (1818) делује као невероватан и незамислив подухват. Као да ова књига није написана, као да се сама написала. У времену које јој ни по чему није било склоно. А онда је сама постала време.

Литература

Влајић Поповић Ј., Бјелетић М. „Приручни етимолошки речник српског језика – допринос савременој етимологији." Ристић С., Лазић Коњик И., Ивановић Н. (ур.). *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених приступа*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016: 197–210.

Караџић В. С. *Српски рјечник* (1818). Сабрана дела Вука Караџића, књига друга. Прир. Павле Ивић. Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864–1964. Београд: Просвета, 1966.

Караџић В. С. *Преписка I (1811–1821)*. Сабрана дела Вука Караџића, књига двадесета. Прир. Голуб Добрашиновић са сарадницима. Београд: Просвета, 1988.

Ивић П. „О Вуковом Рјечнику из 1818. године.” *Сабрана дела Вука Караџића II – Додаци*. Београд: Просвета, 1966: 19–245.

Милошевић Ђорђевић Н. *Казивати редом. Прилози проучавању поетике усменог стварања*. Библиотека „Вуков сабор”. Београд: Рад – КПЗ Србије, 2002.

Пецо А. *Турцизми у Вуковим рјечницима*. Београд: Вук Караџић, 1987.

Стојановић Љ. *Живот и рад Вука Стефановића Караџића*. Београд: Штампарија Макарије, 1924.

*

Bojić V. *Jacob Grimm und Vuk Karadžić. Ein Vergleich ihrer Sprachauffassungen und ihre Zusammenarbeeit auf dem Gebiet der serbischen Grammatik*. München, 1977 (Slavistische Beiträge 106).

Grimm J. *Wuk's Stephanowitsch kleine Serbische Grammatik, verdeutscht und mit einer Vorrede von Jacob Grimm / Nebst Bemerkungen über die neueste Auffassung langer Heldenlieder aus dem Munde des Serbischen Volks, und der Uebersicht des merkwürdigsten jener Lieder von Johann Severin Vater*. Leipzig – Berlin, 1824.

Kašić J. „О Српском рјечнику из 1852. године.” *Сабрана дела Вука Караџића XI – Додаци*. Београд: Просвета ^{2}1987: 1483–1744.

Popović M. *Pamtivek. Srpski rječnik Vuka St. Karadžića*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1983.

Selimović M. *Za i protiv Vuka*. Sabrana dela u deset knjiga, 5. Beograd: BIGZ, 1983.

Šipka D. „Vukov leksikografski postupak – na primjeru odnosa prema 'vulgarizmima' i homonimiji.” *Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću*. Sarajevo: RO Institut za jezik i književnost – OOUR Institut za književnost, 1987: 117–122.

Бошко Ј. Сувајџић

«СРПСКИ РЈЕЧИК» (1818) В «ПЕРЕПИСКЕ» ВУКА СТЕФАНОВИЧА КАРАДЖИЧА

Р е з ю м е

«Српски рјечник» является переломной книгой сербской национальной культуры. Первое издание словаря представляет фундамент орфографической и языковой реформы Вука Караджича, обозначает окончательный переход к народному языку как основе сербского литературного языка вместе с введением фонологического принципа, где каждому звуку соответствует одна буква. В его «Переписке» лучше всего можно рассмотреть мучительную борьбу против главного течения общественного мнения вместе с полным осознанием того, что создается история и что эпоха дозревает в одной книге.

Ключевые слова: Вук Караджич, Сербский словарь (1818), переписка, Ерней Копитар, Лукиан Мушицкий

Садржај

Уводна реч 5

Академик Нада М. МИЛОШЕВИЋ-ЂОРЂЕВИЋ
СРПСКА НАРОДНА КЊИЖЕВНОСТ У СВЕТЛОСТИ
ВУКОВОГ *СРПСКОГ РЈЕЧНИКА* (1818) 7

Књижевност, култура, фолклор.
Питања славистике

Дејан В. АЈДАЧИЋ
ИЗДАЈНИК У СЛОВЕНСКИМ КЊИЖЕВНОСТИМА 17

Маја М. АНЂЕЛКОВИЋ
ЖИТИЈЕ И ИСПОВЕСТ АСЕНЕТЕ У СРПСКОСЛОВЕНСКОЈ
РУКОПИСНОЈ ТРАДИЦИЈИ 29

Љиљана Д. БАЈИЋ
ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ ИЗУЧАВАЊА
И НАСТАВЕ СЛОВЕНСКИХ КЊИЖЕВНОСТИ
У ИНТЕРКУЛТУРАЛНОМ КОНТЕКСТУ 43

Злата Д. БОЈОВИЋ
ИВО АНДРИЋ И СРЕДЊИ ВЕК 57

Зорица С. ВИТИЋ
АТОНСКИ УЗОРИ ТЕОДОСИЈЕВИХ ЖИТИЈА 67

Александра Б. ВРАНЕШ
„КЊИЖЕСТВО СЛАВЕНСКО” У СРПСКИМ БИБЛИОГРАФИЈАМА
19. ВЕКА 77

Бранко М. ВРАНЕШ
МИХАИЛ БУЛГАКОВ И ИЗАЗОВ СЛОВЕНСКОГ ВИТЕШТВА 89

Владислава С. ГОРДИЋ ПЕТКОВИЋ
РЕЛЕВАНТНОСТ РОДНОГ ИСКУСТВА У САВРЕМЕНОЈ
СРПСКОЈ ПРОЗИ 103

Јован М. ДЕЛИЋ
АНДРИЋЕВА *ТРАВНИЧКА ХРОНИКА* – СУСРЕТ ИЛИ СУДАР
ТУЂИХ ЉУДИ И СВЈЕТОВА 113

Мина М. ЂУРИЋ
SLAV У ДЕЛУ ЏЕЈМСА ЏОЈСА 125

Душан М. ИВАНИЋ
ФУНКЦИЈА КЊИЖЕВНОГ ДЈЕЛА У ПРЕПОРОДНОМ
ДОБУ СРПСКЕ КУЛТУРЕ 139

Марина С. ЈАЊИЋ
ТЕМЕЉНА МЕТОДОЛОШКА ПИТАЊА НАСТАВЕ
СРПСКОГ ЈЕЗИКА У ДИЈАСПОРИ 147

Томислав Ж. ЈОВАНОВИЋ
ПРОСКИНИТАРИОН И СРПСКА ПУТОПИСНА ПРОЗА
ПОСВЕЋЕНА СВЕТОЈ ЗЕМЉИ 161

Бојан М. ЈОВИЋ
РАЗНОЛИКОСТИ ЛЕТЕЊА, ПАДАЊА, И УСПИЊАЊА НА НЕБО 173

Љиљана М. ЈУХАС-ГЕОРГИЕВСКА
СРПСКА ЖИТИЈНА КЊИЖЕВНОСТ XIII ВЕКА;
МОДЕЛИ И ОРИГИНАЛНА РЕШЕЊА 185

Марија Н. КЛЕУТ
Драгољуб Ж. ПЕРИЋ
ДВОЈНИЦИ СТАРЦА МИЛИЈЕ У СВЕТЛУ ТРАДИЦИОНАЛНИХ
ПРЕДСТАВА О ДВОЈНИКУ КОД СЛОВЕНА 197

Александра Љ. КОРДА-ПЕТРОВИЋ
НОВИ ПЕРИОД РЕЦЕПЦИЈЕ ЧЕШКЕ КЊИЖЕВНОСТИ
У СРПСКОЈ СРЕДИНИ 209

Јаромир Л. ЛИНДА
АЛЕКСАНДАР БЕЛИЋ И ЧЕШКА СЛАВИСТИКА 223

Радмило Н. МАРОЈЕВИЋ
ЛИНГВИСТИКА И ПОЕТИКА „ТАМНИХ МЈЕСТА”
КАО ТЕКСТОЛОШКИ МЕТОД 237

Ненад В. НИКОЛИЋ
КОНЦЕПТ КЊИЖЕВНОСТИ ИСТОЧНО-СРЕДЊЕ ЕВРОПЕ
И СЛАВИСТИКА 253

Александар Н. ПЕТРОВ
БЕОГРАД КАО КУЛТУРНИ ЦЕНТАР РУСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ
И ОДНОСИ СРПСКЕ И РУСКЕ ЕМИГРАНТСКЕ
КЊИЖЕВНОСТИ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ 20. ВЕКА 263

Предраг Ж. ПЕТРОВИЋ
МИЛОШ ЦРЊАНСКИ И РУСКА КЊИЖЕВНОСТ 275

Валентина Д. ПИТУЛИЋ
НАРОДНЕ УМОТВОРИНЕ СРБА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ ОД ИВАНА
СТЕПАНОВИЧА ЈАСТРЕБОВА ДО ПОСЛЕДЊИХ ЗАПИСА 287

Немања Ј. РАДУЛОВИЋ
НОВ ЖИВОТ *ВЕЛЕСОВЕ КЊИГЕ*: ПРЕОБРАЖАЈ
МИСТИФИКАЦИЈЕ У СВЕТУ КЊИГУ 301

Оливера В. РАДУЛОВИЋ
БИБЛИЈА – ДУХОВНА ВЕРТИКАЛА У РАЗВОЈУ СРПСКОГ ЕСЕЈА 309

Јанко Ђ. РАМАЧ
СВІТОГЛЯД РУСИНІВ ПІВДЕННОЇ УГОРЩИНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ
АПОКРИФІВ З ЇХ РУКОПИСНИХ ЗБІРНИКІВ З XVIII ТА XIX СТСТ. 321

Снежана Д. САМАРЏИЈА
СЛОВЕНСКИ СВЕТ У СРПСКОМ УСМЕНОМ СТВАРАЛАШТВУ 333

Мирјана Д. СТЕФАНОВИЋ
ПРОСВЕТИТЕЉСТВО/ПРОСВЕТИТЕЉСТВА У СЛОВЕНСКИМ
КЊИЖЕВНОСТИМА 349

Драган Л. ХАМОВИЋ
СЛОВЕНСКА САМОСВЕСТ МОДЕРНЕ СРПСКЕ ПОЕЗИЈЕ 359

Вуков Српски рјечник *(1818) у свом времену и данас*

Марта Ж. БЈЕЛЕТИЋ
Јасна Б. ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ
LUPUS IN ETYMOLOGIA
Вуково дело на страницама *Приручног етимолошког речника*
српског језика 375

Бранко Р. ЗЛАТКОВИЋ
ВУКОВ *СРПСКИ РЈЕЧНИК* КАО ЛИТЕРАРНА ТЕМА 389

Зоја С. КАРАНОВИЋ
ОБРЕДНА ЛЕКСИКА И ОБРЕДИ У „РЈЕЧНИКУ” (1818)
ВУКА СТЕФАНОВИЋА КАРАЏИЋА 403

Миодраг С. МАТИЦКИ
ВУКОВЕ ПРИЧЕ О РЕЧИМА 415

Александар М. МИЛАНОВИЋ
ВУКОВА УЛОГА У СТВАРАЊУ РИБОЛОВНЕ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ
У *СРПСКОМ РЈЕЧНИКУ* (1818) 433

Зона В. МРКАЉ
ВУКОВ *СРПСКИ РЈЕЧНИК* У НАСТАВНОМ КОНТЕКСТУ 447

Првослав Т. РАДИЋ
ВУК КАРАЏИЋ У БРИТАНСКОЈ ФИЛОЛОШКОЈ ВИЗУРИ 459

Наташа Б. СТАНКОВИЋ ШОШО
СРПСКИ РЈЕЧНИК (1818) КАО МЕТОДИЧКА ТЕМА 469

Бошко Ј. СУВАЏИЋ
СРПСКИ РЈЕЧНИК (1818) У ВУКОВОЈ *ПРЕПИСЦИ* 477

XVIII
МЕЂУНАРОДНИ
КОНГРЕС СЛАВИСТА
Београд, 20–27. VIII 2018.

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ • ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ •

САНУ

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Република Србија
Министарство културе и информисања

МИНИСТАРСТВО СПОЉНИХ ПОСЛОВА
Управа за сарадњу с дијаспором и
Србима у региону

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ,
НАУКЕ И ТЕХНОЛОШКОГ РАЗВОЈА

СРПСКА СЛАВИСТИКА
Колективна монографија

Издавач
Савез слависти чких друштава Србије

За издавача
Проф. др Рајна Драгићевић

Лектура и коректура
мср Никола Радосављевић

Штампање монографије финансијски је подржало
Министарство културе и информисања Републике Србије

Припрема и штампа
Чигоја
ШТАМПА
e-mail: office@cigoja.com
www.chigoja.co.rs

Тираж
500 примерака

ISBN 978-86-917949-4-1
https://doi.org/10.18485/mks_srpska_slavistika.2018.2

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41.09:398(082)
821.163.41.09:821.16(082)

СРПСКА славистика : колективна монографија : [радови српске делегације на XVI међународном конгресу слависта]. Том 2, Књижевност, култура, фолклор питања славистике / [уредници Бошко Сувајџић, Петар Буњак, Душан Иванић]. - Београд : Савез славистичких друштава Србије, 2018 (Београд : Чигоја штампа). - 494 стр. ; 24 cm

Тираж 500. - Стр. 5: Уводна реч / уредништво. - Напомене и библиогрфске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Резюмес ; Summaries.

ISBN 978-86-917949-4-1

a) Српска народна књижевност - Зборници
b) Српска књижевност - Словенска књижевност - Зборници
COBISS.SR-ID 266606604